

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI – I
90. YILINDA LOZAN
VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
(13-15 KASIM 2013, ANKARA)

*STUDIES OF REPUBLICAN HISTORY – I
INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF LAUSANNE
AND THE REPUBLIC OF TURKEY
ON THE 90TH ANNIVERSARY
(13-15 NOVEMBER 2013, ANKARA)*

CİLT I

Yayına Hazırlayanlar
Duygu TÜRKER - Murat SAYGIN

ANKARA-2015

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın,
tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (2013: Ankara) =
International Symposium of Lausanne and the Republic of Turkey on the 90th Anniversary
(2013: Ankara)
Cumhuriyet tarihi araştırmaları I : 90. yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti uluslararası
sempozyumu: bildiriler; Ankara, 13-15 Kasım 2013 = Studies of republican history I: Interna-
tional symposium of Lausanne and the Republic of Turkey on the 90th anniversary: proceed-
ings; Ankara, 13-15 November 2013 / yay. haz. : Duygu Türker, Murat Saygın. – Ankara:
AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
2c.: res.: tbl.: hrt.; 24 cm. – (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştır-
ma Merkezi yayını)
ISBN: 978-975-16-3095-7 (1.c.)
978-975-16-3096-4 (2.c.)
978-975-16-3094-0 (Tk.)
1. TÜRKİYE – TARİHİ – DEVRİM, 1918-1923 – KONGRELER, VB.
2. LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI, 24 TEMMUZ 1923 (TÜRKİYE) – KONGRELER, VB.
I. E.a.: Cumhuriyet tarihi araştırmaları I... II. E.a.: International symposium of ... II. E.a.:
Studies of republican history I...
IV. Türker, Duygu, yay. haz. V. Saygın, Murat, yay. haz. VI. Seri 956.1024

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları I: 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti
Uluslararası Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri
Koordinasyon Birimi tarafından (Proje no: 013D09709001) desteklenmiştir.

KİTAP SATIŞ:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay/ ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel: 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3095-7

İLESAM : 15.06.Y.0150-462

BASKI SAYISI : 1

BASKI : 500 Adet

BASIM TARİHİ : 2015

BASIM YERİ : Semih Ofset Matbaacılık

İÇİNDEKİLER

CİLT I

SEMPOZYUM KURULLARI..... XI

AÇIŞ KONUŞMALARI XIII

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU XV

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Müdürü

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN XVII

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Prof. Dr. A. Murat TUNCER XXI

Hacettepe Üniversitesi Rektörü

BİLDİRİLER

I. OTURUM / Balo Salonu

Sovyetler Birliği'nin Lozan Konferansı'ndan Beklentileri / Prof. Dr.
Cemil HASANLI 3

Lozan Barış Antlaşması ve İran'ın Tutumu /
Dr. Masoumeh DAEİ 15

The Kingdom Serbs, Croats and Slovenes During the Lausanne
Conference (1922-1923) / Prof. Dr. Vladan VİRİYEVIÇ 25

I. OTURUM / Salon I

Lord Curzon Ültimatomunun Lozan Konferansı Sırasında Verilmesi
Bir Rastlantı mıydı? / Doç. Dr. Yegana GEZALOVA 41

SSCB Halk Hariciye Komiseri G. Çiçerin'in Lozan Konferansı Sırasın-
da Moskova'ya Yazdığı Gizli Mektuplarda Sovyet-Türk İlişkileri Me-
selesi / Prof. Dr. Musa QASIMLI 55

Lozan Barış Antlaşmasında Bulgaristan / Yrd. Doç. Dr. Bengül BO-
LAT - Okutman Suzan ERTÜRK 75

I. OTURUM / Salon II

Rus Tarih Yazıcılığında Osmanlı Devleti / Dr. Roza ABDIKULOVA	91
Sevr Barış Antlaşması'ndan Lozan Barış Antlaşması'na İstanbul ve Çanakkale Boğazları Meselesine Analitik Bakış / Doç. Dr. Yüksel KAŞTAN	103
Lozan Anlaşması Arifesinde Türk Toplumsal, Siyasi, Sosyal Yaşamının Bu Dönem Azerbaycan Edebiyatına Yansıması / Yrd. Doç. Dr. Nizami VALİYEV	137

II. OTURUM / Balo Salonu

Arnavutluk'un Atina Büyükelçiliği Raporları Temelinde Türk-Yunan Mübadelesinde Müslüman Arnavutların Durumu / Dr. Halil ÖZCAN	149
Unknown Case of Private Creditors: Ottoman Debt Negotiations in 1923-1933 / Yrd. Doç. Dr. Natalia CHERNİCHENKİNA	181
Romania and Turkey During Lausanne Conference / Araştırmacı Liliana BOSCAN ALTIN	199

II. OTURUM / Salon I

Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakerelerinin Birinci Safhası / Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ – Yrd. Doç. Dr. İsmail KÖSE	209
Rus ve Azerbaycan Kaynaklarında Lozan / Doç. Dr. Roida RZAYEVA	239
İran ve Lozan Konferansı / Emekli Üni. Müderrisi Cemal AYRIMLI	255
Ermenice Basında Lozan Barış Antlaşmasının İptali Talepleri ve Yeni Ermeni İddiaları / Doç. Dr. Gaffar Çakmaklı MEHDİYEV	261

II. OTURUM / Salon II

- Lozan Konferansı'nda Ermeni Yurdu Meselesi ve ABD Heyeti'nin Tutumu / Prof. Dr. Mehmet OKUR281
- Lozan'da Musul Sorunu / Prof. Dr. Sabit DUMAN309
- Yüzyıllık Hesaplaşma: Lozan'da Boğazlar Sorunu / Dr. Sadık ERDAŞ327
- Lozan Barış Görüşmelerinde Yabancı Uyrukların Türkiye'de Yapabileceği İşler ile İlgili Düzenlemeler ve Lozan Sonrası Uygulamalar / Yrd. Doç. Dr. Cevahir KAYAM349

III. OTURUM / Balo Salonu

- Lozan Antlaşmasında Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yeni Türkiye'de Yabancı Okulların Durumuna Etkisi: İzmir Amerikan Koleji Örneği / Yrd. Doç. Dr. M. Emin ELMACI367

III. OTURUM / Salon I

- Lozan Barış Konferansında Türk Basını / Dr. Hilmi BENGİ427
- 'Türkistan' Gazetesinde Türkiye ve Lozan Konusunun Yansımaları (1922-1923) / Doç. Dr. Tahir KAHAR449
- Lozan Antlaşması'nın İmzalanmasının Muhalif İstanbul Basınına Yansımaları: Tanin Gazetesi Örneği / Yrd. Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK461

III. OTURUM / Salon II

- Lozan Anlaşması Kıbrıs Türklerini Eğitim Alanında Nasıl Etkiledi? / Prof. Dr. M. Akif ERDOĞRU481
- Türkiye-Yugoslavya İlişkilerinde Lozan Barış Anlaşması ve Etkileri / Yrd. Doç. Dr. Galip ÇAĞ493

IV. OTURUM / Balo Salonu

The Hungarian Elite and Public Opinion Concerning the Two Turkish Peace Treaties (Sevres and Lausanne) / Dr. Arpad HORNJAK505

Lozan Barış Antlaşması İle Yabancı Postanelerin Kaldırılması / Yrd. Doç. Dr. Fahri KILIÇ513

Lozan Barış Antlaşmasına Göre Muhtelit Hakem Mahkemelerinin Çalışmaları / Araş. Gör. Bahattin DEMİRTAŞ527

IV. OTURUM / Salon I

Lozan Mecburi Mübadelesi ve Muhacirlerin Mallarının Tasfiyesi ve İstimlakı Hakkındaki Maddeler Üzerine Analitik Bir İnceleme / Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK549

Lozan Barış Konferansı'nda Bir Sorun: Savaş Tutsakları ve Mübadelesi / Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU563

Lozan'da 'Ekalliyetlerin Korunması' (37-45.maddeler) Bölümünün Geri Planı ve Günümüze Yansıması / Yrd. Doç. Dr. Ali GÜLER .591

IV. OTURUM / Salon II

Türkiye'de Denizyolu Ulaşımı Açısından Lozan Barış Antlaşması'nın Önemi / Yrd. Doç. Dr. Nuray ÖZDEMİR617

Lozan-Montrö-Nyon Cenevre Gölü Kıyılarında İmzalanan Uluslararası Antlaşmalarla Biçimlenen Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Deniz Politikası / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yücel KARLIKLİ637

Lozan Barış Antlaşması'nda Demiryollarına Yönelik Alınan Kararlar ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Gelişmeler / Dr. Efdal AS663

CİLT II

V. OTURUM / Balo Salonu

- Göç Problemi Bağlamında Lozan Mübadilleri ve Geldikleri Yerleşim Ölçeğinde Yaşanan Sorunlar / Yrd. Doç. Dr. İlknur YÜKSEL699
- The Treaty of Laussane and the Expulsion of Albanian Chams in Turkey / Doktora Öğr. Klodjan SHAQIRI731
- Gerçeklik-Edebiyat İlişkisi Bağlamında Lozan Nüfus Mübadelesi'nin Örnek Romanlarda Karşılaştırmalı Analizi / Okutman Sibel ERCAN745

V. OTURUM / Salon I

- Şark Meselesi'ne Son Veren Andlaşma- Lozan Barış Andlaşması / Doç. Dr. Murat HATİPOĞLU761
- Lozan Barış Antlaşması'nın 90. Yıldönümünde, Lozan, Hukuki Kapitülasyonlar ve Uluslararası Tahkim Anlaşmaları / Dr. Ali ŞAHİN771
- Anayasa Mahkemesine Yapılan Başvuru ve Kararlarda Lozan Antlaşması'na Yapılan Atıflar Üzerine Bir İnceleme / Doç. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ803

V. OTURUM / Salon II

- Kuruluş Yıllarından Günümüze Bütçe ve Borçlanmalar Işığında Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Analizi / Dr. Bahar AŞÇI839
- Atatürk Döneminde Ağır Sanayi Sorunsalı Ekonomi Politik Notlar / Doç. Dr. İrfan KALAYCI – Prof. Dr. Nevin Y. ATEŞ867
- Lozan Barış Antlaşmasına Ekli “Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri”: Anlamı ve Arka Planı / Prof. Dr. Murat BASKICI – Araş. Gör. Çiğdem BASKICI885

VI. OTURUM / Balo Salonu

Revisiting the Lausanne Treaty, Reflections on Political Conundrum and Contemporary Discourse on Political Developments in Republic of Turkey / Doç. Dr. Arshi KHAN921

Sovyet-Rus Siyaset Bilimi Literatüründe Lozan Barış Antlaşması / Doç. Dr. Ergali ESBOSİNOV941

Lozan Barış Antlaşmasının Türkiye'deki Yansımaları / Yrd. Doç. Dr. Yaşar BAYTAL963

VI. OTURUM / Salon I

Lozan Sonrası Türk Adli Sisteminde Yabancı Hukuk Müşavirlerinin Etkileri / Öğr. Gör. Pakize YÖNTER SAĞUN997

Lozan'daki Ekonomik Çekişmeler ve Celal Bayar'ın Bilgileri / Prof. Dr. Tuncer BAYKARA1023

VI. OTURUM / Salon II

Arşiv Belgelerine Göre Lozan Antlaşması Sonrasında Diğer Devletlerle Yapılan İkili Antlaşmalar / Doç. Dr. Cengiz DÖNMEZ1029

Lozan Antlaşması'ndan Günümüze Ermeni Meselesi Ve İzlenebilecek Politikalar / Prof. Dr. Yusuf SARINAY1065

Lozan Antlaşması ve Sonrasında Dış Politika Ekseninde İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi / Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU – Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM1073

Lozan Barış Antlaşması Çerçevesinde Türkiye-Ermenistan İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ1089

VII. OTURUM / Balo Salonu

Lozan Sürecinde Kıbrıs Adası'nın Durumu ve Türkiye'nin Lozan Sonrasında Kıbrıs Stratejisinde Kıbrıs Adası / Prof. Dr. Ulvi KESER1113

Lozan Antlaşması ve İran Bir Nesturi Soykırımı İddiası / Doç. Dr. Tohid MELİKZADE	1169
--	------

VII. OTURUM / Salon I

Lozan Konferansında Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler Meselesi ve Sonucu / Yrd. Doç. Dr. Asaf ÖZKAN	1175
Lozan ve Sonrasında Adakale Meselesi / Okt. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN	1201

VII. OTURUM / Salon II

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının Birinci Yılında Halkevlerinde 24 Temmuz Lozan Günü Kutlamaları / Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI	1253
Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Lozan Barış Antlaşmasından Önce ve Sonra Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığında Müslümanların Du- rumu / Prof. Dr. Recep ŞKRİYEL	1277
Lozan Barış Konferansı'nda Sağlık İşleri Komisyonu'nun Çalışmaları ve Sonuçları / Dr. Hüsni ÖZLÜ	1295

SEMPOZYUM KURULLARI

DÜZENLEYEN KURUMLAR

TC Başbakanlık Atatürk Kültür,
Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Araştırma Merkezi
Hacettepe Üniversitesi Atatürk
İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Fatma ACUN
Doç. Dr. Derviş KILINÇKAYA
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Doç. Dr. Kenan OLGUN
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. İsmail COŞKUN
Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Bedri GENCER
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Prof. Dr. Mustafa TURAN

Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
Prof. Dr. Yusuf SARINAY
Prof. Dr. Fatma ACUN
Prof. Dr. Burçin EROL
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ
Doç. Dr. Nuri YAVUZ
Doç. Dr. Kemal ÇELİK
Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Doç. Dr. Uğur ÜNAL
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Doç. Dr. M. Derviş KILINÇKAYA
Doç. Dr. Ayten SEZER ARIĞ
Doç. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ
Doç. Dr. Serdar SAĞLAM
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN
Doç. Dr. Rüya KILIÇ
Em. Büyükelçi Taner BAYTOK
Doç. Dr. Celal METİN
Yrd. Doç. Dr. Orhun YAKIN
Dr. Sadık ERDAŞ

SEKRETERYA

Hüseyin TOSUN
Duygu TÜRKER
Murat SAYGIN

**90. YILINDA
LOZAN VE TÜRKiYE CUMHURİYETİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU**

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU*

Sayın Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı,

Sayın Hacettepe Üniversitesi Rektörü,

Sayın Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı,

Sayın Danıştay Başsavcısı,

Sayın Yunus Emre Enstitüsü Başkanı,

Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinden, kardeş Türk ülkelerinden ve dünyanın birçok yerinden ülkemizin tarihine ilgi duyarak sempozyuma katılan değerli ilim adamları,

Sevgili Öğrenciler,

Hanımfendiler, beyefendiler;

Üniversitemiz Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) ile ortaklaşa düzenlediği "90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu"na hoş geldiniz.

1982 yılında üniversitemiz bünyesinde kurulmuş olan İnkılâp Tarihi Enstitüsü temel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihine ışık tutacak bilimsel araştırmaları gerçekleştirmeyi, aynı zamanda Türk inkılâbını öğretmeyi hedeflemektedir.

Bu çerçevede Enstitü, Türk tarihinin en önemli sosyo-kültürel ve siyasal dönüşümlerinden birisi olan Türk inkılâbını, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihini bilimsel bir zeminde tahlil eden bir kurum olmayı temel stratejik bir vizyon olarak benimsemiştir. Bu doğrultuda lisansüstü eğitimi sürdürmesinin yanı sıra çeşitli bilimsel ve kültürel faaliyetlerde bulunan Enstitü kuruluşundan bu yana ilk defa şimdi bizim bir araya gelmemizi sağlayan bu uluslararası sempozyumu ATAM ile birlikte gerçekleştirmiş bulunuyor.

Değerli misafirler,

Yeni Türk Devleti'nin kuruluşunun uluslararası alanda kabulünün bir belgesi olan ve o dönemde imzalanmış olan diğer barış antlaşmalarının aksine

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü

hala geçerliliğini koruyan Lozan Barış Antlaşması, Mondros Mütarekesi sonrası Sevr'e giden sürece ve Sevr Antlaşması'na itiraz edilerek başlatılan, büyük fedakârlık ve kahramanlıklarla gerçekleştirilen Milli Mücadelenin başarıya ulaştırılması sonucunda imzalanmıştır. Lozan Barış Antlaşması aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nı bitiren bir antlaşma olarak değerlendirildiğinde savaşın sonunda yenik düşen devletlere müzakere edilmeden imzalatılan antlaşmalarla kıyas dahi edilemeyecek, galip devletlerle eşit şartlarda masaya oturularak imzalanmış bir antlaşmadır ve Türk devletinin bağımsızlığının bir beratıdır.

Bilindiği gibi Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından üç ay sonra cumhuriyet ilan edilmiştir. İçinde bulunduğumuz 2013 yılı Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ve Cumhuriyetin ilanının 90. yılıdır. Bu çerçevede biz her iki tarihi vakayı bir arada ve bağlantılı biçimde bir bilgi şöleni çerçevesinde ele alıp değerlendirmeyi uygun gördük. Böylece hem Lozan Antlaşmasını hem de kuruluşundan beri geçen 90 yıl zarfında Türkiye Cumhuriyeti'nin geçirdiği evrelerle geldiği noktayı bir bütün halinde değerlendirebileceğimizi düşündük ve daha önce de vurguladığım gibi "90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu"nu Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) ile ortaklaşa düzenledik.

Bu sempozyum aynı zamanda Cumhuriyet tarihi alanında çalışan değerli akademisyen ve araştırmacıların bir araya getirilmesine vesile teşkil etmiştir. Nitekim Sempozyumumuza yerli ve yabancı bilim adamlarından çok sayıda başvuru olmuştur. Bu çerçevede sempozyum, tebliğ sunacak, oturum yönetecek yerli ve yabancı bilim adamlarından 96 kişinin katılımıyla iki gün boyunca üç ayrı salonda yapılacak 22 oturumla gerçekleşecektir ve bu oturumlarda 70'in üzerinde bildiri tartışılacaktır.

Lozan Barış Antlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin çok yönlü olarak değerlendirileceği sempozyumun yeni perspektifler sunacağını, yeni bilgiler üreteceğini ve bilgi birikimimizi arttıracığını umuyor ve bu yolda başarılı olmasını temenni ediyorum.

Sözlerime burada son verirken sempozyuma katkı sunmak üzere buraya teşrif eden tüm bilim insanlarına, sempozyumun hazırlanmasında görev alan, katkı sağlayan tüm arkadaşlara ve bir kez daha emeği geçenlere huzurunuzda teşekkür ediyor ve sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum.

Saygı ve şükranlarımla...

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Rektör yardımcılarım, pek değerli öğretim üyesi meslektaşlarım, saygıdeğer konuklar; muhterem hanımefendiler beyefendiler, geleceğimizin teminatı sevgili öğrenciler; 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu'na hoş geldiniz.

Sizleri saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

Bir zamanlar; bileğin ve yüreğin en büyük güç olduğu dönemlerde; hükümdarlar, krallar; milletlerinin kaderlerini omuzlarında taşıyanlar, at üstünde ve ordularının başında savaş meydanlarında başkomutan idiler. Zaferlerin şanı ve şöhreti, komuta ettikleri askerleri adına bu başkomutanlara aitti. Mağlubiyetlerin kederini ve zilletini de, yine elbette askerleri adına bunlar göğüslerdi; bedel öderlerdi. Bedel; bazen hayatları, bazen iktidarlarını veya güçlerini kaybetmek olurdu.

Bu devirler asırlar öncesinde kaldı. Zaman içinde şartlar değişti; stratejiler, taktikler gelişti. Teknolojinin gücü, yüreği ve bileği saf dışı bıraktı. Gelişen silahlarla beraber aktörler de değişti. Teknolojiyi okuyan, takip eden; silahların özelliklerini, yeni savaş gereçlerinin inceliklerini bilen, öğrenen ve tatbik eden “komutanlar devri” başladı. Hükümdarlar, savaşlardaki yerlerini komutanlara bıraktı.

Teknolojik gelişmeler, aynı zamanda üreten ve tüketen milletlerin ayrımını da beraberinde getirdi. Üretenler, ürettiklerini sürekli geliştirenler, bu yeni devrin hâkimi; sadece tüketenler ise mahkûmu oldu. Evet, Lozan'a giden sürecin başında Osmanlı Devleti “tüketen milletler” sınıfında bulunuyordu. Silah, mühimmat ve askeri teçhizat bakımından dışa bağımlıydı. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Alman silahlarını kullanıyordu. Savaş sürecinde de hep bu silahlara muhtaçtı.

Çağımızda, sembolik de olsa monarşilerle yönetilen pek çok ülke mevcuttur; krallar, kraliçeler vardır. 21. yüzyılda Avrupa devletlerinin ekseriyeti monarşilerle yönetilmektedir. Asya'da imparatorlar, krallar işbaşındadır. Ancak, bu yeni zaman hükümdarlarının, yönettikleri ülkelerin askeri/diplomatik bir başarısı ya da başarısızlığında katkısı, kusuru ne nispette ise, elbette 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı hükümdarlarının katkısı veya kusuru da o nispette idi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi, savaş sürecindeki gelişmeler,

* Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

savaşın sonuçları, etkileri değerlendirilirken göz önünde bulundurulması gereken en önemli husus budur.

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti büyük travmalar yaşadı. 1911'de İtalya, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son topraklarını, Trablusgarb'ı ele geçirdi; Akdeniz'deki adaları işgal etti. Balkan coğrafyasındaki toprakların kaybı tam bir faciadır. 1912 yılı başlarından itibaren Bulgar-Yunan; Bulgar-Karadağ ve Sırp-Karadağ ittifakları gerçekleşirken Osmanlı Devleti, maddi sıkıntılar gerekçesiyle bölgedeki eğitimli askerlerini terhis ediyor, "subay kadrosunu gençleştirmek" adı altında, tamamen siyasi mülahazalarla tecrübeli komutanlar emekliye sevk ediliyordu. Savaşta Bulgarlar bütün Trakya'yı, Osmanlı Devleti'nin ikinci başkenti Edirne dâhil ele geçirdi; Çatalca'ya kadar gelerek İstanbul kapılarına dayandı. Yunanlılar Selanik'i işgal etti.

1914'te savaş başladığında, Osmanlı Devleti ciddi mağlubiyetler yaşamış bir durumda idi. Kıt kaynakları ve ekonomisi bir savaşı kaldıramayacak ve sürdüremeyecek kadar zayıftı. Bu şartlar içinde savaşa giren bir devlet için mağlubiyet kaçınılmazdı. Barış şartlarını galipler belirler; dikte ettirirler. Mütarekeler de öyledir; antlaşma metinleri için bir ön hazırlıktır ve şartları büyük ölçüde antlaşma metinlerine yansır.

Mağlup olmuşsan, mağlubiyeti yaşarsın; mütareke şartlarını, dikte ettirilen antlaşma metinlerini kabul etmenin dışında seçeneğin yoktur. Tarih böyle kaydediyor. Çok fazla geriye gitmeye gerek yoktur. Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan, yani 18. asrın son çeyreğinden 20. asrın ilk çeyreğine kadar geçen sürede Osmanlı Devleti'nin oturduğu barış masalarında hep böyle olmuştur. Osmanlı Devleti; Zıstovi, Yaş, Bükreş, Edirne, Yeşilköy, Berlin Kongresi, Uşi, Londra, Sevr (10 Ağustos 1920) antlaşmalarını mağlup devlet sıfatıyla imzalamıştır.

Bu bakımdan Lozan (24 Temmuz 1923), farklıdır: İtilaf devletlerinin desteğiyle Batı Anadolu'yu işgale başlayan Yunanistan hezimete uğratılmış, Anadolu'nun istiklali sağlanmıştır. Bu statü ile masaya oturulmuş ve 150 yıllık bir mağlubiyetler döneminden sonra; Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslar camiasında yer almasını sağlayan bir antlaşma imzalanmıştır. Bir devri, altı asır geçkin bir devri kapatmış, yeni bir devri açan antlaşma olmuştur. Üzerinden bir asır geçmiştir. Tarihte yer alan pek çok devletin ömrüne bedel bir zamandır bu. Yeni sınırlarımız bu antlaşma ile belirlenmiştir, bu bakımdan önemlidir.

Ancak tarihi hadiselerin bir hususiyeti vardır: Süreklilik arz ederler, üzerinden uzun süre geçse bile, zaman içinde etkileriyle karşımıza çıkabilirler. Lozan da böyledir; 90 yılı geride bırakmasına rağmen, kapatılan uzun bir devrin muhasebesinin ardından günümüze pek çok problemi taşımıştır.

I. Dünya Savaşı sonrası çizilen Osmanlı coğrafyasının siyasi haritası üzerinde pek çok devlet kuruldu. Bu devletler; “kralı öldür, halkı esaret altına al” sömürü felsefesinin ön gördüğü çerçevede şekillendi. Kraldan kasıt, mutlaka bir hanedana mensup monark, hanedan üyesi olması değildir; yerine göre güçlü devlettir. Bazen demokratik usullerle iktidara gelen güçlü bir liderdir, bu liderin etrafında oluşan güçlü bir iktidardır. Evet, öyle olmuştur; savaş ile Osmanlı Devleti'nin sonu getirilmiş; boşalan coğrafyada tasarlanan devletler ve bu devletlerin üzerinde bulunduğu zengin topraklar sömürüye açık hale getirilmiştir.

Anadolu'nun batı ucunda yer alan adalar, zaman zaman bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu ve güneydoğu sınırlarımızın ötesinde ciddi sıkıntılar vardır. Bu sıkıntılar bizi her yönüyle etkilemektedir. Balkan coğrafyasında nispi bir sükûnet olsa da ne zaman, bu coğrafyanın neresinde neler olacağını kestirmek mümkün değildir. Lozan'ın imzalanma süreci tartışma konularından biridir. İngiltere, anlaşmanın bir an önce imzalanması hususunda baskı yapmıştır ama nedense kendisi bir yıl sonra imzalamıştır. İngiltere, Türkiye heyetine bir an önce imzalaması için baskı yapmasına rağmen, neden/neyi beklemiştir? Lozan'da “Misak-ı milli”ye riayet edilmiş midir? Gümrüklerle ilgili hukukumuzu kısıtlayan hususlar; masaya galip oturmamıza rağmen, neden anlaşma metnine girmiştir? Maddi ve manevi kayıplarımız var mıdır? Benzeri sorular ve günümüze taşınan problemlerin de etkisiyle Lozan, hâlâ kamuoyunda, muhtelif toplantılarda, açık oturumlarda tartışma konusu olmaktadır.

Akademi dünyası, bir bilim alanı olarak Cumhuriyet Tarihi mensupları, haklı ya da haksız bu tartışmalara duyarlı olmalıdır. Tartışma konusu hususlar, bilimsel bir titizlikle incelenmeli; bulgular, elde edilen bilgiler neşredilmelidir. Üniversitenin başta gelen en önemli görevi bilgi üretmektir, kamuoyunu bilgilendirmektir.

Yıldönümlerinde gerçekleştirilen sempozyumlar, bilgi üretimine katkı sağlamanın ötesinde, geçen zamanın bir muhasebesini ortaya koyar: Nerede idik, nereye geldik, ne idik, ne olduk... Bu muhasebe aynı zamanda gelişim süre-

cinin bir icmalidir. İçinde bulunduğumuz yıl, aynı zamanda Cumhuriyet'in de 90. yılı. Bu münasebetle Atatürk Araştırma Merkezi, Eskişehir'de Eskişehir Valiliği ve Osmangazi Üniversitesi işbirliği ile uluslararası bir sempozyum gerçekleştirdi.

Bugün burada, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü ile 90. yılında Lozan'ı muhtelif yönleriyle ele alacağız. Sahanın uzmanları, çeşitli yönleriyle Lozan hakkında tebliğlerini sunacaklar, tartışacaklar. Ümit ediyorum ve diliyorum ki, sempozyumda sunulacak tebliğler, yapılacak değerlendirmeler sonunda Lozan Anlaşması ile ilgili yeni bilgiler, yeni perspektifler ortaya çıkacaktır.

Prof. Dr. A. Murat TUNCER*

Sayın Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanđ,

Sayın Atatürk Araştırma Merkezi Başkanđ,

Kardeş Türk ÷lkelerinden ve dñnyanın birçok yerinden ÷lkemizin tarihine ilgi duyarak toplantıyı onurlandıran değerli alimler,

Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinden sempozyuma katılan değerli ilim adamları,

Sevgili Öğrenciler,

Hanımfendiler, beyefendiler;

Üniversitemizin Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsünün ATAM ile ortaklaşa düzenlediği "90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu"na hoş geldiniz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin müstakil bir devlet olarak tarih sahnesindeki yerini alması Türk milletinin geçtiğimiz yüzyılın başlarından itibaren yařadđı acıların, gösterdiği büyük fedakârlık ve kahramanlıkların sonucunda mümkün olabilmifştir.

Hepimizin bildiği gibi tarihin idrak ettiği en büyük devletlerden biri olan Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın sonunda mağlup olarak, ÷lkesi işgal edilmiş, müttefik olarak birlikte savaştığı Almanya gibi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi dağılan imparatorluklar arasındaki yerini almıştı.

Savaş öncesi dñnyanın büyük güçleri arasında olan bu imparatorluklar, galip devletlerin önlerine koymuş olduğu barış anlaşmalarını imzalayarak, şartlara boyun eğerek dağılmış ve kendi tarihsel mecralarında yürümüşlerdir. Mağlup milletler arasında sadece Türkler dikte edilen barış şartları karşısında diz çöküp boyun eğmeyerek vatan toprağını bütün yokluklara katlanmak ve büyük fedâkarlıklar göstermek suretiyle cansiperane savunmuş ve sömürgeciliğe 20. yüzyıldaki en ağır darbelerden birini vurmuştur.

Bu önemli tarihi vakayı uluslararası bakımdan tescil eden belge ise Lozan Antlaşması'dır. Türkler, Lozan'da I. Dünya Savaşı'nın galipleri karşısına mağlup edilemeyen bir millet olarak çıkmışlardır.

Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün siyasi, iktisadi ve hukuki bağımsızlığımızın diğer ÷lkeler tarafından da tescili olarak

* Hacettepe Üniversitesi Rektörü

tanımladığı Lozan Antlaşması'nı, 90. yılında değerlendirmek üzere buraya teşrif eden bütün bilim insanlarına bu katkılarından ötürü şahsım, üniversitem ve ülkem adına teşekkür ediyorum.

Değerli Misafirler,

İstiklâl, fedâkarlık ve gayretle sürdürülen bir şey olduğu kadar, insan onuruna saygının, başka milletlerin yaşama hakkına değer verme şuur ve isteğinin ve uluslararası işbirliğinin de bir ifadesidir.

Lozan Antlaşması'nın çok yönlü olarak değerlendirileceği bu toplantı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında karşı karşıya bulunduğu sorunları hangi temel yaklaşımlar çerçevesinde çözdüğünü ortaya koymaya yarayacak yaklaşımları zenginleştirebileceği gibi günümüz dünyasındaki küreselleşme, karşılıklı bağımlılık gibi kavramların hangi esaslar üzerinde yürütülebileceği konusunda yeni perspektifler de sunabilir.

Birlikte yaşamak, çözümleri özgür ve medeni biçimde tartışmak ve her alanda bilgi üretmekle mümkün olabilir.

Bu toplantının son derece saygıdeğer bir etkinlik olan “bilgi birikimimizi artırma” yolunda başarılı olmasını temenni ederek, düzenleyenleri ve katılımcı bilim insanlarını içtenlikle kutluyorum.

Hepiniz, hoş geldiniz.

BİLDİRİLER

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN LOZAN KONFERANSI'NDAN BEKLENTİLERİ

Cemil HASANLI*

Özet

Lozan Barış Konferansı'nda Sovyet yönetimi Türkiye'yi Batı ile mutabakata varmaktan çekindirmeye çalışırken Karadeniz konusunda ortak projeler sunarak Ankara üzerine açıktan veya dolaylı baskılar yapıyordu. Rusya Dışişleri Bakanlığı ve istihbarat örgütleri Lozan Barış Anlaşmasına doğru giden yolu kapatmak için çeşitli planlar çiziyorlardı. 1923 yılı Ocak ayında Çiçerin Moskova'ya gönderdiği raporlarda Boğazlar konusunda Türklerin Batı ülkeleriyle gizli şekilde anlaşmıştı yazıyordu. Sovyet yönetimi Türklerin diplomatik alanda başarısız olduğu fikrine kapılarak, bu süreç içinde Türkiye üzerinde etkin olma çabalarını sürdürüyordu. Fakat zorlu şartlar altında yürütülen diplomatik manevralar sırasında Türkiye Rusya'nın etkisi altına girmeme politikasını izlemişti. Dışişleri Bakanı Çiçerin, Rusya'nın "tüm manevralarına rağmen Türklerin Boğazlar sorununu İngilizlerle birlikte çözmek istediklerini" yazıyordu. Daha sonraki tespitlerinde ise "Lozan'da Antant'ın bütün her konuda Türklere tavizde bulunduğunu, işgal rejiminin fiilen ortadan kalktığını ve Türkiye'nin gerçek bir galibe dönüştüğünü" yazıyordu. Kısa süre sonra Sovyet yönetiminin tespiti "Antanta mevzilerini Türklere teslim etti ve anlaşma yakın gelecekte imzalanacak" yönündeydi ve o, ortaya çıkan yeni koşulları kabullenmekle yetinmiştir.

Lozan Barış Konferansı'nda Sovyet yönetimi Türkiye'nin Batı ile mutabakata varmamasına çalışırken Karadeniz konusunda ortak projeleri sürerek Ankara'ya açıktan veya dolaylı yolla baskılar yapıyordu. Rusya Dışişleri Bakanlığı ve değişik istihbarat örgütleri Lozan Barış Antlaşması'na doğru giden yolu kapatmak için çeşitli planlar geliştiriyorlardı. Lozan Konferansı'na ilişkin mutabakat, 20-24 Eylül 1922'de Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı R.

* Prof. Dr., Bakü, Azerbaycan

Poincaré, Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve İtalya'nın Paris Büyükelçisi K. Sforts'un Paris'teki görüşmeleri sırasında sağlanmıştır. Onlara göre Türkiye ile ilişkileri düzene sokmak ve Karadeniz Boğazları dâhil birçok Şark sorunlarını çözmek için Lozan'da bir uluslararası konferansın düzenlenmesi faydalı olacaktı.

Hazırlık çalışmaları yapıldıktan sonra konferans, 20 Kasım 1922'de İngiltere, Fransa, İtalya, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Japonya delegasyonlarının bir araya gelmesiyle başladı. Katılımcı ülkeler arasında Rusya yoktu. Oysa Paris kararı açıklandıktan sonra 24 Eylül tarihinde Rusya Hükümeti katılacak ülkelere müracaatta bulunarak Orta Doğu, özellikle Çanakkale ve Karadeniz boğazlarıyla ilgili sorunların Sovyet Rusya'ya rağmen müzakere edilmesine itirazını bildirmiştir.¹ İlk başta Britanya, Sovyet Rusyası'nın Lozan Konferansı'na iştirakine karşıydı. Lord Curzon, 1921 yılı Mart ayında imzalanmış Sovyet-Türk Anlaşması'nın önemini hiç indirmek için Moskova'yı konferansa almamak ve Boğazlar sorununun çözümünde Türklerle anlaşma sağlamak niyetindeydi. Türk Hükümeti 4 Ekim'de konferansla ilgili yanıtında Sovyet Rusyası, Ukrayna ve Gürcistan'ın konferansta müzakere edilecek tüm konularla ilgili değil, sadece Boğazlar sorununun müzakeresine davet edilmesinin mümkün olacağını bildirmiştir.

Türklerin Sovyet Hükümetine karşı bu soğuk tutumunun nedeni, 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın şartlarına aykırı olarak 1922 yılı sonbaharında Sovyet Rusyası'nın esas istihbarat kurumu Devlet Siyasi İdaresi ve devrim ihracının başlıca merkezi olan Komünist Enternasyonal'in Türkiye'nin içişlerine açık müdahalesi ve Moskova tarafından silah temininin durdurulmasıyla ilgiliydi.² Sovyet Rusyası'nın sadece Boğazlarla ilgili müzakerelere katılmasına müsaade edilmesi Türkiye tarafından şu şekilde açıklanmaktaydı: *Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerle ilgili temel sorunlar, Moskova ve Kars antlaşmalarıyla çözülmüştür. Oysa Lozan'daki müzakereler Türkiye'nin savaş halinde bulunduğu devletlerle barış antlaşması yapılması amacıyla yürütülmektedir.*³

19 Ekim'de Sovyet Hükümeti Dışişleri Komiseri (Bakanı) G. Çiçerin Rusya Hükümeti adına Britanya, İtalya ve Türkiye hükümetlerine müracaatta bulunarak Orta Doğu'yla ilgili bir konferansa, Japonya bile davet edilirken bölge

1 Bkz: **Dokumenty vneshney politiki SSSR**. M., 1961. T. V, s. 593-595.

2 G.Çiçerin'in Lozan Konferansı'yla ilgili S.Aralov'a gönderdiği umumi notlar. 20.02.1923. Rusya Devlet Sosyal Siyasi Tarih Arşivi (RDSSTA), fond(f.) 5, liste (l.) 1, iş(i.) 1990, varak (v.) 7-8.

3 **Rossiya i Chernomorskie proliiv (XVIII–XX stoletiya)**. M., 1999, s. 368.

sorunlarının çözümünde doğrudan çıkarları bulunan Rusya'nın davet edilmesinin anlaşılmadığını, ülkesinin herhangi bir sınırlama yapılmaksızın, diğer devletlerle eşit bir şekilde Lozan Konferansı'na katılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴

Batılı devletlerin ve Türkiye'nin yanıtını beklemeden Sovyet yönetimi, Boğazlarla ilgili Moskova'nın resmi tutumunu ifade edecek bir rapor hazırlamak için L. Trotski, K. Radek ve G. Çiçerin'den ibaret bir komisyon oluşturmuştu. Komisyon 17 Ekim'de hazırladığı öneriler içeren raporu RK(b)P MK Politbürosu üyelerine göndermişti.

Raporda Boğazların serbestliği bağlamında kıyılardaki istihkâmların lağvedilmesinin Türkiye açısından elverişli olmadığı ve böyle bir durumda İngiltere'nin Karadeniz'de hükümran olacağı vurgulanmıştır.

Raporda ayrıca, aşağıdaki hususlar yer almıştı;

- Barış döneminde Boğazların tüm ülkelerin savaş gemileri için kapalı tutulması en az zararlı durum olarak hesap edilebilir.

- Türkiye, Boğazların merkezidir ve onun Boğazlar üzerinde egemenliğinin korunması gerekir.

- Türkiye, sivil amaçlı seyrüsefer yapan savaş gemileri tek tek geçiş izni verme hakkına sahip olabilir.

- İstanbul Boğazı ve Çanakkale tüm ülkelerin ticari gemileri ve sivil uçaklar için açık olabilir.

- Sovyet Hükümeti, 1921 yılında Moskova Antlaşması'na sadık kalarak Boğazların statüsünün kıyıdaş ülkelerin komisyonunda hazırlanmasından yanadır.

- Fakat bu müzakerelere Antant ülkelerine geçiş izni verilmesini taviz olarak görmektedir.

- Sovyet Hükümeti, diğer ülkelerin savaş gemilerinin geçiş izni verilmediği Karadeniz'in, kıyıdaş ülkelerin kapalı denizine dönüştürülmesine ilişkin uluslararası kararın kabul edilmesini gerekli bulmaktadır.⁵

Sovyetlerin Lozan Konferansı'ndan temel beklentilerini yansıtan 7 bentten ibaret bu öneriler 19 Ekim'de Politbüro tarafından onaylandı.

4 Bkz: **Dokumenty vneshney politiki SSSR**. M., 1961. T. V, s. 621-623.

5 G.Çiçerin'in İ.Stalin ve RK(b)P MK Politbürosu üyelerine mektubu. 17.10.1922. Rusya Federasyonu Dışişleri Siyaset Arşivi (RFDSA), fond (f.) 421, liste (s.) 1, dosye (q.)1, iş (i.)1, varak (v.) 97-98.

Uzun yazışmalardan sonra Britanya, Fransa ve İtalya hükümetleri, 27 Ekim'de Sovyet Rusya'sının Boğazlar konusunun müzakeresine katılmak için kendi delegelerini Lozan'a göndermek için Moskova'ya nota verdiler. Notada Sovyetlerin sadece müzakerelere iştirak hakkı yer almıştı. Konuyu değerlendiren Dışişleri Komiserliği "*eğer biz buna itiraz etmezsek, savaştan teslim olmuş oluruz*" tespitinde bulundu.⁶ Birçok tartışmalı hususlara rağmen RK(B)P MK Politbürosu G. Çiçerin'in önderliğinde; H. Rakovski (Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti), P. Mdivani (Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti), V. Vorovski, B. Zalkind ve uzman gruptan ibaret Sovyet delegasyonu listesini onayladı. Bunun ardından, 2 Kasım'da Çiçerin konferansı organize eden ülkelere nota vererek Sovyet Rusya'sına yönelik sınırlandırmaları kabul etmediklerini bildirdi. 14 Kasım'da R. Poincaré'nin imzaladığı cevap notasında Rusya'nın Boğazlarla bağlı meselenin müzakeresinde yetkili olduğu bildirilirdi. Bunun dışında notada Rusya Federasyonu Hükümeti, Ukrayna ve Gürcistan temsilcilerini de kendi delegasyonuna katabileceği ifade edilmiştir.

1922 yılı sonbaharında Güney Kafkasya Muhaceret Hükümeti temsilcileri, ayrıca Azerbaycan temsilcileri Fransa'nın yardımıyla Lozan Konferansı'na katılmak istediler. Fakat Britanya Hükümeti bunu kabul etmedi. Gürcistan temsilcileri, ülkelerini doğrudan Karadeniz devleti olarak görüyorlardı. Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri ise ülkelerinin Batı Avrupa ile ilişkilerinin Karadeniz ve Boğazlar aracılığıyla gerçekleştiğini ifade ediyorlardı. Bunun yanı sıra, her üç Güney Kafkasya cumhuriyeti, ülkelerinin Lozan Konferansı'nda müzakere edilen Şark sorunuyla ilgili oldukları düşüncesindeydiler. Fakat Britanya Başbakanı Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon kendi ülkeleri üzerinde kontrolü bulunmayan hükümetlerin konferansa davet edilmemesi konusunda ısrar ettiler.

Konferans 20 Kasım 1922 tarihinde açıldı. Sovyet delegasyonu, Aralık ayının 1'inde Lozan'a varabildi. 4 Aralık'ta Çiçerin Rusya, Ukrayna ve Gürcistan cumhuriyetleri adına Boğazlar konusunda bir bildiri sundu. Bildiri, Politbüro'nun Ekim ayında onayladığı 7 paragraftan ibaret olan metni içeriyordu. 4 Aralık'ta Türk delegasyonu başkanı İsmet İnönü konuşmasında Boğazların İstanbul'un güvenliğini ihlal etmeden dünya ticareti için açık olması gerektiğini, fakat savaş gemilerinin ve uçaklarının serbest şekilde Boğazlardan geçişine karşı olduğunu ifade etti. Çiçerin'e göre Türkiye'nin bu tutumu Rus-Türk dostluğunun devam ettirilmesi isteğinden ve Türklerin Rusya'dan çekilmelerinden ileri geliyordu.⁷ Fakat İsmet Paşa, Ankara'nın belki de bu

6 G.Çiçerin'in İ.Stalin'e mektubu. 31.10.1922. RFDSA f.421, l.1, d.1, i.1, v. 97-98.

7 G. Çiçerin'in M.Litvinov'a raporu. 04.12.1922. RFDSA f.0421, l.1, d.1, i.6, v.341.

öneriyi savunma iktidarında olmadığı imasında bulunmuştur.⁸ İsmet Paşa'nın bu tutumunu Çiçerin "*Türklerin İngiltere'den korkmalarıyla*" ilişkilendiriyordu: "İngiltere yegâne devletidir ki, Türkler gerçekten ondan korkuyorlar, hem de çok ciddi şekilde korkuyorlar. Onların İngiltere'nin kudretine ilişkin algıları şöyledir: İngilizler isterse tüm dünyayı onlara karşı kaldırabilirler. Ben Avrupa'da ve özellikle Balkanlardaki siyasi durumu analiz ederek İngiltere'nin elinin o kadar da uzun olmadığını, İsmet'e ve başkalarına ispatlamak zorunda kaldım."⁹

Aralık ayının 6'sında Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Lozan Konferansı'nda kapsamlı bir konuşma yaparak Türk, Sovyet ve diğer ülke delegasyonlarının öne sürdükleri konularla ilgili hükümetinin tutumunu açıkladı. O, "*Boğazların serbestliği*" ve "*Boğazların silahsızlandırılması*" önerilerinde müzakere edilen konularda Antant devletlerinin tutumunu önerdi. Birinci belgede, Türkiye'nin tarafsız ülke olacağı takdirde hem barış hem savaş döneminde ticari ve savaş gemilerinin, ayrıca uçakların Boğazlardan tam serbest şekilde geçişi öngörülmüştür. Fakat bir ülkenin Boğazdan geçen savaş gemilerinin, en güçlü Karadeniz devletinin donanmasından üstün olmaması şartı koşulmuştur. Curzon'un tasarısına göre Türkiye savaşa girerse sadece tarafsız ülkelerin Boğazlardan geçişine müsaade ediliyordu. İkinci belgeye göre Boğazların hem Avrupa hem Asya kıyıları, söz konusu kapsamdaki birçok adaları silahsızlandırılacak, kıyı bölgesindeki tüm istihkâmlar kaldırılacaktır.¹⁰

Konferans sırasındaki resmi olmayan temaslarda Çiçerin, İsmet İnönü'nün Boğazlar konusunda Antant'a taviz vermeye hazır olduğunu tespit etmiştir. 5 Aralık tarihinde Çiçerin'in Dışişleri Bakan Yardımcısı L. Karahan'a yazdığı mektupta, "*Mustafa Kemal'e baskı yapmak için Moskova'dan özel olarak birilerinin Ankara'ya gönderilmesi gerektiğini*" vurgulanıyordu. Çiçerin'e göre İsmet Paşa doğrudan Ankara'nın talimatıyla hareket ettiğinden Lozan'daki baskıların herhangi bir sonuç vermediğini yazarak şöyle bir uyarıda bulunuyordu: "*Eğer Türkiye Hükümeti bizim aleyhimize karar verirse, kendimizi savunmak için diğer yollara başvuracağımızı Ankara'ya bildirmemiz gerekir.*"¹¹ Fakat Karahan, Politbüro'ya gönderdiği mektupta Ankara'ya özel olarak birilerinin gönderilmesine gerek olmadığını ve bunun gecikmiş bir adım olaca-

8 A.g.k. v. 341.

9 G. Çiçerin'in Lozan Konferansı'yla ilgili S.Aralov'a gönderdiği umumi notlar. 20. 02. 1923. RDSSTA, f.5, 1.1, i.1990, v.1-2.

10 **Rossiya i Chernomorskie proliivy (XVIII–XX stoletiya)**, s. 375.

11 G.Çiçerin'in L.Karahan'a telgrafı. 05.12.1922. RFDSA f.0431, 1.1, d.1, i.6, v.6; Ek bilgi için bkz: L.Karahan'ın İ.Stalin ve RK(b)P MK Politbürosu üyelerine mektubu. 06.12.1922. RDSSTA, f.5, 1.1, i.1984, v.5.

ğını, ayrıca mevcut psikolojik durumda Türklere baskı yapmanın bir işe yaramayacağını ifade ediyordu: *“Yetkililerimizin sıkça Ankara’ya gitmeleri bizimle ilgili olumsuz bir algı oluşturuyor. Kendilerini beğenmiş Türkler ikide bir onların ayağına gittiğimizi düşünerek burunlarını bir karış havada tutacaklar”*. Karahan’a göre bu iş birilerinin Ankara’ya gitmesi veya Aralov’un Mustafa Kemal’le konuşması şeklinde değil, nota şeklinde olacaktır. Karahan’a göre nota cesaretli ifadeler içermeli ve “tedbirli tehdit” niteliğinde olmalı ve aşağıdaki hususlar yer almalıdır: *“Eğer Türkiye delegasyonu, Lozan’da savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine onay verirse, biz bunu Moskova Anlaşması’nın formel olarak ihlali şeklinde değerlendireceğiz. Biz bunu sadece dostça olmayan bir adım olarak değil, düşmanca bir eylem olarak değerlendireceğiz. Bu durumda biz Karadeniz’de Türkiye’yi dost ülke olarak görmeyeceğiz ve çıkarlarımızı sağlamanın yollarını aramak zorunda kalacağız.”*¹²

7 Aralık’ta Politbüro, Boğazlar konusunda Mustafa Kemal Paşa’ya baskı yapmak için Türkiye’ye bir delegasyon göndermek değil, Ankara’ya sert bir nota verilmesi konusunda karar aldı. Dışişleri Bakanlığı Politbüro toplantısında konuşulanları dikkate alarak nota metni hazırlayacak ve son şekli üzerinde Trotski ve Kamenov’la mutabık kalacaktı.¹³ Bu talimat doğrultusunda 8 Aralık’ta Moskova’dan Ankara’ya keskin bir nota gönderildi. Fakat bu notanın pek etkisi olmadı. Aynı gün İsmet İnönü Lozan’da yaptığı konuşmada Müttefiklerin gemilerin Boğazlardan geçişini ihtiva eden önerilerine karşı olmadığını beyan etti. O savaş gemileri derken sadece ticari gemilerle birlikte sey-rüsefer halindeki hafif savaş gemilerini öngörüyordu. Ayrıca Boğazların, İstanbul’un ve Marmara Denizi’nin güvenliği sağlamakla İstanbul Boğazı hariç boğazların silahsızlandırılmasına razı olduğunu bildirdi. Boğazların savaş gemilerine açılması Türkiye tarafının kendi menfaatlerini “*kurban etme*” olarak görülüyordu.¹⁴ Söz konusu oturumda konuşma yapan Çiçerin ise Boğazların savaş gemilerine kapatılması konusunda Rusya’nın ısrar ettiğini ifade etti.¹⁵

İsmet Paşa’nın mutabakat sağlamaya yönelik konuşmasını olumlu karşılayan Lord Curzon, Müttefiklerin bilirkişilerinin Türklerle görüşerek bazı hususların açığa kavuşturmaları önerisinde bulundu. Fakat Çiçerin Rusya’nın

¹² L.Karahan’ın İ.Stalin ve RK(b)P MK Politbürosu üyelerine mektubu. 06.12.1922. RDSSTA, f.5, l.1, i.1984, v.5-6.

¹³ Boğazlarla ilgili Mustafa Kemal’e baskı yapmak için Ankara’ya yetkili göndermekle ilgili yoldaş Çiçerin’in önerisine ilişkin RK(b)P MK Politbürosunun kararı. 07.12.1922. RDSSTA, f.17, l.3, i.325, v.1.

¹⁴ G.Çiçerin’in Lozan Konferansı’yla ilgili S.Aralov’a gönderdiği umumi notlar. 20.02.1923. RDSSTA, f.5, l.1, i.1990, v.7.

¹⁵ Rossiya i Chernomorskie prolivy (XVIII–XX stoletiya), s. 376.

herhangi gizli müzakerelere karşı olduğunu ifade etti. Buna karşılık Curzon, Boğazların silahsızlandırılması hususunun Rusya'yı ilgilendirmediğini söyledi. Aralık ayının 9'unda Rusya, Ukrayna ve Gürcistan delegasyonu konferansa ilişkin ortak itiraz notası sundular. Notada; Boğazlar ve Karadeniz'e ait gerek genel, gerekse özel içerikli herhangi bir konunun Rusya, Ukrayna ve Gürcistan delegasyonunun katılımı olmadan Lozan Konferansı'nda müzakere edilemeyeceği yer almıştır.¹⁶

Aralık ayının 12'sinde Çiçerin, İsmet Paşa'nın tavizleri ve Türklerin İngilizlerle gizli müzakerelere eğilimli olmaları konusundaki görüşlerini Litvinov'a ileterek şöyle yazıyordu: *"Onların arasında ortak anlaşmaya varılmış bir oyun söz konusu değildir. Fakat ayrı ayrı paragraflarla ilgili mutabakatın söz konusu olduğu söylenebilir. Bu paragraflar Türkiye'nin Boğazları güçlendirmemek yükümlülüğü ve belli sayıda savaş gemilerinin geçişine müsaade edilmesinden ibarettir"*.¹⁷ Bundan bir gün sonra Rusların 8 Aralık notasına yanıt olarak Türkiye Dışişleri Bakanlığında 13 Aralık tarihli bir nota sunuldu. Ankara, Sovyet notasının dostça yazılmamasından duyduğu üzüntüyü dile getiriyordu. Notada aynı zamanda savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi konusunun Misak-i Milli'de, Moskova, Kars ve Ankara antlaşmalarında yer almamasına rağmen Misak-i Milli'nin İstanbul ve Marmara Denizi'nin her türlü saldırıdan uzak olmasını gerekli gördüğü için Lozan'da bu güvencenin verilmesi şartıyla barış sağlanması amacıyla Türkiye'nin bu konuda atılan belli adımlara engel olamayacağı ifade edilmiştir. Böylece Türkiye tarafı sergilediği tutumun ne Misak'i Milli'ye ne de Moskova ve Kars antlaşmalarının ruhuna ve lafzına aykırı olmadığını vurgulanmıştır.¹⁸

Sovyet delegasyonunun itirazını ve endişelerini dikkate alarak 12 Aralık'ta da onları İngiltere, Fransa, İtalya ve Türkiye uzmanlarının Boğazlarla ilgili müzakeresine katılmalarına müsaade ettiler. Müzakere edilen belgeler Müttefiklerin Türkiye'ye yönelik taleplerini bir miktar yumuşattıklarını gösteriyordu. 18 Aralık'ta Çiçerin, gemilerin Çanakkale, Marmara Denizi ve İstanbul'dan geçişine dair yeni önerilerde bulundu. Fakat bu öneriler Müttefiklerin Boğazlarla ilgili önerileriyle örtüşmüyordu ve bu yüzden de komisyon tarafından geri çevrildi. Ayrıca 18 Aralık'ta Politbüro, Lozan'daki durumu müzakere ederek konferanstaki Sovyet delegasyonuna talimat verdi. Bu talimat gereği delegasyon, müzakere edilecek belgenin içeriği konusunda Merkezi Komiteyi

16 Dokumenty vneshney politiki SSSR. M., 1961. T. V, s. 55-56.

17 A.g.k., s. 72.

18 Türkiye Dışişleri Bakanlığının Sovyet Rusyası Dışişleri Komiserliğine notası. 13.12.1922. RFDSA, f.132, l.4, d.4, i.6, v.205-206.

bilgilendirecekti. Çiçerin, Politbüro'dan yanıt almayana dek bu belgeyi imzalamasıyla ilgili herhangi bir sorumluluk kabul etmeyecekti.¹⁹

Çiçerin'in 24 Aralık tarihli mektubundan da görüldüğü üzere, Türkiye'ye baskı yapmak için Batı ülkeleri, Sovyetlerin de içinde bulunduğu Ermeni meselesinin gündeme getirilmesi için gizli müzakerelere başlamıştı. 23 Aralık'ta Lozan'da, İsviçre'den gelmiş Dünya Ermeni Cemiyeti temsilcileriyle görüşen Çiçerin, Ermeni Taşnakların İran üzerinden (Tebriz ve Karadağ'dan) hâlâ Sovyet cumhuriyetlerine karşı faaliyetlerde bulduklarını hatırlatarak Rusya'nın güney bölgelerinde Ermeni mültecileri yerleştirmek ve bu toprakların Ermenilere verilmesine dair Sovyet yönetimi tarafından müzakerelerin sürdürüldüğünü ifade etmişti. Önce Ermeniler için yeni yerleşim bölgesi olarak Rusya'nın Uzak Doğu bölgesi önerilmiştir. Fakat söz konusu bölgenin iklim şartları soğuk olduğu gerekçesiyle bu öneri geri çevrilmiştir. Hatta 25 Ocak 1923 yılında Politbüro, Dışişleri Komiserliğine Ermeni temsilcileriyle görüşmek, mutabakata vararak SSCB'nin kendilerine toprak vermeye hazır olduğunu beyan etmek talimatı verilmişti. Politbüro'nun kararında bu arazinin Rusya'nın Uzak Doğu bölgesi olmayacağı ifade edilmiştir.²⁰

Dünya Ermeni Cemiyeti temsilcileri, Ermeniler için oluşturulan olumlu koşullar nedeniyle Sovyet Devleti'ne minnettarlıklarını ifade ederek Çiçerin'den Lozan'da Ermeni konusuyla ilgili yürütülen müzakerelere müdahale etmesini istediler: “*Sadece Rusya'nın müdahale etmesiyle kalan Ermeni nüfusunu kurtarabilir. Sadece Rusya, milli Ermeni ocağını oluşturabilir.*” Fakat Çiçerin, Rusya'nın Boğazlar konusu dışında başka sorunların çözümüne müsaade edilmediğini ifade etti. Çiçerin, Türklere baskı yapmak amacıyla Britanya'nın da Ermeni sorununu suiistimal ettiğini söyledi. Çiçerin'e göre Curzon komisyonunda kendine özgü kabalılığıyla bu konuda Türkleri kınadı. Curzon şöyle diyordu: “*Savaştan önce Türkiye'de 3 milyon Ermeni vardı. Şimdi onlardan geriye 150 bin kişi kalmıştır. Diğerleri nerede? Gerçekten hepsi intihar mı ettiler?*”²¹ Çiçerin, İsmet İnönü'nün hiçbir şekilde Ermenilerin *milli “ocak”* (yurt) tesis etmelerine müsaade etmeyeceğini biliyordu. Rusların raporuna göre, Ermeni talepleri geri çekilmezse Türklerin Chester'le görüşmeleri durduracakları yönünde açıklamada bulunmaları, Batı ülkelerini bu fikirden vazgeçmeye zor-

19 Lozan Konfransı hakkında RK(b)P MK Politbürosunun kararı. 18.12.1922 . RDSSTA, f.17, s.3, i.326, v.1.

20 Ermeniler için milli ocak hakkında Tüm-Birlik Komünist (Bolşevik) Partisi Merkezi Komitesinin kararı. 25.01.1923.// RDSSTA, f.17, s.3, i.331, v.1.

21 G.Çiçerin'in M.Litvinov'a yazdığı rapor. 24.12.1922. RDSSTA, f.5, l.1, i.1985, v.97-98.

ladı. İsmet Paşa'nın sözlerine istinaden Çiçerin, 5 Ocak'ta Litvinov'a yazdığı mektupta artık Ermeni milli ocağının oluşturulması yönünde ısrar etmediklerini yazıyordu.²² Ocak ayının 6'sında Çiçerin Lozan'dan Moskova'ya yazdığı mektupta şunları ifade etmiştir: “*Bugün milli azınlıklarla ilgili komisyonda Müttefikler bugüne dek görülmemiş bir şekilde Ermeni milli ocağının tesis edilmesi konusunda ısrar ediyorlar. Rıza Nur buna itiraz ederek komisyonu terk etti... Neden Curzon'un Ermeni meselesi yüzünden bu sahneyi kurduğunu anlamış değilim. Oysa Ermeni meselesi Fransızları diğer meselelerden az ilgilendirmektedir*”.²³ Çiçerin'e göre, Lord Curzon Ermeni meselesini Türkleri korkutmak için ortaya atmıştır. Bütün bu oyunları dikkate alarak Çiçerin konferansta dolaşan söylentilere istinaden Litvinov'a şöyle yazıyordu: “*Lozan, Curzon'un siyasi mezarı olacak*”.²⁴

Lozan Konferansı'nın 20 Aralık tarihli oturumu sonrası Türklerle görüşmeler delegasyon üye ve başkanları arasında şahsi müzakereler seviyesine indirildi. Bu durumda Sovyet delegasyonu süreçten uzaklaşmış bulunuyordu. Çiçerin, Dış Ticaret Komiseri L. Krasin'e kendilerinin süreçten tamamen dışlandıklarını yazıyordu.²⁵

1923 yılı Ocak ayında Çiçerin Moskova'ya gönderdiği raporlarda Boğazlar konusunda Türklerin Batı ülkeleri ile gizli olarak anlaştığını yazıyordu. Ocak ayının 4'ünde İsmet Paşa ile görüştüğünde Çiçerin, onu bu düşüncesinden vazgeçirmeye çalışmışsa da İsmet Paşa bu konuda kesin bir söz söylemedi. Çiçerin Rusya Dışişleri Komiserliğine (Dışişleri Bakanlığına) şöyle yazıyordu: “*İsmet iyi bir askerdir ve durumdan iyi anlar. Fakat diplomaside çocuktur*”.²⁶ Çiçerin Ankara'nın talimatı olmadan İsmet Paşa'nın Boğazlarla ilgili Batıya tavizde bulunmasının mümkün olmadığı düşüncesindeydi. O, tüm manevralara rağmen Türklerin Boğazlar sorununu İngilizlerle birlikte çözmek istediklerini yazıyordu: “*Türkler minimum program uyguluyorlar, Rusya ise maksimum programı savunuyor. Bence, savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine izin verilmesi Rusya'ya karşı yönelmiş dostça olmayan bir tutumdur*”.²⁷

8 Ocak tarihli görüşte Çiçerin Lozan, müzakerelerinde İsmet Paşa'yı İngiliz ve Fransızlarla mutabakata varmaması için ikna etmeye çalıştı. Fakat İsmet Paşa Müttefiklerin geri çekileceğini ve Boğazlar konusunda Türkiye'nin ta-

22 G.Çiçerin'in M.Litvinov'a mektubu. 05.01.1923. RDSSTA, f.5, l.1, i.1988, v.18.

23 G.Çiçerin'in M.Litvinov'a mektubu. 06.01.1923. RDSSTA, f.5, l.1, i.1988, v.22

24 A.g.k., v.24.

25 G.Çiçerin'in L.Krasin'e mektubu.11.01.1923. RFDSA, f.0421, l.1, d.1, i.3, v.62.

26 G.Çiçerin'in M.Litvinov'a mektubu.05.01.1923. RDSSTA, f.5, l.1, i.1988, v.16.

27 A.g.k., v.20.

leplerini kabul edeceklerini bildirdi. Çiçerin'e göre gerçekten de İngilizler Boğazların silahsızlandırılması, ayrıca İstanbul ve Boğazların güvenliği konusunda Türklere tavizde bulunmuşlardır. *"Bu iki önemli husus Boğazlarla ilgili antlaşmanın imzalanmasına daha fazla yaklaştırıyordu"*.²⁸ 10 Ocak tarihli raporunda ise Çiçerin, artık Türklerin galip geldiğini itiraf ederek Dışişleri Bakan Yardımcısı M. Litvinov'a şöyle yazıyordu: *"Lozan'da Antant her konuda Türklere tavizde bulunuyor. İşgal rejimi fiilen ortan kalkıyor, Milletler Cemiyeti azınlıkların durumunu kontrol etmek amacıyla özel temsilci atamayacağını ifade ediyor. Türkiye gerçek anlamda bir galibe dönüşüyor"*.²⁹ 10 Ocak'ta Çiçerin ve Krasin'le görüştüğü sırada İsmet Paşa, Türklerin bu zafesinin Rus-Türk ortak cephesinin (Moskova ve Kars antlaşmalarından bahsediyor – C.H.) sonucunda mümkün olduğunu, Boğazlar konusunda bazı istenmeyen kararların alınmasına rağmen bu kararların ömrünün kısa olacağını ve ilk fırsatta Türkiye'nin Boğazların kapatılmasını başaracağını ifade etmiştir. Çiçerin, 10 Ocakta Litvinov'a yazdığı mektupta Türklerin tutumu konusunda Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Aralov'un bilgilendirilmesi gerektiğini vurguluyordu. Zira Lozan Konferansı'na ilginin azaldığını, Antant'ın kendi mevzilerini Türklere teslim ettiğini ve yakın gelecekte sözleşmenin imzalanacağını yazıyordu.³⁰

Sovyet yönetimine göre Lozan Antlaşması'nın sonuçları, SSCB açısından başarılı sonuçlar değildir. Tüm-Birlik Komünist (Bolşevik) Partisi Merkezi Komitesinin Politbürosu, 25 Ocak'ta Sovyet delegasyonunun konferanstaki faaliyetlerinin müzakere ederek yakın günlerde Çiçerin başkanlığındaki bu grubun Moskova'ya dönmesinin uygun olacağı görüşünde idi.³¹ O sırada diğer delegasyonların başkanları da Lozan'da ayrılmak üzereydiler. Şubat ayının 4'ünde Lord Curzon Londra'ya yollandı. Bir gün sonra ise konferansın genel sekreteri R. Massigli Sovyet delegasyonuna Lozan müzakerelerinin belirsiz bir tarihe dek ertelendiğini bildirdi. 7 Şubat 1923'te Sovyet delegasyonu Lozan'ı terk etti. İki buçuk aylık bir aradan sonra 12 Nisan'da konferansın ikinci aşaması başlatıldı.

28 G.Çiçerin'in M. Litvinov'a mektubu.08.01.1923. RDSSTA, f.5, l.1, i.1988, v.31.

29 G.Çiçerin'in M. Litvinov'a mektubu. 10.01.1923. RDSSTA, f.5, l.1, i.1988, v.41.

30 A.g.k. v.41-43.

31 Lozan Konferansı hakkında RK(b)P MK Politbürosunun kararı.25.01.1923. RDSSTA, f.17, l.3, i.331, v.1.

Lozan sonrası G. Çiçerin, Halk Komiserleri Sovyeti (Bakanlar Kurulu) Başkanı V. Lenin'e 9 sayfalık bir rapor hazırladı ve kopyasını Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi S. Aralov'a gönderdi. Çiçerin Lozan Konferansı'nda Türklerin başarısını itiraf etse de bu zaferi Türk-Sovyet dostluğuyla ilişkilendirmeye çalışıyordu: “*Genel olarak konferanstaki faaliyetim saf ve Avrupa'yi çok da tanımayan Türkleri Avrupa diplomasisinin zor koşulları ve hileleriyle tanıştırmak idi. Ben onları her türlü tehlike ve hileden haberdar ediyordum. Aynı zamanda onlara Antant'ın zayıf noktalarını, İngiltere ve Fransa'yı birbirinden ayırmak gerektiğini gösteriyordum*”.³² Çiçerin, Sovyet uzmanların Türklere çok fazla yardımcı olduklarını da yazmıştı. Bunun yanı sıra Çiçerin, Türkleri konferans boyunca izlediğini, onların Rusya açısından istenmedik bir anlaşma imzalanmasından tedirgin olduğunu yazıyordu: “*Eğer Kemalci-lerin siyaseti yeniden Batıya, ayrıca İngiltere'ye yakınlaşma yönünde devam ederse, Müslüman Şarkın geri kalan kısmının Türkiye'nin oportünist (fırsatçı) siyasetinden nefret etmeleri çok önemli olacaktır*”.³³ Çiçerin ayrıca Boğazlar sorununun Rusya açısından çözülmüş bir konu olmadığını yazıyordu.

Uzun süren müzakereler sonrası Lozan Antlaşması 24 Haziran 1923'te imzalandı. Bu antlaşmanın sonuçları Türkiye açısından olumluydu. Öncelikle Lozan Antlaşması Türkiye'nin uluslararası alanda tanınmasına vesile oldu ve bağımsızlığı Misak'ı Milli sınırları çerçevesinde kabul gördü. Sevr Antlaşması tarihe karıştı. Lozan Barış Antlaşması diğer devletlerin Türkiye'nin içişlerine müdahale etmelerine son verdi. Bütün bunların karşılığında Türkiye, 1923 yılında Lozan'da kaybettiklerini 1936'da Montrö'de kazandı ve Boğazlar üzerinde yasal hakları tesis edildi. Bu gelişme Türk diplomasisinin büyük bir başarısıydı.

32 G.Çiçerin'in Lozan Konferansı'yla ilgili S.Aralov'a gönderdiği umumi notlar. 20.02.1923. RDSSTA, f.5, l.1, i.1990, v.2.

33 A.g.k., v. 4.

KAYNAKÇA

ARALOV, S., **Bir Soviet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, İstanbul, 1967.

ARMAOĞLU, F., **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Genişletmiş 14. Baskı, Ankara, 1994.

BİLSEL, Cemil, **Lozan**, İstanbul, 1933.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I Cilt (1920–1945), Ankara, 1989.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, 2. Kitap, İstanbul, 1987.

GÖNLÜBOL, Mehmet, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara, 1989.

GÜRÜN, Kamuran, **Türkiye – Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, Ankara, 1991.

KIREYEV, N.G., **İstoriya Turtsii. XX vek**, Moskva, 2007.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

MAMOULIA, G., **Les combats indépendantistes des Caucasiens, entre URSS et puissances occidentales : le cas de la Géorgie, 1921-1945**, Paris, 2009.

Mir-Yacoub, **Le Problème du Caucase**, Paris, 1933.

Mustafa Kemal, **Put novoy Turtsii**, Tom III, Moskva, 1934.

Rossiysko-turetskie otnosheniya: istoriya, sovremennoe sostoyanie i perspektivy, Moskva, 2003.

MERAY, Seha, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler**, Ankara, 1970.

YERASIMOS, Stefanos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk – Sovyet İlişkileri 1917–1923**, İstanbul, 2000.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE İRAN

Masoumeh DAEİ*

Özet

Türk İstiklal Savaşı'ndan sonra, galip devletler ve Yunanistan'la olan anlaşmazlıklara çözüm bulamak, aynı zamanda Türk tarafı açısından I. Dünya Savaşı'nı bitirmek için İtilaf Devletleri'nce Lozan'da, bir konferansın yapılmasına karar verildi. İran Devleti, bazı yönlerden dolayı kendinin de o konferansta katılmasının gerekli olduğuna inanıyordu. Ne var ki konferansın sadece Osmanlı'nın Batı devletleriyle olan ilişkilerini içerdiği ve İran'ın direkt menfaatleriyle ilgili olmadığı için davet edilmedi. Hem Musul meselesinin Osmanlılar tarafından gündeme getirilmesi nedeniyle, hem de İran Devleti'nin Osmanlı ile ortak sınır konuları müzakere edileceği için İran, resmen konferansa katılma isteğinde bulunmaktaydı.

Bu istek kabul görmemiş, İran, konferans çalışmaları başlayınca temsilcisini, gözlemci sıfatıyla konferansa göndermekle yetinmiştir.

Anahtar kelimeler: Lozan, İran, Osmanlı, Ermeni, Asuriler, Petros Ağa.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nda, İran Devleti tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, savaştan etkilendi. Coğrafi konumundan dolayı toprakları savaşa katılan devletlerin operasyon sahaları içinde idi. Buna rağmen İran'ın tarafsızlığını kabul etmek o kadar da zor olmadı. Savaşa katılma niyeti olmayan ve aynı zamanda gücü de yetmeyen İran savaş sıralarında başka bir sorunla karşılaştı.

O da İran Azerbaycan bölgesinde yaşayan ve Osmanlı ordusuna karşı çıkan Ermeni, Asuriler olup, savaş sonrasında ise Lozan Konferansı'nda iddialarda bulundular.

İranlılar ile Ermeniler yüz yıllarca aynı coğrafyada yaşamışlardır. İran'da bir Ermeni azınlık her zaman için varlığını sürdürmüştür. Ermeniler, İran toprakları içerisinde dağınık, ama genelde zengin bir durumda yaşamaktaydılar.

Ermeniler, Türk, hatta Rus ve İran egemenliğinden kurtularak, bağımsız bir Ermenistan kurma emellerine ulaşabilmek için, daha etkili ve sistemli bir

* Dr. İran, Tabriz, Tabriz Payame Noor University, Barnameriziye darsi, Masoumeh.daei@gmail.com

mücadeleye girişmişlerdir. Onların bu çabaları, büyük devletlerin tahrik ve destekleriyle had safhaya ulaşmıştır. Zira büyük devletler Ermenilere bağımsızlık vaat etmişler ve hem içerideki hem de dışarıdaki Ermenileri silahlandırmışlardır. Batılı devletlerden aldıkları destekle geniş çaplı propaganda ve eylem hareketlerine girişmişlerdi.

Nasturiler 19. yüzyıla gelindiğinde Güneydoğu Anadolu (Hakkâri), Kuzey Irak (Musul) ve İran Azerbaycanı'nın batısı (Urmiye) arasındaki dağlık sınır bölgesinde Müslüman topluluk içinde dağınık zümreler halinde başka bir ifade ile göçebe ve yerleşik olmak üzere iki kısma ayrılmış bir biçimde yaşamışlardır. Göçebeler Hakkâri bölgesini, yerleşik hayatı isteyenler de İran'ın kuzeybatısındaki verimli tarım alanlarını tercih etmişlerdir. Bununla birlikte buralardan ayrı olarak bütün Asya'ya yayılmış vaziyette oldukları da ifade edilebilir. Esasen Osmanlı Devleti sınırlarında kalabalık bir kitle olarak görülmemiş olan Nasturiler, öteki Ortodoks olmayan gruplar gibi Ermeni milleti içinde sınıflandırılmışlardır. Yani Nasturiler, Osmanlı idaresi tarafından farklı bir millet olarak görülmemişlerdir. Aynı şekilde İran tarafından da sayılarının azlığı nedeniyle bir millet olarak tanınmamışlardır¹.

Bu makalede önce İran Azerbaycanı'nın savaş sırasında, Ermeni, Asuri ve Kürtler tarafından çıkarılan olaylardan dolayı yaşadığı inanılmaz acı ve kanlı durumu özet olarak verilecek ve ilerleyen kısımlarda, İran'ın bu konferansa katılmak için haklı olarak ısrar edişine karşılık dönemin büyük devletlerinin neden kabul etmediklerine cevap aranacaktır.

İran Azerbaycan Bölgesine Asuri Ciloların Girişi

Birinci Dünya Savaşı'nın başlanmasıyla 200.000'e ulaşan ve yaklaşık 50.000'i İran toprağında ve kalan kısmı da Osmanlı'da yaşamlarını sürdürmeğe devam eden, Asuri kavmi Van ve Urumiye gölleri çevresinde yaşamaktaydılar. Osmanlı toprağında yaşayan Asurilere Cilo denilirdi. Van Gölü güneyinde yaşayıp, Süryani kilisesine bağlı idiler. Mezhebi reisleri her zaman bir aileden seçilen ve Goçans köyünde yaşayan Marşimon isminde birisiydi.

Osmanlı Devleti düzenli ve teçhizatlı ordusunun bazı kollarını, Cilolara karşı kullanmaya mecbur kaldı. Ağır savaşlardan sonra mağlup ve çoğunlukla Kürtler ve Osmanlı güçleri tarafından öldürülen ve kalan kısmı da kadın ve çocuklarıyla 1915 yılında, İran sınırına taraf kaçmaya mecbur kaldılar. Asuriler kendi mezhebi reisi Bünyamin Marşimon ve ailesini bu savaştan kurtararak, Salmas sınırından İran'a girdiler.

1 Serdar SAKİN- H. Zeki KAPCI, **İngiltere, Nasturiler Ve İç Toprak Projesi** (1919-1922), History Studies Volume 5, Samsun, 2013, s. 209.

Birinci Dünya Savaşı başlangıcında mezhebi eğilimlerden dolayı, Ermeni ve Asuriler Rus devletini tutmuşlardır. Osmanlı Devleti savaşın başında, aynı mezhepten olan bazı aşiret Kürtleri, başında Şıkak aşiret reisi İsmail Ağa Sımko'yu² (Aynı kişinin çok çeşitli ülkeler tarafından hatta birbirine rakip ülkeler tarafından kullanıldığı ifade edilmekte, bunu da Osmanlı Arşivi'ndeki belgele dayandırmaktadır. Bu durumda Osmanlı Arşivi belgelerinden kullanılması gerekmektedir. Oldukça ciddi ithamlar bulunmakta, ancak bu iddianın alt yapısı verilmemektedir. Bunun giderilmesi yerinde olacaktır) kullanarak, tahrik edip, Cilolara karşı savaşmaya gönderdi. Asurilerin yaşadıkları yerlerdeki konumları sağlam olduğu için Kürtlere karşı direnmeyi başardılar.

25.000 kişiden oluşan birinci grup Asuriler, 1915 sonbaharda Salmas şehrine girdiler. Bu olayların olduğu zaman, Ruslar İran Batı Azerbaycan'ını işgal etmişlerdi. Ruslar Ciloların girişine karşı çıkmayarak onları kabul ettiler. Ciloların bu grubu Asurilerin yaşadıkları önemli merkezlerinden olan Urumiye'ye hareket ederek, şehir ve Asuri köylerde yerleşmeyi başladılar. Zor durumda yaşamalarına rağmen, misafirperverlikten esirgemeyen, elbise ve yiyecek, içecek veren Urumiye'ye ve çevre halkı, her türlü yardıma koştular. Hatta Urumi devlet temsilcisinin raporuna göre, İran Devleti ve Dışişleri Bakanlığı 1915 kış aylarında Tahran'da Tumanians ticarethanesinde yardım toplama bürosu açmış ve Ciloların kış soğuğuna karşı korunmaları için halktan nakit yardım etme davetinde bulunmuşlardır³.

Asuri reisi Marşimon'un, Rusya, Amerika, Fransa ve İngiltere ile bağlantıları olup, aynı zamanda Londra devlet adamlarını Azerbaycan Hıristiyanları hakkında bilgilendirmek ve birtakım faaliyetler ve yalan raporlar vermek

2 İsmail Ağa Sımko ve diğer saldırganların Osmanlı, Rusya, İngiltere ve Amerika tarafından nasıl kullanıldıkları ve İran'ın Azerbaycan bölgesinde ne kadar katliam yaptıklarını, XX. Yüzyılın başlarındaki Osmanlı arşivlerinde çokca belge mevcuttur. (Belgeler yok?) Bkz. Ahmet Kesrevi, **Tarihi-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan, Bazmande-i Tarih-i Meşrute-i İran**, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, 1997; Hacı Muhammed Rahim (Nusret'ul Mulk) Nusret-i Makui,, **Tarih-i İnkılab-ı Azerbaycan ve Hevanin-i Maku**, İlmiye Yayınevi, Kum, 1373; Hacı Mehdi Guli (Muhbir'us-seltene) Hidayet, **Hatırat ve Heterat (Tuşe-i az Tarih-i Şeş Padişah ve Guşe-i az Dove-i Zindegi-yi Man)**, Hakikat Yayınevi, Tahran, 1375; Rahmettullah Han Mutemed'ul-Vuzera, **Urmiye Dar Muharebe-i Alemsuz, az Mukaddeme-i Nesara ta Belva-yi İsmail Ağa hş. 1298-1300**, Haz. Kave-i Bayat, İksir Yayınevi, Tahran, 1389; Serleşker Abdullah Han Emir Tahmasbî, , **Yad Daştha-yi az Aşubha-yi Aşayiri ve Siyasi-yi Azerbaycan**, Bahter Yayınevi, Tahran, 1388; Gulam Han Haşmet, **Muyeha-yi Şehr-i Garip (Gozareş-i Mustened az Vekaye-i Cilolog ve Hevadis-i Bad az an dar Urumiye**, Yaz Yayınevi, Urumiye, 1387.

3 Ali Dehgan, **Sarzamine Zartüş Rezaiye**, İbni Sina yayınevi, Urumiye, 1348, s. 472.

amacıyla Pol Marşimon isminde birisini kendi temsilcisi olarak Londra'ya göndermişti⁴.

Urumiye'de, Rus konsolosu Nikitin, Ciloların Osmanlı toprağından İran'a göçlerini şöyle anlatıyor:

“Türklerin karşısında Büyük Zab Nehri'nin yukarısında ağır direnen Nasturiler, azık yoksunluğuyla 1915 yılı yaz aylarında bizim savaşı alanımıza geri çekildiler, sonbaharda ise sel gibi Hoy, Salmas ve Urumiye bölgelerine akın ettiler. Maalesef onların gelişi, bize Türklerin Malazgirt tarafından hamle etmeleri, Van'ı mecburen boşatılmamızı, ordumuzun geri çekilmesi dönemine denk gelmişti ki bizim ordu, onlara (Asurilere) yardım edecek durumda değildi”.

Nikitin, sözlerinin devamında: “Yenilgiye uğrayan ve bütün hayvanlarıyla bizim başımıza yük olan Nasturilerin durumu iyi değildi. Önceki savaşlarda tamamen yağmalanan bu bölgede, 30- 40.000 dağda yaşayan ve özel ahlak ve düşüncelere sahip olan kişiler ve aynı zamanda savaşı ıstırapı ve korkusu yüzlerinde bağırarak ve ailelerini mecburen terk eden bu Nasturileri yerleştirmek zor ve imkansız bir iş idi' demektedir⁵.

Petros Ağa ve Lozan (1918-1919)

Nasturilerin Birinci Dünya Savaşı içindeki saldırgan tutumları 1917'de vuku bulan Bolşevik İhtilali sonucu Rusya'nın savaştan çekilmesi ile bir süreliğine durmuştur. Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması kapsamında işgal ettiği bölgelerin bir kısmını boşaltması ve bu arada Nasturilerin yaşadığı Kuzey Batı İran topraklarından da ayrılması bu halk arasında endişe yaratmıştır. Fakat İngiltere'nin Kafkasya'daki konumunu korumak istemesi ve Bağdat'taki İngiliz askeriyle Kafkasya'daki İngiliz askeri arasında bağlantı sağlamak için geçiş yolu olan Margaver ve Targaver vadilerini elde tutmaya çalışması Nasturilerin işine gelmiştir. Çünkü bu bölgede Nasturiler yoğun olarak bulunmaktaydılar. Bu doğrultuda İngiltere 1917 İhtilali sonrasında Osmanlı askerine karşı bölgesel bir kuvvet olarak Nasturileri kullanmayı düşünmeye başlamıştır.

19 Aralık 1917'de yapılan Urmiye Konferansı'nda Ruslarla ortak bir plan çizen İngilizler; Nasturilere, yardımları karşılığında savaşı bitince bağımsızlık verileceğini de Yüzbaşı George F. Gracey aracılığıyla ifade etmişlerdir.

Urumiye'de 22 Şubat 1918'de başlayan Müslüman – Ermeni savaşı Ağustos ayının başına kadar sürmüştür. 159 gün süren bu savaşta Urumiye, Salmas

4 Ahmet Kesrevi, **Tarihi-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan, Bazmande-i Tarih-i Meşrute-i İran**, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, 1378, s. 621.

5 B. Nikitin, İrani **ke man** şenahteam, trc. Farahvaşi, Marifat yayınevi, Tahran (yıl yok), s. 209.

ve çevresinde yüzlerce Müslüman ve tahminen o kadar da Osmanlı ve Kürtler tarafından Ermeni öldürülmüştür⁶.

Birinci Dünya Savaşı sonlarında, 17 Mart 1918'de Marşimon, Kürt reisi İsmail Ağa Sımko tarafından hile ile öldürüldü ve yerine Urumiye'de, faal Asuri Hıristiyan komutanlarından ve İngiltere tarafından himaye olan Petros Ağa geçti. Savaş boyunca, büyük devletlerin verdiği görevleri yapmış, her zaman askeri elbise giyip ve Rusya'nın Dışişleri kasketi başında olup, aslen Nasturi ve Urumiye'de Rusya Devleti konsolusunun ataşesi⁷ ve Müslümanların direkt öldürmelerinden sorumlu olmuştur⁸.

Batı Azerbaycan'da şenii olaylara sebep olan, Asuri ve Keldanilerin reisi Petros Ağa, konferansta, İngiltere Lord Natanil Korzon (Curzon. G.N.) tarafından General Petros Ağa ismiyle tanıtılmış, konferansa katılması sağlanmış ve konuşmasında; Asurilerin bağımsızlık iddialarını beyan etmiştir. Asuri ve Keldani kavimlerinin bağımsız hükümet kurmak istediğini ifade etmişti. Bu kurulacak hükümetin doğu sınırlarını da Urumiye Gölü'nün bitiş yeri olarak ifade etmesi ve sözlerinin de katılan devletler tarafından ilgiyle dinlenilmesi üzerine İran Devleti bu hadiseye yeni kurulan Beynü-nehreyn hükümetini resmi olarak tanımayarak tepki göstermiştir. Bu paragraf 6.sayfada da var.

Bağımsızlık sözü Yüzbaşı Gracey tarafından Ağustos 1918'de de yinelenmiştir. Bu vaatlere kanan Nasturiler, Şubat-Ağustos 1918 arasında 4000 kişilik birlikleriyle Başkale-Savcubulak arası bölgede Osmanlı askerleriyle savaşımlardır.⁹ Nasturilerin bölgede verdikleri zararlar, özellikle Urmiye ve Salamas'a saldırılarında yol açtıkları hasarlar yüzünden İranlılarla araları daha da açılmıştır.

Petros Ağa'nın liderliği altında olan Ermeni, Asuriler savaş sonunda yenildikten sonra, gene İngiltere tarafından kullanılarak, verdikleri vaatlere rağmen Kuzey Irak'a götürülerek asker ismiyle İngiltere'nin Kürtlere karşı aleti olmuş ve Şeyh Mahmut, Barzaniler ve Zibarilere karşı savaşımlardır¹⁰.

Lozan Anlaşması ve İran

İran Devleti bu savaşta tarafsızlığını ilan etmesine rağmen çok zarar görmüş ve savaşın başından sonuna kadar savaşan devletlerin askerlerinin ayağı

6 Bu rakam çeşitli kaynaklarda farklı verilmiştir.

7 **A.g.e.**, s. 119.

8 Dehgan, **a.g.e.**, s. 544.

9 Bülent Özdemir, **Süryanilerin Dünü-Bugünü – I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 78, 79.

10 Mühammed Resul Havar, **Sımko İsmail Ağay-ı Şukak**, Apik Yayınevi, Stokholm, 1995, s. 383.

altında viran hale gelmişti. Lozan Konferansı'na İran Devleti haklı olarak katılmak ve temsilcisini göndermek isteğinde bulunmuştur. Ama maalesef İran Devleti'nin bütün çaba ve ısrarlarına rağmen, büyük devletler İran temsilcisini konferansa kabul etmemişlerdir.

Konferans çalışmaları başlayınca İran gözlemcisi devleti bilgilendirmek amacıyla konferansa gönderildi. Hem Musul Meselesi'nin Osmanlılar tarafından gündeme getirilmesi nedeniyle, hem de İran Devleti'nin Osmanlı ile ortak sınır konuları müzakere edileceği için İran, resmen Tahran'da İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerine ve yurt dışında yani İstanbul, Londra, Paris ve Roma'daki kendi temsilcileri vasıtasıyla Avrupa'ya konferansa katılma isteğini bildirdi. İngiltere, Fransa ve İtalya Büyükelçilikleri, İran Devleti'nin, Osmanlı ile savaşa girmediği, Karadeniz kıyılarında da hukuku olmadığından dolayı ve İran ile Irak- Arap hudut meselesinin de konferansın konusu olmaması nedeniyle İran Devleti'nin Lozan Konferansı'na davet edilmeyeceğini konferansın kapsamı dışında olduğunu bildirdiler. Halbuki savaşa katılmayan İspanya ve İsviçre gibi devletler davet olunmuşlardı¹¹.

Rusya (SSCB) temsilci heyeti başkanı Çiçerin, Fransa ve İngiltere'nin, İran Devleti'nin konferansa katılmasına izin vermemelerini protesto etmiş, bölge ile hiçbir ilişkileri ve menfaatleri olmayan Japonya ve İskandinavya ülkelerinin davet edilmiş olmalarının bir çelişki olduğunu açıkça ortaya koymuşsa da sonuç alamamıştı. Bu çabalarına karşılık olarak Rusya ile olan bazı sorunlarına rağmen İran hükümeti, Rusya'ya teşekkür etmiş ve şükranlarını sunmuştu.

İran Sadrazamı, Kavamü-saltana'nın ikinci kabinesinin son günlerinde, Lozan Konferansı yapılmaktaydı. Bakanlar Kurulu 18 Ocak 1923 oturumunda Horasan milletvekili Daneş Bey, Başbakanı devleti tamamen ilgilendiren, Türk ve Rus devletlerin de destek ve onayları olduğunu bildiğimiz halde devlet hangi uygulamada bulunmuş ise bilmemiz gerekiyor diye soru sormuştur. Başbakan Kavamü-saltana Lozan Konferansı'yla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştı:

“Osmanlı'nın Yunanlılara karşı zaferlerinden sonra, Büyük devletler Osmanlı ve Yunan anlaşmazlıklarını halletmek için Lozan'da Konferans toplamaya teşebbüs ettiler. İran Devleti bazı cihetlerden dolayı, keni maslahatgüza-

11 Mühammed Taki (Melikü- şuaraya) Bahar ,**Tarih-i Mühtasar-i Ahzab-i Siyasi** İran, Sepehr Yayınevi, Tahran, 1357, s. 279; Hüseyin Makki , **Tarihi Bist Sale-yi İran**, C 2, Bongahe tercüme ve neşri kitap Yayınevi, Tahran, 1359, s. 199 - 195; Dehgan, s. 546-543; Harold Nikolson, **Aharin Salhaye Zendeğiye Siyasiye Lord Korzon (1925- 1919)**, trc. Garagözlü Aşgar, Müesseseye Tarih-i Müasir-i İran Yayınevi, Tahran, 1380, s. 272- 269.

rının konferansa katılmasını istemiştir. Lakin bir kısım araştırmalar sonucunda konferansın programı, Osmanlı-Yunan anlaşmazlıklarına ve Boğazlar meselesi için yapıldığını İran devletine aktararak, İran Devleti'nin ortaya konulmuş mevzularda direkt menfaati olmadığı için, konferansa katılma isteğinden vazgeçmiştir. Maahaza konferansı başlangıcında özel temsilcimizi Lozan'a göndermiştik..." demiştir.

Kavam-ü – saltana sözlerinin devamında, "ama konferans süresinde İran Batı Azerbaycan'da Ciloların reisi ve umumi savaş döneminde feci işlere sebep olan ve şimdi konferansta Keldani halkının temsilcisi diyen Petros Ağa, Asuri ve Keldani milleti hakkında konuşmalarda bulunmuş ve kendi kuracağı devletin doğal sınırlarını belli etmiş ve bildiğimiz üzere konferansta onun iddialarını dinleyen devlet temsilcileri olmuştur... Lozan'da Keldani temsilcisinin esassız iddiaları, İran Devleti hâkimiyeti hukukuna aykırıdır. Çünkü Keldani halkının çoğunluğu İran'ın kesin tebaası olup ve İran yönetiminde huzur ve emniyetle yaşamaktadırlar... Lozan'da İran'ın özel görevlisine, İran Devleti'nin itirazlarını mektup olarak tebliği emri verilmiştir." diye konuşmuştur¹².

O tarihlerde, Tahran milletvekili Melikü- Şuaraya, Bahar yukarıda beyan ettiğimiz mevzular hakkında şunları yazmaktadır:

"Vakıanın detayı şöyle ki, Asurilerin reislerinden birisi yani Petros Ağa, Londra'ya gitmiş ve Londra'nın himayesiyle Lozan Konferansı'na tanıtılmış ve mezkûr konferansta bazı açıklamalarda bulunmuştur. Asuri ve Keldani milleti kadim milletlerden olup bu kavimlerin eski tarih ve şimdiki yaşadıkları yurtları, belli sınırlar üzere tanıklık etmektedir, yani Musul, Osmanlı ve İran Kürdistan'ı sınırlarından Urumiye'ye kadar özel merkezlerinin olması gerekiyor" diye konuşmuştur. Bahar, yazdıklarının devamında; "Birinci Dünya Savaşı sırasında Asurilerin, İngiltere, Rusya ve İtilaf devletlerine yaptıkları hizmetleri hatırlatarak (her halde hizmet kelimesini kullanmaktan amacı, Asurilerin, İran ve Osmanlı Kürdistan bölgelerinde Müslümanlara yaptığı katliam ve yağmalar olacaktır), Lozan Konferansı'ndan belirtilen sınırlar çerçevesinde özel merkez kurulması isteğinde bulunmuştur.

Konferans bu isteklerin tetkik ve mütalaasını, Osmanlı Devleti'nin azınlıklar işleri komisyonuna havale etmiştir. Sipariş yüzünden General Petros denilen Keldani temsilcisi Lozan Konferansı'ndan izinsiz ayrılarak, Londra'ya gitmiş, Lozan Konferansı'na itirazlar ve kendi istekleri ve müttefik devletlerin kabul etmelerinin gerekli olduğuna dair ağır bildiri hazırlayıp yayınlamıştır. Bu bildiri üzerine 12 Ocak 1923'te İran ve Osmanlı sınırlarında, Asuri merkezi kurma yanlıları tarafından tekrar iddialarının yürürlüğe girmesinin ve mezkur azınlık komisyonunda konunun açılmasının tekrar sağlamışlar, ama bu kez Türk temsilcisi Rıza Nuri Bey tarafından sert karşılık görmüşlerdir.

12 Bahar, a.g.e., s. 276- 275; Makki, a.g.e., s. 198-195.

Petros konusu, Türklerin mukavemeti, Sovyet Devleti'nin her yönüyle İran ve Türkleri himaye etmesi, İran halkı, meclis ve milli basının itirazlarıyla ve özellikle şarkın ihtiyacı olan sükûnet için bir sonuca varamadı¹³

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sıralarında Amerika ve Avrupa, özellikle Fransa, Urumiye ve batı Azerbaycan'ın sair yerlerinde, Asuri ve Ciloların acımasız, kanlı harekâtlarını bilmezden gelseler bile, İngiltere bu yarattığı olayların hepsini detayı ile iyi biliyordu. İngiltere'nin üç Müslüman devlet ortasında yani İran, Osmanlı ve Irak sınırlarında böyle bir fesat merkezinin kurulmasını himaye etmesinde amaç ne olabilirdi?

İngiltere'nin asıl hedefi Türkiye-İran-İrak arasında bir tampon devlet oluşturulmasıdır. Bu hedefin Ağa Petros'un egemenliğinde Hakkâri ve Urmiye'nin birleştirilerek gerçekleştirilmesi düşünülmüştür. Bu olmaz ise Musul'un kuze-yine mesela İmadiye'ye yerleşebilecekleri tasarlanmıştı.

Ancak söz konusu Petros Ağa'nın İç Toprak Projesi çeşitli nedenlerle başarısız olmuştur. Yine görüldüğü üzere hedef Nasturilerin bağımsız olması değildir. İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarlarının korunması için düşünülen bir devlettir. Yani amaç İngiltere'nin menfaatinin korunması iken araç Nasturi Devleti kurmaktır.

Bu doğrultuda Nasturiler, araç olduklarını fark etmeden veya fark etmiş olmalarına rağmen sonuçta meydana gelecek bağımsız bir devlet düşüncesinden hareketle İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarına hizmet etmişlerdir. Ancak hizmet süresini doldurduklarında kendi hallerine bırakılmışlardır. Denilebilir ki Nasturiler, kendilerine verilen vaatlerin ve yapılan kışkırtmaların zararını görmekte gecikmemişlerdir.

Neticede İran milleti, dost denilen ülkelerin Lozan Konferansı'nda, Petros Ağa ile yandaşlık etmeleri, İslam ve doğunun önemli milletlerinden İran Devleti'nin temsilcisinin konferansa üye olmasına karşı çıkmaları ne anlama geliyordu? İran Devleti'nin konferansta henüz temsilcisinin üyesi olmadan, tamamen İran'ın zararına olan azınlıkların hak ve hukuku hakkında müzakere etmek hiçbir anlam taşımayacaktır.

Lozan'a baktığımızda, İngiltere'nin doğuda yeni bir savaşı planladığını görüyoruz. Bu savaş, sadece Sovyetler için değil, Osmanlı Devleti ve aynı zamanda İslam dünyasını ezmek ve kendi üstünlüğünü ispatlamak idi.

13 Mühümmad Takki (Melikü- şuaraya) Bahar, **Nobahar gazetesi**, No: 17, Tarih: 26 Cüdey ayı 1301; Bahar, **Tarih-i Mühtasar-i Ahzab-i Siyasi**, İran, s. 282- 278.

KAYNAKLAR

- 1- Bahar Mühammad Takki (Melikü- şuaraya), **Nobahar gazetesi**, No:17, Tarih: 26 Cüdey ayı 1301.
- 2- Bahar Mühammed Takki (Melikü- şuaraya), **Tarih-i Mühtasar-i Ahzab-i Siyasi İran**, Sepehr Yayınevi, Tahran, 1357.
- 3- Dehgan Ali, **Sarzamine Zartüşt Rezaie**, İbni Sina Yayınevi, Urumiye, 1348.
- 4- Emir Tahmasbî Serleşker Abdullah Han, **Yad Daştha-yi az Aşubha-yi Aşayiri ve Siyasi-yi Azerbaycan**, Bahter Yayınevi, Tahran, 1388.
- 5- Haşmet Gulam Han, **Muyeha-yi Şehr-i Garip (Gozareş-i Mustened az Vekaye-i Cilolog ve Hevadis-i Bad az an dar Urumiye**, Yaz Yayınevi, Urumiye, 1387.
- 6- Havar Mühammad Resul, **Sımko İsmail Ağay-ı Şukak**, Apik Yayınevi, Stokholm, 1995.
- 7- Hidayet Hacı Mehdi Guli (Muhbir'us-seltene), **Hatırat ve Heterat (Tuşe-i az Tarih-i Şeş Padişah ve Guşe-i az Dovre-i Zindegi-yi Man)**, Hakikat Yayınevi, Tahran, 1375.
- 8- Kesrevi Ahmet, **Tarihi-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan Bazmande-i Tarih-i Meşrute-i İran**, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, 1997.
- 9- Makki Hüseyin, **Tarihi Bist Sale-yi İran**, C 2, Bongahe tercüme ve neşri kitap Yayınevi, Tahran, 1359.
- 10- Mutemed'ul-Vuzera Rahmettullah Han, **Urumiye dar Muharebe-i Alemsuz (az Mukaddeme-i Nesara ta Belva-yi İsmail Aga hş. 1298-1300)**, Haz. Kave-i Bayat, İksir Yayınevi, Tahran, 1389.
- 11- Nikitin. B , **İrani ke man şenahteam**, trc. Farahvaşi, Marifat Yayınevi, Tahran (yıl yok).
- 12- Nikolson Harold, **Aharin Salhaye Zendeğiye Siyasiye Lord Korzon (1925- 1919)**, trc. Asğar Garagözlü, Müesseseye Tarih-i Müasir-i İran Yayınevi, Tahran, 1380.
- 13- Nusret-i Makui Hacı Muhammed Rahim (Nusret'ul Mulk), **Tarih-i İnkılab-ı Azerbaycan ve Hevanin-i Maku**, İlmiye Yayınevi, Kum, 1373.
- 14- Özdemir Bülent, **Süryanilerin Dünü-Bugünü – I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- 15- Serdar SAKİN- H. Zeki KAPCI, **İngiltere, Nasturiler Ve İç Toprak Projesi (1919-1922) History Studies**, Volume 5, Samsun, 2013.

THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES DURING THE CONFERENCE OF LAUSANNE 1922-1923

Vladan VIRIJEVIĆ*

Abstract

The Peace Conference in Lausanne (20. XI 1922-24. VII 1923.) represented the final act of the First World War when the principles of the peace treaty between Turkey and Antanta's countries were defined and in this camp there was the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (Yugoslavia), whose delegation was led by the Minister of Foreign Affairs. Dr Momčilo Ninčić took an active participation in its work. The return of Turkey to the Balkans after the victory in the war with Greece and the international diplomatic clashes and the speculations in connection with them initiated the additional attention of the Yugoslav Government's interest in preserving the reached balance among the Balkan countries („status quo“), and especially not to let a space be opened by any future decisions in Lousanne, for the possibile revision of the peace threaty with Bulgaria. Taking care of its own, but also of the interests of the leading Europian powers (France, Great Britain) as well as the Turkish positions, with which it wanted to improve the bilateral relations, the Yugoslav delegation showed the tactics and moderation. The special attention was paid to the economic-financial debate, to the question of paying off „the Ottoman debt“, not agreeing with the Turkish suggestion by which it shoud be distributed equally to the countries successors of the former Empire. Dissatisfied with the offered solution, it didn't sign the Peacy Treaty in Lousanne, but that issue was left for solving in the direct communication between Belgrade and Ankara and for a long time it disturbed the establishment of mutual diplomatic relations. The final distribution of „Otoman debt“ which happened on 18th April, 1924 and it opened a way to bringing together the Republic of Turkey and the Kingdom of SHS in such a way that during the whole period between the two world wars, their relations became better and better.

* Prof. Dr., Faculty of Philosophy Kosovska Mitrovica – Departmens of History,
virijevicvladan01@gmail.com

Key words: The Republic of Turkey, Kingdom of SHS (Yugoslavia), The Peace Conference in Lausanne, Otoman's debt.

By the end of 1918, after the final stage of exhausting World War I, European and Balkan territories were exposed to great political transformations. The collapse of multinational empires that had formerly lasted for centuries, such as Austria-Hungary and the Ottoman Empire, the creation of new states on the ruins of these empires, border changes, the topic of war reparations imposed on the side of the defeated, and many other complex political issues marked the end of the second and the beginning of the third decade of "The Short 20th century". Burdened by problems of interstate and national struggles, devastated and ruined, with their complex past, the Balkans had been a sensitive area for European politics of that time. (Todorović, 1979: 9) These and various similar challenges were crucial for Yugoslav foreign affairs, namely, for the newly created Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which occupied a central position of the Balkan peninsula, being an important geostrategic factor in creating a new map of postwar Europe. Relying on victories that Serbian side had achieved in The Balkan Wars (1912-1913) as well as in WWI, the role of the Kingdom of SHS was mainly in pacifying the struggling nations of the Balkans and thus it corresponded to strategic interests of The Entente Powers, particularly France and Great Britain¹. Burdened by the internal problems of social and economic leveling, the imperative role of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and its foreign policy was creating and preserving peace with neighbouring states and maintaining this "pacifying role". (Todorović, 1979:10). 1919-1923 was a period marked by Yugoslav diplomacy in its first stage, the efforts to consolidate The Treaty of Versailles and to overcome the emerging crises. The Treaty of Lausanne (20 November 1922 – 24 November 1924). Mudania Convention (October 1922) marked the end of The Greco-Turkish War preventing the return of the Turks to the Balkans. The reestablished Turkish border on the Maritsa and the reestablished relations between Turkey and Bulgaria brought the Yugoslav government in a completely new position. Instead of earlier relying on Greece and Romania, the two countries which could be the counterbalance to Turkish-

1 The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes achieved international state recognition after signing the Treaty with the German Empire in Versailles on 28 June, 1919. Signing bilateral agreements with Czechoslovakia and Romania in 1920, wholeheartedly supported by France, which were relevant in terms of future military cooperation of the two countries, Yugoslavia became an important factor of the so called Little Entente, active in suppressing the aspirations of neighbouring states (Bulgaria, Hungary, Austria and Italy) in Versailles Treaty revisions. – Bran-ko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, 44-57.

Bulgarian relations, Nikola Pašić's government started to freeze relations with war-ravaged Greece, trying to make stronger ties to Bulgaria, sometimes even acting as a threat, which happened during The Treaty of Neuilly, and thus preventing the intense development of Turkish-Bulgarian relations. It is for this reason that the government accepted French insisting on coming to terms with Turkish revival to the Balkans and establishing government relations in Ankara in order to make efforts in preserving peace in the Balkans, acting against Treaty of Neuilly revision procedures². The normalisation of Yugoslav-Turkish relations was complicated because of many unresolved issues, the most important being the problem of the so called Ottoman public debt.³ Namely, Yugoslav government opposed to certain clauses of economic agreement which were the part of Paris Peace Conference. Since Yugoslavia was perceived as the direct remnant of the Ottoman Empire, it was obliged to pay a war indemnity which was very high, and that is why Yugoslavia refused to sign the Treaty of Sevres.⁴ (Todorović, 1970: 263.)

Indications that "Orient Conference" could be organized as an attempt to solve the Eastern Question created the conditions of rapid preparations in Yugoslav diplomatic circles: the intensification of consultation process with "sides of mutual interests". In November 1922 the government delegations of Greece and Bulgaria visited Belgrade. On November 5, Greek Minister of Foreign Affairs, Nikolaos Politis, arrived in Belgrade in order to meet

2 At the same time, Nikola Pašić focused on Muslim population in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, especially after the victories fought by Mustafa Kemal Atatürk in Anatolia Eyalet; Pašić was trying to prevent his potential political movement and to connect with political parties that articulated Muslim aspirations. – Десанка Тодоровић, Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923-1925), *Balkanica*, IV, Beograd, 1973, 257.

3 The most important unresolved issues were: the return of the Turkish vassals that had previously left the former provinces of the Ottoman Empire after the Balkan Wars, since these provinces were now the part of Yugoslavia, the restitution of Serbian goods after the WWI, the repatriation of the prisoners of war as well as of the internally displaced people in Turkey, and the mutual protection of the vassals. – Ibid, 266.

4 Namely, Yugoslav government did not agree with the proposed solution that the great part of the Ottoman debt be transferred to Balkan Christian countries which won certain Turkish territories in the First Balkan War, especially with the fact that the biggest debt was transferred to the Kingdom of SHS. The proposal of the Yugoslav government was that the Ottoman debt should be disposed in accordance with the amount of land and territories that each Balkan country won. – Око Лозане, *Политика*, 22. XI 1922, 1.; Десанка Тодоровић, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd, 1979, 263.

Nikola Pašić, Momčilo Ninčić (Yugoslav Minister of Foreign Affairs) and King Alexander I of Yugoslavia. The main purpose of this visit, apart from furtherance of bilateral relations, was a cooperation agreement for the following conference in Lausanne “against the Turkish return to the Balkans.”⁵ Four days later, the Bulgarian delegation and Aleksandar Stamboliyski, the Prime Minister of Bulgaria, visited Belgrade and agreed with Pašić and Ninčić, expressing mutual hope for better relations in the future. They vowed to abide to the Neuilly Agreement expecting support in fulfilling the conditions stated in clause 48 according to which Bulgaria should give the administration of Thrace to other powerful countries but also achieve access to the Aegean Sea.⁶ Stamboliyski gave statements to the Belgrade press about the “Bulgarian need to be supported by the Kingdom of SHS during the conference in Lausanne in the matters of its access to the Aegean sea. The Bulgarian delegation was received by King Alexander I of Yugoslavia. On this occasion it was promised that the Yugoslav delegation in Lausanne would act “in accordance with the alliance agreement”.⁷

Paris, London and Rome delegations agreed that the conference concerning the signing of treaty with Turkey be held in Lausanne (scheduled for 13 November 1922). As soon as this information reached the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs, Yugoslav delegation started creating the political platform for the treaty. Apart from some political issues for which the government was supposed to give the final word, the main focus was the economic side of the treaty with Turkey. Because of that, important ministry officials suggested that Vojislav Marinković, Ph. D, be a member of the delegation, since he had been a former minister and the Kingdom of Serbia Finance Delegate for London peace conference was held after the First Balkan War (1912). In case that France, England and Italy chose their prime ministers to be leaders for the occasion, Yugoslav delegation planned to do the same with Nikola Pašić.⁸ The

5 Састанак Нинчић-Политис, *Политика*, 1. XI 1922, 3.; Политис на путу за Београд, *Политика*, 3. XI 1922, 2.; Споразум са г. Политисом, *Политика*, 6. XI 1922, 2.

6 In conversation with Stamboliyski, Nincic proposed the forming of Balkan Peace Alliance, since „Turkey constitutes one front with Russia“ and the interests of Entente Powers were not always identical to those of Balkan countries. – Нови балкански савез, *Политика*, 24. XI 1922, 2.

7 Стамболијски моли за измирење и тражи помоћ за Тракију, *Политика*, 10. XI 1922, 3.; Стамболијски је отпутовао, *Политика*, 11. XI 1922, 3.

8 Конференција у Лозани, *Политика*, 23. X 1922, 8.; Наша делегација за Лозану, *Политика*, 24. X 1922, 3.

official invitation to the Kingdom of SHS's government was sent by Sumante, Italian embassy charge d'affairs in Belgrade.⁹

In diplomatic game of solving "Eastern question" Yugoslav government needed a lot of tact and skill in order to preserve and articulate its interests on the one hand, and not to collide with the interests of alliance forces – France and Great Britain – since the strivings and aspirations of these countries were pretty much confronted. French government believed that the Treaty of Sevres lost its strength and could not serve as a base for the new Treaty of Lausanne. The initial point for the agreement with Turkey having won the Greco-Turkish war, should be the Mudania agreement. However, British government deemed Turkey a country which was defeated in WWI and considered that Greco-Turkish War was of no relevance for the future conference. Moreover, it believed that Alliance should dictate the conditions for the peace according to the Mudania agreement concluded in 1918. (Mitkovic: 1924, p. 206-207). When compared to all previous international conferences where powerful countries had their own solutions and already prepared agreements, whereas less powerful countries, including the Kingdom of SHS, served only as a "decorative element", it can be said that the Treaty of Lausanne was different. Yugoslav diplomacy now had its chance for maneuver and it had an important role which could result in positioning oneself as a relevant factor in creating the future peace treaty with Turkey.

The postponing of the conference made Yugoslav government send Milan Rakić (Minister in Sofia), to Lausanne on 11 November, to "get the information about the exact date when the agreement was to take place"¹⁰. Two days later Yugoslav Ministry of Foreign Affairs received a notification from French government about the exact date when the conference was to be held: It was 20 November. Before leaving for Lausanne, Yugoslav government and the Minister of Foreign Affairs, Momčilo Ninčić, discussed the delegation plan.¹¹

9 In some documents of British Embassy in Belgrade it was reported that the invitation of „three powerful states“ to the Yugoslav government was sent on 29 October. – Позив у Лозану, *Политика*, 28. X 1922, 5.; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji – Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knj. I (1921-1930), Beograd-Zagreb, 1986, 93.

10 Rakić's retinue was one scrivener from the Ministry of Foreign Affairs. They arrived in Lausanne on 14 November and met members of French delegation on two occasions. – Пут г. Ракића у Лозану, *Политика*, 12. XI 1922, 1.; Г. Ракић у Лозани, *Политика*, 16. XI 1922, 1.

11 Apart from Ninčić and Milan Rakić (the Kingdom of SHS officials in Sofia), who had arrived in Lausanne prior to the conference, there were some other people in the Yugoslav delegation: Miroslav Spalajković, Ph. D, the Kingdom of SHS Parisian delegate and a few official members of the Ministry of Foreign Affairs. It

According to the draft plan, Yugoslav government was to take part in issues concerning the territorial status of Turkey, as well as in economic and financial matters (Ottoman debt).¹² During the press conference, Ninčić stated that Yugoslav delegation was going to act independently, relying on cooperation with the Alliance (Entente), particularly France. (Todorović, 1979:187).

Upon arriving in Lausanne (on November 18), Yugoslav delegation stayed at the Savoy Hotel. Soon after, the Bulgarian delegation with Stamboliyski as a Prime Minister and its representative arrived.¹³ Before the conference officially started (on 20 November, in the afternoon), Ninčić had met several other delegation representatives. Firstly, he had a discussion with Stamboliyski who expressed his hope (already stated in Belgrade some time ago) that the Bulgarian aspirations (especially concerning the access to the Aegean Sea) would be supported by the Yugoslav government. He assured Ninčić that Bulgaria would not “raise a question of Thrace independence”.¹⁴ Secondly, Ninčić met Greek Prime Minister, Elefterios Venizelos. During this meeting, Ninčić stated that the Kingdom of SHS would fully support Greece, provided that it fulfilled the promises of giving access to Solun harbor. After that, Ninčić met Albanian charge d’affaires from Bern who confirmed the willingness of his country to reach an agreement and to achieve the furtherance of bilateral relations. Finally, before the conference officially started, Ninčić briefly met Benito Mussolini, and “shook hands with him cordially”.¹⁵

Before the second conference day officially started, Momcilo Ninčić met Ismet Pasha who expressed his satisfaction upon the meeting, stating that information about the Ankara Government fueling the Muslim discontent in

was planned that another person joins the delegation in Lausanne: the delegate of Kingdom of SHS in Rome, Vojislav Antonijević. – Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji – Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knj. I (1921-1930), Beograd-Zagreb, 1986, 94.

12 Ninčić suggested that for the „discussion on economic and financial matters“, the Yugoslav delegation interests be represented by „an expert-delegate“. – Одлазак наше делегације, *Политика*, 14. XI 1922, 2.

13 According to A. Milosavljević, special *Politika* reporter during the conference, „as soon as Stamboliyski heard that there was a vacancy at the Savoy Hotel, he immediately arrived and from this morning at one can hear conversation in the language of our Eastern neighbours at the hotel. However, Stamboliyski have not tried to establish closer relations to Ninčić yet. On 25 November, the delegacy of Soviet Union arrived at the Savoy Hotel. – Конференција у Лозани, *Политика*, 20. XI 1922, 1.; Долазак Руса, *Политика*, 27. XI 1922, 3.

14 Први дан конференције, *Политика*, 21. XI 1922, 3.

15 Ibid.

the Kingdom of SHS was “completely invalid”.¹⁶ The opening conference topic was the Thrace question and it was mainly discussed by the International Boundary Commission. The leader of Turkish delegation, Ismet Pasha, claimed the reestablishing of the Turkish border from 1913. Another claim of his was that the plebiscite on the territory of Western Thrace should be organised so that Turkey could protect and defend Constantinople. This caused the opposition of Venizelos whose point was that the border should be the same as in 1915. Moreover, he rejected the suggestion about organizing a plebiscite. As far as the “Thrace question” was concerned, Momčilo Ninčić disagreed with the idea of organizing a plebiscite, since it would violate the Treaty of Neuilly. He pointed out that the Maritsa River was the best natural border, but that the possibility of its demilitarization should be discussed in the nearest future. He was supported by Romanian Prime Minister Jon Duka and according to *Politika*'s reporter, Stamboliyski and delegates of the Great Britain, France and Italy, Lord John Curzon, Barer and Geronni.¹⁷ Since all delegates agreed that another subcommittee consisting of two sections should be formed (for solving the question of demilitarization of border zone and the Bulgarian access to the Aegean Sea). This subcommittee was to prepare a draft solution for these problems. The Yugoslav representatives in the subcommittee were Rakić and Antić.¹⁸

After the second day of the conference, at the Savoy Hotel, in the evening hours, Ninčić and Rakić had consultations with members of Greek (Venizelos), Romanian (Duka and Dijamandi) and Bulgarian delegations (Stamboliyski,

16 Ismet Pasha decided to expressed his request that the formal government declaration be published, so as to officially deny all propaganda of Muslim population in the Kingdom of SHS. Yugoslav public followed with great interest „approaching of the Turks“ to the Balkans. In political circles and in the press there were different estimations about the possible implications of the new conditions after the Turkish victory over Greece. Some were pretty sceptical and believed that the Turks would never cease „to plan to reestablish their Empire“. – Нинчић и Исмет паша, *Политика*, 24. XI 1922, 2.; Пред Лозанским миром, *Гласник*, 31. V 1923, 1.

17 On that occasion, Ninčić stated: My country does not have any direct but a great indirect interest, since it is crucial for my country that the peace treaty would bring results and make peace the reality in the Balkans. I believe that it is of vital interest for Turkey that this question be solved so that it causes no more threat for other nations in the Balkans“. - Балкански блок у Лозани, *Политика*, 24. XI 1922, 2.

18 French general Vegan governed the first, whereas Romanian delegate Dijamandi was in charge of the second. – Лозанска конференција, *Политика*, 25. XI 1922, 3.

Mihail Savov and Dimitar Stancov). On that occasion Ninčić acted as an intermediary between Greece and Bulgaria, and he claimed support for his suggestion that demilitarization zone should be in width of 20-30 km on both sides of the Maritsa and that Bulgaria gain access to the Aegean Sea for economic reasons. All participants of the discussion agreed upon the issue of protecting Christian minority in Turkey.¹⁹

The following day, Ninčić met Ismet Pasha for the second time. He declared that the Ankara Government is against the agitation of the so-called Turkish-Macedonian committee on Macedonian territory. Moreover, he expressed his willingness to stop spreading this propaganda since it would only „fuel Muslim population, and there is no need for that“.²⁰ Ninčić then met Vorovski, the Soviet delegate from Rome. He also expressed his hope of normalization of diplomatic relations.²¹

However, it was the most relevant political activity Ninčić had during the Political committee meeting which took place on 24 November. When questions on the issue of Turkish borders on the territory of Europe arose, there was a heated debate between Ismet Pasha and Venizelos. Venizelos supported Greek positions and was against Ismet Pasha's suggestion that plebiscite in Western Thrace should be organised. He was also against every possible initiative about giving the autonomy to the province of Thrace. Barer and Lord Curzon agreed.²² The international committee had another task – that of ensuring administration and exploitation of neutral zone in the Maritsa River valley (railway and a pier in Degedeac). There was a Yugoslav representative in the committee.²³ After the meeting, Ninčić held the first press conference

19 Балкански блок у Лозани, *Политика*, 24. XI 1922, 2..

20 Лозанска конференција, *Политика*, 25. XI 1922, 3.

21 Ibid.

22 Ninčić emphasised that the idea of organizing a plebiscite was redundant, since the rights of the Turkish population would be guaranteed by the clauses of the contract which regulated the Minorities' rights. He believed that the autonomy of Thrace would be a constant trouble spot which would threaten the peace in the Balkans. „In the Balkans one must not know for word autonomy and every territory should belong to some country!“ In a statement for the press (to the reporter of *Politika*), Yugoslav Prime Minister pointed out that after seeing Lord Curzon, he concluded that there was „a great amount of understanding and support between the delegates of the Kingdom of SHS and the Great Britain. – Границе Турске у Европи, *Политика*, 27. XI 1922, 3.

23 Граница на Марици, *Политика*, 26. XI 1922, 2.; Наш делегат у Тракији, *Политика*, 26. XI 1922, 2.

stating that the Yugoslav delegation would not sign the peace treaty under those circumstances (the same as in Sevre), namely if the powerful states continued to impose the burden of „Ottoman debt“ on the Kingdom of SHS.²⁴

On 27 November, a discussion in the Committee for Finance and Economic Affairs started. It was conducted by the French Prime Minister, Barer. The main issue to be discussed was the „Ottoman debt“, the question of great interest to the Kingdom of SHS.²⁵ Yugoslav delegation realized that if the draft of the treaty (on the basis of the Treaty of Sevres in 1920) prepared by France was accepted, the Kingdom of SHS would be obliged to pay at least 7 million gold Turkish liras; the sum might even be doubled if the Turkish demands were accepted. (Todorović: 1979, 228). The starting point during negotiations was based on this: since the territorial status of the Ottoman Empire and the Kingdom of Serbia (the successor country of the Ottoman Empire) was established by the Treaty of London (1913) and was put into effect before 28 September 1914 and did not change after WWI, it was considered that all economic and territorial issues should be solved in accordance with Article 6 of this treaty, whereas the purpose of Lausanne conference was to discuss problems and issues raised after WWI and after the Greco-Turkish war.²⁶ The Kingdom of SHS was therefore in danger of confronting with France because of its economic interest and attempts to improve relations with Turkey. The interest of France was clearly in transferring the „Ottoman debt“ to the Balkan countries that were Ottoman „successors“. (Todorović: 1979, 228).

On 29 November, Ninčić had several important diplomatic conversations, trying to strengthen the position of Yugoslav delegation. Firstly, he met Edvard Benes, Czechoslovakian Minister of Foreign Affairs, who visited Lausanne on his way back from Paris. After that, he met Lag (an Italian delegate), Rakovski

24 A reporter of Parisian „Maten“ reported that according to some information, Ninčić was attempting to include Poland and Greece in the Little Entente, in order to ensure „achievements from the peace treaty“ that was to be concluded in Lausanne; another reporter of „L'Écho de Paris“ wrote that the Kingdom of SHS „would not remain passive towards the attempts to change the current situation in the Balkans“ – Проширење Мале Антанте, *Политика*, 27. XI 1922, 3.; Коментар париске штампе, *Политика*, 27. XI 1922, 3.

25 Another proof of Yugoslav efforts in discussing these issues is the fact that Božidar Purić, Ph. D, a Yugoslav delegate of Reparation Committee in Paris, arrived in Lausanne. – Подела турских дугова, *Политика*, 2. XII 1922, 4.

26 Ninčić suggested that the question of division of „Ottoman debt“ be discussed on a special conference of the countries interested in the issue. – *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – ванредни сазив за 1923. годину (од I до XXV редовног састанка)*, књ. I, Београд, 1923, 422.

and Vorovski (Soviet delegates) and finally Albanian delegate.²⁷ However, in spite of all these efforts, Yugoslav delegation did not achieve a complete success. Its diplomatic offensive move could only be considered partially successful. Although Yugoslav diplomatic delegation did not force upon its solutions, it succeeded in postponing the problematic issue of „Ottoman debt“ indefinitely.²⁸

Internal problems of the Kingdom of SHS as well as the announcement that Nikola Pašić's cabinet would possibly resign, caused Ničić's departure from Lausanne (December 5). Before leaving, he had a few more appointments: He visited the French delegate, Bompar, who declared that the allies were willing to reconsider the problem of „Ottoman debt“. During the long discussion with Georgy Vasilevich Cocerin, Soviet commissioner of Foreign Affairs, Ninčić exchanged views on the question of the control over the straits (Bosphorus and the Dardanelles) and the possibility of normalization of diplomatic relations, which was also the topic of discussion with Ismet Pasha. The new appointed chief of Yugoslav delegation during the conference was Spalajković²⁹.

The greatest disagreements during the conference emerged over the Dardanelles and Bosphorus straits. The interests of France, the Great Britain, Turkey and Soviet Union collided. There were other countries that were interested in the issue. The Yugoslav delegation believed that since the Kingdom of SHS was one of the successors of the great Austro-Hungarian Empire and because of the Danube (which flowed through Yugoslav territory in the length of 700 km), it had a legitimate right to be actively involved in finding a proper solution for the straits and the navigation regime. Spalajković suggested that the straits should regain Turkish sovereignty, under the condition that full freedom of navigation for merchant ships be guaranteed. He pointed out that the Kingdom of SHS had always tried to „make its interests close to common interest“, and that it had tried to agree with allies.³⁰ A heated debate showed two opposing views – Soviet-Turkish on the one hand and British, on the other. The conference results and the possibility of agreement were put in question,

27 Бенеш у Лозани, *Политика*, 1. XII 1922, 3.; Нинчић и Контерини, *Политика*, 2. XII 1922, 4.; Нинчић и Раковски, *Политика*, 2. XII 1922, 4.

28 Наша држава у Лозани, *Политика*, 10. XII 1922, 1.

29 Чичерин и Нинчић, *Политика*, 5. XII 1922, 4.; Турска у Дарданелима, *Политика*, 5. XII 1922, 4.

30 In the meeting scheduled by The Committee for political and territorial questions on 6 December, Spalajković stated that „no foreign military forces“ should be allowed on the Turkish territory. – Демилитаризација турских мореуза, *Политика*, 7. XII 1922, 4.; Турски мореузи, *Политика*, 9. XII 1922, 4.

so on 19 December, Spalajković demanded that Turkey be given an ultimatum and take a stand on the solution given by the Allies. He also openly supported Duke, Romanian delegate who declared that Turkish-Soviet suggestions could not be accepted, demanding „the willingness of the opposing sides so that the agreement could be reached.“³¹ Further complications emerged on the issue of rights of Christian minority in Turkey, as well as on the so-called capitulation regime. Yugoslav delegation expressed the opinion that the Ecumenical Patriarchate should remain in Constantinople and that the minorities should be guaranteed their rights by the League of Nations.³²

Due to these problematic issues which were further complicated by the disagreements among the delegations in the committee on the question of minorities and their rights, conference was adjourned on 4 February, 1923.³³ Prior to this, on 3 February, Milan Rakić, a Yugoslav delegate, discussed the current situation with British delegates at the Beau-Rivage Hotel. On that occasion he was asked to sign an agreement which represented the standpoint of the allies about Turkey. However, he refused to do it, explaining that he had no permission for that nor was he authorised to sign it, since Yugoslav delegation did not agree with finance clauses in the agreements. Those clauses were problematic since they put the Kingdom of SHS in a position much worse than before the Treaty of Sevres. Rakić agreed to sign those parts of the agreement about the minorities rights, the status of foreigners in Turkey and the Merchant shipping convention. British delegates believed that signing these parts only was not satisfactory, and Yugoslav delegation returned to Belgrade.³⁴

Three months later, the Lausanne conference resumed on 23 April 1923.³⁵

31 Мир са Турском, *Политика*, 21. XII 1922, 4.

32 Г. Веницелосова писма, *Политика*, 8. II 1923, 1.

33 Крах Лозанске конференције, *Политика*, 6. II 1923, 4.; др Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац Нове Турске*, Београд, 1939, 140.

34 One part of Turkish delegation went to Belgrade and travelled by the same train as Yugoslav delegates. Their leader was Rashid Savety Bey. Ismet Pasha left the train in Vinkovci and went to Bucharest because he did not want to cross the Thracian territory controlled by the Greeks. Belgrade press, having some information from Constantinople press, informed that the main reason Turks did not sign the Treaty of Lausanne was the secret Turkish-Soviet convention according to which the Turks could not sign the peace without the consent of the Soviet Union. – После прекида у Лозани, *Политика*, 9. II 1923, 1.; Турци и большевици, *Политика*, 10. II 1923, 3.

35 Турско питање, *Политика*, 23. IV 1923, 1; *Дипломатический словарь*, II, Москва, 1961, 208.; Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren, 2011, 75.

This time, the Kingdom of SHS had somewhat different delegation, with Milutin Jovanovic, Ph. D. as the authorised minister in Bern.³⁶

During the second phase of the Lausanne peace conference, Yugoslav delegation tried to find a final solution for the Turkish-Greek territorial dispute (Thrace territory). However, it opposed to Turkish extension west of the Maritsa River, supporting Bulgarian and Greek aspirations. (Avramovski: 1986, 175.) After the Greek and Turkish delegations had reached the agreement, the Greek delegation accepted that the border of Karagaca region be corrected, under the condition that the Turks withdrew the requests that Greece should pay war reparations. Milutin Jovanović declared that „Yugoslav government would accept that agreement“.³⁷ Jovanović and Yugoslav delegacy focused on solving financial problems („Ottoman debt“)³⁸. The Yugoslav government had the same opinion on that issue as during the first part of the conference. On 8 June, 1923, Minister of Foreign Affairs, Ninčić, informed the delegates of Yugoslav government: „We cannot accept the fact that some economic points of the treaty are connected to our country. All important issues with Turkey were settled in the treaties before the European war in international agreements that had been enforced before the war. Article 6 of London Peace treaty refers to a possibility for a special conference for solving economic and financial problems that emerged after gaining some Turkish territories after the war. The occasions are different now but we cannot accept that the conference the main aim of which was to establish peace after WWI and after the Greco-Turkish War, now defines some issues which had been solved for Yugoslavia before WWI. For these reasons we could sign the Lausanne peace treaty only provided that the financial parts of the agreement exempted Yugoslavia“.³⁹ At

36 Пред састанак у Лозани, *Политика*, 21. IV 1923, 4.

37 After that, the Greek minister of Foreign Affairs, Apostolos Alexandris, sent a telegram to Ninčić in which he expressed his thanks for „warm and efficient support“ in connection to „questions of vital importance“ for Greece. – Грчка и Турска споразумеле су се, *Политика*, 29. V 1923, 4.

38 In Yugoslav public opposition, there was an opinion that the Yugoslav government had wrong policy and that it served well to „interests of other countries“. It was considered that the main aim of European policy was to ensure their positions and to avoid the debt by transferring it to „inevitable debtors“, including the Kingdom of SHS. The government was warned that the concept of such a treaty was detrimental for Yugoslav interests: „Our people have no reasons to sign the treaty, unless they want us to lose even in peace!“ – Пред Лозанским миром, *Гласник*, 31. V 1923, 1.

39 Експозе министра спољних послова, *Politika*, 9 June 1923, p. 1.; Др. М. Нинчић, *Спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1922-1924. – говори и експозе у Народној скупштини*, Београд, 1924, 26.

the end of discussing financial and economic issues, the Yugoslav delegation expressed even stronger dissatisfaction, than during the conclusion of the Treaty of Sevres. Having no support, Yugoslavia could not have any influence on the final solution and it did not want to confront with France, its most important ally at the time. It was decided that a special body called „Ottoman Public Debt Administration Council“ (La Conseil d'Administration de la Dette Publique Ottomane) be formed, with a special task of supervising regular payments. Yugoslav part of „Ottoman debt“ was calculated proportionally – in accordance with the territories occupied 1912-1913. The calculations were done according to the budgets of Ottoman Empire in 1910/11 and 1911/12, as well as customs duties from 1907, which included the taxes of Solun harbour. Therefore, the territory of Macedonia being included, the sum of Yugoslav debt increased. (Todorović: 1979, p. 228)

The Treaty of Lausanne was signed on 24 July 1923, during the ceremonial conference.⁴⁰ As it was formerly announced, Yugoslav delegation did not sign the treaty. Explaining the reasons and expressing hopes that it would not have any negative effect on the established peace, Jovanović read the Yugoslav government's declaration (written on 18 July): Since all territorial issues concernig Serbia and Turkey were settled after London Treaty and were put into force (28 September, 1914), since territorial statute defined by that agreement was neither confirmed, nor changed by this agreement, and since the conditions under which London Treaty had been concluded did not change after WWI in the countries mentioned, the government of the Kingdom of SHS states that it would sign the peace treaty as well as the parts upon which Turkey and the Allies agreed (on 24 July in Lausanne), with the exception of section 1 (party 2) and section 2, as well as the addition to the protocole, namely the debts and the concessions. The questions of finance and economy that was connected to the territories seceded from the Ottoman Empire after the Balkan wars, beneficial for Serbia, had to be settled according to regulations of London Peace Treaty concluded on 17 May, 1913.⁴¹

This was the end of discussions for the delegation of the Kindom of SHS during the Lausanne Peace Conference. The question of „Ottoman debt“ and the payment imposed on Yugoslavia were finally defined on 18 April 1924. The total sum imposed on Yugoslavia was 5, 435, 597 Turkish liras, that is 5.25% of the total sum. Since the interest of the Yugoslav government was to establish closer relations with Turkey, in order to preserve peace in the

40 Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918-1938*, књ. I, Београд, 1938, 197.

41 Мир у Лозани потписан, *Политика*, 25. VII 1923, 1.

Balkans, especially implementation of the Treaty of Neuilly, after intensive diplomatic preparations, the Treaty of Peace and Friendship between the two countries was signed on 28 October 1925 in Ankara. It was ratified on 1 February, 1926. (Todorović: 1973, p. 287)

CONCLUSION

The Treaty of Lausanne (1922-1923) represented a great temptation for the Kingdom of SHS and its diplomacy. As a country which participated in the conference, Yugoslavia made an effort to preserve the political positions achieved after WWI, and to oppose the attempts of violation of the Treaty of Versailles, especially the Treaty of Neuilly. Moreover, it was interested in finding a solution for the „Ottoman debt“, but had no interest in rediscussing that issue, considering that the sum for war reparations that the Kingdom of SHS, as a successor state of Kingdom of Serbia, should pay had already been established by the international contracts put into force before 28 July 1914.

At the same time, the Kingdom of SHS had to be tactful with Turkey and its demands since there was a relatively high level of Muslim population in Yugoslavia, but it also had to try to prevent the possible close relations of Turkey and Bulgaria. Another task was to take into account the interests of France and the Great Britain, since these countries were Yugoslavia's most important allies on the European political scene, trying to be, as much as possible, in concord with the aspirations of these countries, which often proved to be impossible, especially in the case of „Ottoman debt“. However, it seems that the greatest amount of mutual understanding was achieved with the diplomatic ranks of Greece.

The Yugoslav delegation played an active role during the Lausanne conference, often acting as an intermediary between the opposing delegates of other countries. The most noticeable activities of the Kingdom of SHS happened during the first part of the conference, namely, the discussions concerning the Turkish borders on the territory of Europe and the questions of minorities' rights, whereas the greatest agility was naturally expressed during the discussions about „Ottoman debt“. Having not succeeded in achieving all objectives in this matter, Yugoslav delegates acted in accordance with Belgrade government's instructions, refusing to sign and ratify the Treaty of Lausanne.

SOURCES AND LITERATURE

Published sources:

1. Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji – Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knj. I (1921-1930), Beograd-Zagreb, 1986.
2. *Дипломатический словарь*, II, Москва, 1961.
3. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – ванредни сазив за 1923. годину (од I до XXV редовног састанка)*, књ. I, Београд, 1923.

Newspaper:

1. *Гласник* (Belgrade)
2. *Политика* (Belgrade)

Literature:

1. Након, Džengiz, *Istorija savremene Turske*, Prizren, 2011.
2. Јовановић, М. Јован, *Дипломатска историја Нове Европе 1918-1938*, књ. I, Београд, 1938.
3. Нинчић, Др. М., *Спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1922-1924. – говори и експозе у Народној скупштини*, Београд, 1924.
4. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981.
5. Десанка, Тодоровић, Питање успостављања дипломатских односа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923-1925), *Balkanica*, IV, Београд, 1973, 265-289.
6. Todorović, Desanka, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd, 1979.
7. Томић, Св. Томић, *Камал Ататурк – творац Нове Турске*, Београд, 1939.

LORD CURZON ÜLTİMATOMUNUN LOZAN KONFERANSI SIRASINDA VERİLMESİ BİR RASTLANTI MIYDI?

Yegana GEZALOVA*

Özet

Lozan Barışı öncesinde İtilaf Devletleri hangi yolla olursa olsun Yakın ve Orta Doğu'da mevzilerini muhafaza etmek ve Karadeniz problemini kendi lehlerine çözmek istiyorlardı.

Lozan Konferansı'nda Sovyet Rusyasının da hedefleri vardı: 19 Aralık 1922 yılında Rusya "Boğazlarla ilgili kuralları" takdim etti. Bu kurallara göre boğazlar tüm ticari gemilerin geçişi için açık, Türkiye haricinde tüm devletlerin askeri gemileri için ise kapalı kalmaktaydı.

Rusya'nın bu şekilde sert tonda Lozan Konferansı'na katılması en fazla İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Lord Curzon'un hazırladığı İngiliz projesi ister barış isterse de savaş durumunda boğazlarda askeri gemilerin bulundurulmasını hedefliyordu. Lozan'da baş veren bu tartışma, konferansa ara verilmesi ile sonuçlandı.

8 Mayıs 1923 yılında İngiltere'nin Moskova'daki temsilcisi Hodgson, Dışişleri Bakanı Litvinov'a "Curzon Ültimatomu" adlı memorandumunu takdim etti. Ültimatomda İngiliz Hükümeti Rusya'yı Yakın ve Ortadoğu'da İngiliz karşıtı propaganda yapmakla suçluyor ve buna son vermeyi talep ediyordu.

Curzon Ültimatomu'nun Lozan Konferansı sırasında verilmiş olması bir rastlantı değildi. İngiltere dünya kamuoyuna Rusya'yı Doğu halklarının işine karışan, onları İngiltere'ye karşı kışkırtan bir devlet gibi takdim etmeyi ve Rusya'yı Lozan barışından uzaklaştırmayı amaçlıyordu.

24 Temmuz 1923 yılında Lozan Konferansı'nın son toplantısında Lord Curzon'un projesi temelinde boğazlarla ilgili sözleşme imzalandı. Rusya, Lozan Antlaşması'nı Karadeniz devletlerinin haklarını ihlal eden ve güvenliklerine dair güvence vermeyen bir belge olduğunu gerekçesiyle onaylamayı reddetti.

* Bakü Devlet Üniversitesinde Doçent Doktor / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde Baş Araştırma Görevlisi. E-mail: ygezalova@gmail.com

Boğazlar Sorunu ile ilgili Rusya'nın sert tutumu sonraki yıllarda da devam etti. Rusya, 1936 yılında Montrö Konferansı'nda askeri-deniz donanmasının Karadeniz boğazlarından sınırsız bir şekilde geçirme hakkını elde etti.

Anahtar kelimeler: Diplomatik çatışma, Boğazlar sorunu, Curzon Ültimatı, Lozan Antlaşması, Montrö Sözleşmesi.

WAS IT AN ACCIDENTAL ULTIMATUM GIVEN BY LORD CURZON DURING THE PROGRESS OF LAUSANNE CONFERENCE?

Abstract

On the eve of Lausanne Peace the Entente countries, by all means tried to maintain their position in the Near and Middle East, to solve the problem of the Black Sea in their favor.

The Soviet Russia had also its own aim during Lausanne Conference: on 19 December, 1922, Russia protested Curzon's plan and submitted his own project. In accordance with the project, all trade ships were allowed sailing through straits, excluding Turkey; straits remained closed to all state warships.

Russia's such severe participation at Lausanne Conference mostly worried England. Thus, the project submitted by Lord Curzon intended to keep warships in the straits in both peaceful and war conditions. And it caused a threat to the Black Sea coast territories of Russia. Those conflicts occurring at Lausanne led to suspension of Conference's work.

On 8 May, 1923 Hodgson, a representative of England in Moscow submitted "Curzon Ultimatum" to Litvinov, Ministry of Foreign Affairs. On the ultimatum the government of England accused Russia of conducting anti-English propaganda in Middle East and required to put an end to it.

Submission of an ultimatum by Curzon during Lausanne conference was not a coincidence: England aimed at presenting Russia to world community as state interfering Eastern nations, inciting them against England and disjoining Russia from Lausanne peace.

On 24 July, 1923 at the final session of Lausanne Conference on the base of Lord Curzon project it was signed a convention on Straits. Russia having appraised the Lausanne convention as a document violating the rights of Black Sea states and not guaranteeing their safety, refused to ratify the convention.

Russia's severe position in the Regime of Straits lasted over the next years. Strengthening its international position, Russia gained the right of limitless access of its navy through Black Sea straits in the conference of Montreux in 1936.

Key words: diplomatic contention, the Regime of Straits, Curzon's Ultimatum, the Lausanne convention, the Montreux Convention.

GİRİŞ

Lozan Barışı'na kadar Türkiye ve Türk halkı mahrumiyetler, sıkıntılar çekmiş, güçlü devletlerin yağma objesine dönüşmemek için büyük askeri ve diplomatik mücadele vermek zorunda kalmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Cihan Harbi'nde yenilmesi, bu imparatorluğun topraklarını ele geçirmek isteyen güçleri daha da cesaretlendirmiş, fakat aynı zamanda büyük devletler arasında "Osmanlı Mirası" uğrunda mücadelede ortaya çıkan çatışmaları daha da alevlendirmiştir.

İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD hangi yolla olursa olsun bölge uğrunda verdikleri mücadelede liderliği ele geçirmeye çalışıyor, amaçlarına ulaşmak için birbirlerine ağır ithamlarda bulunuyor ve karmaşık diplomatik hamleler yapıyorlardı. En gergin mücadele ise Yakın ve Orta Doğu'da büyük iddiaları olan İngiltere ve dış politikada Çar Rusyası'nın tam hukuklu varisi olan Sovyet Rusyası arasında yaşanmaktaydı.

Bu yıllarda Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği ile Türk halkının hız kazanan Milli Kurtuluş Hareketi, büyük devletlerin planlarını bozmuş oldu ve aralarındaki çatışma daha da keskinleşti. Mustafa Kemal Paşa, yalnız askeri başarılarla değil aynı zamanda becerikli diplomatik hamleleri ile de büyük devletler arasındaki ihtilaflardan yararlanabildi. Sovyet Rusyası ile "Dostluk Antlaşması" imzalayan Türk Hükümeti, Fransa, İtalya ve ABD ile de yakınlaşmayı başardı. Söz konusu dönemde, yalnız İngiltere Türk-Yunan savaşında tarafsızlığını ilan etse de, Yunanistan'ı desteklemeye devam etti. Fakat Türklerin tüm cephe boyu galibiyetle hareketi, kısa zamanda düşmanlarını müttefiksiz bıraktı.

1922 yılının Ağustos ayından itibaren Türklerin Anadolu'daki galibiyetleri, Yakın ve Orta Doğu'da uluslararası askeri ve siyasi durumu değiştirdi. Türk halkının bağımsızlık savaşında kazandığı zaferler, Batılı devletleri Türkiye ile barış görüşmelerine başlamak zorunda bıraktı. 1922 yılında "Mudanya Barışı"ndan sonra İtilaf Devletleri ile barış konferansının düzenlenmesine karar verildi.

20 Kasım 1922 yılından 24 Temmuz 1923 yılına kadar devam eden Lozan Konferansı'nda büyük devletler arasındaki ihtilaflar tüm çıplaklığı ile orta-

ya çıktı. İtilaf Devletleri hangi yolla olursa olsun Yakın ve Orta Doğu'daki konumlarını muhafaza etmek, Karadeniz sorununu kendi çıkarlarına uygun çözmek istiyorlardı.

En büyük çatışma kaynağı ise İngiltere ile Sovyet Rusya arasında yaşanmış olan ihtilafı. Söz konusu ihtilaf, iki devletin birbirlerine karşı sert ithamları, diplomatik notaları ve ultimatoları ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda büyük siyasi karışıklığa neden oldu.

Boğazlar Sorunu'nu kendi projeleri temelinde çözmeye çalışan İngiltere ve Rusya, bu sırada zaten ağır olan uluslararası durumun gerginleşmesine neden oldular ve böylece söz konusu sorunun kesin çözümünü geciktirmiş oldular.

1. Lozan Konferansı Arifesinde Türkiye-İngiltere-Rusya İlişkileri

Lozan Konferansı arifesinde Türkiye-İngiltere, Türkiye-Rusya ve Rusya-İngiltere ilişkileri son derece karmaşıktı. Şöyle ki, daha XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmaya, emlakini sömürmeye çalışan Rusya ve Britanya İmparatorluğu, Birinci Cihan Harbi'nin sona ermesiyle Osmanlı topraklarında oluşan yeni durumdan kendi amaçları doğrultusunda yararlanmaya çalışıyorlardı. Her iki devletin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili büyük hedefleri vardı.

Bilindiği gibi Mondros Mütarekesi'nden sonra Filistin ve Suriye'ye giren İngilizler, Mezopotamya'da üstünlük sağlamışlardı. Stratejik öneme sahip bu bölgelerde konumlarını muhafaza etmeye çalışan Britanya için boğazlardaki elverişli durum yaramıştı. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Cihan Harbi'nden yenilgi ile çıkmış, boğazlarda rekabet edebilecek Rusya'da ise devrim gerçekleşmişti.

“Süveyş Kanalı'ndan Uzakdoğu ve Avustralya'ya kadar uzanan Britanya İmparatorluğu'nun yolu üzerinde bulunan Ege adalarının önemi açıktı.” (Feteliyev, 2005:57) Doğudaki konumunu güçlendirmek için İngiltere Yunanistan'a güveniyordu. Britanya Başbakanı Lloyd George'a göre, Ege Denizi'nin hem Avrupa, hem de Asya kıyıları Yunanlıların eline geçerse, İngilizlerin Akdeniz'den Hindistan'a giden yollarının güvenliği sağlanmış olurdu. (Raymond, 1971:91) Fakat İngiltere askerlerini Türkiye'ye göndermek niyetinde değildi. Lloyd George “Büyük Yunanistan” kurmak arzusunda olan Venizelos'tan yararlanmayı yeğlemişti. (Philips, 1961:119) İngiltere 1921 yılının sonbaharında Türk-Yunan Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etse de, savaş boyunca Yunanistan'ı desteklemekten çekinmemişti.

Fakat Türk ordularının 1922 yılının Ağustos ayında tüm cephe boyu gali-biyetli hareketi, Britanya'nın Doğu'daki planlarını altüst etti. Müttefiklerince yalnız bırakılan Yunanistan, kesin bir yenilgiye uğradı. Tam bu dönemde İngiltere ile Türkiye arasında çatışmalar daha da keskinleşmiş oldu. 15 Eylül 1922 yılında Büyük Britanya dominyonlarına – Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'ya başvurarak muhtemel “Türk tecavüzüne karşı” (!?) Boğazların savunulması için yardım istedi. (Feteliyev, 2013:10) Büyük Britanya'nın bu başvurusuna müttefikler farklı yaklaştılar. Örneğin Fransa Başbakanı Pouncare 18 Eylül'de Londra'da şu bilgileri vermişti: “*Fransa hükümeti müttefiklerinin ve özellikle Fransa'nın rızası olmadan Doğu meseleleri konusunda Britanya hükümetinin açık beyan ettiği ciddi girişimlerden son derece şaşkınlık geçirmiştir.*” (Howard, 1966:269) İngiltere hükümetinin söz konusu başvurusu ile ilgili Sovyet Rusya'sının verdiği notada şöyle denilmektedir: “*Büyük Britanya ve müttefikleri tarafından Türklerin başkentini Türk halkına, milli ordusuna ve Türk hükümetine karşı savunmak, son derece şaşırtıcıdır*” (Dokümanı, 5, 1961:594)

ABD, İtalya, Yugoslavya ve Romanya'nın da İngiltere'nin başvurusuna karşı tavırları benzer oldu. Böylece, Çanakkale krizi sırasında İngiltere müttefiklerinden hiçbir yardım alamadı. İtilaf Devletleri arasında var olan son derece keskin çatışmalar da buna engel oldu. Sonuçta 11 Ekim 1922 yılında Mudanya'da ateşkes imzalandı. Mudanya Barışı, Ankara Hükümeti'nin muhteşem diplomatik galibiyeti oldu.

Şunu da kaydedelim ki, Türkiye ile İngiltere arasındaki çatışmanın devam ettiği tüm bu dönem boyunca bölgede yaşanan olaylarda Sovyet Rusyası da güç olarak son derece etkili olmuştur. Aslında Sovyet Hükümeti ile Kemalist Türkiye'nin yaklaşması daha 1919 yılına ait kılınabilir. Şöyle ki, 1919 yılının Mayıs ayında Bolşevikler Anadolu'ya Kemalistlerle ilişki kurmak amacıyla temsilci göndermiş, aynı yılın Haziran ayında ise Mustafa Kemal Paşa Amasya'da düzenlediği gizli toplantıda Bolşeviklerle ilişkinin mümkünlüğünden bahsetmişti. (Bkz.: Meram, 1969:235-238) İlk aşamada bu ilişkiler daha çok mali yardım biçiminde olmuştur. (Bkz.: Feteliyev, 2005:103-105)

Türkiye'nin Sovyet Rusyası ile düzenli diplomatik ilişkileri 1920 yılından itibaren başlamaktadır. 26 Nisan 1920 yılında Lenin'e gönderdiği mektubunda Mustafa Kemal Paşa yeni Türkiye'nin dış politika ilkelerini beyan etmiş ve iki ülke arasında ortaklık teklifini ileri sürmüştü. (Dokümanı, 2, 1958:554-555) Sovyet Rusyası Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 3 Haziran 1920 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği cevap mektubunda, dostluk ilişkileri kurmak

amacıyla iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının zaruriliği ileri sürülmüştür. (Dokümanı, 2, 1958: 555)

Fakat bu dönemde Rusya'nın Türkiye ile ilgili tutumu bir hayli çelişkiliydi. Bir taraftan Bolşevik Hükümeti Türkiye'ye güney sınırlarının koruyucusu ve tamponu, Müslüman ülkelerinde Sovyetlerin etkinliğinin yayılmasının aracı gibi büyük önem veriyordu. (Bkz.: Feteliyev, 2005:106) Diğer taraftan Bolşevikler, İngiltere ile ticaret antlaşması imzalama arifesinde olduklarından Mustafa Kemal Paşa'nın ittifakla ilgili teklifinden yan çizmeye çalışıyorlardı. Şöyle ki, daha 1920 yılının Mayıs ayında Lloyd George, Sovyetlerin temsilcisi Krasin'le yaptığı görüşmede Rusya'nın Kemalistleri savunmaktan vazgeçmesini, Rusya-İngiltere ticaret antlaşmasının imzalamasının temel şartı olarak ileri sürmüştü. (Dokümanı, 2, 1958:695-696) Bu gibi şartlar altında Sovyet Rusyası Türkiye ile müttefiklik anlaşması imzalama işini geciktirmeye karar vermişti.

1921 yılında Sovyet Rusyası ile Türkiye arasında Moskova Anlaşması'nın imzalanması öncesinde ve hatta sonrasında Rusya ile Türkiye arasında ilişkilerin gerilmesinin daha bir açık nedeni – Bolşevik Hükümetinin Türkiye'de ayrımcılık politikası, o cümleden Enver Paşa ile sıkı ilişkiler kurması, onun eliyle Anadolu'da devrim yapma planlarının olması, ayaklanmalar çıkaran Kürtlere mali destekte bulunması ve Karadeniz kıyılarında bir Rum devleti kurmak isteyenlere Gürcüler aracılığıyla yardımda bulunması idi. (Cebesoy, 1955:228-229; RF DPA, fond 132, liste 4, dosya 4, iş 2, varak 78; Özçelik, 1993:219)

Ayrıca Rusya diplomasisinin başkanı Çiçerin kendisi de Kemalist Türkiye ile ilgili tereddüt halindeydi: “Çiçerin, uzun süre Avrupa'da çalışmış Çar diplomatı olarak Türkiye'ye karşı ayrımcı politikadan vazgeçmemiştir”. (Hasanlı, 2012:390) Hatta 1921 yılında Moskova Sözleşmesi imzalandıktan sonra da Çiçerin, Çar Rusyası'nın bazı askerlerine siyasi af vaadinde bulunarak, kendilerinin yardımıyla İstanbul'u ele geçirmenin ve şehri Kemalistlere değil, Rusya'nın organize ettiği sol işçi çevrelere vermenin daha doğru olduğunu ileri sürüyordu. (bkz.: Hasanlı, 2012: 390) Bu da İstanbul'un ve Boğazların Rusya'ya verilmesi ile ilgili Çar Rusyası, İngiltere ve Fransa arasında 1915 yılında Mart-Nisan aylarında imzalanmış gizli sözleşmelerin Sovyet Hükümetine yansımaları gibi kabul edilebilir.

Böylece Lozan Konferansı'nın hemen öncesinde hem İngiltere, hem de Rusya, Türkiye'ye karşı çelişkili tavır takınmaya devam ediyorlardı. Bu çeliş-

kilerin söz konusu devletlerin dış politikasının karakteristik özelliği olmakla birlikte, konferans sırasında da kendisini gösterdi.

2. Sovyet Rusyası'nın Lozan Konferansı'na Katılması ve İhtilafların Başlanması

20 Kasım 1922 yılından 24 Temmuz 1923 yılına kadar devam etmiş olan Lozan Konferansı, Birinci Cihan Harbi'nden sonra gerçekleşmiş en önemli diplomatik toplantı idi. Anadolu'nun savaş meydanlarında kazanılmış bağımsızlık, Lozan'da bir o kadar önemli olan diplomatik galibiyetle tamamlanmıştı. (Feteliyev, 2013:29)

Hem İngiltere, hem de Rusya'nın Lozan'dan beklentileri vardı. Lord Curzon'un asıl amacı – Türkiye ile Yunanistan arasında barışı tesis etmek, Ankara Hükümetini Rusya, İran ve Afganistan'dan uzaklaştırmaktı. Sovyet Rusyası ise kendi menfaati için Türkiye'nin çıkarlarının savunucusu gibi hareket etme taktiğini seçmişti. Rusya'nın Lozan Konferansı'na ciddi anlamda katılma arzusunun asıl sebebi ise Boğazlar Sorunu idi. Daha 19 Ekim 1922 yılında Çiçerin, Londra ve Roma'daki Sovyet temsilcilerine, “*Sovyet Rusyası Yakın Doğu sorunları ile ilgili konferansa hiçbir sınırlama olmadan tam anlamıyla katılmak istiyor. Uluslararası statünün hazırlanmasında Karadeniz devletlerinin katılımını gerekli bilen Rusya Hükümeti, Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Moskova Anlaşması'na dayanarak ve düzenlenecek konferansta Yakın Doğu sorunlarını bir bütün olarak tartışılacağını dikkate alarak, diğer devletlerle eşit şekilde katılımını talep etmektedir*”, tavsiyede bulunuyordu. (Dokümanı, 5, 1961:605)

İngiltere, Fransa ve İtalya, Barış Konferansı'na Rusya'yı davet etmemekte ısrarlıydılar. Sovyet Hükümeti buna yanıt olarak iki kez – 12 ve 24 Eylül 1922 yılında nota göndererek Karadeniz devleti olmayan ülkelerin Boğazlar Sorunu'nu Rusyasız çözme haklarının olmadığını kesin bir dille ifade etti. Bu notalarda Rusya tarafı kesin olarak kendi katılımı olmadan düzenlenecek konferansta alınan kararları tanımayacağını ilan etti.

Rusya'nın itirazı işe yaradı. 27 Ekim 1922 yılında konferansa davet edilen Sovyet Rusyası temsilcileri 22 Kasım'da Lozan'a geldiler. Çiçerin'in gelişi ise 1 Aralık'a denk geldi. Aynı gün İsmet Paşa ile Çiçerin gizlice görüştü. Görüşmede Çiçerin, Türklere yardımda bulunacağını, fakat bazı konularda serbestliği koruyacağını bildirdi. (Feteliyev, 2012:39) Çiçerin, “bazı meseleler”in ne olduğunu açıklamasa da, İsmet Paşa bunu Boğazlar Sorunu'nda

Rusların Türkiye'yi tam olarak desteklemeyeceği şeklinde değerlendirdi. (Karacan, 1993:94)

Boğazlar Sorunu'nun tartışıldığı ilk günden (4 Aralık) itibaren İngiltere ile Rusya temsilcileri arasında gerginlik yaşanmaya başladı. Konferansta Rusya Vladimir Lenin tarafından hazırlanmış programı ileri sürdü. Program 3 maddeden oluşmaktaydı:

1. Türkiye'nin milli çıkarlarının temin edilmesi,
2. Hem barış hem de savaş ortamında boğazların tüm askeri gemilere kapalı olması,
3. Serbest ticaret gemiciliğinin temin edilmesi. (Dokümanı, 1962:297)

Bunun akabinde Boğazlar Sorunu ilgili komisyonun 4 Aralık 1922 yıl tarihli toplantısında Çiçerin Sovyet Rusyası adına açıklamada bulundu. Açıklamada Rusya aşağıdaki ilkelere amel edildiği takdirde müzakerelere katılımını mümkün kabul ediyordu:

1. Rusya'nın ve müttefiklerinin diğer devletlerle hukuk eşitliği,
2. Rusya ve müttefiki olduğu cumhuriyetlerin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ve Türkiye ile serbest ekonomik ilişkilerin muhafaza edilmesi (Dokümanı, 1962:302)

Açıklamada görüldüğü gibi Rusya'nın teklifi Karadeniz'in asıl askeri destek noktasına dönüşmesini ve Rusya'nın bu sulara ve son neticede boğazlarda egemenliğini amaçlamaktaydı.

Sovyet Hükümetinin bu şekilde keskin tonda Lozan Konferansı'na katılması İngiltere'yi son derece rahatsız etmekteydi. Şöyle ki, Lord Curzon'un hazırladığı İngiliz projesi, ister barış, isterse de savaş durumunda boğazlarda askeri gemilerin bulundurulmasını talep etmekteydi. Ayrıca İngiltere boğazların kıyı şeridi boyunca demilitarizasyonunu talep etmekteydi. Bu da Rusya'nın Karadeniz'e kıyısı olan toprakları için tehlike yaratabilirdi.

İlginç olan şudur ki, Çiçerin'in beyanatına Curzon bizzat herhangi bir beyanat veya programla cevap vermedi. Sadece *"Türkiye'nin çıkarlarını savunan bu programı, Rusya'nın ileri sürmesinin dikkat çektiğini"*, *"bu programın açıklanmasını dinlerken Çiçerin'in yanlışlıkla İsmet Paşa'nın rolüne girmiş olduğunu düşündüğünü"* bildirmekle yetindi. Bunun karşılığında Balkan ülkelerinin temsilcileri fiili olarak İngiliz projesini dile getirdiler. Önce Romanya, daha sonra Bulgaristan ve Yunanistan boğazların askeri gemilere kapatılmasını ve denetimin bir devlete verilmesine karşı çıktılar. (Feteliyev, 2013:104-106)

Curzon'un cevap açıklaması 6 Aralık'ta geldi: Çiçerin'in boğazlarla ilgili planını reddeden Curzon, müttefik devletlerin teklifini açıkladı. Teklif, ticari

gemilerle askeri gemilerin boğazlardan geçişinin tanzimini ve boğaz kıyılarındaki askeri güçlerden arındırılmış bölgelerin kurulmasını amaçlamaktaydı. (Feteliyev, 2013: 109) Konuşmasında Curzon, Panama ve Süveyş kanallarındaki serbest rejimi örnek göstererek, askeri kuvvetlerden arındırılmış bölgelerde uluslararası komisyonun kurulmasını teklif ediyor, aynı şekilde Rusya'nın Karadeniz'i kendi gölüne çevirme çabasına karşı çıkıyordu.

6 Aralık'ta Çiçerin de Curzon'a karşı suçlamalarda bulundu ve “*Türkiye'nin savunucusu ve İsmet Paşa'nın rolüne giren*” şeklindeki konuşmasını alaya alan Curzon'un şimdi kendisi “*Karadeniz ülkelerinin savunucusu*” şeklinde konuştuğunu kinaye ile bildirdi. (Dokümanı, 6, 1962:288)

Boğazlarla ilgili komisyonun sonraki toplantıları da Rusya ile İngiltere'nin karşılıklı suçlamalarına sahne oldu. Özellikle 8 Aralık'ta İsmet Paşa'nın kısmi değişikliklerle müttefiklerin tekliflerini kabul etmesi (Feteliyev, 2013:116) Rus-İngiliz diplomatik çatışmasını güçlendirmekle birlikte Türkiye-Rusya ilişkilerinde de gerginliğe neden oldu. Sovyet Hükümetinin Türkiye Hükümetine gönderdiği 9 Aralık 1922 tarihli notada, “*Lozan'daki Türk grubu 1921 yılı Türk-Sovyet anlaşmasından uzaklaşmaya meyillidir. Oysaki Lozan'daki Türk ve Sovyet grubunun birlikte hareket etmeleri ile daha iyi sonuç elde edilebilirdi*” (Şimşir, 1990:229)

İlginçtir ki, Rusya temsilciliği katıldığı komisyonda, Boğazlar Sorunu tartışılırken, bu konuda amacına ulaşmak için Türkiye'yi “Ermeni Sorunu”nu gündeme getirmekle tehdit etme çizgisini izlemiştir. Sovyet temsilcisi Rakovski ile görüşmesinde İsmet Paşa bu konuda keskin tavır takınarak, İngilizlerin Sovyet Ermenistanı'nı Türkiye'ye teklif ettiklerini açıklamış, böylece de Sovyet Rusyası'nın bu konuyu tamamen kapatmasına nail olmuştu. (Şimşir, 1990:250)

18 Aralık 1922 yılında Boğazlar rejimi ile ilgili müttefiklerin hazırladığı projeye cevap olarak Rusya tarafı “Çanakkale, Marmara ve İstanbul Boğazları”ndan Gemilerin Geçiş Kuralları”nı takdim etti. (RF DPA, fond 421, liste 1, dosya 1, iş 1, varak 207-210) Bu kurallara göre boğazlardan tüm ticaret gemilerinin geçişine izin veriliyor, Türkiye dışında tüm devletlerin askeri gemileri için boğazlar kapalı kalmaktaydı.

Moskova'nın asıl amacı projenin 21. maddesine yansımıştı. Burada şunlar kaydedilmekteydi: Anlaşmayı imzalayan devletler, şimdiki düzenlemeden sonraki 3 ay müddetinde uluslararası bir anlaşma metni hazırlama ve imzalamaya konusunda anlaşmaya varmaktadırlar. Bu anlaşma metnine göre hatta Boğazlar rejiminde yukarıda belirtilen şartların yerine geçebilecek değişiklik-

lerin yapılması durumunda bile Karadeniz, kıyısı bulunan devletler için kapalı deniz gibi kalacaktır.

Rusya'nın sunduğu “Çanakkale, Marmara ve İstanbul Boğazları'ndan Gemilerin Geçiş Kuralları” sadece Bulgaristan, Romanya ve müttefik devletlerin değil aynı zamanda Türkiye'nin de itirazına neden oldu. 19 Aralık'ta Lord Curzon Rusya'nın bu projesini kabul edilemez ilan etti. Buna cevaben Rusya 7, 13 ve 20 Ocak 1923 tarihlerinde nota gönderdi.

31 Ocak 1923 yılında İngiltere, müttefikler adına barış anlaşması metnini Türkiye Hükümetine takdim etti. 1 Şubat'ta ise Çiçerin konuşmasında Curzon'un projesini reddetti. Lozan'da yaşanan bu çatışmalar konferansa ara verilmesi ile sonuçlandı. İngiltere Rusya'yı Lozan'dan uzaklaştırmak için yeni düzenlemeler aramaya başladı.

3. “Curzon Ültimatomu” Rusya'yı Lozan'dan Nasıl Uzaklaştırdı?

İngiltere'nin Sovyet Rusyası ile konferans dışındaki düzlemde diplomatik çatışması, Lozan Konferansı'nda yaranmış ara zamanı – 1923 yılının Mart ayında başladı. Şöyle ki, İngiltere Hükümeti, Sovyet Rusyası'nda başgösteren terör olayları ile ilgili birkaç itiraz notaları gönderdi. 30 Mart 1923 tarihinde Britanya'nın Moskova'daki resmi temsilcisi Hocson, Sovyet Hükümetinin Katolik rahip Rutkeviç'e vermiş olduğu ölüm hükmüne itiraz olarak, SSCB Dışişleri Bakanlığına nota takdim etti.

Buna cevap olarak 31 Mart tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı İngilizlerin notasını “dostluğa ters bir hareket olarak” değerlendiren notayı verdi. Rusların cevap notası o kadar keskin tonda kaleme alınmıştı ki, hatta Hocson bu notayı kendi hükümetine sunmayı reddetti. Bundan sonra Rusya Dışişleri Bakanlığı yeni bir adım attı. 4 Nisan 1923 tarihinde verdiği yeni notasında Sovyet Dışişleri Kurumunun, Hocson'un notayı kendi hükümetine ulaştırmadığı için başka yollar arayacağını bildirdi. Rusların söylediği bu “başka bir yol” – İngiltere ile yürütülen diplomatik yazışmaların Sovyet basınında yayınlanması oldu.

Diplomatik açıdan kesin olarak kabulü mümkün olmayan bu olay, İngiltere'yi son derece kızdırdı. 8 Mayıs 1923 tarihinde Hocson, İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Sovyet Hükümetine gönderdiği memorandumunu SSCB Dışişleri Bakanlığına sundu. Memorandum diplomatik çevrelerde “Curzon Ültimatomu” olarak ünlendi. (Dokümanı, 6, 1962:297-302)

“Curzon Ültimatomu”nda İngiliz Hükümeti, 1920 yılında Bolşevikler tarafından idam edilmiş İngiliz vatandaşı Devison'un ailesine resmi tazminat ödenmesini, Sovyet sularında yasadışı avlanan İngiliz balıkçıların serbest bırakılmasını, aynı şekilde SSCB'deki din adamlarının dini düşüncelerinden ötürü takip edilmesine son verilmesini talep etmekteydi. Memorandumda,

“Sovyet Hükümetinin, her türlü dini ortadan kaldırma ve ülkede Tanrısızlık yaratma kampanyasının Rusya’da reddedilmesine çaba bile gösterilmediği” kaydedilmişti. (Dokümanı, 6, 1962:297)

Ültimatomda aynı şekilde Sovyet temsilcilerince Hindistan, İran ve Afganistan’da yürüttükleri İngiliz karşıtı propagandalara son verilmesi ve buradaki isyanlara neden olan Sovyet vatandaşlarının geri çağırılması talep edilmekteydi. Ültimatom’da SSCB’nin İngiltere’nin bu taleplerini 10 gün içinde yerine yetirmediği takdirde bu ülke ile her türlü ilişkilerin kesileceği kaydedilmekteydi. (Dokümanı, 6, 1962:302)

“Curzon Ültimatomu”nun Lozan Konferansı sırasında verilmiş olması rastlantı değildi: İngiltere, dünya kamuoyuna Rusya’yı uluslararası hukuk normlarını çiğneyen, Doğu halklarının iç işlerine karışan, onları Britanya’ya karşı harekete geçiren, “sivil ülkeler” listesinin dışında bir devlet olarak takdim etmek ve böylece Rusya’yı Lozan Konferansı’ndan uzaklaştırmayı amaçlamaktaydı. İlginç olan şu ki, İngiltere bu ultiatomu dünyanın tüm öncü basın yayın kuruluşlarında yayınlamayı başardı ve böylece aslında bir ay önce İngiltere ile yürütülen diplomatik yazışmaların Sovyet basınında yayınlanmasının “intikamı”nı aldı.

“Curzon Ültimatomu” işe yaradı. Birkaç gün içinde dünya basında yayınlanan Ültimatom, uluslararası arenada Sovyet karşıtı hareketi, gerçekten de hızlandırmış oldu. Sovyetlerin, Yakın ve Ortadoğu’da yürüttükleri politikaya karşı en büyük kampanya, ilginçtir ki Lozan’da yaşandı. İsviçre’de yayınlanan neredeyse tüm gazetelerde Sovyet temsilci grubunun ülkeden çıkarılması talep edildi. (İstoriya SSSR, 1983:170)

Lozan Konferansı’nın 23 Nisan 1923 tarihinde başlayan ikinci aşamasına Rusya temsilcilerinin davet edilmemesi, İngiltere’nin tavrında ciddi olduğunun habercisiydi. Buna ilaveten konferansa katılmak için İtalya’daki Sovyet temsilcisi V. Vorovski Lozan’a geldiğinde, diplomatik ayrıcalıklarından ve temsilcilik hukukundan mahrum edildi. 10 Mayıs tarihinde ise Vorovski Lozan’da eski çar askeri Konradi tarafından bilinmeyen bir ortamda katledildi. Sovyet basını onun katlini “Curzon Ültimatomu”nun etkisiyle İsviçre’de hız kazanan Sovyet karşıtı propaganda ile ilişkilendirdi. (İstoriya SSSR, 1983:170)

Aslında Lord Curzon gibi deneyimli diplomat ultiatomun en son adım olduğunu iyi anlıyordu. Curzon aynı şekilde ultiatomun Rusya tarafından kabul edilmediği takdirde İngiltere Hükümetinin uygun tedbirler almak, o cümleden askeri operasyonlar yapmak zorunda bile kalacağını iyi biliyordu. 11 Mayıs tarihinde, Curzon’un Ültimatomu’nu reddetmesine rağmen SSCB Dışişleri İdaresi durumun ciddiliğini anlamıştı. Cevap notasında Sovyet Hü-

kümeti “İki devlet arasında ilişkilerin kesilmesinin büyük tehlikelere neden olacağını” bildirmekte ve özel bir konferansın düzenlenmesini zorunlu görmekteydi. (Dokümanı, 6, 1962:288-296) Bundan sonra Curzon, SSCB için belirlediği süreyi 10 gün daha uzattı ve Londra’da Sovyet temsilcileri ile görüşmelere başladı. Memorandumun verildiği tarihten 15 gün sonra, 23 Mayıs tarihinde SSCB, İngiltere’nin taleplerini gözden geçirmeye hazır olduğunu bildirdi.

Rusya’nın artık ultiyatoma daha soğukkanlı yaklaşması, önemli tavizler vermesi ve Curzon’un neredeyse ekser taleplerini yerine yetirmesi, Curzon’un taktiğini doğruladı. İngiltere son derece riskli diplomatik hamle ile SSCB’yi Lozan Konferansı’ndan uzaklaştırmayı başardı. Kısa sürede Sovyet Hükümeti, Lozan Konferansı’na yeni temsilci atamaktan ve genel olarak İsviçre’ye yeni temsilci göndermekten vazgeçti. (İstoriya SSSR, 1983:170)

Sonuç

Lozan Konferansı yeniden çalışmalarına başladıktan sonra 25 Mayıs’ta yapılan müzakereler sırasında İsmet Paşa, Rusya’nın konferansa davet edilmesini teklif etse de bu teklif İngilizler tarafından, Sovyet Hükümetinin Boğazlar Konvansiyonu’nu yalnız imzalamaya davet edilmesi, şeklinde kabul edildi. 19 Haziran tarihinde konferansın kâtibince Rusya tarafına, Konvansiyonu imzalayıp imzalamayacaklarına dair soru gönderildi. SSCB Konvansiyonu imzalama konusunda davet olsa da kaydettiğimiz gibi İsviçre’ye temsilci göndermeyi reddetti.

24 Temmuz 1923 yılında Lozan Konferansı’nın kapanış toplantısında müttefik devletlerle Türkiye arasında Barış Antlaşması ve Lord Curzon Projesi temelinde Boğazlar Konvansiyonu imzalandı. 14 Ağustos 1923 yılında Roma’da Sovyet temsilcisi tarafından Lozan Konvansiyonu imzalandı. Fakat Rusya Lozan Konvansiyonu’nun Karadeniz devletlerin haklarını çiğneyen ve bu ülkelerin güvenliğini teminat altına almayan bir belge olduğunu bildirerek, onaylamayı reddetti.

Lozan’da belirlenen Boğazlar rejimi bu sulara ve Karadeniz’de en büyük deniz devletinin-İngiltere’nin hükümranlığı anlamına gelmekteydi. İngiltere en büyük rakibini - Rusya’yı Boğazlar sorununda sözünü söylemekten bir ultiyatom vasıtasıyla mahrum bırakabilmişti.

Fakat Rusya bu yenilgisini kabul etmek niyetinde değildi. Boğazlar meselesindeki katı tutumunu sonraki yıllarda da sürdürdü. Uluslararası konumunu

güçlendiren Sovyet Rusyası, 1936 yılında Montrö Konferansı'nda askeri-deniz donanmasının Karadeniz boğazlarından sınırsız geçişine nail oldu.

1945 yılında Potsdam Konferansı'nda ise SSCB Montrö Konvansiyonu'nun yeniden gözden geçirilmesini talep etti. Fakat bu taleplerin yerine yetirilmesinin imkânsızlığını anlayınca, 1953 yılında iddiasından resmi olarak vazgeçti.

Kaynaklar

1. “*Ali Fuat Paşanın Çiçerine Memorandumu. 04.08.1921*”. Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (RF DPA), fond 132, liste 4, dosya 4, iş 2, varak 78.
2. **Cebesoy Ali Fuat**. *Moskova Hatıraları*. “Vatan”, İstanbul, 1955.
3. “*Dardanel, Marmara ve Bosfor Boğazlarından Gemilerin Keçmesi Haqqında Kurallar*”. RF DPA, fond 421, liste 1, dosya 1, iş 1, varak 207-210.
4. “*Dokumentı vneşney politiki SSSR*”, T. 2-6. Gosudarstvennoye političeskoye izdatelstvo, Moskova, 1958-1962.
5. **Fətəliyev Memmed**. *Türkiye, Yunanistan ve Böyük Devletler 1919-1922-ci İllerde*. BDU, Bakü, 2005.
6. **Fətəliyev Memmed**. *Türkiye, Yunanistan ve Böyük Devletler Lozan Konferansında*. Elm, Bakü, 2013.
7. “*Gizli Müğavileler ve Sazişler. 1918*”. Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi (AR DA), fond 28, liste 1, iş 68, varak 69-70.
8. **Hasanlı Cemil**. *Sovet Dövründe Azərbaycanın Harici Siyaseti (1920-1939)*. “Adiloğlu”, Bakü, 2012.
9. **Howard Harry Nicholas**. *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913-1923*. Harper-Row Publisher, New York, 1966.
10. *İstoriya SSSR, Epoha soçializma*. Prosveşenie, Moskova, 1983.
11. **Karacan Ali Naci**. *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*. Ankara, 1993.
12. **Meram Ali Kemal**. *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*. Yaylacık matbaası, İstanbul, 1969.
13. **Özçelik Ayfer**. *Ali Fuat Cebesoy*. Feryal matbaası, İstanbul, 1993.
14. **Philips Price M**. *History of Turkey, From Empire to Republic*. Georg Allen-Unwin Ltd., London, 1961.
15. **Raymond Sontag J.A**. *Broken World, 1919-1939*. Harper-Row Publisher, New York, 1971.
16. **Şimşir Bilal N**. *Lozan Telegrafları. Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı*. Cilt 1 (Kasım 1922 - Şubat 1923). Ankara, 1990.

SSCB HALK HARİCİYE KOMİSERİ G.ÇİÇERİN'İN LOZAN KONFERANSI SIRASINDA MOSKOVA'YA YAZDIĞI GİZLİ MEKTUPLARDA SOVYET-TÜRK İLİŞKİLERİ MESELESİ

Musa QASIMLI*

Özet

Rusya Devleti Sosyal-Siyasi Arşivi'nde Sovyetler döneminde uzun süre "tam gizli" kaşesi altında bulundurulmuş SSCB Halk Hariciye Komiseri Georgi Çiçerin fonunun (fon 159) bazı materyalleri üzerindeki yasaklar, SSCB parçalandıktan sonra kaldırılmıştır. Anılan materyallerin bir kısmı Türkiye'nin iç yaşamını, bir kısmı dış politikasını, bir kısmı da Lozan Konferansı dönemini kapsamaktadır.

G. Çiçerin, Lozan Konferansı sırasında Moskova'ya yardımcıları M. M. Litvinov ve L. M. Karahan ayrıca Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Sekreteri İ. V. Stalin'e Ocak 1923 tarihinde gönderdiği mektuplarda (1, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28 Ocak) Türk devlet adamlarıyla yaptığı görüşmeler konusunda bilgi vermiş, Türkiye'nin dış politikası ve Sovyet-Türk ilişkileri ile ilgili görüşlerini ifade etmiştir. Sunumda bahse konu mektuplarda yer alan aşağıdaki meseleler üzerine inceleme yapılacaktır.

- Rıza Nur ile yaptığı görüşmelerden bahsedilen yazısında Kemalistlerin Arap milli hareketinden Türkiye'den yana yararlanmadıklarını, Arap ve Mısır milliyetçilerini kendilerinden uzaklaştırdıklarını belirtmiştir. Bu yüzden de Rusya'nın Müslüman dünyada, özellikle Mekke ve Cidde'de yoğun bir şekilde çalışmasının kaçınılmaz olduğunu, diğer Müslüman hareketlerini olağanüstü bir hızla seferber ederek Türkiye'ye bir baskı aracı olarak kullanması gerektiğini ve Türkiye'ye karşı kullanılmasının önemini altını çizmiştir.

* Prof. Dr., Azerbaycan Milletvekili. Bakü Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi.

- Suriyeli Emir Şekip Arslan'ın, Cabri ve Filistin Heyeti Başkanı Hüseyin'in, Araplar'ın mücadelesinde Türklerin kendilerine yardım etmeleri için Türkiye'ye etki yapmaları konusunda ricada bulduklarını anlatmıştır.

- İsmet İnönü ile yaptığı sohbetleri yazıya aktardığı mektubunda Lozan Konferansı'nda Boğazlarla ilgili meselenin müzakeresi sürecinden Rusya'nın uzaklaştırıldığını, İsmet İnönü'nün anlaşma taslağını gizli şekilde kendisine verdiğini, gizli tutulmasını rica ettiğini vurgulayarak şöyle devam ediyor: "O, iyi bir askerdir ve genel durumu iyi derecede biliyor, ancak bir diplomat olarak daha çocuktur... Daha çok askerdir, diplomat değil. Aldatması kolayca hissediliyor, yalan söyleyemiyor, yalan söylediğinde kızarıyor". Harp gemilerinin Boğazlardan geçmesinde kontrolün uluslararası komisyona devredilmesinin Türklerin gözüyle sebeplerini açıklıyor. İngiliz ve Fransız harp gemilerinin Boğazlardan geçmesinin Rusya açısından muhtemel sonuçlarını, İsmet İnönü'ye açıkladığı hakkında bilgi veriyor.

- Mektuplarında Musul Meselesi konusunda tutumunu açıklarken "Musul Meselesi bölünmemiş elmadır" diyor.

- Türk delegasyonu sekreteri Reşit Saffet ile yaptığı görüşme hakkında bilgi veriyor. Ankara'daki durumla ilgili kendisine detaylı bilgi verilmemesinden dolayı Sovyet devlet adamlarına kaygılarını iletiyor. Sovyet Büyükelçisi S. Aralov'un Türk hayranı olmasından, ondan net bilgiler alamamasından dolayı eleştiriyor.

- Beyazıt'ta bulunan Rusya Konsolosluğunun kapatılacağıyla ilgili İ. İnönü ile yaptığı sohbet konusunda bilgi veriyor. Avrupa ülkeleri konsolosluklarının Beyazıt'ta açılmasının zararlı olacağına sebeplerini açıklıyor. İ. İnönü'nün, her bir meselenin Türkiye ile Avrupa devletleri arasında anlaşmazlığa yol açtığını, artık birbirlerini anlamadıklarını söylediğini yazıyor.

- G. Çiçerin, Boğazlar konusunda İ. Stalin'e mektup yazarak harp gemilerinin geçmesiyle ilgili tavsiyelerini rica etmişti. RK(b)PMK Politbürosu, Aralık 1922 tarihinde yabancı harp gemilerinin Karadeniz'e girmesinin, Karadeniz donanmasının tonajının beşte birini geçmemesi gerektiğine ilişkin bir karar almıştı. Bu teklifte Türk donanması dikkate alınmamıştı. Rusya'da SSCB Deniz Komiserliği'nin kurulmasına rağmen yabancı harp gemilerinin tonajını azaltmak için gemilerin Ukrayna, Rusya ve Gürcistan donanmaları olarak çeşitli şekilde adlandırılmasının uygun olacağı kanaati hâkimdi. Karadeniz'de ayrıca Bulgaristan ve Romanya donanması da vardı. G. Çiçerin, böyle bir yaklaşımı İngiltere üzerinde büyük bir galebe olarak nitelendiriyordu. G. Çiçerin, Politbüro'yu durumdan habersiz olması sebebiyle eleştiriyordu. G. Çiçerin'e göre, Türkiye ile İngiltere arasında antlaşmanın, Rusya'nın menfaatlerine

ters düşmemesi gerektiği fikrini savunuyordu. Türklerin diplomasi alanında kazandıkları başarıda Rusya'nın rolünün olması, Türkler dahil doğulu kitleler önünde etkileyici bir konuma getirebilirdi. Lozan Konferansı'na katılma, Rusya'nın Doğu'daki pozisyonunu kuvvetlendirirken, ezilen halklarla yeni ilişkilere de zemin oluşturabilirdi.

- RK(b)P MK Politbüro üyeleri arasında Lozan'da ele alınacak konular hakkında görüş birliği sağlanmamıştır. Bunu Lev Trotski'nin G. Çıçerin'e yazdığı 10 Şubat 1923 tarihli "tam gizli" mektubundan da anlamak mümkündür. Politbüro, hatta Sovyet delegasyonunun Lozan Konferansı'nı, konferans bitmeden önce terketmesine ilişkin karar almıştı.

**THE ISSUE OF THE SOVIET-TURKISH RELATIONS IN A
CONFIDENTIAL LETTER TO MOSCOW BY G. CHICHERIN,
USSR PEOPLE'S COMMISSAR FOR FOREIGN AFFAIRS
FROM LAUSANNE CONFERENCE**

Abstract

The bans on certain materials which were long-time "top secret" stamp in Russian State Socio-Political Archive of the Soviet period, held under the Fund (Fund 159) by Georgi Chicherin were taken after the collapse of the Soviet Union. Some of those materials included Turkey's domestic life and foreign policy. Some of the material covers the period of the Lausanne Conference.

In the period of Lausanne Conference in Moscow, Chicherin's letters to his Deputies M.M.Litvinov and L.M. Karakhan, also to İ.V.Stalin the Secretary of the Russian Communist (Bolsheviks) Party in January 1923, (dated on 1, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28 January) were about his meetings with Turkish officials, Turkey's foreign policy and the Soviet-Turkish relations. The following questions performing in the letters will be analyzed in the given report.

G. Chicherin wrote about his meetings with Rıza Nur that the Arab national "kamals" movement does not take advantage in favour of Turkey, but removes the Arab and Egyptian nationalists from them. Therefore, Russia must seriously work in the Muslim world, particular in Mecca and Jeddah. Russia must extremely mobilize other Muslim movements and use them as means of aggressor against Turkey. In the meetings with G.Chicherin Amir Shakib Arslan, Cabri from Syria, and Hussein the head of the Palestinian delegation requested to put pressure on Turkey for the Turks to help them in the struggle of the Arabs. In his letters which were on talks with İsmet İnönü in Lausanne

Conference G. Chicherin noted that Russia was removed from the debate on the issues of the Straits which were given him secretly by Ismet Inonu that wish to keep it confidentially. In the draft convention was said: "He is a good soldier, and knows the common situation well, but as a diplomat he is a child. More he is a soldier, not a diplomat. Deceit is easily seen. He can't tell a lie. Blushing whenever lies". He explains the reasons of the naval ships passing through the Straits given to the control of the international commission justifying the Turkish point of view. He informs about the explanation of British and French naval ships passing through the Straits to Inonu Ismet that will be the results for Russia. G.Chicherin shows his attitude to the Mosul problem in his letters. "Mosul problem is an undivided apple" he writes.

G. Chicherin informs about the meeting with the Secretary-General of the Turkish delegation Rashid Saffron. He expresses his anxiety of disinformation about Ankara situation which were not so clear. G.Chicherin accuses the Soviet Ambassador to Turkey S.Aralov with his inaccurate information who passionately loves Turkey. He informs about the talk with Ismet Inonu of the closing of the Russian Consulate in B yazidde. G.Chicherin states the reasons of the opening of some European countries consulates in B yazidde which are not acceptable. Ismet Inonu complained G.Chicherin that it is a matter of misunderstanding between Turkey and European countries; they do not understand each other.

Writing letters to I.Stalin, G.Chicherin wanted an advice on their position on the issue of military ships through the Straits. In December 1922, the Political Bureau of the RC(b)P Central Committee made such a decision that while entering of the foreign military ships into the Black Sea their tonnage should not exceed one-fifth than the Black Sea fleet tonnage. This proposal has not been taken into account in the Turkish fleet. They thought in Russia that in spite of the creation of the USSR Committee of the sea, for bringing down foreign military ships' tonnage some ships may be included to Ukraine, some of them to Russia and some others would be called a part of the Georgian navy. There was also a fleet to Bulgaria and Romania in the Black Sea. Such an approach has been described by G.Chicherin as a great victory over England. He accused the Political Bureau in failing condition. According to Chicherin the agreement between Turkey and the United Kingdom were not contrary to the interests of Russia, in a diplomatic victory won by the Turks, Russia's participation would be effective for Turks and in general, in the face of the masses

of the East. According to G.Chicherin's view point Russia's participation at the Lausanne Conference should be strengthening its positions in the East and establishing new relationships among the oppressed nations.

There was not a consensus on the discussed issues in Lausanne among the members of the Political Bureau of the Central Committee of RC(b)P. The "confidential" letter dated February 10, 1923, by Lev Trotsky to G.Chicherin shows the details. Even the Political Bureau made a decision about the leaving of the Soviet delegation of the Lausanne Conference.

Giriş

Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Arşivi'nde Sovyetler döneminde uzun süre "tam gizli" kaşesi altında bulundurulmuş SSCB Halk Hariciye Komiseri Georgi Çiçerin fonunun (fon 159) bazı materyalleri üzerindeki yasaklar, SSCB parçalandıktan sonra kaldırılmıştır. Anılan materyallerin bir kısmı Türkiye'nin iç yaşamı, bir kısmı dış politikası, bir kısmı da Lozan Konferansı dönemini kapsamaktadır. O, Moskova'ya yardımcıları M.M. Litvinov ve L.M.Karahan ve ayrıca, Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Sekreteri İ.V. Stalin'e 1923 yılı 1, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28 Ocak tarihlerinde gönderdiği mektuplarında konferans sırasında tartışılan konuları ve Türk Heyeti üyeleri ile görüşmeleri hakkında bilgiler vermiş, Türkiye'nin dış politikası ve Sovyet-Türk ilişkileri ile ilgili düşüncelerini yazmıştır. Bu mektuplar, Sovyet devletinin Lozan Konferansı'ndaki niyetlerini, Türkiye ve dahası bütünüyle Doğu politikasının özünü kanıtlar.

Çiçerin, 1 Ocak 1923 tarihli 50. mektubunda Litvinov'a şunları yazıyordu; "Bolşevik Rusyası Doğu'da artık mali giderleri önlemek için Türkiye ve İran'da kabul edilen kurala uymalı, yani Konsoloslugu'nu dış ticaret mıntıkasıyla birleştirmelidir"¹. O, Cidde'yi Bolşevik Rusyası'nın Müslüman politikası için çok önemli ve de ticari amaçları için kullanılabiliceği bir yer olarak kabul ediyordu.

Mustafa Kemal harekâtının, Arap ulusal harekâtı ile ilişkilerine dair düşüncelerini yazarken Çiçerin, Kemalcilerin, onlar için oluşmuş yararlı Arap ulusal harekâtını yeteri kadar kullanamadığını, aksine kendilerinin kapalılığı ve müstesnalığı ile Arap ve Mısır milliyetçilerini kendilerinden uzaklaştırdıklarını belirtiyordu. Çiçerin bu konuyla ilgili düşüncelerini Türkiye heyeti üye-

1 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 01.01.1923. №50 – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.186.

si Rıza Nur ile görüşmesinde dile getirmişti. Fakat Çiçerin'in yazdığına göre, Rıza Nur tüm Araplar hakkında şüpheli düşünüyor ve bu düşüncesini "Araplar bize ihanet etmişler, biz onları tanımak istemiyoruz" şeklinde belirtiyordu. Bu nedenle de Arap milliyetçileri, Rıza Nur'dan hoşnut değillerdi. Genel Müslüman sosyal düşüncesinin Kemalcilere güçlü baskı yaptığını belirten Çiçerin, aynı zamanda onların genel politikasının fonunda Müslüman ulusal harekâtının büyük güce sahip olabileceğini belirtiyordu. Çiçerin, Kemalcileri ikiyüzlü siyaset yapmakla suçluyordu. Onların ikiyüzlü politikası yaramaya başladığında, diğer Müslüman ulusal harekâtlarını Kemalcilerin ikiyüzlülüğüne karşı ayaklandırmanın onlar için haddinden fazla faydalı olacağını belirtiyordu. Bu amaçla, Enver Paşa döneminde Sovyetlerle ilişkilerini son derece önemli sayıyordu. Çiçerin bu ilişkilerin şu anda çok büyük gelişme katettiği kanaatinde idi.

Çiçerin, İngiliz-Osmanlı Oil teşkilatın oluşturulması ve ABD için konsesyonlar almak için Türk Hükümeti ile görüşmeler yapan Chester'la yapılan görüşmeyi Rıza Nur'a sormuştu. Teşkilatın İngiliz, Fransız ve Amerikalılarla birlikte kurulduğu, İtalyanların orada yer almadığı yanıtını veren Rıza Nur, bununla ilgili olarak Türk Hükümeti ile anlaşmanın henüz sağlanamadığını belirtmişti. Çiçerine göre, Rıza Nur'un Chester ile görüşmeleri konusunda söyledikleriyle Sovyetlerin aldığı bilgiler hemen hemen aynıydı. Rıza Nur Türklerin, Amerikalıların Ermeniler için şiddetle ocak yaratma talebinde buldukları ve bu tür talepler devam ettiği sürece, Chester ile görüşmelerini durduracaklarını söylediklerini belirtti.

Çiçerin, Lozan Konferansı'nın kapanış sözleşmesinin hazırlanmasında kimlerin yer alması konusunda da bilgi veriyordu. Sovyet Heyeti Sekreteri Sabanın, Türk Heyeti Sekreteri Reşit Saffet Bey'e bu konuyu sormuştu. Çiçerin, Türk Heyeti Sekreteri Reşit Saffet Bey, Sabanine *Türkler bu nihai anlaşmanın hazırlanmasında yer alıyorlar* diye belirttiğini yazmıştır. Rıza Nur ise tüm bunların Türklerin haberi olmadan yapıldığını Çiçerin'e belirtmişti. Çiçerin, *belli ki, Saffet Bey Türk heyetinin haberi olmadan tüm bunları yapıyor ve Türklerden çok Fransızlara hizmet ediyor* olduğunu yazıyordu. Rıza Nur, Müttefiklerin artık bu projeyi ultimatium ile bağlamadıklarını söylüyordu. Öncelikle İngilizler tehdit edici tarzda konuşmuş, bu tehditler Türklere etki ettiğinden, İngilizler tehditten vazgeçmeye mecbur kalmışlardı.

Karahan'a yazdığı 3 Ocak tarihli mektubunda Çiçerin, Karadeniz boğazlarından yabancı ülkelere ait savaş gemilerinin geçmesine dair, *Mustafa Kemal meclisdeki muhalefeti vurmak için mahsustan benim İsmet Paşa ile aynı ko-*

numda olmam konusunda bilgi veriyor şeklinde belirtiyordu. İsmet Paşa ile sık sık görüşüğünü, onu Antantanın bu veya diğer tatbikatlarından dolayı uyardığını, fakat Boğazlardan harp gemilerinin bırakılmasının Rusya'ya karşı düşmanlık eylemi olduğunu hep söylediğini belirten Çiçerin, bu bilginin Ankara'ya Büyükelçi Aralov'a verilmediğini tahmin ediyordu. Çünkü Aralov, Kemalcilerin yalan bilgiler yaydığı bir zamanda ne cevap vereceğini bilmiyordu. Çiçerine göre, Mustafa Kemal Paşa bununla muhalefeti silahsızlaştırıyordu².

Çiçerin, 5 Ocak tarihinde M. Litvinov'a gönderdiği mektubunda; İsmet Paşa'yla görüşmesi hakkında bilgi veriyordu³. Antanta ülkeleri arasında Paris'te görüşmelerin yapılamadığı haberini aldıktan sonra Çiçerin, İsmet Paşa ile görüşmüştü. Fransa Başbakanı Raymond Poincaré, Lozan'da tek cephede konuşma yapacaklarını vaat etse de, Fransızlar Boğazlara dair sözleşme konusunda farklı düşünüyorlardı. Çiçerin'e göre Boğazlara dair son proje, müttefiklerle Türklerin ortak işi gibi görünüyordu. Fakat aeroplanlar ve sualtı sandalların geçişine dair fikir ayrılıkları vardı. Çiçerin İsmet Paşa'ya, *Rusya'nın katılımı olmadan Boğazlara ilişkin tartışmaların yapılması konusunda konferansa resmi itiraz başvurusu yapmak niyetinde olduğunu* söylemişti. İsmet Paşa ise, onun itirazla başvurma fikrine karşı çıkararak, projeyi müttefiklerin onun önceki Boğazlar komisyonunun oturumunda yaptığı beyanatına göre terip ettiklerini, bu belgeleri Müttefiklerin ona gizli olarak verdiklerini, onun da Sovyet heyetine verdiğini, eğer resmi itiraz olursa o zaman Müttefiklerin bundan sonra hiçbir gizli belgeyi ona vermeyeceklerini belirtmişti. İsmet Paşa'nın açıklamasını tamamen başarısızlık olarak nitelendiren Çiçerin; *O, iyi askerdir, genel durumu iyi biliyor, fakat diplomat gibi daha çocuktur* şeklinde yazıyordu. Çiçerin'e göre projeye bakan herkes, onu müttefiklerin ve Türklerin birlikte hazırladığını açıkça görebilirdi. Çiçerin, *İsmet Paşa'nın söylediklerine rağmen, itiraz mektubunu konferansa göndereceğini* yazıyordu. İsmet Paşa, Boğazlar Sözleşmesi'ni barış anlaşması ile aynı zamanda veya Müttefikler İstanbul'u ve Boğazları acil terk ettikleri halde imzalayacaklarını söylüyordu. Fakat İsmet Paşa, İstanbul'un ve Boğazların acil terk edilmesini beklemiyordu. Boğazlardan gemilerin geçmesine dair uluslararası komisyonun kurulmasını öneren İsmet Paşa, bunun nedenlerini Çiçerin'e anlatmıştı. O, uluslararası

2 Письмо Чичерина Карахану. Лозанна. 01.01.1923. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.193.

3 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 05.01.1923.№57 – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.198-202.

sı komisyona herhangi bir fonksiyonun verilmesini reddediyordu. Türklerin fikrine göre, Boğazlardan harp gemilerinin geçmesi kısa bir sürede olması gerekirdi, çünkü kısa zamanda Boğazlar kapanacağı için bu komisyon da iptal edilecekti. Bu nedenle de İsmet Paşa, sadece askeri gemilerin geçmesini kontrol etmek için uluslararası komisyon kurulmasını öneriyor, komisyonun diğer yetkilerinin olmasını kabul etmiyorlardı. Onlara göre, Türkiye’den bir kişi, üç kıyı Sovyet cumhuriyetinden ise üç kişi, bu dört kişi komisyonda İtilaf aleyhine güç oluşturuncağı.

Konferansta Çiçerin Rusya için faaliyet özgürlüğü istiyordu. İsmet Paşa Müttefiklerin Lozan Konferansı’nın çalışmasını durdurmak istemelerini reddederek, “Ya savaş, ya da barış”, “Belirsiz durumun devam etmesi Türkiye’yi yok edecektir” demişti. O, Ankara’da Musul’a dair İngiltere ile görüşmelerin yürütülmesine dair haberi inkâr etmiştir. Sadece Lozan’da İngiliz ve Türk uzmanlarının konferansı olduğunu söylemişti. Toplantıda şu konularla ilgili tartışmalar olmuştu: İngiliz uzmanlar Musul’un kuzey, Türkler ise güney sınırlarının belirlenmesini istemişlerdi. Bundan başka hiçbir şey olmamıştı. İsmet Paşa’nın sözlerine göre, Amerikalılar Ermeni ocağının kurulmasında ısrarlı olmamışlardı. Onlar bu talepte bulunurlarken, Türkler de Chester ile konsesiyalarla ilgili yapılan konuşmaları durdurmuşlardı. Daha sonra Çiçerin, İsmet Paşa ile Osmanlı borçlarına dair konuyu müzakere etmişti. İsmet Paşa kapitülasyonları kabul etmiyor ve azınlıklar üzerinde Milletler Cemiyeti’nin kontrolünün kurulmasına karşı çıkıyordu. Önceleri müttefikler bu konuda ısrarlı olsalar da, sonradan bu öneriyi reddetmişlerdi. Çiçerin, İsmet Paşa’ya Osmanlı vezirlerinden birinin şöyle bir fikrini söylemişti: *Eğer bir gün yabancı gemiler Sultan sarayının önünden geçerse, o zaman Türkiye’nin sonu gelir.* Çiçerin’in yazdığına göre, Fransızlar çeşitli arabulucularla Sovyet heyetine Boğazlarla ilgili antlaşmayı imzalamayı teklif ediyorlardı. Ona göre eğer Rusya anlaşmayı imzalamasaydı, Türk halkının İstanbul ve Boğazlarda tam hâkimiyetinin oluşmasını hızlandırmış olacaktı. Böyle olunca İsmet Paşa, *bizim iş bölümümüz vardır, Türkiye asgari programı, Rusya ise maksimum programı yerine getiriyor* demişti. Çiçerin, yabancı askeri gemilerin Boğazlardan geçişine izin verilmesini, Sovyet Rusyası’na karşı yönelmiş kötü niyetli bir hareket olarak değerlendiriyordu.

Çiçerin, Litvinov’a gönderdiği 6 Ocak tarihli mektubunda azınlıklar hakkında komisyonda müttefiklerin keskin şekilde Ermeni ocağının kurulmasını birlikte talep etmesi hakkında bilgi vermiş ve kargaşa çıktığını yazmıştı. Rıza

Nur salonu terk etmişti. Çiçerin şu soruyu soruyordu; *Curzon neden Ermeni meselesi ile oynamak istemişti?* Çünkü Fransızları, Ermeni meselesi daha az ilgilendiriyordu. Kendisi de şöyle cevap veriyordu; *Belli ki, Curzon Türkleri korkutmak istemişti.* Çiçerin devamında ise; *Türklerin ise bugün daha savaşçı ruhta olduklarını* yazıyordu. Rıza Nur, Sabani'ne konferansın işi bozulsa bile, onların konumlarının değişmeyeceğini belirtmişti. İngilizler de bu konumdaydılar. Taraflardan biri diğerine taviz vermek istemiyordu. Çiçerin, *"Lozan, Curzon için siyasi mezar olacaktır"* fikrinin yayıldığını belirtmiştir. O, bu şekilde *"Qazet de Lozan"*da yayımlanmış bir makaleden alıntı yapmıştır. Gazete, *Rusların daima bekleme durumunda olduklarını, olayları bekle-diklerini, bu uzun haftalar süren müzakereler boyunca kendilerine nüfuz ka-zandıklarını* yazıyordu. *"Artık sahnede onların rolü yoktur, ancak kulislerde gürültü yaratabilirler, bu gürültü daha çok duyulacaktır"*⁴.

Çiçerin Litvinov'a 8 Ocak tarihli mektubunda İsmet Paşa ile yaptığı uzun bir konuşma hakkında yazdığı üzere; *İngiltere, demilitarizasyon kontrolünün olmaması, İstanbul'un ve boğazların toplu güvenliğine garanti verilmesi konusunda Türkiye'ye taviz vermiştir. Fakat bilmiyorum, İsmet Paşa bunu neden benden sakladı. İngiltere Lahey Uluslararası Tribunalını belirlemek talebinden de feragat etmiştir. Türkiye kendi isteğine göre Avrupa hukukçularını davet edebilir.* Çiçerine göre, Paris'te İtilaf ülkeleri arasında görüş ayrılığı Türklerin yararına olmuştur; hem İngiltere hem de Fransa Türklere taraf koşuyor, onlara taviz veriyordu⁵.

9 Ocak tarihli mektubunda ise Çiçerin Litvinov'a, *Sovyetlerin Fransa ile ilişkilerinin gelişmesinin tamamen yararlı olabileceğini* yazıyordu. Kemalcileri ikiyüzlülükte suçlayan Çiçerin ayrıca, Kemalcilerin onların izole edilmeleriyle spekülasyon yaptıklarını belirtiyordu. Onun, Fransa ile Sovyet devletinin ilişkilerinin gelişmesi konusunda çok dikkatli biçimde uyarısı İsmet Paşa'yı çok etkilemişti⁶. Çiçerin'e göre Kemalciler, Sovyetleri öncelikle izole halde, ikincisi, Türkiye ile dostluğa götüren ilkesel Doğu politikasına daima sadık kaldığını sanıyorlardı. Bu nedenle de Çiçerin'e göre, Türkler ne isterlerse yapabileceklerini düşünüyorlardı, fakat Fransa ile ilişkiler onları bu inaçtan

4 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 06.01.1923.№60. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.204-207.

5 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 08.01.1923.№63. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.213-214.

6 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 09.01.1923.№67. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.220-221.

mahrum ediyordu. Çiçerin, bunun yakın zamanda Türklerin, Sovyet Devleti ile olan ilişkilerine etki edebileceğinden rahatsızlığını ifade ediyor, bu gerçeği ozan'da defalarca hissettiğini belirtiyordu.

Çiçerin 9 Ocak tarihli bir diğer mektubunda konuşmalara göre, *Türk Hükümetinin Türk gemilerinin bünyesinde Antantanın tavsiyesi ile Avrupa ülkelerinin gemilerini belirlemesi ile biz Antantadan daha kötü durumda olacağız* diye belirtiyordu⁷. Bu durumda Türklerin, Moskova Anlaşması'nda kapitülasyonların iptaline dayanacaklarını, sonuçta Sovyetler'e ait olan herhangi çalışmanın, herhangi İngiliz gemisinin elinde olacağını belirtiyordu. O, bunun kabul edilemez olduğunu Rıza Nur'a söylemişti. Çiçerin, bu konuyla ilgili Ankara'da, Aralov'a talimat verme tavsiyesinde bulundu. Eğer bu teklif kabul edilirse, Sovyetler Antantaya tabi olacaklardı. Bu ise Sovyet-Türk ilişkilerinde ciddiyet ve zorluklar oluşturabilirdi. Aynı zamanda İbrahim Ebilov'dan bu meseleyi Rauf Bey'e söylemesini ve Lozan'da onlara nasıl yardımcı olmayı hatırlamasına dair talimat vermesini rica ediyordu. Çiçerin'e göre, Curzon'un tüm politikası taviz vermekle Türkiye'yi Rusya'dan ayırmaktı ve İngiltere'nin Boğazlar üzerinde kontrolden vazgeçmesi büyük bir ödündü. Bu, aslında demilitarizasyonu hiçe indiriyordu. Türk gemilerinin bünyesinde Avrupa ülkeleri gemilerinin de tayin edilmesinden vazgeçilmesi ödündü. Bununla birlikte Avrupa devletleri kapitülasyon rejiminden vazgeçiyorlardı. Çiçerin, *Lozan'da bütün devletlerin amacının Türklere taviz vermek ve onu Rusya'dan ayırma* olduğunu yazıyordu. Çiçerin bu konudan İsmet Paşa'ya ve Rıza Nur'a bahsettiğinde, onlar buna karşılık ileri ki zamanda Türkiye'nin çıkarlarını idrak ettiklerini söylemişlerdi.

10 Ocak tarihli mektubunda ise Çiçerin, Litvinov'a; *Lozan'da İtilaf ülkeleri tüm hatlar olmak üzere Türklere taviz veriyorlar* şeklinde yazmıştır. Kapitülasyon aslında reddedilmiş, İtilaf devletleri ise azınlıklar üzerindeki Milletler Cemiyeti'nin kontrolünden vazgeçmiştir, Türkiye gerçekten galiptir. 9 Ocak'ta Krasin ve Çiçerin ile görüşmesinde son günlerde Müttefiklerin birbiri ardına pozisyonlarını ele verdiklerini söyleyen İsmet Paşa, bunu Rus-Türk cephesinin etkisi olarak değerlendirmiş ve ileriki zamanlarda da bu cepheyi korumanın önemini belirtmiştir. Çiçerin, Türklerin tüm başarılarını bu dev diplomatik etkenin bir sonucu olarak değerlendiriyor ve Aralov'a bu konuda bilgilendirmek için talimat verme tavsiyesinde bulunuyordu. Boğazlarla

7 Письмо Чичерина Карахану. Лозанна. 09.01.1923. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.222-224.

ilgili ise İsmet Paşa, bunun geçici olduğunu, ilk fırsatta Türkiye'nin Boğazları bağlayacağını belirtiyordu. Çiçerin, Türklerin bu beyanı konusunda Aralov'a bilgi vermeyi tavsiye ediyordu. İsmet Paşa Türk Hükümetinin, İngiliz ve Fransız gemilerini belirlemesine yol vermeyeceğini belirtmişti. Çiçerin, Lozan Konferansı'na olan ilginin azaldığını, İtilaf devletlerinin birbiri ardına Türklere ayrıcalık verdiğini belirtiyordu. Mücadele azmi yoktu ve İtilaf geri adım atıyordu⁸.

Litvinov'a 13 Ocak tarihli mektubunda Çiçerin, Lozan toplantısında son günlerde yaşanan en önemli konular hakkında şunları belirtmiştir: *Müttefikler Hristiyanların askeri hizmetten muaf edilmesini talep etmekten vazgeçmiştir ve askeri mükellefiyet herkese ait olacaktır; Müttefikler Ermeniler için ulusal ocak kurulması talebinden vazgeçmiştir; Müttefikler, ulusal azınlıklar olarak sadece gayrimüslimlerin kabul edileceği konusunda anlaşmışlardır; Türk olmayan tüm Müslümanların ise azınlık olarak bırakılacaklarını; Türkler, tüm Müslümanların temsilcisi olarak kabul edileceklerdir; İstanbul Patriği'nden önceki tüm yetkileri geri alınacaktır; Türkiye'deki tüm Rumlar, (İstanbul'dakiler hariç) Yunanistan'daki Müslümanlar ile değiştirilecektir; buna cevap olarak Müslümanlar, Batı Trakya'da kalacaklardır; Müttefikler Türkiye üzerinde Milletler Cemiyeti'nin kontrolü talebinden vazgeçmişlerdir⁹.*

Çiçerin 14 Ocak tarihli mektubunda Litvinov'a, *şimdi ben kesin eminim, Türkiye'nin Boğazlara dair pozisyonu konferansa birkaç ay kala belirlenmiştir* diye yazmıştır. *Türkiye'nin şimdiki korkusuna gelince İsmet Paşa diplomatdan daha fazla askerdir, yalan söylerken bile bunu kolayca hissetmek mümkündür. İsmet Paşa belirtiyordu ki, ülkenin tüm Türk nüfusu seferber edilmiştir, geriye tarla işlerine geri dönemiyorlar. Bu nedenle, Türkiye acilen anlaşma imzalayarak, halkın evine ve işine dönmesini sağlamalıdır. Fakat bu, güçlü ulusal hareketi istisna etmiyordu¹⁰.*

Litvinov'a yazdığı 15 Ocak tarihli mektubunda Çiçerin talebine uygun olarak Vorovski'nin İsmet Paşa ile görüşmesi hakkında bilgi veriyordu. İsmet Paşa Vorovski'ye, Boğazlar Sözleşmesi'nin Türklerin katılımı olmadan komisyonun önceki toplantılarında, onun verdiği bildirimlere dayana-

8 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 10.01.1923.№68. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.225-229.

9 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 13.01.1923.№71. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.241-245.

10 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 14.01.1923.№72. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.246-248.

rak Müttefikler tarafından hazırlandığını belirtiyordu. Vorovski ona, Sovyet Devleti'nin Antantaya bağlı olmasını kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Çiçerin, bununla Sovyet Devleti'nin Batı devletleri ile karşılaştırıldığında Doğu ülkeleri karşısında kötü duruma düşeceğine inanıyordu¹¹.

16 Ocak tarihli mektubunda Litvinov, Türkiye'nin ABD ile ayrılıkçı sözleşme imzalamak istememesi üzerine yazıyordu. Ona göre, bu anlaşılır bir konuydu. Genel olarak Ermeniler için ulusal ocak yaratılması için çalışan Çayld hiçbir başarıya ulaşmamıştı. Rıza Nur, Sovyet Heyetine Çayld'ın Ermeniler için ulusal ocak yaratılması meselesini kaldırdığı gibi Türklerin de görüşmeleri durduklarını belirtmişti. Bundan sonra Çayld, Türklere tabi olmuştu. Aynı haberi Aralov da telgrafında onaylamıştı¹².

G.Çiçerin Litvinov'a 19 Ocak tarihli mektubunda, İsmet Paşa'nın Musul meselesinin Lozan'da çözümüne ısrar ettiğini kaydederek şunları vurgulamıştır: *Şu demektir ki, Türkler ve İngilizler bu konuda henüz yüz yüze gelmediler.* Çiçerin ile buluşan Suriyeliler, Musul vilayetinin bölüştürülmesine dair proje hakkında bilgi vermiş, Musul şehrinin henüz bölünmemiş bir elma olarak kaldığını belirtmişlerdir. İsmet Paşa, Ankara'dan Aralov hakkında aldığı çeşitli şifreli telgraflar hakkında, Çiçerin ile görüşmesinde geniş müzakere etmiştir. Çiçerin ona, *Lozan'da Türk ve Sovyet heyetlerinin ilişkileri hakkında Ankara'ya yanlış bilgi verildiğini, burada Türklerin Curzon'un tabikatlarına uyduğunu, ayrıca görüşmeler yaptıklarını, bununla da Sovyet tarafının görüşmelerden uzak tutulmasına neden olduklarını* söylüyordu. Çiçerin hatta resmi heyetlerinin listesini, Boğazlarla ilgili komisyonun toplantı gündemini de ona göstermişti. İsmet Paşa hayrete düşmüştü. Türk Heyeti Sekreteri Reşit Saffet, Çiçerin'e heyetin içeriği ile ilgili, Türk Heyetinin konferansa ayrıca mektup yazacağını söylemişti. İsmet Paşa ve Çiçerin Sovyet Dış Ticaret Müdürlüğü, Bayezit ve Smirna'daki konsolosluklar hakkında konuşmuşlardı. Çiçerin Litvinov'dan, Ankara'daki çalışmalarla ilgili kendisine düzenli olarak bilgi verilmesini rica ediyordu. O, Aralov'un şifreli telgraflarının kısa olduğunu ve onların hiçbirisinin anlaşılmadığını yazmıştır. İsmet Paşa, Türk Hükümetinin Beyazıt'taki Sovyet Konsolosluğunun bağlanması değil, şimdiki konsolosun geri çağrılmasında ısrar ettiğini, her bir hükümetin bunu yapabileceğini belirtiyordu. Başvuruların net içeriği Aralov'a verilmişti. İzmir'e geldiğinde

11 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 15.01.1923.№74. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.257.

12 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 16.01.1923.№77. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.263-264.

İsmet Paşa bu şehri kale olarak adlandırmıştı. Çiçerin şöyle cevap vermişti; *şehirden birçok konsolosluklar vardır, neden Sovyet Konsolosluğu da olmasın?* İsmet Paşa bu konuda Ankara'ya bilgi vereceğini vaat etmişti¹³.

Suriyeli Emir Şekib Arslan, Cabri ve Filistin heyetinin başkanı Hüseyin, Çiçerin'le görüşerek Arapların mücadelesine Türklerin yardım etmesi için Türkiye'ye baskı yapmasını rica etmişlerdi. Onlara göre, Suriye'ye en iyi yardım kuzeyden, Türkiye üzerinden edilebilirdi. Suriye harekâtında yer almak için mühacirler ve mülteciler oradan geçebilirlerdi. Musul şehrinin bölünmeyen elma olduğunu, bu şehrin etnik yapısına göre, tamamen Arap şehri olduğunu söyleyen bu kişiler Çiçerin'den, Türklerin bu şehire sınıksız yapılmamaları için baskı yapmalarını rica etmişlerdi. Çiçerin bu konuda Türklerle sadece bilgi içerikli müzakereler yapacağını Litvinov'a yazıyordu.

Litvinov'a 20 Ocak tarihli mektubunda "Daily Telegraph"a istinaden Çiçerin, Musul meselesinin konferanstan çıkarılabileceğini ve ayrıca İngiliz-Türk istişaresine verilebileceğini yazıyordu. Musul meselesinin konferansta çözümünde ısrar eden İsmet Paşa'ya Çiçerin, konferansta çözümlenemeyen ve sözleşmede yer bulmayan bir şeyin sonradan Türkler için kayıp olabileceğini söylüyordu¹⁴.

Çiçerin 21 Ocak tarihli mektubunda Litvinov'a, Musul meselesi hakkında yalan bilgilerin ve dedikoduların yayıldığını yazıyordu. Gazeteler Curzon'un İsmet Paşa'ya gönderdiği mektubu yayınlamışlardı. Mektuptan, İsmet Paşa'nın henüz konferans başlamadan önce Musul meselesine dair Curzon'a ayrılıkçı görüşmeler yapmak teklifinde bulunduğu belli oluyordu. Çiçerin, *Biz düşünüyoruz ki İngilizler böyle ayrılıkçı görüşmeleri önermişlerdir, İsmet Paşa şu anda da Musul meselesinin Lozan'da çözümünde ve sözleşmeye dahil edilmesinde ısrar ediyor* diye yazıyordu. İngiliz basını ise Musul meselesinin ayrıca İngiliz-Türk toplantısında tartışmasının önemini belirtiyordu. Konferans katılanların tümü, Curzon'un İsmet Paşa'ya Türkiye'nin güney sınırlarını belirlemeyi teklif etmesi sebebiyle hayrete düşmüştü. Curzon, Suriye sınırını öngörüyordu. İsmet Paşa ise bu teklifi kendisinin yaptığını söylemişti. Türkler görüşmelerde, *belli ki, bu yolla Curzon Türklerle Fransızların ilişkisini, Suriye meselesi ile bozmak istiyordu* diye fikir yürütüyorlardı¹⁵.

13 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 19.01.1923.№80. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.268-269.

14 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 20.01.1923.№82. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.278-279.

15 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 21.01.1923.№84. – РГАСПИ, ф.159,

23 Ocak tarihli mektubunda Çiçerin Litvinov'a, *Siyasi Büroya sunulmak için gönderdiği meselenin Moskova'da doğru anlaşılmadığını veya Lozan'daki duruma uymayan şekilde sunulmasından rahatsız olduğunu, aynı zamanda Musul meselesinin henüz bir çözüme kavuşmadığını* belirtiyordu. Oturumda Curzon ve İsmet Paşa'nın Türkiye'nin güney sınırının belirlenmesi konusunda uzun uzun konuştuğunu, İsmet Paşa'nın akşam cevap vereceğini söylese de, henüz cevap alamadığını belirten Çiçerin, Türklerin Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'nin tahkimine sunulmasına karşı olduklarını söylüyordu. Çiçerin bile tahmin ediyordu belli ki, kulislerde İngilizler ve Türkler, Musul meselesinin Milletler Cemiyeti mandasında Türk Hükümetine verilmesi konusunda anlaşmaya varmışlardı. İsmet Paşa, Çiçerin ile yaptığı görüşmede Türklerin İngilizlerle gizli görüşmeler yaptığını inkâr etmişti. Gerçeklerin daha belli olmadığını belirten Çiçerin, Moskova ve Aralov'dan tüm meselelerle ilgili net bilgi aldıktan sonra taleplerini İsmet Paşa'ya yazılı şekilde verdiğini ifade ediyordu. Bu taleplerden ne olacağını bilmediğini söyleyen Çiçerin ayrıca, Aralov'dan da hoşnutsuzluk ederek belirtiyordu ki; *genellikle Aralov bende impressionist (gerçekçiliği inkâr eden-M.Q.), sadece kişisel fikirler yürüten, görüntüye önem veren birisi etkisini bırakıyor*. Çiçerin, ilk zamanlar Aralov'un Türklerin dostluk hislerine bağımlı olduğunu söylüyordu. Şu anda ise ortam daha karmaşık olduğunda o, sadece bu karmaşıklığı anlamıyor, Avrupa'dan uzak, küçük Rus aydınının küçük kalbi değişen koşullarda soğukluk hissediyor ve sonuçta trajik, heyecanlı ton yaratıyordu. Çiçerin Ankara'ya öncelikle dünya meselelerini geniş bilen, geçici, bazen Sovyetler için yararsız konularda çaresiz olmayan; ikincisi, soğuk, gözleri önünde olup bitenlere tarafsız, başkalarının etkisine düşmeyen kişinin gönderilmesini zorunlu görüyordu. En önemlisi bu kişi mevcut ve günlük işlere bağımlı olmamalı, uzun vadeli faktörleri dikkate almalı, mücadelecî ve çaresiz olmamalıydı¹⁶.

İsmet Paşa ile yaptığı görüşmeyle ilgili Çiçerin 26 Ocak tarihli mektubunda Litvinov'a, onun Musul meselesinin Curzon tarafından Milletler Cemiyeti Konseyi'ne verilmesinin aleyhinde olduğunu yazıyordu. Bu konuda konuşurken İsmet Paşa'nın sinirli halde buna itiraz ettiğini belirtmişti. Boğazların boşaltılması hakkında Fransızların yumuşamasına dair İsmet Paşa ve Rıza Nur şunları belirtmişlerdi: *Boğazlar demilitarizasyon olunursa, o zaman hiçbir şey kalmıyor; İtalyanlar ve Fransızlar şimdi anlayacaklar ki, bu adım onla-*

оп.2, д.19, л.283-284.

16 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 23.01.1923.№86. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.289-293.

ra karşı yönelmiştir. İsmet Paşa Çiçerin'e, *Türk formülünü kabul ederse başarı kazanacaklarını* söylüyordu. Çiçerin, Türkiye ile Amerika arasında ayrı bir anlaşma imzalanması konusunda dolaşan dedikodularla ilgili de sormuştu. İsmet Paşa, Türkiye'nin herkes ile ayrı bir anlaşma yapmak isteyeceğini söylüyordu. Gerçekten Amerika ile ayrı bir anlaşma hazırlanıyordu. Fakat Amerika bu anlaşmanın Lozan'dan sonra imzalanmasını istiyordu. Çiçerin, İsmet Paşa'ya Türk Hükümetinin Beyazıt'taki Konsolosluğu kapatma isteğiyle ilgili de sorular sormuştur. Bu konuyla ilgili Çiçerin'e Aralov hiçbir bilgi vermemişti. İsmet Paşa ayrıntılı olarak, Beyazıt'ın çevresinde Kürtlerin yerleştiği yerlerin başladığını ve İngilizlerin, Kürtleri Türk Hükümetine karşı gelmek için güçlü şekilde etkilediklerini belirtmiştir. Beyazıt, Türkler için daha tehlikeli ve yaralı bir yer olduğundan oraya Batı, özellikle İngiliz konsoloslarını bırakamazlardı. Sözleşme imzalandıktan sonra İngilizler konsolosluk açılmasını isterlerse, burada Rus konsolosluğu olursa Türk Hükümeti bu öneriyi reddedemezdi. İsmet Paşa dostluk adına Çiçerin'den, Sovyet Devleti'nin Beyazıt'taki konsolosu geri çağırmasını ve Türk Hükümeti için ağır koşullar yaratmamasını rica etmişti. Çiçerin'e göre, bunun telafisini isteyebilirlerdi, fakat bu, Aralov'un söylediği SSCB'ye düşman tutumda olmak demek değildi. Çiçerin, bahsedilen konunun görüşülebileceğini belirtirken bunu Türk Hükümetinin gelişmelerden dolayı kızmış olması şeklinde algılanmaması gerektiğini yazıyordu. İzmir'deki konsolosluklara gelince İsmet Paşa, onların yasadışı faaliyet gösterdiklerini, Türk Hükümetinin onları tanımadığını belirtmiştir. Eğer Türk Hükümeti, İzmir'deki Rus Konsolosunu tanırsa, bu diğerlerinin de tanınmasını gerektirecektir. İsmet Paşa, Çiçerin'e şikâyet biçiminde her bir meselenin anlaşmazlığa sokulduğunu, Aralov'u işaret ederek Ankara'da da birbirlerini anlamadıklarını belirtmiştir. Çiçerin ise özür dileyip Aralov'un kimliğine değinerek, savaş döneminde Aralov'un onun yanına cepheye geldiğini, İsmet Paşa'nın onu değerlendirdiğini, şimdiyse birbirlerini anlayamadıklarını vurgulamıştır. Bunun üzerine İsmet Paşa, Çiçerin'e, Moskova'daki Türk Büyükelçisi Ahmet Muhtar'dan razı olup olmadığını sormuştur. Çiçerin Moskova'da onunla iyi ilişki kurulduğunu söylemiş ve İsmet Paşa bu durumdan memnun olmuştur¹⁷.

RK (b) P MK Siyasi Bürosu, henüz 1922 yılının Aralık ayında Lozan Konferansı ile ilgili olarak şöyle bir karar kabul etmişti: *Karadeniz'e giren yabancı harp gemilerinin tonajı Karadeniz donanmalarının tonajının 1/5'den*

17 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 26.01.1923.№89. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.297-300.

fazla olmaması gereklidir. Bu öneride Türk donanması dikkate alınmamıştı. Moskova'ya gönderdiği şifreli mektupları doğru açıklanmadığı ve anlamı tahrib olduğundan Çiçerin, RK (b) P MK Sekreteri Stalin'e dönmeye mecbur oldu. O, 26 Ocak tarihinde gönderdiği mektubundaki Litvinov'un verdiği bilgiye göre şunları belirtti: *"Güya ben Boğazlardan harp gemilerinin bırakılmasına dair önceki yaklaşımımızdan vazgeçmişim"*¹⁸. Siyasi Büronun önceki kararına uygun olarak Karadeniz'deki yabancı askeri gemilerin genel tonajı Karadeniz filosunun genel tonajının 1/5'ni geçmemesi gerektiği teklifinde bulunulmuştur. Bu Karadeniz ve Ege Denizi'nde bulunan Türk donanması hariç, dış filolarından tonajının, toplam Karadeniz filosunun ortalama tonajına yaklaşması demektir. Sadece Karadeniz donanması beşti: Bulgar, Romen, Rus, Ukrayna ve Gürcü. Çiçerin'e göre, SSCB Deniz Komiserliği'nin oluşturulmasına rağmen, Sovyet tarafı filolarından bir kısmını Rus, bir kısmını Ukrayna, diğer bir kısmını ise Gürcü donanması diye adlandırabilirdi. Böylece, beş Karadeniz donanmasının varlığını dikkate alarak Karadeniz'deki yabancı harp gemilerinin tonajının toplam hacmi, orta Karadeniz filosunun hacmine yaklaşmış oluyordu. Siyasi Büronun önceki kararı bu şekildeydi.

Mektubunda Çiçerin, Türk versiyonunu savunma teklifinde bulunuyordu. Bu versiyona göre yabancı harp gemilerinin tonajı, Karadeniz'deki güçlü donanmalardan birinin gücüyle eşit olabilirdi. Romanya donanmasının gücünün neredeyse olmadığını, ileriki zamanlarda da büyük donanma tutmak için aşırı zayıf bir ülke olacağını belirten Çiçerin, *donanmayı Rus, Ukrayna ve Gürcü donanmasına ayırmak bize bağlıdır, bu durumda bir donanmanın avantajı çok olmayabilir, aslında yabancı harp gemilerinin tonajı ile orta Karadeniz harp gemilerinin tonajından o kadar da fazla olmayabilir, fark çok az olur* şeklinde teklifte bulundu. Bu öneride Boğazlardan harp gemilerinin bırakılmasına dair önceki yaklaşımdan vazgeçmenin mümkün olmadığını kaydeden Çiçerin'e göre, Sovyet tarafının Türk formülünü savunması Boğazlar hakkında sözleşmenin imzalanması ile sonuçlanabilirdi. O, *elbette açıktır, biz türk formülünü şu durumda resmi şekilde savunabiliriz ki, yararlı sonuç sağlansın yazmıştır. Buna göre biz sorunları öğreniyoruz, bu ise bize faaliyet özgürlüğü veriyor. Eğer bu formül ile anlaşma bağlanırsa, o, Siyasi Büronun Aralık tarihli kararına uygun olur ve İngiltere üzerinde büyük zaferdir bu neredeyse. Fakat bu, bizim önceki yaklaşımımızdan vazgeçmek değil, aksine Siyasi Büronun önceki formülünün biçiminin azıcık değişmesi olurdu.* Çiçerin'e göre, mektubun yanlış deşifre edilmesi Siyasi Büro üyelerinde fikir karışıklığı oluşturmuştu. Ona

18 Письмо Чичерина Сталину. Лозанна. 26.01.1923. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.303-305.

göre, şunda XXİK'in şifreleri açmada baskı yapma olanağı olmadığından birincisi pratik olmadığından bir veya birkaç şifre farklı okunuyor, ikincisi ise şifre tahrif edilerek açılıyor ve gönderenden farklı, başka anlamlara neden oluyordu. Çiçerin, *Siyasi Büronun ifadelerinde Boğazların demilitarizasyon formülü göz önünde bulundurulmadığını* yazmıştır. Çiçerin bir diğer konuya da değinmiştir. Diğer ülkelerin heyetleri toplantıyı durdurup, kendi ülkelerine geri döndüklerinde, Siyasi Büro, Çiçerin'in de geri dönmesine dair bir karar kabul etmişti. Onun fikrini öğrenmeden Lozan'dan geri çağırılmasına dair Siyasi Büronun kararını garip olarak nitelendiren Çiçerin, *Lozan'da olduğu sürece Türkiye ile İngiltere arasında imzalanacak sözleşmede SSCB'nin çıkarlarına zarar getirecek bir şey olmaması için sürekli hazırda bulunduğunu* belirtmiştir. Türklerin son zaferlerinde SSCB'nin onların yanında olmasını, Türkler ve genel olarak Doğu halkları karşısında kullanmak için çok yararlı bulan Çiçerin, *bu durum o halkların zihninde uzun süre anılacaktır* diye vurgu yapmıştır. Çiçerin'e göre, Sovyet heyetinin uzun süre Lozan'da bulunması diğer hükümetlerin ikiyüzlü siyasetine bakılmaksızın, Sovyetlerin Doğu'da etkisini pekiştirmiş, nihayetinde yeni, özellikle, istismar edilen halklar ile birçok ilişki kurulmasını sağlamıştır.

Çiçerin 27 Ocak tarihli mektubunda, tüm delegasyonların artık ülkelere dönmeye hazırlandıkları için, onun geri çağırılmasıyla ilgili Siyasi Büronu kararının anlamsız olduğunu yazıyordu. Bu nedenle de onun fikri dikkate alınmadan kabul edilen karara itiraz etmeyi gereksiz sayarak, *eğer bu karar biraz önce kabul edilseydi, bizim planlarımızı yok eder ve ciddi hasar vururdu, Biz Türkiye karşısında buradaki kampanya sırasında siyasi çıkarlardan yoksun kalırdık, Batı karşısında bizim tüm faaliyetimiz tahrif olunur, tarihi önemi sarılırdı* demiştir¹⁹.

28 Ocak tarihli mektubunda Litvinov'a, Türklerin Boğazların kapanma konusunda kararlarının genellikle değişmediğini yazıyordu. Litvinov mektubunda Çiçerin'e Antantanın Türkiye'ye taviz vermesinin Sovyet tarafı için ne kadar faydalı olduğunu sormuştu. Cevabında Çiçerin, bu meselenin yeterince zor olduğunu belirtiyordu. Çünkü Türkler, Boğazlara ilişkin kararın geçici olduğunu belirtiyor ve yabancı askeri gemilerin Boğazlardan geçmesi kabul edilemez ve ilk fırsatta bu kararı iptal edeceklerini düşünüyordular²⁰.

19 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 27.01.1923.№93. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.310-311.

20 Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 28.01.1923.№94. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.312.

Sonuç

Genel olarak mektupların tahlil edilmesi, Çiçerin başta olmak üzere Sovyet heyetinin konferansta şu amaçların peşinde olduklarını göstermektedir: Türkiye ile İngiltere arasındaki yaklaşıma izin vermemeye, Türkiye ile İtilaf ülkeleri arasında soğukluğun devam etmesine, Türkiye'yi savunmakla bir taraftan da, Karadeniz'e yabancı devletlerin gemilerinin girmesine engel olmaya, ona karşı çıkmakla ise Türk teklifinin gerçekleşmesine, Boğazlar üzerinde Türkiye'nin haklarının onarılmasına, Sovyet Devleti'nin Müslüman dünyasında büyük yere sahip olmasına, Doğu politikasında Türkiye ile bir arada olduğunu göstermekle onu kullanmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Çiçerin'in Türkiye'ye karşı bir inançsızlığı da olmuştur. O, Ankara'daki Sovyet Büyükelçisinin Türk etkisi altına kalmasından hoşnut olmamış ve oraya daha mükemmel bir diplomatın Büyükelçi olarak tayin edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.

КАУНАКÇA

(Endnotes)

- 1- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 01.01.1923. №50 – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.186.
- 2- Письмо Чичерина Карахану. Лозанна. 01.01.1923. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.193.
- 3- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 05.01.1923.№57 – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.198-202.
- 4- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 06.01.1923.№60. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.204-207.
- 5- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 08.01.1923.№63. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.213-214.
- 6- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 09.01.1923.№67. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.220-221.
- 7- Письмо Чичерина Карахану. Лозанна. 09.01.1923. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.222-224.
- 8- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 10.01.1923.№68. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.225-229.
- 9- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 13.01.1923.№71. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.241-245.
- 10- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 14.01.1923.№72. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.246-248.
- 11- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 15.01.1923.№74. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.257.
- 12- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 16.01.1923.№77. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.263-264.
- 13- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 19.01.1923.№80. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.268-269.
- 14- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 20.01.1923.№82. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.278-279.
- 15- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 21.01.1923.№84. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.283-284.
- 16- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 23.01.1923.№86. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.289-293.
- 17- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 26.01.1923.№89. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.297-300.
- 18- Письмо Чичерина Сталину. Лозанна. 26.01.1923. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.303-305.
- 19- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 27.01.1923.№93. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.310-311.
- 20- Письмо Чичерина Литвинову. Лозанна. 28.01.1923.№94. – РГАСПИ, ф.159, оп.2, д.19, л.312.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE BULGARİSTAN

Bengül BOLAT*
Suzan ERTÜRK**

Özet

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın en önemli sonuçlarından birisi, Bulgarların Osmanlı egemenliğinden çıkması olmuş ve Bulgaristan 1908'de tam bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Bu gelişmelerden sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler düşmanlık boyutunda bir gelişim göstermiştir. Özellikle 1912'de Bulgaristan liderliğinde gerçekleşen Balkan Savaşı ile bu düşmanlık en üst boyuta çıkmıştır. İki ülke, I. Dünya Savaşı'nda müttefik olarak Almanya ile birlikte aynı tarafta yer almış, böylece iki ülke ilişkileri düzelme yoluna girmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın sonuçları her iki ülke için de felaket olmuş, Bulgaristan Neully Antlaşması, Osmanlı Devleti ise Mondros ve Sevr Anlaşmaları ile büyük kayıplara uğramışlardır. Aynı zamanda bu anlaşmalarla müttefikler arasındaki ilişkiler de büyük ölçüde sınırlandırılmıştır. Türkler bu sonuçlara razı olmayarak, Sevr Antlaşması'nın ağır koşullarını değiştirecek yeni bir antlaşma imzalayabilmek için ulusal bir kurtuluş savaşına girişmişlerdir. Türklerin Kurtuluş Savaşı, Bulgar kamuoyu ve özellikle hükümeti tarafından genel bir sempati ile karşılanmıştır. Çünkü Türklerin başarısı, kendilerinin de imzalamış olduğu Neully Antlaşması'nın revizyona tabi tutulabileceğinin bir ispatı olarak görülmüştür. Bu yüzden Bulgaristan'ın Kurtuluş Savaşı'nda Türklere yardımları da olmuştur. Lozan Barış Antlaşması görüşmelerinde Bulgaristan taraf olmadığı halde kendi birtakım beklentilerini gerçekleştirebilmek için konferansa katılmıştır. Bulgaristan'ın konferansta dile getirdiği en önemli konu, kendisine Ege Denizi'ne çıkış için bir toprak parçası verilmesi talebidir. Lozan görüşmeleri devam ederken, bu talep üzerine, 16 maddelik bir sözleşme tasarısı hazırlanmıştır. Ancak Bulgarlar, beklentilerine cevap vermediklerini söyledikleri bu tasarıyı reddetmişlerdir. Lozan Barış görüşmeleri bu şekilde devam ederken, Bulgar basını, gerek Lozan ile ilgili, gerek Türk Milli Mücadelesi ve başarıları gerekse de kendi beklentileri ve elde edemedikleri ile ilgili haber ve yorumlar yapmıştır. Bu bildiriye, Bulgar basınından örnekler verilerek, Lozan'a Bulgar bakışı aktarılmaya çalışılmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ABD. e-posta, bengu4@gmail.com

** Okutman, Ahi Evran Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, e-posta suzan_erturk79@hotmail.com

LAUSANNE PEACE TREATY AND BULGARIA

Abstract

One of the most important results of the Ottoman-Russian War that took place between 1877–1878 is that Bulgarians were freed from the Ottoman sovereignty and Bulgaria became a fully independent state in 1908. Following those developments, the relations between the two countries became hostile. This hostility reached climax especially with the Balkan War that took place under the leadership of Bulgaria in 1912. The two countries became an ally of Germany during the First World War and thus, the relations started to get better. However, the results of the First World War became disastrous for both countries and Bulgaria experienced great losses with the Neully Treaty and the Ottoman Empire with the Mondros and Sevres Treaties. These treaties also restricted the relations between allies at a considerable rate. The Turks rejected these results and entered into a new national war of independence in order to sign a new treaty that would change the aggravated circumstances of the Sevres Treaty. The Turkish War of Independence was embraced by the Bulgarian public opinion and especially the government with a general sympathy. Because the success of the Turks would prove that the Neully Treaty that was also signed by them would be exposed to a revision. Thus, it was also observed that Bulgaria helped the Turks during the War of Independence. Even though Bulgaria was not a party in the negotiations of the Lausanne Peace Treaty, they participated in the conference in order to fulfill some of their expectations. The most important subject that was mentioned by Bulgaria in the conference was the demand of a piece of land to gain access to the Aegean Sea. Upon this demand, an agreement draft of 16 items was prepared during the negotiations of Lausanne. However, the Bulgarians rejected that draft as it would not fulfill their expectations. While the negotiations of the Lausanne Peace Treaty continued in that way, the Bulgarian press made news and interpretations regarding the Lausanne, the Turkish national struggle and successes, as well as their expectations and unobtained demands. This proclamation tried to narrate the Lausanne from the Bulgarian aspect by giving examples from the Bulgarian press.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'na kadar ilişkileri düşmanlık boyutunda olan Bulgaristan ve Osmanlı Devleti, bu savaşta müttefik olarak Almanya'nın yanında yer almışlardır. I. Dünya Savaşı boyunca Bulgar hükümetlerinin en büyük amaçları, II. Balkan Savaşı esnasında kaybetmiş oldukları Dobruca, Kavala, Serez ve Makedonya'yı tekrar geri almak olmuştur. (Armaoğlu, 1997; 118)

Savaş esnasında iki ülkenin müttefik olması Bulgaristan'ın Türk azınlık politikasında daha hoşgörülü davranmasını sağlamıştır. Nitekim Bulgaristan

önceden beri Türklere karşı uyguladığı baskı politikasına savaş süresi içerisinde son vermiştir. Böylelikle iki ülke ilişkileri I. Dünya Savaşı sürdüğü esnada rahat bir nefes almıştır. (Ömer, 2003; 23)

Bulgaristan, II. Balkan Savaşı yenilgisi ve toprak kayıplarından sonra, ikinci defa I. Dünya Savaşı'ndan da yenilgiyle çıkmış ve toprak kayıplarına uğramıştır. Bulgaristan bu yenilgiler sonucu sadece toprak değil, aynı zamanda da çok ağır ekonomik kayıplara uğramıştır. Tüm bunların sonucunda devlet, İtilaf Devletleri ile ağır şartlar taşıyan Neully Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma, Bulgaristan'ı hem ekonomik, hem askeri alanda çöküntüye uğratmıştır. Ayrıca Bulgaristan savaş esnasında komşuları olan ve İtilaf Devletleri arasında yer alan Yunanistan, Sırbistan ve Romanya gibi devletlerle de çatışmak zorunda kalınca, savaşın sonunda etrafı düşmanlarla çevrili bir hale gelmiştir. (Armaoğlu, 1997; 185)

Osmanlı Devleti'nde de durum, Bulgaristan'dan farklı değildi. Nitekim I. Dünya Savaşı'ndan bağlaşıkları ile birlikte yenik çıkan devlet, artık yıkılma aşamasına gelmişti. Neully Antlaşması'ndan daha ağır şartlar taşıyan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti, Anadolu'nun bir bölümü de dahil olmak üzere bir çok toprağını kaybetmiş, ekonomik ve askeri bakımdan da çökertilmişti. Ancak Türkler kaderlerine razı olmamış ve yer yer direniş başlatmışlardı. Bölgesel nitelikte başlayan bu hareket, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gelmesi ile birlikte bir milli mücadele şeklini almıştır. Türklerin işgallere ve dayatmalara karşı başlattıkları bu mücadelede, Anadolu'da Millet Meclisi açılmış ve bu meclis bir taraftan kendi meşruiyetini oluştururken, diğer taraftan da, uluslararası destek alma çabası sarf etmiştir. Bu bağlamda Trakya'da sınırları Yunanlılara karşı koruyabilmek için Bulgaristan ile iyi ilişkiler geliştirilme yoluna girilmiştir. Cafer Tayyar Paşa'nın önderliğinde Trakya'da Yunanlılara karşı bir mücadele başlamış ve Tayyar Paşa'nın temsilcileri Bulgar yetkilileri ile görüşmüşlerdir. Bulgarlar bu yaklaşımı olumlu olarak değerlendirmişlerdir. Çünkü Bulgarlar için Türk Milli Mücadelesi'nin başarıya ulaşması, kendileri için de bir emsal olacak, böylece Neully Antlaşması'nın tasfiye edilebilmesine olanak sağlayabilecekti. Bu bağlamda Bulgarlar Türk Milli Mücadelesi'ni genel bir sempati ile karşılamışlardır. (Ertürk, 2005; 19) Cafer Tayyar Bey ile yapılan görüşmelerin neticesinde Bulgaristan elinden geldiğince Türk Milli Mücadelesi'ne silah ve cephane yardımında bulunmuştur. (Ertürk, 2005; 19-21; Şimşek, 1999; 28) Dönemin Bulgar Başbakanı Aleksandr Stambuliski, 26 Ekim 1922'de Bulgaristan Parlamentosu'nda yapmış olduğu konuşmada, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Türk Milli Mücadelesi'ni överek, bu mücadeleyi her zaman destekleyeceklerini ifade etmiştir. (Velikov, 1983; 1871)

I. Bulgaristan'ın Lozan Barış Görüşmelerinden Beklentileri ve Lozan'da Hazırlanan Sözleşme Taslağı

Türkiye ile Bulgaristan arasında gelişen bu iyi ilişkiler Milli Mücadele bittikten sonra da devam etmiştir. Anadolu'da Milli Mücadele bittikten sonra, Mudanya Mütarekesi ile ateşkes yapılmış ve Yunanlıların işgali altındaki son yer Doğu Trakya Türk topraklarına katılmıştır. Türklerin bağımsızlıklarının uluslararası düzeyde tanınacağı Lozan Barış Antlaşması görüşmeleri ise 13 Kasım 1922'de başlamıştır. (Kürkçüoğlu-Erhan, 2003; 56,85,92,96) Bulgaristan, Lozan Barış Antlaşması'nı bir süreden beri planladığı ve bu bağlamda Türklere destek verdiği kendi durumunu kurtarmak için bir olanak olarak görmüştür. Bu yüzden de Lozan görüşmelerinde taraf olmadığı halde kendi birtakım beklentilerini gerçekleştirebilmek için bulunmuştur.

Bulgaristan'ın konferansta dile getirdiği konulardan birisi, özellikle etrafında bulunan düşmanı olduğu devletlere karşı güvenlik oluşturmak ve ekonomik olarak güçlenebilmek maksadıyla, kendisine Ege Denizi'ne çıkış için bir toprak parçası verilmesi talebi olmuştur.

26 Ocak 1923 oturumunda Bulgaristan'a Ege Denizi'nde ekonomik bakımdan bir çıkış noktası verilmesi konusunda Neuilly Anlaşması'nın 48. maddesindeki hükmün nasıl uygulanacağını incelemek üzere toplanan Uzmanlar Komitesince hazırlanmış Dedeağaç'a ilişkin bir sözleşme tasarısı, Alt Komisyona sunulmuştur. Bu sözleşme tasarısı şu şekildedir;

I. maddede; Yunanistan, Ege Denizi kıyısında, Dedeağaç ile Marki arasında, kıyı boyunca üç kilometre uzunluğunda ve bir kilometre derinliğinde bir toprak parçasını, doksan dokuz yıllığına Bulgaristan'a kiralamaya yükümlüdür denmiştir.

II. maddede; bu toprak parçasının Bulgar ülkesi sayılacağı, burayı askerlik ve denizcilik maksadı ile kullanamayacağı

III. maddede; buranın Bulgar yasalarına göre yönetileceği, memurlar ve görevlilerin Bulgar uyruklu olacağı, ancak Bulgaristan'ın her altı ayda bir Yunanistan'a bu görevliler ile ilgili bilgileri sunacağı

IV. maddede; bu toprak parçasının X. maddede belirtildiği komisyonun denetiminde olacağı (Bu sözleşmenin yürürlüğe konulmasından sonra üç ay içerisinde İngiltere, Bulgaristan, Fransa, Yunanistan, İtalya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Türkiye hükümetlerince atanacak temsilcilerden uluslararası komisyon kurulacaktır.)

V. maddede; bu toprak parçasının üzerindeki arsalar Yunan devletinin mülkiyetinde ise, bunlar ücretsiz olarak Bulgaristan'a bırakılacaktır. Özel araziler

ise Yunan Hükümeti'nin sahiplerine zarar-giderim tespiti yapılarak kamulaştırılacak, zarar-giderim iki hükümetin seçecekleri hakem tarafından yapıp, zarar-giderim Bulgar Hükümeti tarafından yapılacak, bundan doğan anlaşmazlıklar X. madde de belirtilen komisyon tarafından çözülecek.

VI. maddede; Limanın yapım çalışmaları ile bu çalışmalar için gerekebilecek hazırlıklar, Bulgar hükümetinin yönetiminde bu hükümetin hesabına yapılacaktır.

VII. maddede; Yunan Hükümeti bu toprak parçası üzerinde yapılması öngörülen limana girişe ve bu limanın kullanılması kolaylıklarına engel olabilecek nitelikte hiçbir işe girişmeyecek

VIII. maddede; Bulgar Hükümeti X. maddedeki Uluslararası Komisyonun kendi giderlerine karşılık olmak üzere bir pay alması şartıyla her türlü vergi alma ve mali yüklemeler koymaya yetkili olacaktır.

IX. maddede; I. maddede belirtilen toprak parçası üzerinde yapılacak olan liman, uluslararası yararı olan serbest liman sayılacaktır.

X. madde, bkz. IV. madde

XI. maddede; komisyonun başkanlığını bir yıllık sürelerle ve alfabe sırasına göre, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilciliklerince yapılacaktır. İlk yılın başkanı kura ile belirlenecek oylar eşit olursa başkanın oyu üstün sayılacaktır.

XII. madde; Yunan Hükümeti bu toprak parçasına yönelik işletme, denetleme ve düzeninin korunmasına ilişkin tüm haklarını X. maddede belirtilen komisyona bırakacaktır.

XIII. maddede; Doğu demiryolları ortaklığının 1 Ağustos 1914 tarihindeki hakları ve yükümleri, olduğu gibi kalmaktadır. Doğrudan doğruya Yunan Hükümeti ile anlaşılamazsa bir hakem atanacak, ikinci hakemi Yunanistan atayacak, üçüncü hakem ilgililer anlamazlarsa, konu Milletler Cemiyetine havale edilecektir.

XIV. madde; Yunan ülkesinden geçerek belirtilen toprak parçasına gelen veya giden yolcular ve diğer mallar Yunan ülkesinden transit geçmiş sayılacak ve Yunanistan'ın transit serbestliğine ilişkin olarak 20 Nisan 1921'de Barselona'da imzalanmış olan sözleşmenin ve statünün hükümleri uygulanacaktır.

XV. madde; Bu anlaşmaya ilişkin çıkacak sorunlar Milletler Cemiyetince çözümlenecek.

XVI. madde; Yunan Hükümeti, Bulgar Hükümeti bu toprak parçasında bir liman yapma ve demiryollarına bağlanması sürecine kadar tüm kolaylıkları sağlamaya yükümlüdür.

(Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, 1993; 391–394)

II. Hazırlanan Taslağa Tepkiler

Bulgaristan'ın uzun zamandan beri amaçladığı Ege Denizi'ne çıkış ile ilgili istekleri doğrultusunda hazırlanan bu sözleşme tasarısı, Lozan görüşmeleri esnasında birtakım tartışmalara sebep olmuştur. Nitekim Bulgaristan'ın beklentileri ile sözleşme tasarısı ile uyuşmamakta idi.

Bulgar temsilcilerinden M. Stancioff, Bulgaristan'a uzun süreliğine kiralama yoluyla Ege Denizi kıyısında bir toprak parçası vermeyi öngören bu tasarıya göre bu toprağın üzerinde Yunanistan'ın egemenliğinin süreceğini, Yunan yasalarına bağlı kalınacağını ve tasarı da yargı yetkisinin kime ait olacağı hakkında bir açıklama bulunmadığını ifade ederek, ayrıca Bulgar yönetiminin uluslararası komisyonun denetimde olacağı yönündeki hükümlerden (IV. madde, X. maddede öngörülen Uluslararası Komisyonun denetimine bırakılması) dolayı Bulgaristan'a tanır görünen davranış serbestliğinin kısıtlandığını belirtmiştir. M. Stancioff, tasarının bu şekliyle Bulgar Hükümeti'nin Ege Denizi'ne çıkış yönündeki isteğinin kesin reddedildiğini belirtmiştir. (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, 1993; 387)

Diğer bir Bulgar temsilcisi M. Theodoroff'da, Bulgaristan'a Ege Denizi üzerinde ekonomik bir çıkış yeri verilmesi şartlarını incelemekle görevlendirilmiş uzmanlara teşekkür etmiş ve *müttefik hükümetlerin belirledikleri sınırlarda iyi niyetli olduklarını ancak, Bulgaristan'ın bu çözümü uygulanabilir göremeyeceğini, Batı Trakya'nın Yunanistan'a bırakılabilmesi yüzünden, Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne çıkışının önceden imkânsız kılmaktadır* şeklinde yorumlamıştır. Theodoroff, Uzmanlar Komisyonunun *bir lütf olarak, Bulgaristan'a, tüm yabancı topraklarla çevrili bir bölgede Bulgaristan'dan ayrı düşmüş ve Bulgaristan'ın Yunan ülkesinde bulunan yabancı bir demiryolu ulaşabileceği bir liman yapma hakkı tanıdığını ifade etmiştir. Böyle bir düzenlemenin hiçbir zaman olumlu sonuç doğuramayacağını* belirtmiştir. (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, 1993; 388)

Yunanistan temsilcisi M. Venizelos, Bulgar Heyeti'nin kesin reddi karşısında, sorun üzerine söylenecek bir şey kalmadığını ifade etmiştir. Venizelos, Bulgaristan'a az çok yarar sağlayacak limanın Dedeağaç değil, Selanik olduğunu belirtmiştir. Bulgaristan'ın Dedeağaç elinde iken burada bir liman yapmayı hiç düşünmediğini belirten temsilci, Bulgaristan'ın Kavala Limanı'nın isteğini ve Ege Denizi'ne çıkış istemesinin doğal olduğunu, ancak Yunan Hükümeti'nin Selanik Limanı'nda gerekli tüm kolaylık ve güvenceleri vereceğini ifade etmiştir. Bulgarlar razı olursa, Yunanistan'ın Selanik Limanı'nı uluslararası bir hale getirerek, batı kısmını Sırp-Hırvat-Sloven Devle-

ti'ne, doğusunu Bulgaristan'a bırakmaya, orta kısmını da Yunanistan'a genel ticarete ayırmaya hazır bulunduğunu ifade etmiştir. Yunan temsilci, bu teklifin Sırp-Hırvat-Sloven Devleti tarafından kabul edildiğini, ancak Bulgaristan'ın kabul etmemesinin anlaşılır olmadığını ifade ederek, Dedeağaç'ın Bulgaristan için bir çıkış yeri olmadığını, asıl çıkış yerinin Selanik olduğunu iddia etmiştir. (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, 1993; 388–389)

İtalya temsilcisi Nogara, Dedeağaç alt komisyonunun hazırlamış olduğu tasarımı Bulgar Heyeti'nin kabul etmemesinin; Bulgaristan kendisine kiralanacak toprak parçasının Yunanistan egemenliğinde olması ve bu toprak parçasının yalnız bir yabancı demiryolu ile bağlantılı olması şeklinde iki sebebi olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu nedenler, Bulgaristan için, Dedeağaç Limanı aracılığı ile sağlamayı imkânsız kılmaktadır. Nogara, İtalya'nın Bulgaristan'ı denize bağlayan demiryolunu, bunun sahibi olan ortaktan satın alma hakkının Bulgaristan'a tanımakta da bir sakınca görmediklerini ifade ederek, bölgenin siyasi koşullarının, Bulgaristan'a orada ticaret ilişkilerini düzenleme imkânı vermediği yönündeki iddialara da karşı çıkmıştır. İtalyan temsilci, her ne kadar Bulgaristan heyetinin tasarıya verdiği ret cevabının görüşmelerin sürdürülmesini imkânsız kılrsa da, heyetin kendilerine sunduğu tasarımı sadece siyasal açıdan bakmaksızın önerilen tasarımın mevcut durumdan daha iyi olup olmadığına bakılarak karar verilmesi gerektiğini düşündüğünü ifade etmiştir. (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, 1993; 389–390)

Kısacası bu görüşlerden sonra Bulgar Heyeti kendilerine sunulan tasarımı kesin olarak reddetmiştir. (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, 1993; 387–390)

III. Bulgar Basınının Görüşleri

Lozan Konferansı görüşmeleri yapılırken, Bulgaristan basını da bu görüşmeleri takip etmiş ve konferansta gerek kendilerini ilgilendiren kısımlar için, gerekse de Türkiye ve diğer devletlere ilişkin görüşleri yansıtmıştır. Basında yapılan değerlendirmelerde farklı farklı görüşler ve düşünceler yer almıştır.

Bulgaristan'a Ege Denizi'ne bir çıkış verilmesi ile ilgili olarak yapılan görüşmelerin ve anlaşma taslağı ile ilgili olarak yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlarda Bulgaristan hoşnutsuzluğunu dile getirmiştir.

Bulgar General Markov, bu sözleşme taslağının Bulgaristan tarafından kabul edilemeyeceğini dile getirmiştir. Bu bağlamda Markov, Bulgaristan'ın isteğinin sadece denize çıkış için bir koridor verilmesi olmadığını altı çizerek, Karaağaç ve çevresinin mülkiyetinin Bulgaristan'a verilmesi gerek-

tiğini belirtmiştir. Ancak görüşmeler esnasında bunun mümkün olmadığını gördüklerini ifade eden General, Karaağaç'ın Türkiye'ye verilmesinden rahatsızlık duyduklarına ilişkin söylentileri reddetmiştir. General, bu iddiaların Yunanistan tarafından ortaya atıldığını söyleyerek, tam aksine Bulgaristan'ın; Karaağaç'ın Yunanistan'da olmasındansa Türkiye'de kalmasını tercih ettiğini belirtmiştir.

General Markov, Yunanistan'ın asıl amacının Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkileri bozmak olduğunu ve Yunanistan'ın kendi menfaatleri için, düşman olduğu iki ülke Türkiye ve Bulgaristan arasında anlaşmalara aykırı olarak, bir ittifak olabileceği iddiaları olduğunu söylemiştir. Ancak Markov bu iddiayı kesin olarak reddetmiş ve şu sözleri söylemiştir. *“Bizim Türkiye ile ilişkilerimiz oldukça iyidir ve zamanla daha da iyi olacak. Ancak şimdilik iyi komşuluk ilişkilerinin ötesinde değil. Biz Türkiye ile müttefik değil, dost olmak istiyoruz. Biz 5 milyonluk bir halkız ve sadece kendi gücümüze güvenmek(dayanmak) istiyoruz ve hiç kimse ile savaşmak istemiyoruz. Elde etmek istediklerimizi barışla ve kendi gücümüzle elde etmek istiyoruz.”* (Pryaporets, 5 Temmuz 1923;1)

Markov'un Karaağaç'ın Türkiye'ye verilmesinden dolayı Bulgaristan'ı rahatsız etmediğine yönelik demecine rağmen, bazı gazetelerde zaman zaman Türkiye'ye yönelik eleştiriler de yapılmıştır. Özellikle Türkiye'nin Yunanistan'la anlaşarak Karaağaç'ı alması, Bulgaristan'a haksızlık olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. (Narodna Otbrana, 2 Haziran 1923; 1; Mir, 5 Haziran 1923;1) Bu anlaşmanın Bulgaristan'da büyük hayal kırıklığı yarattığı yazılarak, Bulgaristan bu kadar kurban verdiği halde onu hiçbir devletin önemsemediğinden yakınılmıştır. (Narodna Otbrana, 7 Haziran, 1923;1)

Bulgar basını, Lozan Barış Anlaşması'nda sona yaklaştıkça konu ile ilgili yorumlara devam etmiştir. Anlaşma görüşmelerinde hayal kırıklığı yaşayan İtilaf Devletlerinin durumunu yorumlayarak kamuoyu ile paylaşmıştır. Örneğin Yunanistan'ın Lozan barışının kalıcı olmayacağı yönündeki eleştirileri ile Avrupa'nın birleşemediği, böylece Yunanistan'ın harcandığına yönelik suçlamaları ile ilgili görüşleri Bulgar basınında yer almıştır. (Pryaporets, 6 Temmuz 1923; 2)

Aynı biçimde Lozan Barış Anlaşması görüşmelerinde hayal kırıklığına uğrayan Fransa ile ilgili değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu yazıların birinde, Fransız basınından bir haber ele alınmıştır. Buna göre; Fransa kendisinin Lozan'da aşağılandığını iddia etmiştir. Pek çok isteğinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Borçlar meselesini halledememiştir. Çünkü Lozan görüşmelerinde,

İngiltere de Fransa'nın birtakım isteklerini desteklememiştir. Ancak bu durumun henüz bir aşağılama olarak değil, bir ders çıkarma olarak değerlendirilmesi gerektiğinin de altı çizilmiştir. Fransa'dan yapılan yoruma göre, ilk görüşmelerde İngiliz Heyeti Lord Curzon ile Türkleri Yunanlar karşısında aşağılarken, şimdi görüyor ki İngiltere, Curzon'un bu isteklerinden tek birinde bile ısrar etmiyor denmiştir. Fransız basınında yer alan yazının devamında ise Türklere karşı tavrı değişen ilk devletin İngiltere olduğu, bu yüzden de kendilerinin de zor durumda kaldığını belirtilmiş, bir bakıma İngiltere suçlanmıştır. (Pryaporets, 17 Temmuz 1923; 2)

Batılı devletlerin Lozan görüşmelerinde birbirlerinden koştukları yorumları yapılırken, yine Bulgar basınında benzer bir yazı daha dikkat çekmiştir. Bu yazıda, anlaşmanın Türkiye'nin zaferi ile sonuçlanacağı belirtilmiştir. Bu zaferi yüzünden Türkiye'ye kızılmaması gerektiğini, dolayısıyla Yunanistan'ın kendisine ait olmayan şeyleri kaybettiğini söylemesinin mantıksız olduğu yorumu yapılmıştır. Türkiye'nin başarısının, milliyetçilikten kaynaklandığını belirten yazar, Türklerin Anadolu'ya hâkimiyetine son verilemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak bu aşırı milliyetçiliğin tehlikeli olabileceğine de işaret edilerek, Türklerin batılı devletlerin tavrından dolayı bu kadar militarist oldukları yorumu yapılmıştır. Başta İngiltere olmak üzere batıların bu tavırlarına son vermezlerse, Türklerde yabancı düşmanlığının artacağı ve batıyı birbirine düşürmeye hazır oldukları gibi bir tehdit olduğu yorumu yapılmıştır. (Pryaporets, 20 Temmuz 1923; 1)

Türk Milli Mücadelesi'nin övüldüğü yazılardan birinde de, Türklerin Batı devletlerine boyun eğmedikleri şu cümlelerle ifade edilmiştir. *“Türkler Batının güzel sözlerine inanamadılar. Zorbalığa karşı isyan ettiler ve nihayet onlar, uluslararası sorunlarda özgürce var olabilmek için kendi gücüne dayanmanın ve kendini müdafaaaya hazır olmanın ilk şartları olduğunu gösterdiler. Bu ders unutulmamalı ve bir millet olarak var olmak isteyen herkes tarafından hatırlanmalı”*. Bu cümlelerin devamında Bulgaristan'ın Türkiye gibi başarılı olmadığını altı çizilerek bu konudaki üzüntü de dile getirilmiştir (Narodna Otbrana, (21 Temmuz 1923;1).

Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan bir gün önce Pryaporets Gazetesi'nde “ Lozan Barışı ve Bulgaristan” başlıklı bir yazı çıkmıştır. Bu yazıda Bulgaristan Lozan'a yönelik değerlendirmelerini şu cümlelerle yapmıştır. *“Yarın Lozan Barışı imzalanıyor. Yenik Türkiye savaştan, onurlu ve güçlü bir şekilde ayrılıyor. Topraklarını korumuş ve devlet egemenliğini genişletmiş bir durumda. Türkiye, Türk halkının verdiği kurbanlar sayesinde Lozan Barışında galip ülkeler arasında yer alıyor. Sevr Antlaşması ile Avrupa'dan atılmış Türkiye,*

Lozan'la Meriç Irmağı'na yerleşiyor.” Yazı Türkiye'nin başarısına övgü cümleleri ile başlamıştır. Ancak yazının devamındaki, “*Burada Bulgaristan, Akdeniz'e yolunu bölen Türkiye ile karşılaşılıyor. Svilengrad-Karağaaç-Dimetoka-Dedeğaç demiryolu bölünüyor. Dünya savaşına katılmadan önce Türkler kendileri bize Dedeğaç bölgesinde toprak vermişti. Maalesef Lozan'da açgözlü bir şekilde yine Akdeniz'e çıkış yolumuzu tıkadılar.*” Kendilerine denize bir çıkış verilmemesinde Türkiye'nin de suçu olduğunun altı çizilerek hayal kırıklıklarını dile getirmişlerdir. Aynı yazıda, Bulgaristan Türkiye ve diğer devletlerden son bir defa daha Bulgaristan'ın durumunu gözden geçirmelerini isteyerek, Bulgaristan'ın kesinlikle Akdeniz'e doğru güvenli bir yola ihtiyacı olduğu, hiç olmazsa bugün Yunanistan'ın elinde olan Akdeniz limanlarından birinin kendilerine verilmesini talep etmiştir. Yazar, “*Büyük güçlerin kendisini bu kadar kayırmasına rağmen, onların sayesinde dört denize ve iki kıtaya yayılan Yunanistan'ın kendisine Sevr'de hediye edilenleri elinde tutamadığını*” hatırlatmış. Bulgaristan'ın anlaşmada bu kadar silik kalmasının haksızlık olduğunu ifade ederek, Türkiye'den beklentilerini dile getirmiştir. (Pryaporets, 23 Temmuz 1923;1)

Bulgaristan'ın Ege'ye çıkış konusundaki beklentileri, Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanması sonrasında da devam etmiştir. Bulgar Dışişleri Bakanı Kalkov basına verdiği bir demeçte, bu konu ile ilgili bir değerlendirme yapmıştır. Kalkov, bazılarının Bulgaristan'ın Yunanistan ile görüşerek bu soruna çözebileceğine yönelik görüşlere karşı çıkarak, bunun mümkün olmayacağını, zaten Karağaaç'ın kendilerine değil de Türkiye'ye verilmesinin bu umudu ortadan kaldırdığını dile getirmiştir. Kalkov, Bulgaristan'ın elinde Karadeniz'de iki limanın olmasının Bulgaristan'a sadece ekonomik ve ticari getirisi olduğunu, ancak Türkiye'nin de içinde olacağı bir savaş durumunda, Bulgaristan'ın güvenliğinin ciddi bir tehdit altında kalacağını belirtmiştir. (Pryaporets, 25 Temmuz 1923; 2)

Bir başka gazetede, bu konuyla ilgili olarak daha sert yorumlar yapılmıştır. Habere göre, Lozan'ın ilk görüşmelerine katılan Trakya Yüksek Komitesi'nin bazı üyeleri Lozan kararlarına itiraz etmişlerdir. Lozan Barışı'nın onlardan kendi vatanları olduğu iddiasındaki Trakya'yı kopardığını söyleyerek, Lozan'daki Amerikan, İtalyan, Fransız, İngiliz ve Japon delegasyonlara telgraflar yollayarak, kendilerinin olduğu iddiasındaki Trakya'nın Yunan ve Türkler arasında paylaşıldığını ifade etmişlerdir. Bu haberde de, yine Bulgaristan'a Ege'ye çıkış için bir toprak parçasının verilmesi gerekliliği dile getirilmiştir. (Radikal, 25 Temmuz 1923;2)

Lozan Barış Antlaşması hemen öncesi ve sonrasında basında genel olarak Bulgaristan'ın haksızlığa uğradığı yorumları yapılırken, farklı değerlendirmeler de rastlanmıştır. Yine bir gazetede yabancı bir yazarın değerlendirmesine yer verilerek, aslında anlaşma sonrası Bulgaristan'ın daha fazla önemli hale geldiği ifade edilmiştir. Yazar, Türkiye'nin bu başarısından sonra daha tehlikeli bir hal alabileceğini, Türkleri bundan sonra durdurmanın zorlaşacağını ifade etmiştir. Aynı zamanda Yunanistan'ın da bölgede etkin bir güç haline getirildiği dolayısıyla bu iki devletin ancak Bulgaristan'a haklar verilerek durdurulabileceği yorumu yapılmıştır. Özellikle Bulgaristan'ın zamanında, Balkan Savaşları esnasında, Türkleri mağlup etmelerinin de dikkate alınması gerektiği yazılarak, güçlü devletlerin Bulgaristan'a yönelik sınırları kaldırarak, kendi yanlarına almaları tavsiye edilmiştir. (Nezavisimost, 17 Temmuz 1923; 2)

Bulgaristan, Lozan Barış Antlaşması sonucunda Türkiye kendi beklentilerini sağlayamamanın üzüntüsünü yaşarken, diğer taraftan da Türkiye'nin başarısını da adeta kıskançlıkla takdir etmiştir. Bu takdirin dile getirildiği basın yazılarının birinde şu şekilde ifadeler kullanılmıştır. *“Türk halkı bugün onun dayanıklılık (sağlamlık) ve direncine borçlu olduğu büyük maddi ve manevi başarısına halkı olarak sevinebilir ve gurur duyabilir. Türklerden Doğu bizden de Batı Trakya alınarak Yunana verilmişti. Yunanistan kendisine yüklenmiş misyonu haklı çıkaramadı ve Türk direnci Anadolu'da, Türkiye'nin yok olmasını öngören ilk planlarını değiştirdi. Büyük güçlerin küstahlıkla elde ettiklerini paralize etti. Lozan Barışı'ndan sonra, Türkiye sadece Sevr'le (Doğu Trakya) kaybettiklerine hâkim değil, Batı Trakya'dan da bir parçaya hakim.”* (Narodna Otbrana 26 Temmuz 1923;1)

Aynı biçimde başka bir gazetede de bu konudan bahsedilmiştir. *“Lozan barışı Türkiye için diplomatik bir zafer. Savaş meydanlarındaki zaferlerden sonra kazanılan. Silahın gücü ile mutlak bir kölelikten (esaretten) kurtularak, Avrupa'yı parçalamış, Avrupa'ya bunu kabul ettirdiler.”* Yazının devamında, Türkiye'nin Bulgaristan ile iyi ilişkilerini daha da geliştirilmesine yönelik beklentiler de dile getirilmiştir. Bulgaristan'ın güçlü olarak gördüğü Türkiye ile yakınlaşma çabası şu cümleler ile ifade edilmiştir:

“...Komşularımızın bu büyük zaferi karşısında eğilelim ve onları içtenlikle kutlayalım. Bu içtenlik iki halk arasında sadece duygusal (santimental) bir belirtir (temayüz) değil. Bu, geçmişte bizi ayıran ama gerçekleşen değişimlerden sonra gelecekte yakınlaştıracak karşılıklı menfaatlerimizden de ilham alıyor. .. (Devamında karşılıklı ekonomik iyi ilişkilerin gerekliliğinden bahsederek); Türkiye ekonomik kalkınmasını sağlamak için büyük çaba harcamak zorunda kalacak. Yabancı sermayenin yokluğu o kadar etkilemeyecek onu, ekonomiyi elinde tutan Yunan ve Ermenilerin kovulmasından dolayı duyacağı hazır insan gücüne olan ihtiyaç kadar. Bir zamanlar ki gibi Türklere endişe verme-

yen (korku) Bulgar tüccar ve fabrikacılar bu boşluğu doldurabilir ve bizim ürünlerimiz bu yönde gelişebilir. ..Bulgaristan ve Türkiye temel sorunlarını halletti. Karşılıklı ilişkilerin doğrudan tesis edilmesi ile iki ülke güvenliklerini sağlayabilir, hiç olmazsa, gelecekte Türk-Bulgar ilişkilerini şekillendirecek karşılıklı güvenle sınırlardaki güvenliklerini sağlayabilirler. Türklerin tekrar Balkanlara dönüşü, şimdiye kadar bize karşı düşmanca olan bizim diğer Balkan devletleri ile ilişkilerimizi kolaylaştırmaması mümkün değil. Nihayet bunun sonucunda da Nöyyi Antlaşması'nın bize tanıdığı hakların tanınmasında." (Pryaporets, 27 Ağustos 1923; 1) Cümlelerinde Bulgaristan'ın Türkiye dostluğundan ekonomik, siyasi ve uluslararası beklentileri dile getirilmiştir.

Bir başka yorumda ise adeta İngiltere ve Yunanistan ile dalga geçilmiştir. Yazıda daha bir yıl önce, güçlü İngiltere'nin böyle şansız bir sonuca gideceğini beklemediğini belirterek, akil Lord George'un, Yunanlıları 1922'de tekrar işgale gönderip, sonra da Trakya'dan da atılıp rezil ettikleri ifade edilmiştir. Yazı şu şekilde devam etmiştir; "İngiltere ve Yunanistan arasında, Askeri-siyasi ve ekonomik çok büyük bir işbirliğini öngörüliyordu. Yunanistan Anadolu'da meşru bir hakim olarak yer alacak, Mezopotamya'daki İngiliz işgalcilerle birlikte sadece Fransa'nın Suriye'deki siyasetini değil, İtalya'nın da Antalya'daki siyasetini daraltacaklar (sıkıştıracaklardı) ve Anadolu'nun en zengin bölgelerdeki kaynakları üzerinde kontrol sağlayacaklardı. Ancak Kemal Paşa'nın kader ve silahı, Osmanlı zenginliklerinin gelecekteki hâkimlerini kandırdı. İngiliz tankları ve silahları ile donatılmış Yunan ordusu bozguna uğrayarak, İzmir'den denize doğru kaçtı ve yangından istifade ederek gemilere binmeyi başardı. Sonuçta, iki taraf tarafından da onaylanan ve İngiliz filonun Marmara Denizi ve Boğazları terk etmesini sağlayan Lozan Antlaşması geldi. Hasta adam güçlü bir şekilde ayakları üstüne kalktı. Türkiye'yi yeryüzünden silmek isteyenler; bugün Türkiye'yi daha aydınlık bir geleceğe iten, olağanüstü bir yükselişe şahit. Türkiye'nin başarısı tam. Türkiye, Türk halkının bağımsızlık ve birlik uğruna verdiği mücadeledeki kurbanların karşılığını aldı. Son savaşta Türk ordusu ile omuz omuza çarpışan ve komşuları ile barış içinde yaşama arzusunda olan Bulgar halkı, kendisi için de bir adalet diriltecek umudu ile Türkiye'nin başarısına sempati duyuyor ve seviniyor." (Borba, 26 Temmuz 1923; 1)

Türkiye'nin Lozan sonrası elde ettiği başarı sonucu ile ilgili olarak yapılan değerlendirmelerin birinde de, Türkiye'nin bu başarıya sevinmesinin çok haklı olduğu ifade edilmiştir. On iki yıl boyunca kesintisiz olarak savaşan bu milletin sonunda ortaya güçlü bir devlet çıkarmayı başardığı ve Avrupa diplomasisinin iradesini çöktükleri yorumu ile daha önceki yazılarda olduğu kıs-

kançlıkla karışık bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın çok güçlü dehası ve zekâsı ile Türk Milletinin milliyetçiliğinin birleşerek, bu başarıyı sağladığı ifade edilmiştir. Türkiye'yi bundan sonra zorlu bir yolun beklediği de belirtilerek, Türk halkının şimdiye kadar gösterdiği disiplin ve başlarında bulunan mükemmel Başkomutanın birlikte bu yolu da aşacaklarına dair inançlarının tam olduğu yorumu yapılmıştır. Yazının sonunda ise Bulgarların bundan sonra, Türklerle daha yakın olmaları ve bağlarını daha da güçlendirmeleri gerektiği tavsiyesi yapılmıştır. (Mir, 30 Temmuz 1923; 1)

Bulgar basınından alınan bu örneklerden yola çıkılarak, Bulgarların gerek Milli Mücadele'ye, gerek Lozan Barış Antlaşması'na genel bir sempati ile baktıkları söylenebilir. Ancak bu sempatinin yanında Ege Denizi'ne çıkış alamamaları ile uğradıklarını düşündükleri hayal kırıklığı ile hem Türkiye'yi hem de diğer devletleri zaman zaman suçlayan yaklaşımları da mevcuttur.

Sonuç

Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılma mücadelesi ile başlayıp, 1908'de tam bağımsız olmasına kadar geçen süreçte, Türk-Bulgar düşmanlığı 1912-1913 Balkan Savaşları'nda en üst noktaya ulaşmıştır. Nitekim Bulgaristan, Batı'dan da aldığı destekle diğer Balkan devletlerine liderlik ederek Osmanlı topraklarına saldırmıştır. İlk savaşta, Osmanlı'nın bir dönem başkentliğini yapmış olan Edirne'yi almıştır. Bu sonuç Osmanlı Devleti için büyük bir acı olmuş ve iç siyasette de uzun süreden beri devlet politikası haline gelen Osmanlıcığın da çökmesine vesile olmuştur. Ancak Balkan devletlerinin ilk savaşdaki ganimetleri paylaşamaması ikinci bir savaşa sebep olmuştur. II. Balkan Savaşı'nda genç Balkan devletleri birbirleriyle savaşırken, Osmanlı Devleti, Edirne'yi tekrar geri almayı başarmıştır. Kısaca özetlenmeye çalışılan bu süreçte yüzyıllarca aynı çatı altında yaşayan iki millet, özellikle Batı dünyasının üstünlük mücadelesinin kurbanı olmuş, Bulgarlar daha güçlü olabileceklerini düşünerek Osmanlı'ya düşmanlığı en üst noktaya çıkarmışlardır.

I. Dünya Savaşı esnasında ise Almanya kendi çıkarları doğrultusunda uzun zamandan beri birbirine düşman olan Türklerle Bulgarları bir araya getirerek kendisine bağlaştırmış, böylece bozulan ilişkiler düzelme yoluna girmiştir. I. Dünya Savaşı'nda aynı safta yer alan Bulgaristan ve Osmanlı Devleti, Almanya ile birlikte savaştan yenik ayrılan devletler olmuştur. Savaşın sonunda, Bulgaristan kendisine imzalatılan ağır koşullar içeren Neully Anlaşması ile kaderine razı olmuştur. Bu anlaşmayla toprak kayıplarının yanında, siyasi,

ekonomik, askeri bakımdan iyice kısıtlanarak çok zor duruma düşürülmüştür. Aynı biçimde Mondros Mütarekesi ve Sevr Anlaşmaları ile Osmanlı Devleti'nin de varlığına son verilmiştir. Ancak Anadolu'da dağınık bir biçimde başlatılan direniş, Türklerin kendilerine yazılan kadere razı olmadıklarının ilk göstergesi olmuş ve Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelmesi ile birlikte bu mücadele bir ulusal kurtuluş savaşı halini almıştır. Dört yıl süren bu mücadelenin sonunda Türkler, Mondros ve Sevr'i geçersiz kılarak dünyaya tam bağımsız olarak yaşayacaklarını ispat etmişlerdir. Bu ispatı meşrulaştırma ise Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile mümkün olmuştur. Bu antlaşma ile tam bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yolu açılmıştır.

Türkiye'de yaşanan bu gelişmeler dünya kamuoyunda ilgiyle izlenirken, bir taraftan Batı'nın Türkiye karşısındaki çöküşü, diğer taraftan da Mustafa Kemal Paşa ile Türk milletinin mucizesi en fazla konuşulan konular olmuştur. Aynı biçimde Bulgaristan da Türk Milli Mücadelesi'ni ve başarısını gıpta ile izlerken, kendilerinin niye bunu başaramadıklarının sorgulamasını da yapmıştır. Batı'nın tesiriyle topraklarına saldırdığı Türk milletinin bu başarısına ortak olmaya ve burada kendine çıkar sağlama yoluna dahi girmiştir. Nitekim Türklerin büyük acılar ve kayıplar yaşayarak verdiği Kurtuluş Savaşı'nın sonunda anlaşma masasına oturduğu Lozan'da kendi kayıplarını bir nebze olsun gidermeyi hedeflemiştir. Bulgaristan'ın en büyük beklentisi, ekonomik sorunlarını gidermede çok önemli gördüğü Ege Denizi'ne bir çıkış almak olmuştur.

Bu çalışmada, Bulgaristan'ın Lozan Barış Konferansı devam ederken, gelişmelere bakışı ile ilgili dönemin Bulgar basınındaki yorumlardan örnekler verilmiştir. Bu bağlamda Bulgaristan'ın Türk-Yunan düşmanlığını kullanmak, Yunanistan'ın başta İngiltere olmak üzere, batıyı uğrattığı hayal kırıklığını dile getirmek, kendisinin Balkan Savaşı'ndaki Türklere yönelik başarılarını batıya hatırlatmak ve Türklerle dost olduğunu tekrarlamak gibi taktikler kullanarak amacına ulaşmak istediği sonucuna varılmıştır. Ancak tüm bu yaklaşımlara rağmen, Bulgaristan istediğini elde edememiş ve eli boş bir şekilde kendi sorunlarına geri dönmüştür.

KAYNAKLAR**Gazeteler**

- Borba**, 26 Temmuz 1923, S 661.
Mir, 5 Haziran 1923, S 6894.
Mir, 30 Temmuz 1923, S 6940.
Narodna Otbrana, 26 Temmuz 1923, S 966.
Narodna Otbrana, 2 Haziran 1923, S 945.
Narodna Otbrana, 21 Temmuz 1923, S 964.
Narodna Otbrana, 7 Haziran, 1923, S 947.
Nezavisimost, 17 Temmuz 1923, S 671.
Pryaporets, 17 Temmuz 1923, S 158.
Pryaporets, 20 Temmuz 1923, S 161.
Pryaporets, 23 Temmuz 1923, S 163.
Pryaporets, 25 Temmuz 1923, S 165.
Pryaporets, 27 Ağustos 1923, S 193.
Pryaporets, 5 Temmuz 1923, S 149.
Pryaporets, 6 Temmuz 1923, S 150.
Radikal, 25 Temmuz 1923, S 164.

Kitap ve Makaleler

- ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 1914-1995, C 1-2, İstanbul, 1997.
 ERTÜRK, Suzan, **Bulgaristan Basınında Türkiye ve Atatürk (1923-1938)**, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa, 2005.
 KÜRKÇÜOĞLU, Ömer - ERHAN, Çağrı, Lozan Gelişmeleri, **Yaşayan Lozan**, Ed. Çağrı Erhan, Ankara, 2003.
Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, C 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.
 ŞİMŞEK, Halil, **Türk- Bulgar İlişkileri ve Göç**, İstanbul, 1999.
 TURAN, Ömer, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri**, Der. Erhan Türbedar, Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı, Ankara, 2003, s. 18- 43.
 VELİKOV, Stefan, **Kemal Atatürk ve Bulgaristan, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, TTK Basımevi, Ankara, 1983.

RUS TARİH YAZICILIĞINDA OSMANLI DEVLETİ

Roza ABDIKULOVA*

Özet

Osmanlı Devleti üzerine Rus tarih yazıcılığında XVIII. yüzyıldan itibaren bilimsel çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar Osmanlı Devleti'ni siyasi, ekonomik ve kültürel alanda ele almaktadır. Petersburg şehrindeki Şarkiyat Enstitüsü çalışmaları, bilimsel dergilerde yayınlanan makaleler ve hatırat, raporlar birer örnektir. Daha sonra Sovyet dönemi ve sonrası da Osmanlı Devleti tarih yazımı devam edegelmektedir. Makalede Rusya İmparatorluğu dönemi ve Sovyet dönemi tarih yazıcılığında Osmanlı Devleti ele alınacaktır. Özellikle Rusça bilimsel çalışmalarda bir komutan, devlet adamı ve fikir adamı olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün ele alındığı üzerinde de durulacaktır.

Abstract

Scientific studies on the Ottoman Empire in Russian historiography began from the XVIII. century. These studies are based on the political, economic and cultural history of the Ottoman Empire. The studies published in Institute of Oriental Studies in St. Petersburg, in scientific journals and memoirs, reports are all examples of history of the Ottoman Empire. After the collapse of the Russian Empire we obtained studies of Ottoman Empire in Soviet historiography. This article is about the period of the Russian Empire and the Soviet historiography of the Ottoman Empire. Especially we have found both Russian and Soviet historiographies that about Mustafa Kemal Ataturk as a commander, statesman and headworker.

Giriş

Rusya'da Osmanlı Devleti ile ilgili tarihi, ekonomik hayat, yaşam tarzı, manevi kültür, dil araştırmaları iki yüz elli yıl önce, XVIII. yüzyılda başlamıştır. Rusya, komşusu Osmanlı Devleti'ndeki olup bitenleri Vedomosti dergisinde yayınlamıştır. Bu da XVIII. yüzyılın başına denk gelmiş; siyasi, askeri ve ekonomik ihtiyaçlardan dolayı ortaya çıkmıştır. Böylece Osmanlı Devleti ile ilgili Rusya'da bilimsel çalışmalar XVIII. yüzyılın ortalarına doğru başlamıştır. I. Petro zamanında Vedomosti adlı dergide *Türk Toprağı ve Türkler hak-*

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, rozazere3@gmail.com

kında adlı makaleler serisi (1739) yayımlanmıştır¹. XVIII. yüzyıldan itibaren özellikle Rusya'nın Petersburg şehrinde Türkiye'nin geçmişi Osmanlı Devleti ile ilgili ilmî çalışmalar olmuştur. Bunun dışında seyyahların, elçilerin, tüccarların hatırat, rapor ve etnografik, coğrafik tarihi bilgilerini içeren eserleri de mevcuttur. Osmanlı Devleti dönemi hakkındaki ilmi raporları mevcut olan şarkiyatçılara İ. N. Berezin (1818-1896), V. F. Dittel (1816-1848), V. D. Smirnov (1846-1922), A. E. Krımsky (1871-1942), V. V. Bartold (1869-1930), A. N. Samoyloviç (1888-1938), V. A. Bordlevskiler birer örnektir (1876-1956). Burada V. V. Bartold'un çalışmalarını iki döneme 1892-1899 ve 1925-1930 yıllara ayırmak mümkündür. İlk dönem Rusya İmparatorluğu zamanı, ikinci dönem SSCB dönemine girmektedir.

XIX. yüzyıldan itibaren Rusya'da Türkiye öncesi Osmanlı Devleti'nin coğrafyası, tarihi, sosyo-ekonomik hayatı hakkında makaleler, seyahatnameler yayımlanmaya devam etmiştir². Rusya'da Türkoloji alanını araştırmak ve araştırmacı yetiştirmek amacıyla Rusya Türkolojisinin temel merkezini 1855 yılında kurulmuş olan Sankt-Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi oluşturmuştur³. Burada (1808-1877) A. O. Muhlinskiy, Osmanlı Devleti tarihi derslerini sistematik hale getirmiştir. Tarihçi ve dilci olarak Osmanlı Devleti'ni araştıran V. D. Smirnov (1846-1927) çalışmıştır. Bu fakültede çalışan ve daha sonra Sovyet döneminde de çalışmaya devam eden V. V. Bartold'un, sadece Türkiye tarihi değil Türk halklarının problemlerini araştırmada, çözüme büyük katkısı olmuştur. Böyle araştırmaları daha sonra Harkov, Kazan, Moskova, Petersburg Türkoloji bölümlerindeki bilim adamları da yapmıştır.

Rusya Federasyonu sonrası kurulan Sovyet döneminde sistem değişince araştırma niteliği dahi değişmiştir. Hatta dünya çapında olup biten olayların dahi ilme yan etkileri olmuştur. Mesela buna örnek II. Dünya Savaşı'dır. Ekim İhtilali sonrası ilmi araştırmalar Marksist-Leninist metodolojisine göre yapılmaya başlamıştır. Buna tüm araştırmalar baş eğdiği gibi Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili araştırmalar da dâhildir. 1919 yılında üniversitelerin kapatılmasından dolayı Şarkiyat ve ona dahil olan Türkoloji araştırmalarında duraklama olmuş, zayıf düşmüştür. Bu süreç 1930 yılına kadar devam etmesine rağmen, araştır-

1 O tureskoy zemle i tyurkah. Vedomosti. 1739.

2 M. V. Vronçenko, İ. N. Berezin, E. N. Serçevskogo, V. Teplov, P. İ. Çihaçevlerin eserleri.

3 Adı geçen fakültede şarkiyatçı V.V. Bartold, Osmanlı Tarihi ve Dili uzmanı V.D. Smirnovlar çalışmıştır.

mada aktüel konular 1918-1923 Türkiye Cumhuriyeti'ndeki siyasi ve ekonomik gelişmeler olmuştur. 1930 yılından itibaren Türkiye tarihi, ekonomisi ve kültürünü araştırma merkezi; Leningrad Şarkiyat Enstitüsü olmuştur. Orada şarkiyatçılardan A. A. Alimov, H. İ. Muratov, H. M. Sovikyan, A. E. Maçanov, A. D. Noviçev, A. S. Tveritinoва ve A. N. Kononovlar çalışmıştır. II. Dünya Savaşı, Sovyet şarkiyatçılarının araştırmalarını duraklamaya itmiştir. Savaşa tüm millet vatani için iştirak ettiği gibi şarkiyatçıların da katılmasıyla sonuçta ancak üç şarkiyatçı A. S. Tveritinoва, A. D. Noviçev ve T.P. Çerman savaştan dönebilmiştir. Bunlar savaş sonrası 1944 yılında kurulan Leningrad Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde çalışmışlardır. II. Dünya Savaşı sonrası, daha 1944 yılından itibaren Moskova, Leningrad üniversitelerinde Şarkiyat fakülteleri, hatta diğer Sovyet Cumhuriyetlerindeki kurulan üniversitelerde dahi Türkiye Cumhuriyeti'ni araştırma grupları; Moskova'da, Leningrad'da, Bakü'de mevcut idi. Şarkiyat fakültelerinin açılması çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihini, ekonomisini ve kültürünü araştırmaya imkân vermiştir. 1950 yılından itibaren Sovyet dönemi şarkiyatçıların Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili çalışmaları siyasi, ekonomik ve kültürel yönde olmuştur. Bunlardan A. A. Alimov 1876 yılındaki *Türkiye'deki mücadele, Emperyalizm devrinde Türkiye Tarihi* ve *1908 yılında Türkiye* gibi konuları ele almış, Türkiye'nin siyasi durumu üzerinde durmuştur. H. M. Sovikyan ise *Genç Türkler ve milli meseleler* üzerine doktora tezi yapmıştır. Bunlardan farklı olarak şarkiyatçı A. D. Noviçev, *Türkiye ekonomisi* üzerine araştırmalar yapmış ve I. Dünya Savaşı Dönemi Türkiye Ekonomisi adlı doktora tezini savunmuştur. Onun eserlerinden "*Türkiye. Siyasi ekonomik deneme (bilimsel deneme). 1941, Türkiye. Devlet Yapısı. Ekonomisi. Etnografisi. 1942 ve Türkiye. Kısa tarihi. 1965.*" Siyasi ve ekonomi dışında Türkiye edebiyatı üzerine şarkiyatçı V. S. Garbuzova'nın da çalışmaları vardır. Böylece SSCB döneminde Türkiye Cumhuriyeti her yönüyle ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda araştırma konusu olmuştur.

Türkiye kültürü, Doğu ve Batı kültürlerinin tesirinde kalmıştır. Böylece Türk kültürü dünyada birçok araştırmacının dikkatini çeken konu olmuştur. Tabii bunların arasında Rusya ve SSCB bilim adamları da önemli bir yer tutar⁴. Ama uzun zamandır Osmanlı Devleti'nin kültürel hayatı, Rusya'da araştırma konusu olmamıştır. Bu daha sonra SSCB döneminde başlamış ve çoğalmıştır. I. Petro zamanında daha çok Güney komşularının siyasi, ekonomik ve askeri yönleri dikkati çekmiştir. Rusya'da Türkiye kültürünü araştırmaya ilk adımı atan Moldavalı tarihçi, coğrafyacı, şarkiyatçı, müzik araştırmacısı

4 Желтяков. Изучение культуры Турции в России и СССР. стр. 88. Тюркологический сборник. 1978. Москва, 1984.

Dmitriy Kantemir (1673-1723) olmuştur. O, İstanbul'da yaşamış Türkiye müziğini iyi anlayan, hatta Türkiye müzik aletlerini çalabilen araştırmacıydı ve *Türk Müziğini Araştırmaya Giriş (Введение в изучение турецкой музыки)* adlı bir eseri mevcuttur. Sovyet döneminde Türkiye müziğini araştıran bilim adamlarına V. Belyayev'i de ekleyebiliriz.

Türkiye kültürü konusunda ikinci önemli konu ise İslam kültürü olmuştur. Çünkü Türkiye'de sosyal hayatta da, kültürde de din büyük rol oynamıştır. Daha sonraki kültür alanında yapılan araştırmalarda İslamiyet öncesi mimari eserlerle beraber İstanbul'un mimari eserleri ön sırada gelmektedir. Diğer bir konu da eğitim olmakla birlikte, hem Osmanlı hem de Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki eğitimde yapılan değişiklikler ele alınmıştır.

SSCB döneminde Türkiye Cumhuriyeti edebiyatı araştırmaları sayısı çoğalmıştır. Sovyet Türkolog edebiyatçılarından L. O. Alkaeva, A. A. Babev, İ.V. Borolina, V.S. Garbuzova, M. H. Kyamilev, E. İ. Maştakova, F. A. Salimzyanova ve İ. R. Sonina örnek gösterilebilir.

Türkiye matbaacılığı konusunun araştırılması Sovyet Türkologlarının en önemli aktüel konularından olmuştur. Bu alanda Sovyet şarkiyatçısı A. M. Şamsutdinov, A. H. İbragimov ve A. H. Rafikovlar araştırmalar yapmıştır. Sovyet dönemi Türkologlarından Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki bilimadamları A. S. Babayan, K. A. Korkotyan, V. G. Gukosyan Türkiye matbaacılığı üzerine araştırmalar yapmışlardır. Çünkü Türkiye (Osmanlı Devleti) matbaacılık tarihinde Ermenilerin de katkısı olmuş ve hatta Ermeni basını da mevcuttur.

Sovyet araştırmacılarından; A. S. Tveritnova, E. Yu. Gasanov, O. İ Gigineyşvili, Yu. A. Petrosyan'ın Osmanlı Devleti dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki siyasi ve sosyal fikirler üzerine (Osmanlılık, Türkçülük, Çağdaşlaşma) çalışmaları vardır.

Türkiye Türkçesi, çağdaş Türk dili üzerine araştırmalar A. N. Kononov'a aittir. Türkiye Cumhuriyeti kurucusu ve devlet adamı olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı reformları ve fikirleri diğer devletlerin merakını yarattığı gibi, Sovyet dönemi ilim adamlarının da dikkatini çekmiş ve bu konularla ilgili Rusça ilmî makaleler yayımlanmıştır.

Sovyet ilmi ile yeni Türkiye'nin ilim dünyası arasındaki iş birliğinde ilim adamlarının emeği büyük olmuştur. Bunlardan Vasiliy Vladimiroviç Bartold, 1926 yılında İstanbul Üniversitesi'nde ders vermiş ve Türkiye'nin ilim merkezleri ile tanışmıştır. M. F. Köprülüzade ise, Bakü'de olan I. Türkoloji Kurultayı'na katılmış ve böylece SSCB'deki Türk halklarının yazıları ile il-

gili reformlardan bilgisi olmuştur. V. V. Bartold adı geçen konferansta “*Türk Halklarının Tarihini Araştırmanın Yakın Zamandaki Meseleleri ve Günümüzdeki Durumu*” adlı tebliğini sunmuştur. Daha sonra 17 Aralık 1925 yılında ise, SSCB ile Türkiye arasında tarafsızlık (Neytralitet) ile ilgili anlaşma yapılmıştır. Genç kurulmuş olan Sovyet Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki dostluk ilişkileri, Türkiye’deki gelişmeleri araştırmada iyi bir temel atmaya zemin hazırlamıştır. Böylece Sovyetler Birliği’ndeki Şarkiyat enstitülerinde Türkiye Cumhuriyeti’ni siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan ele alan araştırmalar yapılmış, ilmi makaleler ve eserler yazılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin Rus kaynaklarında yer alması hep Atatürk ile bağdaştırılmıştır. Çünkü iki imparatorluktan sonra (Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu) kurulan mirasçı devletler olan Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Ayrıca XX. yüzyılın birinci yarısında Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki dostluk anlaşmaları zamanın gerektirdiği şartlar olarak kabul edilmiştir. 16 Mart 1921 tarihinde yapılan anlaşmaya, Vladimir İliç Lenin imza atarken, her iki ülke emperyalist devletlerin yaptıklarına dayandığını, artık dostluk içerisinde yaklaşma zamanı olduğunu belirtmiştir⁵.

Türkiye’nin geçmişi ile ilgili (Cumhuriyet dönemi) Sovyet Türkologlarının dikkatini çeken 1918-1923 yıllarındaki Milli mücadele, Türkiye Cumhuriyeti’ndeki siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmeler ve Atatürk’ün yaptığı reformlar olmuştur. Özellikle, eğitim alanında şehir ve köylerdeki okulların gidişatı, kadınların eğitimi, dil ve yazı üzerine yapılan reformlar inceleme konusu olarak yerini almıştır⁶. Türkiye’deki eğitim üzerine çalışmaları olan Sovyet şarkiyatçısı Yu. A. Petrosyan olmuştur. Eğitim konusu olarak sadece Türkiye Cumhuriyeti dönemini değil, XVIII. yüzyıldan I. Dünya Savaşı’na kadarki Osmanlı Devleti’ndeki eğitim hakkında da bilgi ve çalışmaları mevcuttur. Bunlara ek olarak Türk kadınlarının eğitimi üzerine de araştırmaları vardır. Buna ilaveten Türkiye’deki eğitim üzerine, Ermeni kökenli R. S. Danielyan ve Azeri kökenli T. P. Dadaşev’in de çalışmaları olmuştur. Dadaşev’in eserinde eğitimle ilgili yapılan reformlar üzerinde durulmuştur.

5 Новичев А. Д. Турция. Краткая история. Москва, 1965. s. 158.

6 Библиография Турции. Литература на русском языке (1917-1975). Составители А. К. Сверчевская, Т. П. Черман. АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1982.; Турция. Современные проблемы экономики и политики. Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израила и Ближнего Востока. Москва, 1997.

1917-1975 yıllarındaki Türkiye tarihi ile ilgili ilmî eser ve makalelerin künyesini içeren eser 1982 yılında yayımlanmıştır. Bunlardan SSCB Şarkiyat İlmî Derneği tarafından (Nauçnyy Assosiasii Vostokovedeniya Soyuzu SSR) yayımlanan “*Noviy Vostok*” (periodik yayınlanan dergidir, Moskova’da 1922-1930 yıllarda yayımlanmıştır) dergisi daha çok haber vermektedir. D. Jeltyakov’un verdiği bilgiye göre, Sovyet ilim adamları (Türkologlar, şarkiyatçılar) kendi ilmî çalışmalarında Mustafa Kemal Atatürk’ün genç ülkesi için yaptıkları faaliyetler üzerinde olumlu görüşlerini bildirmişlerdir⁷. Hatta Mustafa Kemal Atatürk’ün kendi söylevleri de (nutukları) Rusçaya zamanında çevrilmiştir⁸.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda onun RSFSR (Rossiyskaya Sovetskaya Federativnaya Sosyalisteskaya Respublika - Rusya Federativ Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) ile yaptığı anlaşmalar sonucu Rusya’da Türkiye hakkında kültür alanında çalışanların yazdıkları, yolculuk denemeleri (E. E. Lansere, L. Seyfullin, P. Pavllenko, L. Nikulin v. b.) de ayrıca bir bilgi olarak kabul edilir. Bunların dışında Rusya’da yayımlanmış olan ilmî dergilerde Atatürk’ün yaptığı reformlar, devlet adamı olarak özellikleri ile ilgili ve Osmanlı Devleti’nin son döneminde Atatürk’ün aldığı yeri hakkında yazılar da yer almaktadır. Bu bilgiler “*Народы Азии и Африки*” (*Asya ve Afrika halkları*), “*Новый восток*” (*Yeni Doğu*), “*Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*” (*Asya ve Afrika ülkelerinin tarihi kaynakları ve tarih yazıcılığı*), “*Туркологический сборник*” (*Türkoloji mecmuası*), “*Советское востоковедение*” (*Sovyet Şarkiyatçılığı*) adlı ilmî dergilerde yayımlanmıştır.

E. İ. Urazova’nın verdiği bilgiye göre, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda sosyo-ekonomik gelişme evrimin gerektirdiği yolda olmuştur⁹. Burada en büyük görev Kemalistlere düşmüştür. Bu konuda V. İ. Danilov’a göre, Kemalistlerin en önemli görevi; milli mücadeleyi başarmakla beraber, tüm halkı modernleşmeye doğru götürmek ve bunun en zaruri durum olduğuna

7 Желтяков А. Д. *Изучение культуры в России и СССР*. Туркологический сборник. 1978. АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1984. s. 94.

8 Мустафа Кемал-паша. Воспоминания президента Турецкой Республики, сокр. пер., Москва, 1927.; Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. т. I-IV. Москва, 1929-1934.

9 Уразова Е. И. Финансово-экономические вопросы в конституциях Турецкой Республики. Турция. История и современность. Сборник статей. АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1988. s. 59.

inandırmak idi¹⁰. Kurtuluş Savaşı ile İhtilal, sadece Türk değil, Sovyet ve Batı araştırmacılarının da dikkatini çeken konular olmuştur. Araştırmacı E. Yu. Gasanova, ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk adlı önemli eseri Milli Mücadele ile ilgili vakaları anlattığı yazılarıyla dikkat çekmektedir¹¹. Çünkü adı geçen araştırmacıya göre, Atatürk tarafından yapılan Kemalizm ideolojisi gelişme, gerçekleşme prensiplerinden oluşmaktadır.

Rus kaynaklarında devletçilik (*etatizm*) konusunda yazılan bilgiler de vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda en önemli unsurlar olarak üç nokta, SSCB şarkiyatçılığının dikkatini çekmiştir. Bunlar: devletçilik (*etatizm*), laiklik (*sekularizasyon*) ve özgürlüktür (*emansipasyon*). N. G. Kireev'e göre, Atatürk'te yeni Türkiye'nin gelişme stratejisi, özel bir yola doğru yönelmek değil, çağdaş uygarlığa doğru yönelmek gerektiği düşüncesi olmuştur. Böylece, devleti her yönden geliştirmede Atatürk iki şeye çok önem vermiştir: 1) Türkiye'nin dünyevi devlet olması. 2) Türkçülük ve çağdaşlık. Buradaki Türk çağdaşlığında sekülarizm ve milliyetçilik; Türkiye milletinin ruhi, kültürel ve sosyo-ekonomik açıdan gelişmesine ve birleşmesine tesirli olmuştur¹².

Mustafa Kemal Atatürk'ün demokratik reformlarının içinde din de yer alarak, onun devlette aldığı yeri kökeninden değiştirdiği, araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Rusya'da Batı'dan sosyal hayatla ilgili getirilen yenilikler, I. Petro'ya aittir. Bunun gibi günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nde de Batı örnekli yaşam tarzı Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün getirdiği ve bu yeniliklerin benzerliği üzerinde duran fikirler de mevcuttur.

7-10 Haziran 1967 tarihinde SSCB BA Asya Halklarını Araştırma Enstitüsü Leningrad Şubesi'nin binasında I. Türkoloji Konferansı düzenlenmiştir. Buna Leningrad, Moskova, Taşkent, Alma-Ata, Kazan, Novosibirsk, Bakü, Aşhabad ve Frunze'den (şimdiki Bışkek) Türkologlar katılmıştır. Tarih seksiyonunda

10 Данилов В. И. Эволюция политической структуры и особенностей политической борьбы в Турции. Турция. История и современность. Сборник статей. АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1988. s. 101.

11 Гасанова Э. Ю. Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Кемала Ататюрка в ее развитии. Турция. История и современность. Сборник статей. АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1988. s. 165.

12 Киреев Н. Г. Секуляризм и национализм. Два идеологических кита модернизации Турции. Турция. Современные проблемы экономики и политики. Москва, 1997. Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. s. 8.

kırk Türkolog iştirak ederek, onlardan on dördü tebliğini sunmuştur¹³. Bu tebliğler içerisinde Türkiye'nin tarihi ile ilgili de malûmatlar yer almıştır.

Rus kaynaklarına göre, Türkiye'de İslam dini iki derecede mevcuttu. Birincisi resmi ve dogmatik olarak, ikincisi de milli olarak. Yani biri devletin dini, öbürü ise geleneklerinde yansımaları olmuştur. Atatürk ülkenin başkentini İstanbul'dan Ankara'ya taşımıştır. Tüm uygar ülkelerde giyilen şapkayla fesi değiştirmiştir.

Türkiye, *Cumhuriyet döneminde nasıl değişti, Türk modeli neyi ile kendine çekiyor* sorusunu araştırmacı E. İ. Urazova şöyle cevaplamaktadır: Türkiye'nin ekonomik yönden prensibi Batı ekonomi sistemine uymaktadır. Bu şunlarla gerçekleşmiştir: 1) Açık ekonomik pazar. 2) Dünyadaki ekonomik yönden yapılan entegrasyonlara aktif olarak katılmak. 3) Sosyal ve siyasi hayatta demokrasiyi temel yol olarak tutmak. Bunların yapılmasında ise en çok Atatürk'ün emeği büyüktür¹⁴.

Rusça kaynaklara göre Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olduktan sonra attığı ilk adım Türkiye'yi modernleştirmeye doğru götürmesiydi. Bu adımı gerçekleştirmede ise, toplumun strüktürünü ve kültürünü sağlam olarak değişikliklere götürmek gerektiği en önemli unsur olduğunu anlamasıydı. Mustafa Kemal'in konuşmalarında uygarlık kelimesi çok yer almıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında sistem, anayasalı parlamenter-cumhurbaşkanlık sistemidir ve tek partili sistem olarak yirmi yıldan fazla sürmüştür.

İ. İ. İvanova'ya göre Atatürk'ün dış politikası «Yurtta sulh, Cihanda sulh» prensibi ile başlayarak, bu genç ülkenin tamamında egemen olarak yol alması ile yönünü göstermektedir¹⁵. Bu prensibi, ilk adımını komşu ve diğer ülkelerle dostluk ilişkileri içeren anlaşmalar yaparak faaliyete geçirmiştir.

13 Гузев В. Г., Дулина Н. Я. «Первая тюркологическая конференция в Ленинграде». Советская тюркология. АН СССР. Институт Востоковедения. Издательство Наука. М., 1970. s. 277.

14 Уразова Э. И. К характеристике Турецкой экономической модели. Турция. Современные проблемы экономики и политики. Москва, 1997. Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. s. 49-50.

15 Иванова И. И. Балканская политика Турции. Турция. Современные проблемы экономики и политики. Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Москва, 1997. s. 114.

Сонuç

Milli Mücadele’de Atatürk’ün önemli yer tutmasının nedeni, çökmekte olan Osmanlı Devleti’nin topraklarından bugünün Türkiyesini düşmanlardan kurtarmasıdır. Devlet adamı olarak da en başta Türkiye Cumhuriyeti’ni kurması ve onun ilk adımlarını (inkılâplar ile) belirlemesidir. Etatizm, sekülarizasyon ve emansipasyon ile ilgili faaliyetleri, Rusça kaynaklarda temel konu olmuştur. Fikir adamı olarak egemen ülkenin daimi yaşamasında uygarlığa giden yolun en uygun yol olduğunu ve devlete sahip çıkacak gençlerin ülkesi için neler yapması gerektiğini gençliğe hitabesi ile göstermiştir.

КАЙНАКЛАР

1. Аксененко А. Г. *Политическая борьба и формирование буржуазного пропагандистского аппарата в Турции. Турция. История и современность. Сборник статей.* АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1988. s. 131-142.
2. Бартольд В. В. *Отчет о командировке в Турцию. Сочинения.* Т. 8. М., 1973. с. 462-464.
3. Библиография Турции (1713-1917). Москва, 1961.
4. Библиография Турции (1917-1958). Москва, 1959.
5. Библиография Турции. Литература на русском языке (1917-1975 гг.). Составители А. К. Сверчевская, Т. П. Черман. АН СССР. Институт Востоковедения. Москва, 1982.
6. Гасанова Э. Ю. *Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Кемалья Ататюрка в ее развитии. Турция. История и современность. Сборник статей.* Москва, 1988. АН СССР. Институт востоковедения. s. 165-173.
7. Гузев В. Г., Дулина Н. Я. *«Первая тюркологическая конференция в Ленинграде».* Советская тюркология. АН СССР. Институт Востоковедения. Издательство Наука. Москва, 1970.
8. Дадашев Т. П. Просвещения в Турции в новейшее время (1923-1960). Москва, 1972.
9. Дансиг Б. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке, Москва, 1965.
10. Желтяков А. Д. *Изучение истории, экономики и культуры Турции в Ленинграде за 50 лет (1917-1967).* АН СССР. Институт востоковедения. Тюркологический сборник. 1970. Москва, 1970. s. 176-191.

11. Желтяков А. Д. *Изучение культуры в России и СССР. Тюркологический сборник*. 1978. АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1984. s. 88-109.
12. Желтяков А. Д., Петросян Ю. А. *История просвещения в Турции (конец XVIII – начало XX веков)*. Москва, 1965.
13. Ибрагимов А. Х. *Печать Турции*. Москва, 1965.
14. Иванова И. И. *Балканская политика Турции. Турция. Современные проблемы экономики и политики*. Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Москва, 1997. s. 114-134.
15. Кизюков С. В. **«Внешнеполитические концепции республиканской Турции, экспансионизм или самоизоляция»**. Бишкек, 2006.
16. Киреев Н. Г. *Секуляризм и национализм. Два идеологических кита модернизации Турции. Турция. Современные проблемы экономики и политики*. Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Москва, 1997. s. 5-29.
17. Кляшторный С. Г., Ромодин В. А. **«Изучение истории тюркских народов в АН СССР»**. Тюркологический сборник. 1970. АН СССР. s. 148-162.
18. Кононов А. Н. *Истории изучения тюркских языков в России дооктябрьский период*. Ленинград, 1972.
19. Кононов А. Н. *Очерк истории изучения турецкого языка*. Ленинград, 1976.
20. Миллер А. Ф. *Революция 1908 г. в Турции и Мустафа Кемаль. Народы Азии и Африки*. 1975. №3. s. 53-66.
21. Миллер А. Ф. *Формирование политических взглядов Кемалья Ататюрка. (К 25-летию со дня его смерти) Народы Азии и Африки*. 1963. №5 . s. 65-85.
22. Новичев А. Д. *История Турции*. Т. 1. Ленинград, 1963.
23. Новичев А. Д. *История Турции*. Т. III. *Новое время. часть вторая (1839-1853)*. Ленинград, 1973.
24. Новичев А. Д. *Турция. Краткая история*. Москва, 1965.
25. *Турецкая Республика. Справочник*. АН СССР. Институт Востоковедения. Москва, 1990.
26. *Турция. История. экономика, политика*. Москва, 1984.
27. *Турция. Современные проблемы экономики и политики*.

Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Москва, 1997.

28. Уразова Е. И. *Финансово-экономические вопросы в конституциях Турецкой Республики. Турция. История и современность. Сборник статей.* Москва, 1988. АН СССР. Институт востоковедения. s. 59-69.

29. Уразова Э. И. *К характеристике Турецкой экономической модели. Турция. Современные проблемы экономики и политики.* Институт востоковедения РАН. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Москва, 1997. s. 49-50.

30. Фарфутдинов Н. *О некоторых аспектах идейно-политической борьбы в Турции 30-х годов. (по материалам журнала «Кадро»). Турция. История и современность. Сборник статей.* АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1988. s. 183-186.

SEVR BARIŞ ANTLAŞMASI'NDAN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA İSTANBUL VE ÇANAKKALE BOĞAZLARI MESELESİNE ANALİTİK BAKIŞ

Yüksel KAŞTAN*

Özet

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinde ve savaşta da İstanbul ve Çanakkale boğazları çok önemli olmuş, hatta savaşın süresini, seyrini ve dünya tarihinin değişmesine vesile olmuştur. Bu nedenle İstanbul ve Çanakkale Boğazları savaş sonrasında gerek Mondros Ateşkes Antlaşması ve gerekse Sevr Barış Antlaşması'nda Wilson İlkeleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden çıkartılmıştır. Boğazların İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi ve İzmir'in Yunan Ordusu tarafından işgal edilmesi sonrasında Anadolu'da başlatılan Milli Mücadele esnasında da Boğazlar çok önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde İstanbul Boğazı demek Osmanlı Devleti ve İslam Halifesi'nin merkezi demektir. Boğazlara sahip olmak Osmanlı Devleti'ne sahip olmak olarak düşünülmektedir.

Milli Mücadele sonrasında Türk Yunan Savaşı'nı Türk ordusu kazanınca Mudanya Ateşkes Antlaşması ile savaş bitirilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1 Kasım 1922 tarihinde çıkarttığı kanunla Osmanlı Devleti'ne son verince barış görüşmelerinde tek söz sahibi TBMM Hükümeti olmuştur.

Bu çalışmada Sevr Barış Antlaşması'ndan Lozan Barış Konferansı'na kadarki süreçte İstanbul ve Çanakkale boğazlarının önemi, Lozan Barış Konferansı'nda boğazlarla ilgili müzakereler, Lozan Barış Antlaşması'nda Boğazlarla ilgili maddeler incelenerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul ve Çanakkale Boğazları, I. Dünya Savaşı, Sevr Barış Antlaşması, Milli Mücadele, Lozan Antlaşması.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Antalya, kastanyuksel@hotmail.com

**LAUSANNE PEACE AGREEMENT, THE AGREEMENT
OF SÈVRES, THE ISSUE OF THE BOSPORUS AND
DARDANELLES ANALYTICAL PERSPECTIVE**

Abstract

Entry into the First World War of Ottoman Empire, even in the war, the Bosphorus and Dardanelles Straits played a role on changing the length of the war and the course of the history of the world. Therefore, after the war, both the Bosphorus and Dardanelles Straits as well as throughout the Armistice and the agreement of Sèvres, in accordance with the principles of Wilson were removed from the domination of the Ottoman Empire. After the occupation of the Straits by the Allied States and Izmir by Greek Army, also at during the National Struggle, started in Anatolia, Straits kept a significant place. In this period, İstanbul Bosphorus meant the center of the Ottoman Empire and Islamic Caliphate. To have the Straits was thought as to have the Ottoman Empire.

After the National Struggle when the Turkish army won the battle of Turkish-Greek War, the war was ended with the Cease Fire Agreement. With the law issued by the Turkish Grand National Assembly on 1 November in 1922, Ottoman Empire was ended and Turkish Grand National Assembly became the sole power in peace meetings.

In this study, by examining the items in Lausanne Peace Conference, the importance of the İstanbul Bosphorus and Dardanelles Straits from the Sèvres Agreement to the Lausanne Peace Conference, the negotiations related with the Straits in Lausanne Peace Agreement it was aimed to have a conclusion.

Key words: Bosphorus and Dardanelles Straits, First World War, Agreement of Sèvres, National Struggle, Lausanne Peace Agreement.

GİRİŞ

Dünya coğrafyasında öyle stratejik yerler vardır ki devletlerin siyasi, ekonomik ve ticari gelişimlerinde çok önemli yer tutarlar. İşte bunlardan biri de İstanbul ve Çanakkale boğazlarıdır. Boğazlar Ege Denizi ile Karadeniz'i birleştirirken, Asya ve Avrupa kıtalarını birbirinden ayıran, Anadolu ve Trakya'yı karadan en yakın mesafeyi oluşturduğundan karşılıklı geçişi sağlayan çok önemli stratejik bir öneme sahiptir. Bu nedenle Boğazları kontrol etme ve kendini savunma için elverişlidir. Boğazları elinde tutan bir devletin izni olmadan Boğazlardan geçmesi mümkün değildir. Boğazlar her iki kıta arasında ekonomik ve ticari ilişkilerde önemli bir yer tutar. Boğazlar, Akdeniz Havzası ve dışındaki devletler ile Karadeniz Havzası ve Karadeniz'e dökülen

akarsular üzerinde taşımacılık yapan gemilerinin geçebilecekleri tek geçittir. Boğazlar bu stratejik önem nedeniyle tarih boyunca devletlerin sahip olmaya çalıştıkları dünyadaki ender yerlerden biridir.¹

İstanbul ve Çanakkale Boğazı ile bunların arasında kalan Marmara Denizi genel olarak “Boğazlar” olarak adlandırılır. Çanakkale Boğazı girişinde boğazı kontrol eden Tenedos, İmbros, Samotras ve Lemnos gibi adalar yer alır. Ege Denizi'nde yer alan adaların bazıları da Anadolu kıyılarına çok yakın olması nedeniyle stratejik öneme sahiptir. İstanbul ve Çanakkale boğazları tarihte Galatlar, Venedikliler ve Cenevizlilerin ticaretinde çok önemli olmuştur. Avrupa Hun Devleti Uldız, Rua ve Atilla, Avarlar 626'da Bayan Kağan, Tuna Bulgar Devleti de Krum ile 814 yılında Bizans'ı kuşatır, fakat alamaz. Emeviler Dönemi'nde ise Bizans'a sahip olma amacı Hristiyanlık ile mücadele nedeniyle dir. Bizans'a sahip olmak demek Boğazlara sahip olmak ve böylece Doğu ile Batı arasında siyasi, askeri, ekonomi ve ticaret bakımından önemli avantajlara sahip olmak anlamına gelir.²

Tarihte ilk olarak Çarlık Rusyasının sıcak denizlere inme dış siyaseti ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları siyasi önem taşımış, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çıkan savaşlarda çok önemli bir yer tutmuştur. Rusya önderliğinde başlayan Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşma projelerinde de Boğazların çok önemli bir yeri olmuştur. Diğer bir yandan Sanayi İnkılabı sonrasında gelişen kapitalizmin hammadde ve mamul maddeleri pazara ulaştırma ihtiyacında deniz ulaşımı diğer ulaşımlara göre daha ekonomik olduğundan İstanbul ve Çanakkale boğazlarının önemi giderek artmıştır.

A. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında Türk Hâkimiyeti

a. Çanakkale ve İstanbul Boğazları

Osmanlı Devleti 1356 yılında Çanakkale Boğazı'nın iki kıyısını, 1453'te İstanbul Boğazı'nın iki kıyısını, 1475'te Karadeniz'in bütün kıyılarını hâkimiyetine alır, Karadeniz ve Marmara Denizi birer iç deniz haline gelince Boğazları kapatarak geçişi izne bağlar. Devlet Yükseliş Dönemi'nde Akdeniz'i de bir Türk gölü haline getirerek uzun bir süre denizlere ve Boğazlara olan hâkimiyetini sürdürür. Ne var ki Osmanlı Devleti'nin askeri, ekonomik ve siyasi olarak güç kaybetmeye başlaması Boğazlar üzerindeki hâkimiyetini de etkilemeye başlar. Rusya'da Çar I. Petro'nun yönetime gelmesiyle beraber büyük

1 Yusuf Hikmet Bayur, “Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)”, **Bellekten**, C 72, S 28, 1943, s. 93.

2 Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, C I, Ankara, 2002, s. 33-34.

reformlar başlar. Bu reformlar ile bir dönüşüm içerisine giren Rusya'da I. Petro dış siyaseti de belirler. Buna göre Rusya büyük devlet olabilmesi için mutlaka sıcak denizlere inmelidir. Sıcak denizlere inmek için Rusya'nın önünde Boğazlara sahip olan Osmanlı Devleti bulunmaktadır. Bunun için Rusya önce devletini güçlendirecek, sonra Osmanlı Devleti ile savaşmaya başlayacaktır.³

1735-1739 tarihlerinde gerçekleşen Osmanlı Rus savaşları sırasında Karadeniz'de stratejik bir konuma sahip olan Azak Kalesi'nin Ruslara geçmesi sonucu Ruslar burada bir donanma sahibi olur. Rusya Azak'ın yanında Taganrog'da da bir üs kurarak, Karadeniz Donanması'nı oluşturmaya başlar. Ruslar için Karadeniz'de sadece Osmanlı egemenliğinde yer alan Kırım bir engel olarak kalır. Rusya, 1700 yılında yapılan İstanbul Antlaşmalarından sonra zaman içinde Karadeniz sahilinin kuzey şeridini kendi topraklarına katarak deniz ticaret filosunu ve donanmasını güçlendirir. Rusya Karadeniz'e indikten sonra Karadeniz'de seyir ve Boğazlardan geçiş imkânlarını arar. Osmanlı Devleti 1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı Rus Savaşı'nı kaybedince Rusya ile 21 Temmuz 1774 tarihinde Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalar. Bu antlaşmaya göre Rusya Karadeniz'de gemi inşa ederek denizlerde yüzdürecek, ticaret gemileri Karadeniz ile Akdeniz'de hareket serbestisine sahip olacak, Rus gemileri serbestçe Boğazlardan geçebilecek ve Osmanlı limanlarında da kalabilecektir. Osmanlı Devleti, Fransa'nın Mısır'ı işgali sonrasında Rusya ile Rus donanmasının geçici olarak Osmanlı Devleti'ne yardım yapması amacıyla 23.12.1798'de 14 maddelik bir İttifak Antlaşması yapar. Osmanlı Devleti, Rusya ile 24 Eylül 1805'te bir dostluk anlaşması daha yapmasına rağmen 1806-1812 arasındaki Osmanlı Rus Savaşı nedeniyle daha önceki anlaşmalar geçersiz olur. Bu kararda İngiltere'nin, Rusya'nın Boğazlardan inmesini engellemek amacıyla Osmanlı Devleti ile 5 Ocak 1809 tarihinde Çanakkale'de Kale-i Sultaniye Antlaşması'nı imzalaması etkili olur. Bu antlaşmaya göre Boğazlar eskiden olduğu gibi savaş gemilerine kapatılacaktır. Böylece Boğazlar konusuna üçüncü bir devlet daha müdahil olur.⁴

Osmanlı Devleti 1828 yılındaki Rus Savaşı'nı kaybedince 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması'nı imzalar. Antlaşmaya göre Rus ticaret gemileri Boğazlardan geçme hakkı kazanır. Bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve isyan sonucu kuvvetlerinin Anadolu

3 Reşat Ekrem Koçu, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonları (1300-1920) ve Lozan Muahedesi**, Türkiye Matbaası, İstanbul, 1934, s. 76-79; Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Der Yay., İstanbul, 1985, s. 39; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C V, TTK Yay., Ankara, 1988, 5. Baskı, s. 205.

4 Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s. 102-114; Enver Ziya Karal, **a.g.e.**, s. 205.

içlerine kadar ilerlemesi ile tahtını korumak amacıyla Sultan II. Mahmut İngiltere, Fransa ve Rusya'dan yardım istemek zorunda kalır. Rus Çarı yardımı kabul ederek Karadeniz donanmasını on beş bin kişilik kuvvetle İstanbul'a gönderir ve donanma boğazın Anadolu yakasında demirler. Fransa ve İngiltere Sultan'ın yardım çağrısına ilgisiz kalsa da Rusya'nın Boğazlara hâkimiyet kurmasını kabullenemeyerek derhal Mehmet Ali Paşa ile Sultan'ın arasında Kütahya'da 1833 yılında anlaşma yapılmasını sağlarlar. Sultan, Rusya ile 8 Temmuz 1833 tarihinde sekiz yıl süreli Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı yaparak tahtını güvence altına alır. Anlaşmaya göre Osmanlı'ya bir düşman saldırırsa, Rusya denizden ve karadan yardım edecek, Rusya'ya bir saldırı olursa Osmanlı Boğazları kapatacaktır.⁵

Rus donanması İstanbul'dan ayrılrsa da artık Batılı devletler de Boğazların bir tehlike anında açılıp kapatılmasına müdahil olmak isterler. Böylece Avrupalı devletler için Boğazlar mesele haline gelir. Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın süresi bitince, 1841 yılında İngiltere'nin önderliğinde Londra'da Boğazlar sorununu görüşmek üzere bir konferans düzenlenir. Bu konferansa İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya, Fransa ve Osmanlı Devleti katılır. Görüşmeler sonunda 13 Temmuz 1841 tarihinde Londra Boğazlar Sözleşmesi imzalanır. Sözleşmeye göre Çanakkale ve İstanbul boğazları, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında kalacak ve barış zamanında Boğalardan hiçbir savaş gemisi geçmeyecektir. Artık Boğazlar beş devletin koruyuculuğuna bırakılırken ilk defa uluslararası bir statüye bağlanır.⁶

Londra Sözleşmesi Rusya'yı memnun etmez ve Rus orduları 22 Haziran 1853'te Eflak ve Boğdan'ı işgal eder. Rus donanması 30 Kasım 1853'te Osmanlı Donanması'nı Sinop yakınlarında batırınca, İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Osmanlı Devleti, Kırım'a asker çıkartır ve böylece Osmanlı Rus Savaşı başlatılır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1854-1856 arasında yaşanan Kırım Savaşı'nı Rusya kaybeder ve Boğazlara hâkim olamaz. Savaş sonunda 30 Mart 1856 tarihinde Paris'te imzalanan antlaşmada Karadeniz'in durumu ve Boğazlar meselesi görüşülerek Karadeniz'in tarafsız hale getirilmesine, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında savaş gemisi tersanesinin bulunduramamasına, 1841 yılında imzalanan Londra Antlaşması'nın devamına, Boğazların bütün milletlerin savaş gemilerine kapalı, ticaret gemilerine ise açık kalmasına karar verilir.⁷

5 Kudret Özersay, **Türk Boğazlarından Geçiş Rejimi**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 19.

6 Cemil Bilsel, **Türk Boğazları**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948, s. 23-25.

7 Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara, 1976, s. 38-45.

Fransa'nın 1870 yılında Prusya'ya yenilmesi sonucu Rusya Paris Antlaşması'nın Karadeniz'le ilgili maddelerini tanımadığını ilân etmesi sonucu, 1871 yılında konuyu görüşmek üzere Londra'da bir konferans daha düzenlenir. 17 Şubat'ta başlayan konferans, 13 Mart 1871 tarihinde sona erer ve 1871 Londra Boğazlar Sözleşmesi imzalanır. Konferansa Osmanlı Devleti, İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, İtalya ve Avusturya katılır. Londra Boğazlar Sözleşmesi'nde, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'de savaş gemisi bulundurmasını ve tersane kurulmasını önleyen hükümleri kaldırılırken daha önce kararlaştırılan Boğazların savaş gemilerine kapalı, ticaret gemilerine açık bulundurulması maddesi yürürlükte kalırken barış zamanında Osmanlı Devleti müttefiklerinin sultanın izniyle Boğazlardan savaş gemisi geçirebilmesi hükmü eklenmiştir.⁸

b. Ege Adaları

Çanakkale Boğazı'nın güvenliğinin sağlanması, Boğazlardan geliş geçişleri sağlanması, Anadolu kıyılarına yakınlıkları bakımından Ege Adaları⁹ stratejik öneme sahiptir. Ege Adaları, ilk defa Yunanistan'ın 24 Nisan 1830'da bağımsızlığını kazanması ile Türklerin elinden çıkmaya başlar. Yunanistan'ın siyasal sınırları belirlenmiş bir devlet olarak ortaya çıkması 3 Şubat 1830 tarihinde Londra'da Fransa, İngiltere ve Rusya arasında imzalanan Yunanistan'ın bağımsızlığına ilişkin protokol ile gerçekleşir. Bu protokolün ikinci maddesinin son paragrafına göre; Şeytan (Kuzey Sporad) Adaları ve Skyro Adası ile Eğriboz (Negropont) Adası'nın tamamı, Yunanistan'a ait olacaktır. 1864 yılında İngiltere, idaresi altındaki Yedi Adalar'ı (İyon Adaları) Yunanistan'a devredilir.¹⁰

İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek 5 Ekim 1911'de Trablusgarp'a asker çıkarır. Ancak İtalya Osmanlı'nın bölgedeki direniş mücadelesiyle karşılaşınca hem Osmanlı'nın merkezden Trablusgarp'a

8 Reşat Ekrem. Koçu, **a.g.e.**, s. 184-214; Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, 1983, s. 162.

9 Doğu Ege Adaları olarak isimlendirilen adalara Doğu Sporad Adaları denir. Bunlar; Midilli, Sakız, İpsala, Antiipsala, Ahikerya, Hurşit ve Horno adalarıdır. Midilli Adası, müsellim kanalı ve Ayvalık Boğazı ile Anadolu'dan ayrılır. Saruhan Adaları, Ege Denizi'nin orta bölümünde ve Anadolu yarımadasına çok yakın konumda olup, Anadolu'ya giriş istikametinin karşısında yer alarak Anadolu'nun savunmasında ileri karakol konumundadır. Bu adalar Anadolu'ya yapılacak taarruzda sıçrama tahtası rolünü oynarlar; Ali Kurumahmut, **Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 5.

10 Hasret Çomak, **Ege Adaları**, Deniz Harp Okulu Yayınları, İstanbul, 1996, s. 42; Ruslan Kamalov, **Ege Sorunları**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 12.

yardımlarını kesmek hem de Osmanlı'yı barışa zorlamak amacıyla 1912'de Menteşe Adaları bölgesindeki 14 ada ve diğer küçük ada ve adacıkları ele geçirir, 18 Nisan 1912'de Sisam ve Çanakkale Boğazı'na saldırır. Osmanlı Devleti derhal Çanakkale Boğazı'nı mayınlar ve bütün gemilerin (ticari gemiler de dâhil) Boğazlara giriş çıkışlarını yasaklar. Bir süre sonra Avrupa devletlerinin ticari gemilerine giriş yasağı kaldırılır. İtalya, Osmanlı'nın Ege Adaları'ndan olan On İki Ada'yı ele geçirmeyi planlayarak İstanbulya Adası, Rodos, Menteşe Adalar grubuna giren küçük ada ve adacıklarla birlikte 16 adayı, Herke, Kerpe, İlyaki, Leryoz, Batnoz, Kilimli, Lipso, Sömbeki ve İstanköy adalarını işgal etmiştir. İtalya, 12 Adaları ele geçirerek Ege Denizi'ne yerleşebilme imkânı bulur ve bu şekilde Doğu Akdeniz güçler dengesinde yeri ve etkisi olan bir devlet konumuna gelir. Osmanlı Devleti ile İtalya arasında 15-18 Ekim 1912 tarihinde Uşi Anlaşması imzalanır. Uşi ve Lozan Anlaşması adını alan belgeler, bir gizli anlaşma, onun eklerini oluşturan bir barış anlaşması ve üç protokolden ibarettir. Anlaşmanın adalarla ilgili 2. maddesi, "Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'deki askerlerini çekmesinden sonra İtalya'nın da çekilmesini" öngörmektedir.¹¹

Yunanistan, Ege Denizi'nde Çanakkale Boğazı'nı tutmak ve bu yolla Rumeli'de yapılacak bir savaşa yapılacak ikmali engellemek üzere, Boğazönü Adaları'nı işgal stratejisi uygulamaya karar verir. Bu amaçla sırasıyla 1912'de Bozcaada, Limni, Taşoz, Gökçeada, Bozbaba (Evstratios), Ahikerya (İkaria) adalarını işgal eder. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti ile Balkan müttefikleri arasında 3 Aralık 1912'de Çatalca'da ateşkes görüşmeleri yapılmasına rağmen Yunanistan bu kararı kabul etmeyerek Sakız ve Midilli adalarını ele geçirir. Sisam Adası ise buradaki Rumların Osmanlı Devleti'ne isyanları sonucu Yunanistan tarafından 15 Mart 1913'te işgal edilir.¹²

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı sonrasında düzenlenen konferansta, Girit'in geleceğini Balkan devletlerinin, diğer Ege Adaları'nın geleceğini de Avrupalı altı devletin (Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya, Rusya) kararına bırakır. Bu karar daha sonra Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında 14 Kasım 1913 tarihinde imzalanan Atina Anlaşması ile teyit edilir: Atina Anlaşması'nın 15. maddesinde Londra Antlaşması'nın adalarla ilgili 5.

11 Ruslan Kamalov, **a.g.e.**, s. 12-13; Hasret Çomak, **a.g.e.**, s. 47; Raif Karadağ, **Şark Meselesi**, Turan Yay., İstanbul, 1990, s. 7-18; M. Cemil Bilsel, **Lozan**, C 2, Sosyal Yay., 1998, İstanbul, s. 377-378.

12 Bilal Şimşir, **Ege Sorunu: Belgeler**, C II (1913-1914), Ankara, 1982, s. XVIII; Ali Kurumahmut, **a.g.e.**, s. 42; S. H. Başeren, **Ege Sorunları**, Tüdev Yayınları No:25, Ankara, 2006, s. 35; Hasret Çomak, **a.g.e.**, s. 50-51.

maddesine sadece atıfta bulunulur. Her iki ülke de, Londra Antlaşması'nın 5. maddesi¹³ de dâhil tüm hükümlerine uymayı kabul ederler. Balkan devletleri ile Türkiye arasında 30 Mayıs 1914'te imzalanan Londra Antlaşması'na göre, Yunanistan'ın işgal ettiği adaların durumunu belirlemek için 13 Şubat 1914'te toplanan altı büyük devlet, Yunanistan'ın işgal ettiği İmroz ve Bozcaada dışındaki tüm Doğu Ege adalarının askerden arındırılması, silahsızlandırılması ve askeri amaçlarla kullanılmaması şartıyla, Yunanistan'a bırakır. Karar taraflara bildirilir. Meis, Bozcaada ve Gökçeada'nın Osmanlı Devleti egemenliğinde kalacağını öngören bu karar 13 Şubat 1914'te Osmanlı Devleti'ne bildirilir.¹⁴

Limni, geçmişte birçok ulusun (Perslerin, Atinaların, Makedonyalıların, Romalıların ve Bizans'ın) egemenliği altına girer; Osmanlı Devleti, adayı 1478 tarihinde Venedik'ten alır. Adanın bu denli el değiştirmiş olması stratejik önemini ortaya koymaktadır. Yunanlar tarafından 1912'de işgal edilen ada, I. Dünya Savaşı'nda Yunanistan'ın izniyle müttefikler tarafından Çanakkale'ye saldırılmak üzere bir üs olarak kullanılır.¹⁵

B. I. Dünya Savaşı ve Sevr Barış Antlaşması'nda Boğazların Stratejik Önemi

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nın girmesinin nedenlerinden birini Yavuz (Goeben) ve Midilli (Breslau) adlarında iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazı'ndan geçerek İstanbul'a sığınması oluşturur. Yine bu iki gemi 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını topa tutması ile Osmanlı Devleti, İttifak Devletlerinin yanında savaşa girer. İngiltere Kralı V. George, Rus Büyükelçisi Benckendorff ile görüşürken "İstanbul artık sizin olmalı", İngiliz Hariciyesi ise Petrograd'a gönderdiği notada "Osmanlı

13 5. Madde: Akif taraflar, 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Anlaşması hükümlerini anlaşmanın beşinci maddesi hükmü de dâhil olduğu halde kendilerine ilişkin hususlarda ifa etmeyi taahhüt ederler.

14 Hüseyin Pazarcı, "Doğu Ege Adaları'nın Askerden Arındırılmış Statüsü", Ankara Üni. SBF Yay., 1986, s. 1; Erdem Denk, "Egemenliği Tartışmalı Adalar Karşılaştırmalı Bir Çalışma", Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 1999, s. 61; Pazarcı, **a.g.e.** s. 1; Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, 2. Baskı, Çev. İdil Eser, s. 65.

15 Süleyman Kani İrtem, **Şark Meselesi, Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 73-74.

Hükümetinin hareketiyle Orta-Doğu sorunu tamamen çözümlenmiş olacaktır. Türk Boğazları ve İstanbul, Rusların da kabul ettiği bir şekilde sonuçlandırılacaktır.” gibi ifadeler yer alır.¹⁶

Burada Boğazların stratejik önemi ve savaşa girmede oynadığı rol önemlidir. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile Almanya savaşta İtilaf Devletleri'ni Avrupa kıtasında tutabilecek, Boğazlar Osmanlı Devleti tarafından tutularak Rusya ile Fransa ve İngiltere arasındaki deniz ulaşım bağı koparılacak, İngiltere'nin Müslüman ülkelerden ve Hindistan'dan gelecek yardımlarının önü kesilecek, Ortadoğu'nun kontrolü sağlanacak, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın cephe yükü azaltılacaktır. Bu plan gerçekten de tutar. Ama bu planın gerçekleşmemesi ve savaşın hemen başlarında Osmanlı Devleti'ni savaştan bertaraf ederek hem Boğazlara ve Osmanlı Devleti'ne sahip olabilmek amacıyla İtilaf Devletleri, büyük bir donanma gücü oluşturarak Aralık 1914 tarihlerinde Ege'ye gelirler. Şubat 1915 tarihinde yeterli hazırlıklar yapılır ve 18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Boğazı'nı geçmek isterler, fakat Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler ve savaşta gösterdiği başarı nedeniyle hüsrana uğrayarak geri çekilirler. Böylece Boğazların Osmanlı Devleti'nin savunmasında ne kadar önemli olduğu görülür.

İtilaf Devletleri Ege'de bulunan adalarda yığınak yapar, konuşlanır ve buradan Nisan 1915'te kara savaşları başlatılır. Kara savaşlarının da amacı yine Boğazlara sahip olarak Boğazlar kenarındaki istihkâmları çökertmek ve böylece Boğazlardan serbestçe geçmektir. Türk Ordusu Çanakkale'de destanlaşan bir zafer kazanır. Bu zafer Osmanlı Devleti'nin devamını, savaşın uzamasını, Rusya'nın Bolşevik İhtilali ile savaştan çekilmesini, savaşın diğer cephelere yayılmasını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşmasında önemli bir adım olur.

İtilaf devletleri, İtalya'yı kendi saflarına çekmek için On İki Ada'nın İtalya'ya verilmesini 26 Nisan 1915 günü Londra'da yaptıkları gizli antlaşma ile kabul ederler. Uzun görüşmeler sonrasında İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya 16 Nisan 1915'te kendi aralarında Londra Antlaşması'nı imzalarlar. Antlaşmanın 8. maddesinde; “İtalya'ya halen işgali altında bulunan adalarda egemenlik hakkı”, 9. maddesinde de; “Osmanlı Devleti'nin taksimi halinde kendisine Antalya bölgesinden uygun bir toprak parçası verilmesi” vaat edilir. Bunun

16 Cevdet Küçük, “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul, 1979, s. 607; Sergey Goryanof, **Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi**, (Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-İshak Keskin), Ötüken, İstanbul, 2006, s. 26-28.

üzerine İtalya 22 Ağustos 1915'te Uşi Anlaşması'nın kendisine yüklediği yükümlülükleri fesih ettiğini ve On İki Ada'dan çekilmeyeceğini ilan eder.¹⁷

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nı Ege'de yer alan Midilli'nin Mondros koyunda İngiliz Zırhlısı Agamennon üzerinde yapılan mütareke antlaşması ile bitirir. 30 Ekim 1918 tarihli bu mütarekede yine Ege adaları önemli olur. Bu mütareke ile savaş sona eriyor, ancak Osmanlı Devleti'nin savaş gücünün tamamen yok edilmesi, hayat ve can damarlarının İtilaf Devletleri'nin elinde bulundurulması öngörülür. Mütarekenin 1. maddesi “Çanakkale ve İstanbul boğazlarının açılması, Karadeniz'e serbestçe geçişin temini ve Çanakkale ve Karadeniz istihkâmlarının İtilaf Devletleri tarafından işgali sağlanacaktır.” şeklindedir. Mütareke sonrasında İtilaf Devletlerinin donanması, 13 Kasım 1918 tarihinde Çanakkale Boğazı'nı geçerek Marmara'ya demirler. Böylece İstanbul fiilen işgal edilir. 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal 7. Ordu'nun dağıtılması ile İstanbul'a döndüğünde, Boğaz'da İtilaf Devletlerinin donanma gemilerini görünce “Geldikleri gibi giderler” der. İşte bu ruh ve işgali kabullenmeme bir süre sonra Milli Mücadele ülküsünü başlatacaktır. 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir, Yunan ordusu tarafından işgal edince 16 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Bandırma Vapuru ile yine Boğazlar sayesinde Karadeniz'den Samsun'a vararak Milli Mücadele'yi fiilen başlatacaktır.¹⁸

1913-1916 yılları arasında Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi olan Henry Morgenthau, bu dönem içerisinde Almanya'nın Türkiye üzerinde İstanbul Büyükelçisi Baron Von Wangenheim ile çok etkili olduğunu ifade eder. Burada Boğazların stratejik durumu öne çıkartılarak buralara sahip olmanın dünya yönetiminde kolaylık ve avantaj sağlayacağı vurgulanır. Avrupa, Türkleri Avrupa'dan atmak ve İstanbul'u geri almak amacındadır. Şark Meselesi'nin son safhası da Türkleri geldikleri topraklara geri göndermek, yani Anadolu'dan çıkarmaktır.¹⁹

ABD Başkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918 tarihinde I. Dünya Savaşı ile ilgili bir bildiri yayınlar ve bu bildiri “Wilson İlkeleri” adını alır. Bu il-

17 Hasret Çomak, **a.g.e.**, s. 50-51; Haluk Ulman, **I. Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara, 1973, s. 186-187.

18 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, Ankara, 1973, s. 136; Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, 1975, s. 461-464.

19 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, TTK, Ankara, 1988, s. 105-106; Ramazan Çalık, **Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)**, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004, s. 68-85.

kelerin 1. ve 12. maddeleri²⁰, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından serbest geçiş ile ilgilidir. Böylece Wilson İlkeleri çerçevesinde Boğazların Osmanlı Devleti'nin denetimi altında olamayacağı görülür. Bu karar Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasındaki barış görüşmelerinde devamlı gözetilerek Sevr Barış Antlaşması'nda da yerini alır. İtilaf Devletleri, Balkan Savaşları'ndaki gibi bir duruma düşmemek için Rusya ile 1915 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalar ve bu antlaşma ile Boğazları Çarlık Rusya'ya bırakır. Daha sonraki paylaşım projesi olan Sykes-Picot Antlaşması, Sevr için başlangıç kabul edilir. Çünkü Sykes, Çanakkale deniz savaşı yenilgisinden sonra 1 Nisan 1915 tarihinde İngiltere meclis üyesi ve Osmanlı sempatzanı Herbert'e gönderdiği mektupta şunları yazmaktadır: “Türkiye diye bir şey artık var olmamalı. İzmir Yunanların olacaktır. Adana İtalyan, Güney Toroslar ve Kuzey Suriye Fransız, Filistin ve Mezopotamya (Irak) İngiliz, geri kalan İstanbul'da dâhil Ruslara verilecektir. Ayasofya'da ve Ömer Camii'nde Latin ilahileri okuyacağım. Bunu bütün kahraman uluslar şerefine Galce, Lehçe, Keltçe ve Ermenice okuyacağız” demektedir. Sykes'in bu düşünceleri İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında I. Dünya Savaşı sırasında yapılan Sykes-Picot Antlaşması ile gerçekleşir. Sevr görüşmelerinde bu antlaşma temel alınır.²¹

Osmanlı Devleti sorununu çözmek üzere Lloyd George ve Fransız Başbakanı Clemenceau 11 Aralık 1919'da bir araya gelirler. Fransız Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Berthelot 25 maddelik bir taslak hazırlar. Bu taslak 433 maddelik Sevr Antlaşması'nın ilk müsveddesini oluşturacaktır. Adı geçen taslağı görüşmek üzere Lord Curzon ile Berthelot 21 Aralık'ta bir araya gelirler. Bu görüşmede Berthelot'un İngiltere'den öğrenmek istediği konu, İngiltere'nin Babîli'yi İstanbul'dan çıkartmakta kararlı olup olmadığıdır. Cur-

20 Madde 1: Tüm barış antlaşmaları açık olacaklar bu antlaşmalardan başka uluslar arası gizli antlaşmalar yapılmayacak, bundan böyle diplomasi açık olacak gizli diplomasi kaldırılacak.

Madde 12: Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin oturdukları, çoğunluk sağladıkları bölgelerin bağımsızlığının sağlanması, Türk egemenliği altında bulunan diğer uluslara da özerk bir gelişme için tam ve engelsiz bir fırsatın sağlanması, boğazların uluslararası garanti altında tüm devletlerin ticaret gemilerine açılması.

21 Teoman Alpaslan, **Sevr ve Lozan'ın Ortak Hükümleri, Musul ve Kerkük Elden Nasıl Çıktı?**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2008, s. 43,50-51; Yuluğ Tekin Kurat, “Türkiye Topraklarının Paylaşılması Hazırlıkları-Sevr”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C X, S 58, Ankara, 1972, s. 8.

zon'un Berthelot'a verdiği cevap pek tatminkâr olmaz. Üstelik Türkiye'nin yeni başkenti hakkında bile aralarında anlaşamazlar. Berthelot Konya'yı, Curzon ise Bursa'yı önerir.²²

Fransız-İngiliz görüşmeleri 12 Şubat 1920 tarihinde II. Londra Konferansı adıyla yeniden başlar. Londra Konferansı; İstanbul, Boğazlar, kapitülasyonlar ve mali denetim konularında çalışmalarını tamamlayarak bir karara varır. 11 Mayıs 1920 tarihinde Sevr Barış Antlaşması metni İstanbul Hükümeti temsilcilerine tebliğ edilerek Antlaşma 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanır. Sevr Antlaşması'na eşzamanlı olarak yürürlüğe girmesi kabul edilen ek bir anlaşma imzalanır (Bonin-Venizelos Antlaşması) ve İtalya bu antlaşma ile Rodos ve Meis dışındaki tüm adaları Yunanistan'a verir. Daha sonra Yunanistan'ın Milli Mücadele'de Türkiye'ye yenilmesiyle, Sevr Antlaşması ve buna bağlı olan Bonin-Venizelos Antlaşması'nın hükümsüz kalmasıyla, İtalya 8 Ekim 1922'de söz konusu antlaşmayı fesih ettiğini ve ilgili adaların İtalya himayesinde olduğunu açıklar. Öte yandan Sevr Antlaşması TBMM tarafından onaylanmayınca Ege Denizi'nde yer alan adaların durumu Lozan Barış Konferansı'na kalır.²³

Sevr Barış Antlaşması'nın 122. maddesi On İki Adalar ile Meis'in; 84, 161, 177 ve 178. maddeleri ise diğer adaların kime ait olduklarını tayin etmektedir. 122. maddeye göre; "Türkiye, şu anda İtalya'nın işgalinde bulunan bu adalar yani; Stampalya, Rodos, Harki, Kaşot, Piskopis, İncirli, Kalimnos, Leros, Patmos, Lipsoso, Sömbeki, İstanköy ve bu adalara bağlı küçük adalar ile Meis Adası üzerindeki bütün haklarından İtalya lehine feragat eder." denmektedir.²⁴

Merkezi İslam Cemiyeti, Türklerin hâkimiyetinin Boğazlara bağlı olduğu, bu sebeple Türk hâkimiyetinde kalması gerektiğini savunur. Kamuoyunda özellikle de Hint Müslümanları arasında meydana gelen bu hareketlenmeye karşılık 21 Şubat 1921 tarihinde Londra Konferansı toplanır. Konferansta İn-

22 P. Philip Graves, **İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)**, Çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s. 143; Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, Ankara, 1991, s. 69-70.

23 A. Öner Pehlivanoglu, **Sevr, Lozan Antlaşmaları ve Avrupa Birliği**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 65; Yuluğ Tekin Kurat, a.g.y., s. 7.

24 Nihat Erim, **Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C 1, Ankara, 1953, s. 525-691; İbrahim Sadi Öztürk, **Sevr Antlaşması, Tam Metin, 433 Madde**, Ankara, 2007, s. 23-264; Sina Akşin, **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 113-119,208.

giltere kendi sömürgesi olan bölgelerde olumsuz bir etkiyle karşılaşmamak için antlaşma metninde bazı değişiklikler yapar. Antlaşma metninde önemli değişiklikler yapılmaz. Sadece Müslümanların karşı çıktığı İstanbul'un Türklerden alınması maddesi çıkarılarak özellikle Hint Müslümanlarının gönlü alınarak İngiltere kendi sömürge yollarını koruma yoluna gider. Nitekim Lloyd George bir demecinde, "Biz ne Türk ırkının oturduğu bölgelerde Osmanlı Devleti'nin devamına ne de başkentinin İstanbul olmasına karşıyız; fakat Akdeniz'i Karadeniz'e birleştiren Boğazlarda uluslararası bir yönetim uygulanmalıdır." açıklamasını yapmaktadır. Lloyd George Şubat 1920 tarihindeki bir açıklamasında, İstanbul'un Türklerde kalmasına 1918 yılındaki demeciyle neden karşı çıkmadığını şöyle açıklamaktadır: "O sırada Hindistan'ın Müslüman halkı telaşa kapılmıştı ve yatıştırılmaya ihtiyacı vardı. Biz Hindistan'da özel bir çaba gösteriyorduk. İşte bu andan (demecin ilanından) itibaren askere yazılan Hintliler çoğaldı". Nitekim Lloyd George Osmanlı Devleti'nin Sevr'i imzalamaya karar verdiği zaman "*Turkey is no more*" yani "Türkiye artık yoktur" diyerek memnuniyetini göstermektedir.²⁵

Sevr Barış Antlaşması'nın 27. maddesinde²⁶ Marmara Denizi, Çanakkale ve İstanbul Boğazları, sınırlar, Boğazların kıta sahanlığı gibi hususları, 30. maddesinde²⁷ akarsu ve kanallardaki işletmeler, geçişler, kıta sahanlığı ve

25 Haluk V. Saltıkgil, "Sevr Muahedesi ve 'Merkezi İslam Cemiyeti'nin İtirazı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, s. 10, Temmuz 1968, s. 8-16; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya**, C IV, MEB Yay., 1974, s. 45-46; Akyüz, **a.g.e.**, s. 107-108; S. Akşin, **a.g.e.**, s. 341,357.

26 Madde 27: Bâlâda tayin olunan noktadan Boğaziçi methaline kadar saniyen Asya'da Türkiye hudutları berveç-i âti tayin olunacaktır. Garpta ve cenupta, Marmara denizi üzerinde Boğaziçi methalinden itibaren şarki Bahr-i Sefitte İskenderun körfezi civarında Karataş Burnu kurbinde berveç-i âti tayin olunan bir noktaya kadar: Marmara denizi, Çanakkale boğazı, şarkî Bahrisefit, Marmara adaları ve Devlet-i Osmaniye'de kalan sevahilde 3 mil bu'du mesafede kâin adalar dördüncü babın ahkâmı ile üçüncü kısmındaki (Ahkâm-ı siyasiye) 84 üncü ve 122 inci maddelerin ahkâmı mahfuzdur.

27 Madde 30: Bir su mecrası ile tarif edilen hudutlara gelince işbu muahedenamenin tarifâtında istimal olunan "mecra" veya "kanal" tabirleri bir taraftan seyr-i sefaine gayr-i salih nehirler için suyun veyahut bunun başlıca kolunun mecrasının hattı vasatisini diğer taraftan da seyri sefaine salih nehirler için ve seyre müsait olan kanalın hattı vasatisini ifade eder. Her halde hattı hududun, muhtemel olan tebeddülâtına nazaran mecra yahut kanalı mı takip edeceği ve yahut mecra veya kanalın muahedenin mevki'i meriyete vaz'ı tarihindeki vaziyete nazaran kat'î olan kısım mı tayin edileceğini tasrih etmek bu muahede de nazarı dikkate alınan tahdid-i hudut komisyonlarına ait olacaktır. İşbu muahedenamede münderic ahkâm ve şeraite muhalif olmadıkça bahrî hudutlar sahilden itibaren üç milden daha aşağı mesafedeki adacıkları ihtiva ederler.

güvenlik konuları, 36. maddesinde²⁸ İstanbul'un durumu, 37. maddesinde²⁹ Çanakkale ve Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'ndan barış ve savaş sırasında geçiş kuralları, 38. maddesinde³⁰ Boğazlardan geçişi düzenleyecek olan Boğazlar Komisyonu, 39. maddesinde³¹ Çanakkale ve Karadeniz sahillerinin üç mil olan kıta sahanlığı 40., 41., 42. ve 43. maddelerinde ise Komisyonun kurulması, üyeler, üyelerin oy hakları, komisyonun çalışması, yetkilerini gibi konular yer alır. Böylece Boğazların denetimi uluslararası bir Boğazlar Komisyonu'na devrediliyordu. Bu komisyon çeşitli devletlerin gönderecekleri üyelerden oluşacak ve adeta bir devlet gibi çalışacaktır. Devletin başkenti İstanbul olmaya devam edecek, fakat Türkler antlaşma maddelerine uymaz ve azınlık haklarını korumazlarsa İstanbul Türklerden alınacak ve Boğazlar savaş zamanında bile bütün devletlerin gemilerine açık olacaktır.³²

28 Madde 36: İşbu anlaşmanın hükümleri saklı kalmak koşuluyla, Yüksek Akit Taraflar, Osmanlı Hükümeti'nin İstanbul üzerindeki haklarına ve sıfatlarına dokunulmamasını ve bu Hükümetle Padişahın bu kentte oturmak ve bu kenti Osmanlı Devleti'nin başkenti tutmak bakımından özgür olmalarını kabul ederler. Bununla birlikte Türkiye, işbu anlaşma ile bunu tamamlayan anlaşmaların ve sözleşmelerin hükümlerine, özellikle soy, din ve dil azınlıklarının haklarına saygı göstermekte kusur ederse, Müttefik Devletler, yukarıdaki hükmü değiştirmek hakkını kesinlikle saklı tutarlar ve Türkiye, bu bakımdan alınacak bütün kararları kabul etmeyi şimdiden yükümlenir.

29 Madde 37: Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazını kapsayan Boğazlar' da gemilerin gidiş-gelişi gelecekte, gerek barışta gerek savaşta bayarak ayrımı yapılmaksızın, bütün ticaret ve savaş gemileriyle askeri ve ticari uçaklara açık olacaktır. Milletler Cemiyeti Konseyinin bir kararının uygulanması dışında, bu sular abluka edilemez, buralarda hiçbir savaş hakkı kullanılamaz ve hiçbir düşmanca harekette bulunulamaz

30 Madde 38 — Hükümet-i Osmaniye 37'nci maddede mısarrah serbesti-i seyr-i sefaini temin için tedabir-i cedide ittihazı lüzumunu tasdik eder ve binaenaleyh kendine taallük eden hususda Boğazlar Komisyonu unvanını alacak olan ve zirde "komisyon" kelimeleriyle zikredilen bir komisyona 39 uncu maddede tasrih edilen suların murakabesini havale eyler.

31 Madde 39 — Komisyonun daire-i salâhiyet-i Bahr-i Sefit cihetinden Çanakkale Boğazının methali Karadeniz cihetinden, Karadeniz Boğazının methali arasındaki suları bu methallerin her birinden üç mil açıklara kadar ihtiva eyler. İşbu fasıl ahkâmının ifası icap ettikçe bu salâhiyet sahil üzerinde dahi istimal edilebilecektir.

32 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam, Mustafa Kemal (1919-1922)**, C 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, 4. Baskı, s. 430; Reha Parla, **Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri**, Lefkoşa, 1987, s. 300-302; Murat Çulcu, **Zito Venizelos!... Sevr'den İzmir'e**, E Yayınları, İstanbul, 2009, s. 26.

C. Lozan Barış Antlaşması'nda Boğazlar Meselesi

Milli Mücadele sonrasında Türk ordusunun zaferi ile sonuçlanan Türk-Yunan Savaşı sonrasında İtilaf Devletleri delegeleri ile İsmet Paşa arasında 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'da Ateşkes Antlaşması gerçekleşir. Ateşkes Antlaşması sonrasında siyasi ilişkilerin kurulabilmesi için barış antlaşması yapılması gerekir. Türkiye BMM Hükümeti barış görüşmelerinin derhal başlayacağına dair Fransız temsilcisi Franklin Bouillon'dan güvence alarak barış konferansı çalışmalarına başlar. TBMM Hükümeti barış konferansınının 20 Ekimde İzmir'de, İzmir olmazsa Büyükkada, İstanbul veya Üsküdar'da yapılmasını, böylece Boğazlar sorunuyla ilgilenen Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın da dâhil olmalarını önerir ve şayet bu devletler de konferansa katılırlarsa daha esaslı bir Antlaşmaya varılacağı ve gelecekte herhangi bir çatışmanın önleneyeceği görüşünü ileri sürer. Fakat İtilaf Devletleri konferans yeri olarak İzmir teklifini kabul etmeyerek konferansın Lozan'da yapılmasını kabul ederler.³³

Rusya TBMM'den konferansa kendilerinin de katılmasının sağlanmasını ister. Çünkü Sovyetler bu antlaşmanın dışında kalmak istemezler. Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan, Sovyet Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın konferansa katılmasını sağlaması için Moskova'daki Türk diplomatik temsilcisini, hükümetini teşvik etmeye yönlendirirken Ankara'daki Sovyet diplomatik temsilcisi Aralov da, Türk yönetimini, Sovyet Rusya ile gizli bir anlaşma imzalamaya çağırır. Fakat Türk yönetimi buna yanaşmaz. İstanbul'daki İngiliz askerî makamlarına göre, Türkler, Rusları, gerek konferansta gerekse konferans dışında bir destek aracı olarak kullanmak umuduyla, onlarla olan dostluklarını sürdürmek amacını güderler.³⁴

Konferansta bulunan bir formül ile her ülkeden biri kabine bakanı olmak şartıyla iki temsilci çağrılacaktır. İtilâf Devletleri ayrıca Bulgaristan, Sovyet Rusya, Ukrayna, Gürcistan ve diğer bazı devletlerini tam üye olarak değil, ancak bu ülkeleri ilgilendiren konuların görüşülmesi sırasında hazır bulunmak üzere konferansa çağırma kararı alır. Lozan'da Türk delegeler Boğazları

33 Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, C 1, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1957, s. 88; Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C I, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1966, s. 252; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara, 1973, s. 59-60.

34 Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti**, Başnur Matbaası, Ankara, 1971, s. 25; İsmet Giritli, "Lozan Kahramanı: İnönü", **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, İstanbul, 1978, s. 39.

dönemin önemli devletlerinden İngiltere ve Rusya'nın bir taraftan kontrolüne ve yönlendirmesine bırakmazken, diğer taraftan bu devletler arasında denge unsuruna dikkat ederek siyasi kontrol ve inisiyatifi bırakmayarak, diğer devletlerin siyasi zaaflarını başarıyla kendi lehlerinde kullanmayı başarırlar. Atatürk Nutku'nda, Lozan'ı sulh masasında bahse mevzu olan meseleler üç dört senelik yeni bir devreye münhasır kalmayan asırlık hesapların görüldüğü bir hesaplaşma olarak değerlendirir. Bu kadar eski, bu kadar karışık, bu kadar çetrefilli hesapların içinden çıkmanın elbette o kadar basit ve kolay olamayacağını gayet iyi bilen Atatürk, Boğazlar konusunda Misak-ı Milli prensiplerinden asla taviz verilmemesi lehinde bir tutum sergiler. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasında Boğazlar meselesi üzerine taraftarların ittifak etmesinin önemi büyüktür. Türk Heyeti ise barışın imzalanmasının yeni kurulan bir devlet için öneminin bilincinde olarak hareket eder.³⁵

TBMM Hükümeti Başbakanı Hüseyin Rauf Bey'in imzasıyla, İsmet Paşa'nın Lozan Konferansı'na TBMM Hükümeti adına baş delege olarak yetkili kılındığını gösteren iki yetki belgesi düzenlenir. Her iki belgede de İsmet Paşa, "Türkiye ile Müttefik Devletler ve Yunanistan ile Sulh Muahedesi ve Türkiye ile komşu olup gerek Boğazlar meselesi, gerek Şarki Trakya hudutlarıyla alakalı diğer devletlerle muahedeleri müzakere ve akdetmek ile tavzif olunmuştur" denilerek yetkili kılınır. Bu yetki belgelerinden konferansın birinci dönemini ilgilendireni "Ankara, 31 Ekim 1922", İkinci dönemini ilgilendireni ise "Ankara, 10 Nisan 1923" tarihlidir.³⁶

Misâk-ı Millî'de ise Boğazlar konusu şöyle ele alınır: "Halifeliğin bulunduğu yer, Sultanlığın başkenti ve Osmanlı Hükümeti'nin merkezi olan İstanbul şehriyle, Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü saldırıdan korunmuş olmalıdır. Bu ilke saklı kalmak şartıyla Akdeniz (Çanakkale) ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaretine ve uluslararası ulaşımına açık tutulmasına ilişkin olarak bizimle bütün öteki devletlerin oybirliği ile verecekleri karar geçerli olacaktır." Misâk-ı Millî kararı doğrultusunda Ankara Hükümeti, konferansa giden heyete Lozan Barış Konferansı müzakerelerinde takip olunacak esaslar

35 **TBMM Zabıt Ceridesi**, I. Devre, C 24, s. 314; **Türk İstiklal Harbi**, C II, VI. Kısım, IV. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., Ankara, 1969, s. 109; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C III, 9. Baskı, Vesika No: 26, İstanbul, 1969, s. 1236-1237.

36 Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, (Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 326; İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 1992, İstanbul, s. 44.

hakkında 14 maddelik bir talimat verir. Bu 14 maddenin 4.³⁷ ve 7.³⁸ maddeleri Ege Adaları ve Boğazlar meselesi ile ilgilidir. Bu maddelerde Lozan Konferansı müzakerelerinde Ege Adaları ve Boğazlar yeni kurulan Türk Devleti'nin egemenliği için ne kadar önem arz ettiği görülür.

Lozan Konferansı'nda Toprak Komisyonu 4 Aralık 1922'de Boğazlar sorununu gündeme getirir. Boğazlar ile ilgili görüşmelere katılmak için, Sovyet Rusya ve Bulgaristan da konferansa davet edilir. Rusya'yı Çiçerin, Bulgaristan'ı ise Dışişleri Bakanı Stambolisky temsil eder. Bulgaristan'a konferansta yalnız Boğazlar rejimi ve Trakya sınırının belirlenmesi ile ilgili görüşmelere katılmasına izin verilir. Birinci dönemdeki görüşmelerde, Türk tarafı İngiltere ile Boğazlar, İtalya ile ise adalar konularında büyük bir çatışma içine girer. Boğazlar İngiltere için çok önemlidir. İnönü; Ulusal Ant'ın Boğazlara ilişkin hükümlerinden söz ederek Boğazlar sorununun, Türkiye dışındaki hiçbir ülke için öneminin olmadığını vurgular. İnönü, Müttefiklerin Boğazları askerden arındırıp, Milletler Cemiyeti denetimine vermek istediklerini anlar ve buna şiddetle karşı çıkar. Türklerin Boğazlar üzerine temel görüşü, Misak-ı Milli'ye uygun olarak, İstanbul ve Marmara'nın emniyeti şartı ile Boğazlardan geçiş serbestliğidir. Bu konuyla ilgili olarak ilk sözü İsmet Paşa alır. Paşa konuşmasında İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için, denizden ve karadan gelecek baskınlara karşı teminat verilmesi, harp gemilerinin Boğazlarda ve Karadeniz'de bir tehlike yaratmamaları için tahdit edilmeleri, harp ve sulh zamanlarında ticaret gemilerinin serbest geçişi gibi genel olarak isteklerden bahseder ve diğer ülkelerin görüşlerini almadan bu konuda daha fazla görüş bildirmez. Müttefikler adına konuşan Lord Curzon, konferansa sunulan en önemli meselelerinden birinin, Boğazlar meselesi olduğunu vurgular. Rusya ise Boğazların sadece ticaret gemilerine açık olması, bütün harp gemilerine kapalı tutulması; Türkiye'nin Boğazları tahkim etmesi şeklinde görüşünü belirtir.³⁹

Konferansta Boğazlarla ilgili olarak üç farklı görüş ortaya çıkar. Amerika, Boğazlar konusunda İngiltere'yi destekler. Bunlardan ilki İngiltere, ABD ve

37 4. Madde: Adalar: İktiza-ı hale göre muamele icrası ve sahillerimize pek karib olan meskûn ve gayri meskûn adaların behemehal ilhakı. Muvaffakiyet hasıl olmadığı takdirde Ankara'dan istifsarı.

38 7. Madde: Boğazlarda ve Gelibolu Sibbi Ceziresinde (yarımada) ecnebi bir kuvve-i askeriye kabul edilemez. Eğer bu babdaki müzakere inkıta-ı mucib ise inkıtadan evvel Ankara'ya malûmat verilecektir.

39 Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, C IV, İstanbul, 1962, s. 52-53.

Japonya dâhil olmak üzere Müttefiklerin görüşüdür. Bu görüşe göre Boğazlar ticaret ve harp gemilerine mutlak açık olmalı; bu açıklığın teminatı olarak Boğazların iki tarafı askerden arındırılmalı, geçişler milletlerarası yapılanmadan oluşan bir Boğazlar Komisyonu'nun idare ve kontrolünde olmalıdır. Komisyon, Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerle Türkiye, Rusya, Romanya, Bulgaristan; İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Amerika, Yunanistan ve Yugoslavya devletleri temsilcilerinin katılımı ile oluşmalı, başkanlığını ise Türkiye yapmalıdır. İkinci görüş Rusya'nındır. Rus görüşüne göre Boğazların sadece ticaret gemilerine açık olması, bütün savaş gemilerine ve hava sahası savaş uçaklarına kapalı tutulmalı ve bölgede Türk egemenliği sağlanmalıdır. Üçüncü görüş ise Türk delegelerinin görüşüdür ki buna göre İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için denizden ve karadan gelebilecek her türlü saldırıya karşı bir güvence verilmeli, savaş gemilerinin geçişlerine sınırlama getirilmeli, savaş durumlarında ticaret gemilerine sınırlama getirilmeli, barış ve savaş durumlarında ticaret gemilerine geçiş serbestliği tanınmalıdır. Görüldüğü gibi Türkiye, Boğazların ne tam açık ne de tam kapalı olmasına yanaşmaz, sınırlandırılan bir geçiş serbestliği ve bölgede Türk hâkimiyetinin sağlanmasını savunur. Türk delegeleri bu görüş yönünde çaba gösterirler.⁴⁰

Kasım ve Aralık ayında yapılan görüşmeler Türkiye ve diğerleri için yeterli olmaz. İsmet Paşa 18 Aralık'ta Ankara'ya yazdığı telgrafta "dört bir yandan bunalımlarla çevriliyiz" der ve Türk ordusunun hazırlıklı olmasını ister. Boğazlar konusundaki tartışmaların görüşmeleri kesintiye uğrayabileceğini de belirten İsmet Paşa 23 Aralık'taki başka bir telgrafında da karşı grubun mali ve adli kapitülasyonların ad değiştirerek sürdürmeye, dolayısıyla da Türkiye'yi bir bataklığa sürüklemeye çalıştıklarını vurgular. Konferansın ilk gününden itibaren en fazla İngiltere ile karşı karşıya gelen Türk Heyeti Lord Curzon'un ağır tehdidi altında kalır. Bu tehdit sonucunda Türk Heyeti müttefiklerin kısmen de olsa tatmin edilmesi gerektiği fikrini kabul eder. Bunun Boğazlar meselesine etkisi, Türk tarafının kısmen kendi tezine daha yakın olan Sovyet tezinden uzaklaşarak müttefik tezine yaklaşmasıdır. Sovyet muhalefetine rağmen konferansın genelindeki çıkarlarına bakan Türk Heyeti müttefik görüşü-

40 Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, C I, SBF Yay., Ankara, 1968, s. 435-436; Deniz Bozkurt, **Karşılaştırmalı Lozan ve Sevr Barış Antlaşmaları**, Umay Kültür Sanat Merkezi Bilim, Kültür ve Sanat Yay. Serisi 1, Kasım 1988, s. 13; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945**, Ankara, 1989, s. 140-151; Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, 1968, s. 55; Joseph C. Grew, **Amerika'nın İlk Türkiye Büyükelçisi'nin Anıları Lozan Günlüğü**, Multilingual, İstanbul, 2001, s. 10.

nü benimser. Görüşler sırasında İsmet Paşa ile Rus tarafını temsil eden Çiçerin arasında geçen konuşmaları İsmet Paşa şu şekilde anlatır: “Lozan’da Boğazlar meselesi konuşuluyor. Çiçerin gelmiş, ha bire beni sıkıştırıyor. Adama teminat vermeye çalışıyorum; bir türlü söz geçiremiyorum... Dedim ki: ‘Bana bak! Ben cepheden geldim. Bizim askerler daha ayakta. Ben buradan dönerim; askerlerin başına geçer, Boğazlar Meselesi yüzünden harbe yeniden başlarım. Ama sen benimle harp edebilecek misin? Eğer, şimdi benimle beraber içeri girince sen harp edebileceğini söylesen bile, senin taleplerini reddedeceğim.’ Çiçerin, ‘Canım, ben burada nasıl böyle şeyler söylerim. Merkeze yazarak, onların muvafakat almam lazım.’ dedi. ‘Öyleyse,’ dedim, ‘Üzerime varma. Sen bu işin sonunu göze alamıyorsun. Musul içinde: ‘İleri gitmeyin, harp çıkarsa biz yokuz’ demiştiniz. Bunda, bu noktaya kadar gelemeyeceksiniz. Biz sizinle dost devletiz. Kıyılar bizde olduktan sonra mesele yok. İçinden gemi geçireceklermiş; bırakmayız onları. Endişe etmeyin.’ Çiçerin razı oldu.”⁴¹

Lozan Antlaşması imzalandığı sırada İstanbul kenti ile birlikte Karadeniz ve Çanakkale Boğazı bölgeleri İtilaf Devletlerinin işgalindedir. Bu durum Lozan görüşmelerinde Müttetikler için en önemli baskı imkânıdır. 31 Ocak 1923’te İtilaf Devletleri temsilcileri hazırladıkları barış projesini İsmet Paşa’ya sunarlar. Projede İmroz ve Bozcaada yerel özerklik verilmek şartıyla Türkiye’ye verilecek, diğer Ege adalarından ise Türkiye vazgeçecek, Boğazlar için özel yönetim uygulanacaktır. Böylece konferansı çıkmaza sokmamak için karşı öneriler sunarak Boğazlar konusunda antlaşma yapabilecekleri imajını verirler. Lozan görüşmeleri esnasında tarafları antlaşmaya ikna eden başlıktan birisi Boğazlar meselesi üzerindeki uzlaşmadır. Bulgaristan bu iki konuya ilişkin antlaşmaları imzalar. Rusya Boğazlar rejimine ilişkin görüşmelere katılmakla birlikte öteki sorunları da izleyerek Türk delegasyonu ile temaslarda bulunur. Ama Sovyet Rusya Boğazlar Sözleşmesi’ni ülke menfaatleri için uygun bulmadıkları için imzalamaz ve onaylamaz.⁴²

İşgalin sona erdirilip bu yerlerin Türkiye’ye geri verilmesi işi XIV sayılı Ek bir antlaşmayla düzenlenir. Antlaşmanın 12 ve 13. maddeleri ile XV numaralı Boğazlar Sözleşmesi’ne göre Çanakkale Boğazı’nın güvenliği için İmroz, Bozcaada ve Tavşan Adaları Türkiye’ye verilerek Boğazlar Rejimi düzenlenir.

41 Necdet Uğur, **İsmet İnönü**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 49-52; M. Deniz Vank, **Boğazların Hukuki Rejimi ve Türk Boğazları**, Us-A Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 17.

42 Ali Naci Karacan, **Lozan**, Milliyet Yay., Ş.Y., 1971; Cemil Bilsel, **Lozan**, C I, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933, s. 364-366; Roderic H. Davison, “Mondros’tan Lozan’a Kadar Türk Siyaseti”, Çev. Mine Erol, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, (1981-1982), C XIV/25, Ankara, 1982, s. 102.

Balkan Savaşları sonucu Yunanistan'a geçen öteki Ege Adaları'nın egemenlik durumu ise doğrulanıyordu. Ancak bu Adalar asker ve mühimmattan arındırılacaktır. 15. maddeye göre Türkiye, İtalya'nın Libya Savaşı üzerine 1912 yılında işgal ettiği Rodos ile yöresindeki Onikiada ve Meis Adası'nın İtalyan egemenliğine geçmesini kabul eder. Çanakkale Boğazı'na ulaşan deniz yollarını kontrol eden ve Boğazın savunulmasında Limni, Semadirek, İmroz, Bozcaada ve Tavşan adaları oldukça önemlidir. Boğazlar sisteminin bir parçası olan ve Çanakkale Deniz Yolları'nı da kontrol eden Trakya sahanlığı üzerinde yer alan bu adalardan Limni, Çanakkale Savaşları sırasında üs olarak kullanılır ve Çanakkale Boğazı için potansiyel bir tehdit bölgesi olduğunu kanıtlar.⁴³

Lozan Barış Antlaşması'nda Boğazlar meselesi tartışmalara rağmen 23. madde⁴⁴'de çözüme ulaştırılır. Lozan Konferansı'nda, Boğazlar meselesi Lozan Boğazlar Sözleşmesi adıyla ayrı bir sözleşme halinde ele alınır. 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Boğazlar Sözleşmesi; Türkiye Cumhuriyeti, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Romanya, Rusya, Yunanistan ve Sırp-Sloven (Yugoslavya) Devleti arasında imzalanır. Bu devletler arasında varılan antlaşmaya göre düzenlenen yeni Boğazlar statüsüne göre; Boğazlar Türkiye sınırları içinde kalmak üzere, savaş ve barış (sancak ve sahipleri ne olursa olsun uluslararası alanda genel kabul görmüş sağlık kurallarına uymak ve hiçbir resim tahsiline tabi olmaksızın, gece ve gündüz) hallerinde ticaret gemisi (ticaret gemileri, hastane gemileri, özel yatlar ve balıkçı gemileri) ve uçakları ve askeri gemilerin geçişlerin düzenlendiği bir Boğazlar protokolüdür. Sözleşmenin 1 ve 2. maddesine göre taraflar Boğazlar bölgesinde savaş ve barış zamanlarında, ticaret gemisi ve uçakları ile savaş gemisi ve uçakları için geçiş serbestliği ilkesini kabul edilir. Savaş durumunda ise Türkiye tarafı sız kalmışsa, bu ilke aynen geçerli olacaktır. Eğer Türkiye savaşta yer almışsa Boğazlar üzerinde istediği gibi davranma hakkına sahip olacaktır. Tarafsız

43 Semyon I. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çev. H. Ali Ediz, İş Bankası Yay., İstanbul, 2008, s. 207; Salâhi R. Sonyel,, "Lozan'da Türk Diplomasisi: Eylül 1922–Ağustos 1923", **Bellekten**, No 38 (149/152), Ankara, 1974, s. 41-116.

44 Madde 23: Bağlı Yüksek Taraflar, Boğazlar Rejimine ilişkin bugün yapılmış Sözleşmede açıklandığı üzere, Çanakkale Boğazında, Marmara Denizinde ve Karadeniz Boğazında denizden ve havadan, gerek barış, gerek savaş zamanlarında özgürce geçiş ve gidiş - geliş ilkesini kabul ve açıklama konusunda anlaşmışlardır. Bu Sözleşme, buradaki Yüksek Bağlı Taraflar için, işbu Antlaşmada yazılmış olsa idi onun sahip olacağı güç ve değerini tıpkısına sahip olacaktır.

gemi ve uçaklar düşmana yardım etmemek koşuluyla geçiş hakkına sahiptir. Barış döneminde ise, askeri nitelik taşıyan gemi ve uçaklar Karadeniz'de kıyıyı bulan devletlerden ve en güçlü donanmaya sahip devletin gemisinden ve uçağından daha fazla iseler Boğazlardan geçemeyeceklerdir. Bu niteliğı taşımayan askeri nitelikli uçak ve gemiler Boğazlardan geçebileceklerdir. Ancak bundan doğabilecek kötü bir sonuçtan Türkiye sorumlu tutulmayacaktır. Boğazların savunması içinde, Boğazların her iki yakasındaki 15 kilometrelik bir alan ile İmralı Adası dışında bütün Marmara Denizi adaları, adalar denizinde Semadirek, Limni, Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan adaları askerden arındırılacaktır. Buna karşılık, bu bölgenin güvenliğı Milletler Cemiyeti'nin garantisine verilir. Ayrıca bu statünün yürütülmesinin kontrolü için bir Türk temsilci başkanlığında, sözleşmede imzası bulunan devletlerin temsilcilerinden oluşan bir "Boğazlar Komisyonu" kurulur.⁴⁵

Boğazlar Sözleşmesi'nde Boğazların askersiz hale getirilmesi, Boğazlarda gemilerin geçişi kontrol etmek ve bu geçişleri Milletler Cemiyeti'ne bilgi vermekle yetkili bir Boğazlar Komisyonu'nun kurulması ve askeri bakımdan Türkiye için tehlike teşkil edecek bir duruma engel olmak üzere, Milletler Cemiyeti'nin garantisi gibi üç temel esas görülmektedir.⁴⁶

Kabul edilen Lozan Antlaşması'nın 24. maddesine göre Boğazlar ile ilgili 20 maddelik bir antlaşma kabul edilmiştir. Bu antlaşmaya göre: Türkiye'nin düşman ülkeye, ticaret gemilerine uluslararası hukukun kendisine tanıdığı hak ve yetkiler dâhilinde ve öngördüğü biçimde davranması ve bu gemilere karşı alacağı bazı tedbirlerin, tarafsız ülkelere ait gemilerin geçişini engellemeyecek şekilde olması benimsenir. Savaş gemilerinin barış zamanında Boğazlardan geçişleri ile ilgili olarak getirilen tonaj kısıtlamalarını da, bir devletin Karadeniz'e geçirebileceğı en büyük askeri deniz kuvvetinin, bu denize sahildevletlere mensup olan ve geçiş sırasında bu denizde bulunan en güçlü deniz kuvvetinin sınırlarını aşmaması şeklinde olacaktır. Savaş gemileri açısından geçiş kısıtlayıcı nitelikteki bu hükmün yanı sıra Lozan ile yabancı devletlere, gerek barış ve gerekse savaş dönemlerinde ve her defasında, her biri 10.000 tonilatoyu aşmayacak tonajda savaş gemisini Boğazlardan Karadeniz'e geçir-

45 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Ankara, s. 727-728.

46 Nejat Göyünç, "Sevres'den Lausanne'a", **Bellefen**, S 183 (Temmuz 1982), s. 560-56; **TBMM -Zabıt Ceridesi**, I. Devre, C 24, s. 208; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C III, s. 1305-1322; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C IV, s. 1-191.

me hakkı da tanınır. Boğazlar Sözleşmesi'nde silahsızlandırılması kararlaştırılmış bölgeler hakkındaki anlaşma saklı tutulmasına rağmen Türkiye'nin 12.000 asker bulundurma hakkı Lozan Anlaşması'nda belirlenir.⁴⁷

Lozan Konferansı görüşmelerinde Ege'de bulunan adalar konusu da gündeme gelir. Görüşmeler sırasında İsmet Paşa, Anadolu sahillerine çok yakın olan adaların ve Lozan Barış Konferansı'nın Türkiye'ye iade ettiği Gökçeada ve Bozcaada ile Boğazlara yakın olan Semadirek Adası'nın Türkiye'de kalması gerektiğini belirtir. Ayrıca, Yunanistan'a verilen Sakız, Limni, Midilli, Sisam ve Ahikerde adalarının tarafsızlaştırılarak askerden arındırılmasını savunur. Venizelos ise bütün adalar halkının Rum olduğunu vurgulayarak adaların sosyal yapılanması üzerinde durur. 24 Temmuz 1923 tarihli bu anlaşma Ege Adalarının bugünkü hukuksal statüsünü düzenleyen en önemli belgedir. Lozan Barış Antlaşması, Ege'deki egemenlik ihtilaflarını, güvenlik problemlerini ve deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasını somut olarak aydınlatabilecek hükümler içerir.⁴⁸

Antlaşmada Gökçeada, Bozcaada ve Meis Adaları Türkiye'ye iade edilir. Esasen bu madde Türk hâkimiyetindeki On İki Adaları'n İtalya'ya devredilmesini düzenler. Bu maddeye göre: "Türkiye, bugünkü durumda İtalya'nın işgali altında bulunan İstanbul, Rodos, Herke, Kerpe, Kaşot, İleki, İncirli, Kelemez, Leryoz, Batnoz, Lipso, Sömbeki, İstanköy adaları ile bunlara bağlı adacıklar ve Meis Adası" üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından İtalya lehine vazgeçer.⁴⁹

Lozan Barış Antlaşması'nın 12. maddesi doğu Ege adalarının ilke olarak silahtan, askerden arındırılmasını öngörür. Bu ilkeyi koyduktan sonra 13. mad-

47 Laurance Evans, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 104.

48 Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C III, Alemdağ Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 994; Rıza Nur, **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 28-29, 102-106; Ali Kurumahmut, **"Ege'de Egemenliği Devredilmiş Adalar"**, SAEMK, Ankara, 2003, s. 73; Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılâp Enstitüsü Yayınları 3, İstanbul, 1943, s. 91-95.

49 Mehmet Saka, "Ege Denzinde Türk Hakları", Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1974, s. 90; Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, Takım I, C 1, Ankara, 1973, s. 106; Yılmaz Altuğ, "İsmet İnönü ve Lozan", **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, C XII, İstanbul, 1978, s. 280; Yılmaz Altuğ, "Lozan'da Sınırlar Sorunu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, No 34, Ağustos 1970, s. 36-47.

desinde; Sakız, Sisam, Midilli gibi büyük adalar ve o civardaki diğer başka adalarla ilgili olarak, “merkezi doğu Ege adaları” denilen adaların silahsızlanmasına ilişkin özel düzenlemeler yer alır. Bu düzenlemeler; “Sadece güvenlik güçleri bulunduracak, bunlar hafif silahlar taşıyacaklar, sayısı sınırlandırılacaktır”. Altı büyük devletin 13-14 Şubat 1914 tarihli “Gökçeada, Bozcaada ve Meis adalarının tahkim edilmeyeceği kara ve deniz herhangi bir amaçla kullanılmayacağı” kararına atıfta bulunulur. Lozan Barış Antlaşması'nın 13. ve Lozan Barış Antlaşması'na ek Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 4. ve 6. maddeleri Boğazönü Adaları'nın (Limni, Semadirek, Gökçeada, Bozcaada ve Tavsan Adaları) silahsızlandırma statüsünün içeriğini düzenler. Böylece bu madde ile Yunanistan'a bir ülkesel egemenlik sınırlaması getirirken, Türkiye'ye egemenliğin devri karşılığında kazanılmış bir hak sağlar. Bu nedenle Boğazönü Adaları'ndan Semadirek, Limni ve Bozcaada için kabul edilen silahsızlandırılmış statüsünün değiştirilmesi veya sona erdirilmesi ancak Lozan Barış Antlaşması'na taraf olan devletlerin açık rızasıyla gerçekleştirilebilir. “Adalarda hiçbir deniz üssü kurulmaması ve hiçbir tahkim yapılmaması” ile adaların silahsızlandırılmasındaki amaç şüpheye yer vermeyecek şekilde ortaya konmuştur. Silahsızlandırılmış statü, “Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı saldırgan nitelikte hazırlıklara kalkışmasını önlemek amacıyla kararlaştırılır.”⁵⁰

50 Hüseyin Pazarcı, “Ege Sorunları”, AÜ. TİTE Atatürk Yolu Dergisi, S 33-34, 2004, s. 167,173; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973, s. 93.

Ege Denizi ve Ege Adaları üzerindeki hâkimiyet haklarına ilişkin olarak Lozan Barış Antlaşması'nın 6⁵¹, 12⁵², 13⁵³, 14⁵⁴, 15⁵⁵ ve 16⁵⁶ncı maddeleri hü-

- 51 Madde 6: Bir ırmak ya da akarsuyun, kıyılarıyla değil de, yatağı ile belirlenen sınırlara gelince, işbu Antlaşmanın tanımlarda kullanılan yatak veya kanal terimleri, bir yandan ulaşımına uygun olmayan ırmaklarda su yatağının ya da başlıca kolunun, öte yandan gidiş gelişine uygun olan ırmaklarda başlıca ulaşım kanalının orta çizgisi anlamına gelir. Bununla birlikte, yatak ya da kanalın olası değişimlerinde, sınır çizgisinin yukarıda belirtilen biçimdeki çizgiyi mi izleyeceğine, yoksa anılan yatak ya da kanalın işbu Antlaşmanın yürürlüğe konulduğu andaki durumuna göre kesinlikle mi belirleneceğine karar vermeğe Sınır Çizim Komisyonu yetkili olacaktır. İşbu Antlaşmada tersine bir hüküm olmadıkça, deniz sınırlarının kıyından üç milden aşağı uzaklıktaki ada ve adacıkları kapsar.
- 52 Madde 12: Gökçeada ve Bozcaadaları ile Tavşan Adaları dışında, Doğu Akdeniz Adaları ve özellikle Limni, Semendirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya, Adaları üzerinde Yunan egemenliğine ilişkin 17/30 Mayıs 1913 günlü Londra Antlaşması'nın beşinci ve 1/14 Kasım 1913 günlü Atina Antlaşması'nın on besinci maddeleri hükümleri uyarınca 13 Şubat 1914 günlü Londra Konferansı'nda alınıp 13 Şubat 1914 günü Yunan Hükümetine bildirilen karar, işbu Antlaşmanın İtalya'nın egemenliği altına konulan ve on beşinci maddede yazılı olan Adalara ilişkin hükümleri saklı kalmak koşulu ile doğrulanmıştır. Asya kıyısından üç milden az uzaklıkta bulunan Adalar, işbu Antlaşmada tersine hüküm olmadıkça, Türkiye egemenliği altında kalacaktır.
- 53 Madde 13: Barışın Korunmasını sağlamak amacı ile Yunan Hükümeti, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adaları'nda aşağıdaki önlemlere saygı göstermeyi yükümlenirler:
I. Bu Adalarda hiçbir deniz üssü ve hiçbir istihkâm kurulmayacaktır.
II. Yunan savaş uçakları ve öteki hava araçlarının Anadolu kıyısındaki topraklar üzerinde uçuşması yasaklanacaktır. Buna karşılık, Türkiye Hükümeti de savaş uçaklarının ve öteki hava araçlarının sözü geçen Adalar üzerinde uçuşmasını yasaklayacaktır.
III. Söz konusu Adalarda Yunan Silahlı Kuvvetleri, silah altına alınıp yerinde eğitilebilecek olan normal askersel birlikle ve tüm Yunanistan topraklarındaki jandarma ve polis sayısı ile orantılı olacak, bir jandarma ve polis örgütü ile sınırlı kalacaktır.
- 54 Madde 14: Türkiye egemenliği altında kalan Gökçeada ve Bozcaadaları, yerel yönetim ve kişi ve malların korunması konusunda, yerli elemanlardan oluşan ve Müslüman olmayan yerli halka her bakımdan güven verici özel bir yerel yönetimden yararlanacaktır. Bu Adalarda güvenlik ve düzen yukarıda sözü geçen yerel yönetim eliyle yerli halk arasından toplanan ve yerel yönetimin emrinde bulunan bir polis tarafından sağlanacaktır. Rum ve Türk mübadelesine ilişkin Rum ve Türk mübadelesine ilişkin olarak Yunanistan ile Türkiye arasında yapılmış ya da yapılacak bağitlar Gökçeada ve Bozcaadaları halkına uygulanmayacaktır.
- 55 Madde 15: Türkiye aşağıda sayılan Adalar üzerindeki tüm hak ve senetlerinden İtalya yararına vazgeçer: Bugün İtalya'nın işgali altında bulunan Astampalya (Astropalia), Rodos (Rhodes), Kalki (Chalki), Skarpanto, Kazos (Casso), Piskopis (Tilos), Misiros (Misyros), Kalimnos (Kalymnos), Leros, Patmos, Lipsos (Lipso), Sombeki (Simi) ve İstanköy (Kos) Adaları ile bunlara bağlı olan adacıklar ve Meis (Castellorizo) Adası.
- 56 Madde 16: Türkiye işbu Antlaşmada belirlenen sınırları dışındaki tüm topraklar ile bu topraklardan olup gene bu Antlaşma ile üzerinde kendi egemenlik hakkı tanın-

kümlü kılınır. Antlaşmanın 15. maddesi ismen belirtilen 13 ada ile birlikte bunlara işlevsel olarak bağlı olan adacıkların da egemenliklerin devredilmesini öngörür. Bu bölgede egemenlik devrine konu olan ve ismen sayılan 13 adadan başka çok sayıda müstakil ada ile bunlara tabi adacık ve kayalıklar bulunmaktadır. Eşek Adası, Mandiraki veya Nergiscik, Bulamaç, Keçi veya Kapari, Koçbaba, Ardıçcık veya Zenari, Kendiros, Kandilli, Kızıkardeşler, Sirina, Üç Adalar, Safran Adaları ve İstikida Adaları egemenlik devrine konu olmayan belli başlı adalar arasında sayılabilir.⁵⁷

Askerlikten arındırılacak bölgelerde ve adalarda, hiç bir istihkam, sabit topçu tesisleri, ışıldak tesisleri, denizaltı izleyen araçlar, hiçbir askeri havacılık tesisi ve hiç bir deniz üssü bulunamaz. Buralarda asayişin korunması için gerekli bulunan ve silahları, her türlü topçuluk dışarıda kalmak üzere, tüfek, revolver, kılıç ve her 100 kişiye dört hafif makineli tüfekten oluşacak, polis ve jandarma kuvvetlerinden başka hiçbir silahlı kuvvet bulunmayacaktır. Askerlikten arındırılmış bölgelerin ve adaların karasularında, denizaltı gemisinden başka, deniz altında isleyen hiçbir araç yer almayacaktır. Bu hükümlere dokunulmadan Türkiye, ülkesinin askerlikten arındırılan bölgelerinden ve adalarından ve Türk donanmasının demirleme hakkı olan bu yerlerin karasularından silahlı kuvvet geçirmek hakkını elinde tutacaktır. Bundan başka, Türk Hükümeti Boğazlarda uçaklar ve balonlarla, denizin yüzünü ve dibini gözetleme hakkına sahiptir. Türk uçakları, Boğazların suları ve Türk ülkesinin askerlikten arındırılan bölgeleri üzerinde, her zaman uçabilecekler ve buraların her yerine, karaya ve denize, serbestçe inebileceklerdir.⁵⁸

Türkiye ve Yunanistan, askerlikten arındırılan bölgelerde ve bunların karasularında, silahaltına alınacakların eğitimi için bu bölgeler dışından gerekecek personeli getirip götürmeye de yetkili olacaklardır. Ayrıca her iki ülke kendi ülkelerinin askerlikten arındırılan bölgelerinde her türlü telgraf, telefon ve op-

mış bulunanlar dışındaki Adalarda – ki bu toprak ve Adaların geleceği ilgililerce saptanmış ya da saptanacaktır- her ne nitelikte olursa olsun, sahip olduğu tüm hak ve senetlerden vazgeçtiğini açıklar.

57 Yüksel İnan, **Türk Boğazları'nın Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1995, s. 30; Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1978, s. 258; Osman Olcay, **Sevrès Antlaşmasına Doğru**, Ankara, 1980; **ÇTTAD, VIII/18-19, 2009/Bahar-Güz, Şayan ULUSAN** 256, s. 18-19; Turgut Özbay, **Lozan'dan Sevr'e Türkiye**, Ankara, 2005, 2. Baskı, Anı Yayıncılık, s. 73.

58 Aptülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK, Ankara, 1991, s. 45-50.

tik araçlarla gözetleme ve haberleşme sistemi kurmaya yetkili olacaklardır. Yunanistan askerlikten arındırılan Yunan adalarının karasularından donanmasını geçirebilecek, fakat bu suları Türkiye'ye karşı hareket üssü olarak ya da bu amaçla, kara ya da deniz kuvvetlerini yığmak için kullanamayacaktır. Antlaşma sonucunda İstanbul'da kurulacak olan Boğazlar Komisyonu yukarıda sözü geçen kuralları kontrol etmekle yükümlü olacak ve her yıl Milletler Cemiyetine rapor verecektir.⁵⁹

Sonuç

Osmanlı Devleti, Girit Adası'nı Çanakkale Boğazı'nın güney karakolu haline getirdi. Karadeniz ve Ege Denizi'nde hâkimiyetini tesis ettikten sonra Türk Boğazları yaklaşık üç asır mutlak Osmanlı Devleti egemenlik devri yaşayarak dünyanın güç merkezi kimliğini taşıdı. Yabancı devletlerin gemileri, Türk Boğazlarından geçmek için, Osmanlı Devleti'nden izin almak, imtiyaz almak suretiyle geçilebiliyordu. Osmanlı Devleti, 1535'te Fransa'ya, 1578'de İngiltere'ye, 1598'de de Hollanda'ya verdiği imtiyazlarla bu ülkelerin ticaret gemileri Boğazlardan serbestçe geçebilmekteydi. Osmanlı Devleti, gücünü ve topraklarını kaybetmesi sonucu, tamamı Türk toprakları ile çevrili bulunan Türk Boğazları, yabancı devletler tarafından idare edilmeye başlandı. Boğazlar üzerinde önce Osmanlı - Rus Savaşları ve Rusya'nın dış siyaseti nedeniyle Rusların, sonra İngilizler, Fransızlar ve diğer ülkelerin söz hakkı olmaya başlar. I. Dünya Savaşı'nın çıkma nedenleri arasında yine Boğazlar önemli olur. I. Dünya Savaşı'nda, İtilâf Devletleri, Rusya'ya yardım için Boğazları ele geçirmek istedilerse de Çanakkale Savaşlarında yenilgiye uğradılar. Rusya'da Bolşevik İhtilalı'nın çıkması savaşın süresini, kaderini ve dünya tarihini etkilemiştir. Savaş sırasında 8 Ocak 1918 tarihinde ABD Başkanı Wilson'un ilkeleri arasında yer alan 12. madde Boğazları ilgilendirmekteydi.

I. Dünya Savaşı'nda yenik kabul edilmesi sonucu, yürürlüğe dahi girmeyen Sevr Antlaşması sonucunda Osmanlı Hükümeti'nin Boğazlar idaresinde hiçbir etkinliği bulunmuyordu. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, İtilaf Devletlerinin en önemli sorunlarından biri, Boğazlardaki egemenlik konusunu oluşturuyordu. I. Dünya Savaşı genelinde Almanya'nın yenilgiye uğraması sonucu, Osmanlı topraklarının paylaşıldığı gibi Türk Boğazları da uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesi, savaş ve barış zamanında tüm devletlerin

59 Celal Bayar, **Şark Raporu**, İkinci Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 63-69; Sertaç Sami Başeren, **a.g.e.**, s. 51; Fuat Aksu, **Türk-Yunan İlişkileri**, SA-MEK Yayınları, Ankara, 2001, s. 106.

gemilerine açık tutulmasını içeriyordu. Kısacası, Boğazların serbest bir geçit oluşturması öngörülüyordu. Boğazlar sorununun temelinde Türkiye'nin geçit yolları üzerindeki güvenlik konumu yatmaktadır. Karadeniz-Akdeniz geçit yollarındaki güvenlik konumuyla Türkiye, Boğazlar sorunundan fazlasıyla etkilenmiştir. Fakat bu antlaşma, Türk milletinin karşı çıkmasıyla yürürlüğe girmedi. Milli Mücadele sonunda yapılan Lozan Barış Antlaşması'nda Boğazlar meselesi yeniden ele alındı.

Bu antlaşma ile Çanakkale ve İstanbul boğazlarının iki yanında dar bir bölge askersiz hale getirilecek, Türkiye bir savaşa girecek olursa Boğazları silahlandırabilecekti. Ticaret gemileri, barışta Boğazlardan serbest olarak geçebilecekti. Türkiye savaşa girerse, ticaret gemilerini kontrol edebilecekti. Savaş gemileri, barışta Karadeniz'de kıyısı olan devletlerden deniz kuvvetleri en fazla olanın donanmasından fazla olmamak koşuluyla Boğazlardan geçebilecekti. Boğazlardan geçişi düzenlemek üzere, Türkiye'nin başkanlığında bir Boğazlar Komisyonu kurulacaktı.

İngiltere, Fransa ve İtalya silâhlı kuvvetlerince işgal edilen Türk topraklarının boşaltılmasına ilişkin protokol ve açıklama uyarınca, Barış Antlaşması ve eklerinin Türkiye Büyük Millet Meclisince 23 Ağustos 1923 tarihinde onaylandığının İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserleri'ne o gün bildirilmesi ile gününde yürürlüğe girmiştir. Bunun üzerine, söz konusu kuvvetler Protokol'de öngörülen 6 hafta içinde, Türk topraklarını boşaltmışlardır. Yine Bozcaada ve İmroz Adaları 15 Eylül 1923 tarihinde Türklere teslim edilmiştir. 2 Ekim 1923'te Müttefikler İstanbul'u terk etmişler ve Türk Ordusu 6 Ekim 1923'te İstanbul'a girmiştir. Böylece 13 Kasım 1918 tarihinde fiilen, 16 Mart 1920 tarihinde resmen işgale dilen Osmanlı Devleti'nin toprakları Milli Mücadele sonrasında kazanılan zafer ile Lozan Barış Antlaşması hükümlerine göre Türkiye Cumhuriyeti'ne kazandırılmıştır.

Boğazlar, Türkiye için çok önemlidir. Boğazlar, Türkiye için menfaat değil varlık, egemenlik ve güvenlik meselesidir. Boğazlar, Türk toprakları içindedir ve ülke bunlarla bir birlik olur. Çanakkale Boğazı ile Karadeniz Boğazı arası, Türkiye'nin egemenliğine tabi iç sularıdır. Lozan'da Boğazlarla ilgili hukuk kaideleri değişmesine rağmen Çanakkale ve İstanbul Boğazları Türk sınırları içinde kalmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nda Türkiye, Boğazların sahibi sıfatıyla Türkiye'nin evvela bunlara ait bütün teklifleri bilmek ve bunların kendi egemenlik hakları ve mutlak bağımsızlığı ile ilişkisini incelemek, prensibini haklı olarak ileri sürdü, kabul ettirdi ve Türk Boğazlarında hâkimiyet elde etti.

Boğazlar sorunu, Lozan'da en uzun tartışmalara sahne olmuştur. Boğazlar stratejik bir konuma sahip olmaları yüzünden tarih boyunca güncelliğini koruyan bir sorundur. Lozan Konferansı'nda da Ege Adaları ve Boğazlar meselesi TBMM Hükümeti'nin Misak-ı Milli sınırları ve egemenlik hakkı doğrultusunda amaçlandığı ölçüde çözüme kavuşturulamamıştır. Ancak o günün ve ülkenin şartlarına göre büyük bir diplomasi mücadelesi verilerek ülke çıkarlarına en yakın şartlarda bir anlaşma sağlanmıştır. Lozan'da, Boğazlar meselesinde uzlaşmaya varılması konferansın devamı ve anlaşmanın sağlanmasında önemli bir merhaleyi oluşturmuştur. Böylece yeni kurulan TBMM Hükümeti'nin siyasi olarak tanınması, barış dış siyasetinin oluşturulması, ülkenin mamur hale getirilmesi, çağdaş devletler seviyesine ulaşmak için inkılapların gerçekleşmesi sağlanmıştır. Daha sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti Avrupa'da ortaya çıkan meselelerden yaralanmayı bilerek Lozan'da Boğazların egemenliği konusunda eksik kalan haklarını 1936 yılında imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile kazanmış, Boğazlar meselesini kesin bir çözüme kavuşturmuştur.

KAYNAKÇA

- AKSU, Fuat, **Türk-Yunan İlişkileri**, SAMEK Yayınları, Ankara, 2001.
- AKŞİN, Sina, **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- AKŞİN, Aptülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK, Ankara, 1991.
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, TTK, Ankara, 1988.
- ALPASLAN, Teoman, **Sevr ve Lozan'ın Ortak Hükümleri, Musul ve Kerkük Elden Nasıl Çıktı?**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2008.
- ALTUĞ Yılmaz, "Lozan'da Sınırlar Sorunu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, No 34, İstanbul, Ağustos 1970.
- _____, "İsmet İnönü ve Lozan", **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, C XII, İstanbul, 1978.
- ANDERSON, Matthew Smith, **Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, 2. Baskı, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

ARALOV, Semyon Ivanovi, I., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çev. Hasan Ali Ediz, İş Bankası Yay., İstanbul, 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C III, 9. Baskı, Vesika No: 26, İstanbul, 1969.

_____, **Nutuk**, C II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Ankara.

AYDEMİR, Ş. Süreyya, **Tek Adam, Mustafa Kemal (1919-1922)**, C 2, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

_____, **İkinci Adam**, C I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.

BAŞEREN, Sertaç Hami, **Ege Sorunları**, Tüdev Yayınları No:25, Ankara, 2006.

BAYAR, Celal, **Şark Raporu**, 2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009,

BAYUR, Yusuf Hikmet, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)", **Belleten**, C 72, S 28, Ankara, 1943.

_____, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara, 1973.

BİLSEL, M. Cemil, **Lozan**, C I, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933.

_____, **Türk Boğazları**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.

_____, **Lozan**, C 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998.

BOZKURT, Deniz, **Karşılaştırmalı Lozan ve Sevr Barış Antlaşmaları**, Umay Kültür Sanat Merkezi Bilim, Kültür ve Sanat Yayınları Serisi 1, Kasım 1988, Ankara.

CEBESOY, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, I. Cilt, Vatan Neşriyatı, 1957, İstanbul.

ÇALIK, Ramazan, **Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)**, Başbakanlık

Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.

ÇOMAK, Hasret, **Ege Adaları**, Deniz Harp Okulu Yayınları, İstanbul, 1996.

ÇULCU, Murat, **Zito Venizelos!... Sevr'den İzmir'e**, E yayınları, İstanbul, 2009.

DAVISON, Roderic H., "Mondros'tan Lozan'a Kadar Türk Siyaseti", (Çev. Mine Erol),

- DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi** (1981-1982), C XIV/25, Ankara, 1982.
- DENK, Erdem, “Egemenliği Tartışmalı Adalar Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 1999.
- ERİM, Nihat, **Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C 1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara, 1953.
- ERKİN, Feridun Cemal, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.
- EVANS, Laurance, **Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.
- GİRİTLİ, İsmet, “Lozan Kahramanı: İnönü”, **Lozan’ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, İstanbul, 1978.
- GRAVES, P. Philip, **İngilizler ve Türkler, Osmanlı’dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)**, (Çev. Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.
- GREW, Joseph C., **Amerika’nın İlk Türkiye Büyükelçisi’nin Anıları Lozan Günlüğü**, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2001.
- GÜRÜN, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, AKDITYK TTK Yayını, Ankara, 1991.
- GOLOĞLU, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti**, Başnur Matbaası, Ankara, 1971.
- GORYANOF, Sergey, **Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi**, (Haz. Ali Ahmetbeyoğlu - İshak Keskin), Ötüken, İstanbul, 2006.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Sevres’den Lausanne’a”, **Belleten**, S 183, Ankara, Temmuz 1982.
- İNAN, Yüksel, **Türk Boğazları’nın Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1995.
- İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, İstanbul, 1992.
- İRTEM, Süleyman Kani, **Şark Meselesi, Osmanlı’nın Sömürgeleşme Tarihi**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

KAMALOV, Ruslan, **Ege Sorunları**, Ankara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılâp Enstitüsü Yayınları 3, İstanbul, 1943.

_____, **Lozan**, Milliyet Yay., İstanbul, 1971.

KARADAĞ, Raif, **Şark Meselesi**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1990.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 1988.

KOÇU, Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonları (1300-1920) ve Lozan Muahedesi**, Türkiye Matbaası, İstanbul, 1934.

KODAMAN, Bayram, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, 1983.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Türkiye Topraklarının Paylaşılması Hazırlıkları-Sevr", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C X, S 58, Ankara, 1972, s.7.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1976.

KURUMAHMUT, Ali, **Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar**, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

_____, "Ege'de Egemenliği Devredilmiş Adalar", **SAEMK**, Ankara, 2003.

KÜÇÜK, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi**, Ord.

Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul, 1979.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., Ankara, 1978.

MELEK, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul, 1985.

MERAY, Seha L., **Devletler Hukukuna Giriş**, C I, SBF Yayınları, Ankara, 1968.

_____, **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, Takım I, C 1, Ankara, 1973.

NUR, Rıza, **Hayat ve Hatıratım**, C III, Alemdağ Yayınevi, İstanbul, 1968.

_____, **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

OKYAR, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, (Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

OLCAY, Osman, "Sevrès Antlaşmasına Doğru", **ÇTTAD, VIII/18-19, (2009/ Bahar-Güz) Şayan ULUSAN 256**, Ankara, 1980.

ORBAY, Hüseyin Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, C IV, İstanbul, 1962.

ÖZBAY, Turgut, **Lozan'dan Sevr'e Türkiye**, 2. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara, 2005.

ÖZERSAY, Kudret, **Türk Boğazlarından Geçiş Rejimi**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.

ÖZTÜRK, İbrahim Sadi, **Sevr Antlaşması**, Tam Metin, 433 Madde, Ankara, 2007.

PARLA, Reha, **Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri**, Lefkoşa, 1987.

PAZARCI, Hüseyin, "**Doğu Ege Adaları'nın Askerden Arındırılmış Statüsü**" Ankara Üni. SBF Yayınları, Ankara, 1986.

_____, "Ege Sorunları", **AÜ.T İTE Atatürk Yolu Dergisi**, S 33-34, Ankara, 2004.

PEHLİVANOĞLU, A. Öner, **Sevr, Lozan Antlaşmaları ve Avrupa Birliği**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005.

SAKA, Mehmet, **Ege Denizinde Türk Hakları**, Dergah Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 1974.

SALTIKGİL, Haluk V., "Sevr Muahedesi ve 'Merkezi İslam Cemiyeti'nin İtirazı'", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, s. 10, Temmuz 1968, Menteş Yayınevi, İstanbul, 1968.

SONYEL, Salâhi R., "Lozan'da Türk Diplomasisi: Eylül 1922–Ağustos 1923", **Bellekten**, No 38 (149/152), Ankara, 1974.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945**, TTK Yayınevi, Ankara, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal, "**Ege Sorunu: Belgeler**", C II (1913-1914), Ankara.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya**, C.III, 1973, Ankara, 1982.

_____, **Mondros'tan Mudanya'ya**, C IV, MEB Yayınları, Ankara, 1974.

TEXIER, Charles, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, C I, Ankara, 2002.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923), T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973, s. 93.

Türk İstiklal Harbi, C II, VI. Kısım, IV. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., Ankara, 1969.

TBMM Zabıt Ceridesi, I. Devre, C 24.

TBMM Zabıt Ceridesi, I. Devre, C 24.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C III.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C IV.

UĞUR, Necdet, **İsmet İnönü**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995.

ULMAN, Haluk, **I. Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara, 1973.

VANK, M. Deniz, **Boğazların Hukuki Rejimi ve Türk Boğazları**, Us-A Yayıncılık, Ankara, 1998.

LOZAN ANLAŞMASI ARİFESİNDE TÜK TOPLUMSAL, SİYASİ, SOSYAL YAŞAMININ BU DÖNEM AZERBAYCAN EDEBİYATINA YANSIYIŞI

Nizami VELİYEV*

Özet

XX. yüzyılın başları gerek Osmanlı gerekse de Azerbaycan`ın toplumsal, siyasal ve kültürel hayatında büyük değışimler dönemi idi. Batı emperyalizmi Osmanlı İmparatorluğu`nu çökertmek, büyük Türk milletinin milli gururunu sarsmak amacıyla açık şekilde eylem yapmaktaydı. Türk milleti kendi uzun tarihi geçmişı olan Osmanlı devletini korumak, hatta bir millet olarak var olmak uğruna mücadele yapmak zorundaydı.. Elbette ki, Osmanlı Devleti`ndeki bu süreçler bu dönemde yaşamış Azerbaycan aydınlarının da dikkat odağında idi. Özellikle dikkate almak gerekir ki, birçok Azeri aydını Türk Cumhuriyetini Azerbaycan`ın Rusya esaretinden kurtuluşunda, özgürlüğe kavuşmasında başlıca güç olarak biliyorlardı. Azeri aydını Türk yaşamını, buradaki süreçleri yakından takip ediyor, birçok meseleye kendi münasebetlerini bildiriyorlardı. Şunu da belirtmek isterdik ki, bu dönem Azeri aydınlar ordusunun önemli kısmı şair ve yazarlardan oluşmaktaydı. Azeri edebi fikir aydınları için edebiyat genel milli mücadele kürsüsü anlamına gelmekteydi. Zannımızca, Lozan Anlaşması, bu anlaşmadan sonra kurulmuş Türkiye Cumhuriyetinin siyasi, sosyal, kültürel yaşamını incelemek için Lozan Barış Anlaşması arifesindeki ortamı öğrenmek büyük bilimsel öneme sahiptir. Bu bakımdan, XX. yüzyılın başları Azerbaycan edebiyatı Lozan Anlaşması arifesindeki Türk siyasi, sosyal, kültürel yaşamını kendisinde yansıtan ilginç olgu ve fikirlerle zengindir. Bu edebi örneklerin incelenmesi Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasına giden yolun, Lozan Anlaşması arifesi Türk yaşamının, bu yaşamın Azerbaycan`dan nasıl görüldüğünün öğrenilmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Abstract

During the eve of the Lausanne Agreement, the expressing of the Turkish social, political and cultural life in the Azerbaijan literature.

* Yrd. Doç. Dr., Azerbaycan Milli Akademisi

In the early twentieth century, was a period of great changes either the Ottoman Empire or Azerbaijan social, political and cultural life. Western imperialism had been operating openly by aims of the falling of Ottoman Empire and shocking national pride of the Turkish nation. Turkish nation have had to struggle for protecting the Ottoman State which had huge history even for being a nation. Of course, the processes taking place in the Ottoman Empire was the focus of the Azerbaijani intellectuals who lived in this period. It is should be noted that many of the Azerbaijani intellectuals saw the Ottoman State as a key factor in gaining independence of the Azerbaijan by escaping from the Russian yoke. Azerbaijani intellectuals monitored closely Turkish lives and the process which happened here, and expressed their opinions on many issues. During this period, a large part of the Azerbaijani intellectuals were the poets and writers. The literature for the Azerbaijani intellectuals was carried the meaning of the national dispute. In our opinion, the Lausanne Agreement has a great scientific importance for researching the political, economic and cultural life of the Turkish Republic which established after this agreement and learning the process which happened during the Lausanne Agreement. In this regard, at XX century, during the Lausanne Agreement, Azerbaijan literature was rich with the interesting and deserving attention ideas reflecting Turkish political, social and cultural life in it. The researching of the these literary patterns takes great importance according to the way of the carrying to the establishing of the Turkish Republic and the process happened during the Lausanne Agreement how seems in Azerbaijan.

XX. yüzyılın başları gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse de o zaman ki Rusya'nın esaretinde bulunan Azerbaycan için büyük siyasal değişimler dönemi idi. Çok asırlık ve gurur verici bir geçmişi olan Osmanlı İmparatorluğu artık çöküş dönemindeydi. Bir taraftan Osmanlıya karşı kampanyaya başlamış Batı emperyalizmi, diğer taraftan ise sultan hakimiyetine, devletteki istibdada ve monarşiye karşı başlamış hareket durumu daha da zorlaştırıyordu. Osmanlı Türklerinin amacı sadece İmparatorluğu korumak değildi. Bir millet olarak var olmak, Batı emperyalistlerinin esaretine geçmemek için zorunluluk karşısında art arda gelen savaflara katılmışlardı. Bütün Türk-Müslüman dünyasının tek umut yeri olan Osmanlı Devleti tarihinin en zor dönemini yaşıyordu. Elbette kardeş devletteki bu toplumsal, siyasal süreçler, kültürde de yansımaları bulmuş değişimler Azerbaycan Türkleri tarafından da büyük merak ve endişeyle karşılanıyordu. Osmanlı Devleti'ndeki bu süreçlerin Azerbaycan'da büyük ilgiyle ve ciddi tepkilerle karşılanmasının birkaç nedeni vardı. İlk önce

şunu kaydedelim ki, XX. yüzyılın başları Azerbaycan`da milli bilincin oluşmasında önemli bir tarihi dönem sayılır. Azerbaycan Türklerinin düşüncesinde ümmetçilikten, Kafkaslı olmak bilincinden Türk milli kimliğine doğru bir değişim vardı. Azerbaycan Türklerinde, özellikle de aydınlar arasında milliyetçilik cereyanı hızla gelişmekteydi. Türk milliyetçiliğin temel gayelerinden birini ise Turancılık ideolojisi oluşturmaktaydı. Bu bağlantıda, Azerbaycan Türkleri Osmanlı İmparatorluğundaki bütün süreçlere milli bilinç ve içtenlikle yaklaşmaktaydılar. Osmanlı hudutlarındaki bütün olaylar Azerbaycan`da da kardeş kaygısıyla karşılanmaktaydı. Aynı zamanda, milli bilincin oluşmasıyla birlikte, Azerbaycan`da devletçilik düşüncesi de gelişmekteydi. Azerbaycan Türkleri Rusya`nın esaretinden kurtularak bağımsız devlet kurmak arzusuyla çeşitli işler yapıyorlardı. Bu siyasal faaliyetlerde ise Osmanlı devletinin Azerbaycanlı kardeşlerine büyük desteği vardı. Öyle ki, 1918 yılının başlarından itibaren Azerbaycan arazisinde Ermeni – Rus ordu birlikleri Azerbaycan Türklerine karşı etnik temizleme, soykırım gerçekleştirmeye başlamışlardı. Çökmekte olan Rus İmparatorluğunun esaretinden kurtulmak için mücadele veren Azerbaycan Türkleri için bu soykırımın engellemek çok zordu. Öyle ki bir ağır dönemde Osmanlı Devleti Kafkas İslam Ordusunu Azerbaycan`a, kan kardeşlerini bu soykırımdan kurtarmaya göndermiş oldu. Kafkas İslam Ordusunun Ermeni-Rus ordu birliklerini yenmesiyle Azerbaycan Türkleri bir millet olarak yeryüzünden silinmek korkusundan kurtulmakla birlikte, yeni kurulmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin faaliyetini de temin etmiş oldular. Lakin Azerbaycan`a olan yardım yalnız Kafkas İslam Ordusu ile sınırlı kalmıyordu. Buraya siyasetçiler, bilim adamları, gazeteciler de teşrifte bulunmuşlardı. Buraya konunun araştırmacılarından olan Prof. Dr. Alhan Bayramlı “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu” kitabında şunları yazıyor: “Şunu da kaydedelim ki, Kafkas İslam Ordusuyla birlikte Türkiye`nin kültür ve sanat adamları, aynı zamanda şair ve yazarları da Azerbaycan`a gelerek kendi kan kardeşlerinin mutlu geleceğe, hayata olan inamlarını kuvvetlendirmek, zafere olan umutlarını artırarak onları faal mücadeleye heveslendirmek için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı.”¹

1918`de Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra ise, karşılıklı ilişkiler daha da hızlanmaya başladı. Artık Azerbaycan`da İstanbul`da ortaya çıkan bütün değişiklikler, Osmanlı – Avrupa ilişkileri çok daha yakından izlendi.

Birçok Azerbaycan aydını kurulmasına kadar ve kurulduktan sonra Azerbaycan Cumhuriyetinin tek umut yeri gibi Osmanlı İmparatorluğunu görürler-

1 Kafkas İslam Ordusu. Qafqaz Universitet, Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu. Bakı, 2008. Seh.532).

di. Bu bağlamda, Osmanlıdaki bütün süreçler Azerbaycan`da dikkatle izlenmekle birlikte, kendi etkisini kardeş ülkede de bırakıyordu.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`daki siyasal değişimlerin, kendi faaliyetlerinde milli bilinç olgusunu temel alan aydınların önemli bir kısmını Hüseyin Cavid (1882-1937), Cafer Cabbarlı (1899-1934), Abbas Sehhet (1874-1918), Abdulla Şaig (1881-1958), Muhammed Hadi (1879-1920), Alabbas Müznib (1883-1938), Ahmed Cavad (1892-1937) gibi edebiyatçılar oluşturmaktaydı. Bu bağlamda onların yaratıcılığında toplumsal – siyasal konular büyük önem arz etmekteydi. Burada Osmanlı İmparatorluğu`nda yaşanan olayların tasviri de dikkat çekmektedir. Onlar kendi şiirlerinde, hikayelerinde ve oyunlarında Lozan anlaşması ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda yaşanan birçok toplumsal, siyasal süreçleri, kültürel değişimleri kaleme alarak edebi esere dönüştürmüşler. Dikkate almak gerekir ki, adları zikir olunan yazarlar aynı zamanda bu veya diğer derecede toplumsal-siyasal faaliyetle uğraşıyorlar. Onların eser ve fikirleri milli bilincin oluşmasını büyük ölçüde etkilemekteydi. Bu bağlamda onların yaratıcılığında Türkiye konuları hem de siyasal motiflere dayanmaktaydı. Burada XX. yüzyılın başlarında Osmanlı devletindeki birçok süreç ve değişimler, Balkan savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Lozan Anlaşması'na ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda mevcut olan bütün diğer faaliyetler yansımıştı. Ahmet Kabaklı 1994'te yayınladığı "Türk Edebiyatı" kitabında bununla ilgili yazar; "1911-1918 arası, özellikle, tek bağımsız Türk devleti olan Osmanlı devletinin pek karışık, bunalımlı bir dönemidir. Kaderini, Ruslara karşı Türkiye'ye bağlanmış olan bu hem fikir hem siyaset hem edebiyat sahası aydınları, var güçleri ile Türkiye'yi destekliyor, Türke düşmanlık eden İngiliz, Fransız, müstemleke siyasetlerini ve Hristiyan – İslavçı Rus – çarlığını siddetle yeriyorlardı" (Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı. İstanbul, 2004. Sah.298).

Kesinlikle diyebiliriz ki, bu dönem Türkiye toplumsal – siyasal yaşamını kendisinde yansıtan en büyük eserler Cafer Cabbarlı'nın "Ulduz veya Trablus Savaşı" (1917), "Edirne Fethi" (1917) eserleridir.

C. Cabbarlı XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının, kültürünün, tiyatro sanatının gelişmesinde müstesna hizmetleri olan büyük yazardır. O daha çok oyunlarıyla bilinse de, görkemli şair, tercümcü, gazeteci, senaryocu, eleştirmen gibi de tanınmıştır. C. Cabbarlı genç olmasına rağmen, siyasal faaliyetle de uğraşmış ve Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasında önemli hizmetleri olan "Musavat" partisinin faal üyesi olmuştur. Toplumsal, siyasal işlerle genç yaşlarında ve faal şekilde ilgilenen yazar, o zaman tek kitle iletişim aracı olan matbaa aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuyla yakından tanıştı. Bu

bağlamda, onun her iki eseri edebi düşüncenin değil, gerçek olayların tasviri niteliğindedir.

“Ulduz veya Trablus Savaşı” eserindeki olaylar İtalya – Türkiye savaşını (1911-1912) yansıtırsa da, burada başkent İstanbul’da ve genellikle Osmanlı İmparatorluğu çevresinde yaşanan siyasi süreçlere de geniş yer verilmiştir. Eserin baş kahramanları Ulduz ve Ramiz adlı Türk gençleridir. Ulduzun babası İzzet Paşa kızını sıradan bir gence vermekten kaçınmıştır. Bu nedenle de Ulduz’la Ramiz İstanbul’dan kaçarak eşkiya hayatı yaşamaya mecbur olmuşlardır. Fakat İtalyanların Trablus’a saldırısı sırasında Ramiz Trablus’a gitmek, gönüllü olarak devletini düşmanlardan savunmak niyetindedir. C. Cabbarlı harp konusuna sevgi motifi eklemekle Türklerin savaşta yiğit oldukları kadar büyük seven kalbe sahip olduklarını göstermek istemiştir. Fakat vatan sevgisi Türkler için her şeyden yücedir. Eserde Trablus’u savunmakta olan İzzet Paşanın dilinden yaşanan olaylar şöyle açıklanıyor:

İzzet Paşa (devam ediyor). İşte haman düveli-müezzeme Revel molağatında İslam ülkelerini bölüb, Misir’i İngiltere’ye, Şimali İran’ı Rusya’ya, Merakeş’i firenglere, Yeni bazar sancağını Avusturya’ya, her yeri bir hükümete vermişler. O zaman Trablus da İtalyanlara düşmüş, İngiltere, Rusya, firengler yerlerini tutmuş gibidirler. Avusturya tutmağa çalışır. Bu da İtalya. (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.139)

Lakin İzzet Paşa “Bir taraftan Avrupa vahşileri, bir taraftan de kendimiz” (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.140) diyerek, Avrupalıların Osmanlı devletine karşı böyle açık savaşa girmesinin bir sebebini de devlet içindeki bazı milletlerin aldanarak düşmanlara destek vermesinde görüyordu. Tarihten de görüldüğü üzere Osmanlı coğrafyasında yaşayan bazı halklar gerek Balkan Savaşları’nda, gerek Birinci Dünya Savaşı’nda, gerekse de Kurtuluş Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin düşmanlarının müttefiki olmuşlar. C.Cabbarlı belirtilen eserde bu meseleyi özellikle vurgulamıştır. Yani burada bazı Arap şeyhlerinin gelecekte alacakları bazı makamlar karşılığında İtalya tarafında savaştıkları gösterilmiştir.

Bildiğimiz gibi XX. yüzyılın başlarında Osmanlı ordusunun en cesur paşalarından biri de Enver Paşa’ydı. Türkiye’de Enver Paşa şahsiyetine değişik münasebet olsa da, Azerbaycan’da o, çok sevilir ve kahraman Türk yiğidi, yalnız Osmanlı Türklerinin değil, Azerbaycan’ın ve genellikle Turanın kurtuluş mücahitlerinden biri gibi anılırdı. C.Cabbarlı da Enver Paşa’yı seven kişilerdendi. “Ulduz veya Trablus Savaşı” eserinde müellif, Enver Paşa imajını canlandırmıştır. Bingazi’nin savunulmasına görevlendirilmiş İzzet Paşa şehri sayıca daha güçlü olan İtalyan ordusuna teslim edip geri çekilmek kararı aldı-

ğında, Enver Paşa kendi taraftarlarıyla buna karşı çıkar ve sonuna kadar düşmanla savaşaacağını bildirir. Onun İzzet Paşa'ya dediği sözlere dikkat edelim:

Enver: Acaba? Nereye? Bundan o yana da bir yer varmı? Atlas denizine mi döküleceğiz, göklere mi uçacağız, yerlere mi gireceğiz? Rezil korkaklar kimi boynu çiyinde İstanbul'a kaçmaktansa, bir asker kimi Bingazi kumları altında gizlenmek daha güzel değil mi? (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.145)

Bildiğimiz üzere, Enver Paşa çılgın karakteri, son damla kanına kadar savaşmak aşkı, üst kumandanlığın emirlerine bazen tabî olmamak gibi karaktere sahipti. C. Cabbarlı bu eserinde Enver Paşa'nın imajını tam canlandırabilmiştir. Yazarın Enver Paşa'nın karakterini ortaya çıkarmak için Enver Paşa'nın kendi dilinden söylediği sözlere dikkat edelim:

Enver: Ramiz! (Göyü gösterir.) Bak, görürsenmi? Bu hilal hemin düşmen toplarının dumanları altından tutqun, mehzun bir halde mene bakıb, sanki ağlayırdı. İndi ise aydınlaşmış, şefeklerinin yüngül nefesile, sanki yaralarını öpüb gülümseyir. Demin çox alçakda ağlayırdı, indiyse yükselkeler kalkıb gülümseyir! Ramiz, dünya üzerinde bir nefer bele Türk kalırsa, onu deminki hala düşmeye burakmayıb, süngüsü elinde, bombalar, şrapneller, kıyametler arasından qışqırmalıdır: Yüksel, hilahım, yüksel! (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.146)

C. Cabbarlı'nın "Ulduz veya Trablus Savaşı" eserinden hemen sonra kaleme aldığı "Edirne Fethi" oyunu aslında konu açısından "Ulduz veya Trablus savaşı"nın devamıdır. C. Cabbarlı burada da eserin süjesini sevgi ve savaş motiflerine dayanarak kurmuştur. Zöhre ve Rüfet birbirini seven iki Türk gencidir. Lakin, onların vatan sevgisi kişisel isteklerinden daha güçlüdür. C. Cabbarlı'nın her iki eserde Türk gençlerinin sevgisine böyle yaklaşımı hem de bir mesajdı. Müellif bununla – Vatanın zor günlerinde bütün kişisel arzular, sevgi duyguları daha geri plana geçmelidir- mesajını vermek istemiştir.

İlginçtir ki, "Ulduz veya Trablus Savaşı" eserinde olduğu gibi müellif burada da Türk ordusunun Edirne uğrunda savaşlarda geçici mağlubiyetini gayri Türk milletinden olanların ihaneti, hakimiyete bağlı ordu kumandanlarının cesaretsizliği ile ilişkilendirmekteydi. Eserde Bulgar ordusunun Edirne kapılarına dayandığı gösterilir. Türk ordusunun maddi donanımı zayıf, askeri kuvveti yorgun olsa da, savaş için büyük ruh yüksekliği vardır. Eserin baş kahramanı Rüfet'in savaşa giderken sevgilisi Zöhre'ye söylediği sözlere dikkat edelim:

Rüfet: Zöhre ağlayırsanmı! Eceba Vatan savaşı için canımı feda eden bir genci böylemi müşayiet ederler? Sus, Zöhre, Türkler her bir felaketi sakit

ürekle, açık alınla, soyuq kanla karşılarlar. Zöhre, ağlama, Türkler ağlamağa adet etmemişler. (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.160)

Lozan Anlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda kuşkusuz “İttihad ve Terakki” teşkilatının da belirli faaliyeti olmuştur. “İttihad ve Terakki” o dönemde Osmanlı Devleti'nin toplumsal, siyasi ve kültürel hayatında esas söz sahiplerinden biriydi. Lakin XX. yüzyılın başlarında bu teşkilatla münasebette olan Türk aydınları, harpçileri ve toplumsal-siyasal öncülleri arasında farklı düşünceler mevcut idi. Mesela, bildiğimiz üzere, 1909 yılında Selanik'te “İttihad ve Terakki” teşkilatının toplantısına katılan Mustafa Kemal Atatürk bu teşkilatın harpçiler arasında ideolojik iş yapmasını orduyu zayıf düşüren, disiplini bozan bir faaliyet gibi eleştirmiştir. Aynı zamanda, “İttihad ve Terakki”nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'na sürüklemesi ülkede belirli kuvveler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanıyordu. Fakat Azerbaycan aydınları bu teşkilatı Osmanlı için esas kurtuluş umudu gibi görüyorlardı.. Aynı zamanda, bu teşkilatın temel ideolojik amaçlarından biri gibi Türkçülüğün temel alınması da Azerbaycan aydınlarının büyük rağbetine neden olmuştur. C. Cabbarlı'nın “Edirne Fethi” eserinde Şükrü Paşanın Rûfet'e olan hitabına göz atalım:

İzzet Paşa: Rûfet, yeter! Hergah sen, hekiyeten ölümden korkmayırsansa, heyat küncündeki planları al, esaretden kaç, ölümden korkma, İstanbula yet! Feket, ihtiyar Kamil Paşaya ve korkak Nazım Paşaya deyil, İttihadi-Terakki cemiyetine teslim et.²

Yazarın bu sözlerinde sadece onun kendisinin değil, tam eminlikle söyleyebiliriz ki, o dönemde bütün Azerbaycan yazarlarının, toplumsal siyasi liderlerinin Osmanlı Devleti'nin iç politikasına olan münasebetleri yansımış. C. Cabbarlı'nın fikrince Osmanlı'yı zayıf düşürenler eski düşünceli, emmeli insanlardır. Ülkeyi yönetenlerin siyasetinde cesaretsiz adımlar gözlemlenmektedir. Halkla hakimiyetin istekleri kesinlikle uyuşmaz. Yani halk rüs-vaycı barış yok, şerefli savaş istiyor. “İttihad ve Terakki”yi çocuk topluluğu addedenler ise yanlış düşünce dedirler. Çünkü bu teşkilat Türk halkının tek umut yeridir. “Ulduz veya Trablus Savaşı” eserinde olduğu gibi bu eserde de C. Cabbarlı cahangir bir Enver Paşa imajını oluşturmuştur:

Enver: Kardeşler! Ey bir kaç aileden ibaret ufacıq bir eşiretden kocaman Türkiye hökmanlığını yaradan Sultan Osmanın balaları, bu gün bütün Türkiyenin secdegahı olan Edirne düşmenlerin kobud çarıklarının altında ezilmektedir. Mesum Türk kızlarının namusu düşmenler ayağında tapdanmaqdadır. Osmanlı hilalı ayaklarda, bolgar selibleri Sultan Selim minarelerinde ürekleri

2 (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.167).

delmekde iken, siz hele “Sülhmü edelim”, “Herbmi edelim” – deye düşünürsünüz. Eceba, kanınız dondumu? Ey sefalet uçurumu karşısında özlerini itiren gafiller!

Lekelenmiş namus ile dünya üzerinde yaşamağa da heyatı deyrirsiniz? Hayır, namuslu bir Türk bunu gebul edemez. Men böyle heyatı istemem, bu gün bütün Türkiye esgerleri adından deyirem: Ölümünden korkanlar namus-suzdurlar, evlerine girib karılarının yanında gizlenirler. Feget biz esgerler, son ferdimiz kalanadek herb edeceyik. Edirne`ni geri almayınca, silahımızdan ayrılmayacağı ve bütün dünyaya bildirmeliyik ki, Türk gençlerinin, Türk kızlarının, Türk esgerlerinin üreyinde bir “ideal”, dilinde bir söz vardır: Ya şerefli bir ölüm veya deyerli bir heyat! (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.170)

Bildiğimiz üzere, 1913 yılında “İttihad ve Terakki” ülkede çevriliş sonucunda Kamil Paşa hükümetini devirerek hakimiyeti ele geçirdi. Bundan sonra ülke Birinci Dünya Savaşına (1914-1918) katıldı. Savaş ülkedeki zor durumu daha da zorlaştırdı. Artık devletin bütün sınıfları “ İttihad ve Terakki”nin yürüttüğü iç ve dış siyasete karşıydı. İlginçtir ki, C. Cabbarlı bu teşkilatın Türkiye`de itibardan düştüğü bir dönemde, yani 1917 yılında “İttihad ve Terakki”yi vafeden fikirler söylüyordu. Onun fikrince, yeni hakimiyet tam halkın iradesiyle hakimiyete gelmiş ve halk tarafından desteklenmektedir.

Enver: Kardeşler! Korkak Kamil paşa kabinesi yıkıldı, onun bütün Türkiye`nin namusunu lekelemek, ecdadımızın medfeni olan Edirne`yi Bolgarlara vermek için imzaladığı kağıdı, işte önünüzde parçalayarak ayaklıyorum. Artık bu günden kendi gölgesinden korkan Kamil Paşa kabinesi değil, Vatan ve millet uğrunda hayatını feda etmeye hazır olan İttihad ve Terakki fırkasının en faal kişilerinden Mahmud Şevket Paşa kabinesi iş başına geçecektir ve eminim ki, bugün hükümet hiç bir şeyden korkmaz ve bütün varlığıyla millet secdegahı Edirne`nin istimdadına kuvvet verir.

Halk: Yaşasın İttihad ve Terakki! Yaşasın Enver Paşa! Yaşasın herb komandası! (Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005. seh.178)

Genellikle, “İttihad ve Terakki”nin esas simalarından, Osmanlı Devleti`nin iç ve dış siyasetinde söz sahiplerinden biri olan Enver Paşa`ya bu dönem Azerbaycan edebiyatında birçok edebi örnekler adanmıştır. Bunlardan biri de Elabbas Müznib adlı şairin “Gazi Enver Paşa” şiiridir. Şair şiirin adının altında Enver Paşa`yı “Hürriyet kahramanı, Edirne fatihi, Dardanel müdafaacısı” (Elabbas Müznib. Heyatı, yaratıcılığı, eserlerinden seçmeler. Bakı, 2003. Seh.113) gibi takdim etmiştir. Şairin fikrince Enver Paşa yalnız Osmanlı İmparatorluğu`nun değil, bütün Türk dünyasının, İslam devletlerinin kahraman

halaskarıdır. Özellikle onun reşadeti sayesinde Osmanlı “selip ehli”nin istilasından kurtulmuş oldu. Trablus ve Edirne Enver Paşa’nın sayesinde düşmanlardan alındı:

*Enver Paşa, ey çalisi-övrengi- reşadet,
Enver Paşa, ey gahireyi-edayi-sitemkar.
Ey Şergi münevver eden envari envari-zeferle,
Ey Türkü eden küdretli küvvetle müzeffer,
Tarihimizi şanlılatan ey şanlı, igid Türk,
Afkımızı parlatan ey şöleyi- ezfer,
Serdin yere bir zerbe ile heykeli-zülmi,
Bir vahtda ki, qalmışidi Türk eli biser.*

(Elabbas Müznib. Heyatı, yaratıcılığı, eserlerinden seçmeler. Bakı, 2003. Seh.114)

Bu şiirde ilginç noktalardan biri de, şairin Enver Paşa’nın Osmanlı hakimiyetine olan etki gücünden bahsetmesidir: *Tezim ediyor namına sultan ile keyser*”. (Elabbas Müznib. Heyatı, yaratıcılığı, eserlerinden seçmeler. Bakı, 2003. Seh. 115)

Tarihten belli olduğu üzere Kamil Paşa hükümeti, devleti yönetmek imkanlarını kaybetmiş durumdaydı. Bu arifede Enver Paşa hatta sultanı da etkiliyor, “İttihad ve Terakki” teşkilatının siyasi düşüncelerini ona benimsetmeye çalışıyordu. Elabbas Müznib açık şekilde belirtiyor ki, Enver Paşa Osmanlı Devleti’ni de fakto yöneten, Türkler tarafından lider olarak kabul gören bir şahsiyettir.

*Türkün böyüğü kimdi, soruldukda tamamen:
Enver Paşa, Enver Paşa, Enver Paşa derler.*

(Elabbas Müznib. Heyatı, yaratıcılığı, eserlerinden seçmeler. Bakı, 2003. Seh. 114)

Alıntı yaptığımız şiir parçası bir daha gösteriyor ki, sultan hakimiyeti, Kamil Paşa kabinesi ülkedeki durumu yönetmek mekanizmasını yitirmişlerdi. Ülke “İttihad ve Terakki”nin siyas çıkarlarına göre yönetilmekteydi. Bu olgu Azerbaycan’da da bilinmekteydi.

Genellikle, “İttihad ve Terakki”, onun tuttuğu siyasi kurs Azerbaycan’da yakından tanınır ve izleniyordu. Dahi Azerbaycan dramaturgu Hüseyin Cavid 1914 yılında yazdığı “Hasb-i Hal” makalesinde bu teşkilatın Türkiye’deki faaliyetini yüksek değerlendirmişti. Dramaturga göre, teşkilatın 1912 yılında hakimiyete gelmesine kadar Osmanlı çağdaş dünya taleplerine uygun olma-

yan eski yöntemlerle yönetilmekteydi. Lakin “İttihad ve Terakki”nin yürüttüğü parlamentoya seçki siyaseti sonucunda emeksever, akıllı, genç kuvveler ülkede söz sahibi oldular. Türkiye’de “sopalı seçim” diye adlandırılan seçim kampanyası kaçınılmazdı. Bunun sonucunda parlamentonun üçte ikisi işlek duruma getirildi. H. Cavid’in fikrinde, böyle bir seçim o dönemde Azerbaycan için de en uygun varyanttır. O, böyle seçimi “istibdad-i ehrarane” adlandırmıştır.

“...son inkılapta, yani iki yıl evvel “İttihad ve Terakki” cemiyeti hürriyeti istirdad eder etmez, seçim meselesini asla nazari-dikkatten çıkarmadılar. Memleketin her tarafına dağılıp cemiyet şubeleri tesis ettiler. Söz ile, dil ile, korku ile, hulase bir istibdadi-ehrarane ile halkı, avam camaati huşlu, başlı, kanlı, canlı, zeki, feal mebuslar intihabına vadar etdiler.

Bu üsulun nümunesini İstanbul’da bile görmek mümkün idi. Feget onların bu teşebbüsâtı sayesinde mebusların üçde iki payı ancak mebusluk namine layih zatlar ola bildi. Üçde bir payı ise yine “eski tas, eski hamam!” tebirine leyaget kazananlardır ki, onlar da bir takım dışı düşmüş Paşalardan, nüfuzlu mülkedarlardan, ağılı kaçmış hocalardan ve Erebiistan yadigarlarından ibaretir.” (Hüseyn Cavid. Eserleri. V cild. Bakı, 2005.)

H. Cavid, 1909 yılında İstanbul Üniversitesinin Edebiyat bölümünden mezun olmuştur. O, İstanbul hayatını, daha doğrusu bu dönem Türkiye’sini yakından biliyordu. Onu rahatsız eden meselelerden biri de İstanbul ortamının Türk milli-manevi değerlerinden uzak kalmasıydı. Yazara göre İstanbul muhiti Türkleri milli kimliklerinden uzaklaştırmaktadır. Bu ise sonuçta Türkleri zayıf düşüren temel faktörlerdendir. Yazar bu düşüncelerini açıklamak için, İstanbul kültürel ortamını eleştirmek amacıyla “Uçurum” eserini kaleme almıştır.

Dramaturg “Uçurum” faciasında da Türkleri kendi milli kimliklerine sadık kalmaya, yabancı, özellikle de Batının olumsuz özelliklerinden uzak durmaya sesliyordu.

Kahraman oğuzların,

Büyük Ertoğrulların

Sarsılmaz helefleri

Şimdi hep sapkın, azgın...

(Hüseyn Cavid. Eserleri. III cild. Seh. 280)

Eserdeki olayların merkezinde Türk gençliğinin, Türk ailesinin, Türk devletin sembolü olan Göyerçin’le Celal’in mutlu ailesi dayanmaktadır. Bu mutluluk Celal’in Batıya seferine, sevgisine ihanetine kadar devam eder. Celal’in Batı kültürünün olumsuz taraflarının sembolü olan Anjelle tanışması, onun cazibesine uyarak kendisiyle İstanbul’a getirmesi mutlu Türk ailesini

mahveder. Cavid bu genellemeyle kendi soykökünden uzaklaşan, milli kimliğini unutan Türk gençliğinin, yani Türklerin gelecek var oluşunun mahva doğru gitmesinin ve mahkumluğunun alarımını seslendirmekteydi.

Yazar, Celal'in şahsında yabancı Batı kültürüne heveslenen, Avrupa medeniyetiyle yakından tanış olmak arzusunda olan Türk gençliğine ilk önce kendi milli kimliğini, Türkistan ellerinin füsunkar güzelliklerini tanımaya, öğrenmeye çağırıyor.

*Seyahetden zevk alan bir Türk için
Kırım yaluları, İdil boyları,
Kafqaz dağları, şanlı Türk soyları,
Birer sergidir, seyrine doyulmaz,
Hem ne geribe levheler, bilseniz!
Her zevqi, her kalbi okşar şübhesiz.*

(Hüseyn Cavid. Eserleri. III cild. Seh.292)

Avrupa'ya seferi zamanı içkiye müptelası olan Celal'a Yıldırım böyle bir tavsiye verir:

*Sana yalnız mükeddes Altaylardan,
Şanlı ecdadından yadıgar kalan,
Ağ köpüklü kumuzdur ki, içdikce,
Hem ruh, hem beden bulur zevq, neşe.
Lakin yıpranmış yunanın şu süni,
Şu ateşli zehri mehv eder seni.*

(Hüseyn Cavid. Eserleri. III cild. Seh.292)

“Uçurum” eserinde yapılan genellemelerden biri de İstanbul'dur. Bildiğimiz gibi, H. Cavid gençlik yıllarında İstanbul'da eğitim görmüş, bu şehri yakından tanımıştır. İstanbul ise kendisinde Türk milli kimliğini en az yaşatan ve yabancı Batı mentalliğinin Anadolu'ya ötürücüsü olan bir megapolis idi. Yazar Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'un Türk milli kimliğinden kopmasını betimleyen dizeler kaleme almıştır:

*O gün ki, İstanbul'da
Genclik Fransızlaşdı,
Getdikce Türk övladı
Uçuruma yaklaştı..*

(Hüseyn Cavid. Eserleri. III cild. Seh.301)

H. Cavid bu olayı bütün Türk toplumu için büyük bir facia sayılıyordu.

H. Cavid eserdeki “uçurum”u Türk ulusunun uçurumu olarak sembolize etmektedir. Türk kendi milli kimliğinden uzaklaştıkça onu ölüme sürükleyen uçuruma yaklaşmaktadır.

Yukarıda belirtilen fikirler Lozan Barış Antlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda Türkiye'deki gelişmelerin Azerbaycan edebiyatında nasıl yansıdığıın kanıtı, Azerbaycan aydınlarının bu olaylara münasebetinin delilidir. Lakin, 1920 yılında Azerbaycan yeniden Rusya tarafından işgal edilerek Sovyetler Birliği'nin terkiğine katıldı. Bundan sonra Azerbaycan'da ifade özgürlüğü baskı altına alındı. Yazarlar artık kendi eserlerinde Türkiye konusunu işleyemezlerdi, yasak konmuştu. Bu yasağı biraz da olsa çiğneyenler ise Pantürkist adlandırılarak takiplere maruz kalıyorlardı. Bu bakımdan 1920 yılından sonra Azerbaycan edebiyatında Türkiye konularına rastlamak zordur. Fakat, 1920'ye kadar Azerbaycan edebiyatında yer alan Türkiye konuları Lozan Antlaşması ve Türkiye Cumhuriyetinin kurulması yolunda Türkiye'deki olaylara Azerbaycan aydınlarının ve yazarlarının yaklaşımını ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

Elabbas Müznib. Heyatı, yaratıcılığı, eserlerinden seçmeler. Bakı, 2003.

Hüseyn Cavid. Eserleri. 5 cildde. Bakı, 2005.

Kafkas İslam Ordusu. Alhan Bayramlı. Qafqaz Universitet, Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu. Bakı, 2008.

Cefer Cabbarlı. Eserleri. II cild. Bakı, 2005.

Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı. İstanbul, 2004.

**ARNAVUTLUK’UN ATINA BÜYÜKELÇİLİĞİ RAPORLARI
TEMELİNDE TÜRK-YUNAN MÜBADELESİNDE
MÜSLÜMAN ARNAVUTLARIN DURUMU**

Halil ÖZCAN*

Özet

Lozan Konferansı’nda Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu, 11-30 Ocak 1923 tarihleri arasında on iki oturumda mübadele konusunu ele alır. Türk ve Yunan Hükûmetleri arasında iki ülke halklarının mübadelesine ait sözleşme ve protokol 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanır. Buna göre, Türk topraklarında yerleşmiş bulunan “**Rum Ortodoks dininden Türk uyruklular**” ile Yunan topraklarında yerleşmiş olan “**Müslüman dininden Yunan uyrukluların**”, zorunlu mübadeleye tabi tutulması kararlaştırılır. Yunanistan, Lozan’da ve devamında verdiği tüm güvencelere rağmen nüfusunun tamamına yakını Müslüman olan Epir-Çamerya bölgesinde yaşayan Müslüman Arnavutları “**Müslüman dininden Yunan uyruklular**” oldukları gerekçesiyle Anadolu’dan gelen göçmen Rumlarla değiştirmek için harekete geçer. Bu süreçte Ocak 1923’te Arnavutluk Atina Büyükelçiliğine Mid’hat Frashëri atanır. Büyükelçi Yunanistan’daki Müslüman Arnavutların durumuyla ilgili olarak Yunan makamları başta olmak üzere Milletler Cemiyeti ile Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Türk makamları ile görüşür. Büyükelçi bu görüşmeleri içeren 200 kadar raporu Arnavutluk Dışişleri Bakanlığına gönderir.

Anahtar Kelime: Müslüman Arnavut, Ortodoks Rum, Mübadele, Atina Büyükelçiliği, Mid’hat Frashëri.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yarı Zamanlı Öğretim Elemanı. halilozcan@hacettepe.edu.tr, halil.ozcan@yahoo.com.tr

**THE STATUS OF MUSLIM ALBANIANS IN THE
TURKISH-GREEK POPULATION EXCHANGE ON THE
BASIS OF REPORTS OF ATHENS EMBASSY OF ALBANIA**

Abstract

The Subcommittee of Population Exchange has addressed the exchange topic within twelve sessions between the dates 11-30 January, 1923 at Lausanne Conference. Agreement and protocol regarding the exchange of people between two countries has been signed on 30 January 1923 by both Turkish and Greek Governments. Accordingly, it has been decided to make compulsory population exchange between “Turkish nationals with Greek Orthodox religion” who had domiciled in Turkish territory and “Greek nationals with Muslim religion” who had domiciled in Greek territory. Despite Greece has provided assurances in Lausanne and afterwards, it has taken action to make an exchange between Muslim Albanians, who live in Epirus-Chameria region where almost all of the population is Muslim due to the fact that they are “Greek nationals with Muslim religion” and immigrant Greeks who came from Anatolia. During this period, Mid’hat Frashëri has been assigned to Athens Embassy of Albania in January 2013. Ambassador has discussed the situation of Muslim Albanians, who are in Greece, with the authorities i.e. mainly with Greek authorities, League of Nations, Mixed Exchange Committee and Turkish authorities. Mid’hat Frashëri has sent approximately 200 reports which include these discussions to Albanian Ministry of Foreign Affairs.

Key Words: Muslim Albanians, Greek Orthodox, Population Exchange, Athens Embassy, Mid’hat Frashëri.

GİRİŞ

Mübadele fikri, Türk İstiklâl Mücadelesi’nin zaferle sonuçlanmasıyla ortaya çıkmış bir konu değildir. Balkan Savaşları sonrası Yunanistan’da kalan Müslüman Türkler ile Anadolu’daki Rumlar üzerinde karşılıklı olarak bir baskı oluşturulmasıyla baskıya maruz kalanlar göç etmek zorunda kalırlar. Zorunlu göçlerin önüne geçebilmek için Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında karşılıklı mübadele konusu gündeme gelir.

Bu ortamda Osmanlı Devleti’nin Atina Elçilik Müsteşarı Galip Kemâli (Söylemezoğlu) Bey, Yunan Hükümeti nezdinde protestolarda bulunur. Galip Kemâli Bey, Selânik civarına yaptığı geziler sonucu etnik ve dini çatışmaların ancak nüfus mübadelesi yoluyla çözülebileceğini beyan eder. Galip Kemâli Bey, 12 Mayıs 1914 günü merkezden yetki alabilmek için Sadrazam Sait Halim Paşa’ya hitaben telgraf çeker. Telgrafta müsteşar, Yunan Başbakanı Ve-

nizelos ile mübadele konusunu görüştüğünü belirttikten sonra “sırf şahsi bir mütalaa” olmak üzere Makedonya’daki Müslümanlarla Aydın [İzmir] Vilayeti dâhilindeki Rumların “mübadele” edilmesini teklif eder. Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında Makedonya’daki Müslümanlarla İzmir civarındaki Rumların “zorunlu olmayan bir biçimde” mübadele edilmesi için ilk sözlü anlaşma sağlanmış olur ancak I. Dünya Savaşı çıkar ve konu kapanır¹.

I. Dünya Savaşı sonrası Venizelos Hükümeti, Batı Anadolu’da Rum nüfus çoğunluğunu sağlayabilmek için ekonomik vaatlerle Anadolu’ya Rum göçmen getirir. Bu plan çerçevesinde Adalardan ve Yunanistan’dan getirilen Rumlar, Yunanistan’ın işgalini kolaylaştırmak için işgal öncesi Türkler üzerinde baskı kurdukları gibi işgal sonrası baskıyı artırarak Türkleri göçe zorlarlar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının Sakarya Savaşı’nı kazanmalarından sonra mübadele konusu yeniden gündeme gelmeye başlar. Büyük Tarruz’dan yaklaşık altı ay önce 22 Mart 1922 tarihinde Paris’te toplanacak olan konferansa katılmak üzere 1 Mart’ta İstanbul’dan hareket eden TBMM Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Londra’da İngiltere Hariciye Nazırı Lord Curzon ile de bir görüşme gerçekleştirir. Bu görüşmede Türkiye’deki gayrimüslimlerin geleceği meselesi ele alınır. Yusuf Kemal Bey, Lord Curzon’a Türker ve Rumlar arasında yapılacak mübadeleye Bulgaristan ile Yunanistan mübadelesini model olarak önerir².

9 Eylül 1922 günü, Türk süvari birlikleri İzmir’e girdiklerinde Yunan ordusunun kalan birlikleri, Çeşme tarafına doğru çekilir. Bu esnada İzmir rıhtımına dolmuş olan on binlerce Anadolu Rum’u kendilerini Yunanistan’a ya da Adalara taşıyacak araç beklemektedir. 13 Eylül 1922 günü ABD İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol raporunda, Ege kıyılarına doluşan yaklaşık 300.000 Rum’un evlerine geri dönme imkânı olmadan beklediğini belirtir. İngiliz Yüksek Komiseri General Harrington da Amiral Bristol’e Tekirdağ limanında yaklaşık 50.000 Rum’un mahsur kaldığını haber verir. Amiral Bristol 13 Eylül 1922 günü merkeze yazdığı telgrafta, “şimdi Anadolu’da yaşanan felâketin ve ortaya çıkan korkunç mülteci sorununun mesuliyeti, tamamen ol-

1 Ayhan Aktar, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi’nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923”, **Yeniden Kurulan Yaşamlar 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Derleyen Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları:112, İstanbul, 2005, s. 52-53.

2 Bulgaristan ile imzalanan 27 Kasım 1919 tarihli Neuilly-sur-Seine Antlaşması’nın 56. maddesine Yunanistan ile Bulgaristan arasında aynı gün imzalanan ayrı bir ek protokol eklenir. Buna göre, Yunanistan ile Bulgaristan arasında azınlıkların karşılıklı ve isteğe bağlı bir biçimde mübadelesine karar verilir. Aktar, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi’nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923”., s. 43-44.

masa da büyük ölçüde İtilaf Devletleri'ne aittir. Ancak Müttefikler, Amerika Birleşik Devletleri'ne dönüp kendi yaratmış oldukları felâketi temizlememizi istiyorlar” diyecektir³.

ABD'nin diplomatik girişimleri sonucu Amerikan, İngiliz, İtalyan ve Fransız bandıralı gemiler İzmir rıhtımında bekleyen Anadolu Rumlarını Adalara ve Yunanistan'a taşımaya başlarlar. Yunan bandıralı gemilere ise ancak bayrak çekmemek ve sahile mürettebat çıkartmamak şartı ile taşıma izni verilir⁴. İzmir Valiliği taşıma iznini 1 Ekim 1922 gününe kadar 20 günlük süreyle kısıtlar. Taşınanların çoğu kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Zira 18 ile 45 yaşındaki tüm gayrimüslim erkekler, toplanarak Anadolu'nun içlerine inşaat ve yol işlerinde çalıştırılmak üzere gönderilir. Zaferi takiben bir ay içerisinde 650 bin kişi Yunanistan'a taşınırken⁵ 15 Aralık 1922 günü taşınanlar 890.626 olarak tespit edilir⁶ ve 1922 yıl sonu itibarıyla da bu rakam bir milyonu aşar⁷.

1. Lozan Konferansı Nüfus ve Mübadele Alt Komisyonu Görüşmelerinde Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların Durumu

Lozan Konferansı'na gidecek olan Türk delege heyetine Türk Hükümeti tarafından verilen talimatın 9 ncu maddesi, bu talimatlardan en kısa olanıdır ve bu maddede: “*Ekalliyetler: esas mübadeledir*” yazılıdır⁸. Türk tarafı mübadeleyi esas alarak konferansa gittiği için İsmet Paşa, Lozan Konferansı açılmadan bir gün önce Fransa Başbakanı Poncaré ile görüşür ve görüşmede ekalliyetlerin mübadelesi meselesine Fransa Başbakanı'ndan destek alır⁹. Gerçi Milletler Cemiyeti, Türk ordusunun İzmir'e girişiyle başlayan göç sebebiyle ateşkes antlaşmasından ve barış konferansından daha önce harekete geçer. 19 Eylül 1922'de Anadolu Rumlarının Yunanistan'a doğru göç hareketini kontrol ve insanlara yardım programını koordine edebilmesi için Norveçli ku-

3 Aktar, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923”..., s. 55.

4 Aktar, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923”..., s. 55.

5 Kemal Arı, **Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1932-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 8.

6 Aktar, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923”..., s. 55-56.

7 Arı, **Büyük Mübadele...**, s. 8.

8 **Atatürk'ün Millî Dış Politikası, Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge**, 1919-1923, C I, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1994, s. 497.

9 Aktar, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923”..., s. 48-49.

tup kaşifi Dr. Fridtjof Nansen Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilir¹⁰.

Dr. Nansen, 27 Eylül 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek önce Ankara Hükümeti ile daha sonra da Yunan Hükümeti ile temasa geçer. Temaslar sonucunda Türk ve Yunan tarafının mübadeleye sıcak baktıklarını tespit eder. Dr. Nansen, İstanbul'da Kızılay Başkanı ve Ankara Hükümeti temsilcisi Hamid [Hasancan] Bey ve Refet [Bele] Paşa ile görüşür. Dr. Nansen, görüşmeler sonucu İstanbul'da basın toplantısı düzenler ve Türk ve Yunan hükümetlerine nüfus mübadelesi önereceğini bildirir. Mübadele ile ilgili haberlerin İstanbul basınında yer almaya başlamasından yaklaşık 48 saat sonra Makedonya, Teselya, Epirus, Batı Trakya ve Attica bölgelerinde yaşayan Rumeli Müslüman temsilcileri İstanbul'a gelir ve Dr. Nansen'i mübadele fikrinden vazgeçirmeye çalışırlar¹¹.

Lozan Konferansı'nın açılmasından yaklaşık on gün sonra mübadele konusu gündeme gelir. 1 Aralık 1922 günü Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonunda, Lord Curzon, savaş tutsaklarının mübadelesiyle birlikte doğrudan doğruya geciktirilmeye gelmez bir sorun olarak değerlendirdiği Türkiye ile Yunanistan arasındaki mübadele sorununu tartışmaya açar. Komisyona katılan Dr. Nansen, temaları hakkında bilgi vererek mübadele konusunda tarafların anlaşmalarını belirtir ve model olarak Yunan-Bulgar Nüfus Mübadelesi Antlaşması'nı önerir¹².

1 Aralık 1922 Cuma günü Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonunda, Dr. Nansen'in bilgi vermesinden ve tarafların konu üzerindeki görüşlerini belirtmesinden sonra, komisyon, savaş tutsakları ile rehinelere geri verilmesini içine almak üzere, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi sorununun çözümü kararını açıklar. Buna göre, mübadele konusu, konferansa çağırılan üç Büyük Devletle [İngiltere, Fransa ve İtalya] Türkiye ve Yunanistan Devletlerinin birer temsilcilerinden kurulu ve bir İtalyan temsilcinin başkanlığını yapacağı altı-komisyonun incelemesine havale edilir. Kararda ayrıca alt ko-

10 Norveçli kutup kaşifi Dr. Fridtjof Nansen, 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından ortaya çıkan mülteciler sorununu çözmek üzere Milletler Cemiyeti bünyesinde kurulan Mülteciler Yüksek Komiserliği görevindeki tecrübesinden dolayı bu göreve getirilir (Aktar, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923"... , s. 57.)

11 Aktar, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923"... , s. 58-60.

12 Dr. Nansen'in açıklamalarının tamamı için bakınız. **Lozan Barış Konferansı (LBK) Tutanaklar-Belgeler**, Çeviren Seha L. Meray, Birinci Takım, C I, Kitap I, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 117-123.

misyonun, Dr. Nansen’i dinlemesi ve yararlı göreceği tanıklıkları toplaması önerisi yer alır¹³.

Ertesi gün 2 Aralık’ta Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu ilk toplantısını yapar. Bu oturumda Dr. Nansen, Anadolu ve Yunanistan izlenimlerini paylaşarak kural dışı ağır koşulların yarattığı sorunların mümkün olduğu kadar bir an önce çözümlenmesi fikrini telkin eder. Alt Komisyon, Dr. Nansen’nin görüşleri doğrultusunda ilk oturumunda, barış anlaşmasıyla ilgisi olmayan ve bir an önce çözümlenmesi gereken üç konuyu tespit eder. Bu konular; sivil rehinelere geri verilmesi, savaş tutsaklarının mübadelesi ve nüfus mübadelesi olarak belirlenir¹⁴.

İlk toplantısını 2 Aralık’ta yapan Nüfus ve Mübadele Alt Komisyonu, 11 Ocak’tan itibaren on iki oturum daha yaparak çalışmalarına devam eder. 12 Ocak 1923 Cuma günü Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonunda, Türk ve Yunan mübadele metinlerinin karşılaştırılması suretiyle Müttefik karşı tasarı hazırlanması önerisi kabul edilir¹⁵. 16 Ocak 1923 Salı günü Nüfus Mübadelesi Alt Komisyon’unda Müttefiklerin hazırladıkları ön tasarı incelenir. Tasarının 1’inci maddesi: **“Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir.”** ifadesini içerir. Türkiye delegesi Dr. Rıza Nur, Türk hükümetinin Yunan “irredentisme (kaybettiği toprağı geri almak isteyen)” önlemek için “Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları” deyimini yerine “Türk uyruğu Rumlar” deyiminin kullanılmasını tercih edeceğini ifade eder. İngiliz delege Laporte, Rıza Nur’un teklifine Katolik Rumları da kapsaması sebebiyle karşı çıkar. Laporte’ye göre, sayıları az olan Katolik Rumlar, Türkiye’ye karşı bir davranışa katılmadıkları için Müttefikler bunların yurtdışı edilmesini kabul etmeyeceklerdir.

Rıza Nur ise bugün Yunan propagandasının bu kategori [Katolik Rum olan] Türk uyruklarını da etkilemekte olduğunu ifade eder. Komisyon Başkanı Montagna, Türk temsilcisinin teklifinin ertelenmesini önerir ve başkanın bu önerisi kabul edilir. Türk delegesi “Türk uyrukluların zorunlu mübadelesi” kelimesine “ve Yunan” kelimelerinin eklenmesinde ısrar eder. Yunan Temsilci Caclamanoş, “ve Yunan” kelimelerinin eklenmesinin, yalnız 1914 yılından itibaren Yunan uyrukluğuna geçmiş Türk uyruklarını değil, aynı zamanda Türki-

13 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap I, s. 117-128.

14 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap I, s. 321-333.

15 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 304.

ye'de yerleşmiş olan bütün Yunan uyrukluklarını kapsadığını öne sürerek bu teklifi kabul etmez. Böylece 1'inci madde ertelenirken aynı oturumda 3'üncü, 4'üncü, 5'inci ve 6'ncı maddeler kabul edilir¹⁶. Müzakerelerde Türk Temsilci Heyeti, mübadelenin milliyet temelinde olması için çaba gösterirken, Müttefik ve Yunan temsilciler din temeli üzerinde yapılması için ısrarlı tutumlarını sürdürürler.

Tüm dikkatler 1'inci madde üzerine yoğunlaşırken kabul edilen tasarının 4'üncü maddesi "Türkiye'deki Rumlar ve Yunanistan'daki Türkler" olarak kabul edilir. "*İşbu anlaşmanın 8 nci ve 9 ncu maddelerindeki hükümler saklı kalmak üzere, işbu anlaşma uyarınca yapılacak mübadele yüzünden, Türkiye'deki Rumların ya da Yunanistan'daki Türklerin mülkiyet haklarına ve alacaklarına bir zarar verdirilmeyecektir*" ibaresi yazılıdır¹⁷. Gerçekte Türk Temsilci Heyeti'nin mübadelenin milliyet temelinde yapılması önerisi 4'üncü maddede kabul edilir. 17 ve 18 Ocak 1923 günü Müttefiklerin ön tasarısının diğer maddeleri üzerinde müzakereler devam eder¹⁸.

19 Ocak 1923 Cuma oturumunda, Yunanistan delegesi Caclamanoş, Türk Temsilci Heyetin 1'inci maddeye ilişkin teklifini kabul etmeyeceğini söyler. Rıza Nur, 1'inci maddeyle ilgili görüşünde ısrar eder. Montagna, her ne kadar, "Müslüman dininden Yunan uyrukları" deyimini ilke olarak [Müslüman oldukları gerekçesiyle] Arnavutlara da uygulanabilirse de, bu Yunan uyruklarının [Yunan uyruğu Arnavutların] mübadele dışında kalmalarına şüphe olmadığına işaret eder. Montagna, böyle bir sakıncayı [Arnavutları mübadeleye dâhil etme riskini] önlemek üzere "Müslüman dininden Yunan uyrukları" deyimini "Türk Müslüman dininden Yunan uyrukları" biçiminde açıklanmasını teklif eder. Yunanistan delegesi Caclamanoş ise Yunanistan'ın Arnavutları mübadele kapsamına dâhil etmeyi düşünmediğini belirterek Arnavutların çok iyi sınırlandırılmış bir bölge olan Epir'de ikamet ettiklerini ifade eder ve [Arnavutların] Türklerle dindaş olsalar da yurttaş [ırkdaş, yani Türk] olmadıklarını belirtir. Yunan delege, 1'inci maddeye onların [Türklerin] yararına konulacak bir kısıtlamanın sonu gelmez anlaşmazlıklara yol açacağını ve özellikle **bağlı bulunan ulusal topluluğu belirten nüfus kütükleri düzenlemek gerekeceğini** beyan ederek Montagna'dan teklifini geri almasını ister. Rıza Nur da Arnavutların mübadele dışı bırakılmaları gerektiğini ifade eder. Montagna ise Türk ve Yunan Temsilci Heyetlerinin konuşmalarının tutanağa geçirileceğini

16 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 314-318.

17 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 317.

18 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 319-339.

ifade ederek teklifini geri alır¹⁹. Yunanistan'ın Epir-Çamerya bölgesinde yerleşik bulunan Müslüman Arnavutların kaderi de aslında bu oturumda belirlenmiş olur.

22 Ocak 1923 günkü oturumda Montagna, Yunan Temsilci Heyeti'nden [diğer maddelerde] istemiş olduğu ödünlere karşılık olmak üzere Türk Temsilci Heyeti'nden 1'inci maddedeki "Yunan uyrukları" kelimesi ısrarından vazgeçerek Müttefiklerin ön tasarısının kabulünü ister. Rıza Nur Bey de 1'inci maddeyi kabul eder²⁰. Böylece 1'inci Madde müttefiklerin 16 Ocak oturumunda teklif ettikleri şekliyle [din temelinde] kabul edilir:

"Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklularıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir.

Bu kimselerden hiç biri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye, ya da Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a yeniden dönerek orada yerleşemeyecektir."

Montagna'nın diğer maddelerde Türklere verdiği ödünlere, akla görüşmeler süresince Türk Temsilci Heyeti'nin, Rumların (mücadele dışı) kalmalarına izin verilen İstanbul bölgesi sınırlarını Bostancı ve Pendik köylerini içerisine alacak biçimde genişletmeyi kabul etmemesi, 30 Ekim 1918 tarihinden sonra göç etmiş Rumların (İstanbul'da) burada kalmalarına razı olmamasıdır. Ayrıca Türk Heyeti, boşaltılacak olan bölgelerdeki her türlü Türk ve Rum çıkarlarını ortadan kaldırarak, gelecekte anlaşmazlıklar çıkması olasılığını yok etmek amacıyla mücadele uygulanmayacak bir bölgede yerleşmiş dinsel toplulukların ya da hayır kurumlarının, zorunlu mücadele uygulanacak bölgelerde bulunan malların da, mal sahipleri hazır bulunmaksızın tasfiyesi konusunda ısrarcı olur. Bunlara ilave olarak, Türk Temsilci Heyeti, Yunanistan'da Müslümanları tedirgin eden, Müslümanların malik oldukları çiftliklerden yoksun bırakmayı amaç edinen, Tarımsal Kamulaştırma Kanunu²¹ uyarınca kamulaştırılmış

19 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 344-349.

20 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 371.

21 Türk Temsilci Heyeti 9'uncu maddedeki tarımsal kamulaştırmada Müslüman mülk sahiplerinin zararlarının telafisi konusunda ısrarlarını sürdürürken Montagna, "Yunan kanunlarının (Kamulaştırma Kanunu) okunmasından hiç de olumlu bir izlenim almamış" olduğunu söyler. Bu konuda Türk Temsilci Heyeti'nin isteğinin yerine getirilmesi için Yunan Temsilci Heyetine bütün gücüyle ısrarda bulunur. Rıza Nur, Yunan kamulaştırması hakkında "bu kanun, bütün tarımsal emlakın, Hükümetin kararıyla, kamulaştırılmasının mümkün olacağını açıkça

[Müslümanlara ait] malların Karma Komisyonca yeniden değerlendirilerek zararların tazmin edilmesi konusunda, Montagna'nın ifadesiyle anlaşmayı çıkmaza sokacak ölçüde ısrar eder²².

24 Ocak 1923 günlü oturumda; 10'uncu madde görüşülürken Rıza Nur: "Müslüman dininden Türkler" kelimeleri yerine, "Müslüman Türkler" denilmesini teklif eder. Montagna ise "Arnavutların bu mübadelenin kapsamına girmeyeceğini" yeniden ifade etmek suretiyle Türk tarafının teklifini boşa çıkarır²³. 16 Ocak 1923 günlü oturumda "Nüfus mübadelesi, müttefikler ön-tasarısı" görüşülür. Tasarının 4'üncü maddesinde "Türkiye'deki Rumların ya da Yunanistan'daki Türklerin" ibaresinin yer aldığından bahsetmiştik. Bu madde 24 Ocak 1923 tarihli "Alt Komisyonca Kabul Edilen Sözleşme Tasarısının 5'inci maddesinde de "Türkiye'deki Rumların ya da Yunanistan'daki Türklerin" şeklinde yer alır. Oysa 30 Ocak 1923 tarihli "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol"un 5'inci maddesinde "... Türkiye'deki Rumların ya da Yunanistan'daki Müslümanların mülkiyet haklarına ve alacaklarına bir zarar verdirilmeyecektir" ibaresi yazılıdır²⁴. İ. Soysal'ın Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları adlı eserinde, 5 nci madde: "...Yunanistan'daki Türkler" ibaresi olarak yazılır²⁵. Anlaşmanın 1'inci maddesi din temelinde 5'inci maddesi de milliyet temelinde belirlenmiş olur.

30 Ocak 1923 günü Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu Başkanı M.Montagna'nın Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu Başkanı Lord Curzon'a sunduğu rapor'da, Türk Temsilci Heyeti'nin sözleşmenin 1'inci maddesine: "***Katolik dininden Osmanlı Rumlarının da mübadele kapsamına alınmasını öngören bir hüküm konulmasını istemekteydi. Mübadele ilkesinin böylesine genişletilmesine kesinlikle karşı çıktım ve bunda başarıya ulaştım***" diye-

belirtmektedir. Kamulaştırma karşılığı olarak ödenecek para da yok denecek kadardır; kaldı ki, kamulaştırma işleminden sonra, değer tutarının dörtte biri ödenmektedir" demiştir. Yunan Temsilci Caclamanos, 10 Mayıs 1914 tarihli kanunun yalnız Türk emlakine yöneltilmiş olduğunu kabul eder. Bu kanunun kaldırılacak kanunlar arasında alınacağını ve kanun göz önünde tuttuğu malların tasfiye edileceğini ifade eder (LBK, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 328-341).

22 LBK, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 381-385.

23 LBK, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 369.

24 **Lozan Barış Konferansı (LBK), Tutanaklar-Belgeler**, Çeviren Seha L. Meray, İkinci Takım, C II, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 83.

25 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 186. Ayrıca Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukavelenameler, Muhtelit Mübadele Komisyon Kararları, Türkçeye Çeviren Mehmed Esad Atuner, Damga Mat., 1937, s. 4'te de 5'inci madde Soysal'ın eseriyle aynıdır.

rek süreci ifade eder²⁶. Ancak Montagna ve diğer İtilaf Devletleri delegeleri Katolik Rumlar için gösterdiği çabayı ve özeni Müslüman Arnavutlardan esirgeyerek ortaya bir dram çıkmasına sebep olacaktır.

Lozan Mübadele Sözleşmesinin kabul edilen 1'inci maddesindeki belirsizlikle Yunanistan, kendi sınırları içerisinde yaşayan Müslüman Arnavutları mübadeleye dâhil etme fırsatını elde eder. Bu belirsizlik Lozan'da Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonunda da Yunanistan'daki Müslüman Türklerden bahsedilmek suretiyle dile getirilir ancak Yunanistan'ın bu konuda güvence vermesi ve galip devlet temsilcilerinin de Yunanistan'ı desteklemesiyle sözleşme bu haliyle kabul edilir.

Mübadele uygulaması sırasında sözleşmedeki belirsizlikten kaynaklanan bu konuyu, Yunanistan kendi menfaatine uygun olarak kullanır. Venizelos, Lozan Sözleşmesi'nin imzalamasını yorumlarken aslında bu durumu itiraf eder. Venizelos'a göre, Rum vatandaşlarından çoğu, Anadolu'dan Yunanistan'a gönderilmiştir. Bu sözleşmeyle Yunanistan ülkesindeki Müslümanların gidişini [zorunlu olarak] güvence altına almıştır²⁷. Türk tarafı ise Sözleşme ile ülkesinden ayrılan ve ayrılacak olan Ortodoks Rumların bir daha Anadolu'ya dönmemesini hukuki güvence altına almış olur. Her iki ülke açısından bir yönüyle kazançlı çıkılan mübadele için hiç beklenilmeyen masum bir tarafı olarak Çamerya bölgesinde yaşayan Müslüman Arnavutlar, kendilerini mübadil olarak bulacaktır. Böylece Arnavutların kaderi sözleşmenin yürürlüğe girmesinden bir ay sonra kurulması ön görülen Muhtelit [Karma] Mübadele Komisyonunun²⁸ insafına kalacaktır.

26 Ayrıca Montagna, Türk Temsilci Heyetinin mübadele dışında bırakılacak bölgelerin sınırlarına ilişkin 2'nci madde üzerinde çok ateşli tartışmalar yaptığını ifade eder. Montagna, Müttefik Temsilci Heyetlerinin tüm çabalarına rağmen Türk Temsilci Heyetinin Rumların (mübadele dışı) kalmalarına izin verilen İstanbul bölgesi sınırlarını Bostancı ve Pendik köylerini içerisine alacak biçimde genişletmeye razı olmadığını belirtir. Bunlara ilave olarak Montagna, Türk Heyetinin 30 Ekim 1918 tarihinden sonra göç etmiş Rumların (İstanbul'da) burada kalmalarına razı olmadığını ancak "*buna karşılık birtakım Müslüman halkların mübadele dışında tutulması konusunda yeni bir isteğinden vazgeçerek, büyük bir fedakârlığa*" katlandığını belirtir (LBK, Birinci Takım, C I, Kitap II, s. 381-383).

27 Renée Hirschon, **Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Çev. Müfide Pekin, Ertuğ Altınay, İst. Bilgi Üni. Yayını, İstanbul, 2005, s. 44.

28 Mübadele Sözleşmesi gereği olarak Bağlı taraflardan her birinden dört ve I. Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Konseyi'nin seçeceği üç üyeden oluşacak ve Türkiye ile Yunanistan'da toplanacak bir Karma Komisyon kurulması kararlaştırılır. Komisyonun başkanlığını tarafsız olan her üç üye sırası ile yapacaktır. Karma Komisyon gerekli gördüğünde

Burada vurgulanması gereken önemli bir konu da Türk Heyeti'nin Lozan'daki tutumudur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası içerisinde yer alan Dr. Rıza Nur, muhalif Arnavut kökenli mebuslarla işbirliğine girer ve hatta Arnavutluk isyanlarını desteklemekle suçlanır. Dolayısıyla Arnavutlara sempatiyle bakan Rıza Nur'un, Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonunda Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların mübadele dışında kalması için sarf ettiği gayretlerinin samimi olduğunu söylemek mümkündür.

2. Mithad Frashëri'nin Atina Büyükelçiliğine Atanması²⁹

Türk-Yunan mübadelesindeki Müslüman Arnavutların durumunu daha iyi anlayabilmek için Yunanistan'da "Megali İdea"yı uygulamaya koyan Venizelos'un politik hayatına kısaca bakmak faydalı olacaktır. Zira, Venizelos'un, Başbakanlığında Yunanistan, Balkan Savaşları sonrası yüzölçümünü ve nüfusunu iki katına çıkardığı gibi ekonomisini de güçlendirir. Venizelos, I. Dünya Savaşı'nda Megali İdea'yı gerçekleştirmek için İtilaf Devletleri ile birlikte hareket eder. Yunanistan, Başbakan Venizelos'un liderliğini yaptığı dönemde, İzmir ve Batı Anadolu'yu işgal eder. Bu dönemde Sevr Antlaşması da imzalanır. Venizelos, 1 Kasım 1920 seçimlerine İngiltere'de pahalı kağıda bastırılan "Büyük Yunanistan" haritasıyla girer. Venizelos ve Megali İdeacılar, seçimi kaybederken Megali İdea için savaşa inanmayan Dimitrios Gunaris başbakan olur³⁰.

Venizelos'un seçimi kaybetmesinde Megali İdea'ya karşı çıkan Yunanlıların yanı sıra farklı kimlikler de etkin rol oynar. Bu dönemde Kuzey Yunanistan'ın % 39'u da Müslümanlardan [büyük çoğunluğu Arnavut] oluşur ve bunların da Megali İdea'ya hayır dedikleri tahmin edilir. Venizelos seçimleri kaybederek ülkeyi terk ederken Kral Konstantin ülkeye döner. "Küçük Fakat Saygın Yunanistan" olmasını destekleyenlerce oluşturulan yeni iktidar, Anadolu'dan ordusunu çekmediği gibi 1921 yılı başlarında basına sansür uygulayarak halkın Anadolu'daki yenilgi ve felaketten haberdar olmasını engeller. Böylece Venizelos, Megali İdea'nın yenilgisinin yükünden kurtulur. Ancak karşıtları, Venizelos'u bilerek seçim kaybederek yenilginin yükünü krala yük-

başkanlığını tarafsız başkanın yapacağı bir Türk ve Yunan üyeden oluşacak alt komisyon kurmaya yetkili kılınır (Arı, **Büyük Mübadele**..., s. 19).

29 Çalışmamızda faydalandığımız raporlar, Luan Maltezi ve Sherif Delvina tarafından Arnavutluk Devlet Arşivinden tasnif edilerek yorum yapılmaksızın 2002 yılında Mid'had Frashëri Ministër Fuqiplote Athinë (1923-1926) başlığıyla Arnavutça olarak yayımlanır.

30 Damla Demiröz, **Savaşın Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 22-28.

lemekle suçlarlar. 1922 yılı yenilgisi sonrası Yunan ordusu siyasi hayata müdahale eder ve Yunanistan'ı Lozan'da temsil etmesi için Venizelos'u göreve çağırır. 1922 yılı sonrası Yunanistan'da yaşanan sarsıcı değişiklikler siyasete de yansır ve Venizelos 1928 yılında [Anadolu'dan gelen Mübadillerin desteğiyle] yeniden başbakan seçilir³¹.

Epir-Çamerya bölgesi, Yunanistan'a Balkan Savaşları sonrası Yunan Megali İdea'sı çerçevesinde Venizelos'un başbakanlığı döneminde dâhil edilir. Anadolu işgali devam ederken 1 Kasım 1920 seçimlerinde Megali İdea'ya karşı Yunanistan'daki farklı grupların Venizelos'u yenilgiye uğratmış olması ve bu grupların arasında Müslüman Arnavut unsurunun olması önemlidir. Bunlara ilave olarak Yunanistan'ı Lozan Konferansı'nda Venizelos temsil eder ve mübadele konusunda son sözü ülkesi adına O söyler. O da Yunanistan'daki farklı grupların özellikle de Müslümanların ülkesinden çıkarılması yönünde politika uygular. Bu gelişmelere bakarak Venizelos'un siyasi hayatının Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların kaderlerini doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür.

Epir bölgesinde bulunan Çamerya veya Yunanlıların deyişiyle Thesproita, İyon Denizi kıyılarından başlayarak doğudaki İyonya dağlarına ve güneyde Preveze körfezine kadar uzanan bölgedir. Kendilerinin İliryalı³² atalarından geldiklerini kabul eden buradaki Arnavut nüfus, İliryalılardan bu yana bu bölgenin yerlisidir. Bir diğer önemli nüfus ise Kalamit Nehri'nin her iki yakasına kurulmuş olan kasaba ve köylerde yaşamaktadır. Bu bölgede I. Dünya Savaşı öncesi nüfusun % 93'ünü Arnavutlar oluşturmakta iken Müslüman Arnavutların bölgeyi terk etmek zorunda kalması sebebiyle savaş sonrası Arnavut nüfus oranı % 50'ye inmiştir. Yunanistan, 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması dâhilinde sınırları içerisinde yer alan Arnavut azınlığı kabul eder. Bunun yanı sıra bölgedeki Ortodoks Arnavut nüfusa dokunulmaması sebebiyle pek çok Müslüman Arnavut'un da Hristiyanlığa geçtiği tahmin edilmektedir. Ortodoks Arnavutlara da "Arvandis"ler denilmektedir³³.

31 Demiröz, **Savaşın Barışa Giden Yol...**, s. 28-35.

32 Balkan yarımadasına en eski yerleşen İlirlerdir. Bunların, eski Yunanistan'ın sınırından başlayarak Adriyatik'in kuzeyine kadar yani bugünkü Arnavutluk'un dışında Bosna-Hersek ve Dalmaçya'ya kadar olan coğrafyada yaşadıkları kabul edilir (Mehdi, Frashëri, **Historia Elashte Eshqiperise Dhe E Shqipetareve**, Phoenix, Tiranë, 2000, s. 51-53).

33 Nazif Mandacı, Birsen Erdoğan, **Balkanlarda Azınlık Sorunu: Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristan'daki Azınlıklara Bir Bakış**, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi (SAEMK), Ankara, 2001, s. 37-38; Halil

Lozan'da imzalanan Mübadele Anlaşması'ndan sonra bile Türk-Yunan mübadelesi toplantısında Yunan delegesi, Epir bölgesinde yaşayan [Müslüman] Arnavut azınlığı göndermek gibi bir niyetlerinin olmadığını yeniden ifade eder. Hatta Yunanistan, Arnavutların kaygısını gidermek için Milletler Cemiyeti'ne yazdığı 6 Ağustos 1923 tarihli bir mektupta, Arnavut azınlığın mübadele dışı tutulacağını beyan eder. Ayrıca 3 Ekim [1923]'de Tirandaki Yunan sorumlu [Temsilci] da Yunanistan'ın [mübadele sözleşmesi] sorumluluklarından kaçmayacağını ifade etmek suretiyle³⁴ Müslüman Arnavutların mübadele kapsamı dışında tutulacağını belirtir. Yunan Hükümeti verdiği tüm bu taahhütlere uymaz. Balkan Savaşları sonrasında işgal ettiği ve nüfusunun hemen tamamı Müslümanlardan oluşan Epir-Çamerya bölgesindeki Arnavutları Lozan Mübadele Sözleşmesi'nden sonra başlayan nüfus mübadelesinde Anadolu'dan gelen göçmen Rumlarla değiştirmek için harekete geçer³⁵.

Arnavutluk ise 28 Kasım 1912 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra bir türlü iç istikrarını sağlayamadığı gibi komşusu devletlerin işgallerine de engel olamaz. Londra Konferansı kararıyla Ren Prusya'sında küçük bir prensliğin başında bulunan Prens dö Vid'in kardeşi Giyom-Frederik-Hanri dö Vid Arnavutluk Kralı olarak atanır. I. Dünya Savaşı başladığında kral Arnavutluk'u terk eder ve ülke yeniden işgallerle karşı karşıya kalır. I. Dünya Savaşı gizli antlaşmalarında Arnavutluk toprakları da Anadolu toprakları gibi pazarlık konusu yapılır. Savaş sonrası Arnavutluk'ta işgaller devam eder. Arnavutluk, yeniden bağımsızlık mücadelesi verdikten sonra mübadelenin yapıldığı yıllarda iç istikrarını sağlamakla uğraşmaktadır³⁶. Yunanistan'ın Arnavutluk'taki siyasi belirsizlikten de yararlanmak suretiyle ülkesindeki Müslüman Arnavutları mübadeleye dâhil ettiği bir gerçektir.

Lozan'da Türk ve Yunan Mübadelesi üzerine ateşli tartışmaların yapıldığı bir dönemde Mid'hat Frashëri, 9 Ocak 1923'te Atina'ya Arnavutluk Büyükelçisi olarak atanır ve kendisini Türk ve Rum mübadelesi kapsamında Yunanistan'ın Epir-Çamerya- bölgesinde yaşayan Müslüman Arnavutları zorla mübadele kapsamına dâhil etme sürecinin içerisinde bulur.

Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 112.

34 J. Swire, **Albania-The Rise Of A Kingdom**, Arno Press & The New York Times, New York, 1971, s. 415.

35 Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**..., s. 111-112.

36 Arnavutluk'un 28 Kasım 1912 sonrası siyasi belirsizliği ve çizgisi için bakınız (Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**..., s. 22 vd.)

M. Frashëri, Yunanistan'daki Müslüman Arnavutlara karşı "Yunan düşman politikası"nı Lozan'da Nüfus Mübadelesi Alt Komisyon Başkanlığı da yapan Montagna'dan³⁷ tesadüfen öğrenir. Montagna, Fraşeri'ye Yunan delegesinin Lozan'da var olan mübadele anlaşmasına göre, Yunanistan'da yaşayan Müslüman Arnavutları Türk olarak kabul etmeyeceğini taahhüt ettiğini belirtir. Montagna'ya göre Müslüman Arnavutlar Türkiye'deki Rumların mübadelesine dâhil edilemez. Ancak gelişmeler Montagna'ya doğrulamaz³⁸.

Yanya Valisi, bir yerel gazeteye verdiği demeçte [Müslüman] Arnavutların Türk olarak mübadele edileceğini açıklar. Bu açıklama Yunanistan'da yaşayan Arnavutlar arasında şok etkisi yaratır. Bu süreçte Yunan milletvekili Bakelbaşı da bir gazeteye verdiği beyanatta, Epir bölgesine Türkiye'den dönecek Rum mültecileri yerleştirmek için gideceğini beyan eder. Bu beyanlar şahıslardan ziyade Yunan Hükümetinin [Müslüman] Arnavutluk halkını zorla yerinden etme politikasının devreye sokulacağını işaretleridir³⁹.

Yunanistan, Mübadele kapsamında olmayan kendi sınırları içerisindeki Müslüman Arnavutları da Mübadeleye dâhil etmek suretiyle mübadeleyi din temeli üzerinden yorumlamaktadır. Ancak Anadolu'dan [Ortodoks] Rumlar dışında Ortodoks Araplar ile diğer Hristiyanları ülkesine kabul etmeyerek mübadelelerin uygulanmasında kendisiyle çelişir hale gelir. Bu süreçte Mersin'de yaşayan Ortodoks Arapların mübadeleye dâhil edilip edilmeyeceği [Muhtelit Mübadele Komisyonunda] tartışma konusu olur. Ancak görüşmeler sonucunda Yunanistan'daki Müslüman Arnavutlar ile Türkiye'deki Katolik Rumların ve Ortodoks Arapların mübadeleden ayrı tutulması gerektiğine karar verilir⁴⁰. Yunan komisyon üyeleri, gerekçe olarak Arap Ortodokslarının kendileriyle hiçbir münasebet ve millî bağlarının olmamasını ileri sürerler⁴¹. Yunan temsilcilerinin bu yaklaşımlarına rağmen, Yunan makamları Epir-Çamerya bölgesinde bulunan Müslüman Arnavutları mübadeleye zorla dâhil etme planını uygulamaktan vazgeçmez.

37 Frashëri'nin raporlarında Montagna olarak yazılmıştır.

38 Luan Malltezi ve Sherif Delvina, **Mıd'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**, Shtëpia Botuese "Lumo Skendo", Tiranë, 2002, s. 3-7.

39 Malltezi ve Delvina, **Mıd'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 3-7.

40 Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**..., s. 112. Ortodoks Türklerin mübadele kapsamı dışında tutulması kararı alınmasına rağmen önemli miktarda Ortodoks Türk Yunanistan'a gider (Erdal, **Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925**..., s. 52).

41 Erdal, **Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925**..., s. 75.

Epir⁴² bölgesini Müslüman Arnavutlardan arındırarak Anadolu'dan gelen Rumları yerleştirmek suretiyle bölgedeki Arnavutluk iddialarını ortadan kaldırmak niyetinde olan Yunanistan,⁴³ görüşmelerde alınan kararların aksine ülkesindeki Müslüman Arnavutları mübadeleye dâhil edebilmek için yeniden çalışmalarına hız verir. Onun için Türkiye'den çıkarılan Ortodoks Rumlara karşı, Girit ve Arnavutluk sınırına yakın yerlerde yaşayan Müslümanlar zorla mübadeleye dâhil edilmek istenir⁴⁴.

Yunanistan'ın, Epir bölgesini Müslüman Arnavutlardan arındırma politikasının altında yatan iki temel neden vardır. Birincisi, Anadolu'dan gelen Rumları yerleştirmek suretiyle Çamerya bölgesindeki Arnavutluk iddialarını ortadan kaldırmaktır. ikincisi de 4.5 milyon nüfuslu Yunanistan'da, I. Dünya Savaşı ve Anadolu yenilgisi sonrasında ekonomik sıkıntıların başlamasıdır⁴⁵. Yunanistan'a mübadele sonucu 1.3 milyon insanın daha gelecek olması Yunan liderlerini mübadele sözleşmesinin aksine kimi zaman Müslüman Arnavutları dâhil etme, kimi zaman da sözleşmeyi engellemeye iter. Bu engellemeler üzerine mübadele sorunu 1925 yılında Milletler Cemiyeti'ne oradan da Adalet Divanı'na sevk edilir⁴⁶.

42 25 Ağustos 1924 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde "Epir Müslümanlarının nakline karar verildiği" haberi vardır (Cahide Zengin Aghatabay, **Mübadele ve Kamuoyu (1920-1923)**, Bengi Yayınları, 2007, s. 173).

43 Epir bölgesinde Ortodoks Arnavutlar da yaşamaktadır. Ancak Ortodoks Arnavutlar, kendiliklerinden asimile olmuş sadece Attika gibi buldukları bölgede sayıca çok olanlar geleneklerini korumuş ve ev içerisinde kalmak şartıyla ana dillerini muhafaza edebilmişlerdir (Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 35-38).

44 Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**..., s. 112.

45 Göçmenlerin Yunanistan'a gelişiyle I. Dünya Savaşı sonrası oluşmaya başlayan sanayi için ucuz iş gücü oluşmaya başlar. 1922 yılına kadar Yunanistan'da olmayan halı, kumaş dokumacılığı gibi iş kolları gelişir. Tütün ve buğday üretiminde artış gözlenir. Yunanistan'da sol güçlenir. Ancak 1923-1932 yıllarında Yunanistan hiç olmadığı kadar dış borca da girer. Yunanlılar 1922'ye kadar "kurtarılmayı bekleyen boyunduruk altındaki kardeşlerimiz" yerine "Yunanlılığından" kuşku duyulan ekonomide rakip kabul edilen "ötekiler" olurlar (Demirözü, **Savaşın Barışa Giden Yol...**, s. 31-34).

46 Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**..., s. 113. 1925 yılında Türkiye Atina'ya büyükelçi atar ve 1 Aralık 1926 tarihinde mübadele sorununu aşmak için Türk-Yunan Etabli Anlaşması imzalanır. 1920-1928 yılları arasında göçlerin de etkisiyle Yunanistan nüfusu yaklaşık iki katına çıkar ve konut, işsizlik gibi sorunlarla Yunanistan'ın iç istikrarı bu dönemde siyasî belirsizlik gösterir (S. Esin (Derinsu) Dayı, "Atatürk'ün Balkan Politikası (1923-1938)", **Dokuzuncu Askerî Tarih Semineri Bildirileri I**, İstanbul, 22-24 Ekim 2003, s.

Yunan liderlerinin mübadeleye olan çelişkili tutumunu Venizelos örneğinde görmek mümkündür. Lozan Konferansı öncesinde mübadeleye olan tutumunu yukarıda özetlediğimiz Venizelos, “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” imzalanmadan dört gün önce 26 Ocak 1923 günü *Elefthero Vima Gazetesine* şu açıklamada bulunur: “... *Biliyorum ki göçmen nüfus bu yaptığım için beni lanetleyecek. Ama vicdanım onların yararına çalıştığımı söylüyor.*”⁴⁷

Venizelos, Pire’de göçmenlere hitaben yaptığı bir başka konuşmasında da mübadeleye sebep olan “Küçük Asya” felaketini İstanbul’un kaybedilişiyle mukayese eder: “*Küçük Asya Felaketi’nin İstanbul’un alınmasından daha büyük bir felaket olup olmadığı incelenmeye değer. İstanbul alındığında (Türkler tarafından fethedildiğinde) millet yerinde kalmaya devam etmişti.(...) (B) uğun uğradığı felakete uğramamıştı.*”⁴⁸ Başka bir beyanında Venizelos, Lozan Antlaşması’nı imzalamadaki amacının Yunanistan’daki Müslümanların gidişini güvence altına almak olduğunu da itiraf etmekten çekinmez⁴⁹. Venizelos’un ülkesindeki Müslümanları gönderme konusunda başarılı olduğunu da söyleyebiliriz. Zira, 1920’lerde Yunanistan’da yaşayan Müslüman nüfus oranı %20 iken 1930’da bu oran % 6’ya kadar düşer. Böylece Yunanistan, tarihinde hiç olmadığı kadar “homojenleşmiş” olur⁵⁰. Bu politikadan Müslüman Arnavutlar da olumsuz olarak etkilenir.

3. Mid’hat Frashëri’nin Yunan Makamlarıyla Temasları ve Talepleri

Müslüman Arnavutların zorla mübadeleye dâhil edilmesi ihtimalinin belirmesi üzerine Lozan’da bulunan Arnavutluk temsilcilerinden⁵¹ Mehmet

624-626. Sonradan Mübadele Anlaşması gereği karşılaşılan sorunları çözmek üzere Muhtelit Mübadele Komisyonu kurulur (M. Murat Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997, s. 47). Komisyon çalışamaz hale gelince de 21 Haziran 1925 tarihinde Ankara ve 1 Aralık 1926 tarihlerinde de Atina Anlaşmaları yapılır. Venizelos’un Ağustos 1928’de yeniden başbakan olması ve iki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşaması üzerine 10 Haziran 1930’da Türk-Yunan Ahâli Mübâdele Anlaşması imzalanmıştır (Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, s. 115).

47 Demiröz, **Savaşın Barışa Giden Yol...**, s. 30.

48 Demiröz, **Savaşın Barışa Giden Yol...**, s. 28.

49 Hirschon, **Ege’yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi...**, s. 44.

50 Demiröz, **Savaşın Barışa Giden Yol...**, s. 31.

51 Lozan Konferansı devam ederken Arnavutluk Heyeti, Osmanlı Devleti’nin borçlarının görüşüldüğü komisyonlara katılır (Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**..., s. 101).

Konica, Yunanistan'ı temsil eden Venizelos ile Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların durumunu görüşür. Konica, Arnavutların mübadele dışında kalabilmesi için ilginç bir teklifte bulunur. Konica, Arnavutluk'un Gjirokastra (Ergiri) ilinde bulunan 28.000 Yunan asıllı Arnavut vatandaşın Çamerya'da bulunan Arnavut asıllı Yunan vatandaşlarıyla değişimini (takasını) teklif eder. Teklifi ilgiyle karşılayan Venizelos, teklife sıcak bakmakla beraber değişimin zorla değil istekle yapılmasından yana olduğunu bildirir. M. Konica da bu durumu 13 Haziran 1923 tarihli gizli ibareli bir raporla Arnavutluk Dışişleri Bakanı'na bildirir⁵².

Yunanistan, Müslüman Arnavutların mübadelesi konusunda iyi niyetli olmadığını Konica'nın bu teklifiyle bir kez daha gösterir. Yunanistan böyle davranmakla Epir-Çamerya bölgesini Müslüman Arnavutluk nüfusundan arındırırken Ergiri bölgesindeki iddialarını sürdürebilmek için burada yerleşik bulunan Yunan asıllı vatandaşların yerlerinde kalmalarına olanak sağlar.

Mid'hat Frashëri, Atina'ya Arnavutluk Büyükelçisi olarak atanmasıyla birlikte Müslüman Arnavutların Türk-Yunan Mübadelesi'ne dâhil edilmemesi için yoğun bir çalışma içerisine girer. Frashëri, bu amaçla başta Venizelos olmak üzere Yunan devlet adamlarıyla doğrudan doğruya 80 kadar görüşme yapar ve Yunanistan makamlarına 200 kadar yazı yazar. Bu görüşmelerde Yunan makamları, büyükelçiye Müslüman Arnavutların mübadele kapsamına dâhil etmeyecekleri güvencesini verir. Gerçi mübadele konusu gündeme geldiğinde Venizelos, 14 Aralık 1922 tarihli Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu'nda zorunlu nüfus mübadelesinden vazgeçmek için sıraladığı 6 maddeden 5'incisinde: "*Yunan Hükümeti, Yunanistan'da oturan Türkleri, Yunan ülkesini bırakıp gitmeğe zorlayıcı nitelikte sayılabilecek hiçbir tedbir almamak yükümlünü kabul edecektir...*" garantisini de vermekten çekinmemiştir⁵³. Bu gelişmeleri bilen Frashëri, Yunan makamlarının güvencelerine ihtiyatla yaklaşır.

Frashëri⁵⁴; Yanya'da çıkan "*Qiriks*" isimli gazetenin 26 Mayıs 1923 günlü sayısında, Yanya Valisinin yayınladığı genelgeye rastlar. Genelgede, Arnavutların Türklerle birlikte mübadeleye dâhil olacağı bilgisi yer almaktadır. Frashëri, bu haber üzerine Yunanistan Dışişleri Bakanlığı ile görüşür. Bakanlık yetkilileri Frashëri'ye Yanya, Makedonya ve Trakya valiliklerine Arnavutla-

52 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 47-49. Belge no:18, Arkivi Qender i Shetit (AQSH) F.251, v.1923, d.141,f.1-4.

53 **LBK**, Birinci Takım, C I, Kitap I, s. 226-227.

54 23 Haziran 1923 tarih ve 494 numaralı raporu.

rın Türkler gibi muamele görmeyeceklerini içeren bir genelge gönderdiklerini ifade ederler⁵⁵.

Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, Müslüman Arnavutları mübadeleye dâhil etmeyeceğini bir kez daha teyit etmiş olur. Ancak Frashëri Arnavutluk Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 2 Temmuz 1923 tarih ve 569 numaralı raporuyla Çamerya bölgesinde meydana gelen olayların amacının orada yaşayan [Müslüman] Arnavut nüfusu yerinden yurdundan sökerek göçe zorlamak olduğunu bildirir. Frashëriye göre Çamerya Arnavutları provake edilerek evlerini terk etmeye zorlanmakta ve Asya'dan [Anadolu'dan] gelecek göçmenlere [Rumlara] yer hazırlanmaktadır⁵⁶.

Frashëri'nin Arnavutluk Dışişleri Bakanlığına bildirdiği gibi Yunanistan, Çamerya Arnavutlarını mübadeleye dâhil etme çabalarına devam eder. Bu süreçte Çamerya Arnavutlarından oluşan dört kişilik bir heyet, mübadeleye dâhil olmamak için Yunanistan üst düzey yetkililerinden randevu alırlar. Söz konusu heyet, 19 Temmuz günü darbe lideri Plastiras⁵⁷, Başbakan Gonatai, Tarım Bakanı Lidero ve Dışişleri Bakanı Aleksandri ile görüşür. Frashëri, 21 Temmuz 1923 günü 678 numaralı raporunda bu görüşmeler hakkında Arnavutluk Dışişleri Bakanı'nı bilgilendirir. Görüşmede Plastiras, Paramithi'de yaşayan halkın Türk olduğunu ifade eder. Ganatai, Arnavutların Türkler gibi mübadele edilmeyeceğini fakat aynı zamanda birçok Türk'ün de kendilerini Arnavut [kökenli] vatandaş olarak yazdırmak istediğini belirtir. Aleksandri ise kendilerinin Arnavutların mübadele dışında kalmasını bildirdiklerini ancak Lozan Antlaşması Komisyonunun bu konuyu ayırt edeceğini ifade eder. Görüşmeler sonucu Arnavut Heyeti kesin bir güvence ya da teminat alamadan Çamerya'ya dönerler. Frashëri, raporunda, yakın zamanda Dedeğaç'ta meydana gelen bir olayı örnek göstermek suretiyle⁵⁸ Türklerin Arnavut belgesi almadığını, gerçekte Arnavutların kendilerini belgelemeye çalıştıklarını ifade eder⁵⁹.

55 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 49-50. Belge no:19, **AQSH**. F.251, v.1923, d.203,f.51.

56 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 50. Belge no:20, **AQSH**. F.251, v.1923, d.203,f.88.

57 1922 Anadolu yenilgisinden sonra Yunan ordusunda darbeyi Albay Plastiras, Albay Gonatas ve Amiral Fokas yapmıştır (Demirözü, **Savaştan Barışa Giden Yol**..., s. 29).

58 Yaklaşık on gün önce Dedeğaç'ta üç Arnavut kökenli vatandaş gözüaltına alınarak Drama'da Askeri mahkemeye çıkarılır. Bunlardan birisi Dedeğaç Belediye çalışanlarına rüşvet vererek Arnavut olduğuna dair belge alır. Diğer iki Arnavut ise Dedeğaç'ta yaşayan Arnavutların sertifika almaları için propaganda yapar.

59 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 51-52. Belge no:21, **AQSH**. F.251, v.1923, d.143,f.53-55.

Frashëri, kendi girişimlerinin ve Çamerya Heyeti'nin girişimlerinin Müslüman Arnavutlar üzerindeki baskıyı engellemediği gibi Arnavutların mülklerine de el konulduğuna şahit olur. Büyükelçi, 30 Temmuz 1923 günü Yunanistan Dışişleri Bakanlığına bir nota verir. Notada; Zernec, Utra, Goricë, Beznisht, Konçkë, Gollomboç, Shullin, Lajthizë ve Zaroshkë köylerinde yaşayan halkın Yunan makamlarınca Türk olarak sayılması sebebiyle mülkiyetlerine el konulduğu şikâyetini dile getirir⁶⁰.

Frashëri, 25 Ocak 1924 tarihinde Venizelos ile yaptığı görüşmede, Arnavutluk Hükümetinin Yunanistan'ın Arnavut Müslüman unsur ile ilgili uygulamalarından duyduğu rahatsızlığı doğrudan aktarır⁶¹. Frashëri, Yunanistan Başbakanı Pangallo ile de görüşür ve Çameryalı Müslüman Arnavutların durumuyla ilgili bilgi verir. Pangallo Arnavutluk Büyükelçisini dikkatlice dinler ve sorunla ilgileneceğini ifade eder⁶².

Frashëri, Muhtelit Mübadele Komisyonun Yunanistan'ın isteği doğrultusunda Çamerya'dan Anadolu'ya 4 ile 5 bin arasında Çameryalı Müslüman Arnavut'u gönderme kararı aldığını öğrenir. Büyükelçi, Arnavutluk Dışişleri Bakanlığını 15 Eylül 1925 gün ve 24 numaralı raporuyla bu konuda bilgilendirir. Frashëri'ye göre Arnavut unsuru için büyük tehlike gözükmekte ve Çamerya boş kalmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Frashëri, bu gelişmeler karşısında Milletler Cemiyetinin dikkatinin çekilmesini ve Arnavutluk Hükümetinin Yunanistan'dan kovulan her Çameryalı için Arnavutluk'ta yaşayan Yunan unsuru karşısında sert önlemler alması gerektiğini belirtir⁶³.

Koniça bölgesinden iki Arnavut, 16 Eylül 1925 günü Atina'daki Arnavutluk Büyükelçiliğine gelerek, Arnavut olduklarını ispat etmiş olmalarına rağmen Yunan makamlarının 23 Arnavut'u zorla Anadolu'ya göndermek istediklerini bildirir. Bunun üzerine Yunanistan Dışişleri Bakanlığını Büyükelçilikten telefon edilerek bu kişilerin Anadolu yerine Arnavutluk'a gönderilmeleri istenir. Ancak bakanlık yetkilileri bu kişilerin Muhtelit Mübadele Komisyon

60 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 54. Belge no:23, AQSH. F.251, v.1923, d.143,f.62.

61 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 192-193. Belge no:141, AQSH. F.251, v.1925, d.131/1,f.7-9.

62 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 194-195. Belge no:143, AQSH. F.251, v.1925, d.131/1,f.45.

63 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 208-209. Belge no:153, AQSH. F.251, v.1925, d.131/1,f.119-120.

kararıyla Arnavut olarak tanımlanmadığı için zorla Anadolu'ya gönderileceğini bildirir. Frashëri'ye göre bu olay, Yunanistan Hükümeti'nin uyguladığı hak ihlaline yeni bir örnek oluşturmaktadır. Onun için Tiran'da bulunan Yunan temsilciliğine nota verilmesi gerekir ve Cenevre'de bulunan Milletler Cemiyeti nezdinde de bu durumun protesto edilmesi gerekmektedir⁶⁴.

Frashëri 17 Ekim 1925 günü Yunanistan Dışişleri Bakanı'ndan sonra Başbakan Pangalos ile iki ülke arasında vatandaşlık anlaşmasının ön görüşmesini yapar. Frashëri, Yunan Başbakanına Çameryalı Arnavutların durumunun iki ülke ilişkilerini engellediğini ifade eder. Büyükelçi, görüşmede 104 Çameryalının hiçbir sebep gösterilmeden tutuklandığını dile getirir ve Çameryalıların mallarına zorla el konulması ile onlara uygulanan baskılardan bahseder. Bunları not alan Yunanistan Başbakanı Frashëri'ye gerekli önlemleri alacağı taahhüdünde bulunarak Yanya komutanına ve tarım bakanına bu konuyla ilgilenmesi için kesin talimat vereceğini ifade eder. Frashëri'ye göre Pangalos, Çameryalılar hakkında Lozan Anlaşması'ndaki maddeleri bilmezden gelmektedir. Yunanistan makamlarının bu tutumu karşısında Frashëri, kendi hükümetine Türkiye'nin tutumunu örnek gösterir. Frashëri'ye göre, Yunanistan'ın amacı, Çameryalıları kovmak ya da bunları gitmeye zorlamaktır. Bu durumun önüne geçebilmek için Arnavutluk'un da Türkiye gibi önlem almasını gerekli gören Frashëri, Arnavutluk Hükümeti'nin ülkesinde yaşayan Yunan azınlığı mübadele etmesini tavsiye ederek "Yunanlılar bize yalvarmalı biz onlara değil" ifadesini kullanır⁶⁵.

Frashëri'nin güvenilir kaynaklardan öğrendiğine göre Preveze valisi Çeka, Margılış müftüsüne ve Arpitse muhtarlarına halka mübadeleye dâhil olunması yönünde beyanda bulunarak halkı teşvik etmeleri için rüşvet teklif etmiştir⁶⁶. Frashëri'nin Yunan makamlarıyla doğrudan görüşmeleri ve yazışmaları Çamerya'da yaşayan Müslüman Arnavutlarının mübadeleye zorla dâhil edilmesini engelleyemez. Frashëri ve Arnavutluk makamları, Müslüman Arnavutları mübadele dışında tutabilmek için Milletler Cemiyeti ile Muhtelit Mübadele Komisyonu nezdinde girişimlerde bulunurlar.

64 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 210-211. Belge no:155, AQSH. F.251, v.1925, d.131/1,f.198.

65 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 216-217. Belge no:162, AQSH. F.251, v.1925, d.80,f.27-29.

66 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 165. Belge no:118, AQSH. F.251, v.1925, d.131,f.198-199.

3. Frashëri'nin Milletler Cemiyeti ile Muhtelit Mübadele Komisyonundan Talepleri

Frashëri, Cenvre'ye Milletler Cemiyeti Genel Kurulu toplantısına giderek temaslarda bulunur⁶⁷. Millet Cemiyeti genel oturumunda konuşan Frashëri, Yunanistan'da yaşayan Müslüman [Arnavut] halkın haklarını Yunanistan Hükümeti'nin korumasını talep eder. Bu konuşmada Lozan'da Venizelos ve Caclamos'un Müslüman Arnavutların haklarını koruyacağını taahhüt ettiğini hatırlattıktan sonra Arnavutların mülklerinin ellerinden alındığını açıklar⁶⁸.

Arnavut Hükümeti'nin şikâyeti üzerine, Yunanistan'ın "Chameria⁶⁹" bölgesinde yaşayan Müslüman Arnavutların durumu Cemiyet-i Akvam'da tartışılır⁷⁰. Arnavut Hükümeti'ne göre, Yunanistan, Türk-Yunan mübadelesi kapsamında bu bölgedeki Müslüman Arnavutları Türkiye'ye göndererek buraya Anadolu'dan gelen Rumları yerleştirmeye çalışmaktadır. Yunanlılar, Arnavutların sadece Arnavutluk'ta yaşadıklarını iddia ederek buradaki Müslümanların Türk olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşmelerden sonra Cemiyet-i Akvam da bu sorunu incelemek üzere Muhtelit bir [Mübadele] Komisyon kurulmasına karar verir⁷¹.

İsveçli Eric Einer Ekstrand başkanlığındaki bir özel heyet [komisyon] Epir bölgesinde Arnavut kökenli insanlardan bilgi toplamaya gider. Heyet, Yunanistan'da yaşayan azınlık Müslümanların kendilerinin Anadolu'dan (Türkiye'den) geldiğini düşündüklerinden mübadeleye dâhil olmak istediği sonucuna varır. Yunanistan'da yaşayan Müslüman azınlığın çoğu Türk olduğundan bu durum heyeti şaşırtmamıştır. Fakat Çamerya Arnavutları, kendilerinin Arnavut ulusuna tabi olduklarını ifade ederek tartışmanın bu ekseninde yürütül-

67 Frashëri, 13 Eylül 1923 günlü Arnavutluk Dışişleri Bakanı'na gönderdiği raporda Milletler Cemiyetinin azınlıklardan sorumlu başkanı ile Bulgaristan'ın farklı tren istasyonlarında bulunan 2 bin Kosovalı mültecileri hakkında görüşme yaptığını bildirir (Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 58-59. Belge no:26, AQSH. F.251, v.1923, d.211,f.250-251).

68 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 59-61. Belge no:27, AQSH. F.251, v.1923, d.201,f.204-206.

69 Chameria, Epir Bölgesinin sahil kısmına verilen Arnavutça ismidir. Şu anda güney Arnavutluk ile Kuzey batı Yunanistan'da bulunmaktadır.

70 Milletler Cemiyetinin 19 Aralık 1923'te 27'nci dönem 10'uncu oturumunda Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların durumu görüşülür. Kurul, Çamerya konusu hakkında özel bir karar alarak Yunanistan'da yaşayan Arnavutluk nüfusun mübadeleye dâhil olmamasıyla ilgili 19 Ocak 1923 tarihli Yunan deklarasyonunun uygulanması talebi konusunda ısrar edilmesi gerektiğine karar verir.

71 Miranda Vickers, **The Albanians**, WBC Ltd. London, 1997, s. 112-113.

mesini talep ederler. Bu durum Cemiyet-i Akvam'ın 13 ncü oturumunda 29 Ağustos-3 Ekim 1924 tarihleri arasında görüşülür. Görüşmelerde Arnavutluk Heyeti, Yunanlıların Epir'deki Arnavutları Türk azınlık olarak göstermek için çaba sarf ettiklerini iddia eder. Sonuçta Cemiyet-i Akvam Yunanistan'da yaşayan Arnavut Müslümanların korunması için tekrar bir komisyon kurulmasına karar verir⁷².

Frashëri raporunda, Muhtelit Mübadele Komisyonunun faaliyetleri hakkında Arnavutluk Dışişleri Bakanı'na bilgi verir ve Komisyon Başkanı Ekstrand'ı açık bir Arnavut düşmanı olarak niteler. Sebebini de Yunanistan'ın Arnavutlara karşı yürüttüğü politikanın destekçisi olarak açıklar⁷³. Frashëri, Yunan delegesinin Lozan'da Arnavutların taleplerini onaylamasına rağmen şimdiye kadar 60 bin Arnavut'un kendi yurtlarından kovularak Anadolu'ya kendi iradeleri dışında gönderildiğini ifade eder. Frashëri, beş bin Arnavut'un daha yerlerinden edilmesi projesinin Yunan ve Türk Hükümeti'nin taahhütleri ile Milletler Cemiyeti kararlarına ters düştüğünden mübadelenin önüne geçilmesini talep eder⁷⁴.

Çamerya'dan beş bin Arnavut'un zorunlu mübadeleye dâhil edilmemesi için harekete geçen Frashëri, İstanbul'da bulunan Muhtelit Mübadele Komisyonuna gönderdiği yazısında, Muhtelit Mübadele Komisyonunu hükümetinin kendisine verdiği yetki çerçevesinde güçlü bir şekilde protesto etmeyi düşündüğünü bildirir⁷⁵. Beş bin Müslüman Arnavut'un mübadele kapsamında gönderilmesi üzerine Frashëri, Arnavutluk Hükümeti adına durumu Muhtelit Mübadele Komisyon nezdinde protesto eder. Frashëri protestosunda mübadelenin Lozan Konferansı çerçevesinde yapıldığını hatırlatarak Arnavut kökenli Müslümanların bu mübadele kapsamı dışında tutulmasının Lozan'da belirtildiğini ve bu durumun kabul edildiğini ifade eder⁷⁶. Protestodan sonra Frashëri İstanbul Arnavutluk Konsolosu Nezir Beyi de 20 Kasım 1925 günü bilgilendirir⁷⁷.

72 Vickers, **The Albanians...**, s. 112-113.

73 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 200-202. Belge no:147, **AQSH**. F.251, v.1925, d.131/1,f.132-134.

74 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 240-242. Belge no:181, **AQSH**. F.251, v.1925, d.131/2,f.117.

75 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 239-240. Belge no:180, **AQSH**. F.251, v.1925, d.131/2,f.109.

76 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 240-242. Belge no:181, **AQSH**. F.251, v.1925, d.131/2,f.117.

77 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 253-254. Belge no:191, **AQSH**. F.251, v.1925, d.131/2,f.296-298.

Frashëri mübadelenin önüne geçilemediğini gördükten sonra Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporunda kendi çözüm önerisini de sunar. Frashëri'ye göre, bu durum karşısında Arnavutluk Milletler Cemiyeti nezdinde girişimde bulunmalıdır. Eğer Milletler Cemiyeti tayin ettiği temsilciler aracılığı ile Yunanistan'daki Arnavutlara karşı uygulanan baskı ve şiddeti kaldırmak için önlem alamazsa o zaman Arnavutluk; Arnavutluk'ta yaşayan Yunan unsuruna karşı benzer önlemler almalıdır. Arnavutluk Hükümeti, Bu güne kadar kovulan [mübadele edilen] her Çameryalıyı Arnavutluk'a davet ederek bunları Yunan unsurunun mülkünde ve evlerine yerleştirmelidir⁷⁸. Bu durum, büyükelçi tarafından Yunanistan'ın Anadolu'dan gelen Rumları Çamerya bölgesindeki Arnavutların mülklerine el koyarak evlerine yerleştirilmesine bir misilleme olarak teklif edilir.

1924 yılı boyunca Follorin ve Kostur bölgesinde bulunan 38 Arnavut köylerinden 31'i mübadeleye zorlanarak boşaltılır. 1925 yılına kadar ise bu köylerden 35 bin Müslüman Arnavut Anadolu'ya gönderilir. Milletler Cemiyetinde bulunan Arnavut delegesinin 1928 yılı genel kurulunda sunduğu rapora göre, 1924'ten başlayarak 1926 yılına kadar Follorin ve Kostur bölgesinden 40 bin Arnavut, zorla göç ettirilir. Ayrıca Epir'den de 20 bin Arnavut göçe dâhil edilir⁷⁹. Göçe ya da mübadeleye zorlanan Arnavutların bir kısmı Arnavutluk'a giderken büyük bir kısmı Türkiye'ye gönderilir.

Muhtelit Mübadele Komisyonu, 1924 yılının Haziran ayında Türkiye ve Yunanistan'ın iyi niyeti sayesinde dört beş sene biteceği tahmin edilen "tahliye ve sevkiyat" işlerinin 1924-1925 yılı kışından önce son bulacağını açıklar. Tevfik Rüştü Bey⁸⁰ de İkdam Gazetesi'ne verdiği beyanatta Eylül 1924'te mübadelenin ahali nakletme işinin sona ereceğini açıklar. Gerçekten de mübadillerin sevk işlemi 1924 yılının Ekim ayına kadar tamamlandığı için Drama, Kayalar ve Kozan gibi yerlerde ara komisyonlar lağvedilir. Ancak Selanik ve Epir'de mübadele tamamlanamadığı için birer komisyon bırakılır ve 1925 yılının ilk aylarına dek seyrek de olsa mübadiller Türkiye'ye gelmeye devam eder⁸¹. Makedonya kaynaklarında, Lozan mübadelesi kapsamında Ege Ma-

78 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqiptotë Athinë (1923-1926)**..., s. 200-202. Belge no:147, AQSH. F.251, v.1925, d.131/1,f.132-134.

79 Akademia e Shkencave e Shqipërisë, **Historia e Popullit Sqiptar III**, Tiran, 2007, s. 503-505.

80 Tevfik Rüştü Bey, 29 Ağustos 1923 günü bu göreve atanır ve 4 Mart 1925 tarihinde Dışişleri Bakanı oluncaya kadar görevini sürdürür (http://www.mfa.gov.tr/sayin-tevfik-rustu-aras_in-ozgecmisi.tr.mfa.-17-Eyul-2013).

81 Arı, **Büyük Mübadele**..., s. 92.

kedonyası [Selanik]'ndan 6.014 [Müslüman] Arnavut'un göçe tabi tutulduğu bilgisi yer alır⁸². Bu bilgiden de hareketle 1924 yılı sonlarında mübadelenin tamamlanamadığı yerlerin Müslüman Arnavutların mübadeleye dâhil edildikleri yereler olduğunu söylemek mümkündür.

4. Türkiye'nin Tutumu

Türkiye, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra devletin siyasi rejimini belirleyerek buna göre teşkilatlanma faaliyetlerine başlar. Mübadele- nin gerçekleşmesi sırasında alınması gereken acil tedbirler için 13 Ekim 1923 günü Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurulur. 20 Ekim günü İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, vekil (bakan) seçilmesinden hemen sonra 8 Kasım günü Mübadele, İmar ve İskân Kanununu çıkarır⁸³. Bu yapılanmadan sonra Türkiye, mübadele kapsamında ülkeye getirilmeyi bekleyenlerin ulaşımını sağlayacak araçları belirler. Ayrıca, mübadillerin yerleşecekleri yerler saptanarak buralarda iskân hazırlıklarına hız verilir ve mübadeleye 10 Kasım 1923 günü başlanacağı açıklanır⁸⁴.

Yunan makamları, Milletler Cemiyeti ve Muhtelit Mübadele Komisyonu ile yaptığı görüşmelerden sonuç alamayan Frashëri, mübadelenin diğer tarafı olan Türkiye ile temasa geçerek Müslüman Arnavutların Türkiye'ye gönderilmesine engel olmaya çalışır. Bu amaçla İstanbul'a gelen Frashëri, hem Arnavutluk Konsolosu ve Arnavut kökenli vatandaşlarla görüşür hem de Türk yetkililer ve mübadele için oluşturulan Muhtelit Mübadele Komisyon Başkanı ile temaslarda bulunur. Bir haftalık izlenimlerini 11 Ekim 1924 günü Arnavutluk Dışişleri Bakanına telgrafla bildirir. Buna göre, Frashëri, Ahâli Mübadelesi Türk Heyet Başkanı Tevfik Rüştü Bey ile de görüşür. Frashëri, T. Rüştü Bey ile yaptığı görüşmede Arnavutluk Dışişleri Bakanı'nın İsmet Paşa'ya mektup yazması sonucu Ankara'nın [Türk Hükümeti'nin] Çameryalıları Türkiye'ye kabul etmemesi yönünde karar aldığını öğrenir. Ancak Frashëri, bu kararın Muhtelit Mübadele Komisyonuna iletilmemesi sebebiyle pratikte öneminin olmadığını ifade eder. Çözüm olarak da Frashëri, Arnavutluk Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti nezdinde girişimlere bulunarak Muhtelit Mübadele Komisyonunun Çameryalıların Türkiye tarafından kabul edilmemesi yönünde uluslararası bir karar almaya ikna edilmesi gerektiğini belirtir⁸⁵.

82 Nurcan Özgür Baklacioğlu, **Dış Politika ve Göç, Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)**, Derin Yayınları, İstanbul, 2010, s. 172.

83 Arı, **Büyük Mübadele...**, s. 24-32.

84 Arı, **Büyük Mübadele...**, s. 71.

85 Mallezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 134-135. Belge no:21.

Frashëri, 'ye göre; “Yunanistan, Türkiye ve Muhtelit Mübadele Komisyonu, Yunanistan'daki Arnavutları değersiz bir eşya olarak görüyorlar, evlerinden kovuyorlar, mallarına el koyuyorlar ve şimdi bir köle gibi muamele yaparak zorla Anadolu'da tutmak istiyorlar”⁸⁶. Frashëri Yunan makamlarına ve Muhtelit Mübadele Komisyonuna olan kızgınlığını Türk makamlarına da göstermektedir. Gerçekte Türk Hükümeti'nin mübadele kapsamında Müslüman Arnavut nüfusu ülkesine kabul etmeye ekonomik ve siyasi şartları uygun değildir. Onun için Türk makamları Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların mübadele kapsamında Türkiye'ye gelmelerine karşı çıkar.

Türkiye de Arnavutluk gibi Yunanistan'da ikamet eden Müslüman Arnavutların yurtlarından göçe zorlanmalarına taraftar değildir. Bu durumun Lozan tutanaklarında yer aldığı yukarıda belirtilmişti. Mübadelenin uygulanması sırasında Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların da Yunanistan tarafından mübadeleye dâhil edilmesi üzerine konu, Türk makamları arasında yazışmalara sebep olur. Bu belirsizlik ortamında Dâhiliye Vekâletinin “Arnavutluk” tabirinden ne anlaşılması gerektiğini sorması üzerine Hariciye Vekâleti, Dâhiliye Vekâletine 10 Eylül 1339 [1923] tarihli yazıyla Arnavut tabirinden ırk ve kan itibarıyla (iddia edilen) bağlılık olduğunu bildirir. Dâhiliye Vekâleti de bu görüşü Mübadele ve İmar-İskân Vekâlet-i Celilesine 20 Kasım 1923 günü yazılı olarak bildirir⁸⁷.

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâlet-i 11 Eylül 39 tarihli ve iskân 43405/4630 numaralı tezkiresiyle Arnavutların mübadele kapsamında olmaması sebebiyle mübadele kapsamında hiçbir “Arnavud” ferdin gelişine izin verilmemesini Dâhiliye Vekâletine bildirir. Dâhiliye Vekâleti, [Müslüman Arnavutların] mübadele kapsamında kabul edilmemesi hususunu bütün vilayetlere tebliğ eder. Ancak İzmir'e gelen mübadiller içerisinde Müslüman Arnavutlar da yer almış olacak ki, İzmir Valiliği bu durumun önüne geçebilmek için [Yunanistan'daki] hangi kazaların “Arnavud” olduğunun izahını Dâhiliye Vekâletinden ister. Dâhiliye Vekâleti de 20 Kasım 1923 günü, 1397/8540 numaralı tezkiresiyle bu durumu Mübadele ve İmar ve İskan Vekâletine sorar⁸⁸.

Konya Valiliği 9 Şubat 1926 günlü Dâhiliye Vekâlet-i Celilesine 180/253 numaralı yazdığı yazıda Selanik'ten mübadel muhacir getiren Bahr-i Cedid

86 Malltezi ve Delvina, **Mid'hat Frshëri Ministër Fuqplotë Athinë (1923-1926)**..., s. 149-150. Belge no:101, AQSH. F.251, v.1924, d.212,f.72-73.87.

87 **BCA**, 10 Eylül 1923, fon kodu: 272.11, yer no:16.67.10; Özcan, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**..., s. 116.

88 **BCA**, 1923, fon kodu: 272 11, yer no:16.68.9.

Vapuru'nun İstanbul üzerinden Konya'ya gönderdiği Elbasan, Bosna, Kolhonya, Priştine, Tiran muhacirlerinin (sekiz hanede yirmi iki kişi) hakk-ı iskânı haiz olup olamayacaklarını sorar⁸⁹. Dâhiliye Vekâleti, 20 Şubat günü Konya Valiliğine verdiği cevapta, belirtilen yerlerden gelen kişilerin, Lozan Muahednamesinin tarih-i akdi olan 4 Teşrin-i Sani 339 (1923) tarihinden sonra memleket-i asliyelerinden hicret (göç) ettikleri taktirde hakk-ı iskâna malik olmadıklarını bildirir. Ancak memleketlerinden “mübadil” sıfatıyla gelenlerin mübadillerin haiz oldukları hukuka malik olabileceğini ifade eder⁹⁰.

Türk makamlarının yazışmalarından da anlaşılacağı üzere, Türkiye aslında Frashëri'nin suçlamasının aksine göç ve mübadele konusunda olabildiğince titiz davranmaya çalışmıştır. Zira, Türkiye on yıllık savaş yorgunudur ve Yunanistan'ın dışında Balkan ve Kafkaslardan da göç almıştır. Siyasi olarak yeni bir rejim kurmaya çalışan Türkiye, gelecek olan kişileri toplu olarak bir bölgeye yerleştirmekle kuracağı rejime kendi eliyle muhalefet yaratmaktan da çekinmektedir.

Ancak Atina'daki Flemenk sefaretinde bulunan Türk memuru, Epir [Arnavut] Müslümanlarının baskıdan dolayı göçten başka çarelerinin olmadığı bilgisini Hariciye Vekâletine gönderir. Hariciye Vekâleti de 4 Eylül 1923 günü Dâhiliye Vekâletine bu durumu bildirir⁹¹. Dahiliye Vekâleti de 12 Eylül günü konuyu Baş Vekâlete yazar⁹² (EK-1).

Bu yazışmalardan Müslüman Arnavutlara Yunan baskısının artması üzerine Arnavutların komisyona müracaat etmeleri ve komisyonun kabul etmesi sonucu, Türkiye'nin Müslüman Arnavut mübadilleri kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Arnavutluk kaynakları da bizim tespitimizi doğrulamaktadır. Arnavutluk Bilimler Akademisi'ne göre, resmi olarak mübadelenin durmasına rağmen Ocak 1927'de ilginç bir gelişme yaşanır. Kondilis Hükümeti Yunanistan'da kalan Arnavutların göçü için yeni bir girişimde bulunarak Türk Hükümeti'nden Arnavutlara kapılarını açmasını talep eder. Ankara bu isteği, Milletler Cemiyetinin kararlarıyla ve Yunan Hükümeti'nin taahhütleriyle haklı durumda olan Çamerya Arnavutlarının taleplerine ters düştüğü gerekçesiyle geri çevirir⁹³.

89 **BCA**, 1926, fon kodu: 272.12, yer no: 47.89.30.

90 **BCA**, 1926, fon kodu:272.12, yer no: 47.89.30.

91 **BCA**, 1923, fon kodu:272.11, yer no: 16.66.1.

92 **BCA**, 1923, fon kodu:030.10, yer no:233.570.

93 **Historia e Popullit Sqiptar** III, s. 505.

Frashëri'nin raporları ve Türk kaynaklarına göre Çamerya bölgesinden [Müslüman Arnavut] 15.000 tütüncü ve 40.000 çiftçi olmak üzere yaklaşık 55.000 kişi mübadele kapsamına dâhil edilerek Türkiye'ye gönderilir ve bunlar da Antalya ve Silifke havalisine iskân edilir⁹⁴.

Sonuç olarak, Lozan'daki müzakereler sürecinde Yunanistan'daki Müslüman Arnavutların mübadele dışında kalması konusunda Yunanistan'ın verdiği güvence yeterli görülerek Türkiye'nin bu konudaki uyarısı dikkate alınmamıştır. Müzakereye katılan galip devletler de tüm gayretlerini Türkiye'deki "Katolik" Rumları mübadele dışında bırakmak için harcamış ancak aynı özeni Yunanistan'daki Müslüman Arnavutlardan esirgemişlerdir. Bu sebeple de Lozan'da imzalanan Mübadele Sözleşmesi ve Protokolü'nün birinci maddesi mübadeleye dâhil edilecek olan kişileri çok net olarak tanımlayamamıştır. Mübadelenin gerçekleşme süreci, Türkiye'nin rejimini yeniden belirlediği ve on yıl süren savaşın yaralarını sarmaya çalıştığı döneme denk gelir. Bu dönem aynı zamanda Arnavutluk'un da iç istikrarını, siyasi birliğini ve rejimini oluşturamadığı dönemdir.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki zorunlu mübadeleyle Yunanistan ülkesindeki Müslümanları Anadolu'ya gönderirken Türkiye, İstiklal Mücadelesi sonrası göç eden Rumların geriye dönmemesini hukuki olarak garantiye almıştır. Türk-Yunan zorunlu mübadelesinde Yunanistan'daki Müslüman Arnavutlar, Yunanistan'ın tutumundan dolayı gerçek birer mağdur olarak yaşadıkları topraklardan gönderilmiştir. Arnavutların Çamerya bölgesini boşaltmalarıyla buradaki Arnavut iddiası da ortadan kalkacağından Türkiye, Arnavut mübadilleri kabul etmek istememiştir. Muhtelit Mübadele Komisyonunun Müslüman Arnavutları mübadele kapsamında değerlendirmesi ve Arnavutların göçten başka çarelerinin kalmaması üzerine Türk Hükümeti Arnavut mübadilleri ülkesine kabul etmek zorunda kalmıştır.

94 Erdal, **Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925...**, s. 208.

KAYNAKÇA**Arkivi Qender i Shetit (AQSH). –Arnavutluk Devlet Arşivi-**

- AQSH.** F.251, v.1923, d.141,f.1-4.
- AQSH.** F.251, v.1923, d.203,f.51.
- AQSH.** F.251, v.1923, d.203,f.88.
- AQSH.** F.251, v.1923, d.143,f.53-55.
- AQSH.** F.251, v.1923, d.143,f.62.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/1,f.7-9.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/1,f.45
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/1,f.119-120.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/1,f.198.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.80,f.27-29.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131,f.198-199.
- AQSH.** F.251, v.1923, d.143,f.53-55.
- AQSH.** F.251, v.1924, d.212,f.72-73.87.
- AQSH.** F.251, v.1923, d.211,f.250-251.
- AQSH.** F.251, v.1923, d.201,f.204-206.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/1,f.132-134.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/2,f.117.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/2,f.109.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/2,f.117.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/2,f.296-298.
- AQSH.** F.251, v.1925, d.131/1,f.132-134.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA,** 1926, fon kodu: 272.12, yer no: 47.89.30.
- BCA,** 1923, fon kodu:272.11, yer no: 16.68.9.1.
- BCA,** 1923, fon kodu:272.11, yer no: 16.68.9.2.

BCA, fon kodu:030.10, yer no: 233.570.

BCA, 1923, fon kodu: 272.11, yer no: 16.67.10.

BCA, 1923, fon kodu:272.11. yer no: 16.66.1.

AGHATABAY, Cahide Zengin, **Mübadelenin Mazlum Misafirleri – Mübadele ve Kamuoyu (1920-1923)**, Bengi Yayınları, 2007, s. 173.

Akademia e Shkencave e Shqipërisë, **Historia e Popullit Sqiptar III**, Tiran, 2007.

AKTAR, Ayhan, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı Eylül 1922-Eylül 1923”, **Yeniden Kurulan Yaşamlar 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Derleyen Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları:112, İstanbul, 2005, s. 41-73.

ARI, Kemal, **Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1932-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge, 1919-1923, C I, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1994.

BAKLACIOĞLU, Nurcan Özgür, **Dış Politika ve Göç, Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)**, Derin Yayınları, İstanbul, 2010.

BASHKURTİ, Lisen, **Çamëria në rrugën e zgjidhjes**, Geer, Tiranë, 2012.

DAYI, S. Esin (Derinsu), “Atatürk'ün Balkan Politikası (1923-1938)”, **Do-kuzuncu Askerî Tarih Semineri Bildirileri I**, İstanbul, 22-24 Ekim 2003, s. 621-636.

DEMİRÖZÜ, Damla, **Savaştan Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

ERDAL, İbrahim, **Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

FRASHËRİ, Mehdi, **Historia Elashte Eshqiperise Dhe E Shqipetareve**, Phoenix, Tiranë, 2000.

http://www.mfa.gov.tr/sayin-tevfik-rustu-aras_in-ozgecmisi.tr.mfa.- 17
Eylül 2013.

Lozan Barış Konferansı (LBK) Tutanaklar-Belgeler, Çeviren Seha L. Meray, Birinci Takım, C I, Kitap I, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Lozan Barış Konferansı (LBK) Tutanaklar-Belgeler, Çeviren Seha L. Meray, Birinci Takım, C I, Kitap II, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Lozan Barış Konferansı (LBK) Tutanaklar-Belgeler, Çeviren Seha L. Meray, İkinci Takım, C II, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Luan MALLTEZİ ve Sherif DELVINA, **Mıd’hat Frshëri Ministër Fuqip-lotë Athinë (1923-1926)**, Shtëpia Botuese “Lumo Skendo”, Tiranë, 2002.

HATIPOĞLU, M. Murat, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.

MANDACI, Nazif ve ERDOĞAN, Birsen, **Balkanlarda Azınlık Sorunu: Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristan’daki Azınlıklara Bir Bakış**, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi (SAEMK), Ankara, 2001.

Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukavelenameler, Muhtelit Mübadele Komisyon Kararları, Türkçeye Çeviren Mehmed Esad Atuner, Damga Matbaası, 1937.

ÖZCAN, Halil, **Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.

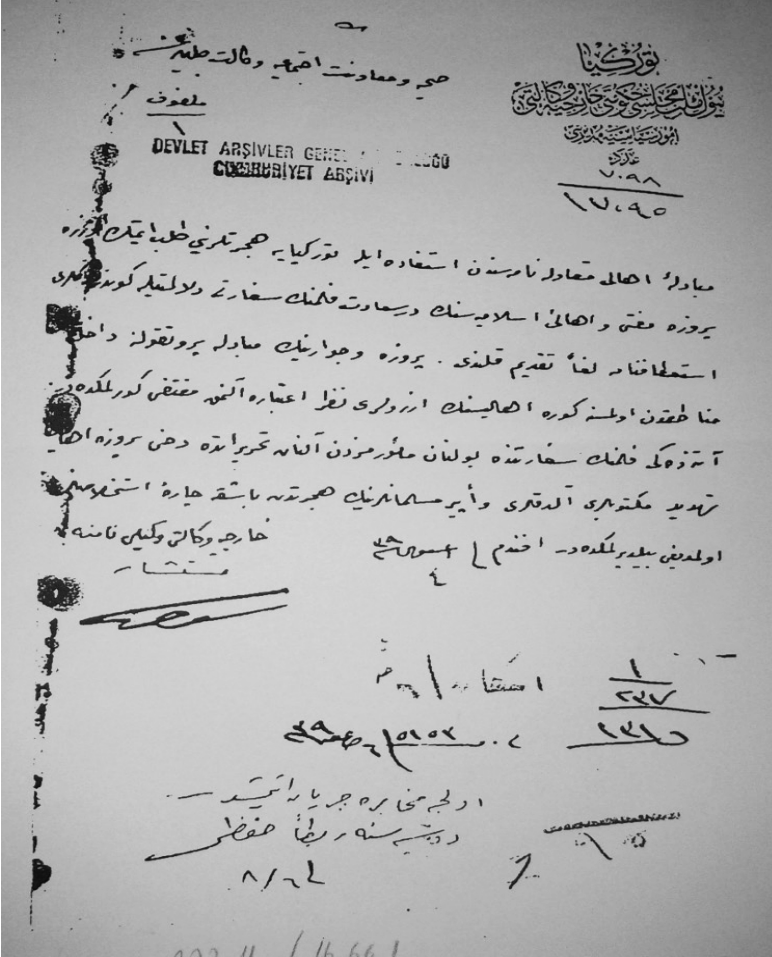
SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, I.Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu, 2000.

SWİRE, J., **Albania-The Rise Of A Kingdom**, Arno Press & The New York Times, New York, 1971.

ŞİMŞİR, Bilâl N., “Lozan’a Göre Azınlıklar”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu: 6 Ekim 2003**, TTK, Ankara, 2005, s. 171-195.

VICKERS, Miranda, **The Albanias**, WBC Ltd., London, 1997.

YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Atina'daki Flemenk sefaretinde bulunan Türk memurunun, Epir [Arnavut] Müslümanlarının baskıdan dolayı göçten başka çarelerinin olmadığını bildiren yazısı.

**UNKNOWN CASE OF PRIVATE CREDITORS:
OTTOMAN DEBT NEGOTIATIONS IN 1923-1933**

Natalia CHERNICHENKINA*

Abstract

Lausanne Conference was the initial stage in the settlement of the Ottoman debt which was one of the pressing economic problems of Turkey. The Ottoman debt was adjusted on the basis of separate talks with bondholders of the Ottoman single loans represented by the Ottoman Public Debt Administration (OPDA), and private creditors (holders of large bond shares). While the negotiations with bondholders were more or less foreseeable, talks with creditors often took problematic character. Using papers of private creditors of the Ottoman Lighthouse Administration and their correspondence with Turkish and French Governments (found in the University of Sorbonne, Paris) the presenter, aims to examine underestimated aspects of negotiations between the Turkish Government and creditors meeting balance between assertions and interests of the parties.

At Lausanne Conference the representatives of the creditors count P. de Vauréal and his advisers negotiated both with Turkish delegation and the OPDA. The fact that they did not have a mediator meant that the only guarantee of their debt repayment was pledge indicated in the loan agreements. So, observance of contractual obligations was essential for creditors. Still creditors considered themselves a privileged group in comparison with numerous bondholders of the OPDA which had a bad reputation in Turkey. That is why they sought separate private negotiations with Turks.

At the same time, creditors tried to retrace negotiations between the OPDA and Turkish Government in order to benefit from all concessions the OPDA will achieve for bondholders. In Lausanne, it became clear that Turkish Government was not going to give creditors advantage over bondholders. First, Turkish Government refused their private talks, and then disclaimed their privilege status by setting similar terms with bondholders when all the loans were summarized in a single table.

* Assist. Prof. Dr., Erzincan University, Department of Sciences and Humanities, n_chernichenkina@yahoo.com

Though the interested parties failed to come to a final agreement on the issue and the main principles of the debt repayment were determined only in general, the results of the conference cannot be unambiguously interpreted as a defeat of Turkish delegation. The Republican authorities were permitted to postpone the settlement of the Ottoman debt till more favourable time which set in as both international status and domestic political situation in Turkey became consolidated.

Having signed the agreement with the OPDA in 1928, Turkish Government was going to resolve the matter of private credits. To speed up negotiations with creditors, Turkish Government recalled its share in the Lighthouse Administration's income which was shown as credit pledge.

This presentation attempts to reveal the twists and turns of the negotiations which took place in 1923 – 1933 between the private creditors and Turkish Government. Intricate plans of both parties often included psychological methods such as attracting mediators to influence, threats, bluff and bribery. Conflicting views of the parties led to breakdown of the negotiations in 1929 which resumed in 1933 and resulted in signing of the agreement.

Keywords: Turkish Government, Ottoman Public Debt Administration, Lighthouse Administration, bondholders, creditors, P. de Vauréal.

The settlement of the Ottoman debt was perhaps the most important economic problem handled at Lausanne conference. The debt was adjusted on the basis of separate talks with bondholders of the single Ottoman loans and private creditors (holders of large bond shares).¹ While interests of the single Ottoman bondholders were represented by Ottoman Public Debt Administration (OPDA), private short-term loans (advances) were the subject of separate talks between the creditors and governments of the states that came into existence after the collapse of the Ottoman Empire.

Within a well-known problem of the Ottoman debt, an underestimated case of creditors connected with so called Lighthouse Administration attracts special scientific interest. It was in 1904, 1907 and in 1913 when the Ligh-

1 Correspondingly, there were two types of borrowing. Banks lent sums to the Ottoman Government, in exchange for state promissory notes par value higher than the issued amount, and the difference was used to pay banks' intermediate services. Then holders of petty economies bought Ottoman securities on the exchange or in banks thus forming a group of single bondholders. Bonds changed hands many times, providing every bondholder with the opportunity to raise money out of securities' sales. Creditors, or holders of large bond shares did not have to sell promissory notes among numerous single bondholders which meant that the Ottoman sultans received the whole amount of a loan with the shortest possible delay. That is why creditors had advantage over single Ottoman bondholders.

thouse Administration with the help of the French Government granted the Ottoman Government three big loans (TL 55.000, TL 300.000 and TL 500.000 respectively). The head of the Lighthouse Administration count P. de Vauréal who was at the same time plenipotentiary of the creditors received financial backing from French influential circles, took the initiative and he was responsible for collection of sums requested by the Ottoman Government. Among the creditors were family members with direct interests in the Lighthouse Administration, powerful French bankers and factory owners.

In the course of a wide confrontation which began in Lausanne in November, 1922, the representatives of the creditors P. de Vauréal and his advisers entered into negotiations with Turkish delegation and single Ottoman bondholders. The absence of creditors' mediator meant that the only security of their loans' repayment was pledge defined in the credit agreements. But for a legal application of the agreements they did not have another way to refund their debt claim. For that reason, observance of agreements for count de Vauréal was an indispensable (*sine qua non*) condition for any talks. Implying the privileged position of creditors compared with bondholders P. de Vauréal tried to assure private talks with Turkish Government. Yet, the latter was not going to grant the creditors' group any advantage. As the future agreement apparently seemed to give the OPDA important authorities, the representatives of the creditors tried to benefit from anything the OPDA would be able to gain for all lenders during the negotiations. Seeking to clarify in numerous debates true intentions of the delegates the legates of the creditors wanted to include the most favourable provisions into the future agreement. Meetings in Lausanne and in Istanbul organized simultaneously with the official negotiations were devoted to these matters. Count P. de Vauréal purposed double aim: to include obligations to pay Lighthouse duties into the agreement and to keep creditors' pledge reserved. To discuss these, he met with K. Barrere (French ambassador in Italy) and his assistants M. Serruys (Director of Asian department at the French Ministry of Trade) and colonel Bargenton. The meeting confirmed that it was yet too early to go over to the details: the perspectives of the Lighthouse pledge were still very obscure. Firstly, the general principles of the agreement concerning private credits and talks at experts level had to be negotiated.

In June, 1923, the creditors found out that at the request of the Turkish Government all loans were united in the Ottoman debt table and principles regulating debt repayment would be determined at the second stage of Lausanne

talks.² The Turkish Government obviously determined similar conditions for creditors and bondholders summarizing all the loans in a single table and did not recognize privileged status of Vauréal's group.

His charges d'affaires, Metzger, hoping to receive a detailed explanation concerning three private credits in Lausanne went to Switzerland. Yet, an unexpected disappointment befell him there. Turkish Minister of Finance told Metzger that all the credits of the Lighthouse Administration were part of the Ottoman debt and thus, could not be a subject of separate talks between Turkish Government and creditors.³

The position of the French was not more encouraging for the creditors. Meetings with General Pelle and deputy chairman of the OPDA F. des Cloisières convinced Metzger that France was looking forward to signing the agreement as soon as possible and, therefore was ready to get Turkey to make concessions regarding financial and economic clauses.

Having defined the scheme of debt repayment with bondholders, Turkish Government was going to sign a similar agreement with creditors as well. Beginning from the winter of 1927 – 1928 Turkish Government repeatedly expressed their wish to start negotiations with the creditors.⁴ At the same time, the creditors played a waiting game aiming to finish negotiations with other states, successors of the Ottoman Empire.

From May 1928 till January 1929, Turkish Government which had already signed an agreement with the OPDA again raised a question of credits' repayment. Creditors who were then busy in negotiations with successors of the Ottoman Empire tried to save time resorting to various tricks. Turkish ambassador Fethi Bey repeatedly informed them of the Government's intention to start negotiations as soon as possible. On May 2, 1928 Turkish Government decided that Turkey's share in the income of the Lighthouse Administration would be transferred to Agricultural Bank for State Treasury (that is for the benefit of Turkish Republic, not for that of creditors).⁵ The Government hoped that its statement would make the creditors begin negotiations, since the pledge was under threat.

Feeling that a challenge time began, count P. de Vauréal asked for the support of French Ministry of Foreign Affairs and his friend French ambassador

2 **Avances Gagées sur les Recettes des Phares de l'ancien Empire ottoman (AGRP)**, VI, 2. Metzger's letter to P. de Vauréal. 24 June 1923.

3 **AGRP**, IX, 2, a. Metzger's letter to General Pelle. 14 July 1923.

4 I. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul, 1964, p.103.

5 **AGRP**, IV, 1, a.

in Ankara, Charles de Chambrun, and also passed creditors' protests to Turkish Government. On December 19, 1928 one of informers of the count in Istanbul told him that "no one would do anything for repayment of these credits until Vauréal came to Ankara to negotiate with Turkish Government about rates that are similar to those determined by the agreement signed between Turkey and the OPDA on June 13, 1928".⁶

Count de Vauréal said that he would agree to negotiate only if status quo, i.e. pledge, or Turkey's share in the income of the Lighthouse Administration was not affected. He knew that by January 1929, Turkish Government did not apply any effort.⁷ That's why, instead of initiating the negotiations he appealed to winter storms, his collapsed health and waged a real war concerning the place of future meetings.⁸

While Turkish Government insisted that the negotiations should be held in Ankara, count P. de Vauréal asked French Minister of Foreign Affairs, A. Briand to interfere to open negotiations in Paris where he could easily find all the necessary documents and have personal contact with the creditors.⁹ In fact, count P. de Vauréal did not hurry to start negotiations with Turkey because he was waiting for an important precedent to be created by the agreement signed with Near Eastern countries under French mandate. In case of immediate negotiations with Turkey only June 13, 1928 agreement between Turkey and the OPDA could be used for comparison. On the contrary, a short delay might let P. de Vauréal refer to a more favourable precedent.

Yet, Turkish Government was not willing to give creditors necessary delay. In the beginning of 1929, the Lighthouse Administration informed P. de Vauréal that Turkey's share for January would be transferred to Treasury's account in Agricultural Bank as requested by Minister of Finance.¹⁰ The creditors again addressed to A. Briand who expressed his willingness to interfere advising Vauréal's group to send his plenipotentiary to Ankara at once.

After meeting with creditors P. de Vauréal decided to go to Ankara at the end of March. He got thoroughly prepared for the negotiations. Creditors' dossier included two documents: one for external use. It was handed to Turkish

6 **AGRP**, V, c.

7 **AGRP**, V, 1,c.

8 *Ibidem*.

9 **AGRP**, V, 1,c,2,c.

10 **AGRP**, V,5,c.

Government.¹¹ It contained creditors' rights, correspondence with Turkish Government and calculations carried out between the OPDA and creditors.¹² The other document, for internal use, represented instructions for negotiations including a dozen options of concessions which could be accepted if needed, and recommendations of the creditors' lawyer, de Lapradelle, specifying conditions of possible initiation of legal action. Having denied the Lighthouse Administration payment of Turkey's share, Turkish Government without prior agreement broke off arrangement with Vauréal's group. Count de Vauréal demanded that the order be cancelled and sums be paid to the Lighthouse Administration and he be given according to the provisions of the consessional treaty of the administration. Since the credit was not repayed, its pledge could not be recalled. During the meeting with Turkish Minister of Finance Şükrü Saracoğlu on April 7, 1929 P. de Vauréal again stressed the creditors' influence.¹³

In response, the Minister of Finance said that his Government had faced more difficult challenges and still was able to cope with them. Moreover, no one ever made him preconditions. According to him, restoration of status quo became a matter of pride for creditors, which prevented the parties from coming to an agreement.

The Count de Vauréal, vexed with the pertinacity of the Turks, tried to play his last card: to prove the Government's actions to be unlawful. He attached Lapradelle's recommendations dated March 28, 1929 to the long explanatory letter.¹⁴ Based on the agreements, Lapradelle believed that the obligation to pay the creditors the Government's share had been imposed by the Government on concessionaires of the Lighthouse Administration. There is only one agreement between the Government and the creditors in case the Turkish share turns out to be insufficient for loan repayment. At the same time, loan agreements are regulated by private law rather than by public law, but the operation of an agreement between two foreign persons under the private law may not be interfered by the Government; such an action would be in conflict with the very principles of the sovereignty that must guarantee the respect of the rights. Moreover, creditors may file lawsuit against both the Lighthouse Administration in Paris and the Turkish Government that cannot challenge the

11 **AGRP**, V,5,c. 1.

12 **AGRP**, VI, 3, a.

13 **AGRP**, III, 10,b.

14 **AGRP**, III, 5, c.

court's jurisdiction as it waived its jurisdictional privilege, having authorized the Lighthouse Administration to represent the Turkish party in the loan agreements.¹⁵ It was a misstep on the part of P. de Vauréal to deliver this letter to the Turkish Government. But he did not stop there. Despite the requirement of the Minister of Finance, he issued an instruction to open an account with the Agricultural Bank for his company "Collas and Michel" and to transfer there the Government's share in the Lighthouse income. These actions of P. de Vauréal provoked greater anger among the Turkish Government. The Minister of Finance criticized the actions of the Head of the Lighthouse Administration, while Hilmi Bey, Director of Consolidated Debt, even threatened to attach the Administration's accounts in case the money was not promptly transferred to the Treasury's account.¹⁶

Then P. de Vauréal withdrew his instruction because liquidation of the pledge would become a real disaster. Moreover, he requested the Lighthouse Administration to tell the Agricultural Bank to directly follow instructions of the Ministry of Finance concerning the use of the payment made on April 10.¹⁷ Thus, the Turkish party was fully satisfied. Hilmi Bey asked the representative of the creditors to return to Ankara in order to restart discussions. Count de Vauréal had begun to make preparations for his journey to Ankara when all of a sudden, on April 16, he fell seriously ill and had to go into Saint-Louis des Français hospital.

He decided to send his son-in-law, Antonin de Mun, to Ankara in order to carry on the upcoming negotiations. The selection of A. de Mun as a representative of creditors was not random. P. de Vauréal had a high opinion of his son-in-law; he intended to make him his successor in the Lighthouse Administration.¹⁸ Twenty-seven-year old A. de Mun had no experience in the management of affairs in Turkey and was too young to stand against such strong opponents as the representatives of the Republic of Turkey. Eventually, A. de Mun had no opportunity to take the smallest initiative: the room for maneuvers left for the young man was so small and the wire exchange was so intensive that it seemed that he was always controlled by P. de Vauréal, which means he did not bear personal responsibility. In addition to A. de Mun, the creditors' mission included two more persons: their financial advisor Metzger

15 *AGRP*, II, 1,d.

16 *AGRP*, III, p. 10 b.

17 *AGRP*, II, 1,d.

18 *AGRP*, VI, 3, c.

and J. Délenda. While Metzger was considered to be an expert in figures, Délenda had a perfect command of Turkish, so the creditors needed him as a translator. The selection of legates by the other party demonstrated that the Turkish Government took the upcoming negotiations very seriously. A special Commission was organized for three loans headed by Şakir Bey, Chairman, deputy for Adrianople, Chairman of the Budget Commission under the Grand National Assembly of Turkey. In addition to the Chairman, the Commission included three officials: Enis Dehic Bey, Chairman of the Trade Relations Department of the Ministry of Economic Affairs, Cezmi Bey (Erçin), Director General of Income in the Ministry of Finance, and, finally, Hilmi Bey, Director of Consolidated Debt. It was he who knew the case better than anyone. Moreover, it was he who had to be in constant contact with Saracoğlu Şükrü Bey, the Turkish Minister of Finance. A. de Mun drew the following picture of the Turkish legates in a letter addressed to his father-in-law: “Şakir Bey, Bulgarian peasant noddle, senselessness to be disturbed by nothing, it seems he hates us, a hardened xenophobe. Maybe, he is not too smart, but if any idea comes to his mind, he holds strongly onto it. Nonspeaking French, if I may say so. Cezmi Bey, turtle-shell glasses, rather Europeanized, very kind, speaks French, does not talk much but looks intelligent. Enis Bey is the nicest of them and I suppose, the most clever. Perfectly speaks French; it is he who will make us sweat. Hilmi Bey is nobody. Always silent during discussions, whether they are in Turkish or in French. Always keeps a face of great sorrow.”¹⁹

During the negotiations, the creditors employed the principle of inviolability of the terms of loan agreements:

- Loans shall be repaid in accordance with loan agreements that are basic for the parties. They may only be modified upon mutual agreement between the parties. The conception of inviolability of contracts had been declared by the resolution of Allied High Commissioners in 1921 that was supported by the Treaty of Lausanne.

- According to these agreements, the creditors obtain untouchable pledges, the validity of which was acknowledged by the Treaty of Lausanne. Based on the principle of inviolability of loan agreements, the currency of payment (gold – N.Ch.), pledges and method of payment may neither be contested nor even discussed, since the agreements contained express provisions in this respect.

19 **AGRP**, VI, 3, c. Correspondence between P. de Vauréal and A. de Mun

“Discussions with the Turkish Government on loans must be limited to examination of account balance,” reminded P. de Vauréal to A. de Mun in his letter.²⁰ The creditors who were, according to their opinion, at a privileged position as compared to bondholders, had to repeat without cease: “We do not ask for concessions, deals, we want, of our own free will, to give a present, to give alms to the debtor who is presently in a difficult position. We are ready to discuss the limits of our kindness. However, if someone uses tricks to downplay the significance and validity of our agreements, we will only have one response: to close the affairs, to make best bow to these Sirs and to return to our fortresses – our agreements, and if we are wounded, we will scream very loudly, until the whole world hears us and knows what the inviolability of contracts with Turkey really means today.”²¹

Negotiations started on May 13, 1929. The head of the mission was enthusiastic. He thought carelessly that the creditors’ trump card was an “incredible ignorance of the Turkish legates.”²² However, the morale of the mission was shattered soon by unexpected actions of the Turkish party that, in spite of the decision made, postponed the second meeting twice. Hilmi Bey informed J. Délenda that the meeting to be held on May 16 was adjourned due to the lack of time required to examine the documents that the creditors had surrendered the day before. However, the Turkish party adjourned the meeting of the Commission again until June 2. A. de Mun was very vexed by this fact; his eager efforts to require that the Commission be promptly summoned ran into opposition from the Turkish legates who delayed serenely the revival of official contacts. The actions of the Turkish legates were not unreasonable and in no way meant – contrary to what A. de Mun thought – to annoy their negotiating partners. They were developing an all-out offensive at another front. They needed time not to examine the documents delivered by the mission (the Turkish party knew very well the creditors’ requirements – N.Ch.), but to give the creditors a fitting rebuff after having carried out investigation in the Lighthouse Administration. Abbas Bey, the financial inspector, had been conducting an official inspection of the Lighthouse Administration’s income statements with respect to amounts constituting the Turkish share, for already more than three weeks on the order of the Turkish Government. A. de Mun, wishing to get through with the everlasting affairs and to deliver quick success

20 **AGRP**, II, 1,d.

21 **AGRP**, VI, 3, c.

22 **AGRP**, VI, 3, c. Letter of P. de Vauréal to A. de Mun. 14.05.1929.

to his mission, chose to take advantage of an offer made by intermediaries. A. Stig and Montgery made him understand that they would carry the business to its logical end in consideration of a certain amount. A. Stig (probably, a relative of L. Stig, Deputy Director of the Ottoman Bank in 1914 – N.Ch.) was acquainted with all the legates of the Commission and had heard about the meeting being adjourned until June 2 well before it became known to the mission. He pledged his honor that all the legates took money and he would buy the whole Commission for 20 thousand paper liras.²³

Metzger and A. de Mun mapped out the following course of action: they will present Stig's project to the Turkish legates as if Stig himself was its author; he will ask the legates if they agree to approve the project in consideration of a certain amount. If they agree, Stig will try to find out what amount would be necessary to mitigate the conditions and what maximum concessions are possible if they need to pay. The solution proposed by the creditors was a solution involving a ten-year prolongation of the Lighthouse Administration concession. The "bahşiş" was to be withdrawn from a buffer account that was officially considered to be frozen. The basic concessions were about a waiver of interest and extension of maturity date.

Nevertheless, this project came in nowhere when P. de Vauréal heard of it. In his wire addressed to the head of the creditor mission, he ordered to cease all contacts with A. Stig. Then the other intermediary Mr. Montgery, Italian architect with strong ties in the Agricultural Bank, offered his services to the creditors. He introduced Nasif Bey, a relative of the Minister of Finance, to the Count de Mune. He warned A. de Mun that the Turkish Government was displeased with the uncompromising and even threatening behavior of the creditors. A new proposal arose. In case the Turkish Government approves his plan, it was necessary to provide for commission fees at the rate of about 2% of the claim (140 thousand paper liras). Nasif Bey said he needed 100 thousand paper liras to satisfy relevant persons and extra 50 thousand liras for himself. It was costly but effective as he reported to Metzger answers of high-ranking officials from the National Assembly and the Ministry of Finance already on the next day. They accepted his proposal, however, in this case the Government's guarantee had to be replaced by the guarantee of the Lighthouse Administration.²⁴ The requested concession was acceptable, but Metzger hesitated and insisted that the guarantee should be provided by the Agricul-

23 **AGRP**, V, l,d. Note. 09.05.1929.

24 **AGRP**, VI,3, c. Metzger's telegram to A. de Mun. 28.05.1929.

tural Bank. The second wire from Paris put an end to these discussions: P. de Vauréal preferred to stay within the official diplomacy. Finally, a meeting date was set – June 5. Henceforth, there were no more inappropriate interruptions.

Seven consecutive meetings took place from June 5 to July 2. Within this period, the creditor mission sent twelve notes, while the Turkish delegation furnished to the creditors only four answers. Between the meetings, A. de Mune actively met other Turkish emissaries, including Enis Bey. For example, A. de Mune held the Turkish Government responsible for the delay in making decision and required that the agreements be carefully performed. Before giving its answer at the meeting, the Turkish party chose to send promptly Enis Bey to Metzger and Délenda in order to persuade them to take a moderate line. The Turkish legate regretted about the creditors being too tough and mentioned that a more amicable tone would allow the negotiations to advance. The remarks of Enis Bey were totally transparent. In his opinion, the creditors did not understand the situation. “They keep telling about agreements, about the rights that they have by virtue of these agreements. But if the issue was only about application of agreements, the creditors would not be here,” said Enis Bey. He understood clearly that it was necessary to work out a new convention, and then the agreements would be modified to a greater or lesser extent. “The Turkish Government does not renounce its signature to the agreements, but it wants to find another form to settle up its debt and obtain concessions.”²⁵ The mission was perfectly aware of what the Turkish party was seeking after: it was to invalidate the agreements, to achieve a suspension of payments, to give equal rights to the creditors and holders of individual loans.

Attitudes of the parties were intransigent. Thus, the Turkish delegation offered the creditors a repayment schedule where the creditors had to release over 85% of the debt, while initially the mission planned to release no more than 15%. A. de Mun passionately objected to this proposal. He said that if these proposals were final, one could consider the negotiations to be interrupted.²⁶ Then Fuad Bey, who had by that time substituted Shakir Bey, used his secret weapon. He reminded that the Turkish Government had long informed the creditors of its will to repay the Three Loans in accordance with the agreements that it had to enter into with the holders of the Ottoman debt and that “diplomatic negotiations between the Turkish and French Governments on this matter showed that the creditors were minded to discuss the issue of the

25 *AGRP*, VI, A, 2,d.

26 *Ibidem*.

Three Loans under terms of these agreements.”²⁷ This statement was a bombshell. A. de Mun said that he knew nothing about it and asked Fuad Bey to produce necessary documentary evidence. The Chairman of the Commission refused to do it by mentioning that the documents “are official and cannot be presented to the creditor mission that only represents a private group.”²⁸ On June 25, 1929, A. de Mun headed for Ch. Chambrun, a French ambassador, to find out the attitude of the French Government. Notwithstanding, it did not mean that the Government of France joined the position of the creditors’ representatives. “If the Turks repay the principal debt in gold, one can count himself lucky, but it is unlikely that they go so far. If the creditors’ representatives interrupt the negotiations and the Turkish Government seizes the Lighthouse Administration’s property, any intervention by the French Government will have no effect at all,” said Chambrun.²⁹ He advised that A. de Mun should show reasonableness in carrying on the negotiations with a view to obtain from the Turks a rate that would surpass the rate obtained by bondholders. In his opinion, it was the upper limit the creditors could hope to reach.

On June 24, during an informal meeting of the Commission, the Turkish legates offered the creditors a concession. They offered them to release 60% of the debt instead of 85%.³⁰ The Chairman of the Commission made them understand that it was the creditors who owed money to the Turkish Government, and offered 50,000 Turkish golden liras for the final settlement.³¹ What happened then was what the creditors were so much afraid of: the Turkish party heard of the fact that the money that had had to be frozen, indeed had been paid by the Lighthouse Authority to the creditors. According to the thesis of the Turks, payments to the creditors the Lighthouse Administration had made since the beginning of the war should be placed to the buffer account, thus building up an untouched financial reserve of the State. The Turkish Government considered itself to be an owner of these funds until a new form of loan repayment is established. The creditors, in their turn, were not going to concede to the Turks the payments obtained and were willing to accept new regulations only with regard to the money to be received after the new form of loan repayment is established.³²

27 **AGRP**, VI, A, 2, d.

28 *Ibidem*.

29 **AGRP**, VI, I, d. Letter to Ankara. 09.06. 1929.

30 **AGRP**, VI, 3, e.

31 **AGRP**, III, 10, b.

32 **AGRP**, IV, A, 3, d.

A. de Mun, who knew perfectly what problems could arise due to the use of the buffer account money being revealed, said that this question was so important that he had to return to Paris in order to take advice of his group. In very deed, by that time, he had already decided to interrupt the negotiations.

The end of the meeting was marked with a tragicomedy that demonstrated the psychology of the Turkish Government with respect to foreigners. This attitude was to a large extent formed under the influence of the negative experience of the Ottoman Empire in the economic relations with European States. The words of M. K. Atatürk that “foreign imperialism used loans to make a lodgment in Turkey”, “(loan – N.Ch.) agreements meant in practice an alienation, a sale”, and “the Decree of Muharram sanctioned a seizure by imperialism of the State revenue”³³ made the relations with the creditors, the French, in the first instance, yet more exacerbated.

That is why, when during the negotiations A. de Mun said that there had never been such a case of a debtor filing a claim against its creditor, Enis Bey asked the French to take a more amicable tone having clarified: “The Turks still remember the imperative mood used by foreigners in relations with them before and they are very sensitive to this mood.”³⁴ Fuat Bey, in his turn, asked to place on record the Government’s intention to file a claim against the creditors who had taken unlawful possession of the Government’s money.³⁵ Metzger who was taking the minutes refused to enter this phrase. The parties agreed that the issue would be submitted to a competent court. Then, when the dispute calmed down, they recorded the fact of the negotiations being interrupted, which negotiations were to restart by an exchange of correspondence. The meeting was closed on July 2. The creditor mission in Ankara failed. The same evening, A. de Mune left the capital of Turkey for Paris. Henceforth, P. de Vauréal had to make a great effort to save what could be saved. It was time for creditors to make real concessions.

At the meeting of July 23, 1929, the creditors outlined the new tactics. P. de Vauréal offered to request 400 thousand golden liras for final settlement. As of December 10, 1924, the principal debt to be paid by Turkey alone amounted to about 421 thousand liras. Assuming that 313 thousand liras had been obtained since August 6, 1924 pay off the interest on 500 thousand liras, the creditor could be content to request repayment of the remaining sum, that is, in round

33 **AGRP**, IV, A, 3, d.

34 **AGRP**, IV, A, 2, d.

35 *İbidem*.

figures, 400 thousand golden liras.”³⁶ Besides, P. de Vauréal proposed to abolish all compound interest accrued after August 6, 1924. In monetary terms, it meant a concession to the amount of 225.9 thousand golden liras. All present participants declared their agreement with these figures on condition that the interrupted negotiations resumed.

The creditors accepted as well the partial reduction of the arrears percentage and its repayment by thirteen annual installments. Making a concession with regard to the interest, the creditors were still uncompromising about the currency: they declined immediately the proposal of the Turkish Government to take a number of paper liras for a gold lira at the current rate.

The Turkish Government, in its turn, believed that the creditors’ claims were unacceptable. Fuat Bey, Minister of Finance, acknowledged that though the creditors had made some concessions it was not enough.

In the end, despite all efforts made by the creditors, it was difficult to maintain the inviolability of the agreements, and all they achieved was modification of the financial arrangements. As the Turkish party not only did nothing to maintain a status quo, but also had a real opportunity to review it. It looked for settlement of the issue in such a way that would conform to the possibilities of Turkey and the agreements that had already been signed with individual loan holders. The Government used the threat of taking over the Lighthouse Administration’s revenue as an efficient bargaining chip. Besides, it intended to obtain reduction of the principle amount proper of the loans and insisted on redebating the issue of payments made to creditors since Turkey had entered the war.³⁷ Due to the search for the answer to these questions, it became clear that the financial nontransparency of the Lighthouse Administration had led to an overpayment by the Turkish party. So, the differences between the parties on the three basic issues were not arranged.

No matter what the approved decision may be, the new loan shall be connected with the immediate repayment of the creditors’ claim. In a word, if the Turkish Government wishes to borrow 200 thousand gold liras and if it intends to pledge its share in the Lighthouse income, it can only do it after settlements with the creditors. If the creditors demand 200,000 gold liras for this payment, the Turkish Government will have to borrow 400 thousand gold liras, 200 thousand of which should be in cash and 200 thousand – “in the

36 *AGRP*, II, 2.

37 *AGRP*, V, I, e. Letter of P. de Vauréal to French Ministry of Foreign Affairs.

form of a direct and irrevocable obligation to the Vauréal's group."³⁸ The Turkish Government will have to pay 400 thousand gold liras to its creditor, and it can be done rather soon due to the Government's share in the Lighthouse Administration's income (7 million gold liras – N.Ch.).

Ş. Saracoğlu, who was informed about the negotiations being carried on by P. de Vauréal, dealt a fatal blow to this kind of possible solution. The loan that left 200 thousand golden liras to Turkey was not of interest to him, and he would decline any similar amount if somebody offered it to him.³⁹ He only could be interested in a loan of 100 million francs; in any case, Turkey could not offer an interest rate above 5.5%.⁴⁰ The creditors understood clearly that it was impossible to reach direct settlements with the Turkish authorities. It was at this instant that they finally made up their mind to add their claim, if possible, to the amount of the claim relating to the Ottoman debt. In this case, the creditors would require that they give them new securities priced at 200 thousand gold liras.

The fact that in July 1932, the Turkish delegation had reached an agreement with the representatives of individual loans on an annual payment of 700 thousand animated P. de Vauréal who offered the creditors to take the plunge. Of course, to accept new securities would mean to accept a reduction of the debt by at least 20%. The debt claim that amounted to 950 thousand gold liras as of March 1, 1923 was to be reduced down to 200 thousand gold liras in 1933. However, until that time the offer for the immediate payment was limited to 50 thousand gold liras. Accordingly, the improvement was material. On July 15, Ş. Saracoğlu consented to this payment of 200 thousand gold liras in the form of securities, which had the same type as the securities that would be issued to the loan holders.⁴¹

The creditors had to use the new covenants for fear of getting nothing at all. There was every indication that Turkey would perform the future agreement prepared by the Ottoman Public Debt Council and the Turkish delegation: this country needed to restore its credit rating, while the volume of the public budget was sufficient to make annual payments.⁴² Moreover, the maximum annual payment demanded by the creditors amounted to 60 thousand liras, while the respective payment to loan holders amounted to more than 2 million gold liras

38 *AGRP*, III, 6, f. Note dated 26.01.1932.

39 *AGRP*, III, 6, f. Note dated or 24.02.1932.

40 about TL 1 mln.

41 *AGRP*, II, d, 1, d.

42 *İbidem*.

in 1928. So, the additional interest payable to the group of de Vauréal could not have a significant negative impact on the financial capacity of Turkey. In a word, Turkey could delay indefinitely its payments to creditors, if the latter did not take the opportunity that was presented to them under the agreements with bondholders. After having obtained circulating bonds instead of the agreement that could not be relied upon any more, the creditors did not have to be afraid anymore of suspension of debt payment owing to political developments or the mood of the Turkish Government, as it was before.⁴³ The creditors who owned the same securities as the bondholders now became a part of the international bondholder group and in case of a new failure by Turkey to perform its obligations they could have recourse to the collective support of European States who protected the rights of their nationals. Having refused their independent legal status, the creditors carried no more risk of being left without support of their Government.⁴⁴

On the whole, what the creditors had always considered to be an absolute evil became a profit making solution in summer 1932. After all, amid the economic crisis, partial payment was preferable to no payments at all. P. de Vauréal surely felt that the negotiations between the parties reached the conclusive stage and he was able to convince the creditors that it was so. On August 9, 1932, he told Saracoğlu about the final consent of his group. Henceforth, the decision of loan holders became the decision of creditors.

It was not long in coming. On December 14, 1932, the parties signed a so-called principle agreement. In accordance with its terms, the Government of the Republic of Turkey approved the principal debt to the amount of 7.9 million gold liras that corresponded to the Turkish share in all Ottoman public bonds and 200 thousand gold liras for obligatory payment of the Turkish share under Lighthouse Administration loans.⁴⁵ A special agreement concerning the loans specified that the Public Debt Council would transfer to the group of creditors “securities with an interest rate of 7.5% on the authorized capital of 22,443,000 French francs.”

On April 22, 1933, in the Turkish embassy mansion in Paris, Ş. Saracoğlu and representatives of the loan holders signed a document containing an agreement and an addendum. Later in the day, Saracoğlu and P. de Vauréal signed an agreement concerning the Lighthouse Administration loans. The suite of documents was ratified by the Grand National Assembly on May 28, 1933.

43 **AGRP**, II, d, 1, d.

44 *Ibidem*.

45 Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, p. 166.

The creditors had only to take possession of their securities. It took some time. On June 13, 1933, P. de Vauréal, on the insistence of the Public Debt Council, sent Lighthouse Loan original agreements to Viatte, Chairman, who forwarded them to the Turkish Government. In return, on November 7, 1933, the Chairman of the Public Debt Council sent the commissioner of the Turkish Government "a notice of receipt of 44,886 bonds for the Turkish debt at the rate of 7.5 % as of 1933 delivered to Mr. Vauréal by the Ottoman Bank in Paris in accordance with our instructions." Thus, the agreement was fully implemented.

While the Turkish Government actually carried on a policy of delaying in reaching final agreements and insisted on renegotiation of the terms of agreements signed before, it kept on declaring formally the willingness to fulfill its external debt repayment commitment. Throughout the process of settlement of the debt, the Government of Turkey presented its fulfillment of the assumed financial obligations as an act of true nobility displayed in harsh conditions of economic rehabilitation after the national liberation war and the world economic crisis that followed thereafter. Intractability of the Government of the Republic of Turkey and the use of counterattack tactics resulted in a significant reduction of the debt in 1933. In 1920-1930, the Turkish Government fundamentally reviewed the entire previous policy of external borrowing. Contrary to Lenin, Mustafa Kemal never repudiated the financial obligations of the previous regime. This enabled him to avoid economic isolation and to continue developing international political and financial relations. Besides, new external sources of finance could be used. Henceforth, the loans to be entered into had to be intended for fundamental and long-term investments, contain acceptable financial terms and could be obtained both in any capitalist country and in the Soviet Union. Thus, the American loan of 1930 was followed by the Russian loan of 1934. So, Turkey invented a new practice of international economic relations: a policy of neutrality.

Whereas the creditors remained prisoners of the obsolete concept of imperialism when a loan holder dictated terms to a debtor without respect to the intended use of loan and changing international environment. It turned out to be a mistake on the part of the creditors to count on the support of the French diplomacy with respect to reaching an agreement with the Turks. The French Government, on the contrary, learned very soon from the Kemalist national victory and from Lausanne provisions. Having thrown away its ambitions, the Government could easily turn the Turkish page as it was not interested at all in the destiny of the foreign loan holders. De Chambrun, Ambassador of

France, tried repeatedly to make the creditors understand that his Government had no more means of putting pressure on Turkey that not too long ago, at the time of the Empire, had worked wonders. The creditors could protest, rage, break off relations with the Turks, but “France will not send its fleet to protect the Lighthouses.” Gone are the days when a visit to the French Ambassador’s residence was more significant for the French interests than one-week debates in the Council of Ministers.

BIBLIOGRAPHY

Avances Gagées sur les Recettes des Phares de l’ancien Empire Ottoman (AGRP)

AGRP, II – Debtors’ Reports and Correspondence

AGRP, III – Ottoman Empire and Its Successors

AGRP, IV – Turkey. Correspondence and Talks with Turkish Government

AGRP, V – Correspondence: the French Ministry of Foreign Affairs, Embassy of France in Turkey, Council of Ottoman Debt, National Association of Bondholders, Lighthouse Administration and Agricultural Bank

AGRP, VI – Missions

AGRP, IX – Notes

Yeniay, İ. Hakkı, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul, 1964.

ROMANIA AND TURKEY DURING THE LAUSANNE CONFERENCE

Liliana BOŞCAN - ALTIN*

„, demanding their national rights that were threatened, no one was better and constant friend for the Turks than the Romanian people.,¹

Abstract

The present study aimed to explore the diplomatic relations between Romania and Turkey during the Lausanne Conferences. The paper is based on unpublished (original) documents found in the Romanian diplomatic archives, the Romanian and the Turkish press, as well as on special and general publications.

Key-words: Straits, Lausanne Convention, Romanian-Turkish relations

The Paris Peace Conference (1919-1920) sought to resolve the problems arising in the aftermath of World War I. As a participant in this conference, Romania worked to secure international confirmation of the popular decision made in 1918 that led to the creation of the unified national state. The conference was supposed to give international legal confirmation to the new territorial and political status of Romania by recognizing the principle of self determination of people.

After the international ratification of the union acts of 1918, the foreign policy of the Romanian government over the next two decades was directed at the establishment of cooperation relationships with all state in defence of territorial unity and integrity at the achievement of a system of alliance aimed at maintaining peace. Revisionism was opposed in order to guarantee the security of all states. This political orientation suited Romanian interests.

An important problem at the end of World War I was the issue of navigation on the Danube and through the Straits of the Black Sea. The treaty of Danube's status, signed on 23rd of July 1923, stated that navigation on the

* Ph. D in History, Associate Professor at the Faculty of History, University of Bucharest.

1 Historian Nicolae Iorga in the journal „, Neamul românesc.,

river was free and open to all countries on equal terms. Among the official bodies created in coordination with the Danubian states, Great Britain, France and Italy made certain that they would have a dominant role in controlling navigation on the river.

The conference in Lausanne was opened on November 20, 1922², in the presence of delegations of twelve states, Romania was represented by Minister I.G Duca, Romanian Foreign Minister and I.Diamandi, Minister Plenipotentiary, C.Conțescu Romanian delegation in the European Commission of the Danube and Colonel Toma Dumitrescu, military expert.³

The Conference of Lausanne, convened in order to end the conflict in the Middle East, was troubled by many tensions and moments of crisis which led to the interrupting of negotiations. Political and diplomatic struggle developed around a variety of issues raised by the conclusion of the peace treaty with Turkey getting caught in a vortex like Romania.

As mentioned, the main issues have been the focus of discussions at the Lausanne Conference. Black Sea Straits regime issue has a special place, which is normal, because of economic or strategic interests. Romanian diplomacy remained in Lausanne, was a consistent policy consisting of principles that governed the issue of the legal status of the Straits. The Arguments of Romanian delegation, liberation of the Straits, was made by political and economical reasons and wanted to be stipulation in an international treaty. Also, Romanian delegation compared the stipulation of the *Convention on the Regime of Navigation on the Danube* with the regime of navigation of the Straits.

Romania wanted the Straits regime to internationalize, to keep the door open for everyone, also to place them under international control, to not let only one great power control the Straits and to focus on protecting the interests of all countries to the detriment of one.

Although its declaration opened the conference on 20 November, the Straits issue was not debated until December to give time to Allies to discuss with the Turkish delegation⁴, but between sessions there were numerous private conversations of different delegations.

2 Seftiuc Ilie și Cârțână Iulian, Seftiuc Ilie, Iulian Cârțână, *România și problema Strâmtorilor (Romania and the Problem of Straits)*, Editura Scientific Publishing House, Bucharest, 1974, p. 137

3 *Relatii internationale in acte si documente (International Relations in Documents)*, vol. I., (1917-1939), ed. by Constantin Buse, p. 123

4 C. Diamandy, *Poblema strâmtorilor in Politica externă a României*, București, Publishing House Cultura Națională

In the exchange of views on *December 1 1922*, which was done in the absence of representatives of Turkey and Soviet Russia, C.Diamandy presented the Romanian thesis, freedom of navigation through the Straits⁵ for commercial and war vessels. Applying this principle, it would be required to take measures for prevention and security, including the demilitarization of the Straits coast.

On the other hand, the Romanian minister I.G. Duca, justifying the view of the Romanian delegation, „Romania has access to only one sea, making it imperative that must not be closed.” But he was particularly careful and mentioned that „in supporting the rights of new Turkey,,, „Romania had a big interest to promote „safeguarding its national sovereignty” because it was „not in accordance with the interests of moment, but the general and permanent interests of all powers. „⁶

Romania continually expressed concern for national sovereignty, and respect also the Turkish sovereignty. I.G.Duca mentioned that „ Turkey, owner of Straits , it has right to be concerned that its sovereignty will be respected and security will be not be touched, the security of its territory will be protected from any touch,,. Romanian proposal on disarmament of the Black Sea and the elimination of naval hegemony in the Black Sea it was not received well by the Allies.

Romanian representatives tried to unify the ideas of Allies with Turkish delegates, but it was clear that they were disagreed with the Soviet thesis which was mentioned in the memories of I.G.Duca „ the Soviet point of view is clear, Straits will be closed, the key will be in the pocket of Turkey, and the Black Sea riparian will have freedom to militarize as they want and however they want⁷, instead the Romanian point of view was demilitarization of the Black Sea and putting the Straits under international control⁸.

On *December 5, 1922*, I.G.Duca noticed that the Great Powers made decisions without asking small states, „the Allies decided to propose that the warships can pass in special conditions, limited by the forces of the Black Sea .. this proposal was made without asking us..what a terrible mentality Great Powers have⁹.

5 I.G.Duca, *op.cit*, p. 27

6 Mehmet Ali Ekrem, *op. cit.*, p. 145.

7 I.G.Duca, *op.cit*, p. 286

8 *Ibidem*

9 *Ibidem*

Concerning the regime of the Straits, the position of Romanian delegation was much closer to British argument about full freedom of commercial and military navigation during the peacetime or in war and maintaining the demilitarization of Turkish coasts under the supervision of International Straits Commission¹⁰.

Romanian government, in 1921, signed a treaty of friendship with France, which mentioned that in case of danger against their independence and territorial integrity, they promised to help each other, including the military support, therefore; Romania was interested in freedom of passage through the Straits and an eventual aid from France about passing free through Straits if the Soviet Union intended to attack Bessarabia¹¹. The problems between Romania and Soviet Union was also mentioned in the Turkish newspaper *Tevhid-i-Efkâr* of 21 January 1923¹².

During the Lausanne conference the relations between the two Balkan countries was friendly, although they had been in different war camps. Both Romania and Turkey wanted to reestablish political and diplomatic relations, but also economical ones. The interest of Ankara and also the Bucharest was to establish friendly relations with the Balkan states, internal consolidation, protection independence and national borders. All this explains why Romania was generally concerned about Turkey's position at the conference, especially its attitude in the Straits regime.

Before the debate on *December 6, 2013*, I.G. Duca announced the Romanian Ministry of Foreign Affairs that „I obtain a front allies around these presented by Allies and Turkey hopes to obtain consent for this point of view¹³, governing by freedom of passing, the Romanian government intends to make a harmony of interests great principles and great international interest.,¹⁴

Soviet delegation could not be satisfied with the attitude of Turkey, especially after December 8, 1922, delegates and experts when they started backs-

10 *Relatii internationale în acte și documente (International Relations in the Documents)*, p. 61-62

11 Eliza Campus, *Politica externă a României în perioada interbelică (Romania's Foreign Policy in the Interwar Period : 1919-1939)*, Bucharest, Political Publishing House, 1975, p. 19-22

12 Arhiva M.A.E/Romanian Foreign Affairs Ministry Archive., fon 71/*Turcia*, vol. 58 (1923-1931), Constantinopol, the 23rd of January 1923, p. 2-5

13 Arh. MAE / Archives of Romanian Foreign Affairs Ministry, fond 71/Special Dossier, T4, page 252

14 *Ibidem*.

tage talks without warning them. This practice did not spare any Romanian delegations. On December 7, I.G. Duca noted that , there is news coming from Ankara that Tuks began to be worried about Moscow and Russian thesis concerning Straits, on December 8, English tried to separate Turks from Russian,¹⁵. The Romanian diplomat was worried that ,, English representatives were not to make concessions to jeopardize our interests in the Black Sea,,¹⁶

On the *December 15 1922*, I.G. Duca established a meeting with Ismet Inonu to exchange views about the issues to be discussed in the conference. I. G. Duca, in his memories noted:

Ismet has a smile that is so sweet, so sincere, so warm, charming. Turks want peace. They made concessions and will continue to do so. For them nothing's more important than economic issues they will not accept and will not let foreigners interfere in their internal affairs. The new Turkey wants economical independence after political one and cannot accept one without other... I listen to Ismet, I have an impression that I heard Vintilă Brătianu ,,¹⁷.

One day before, I.G. Duca was impressed about a speech of Ismet Pasha during the conference:

Ismet Pasha spoke with dignity and national pride .. it was agreed with minority regime, Turkey will enterr the League of Nations and their sincere desire is to be a part of peace .. It was a show that would be enjoyed by Vintilă Brătianu¹⁸.

I.G. Duca presented the Romanian point of view concerning the Turkish Straits,, demilitarized and placed under international control, to prevent to close the door of Black Sea for anyone... from economical point of view the Straits are very important for Romania, 80% of its trade is made through the Black Sea, Romania has an exit only to the Black Sea,¹⁹.

On the eve of the conference in Lausanne, also after starting conference work, between Romania and Turkey, two countries were concerned about Straits regime and held discussions between Romanian and Turkish diplomats, who had to clarify issues that concerned them. Both of them wanted to use the opportunity provided by the conference to find out the possibility to

15 I.G. Duca, *op.cit.*, p. 290

16 *Ibidem*, p. 293

17 I.G. Duca, *op.cit.*, p. 291

18 *Ibidem*, p. 294

19 I.G. Duca, *Memorii (Memoires)*, Machiavelli Publishing House, Bucharest, 1994, p. 286

reestablish the diplomatic relations, these meetings could have significance in terms of the mutual understanding of views, mutual support in a matter or another, when it came to finding solutions with the idea of being consistent with the interests of safeguarding peace in the Balkans.

Another discussion which can be considered as headlines on meetings was the *capitulations regime*, a legacy that the Ottomans had granted privileges to foreigners. In the century of independent nations, the Turkish people want that equal rights will be a reality in peace negotiations in Lausanne. I.G.Duca, in his memories, on December 9, noted „ I do not like how things work in committee of capitulations, allies are not understanding, after all, the Turks are right.,²⁰.

Referring to those disputes, Romania's representative in Istanbul, Minister Filality was sent to Romania Minister of Foreign Affairs was sent to the country, the article of Subhi Nury was published in the Turkish newspaper *Ileri*, who recorded that Ismet Inonu lost his voice in the conference:

We are only Turks. Ottomans have committed a crime against the Turks by accepting capitulations from their government, their rights, their grandeur, their interests, while we want, above all, to save and defend the Turks, in our government, our right, our greatness, our interests... But we fear only of God. We want to live in equality and independence and to defend our right and to reject foreign interference and we are willing at any moment to use arms against those.,²¹

I.G. Duca wrote in his memoirs about the issue raised by Ismet Pasha about capitulations: „Ismet read a long well-written presentation, that showed that Turkey cannot agree to maintain the capitulations ... to be fair, poor Turks are right here, on what grounds they would be treated worse than the last Balkan country ...,²²

G.Filality²³, Romanian High Commissioner in Istanbul, told Refet Pasha that Romania does not feel animosity for Turkey, Romania wants to live not only in a good neighbourhood relations, but also in friendship and Romania will never be a tool of some great power, whatever it may be, against Turkey, which wanted to live in good neighbourhood relations:

20 I.G.Duca, *op.cit*, p. 295

21 Arhiva M.A.E., Fond 71/Turcia, vol. 18(22.12.1922), p. 47-48

22 I.G.Duca, *op. cit.*, p. 283

23 Appointed As Commissioner of the Romanian government in Turkey in 1920, the credential on April 20, 1924, recalled in 1928.

„Romania will ask only one thing: *freedom of passage through Straits*. It wants this door, which is also its house, not to be ever closed... We will ask at the Lausanne conference, like all states are represented there, internationalization of Straits and we hope that Turkey will have the same opinion with us,²⁴.

Refet Pasha answered the Romanian representatives in Turkey saying that „we are afraid to see Turkey replace with only single power and we never agree with that,,. Filality considered it appropriate to tell Refet Pasha that „Turkey was not the only country that wanted to avoid those circumstances, the Straits to be dominated by a single power,,²⁵.

On December 22 1922, regarding this idea, Minister I.G. Duca, noted in his memoires:

„I prefer the control of the International Commission of Straits or control of military attachés of Great Powers and the riparian countries to the control exercised only by the Great Powers (France, Great Britain and Italy), so I prefer the version of Ismet Pasha,,²⁶.

Refet Pasha also mentioned that “Turkish officials wanted to send an official representative of Turkey to Bucharest to expose his views and friendly relations on Romanian Royal government,,²⁷.

I. G.Duca wrote from Lausanne to Romanian Ministry of Foreign Affairs that,, the Turkish proposal should not be rejected,,. The Romanian delegation at Lausanne was concerned about the position of Turkey about Straits regime, but also looking for a way to open dialogue with the Turks ,, here we already adopted a friendly position with intransigent Turks.²⁸

The government of Bucharest, as well as that of Ankara found ways to clarify its position on the Straits regime, and also working together, they reestablished and improved Romanian-Turkish relations during the Lausanne conference.

24 Seftiuc Ilie, Iulian Cîrțană, *România și problema Strâmtorilor (Romania and the Straits Problems)*, Bucharest, Scientific Publishing House, 1974, p. 16

25 *Ibidem*.

26 I.G.Duca, *op.cit.*, p. 289

27 Arh. MAE, *Dosare speciale*, vol. 83. Commissioner of Romania in Turkey (19. XI. 1922), *apud*, Seftiuc Ilie, Iulian Cîrțană, *România și problema Strâmtorilor (Romania and the Straits Problems)*, Bucharest, Scientific Publishing House, 1974, p. 17

28 I.G.Duca, *op.cit.* p. 178

Victor Antonescu in *Le Temps* emphasizes that “Romania was not hostile to Turkey and after the liberation of the Straits is provided, we will have good relations with all neighbours,, in response on November 20, 1922, in the newspaper called “*Akşam*” Ferid Bey said „ we established the unity of views between Turkey and allies concerning the regimentation of Straits, there is no disagreement between us ... we are supporters of a regime of freedom,,²⁹.

At the beginning of January, in the interview for French newspaper *Le Journal*, Mustafa Kemal stated that,, Turkey proposed the freedom of the Straits, but on condition that enough guarantee is given for the security of Istanbul and the Marmara Sea,,³⁰.

As a result of the pressure together with concessions, Turkey accepted the project of Great Powers which was presented on December 18, 1922.

Romanian delegation derived satisfaction because it urged the Turkish delegation to accept it. I.G. Duca asked Ismet Pasha to carefully examine the project, which was appropriate for the Turkish and Greek interests. Romania did not follow anything but the freedom of navigation in straits to be absolute and effective, it does not touch all freedom sovereign rights in Turkey, to which Romania had the same respect that has for its sovereignty³¹.

The position adopted by Romania and then Turkey regarding the freedom of navigation through the Strait, with ensured security for Istanbul, had a positive influence on future relations between Bucharest and Ankara.

On the occasion of passing through Bucharest on February 1923, after the breakdown of negotiations at the conference, Ismet Pasha noted that „Romania is interested in both the coastal State in question and the Black Sea straits, and the fact that Turkey has left passage through the Straits completely free,,³².

This statement is corroborated by an article in the newspaper *Tanin* on May 2, 1924, which noted that „between the two countries there is no reason for conflict, freedom of passing thorough Straits, ensures freedom of trade for vessels, which eliminated any possibility of misunderstandings between Romania and Turkey,,³³

29 Arh MAE, *Dosare speciale*, vol. 83 (23.XI.1922)

30 *Ibidem*, fond 71/1922, T4, vol. 2 (05.01.1923)

31 *Ibidem*.

32 Romanian journal *Adevărul*, 11.02.1923.

33 Arh. MAE, fond71, vol. 58, p. 65(05.05.1924).

Romanian delegation at the conference said that „the Romanian policy was to consolidate of peace and respect for the territorial and treaty clauses. Romania does not have an aggressive behavior intended both to the countries of the Middle and approached from the other states³⁴.

In the spring of 1923, Mustafa Kemal Pasha said that „we have no divergence with our neighbors from the European continent. In fact, in the Balkans, it is enough to respect each other to be friends. We wish sincerely to restore friendship and official relations as soon as possible with the Balkan states with which we have old ties and we would like to open Embassies and Consulates there,³⁵.

I.G. Duca mentioned at the conference in Lausanne „our relations with the neighbours in the Black Sea as we have common interests in trade, so the friendship between Ankara and Bucharest is a necessity for friendly relations between the two countries.³⁶

Minister Filality was informed that the Turkish government decided to send Cevat Bey to Romania³⁷, the response was that it was an urgent need to accept, the representative of Turkey were received by the Romanian government before Romania ratified a peace treaty with Turkey³⁸.

In conclusion, the first collaboration after World War I between both states took place during the Lausanne Conference, when Romania sustained the principle of free passage through the Straits. *Journal d'Orient* noted that „during the difficult moments of the conference, Ismet Pasa asked Minister Diamandi to mediate”.

The Lausanne Treaty was concluded on July 24 1923, and in the message of congratulations, the Romanian Minister I.Aurelian communicated to the Turkish Foreign Minister ” the geographical position of both our countries, their proximity and the Black Sea’s representing an excellent way of communication between Romania and Turkey, which facilitates the reestablishment and the development of the economical relation³⁹.

34 Arh. MAE, *Special volume*, vol. 85(25.11.1922).

35 *Ibidem*

36 I.G.Duca, *op.cit.*, p. 17

37 Cevat Bey (Ezine): 1923-1924; Numan Rifat Bey(Menemcioglu): 1924-1925, *cf.*, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, 1999, TTK

38 I.D.Duca, *op.cit.*, p. 23

39 Mehmet Ali Ekrem, *Relatiile romano-turce intre cele doua razboaie mondiale (Relations between Romania and Tukey in the Inter-War Period)*, , Publishing House Stiintifica, 1993, p. 23

The aims of the Romanian foreign policy were to maintain good relations based on integrity and respect to sovereignty with all the countries, which were also some of the goals of the modern Turkish state, created by Mustafa Kemal.

Romania has sustained a diplomatic activity in order to keep contact with the Balkans states and to maintain peace in the region. The *Friendship, Non-aggression and Conciliation Treaty* (October 17, 1933) and the *Balkan Pact* (February 19, 1934) represent the contribution to the joint efforts for the security in the region.

Bibliography

1. Arhivele Ministerul Afacerilor Extene/ Romanian Foreign Affairs Ministry Archive

- fond *Turcia*, vol. 6-14
- fond *Primul Război Mondial*
- fond *Dosare speciale*

2. Arhivele National Istoric Centrale/ The Romanian National Archives

- fond *Casa Regală*

3. Books

Campus Eliza, *Din politica externă a României 1913-1947(Romania Foreign Policy: 1913-1947)*, București, Politics Publishing House, 1980

Seftiuc Ilie, Iulian Cîrțană, *România și problema Strâmtorilor(Romania and Straits Problems)*, București, Scientific Publishing House , 1974

Ekrem Ali Mehmet, *Relațiile româno-turce între cele două războaie mondiale (Romanian-Turkish relations between Inter- War World)*, Publishing House Științifică, 1991

4. Memoires

I.G.Duca, *Memorii (Memoires)*, Machiavelli, 1994

5. Newspaper

Universul

Neamul românesc

Adevărul

AMİRAL BRİSTOL'UN GÜNLÜK VE RAPORLARINDA LOZAN MÜZAKERELERİ'NİN I. SAFHASI

Hikmet ÖKSÜZ*

İsmail KÖSE**

Özet

Amiral Mark Lambert Bristol, Paris Barış Konferansı başladıktan hemen sonra, 1919 yılı Ocak ayı sonunda İstanbul'da görevlendirildi ve kendisine aynı yılın Ağustos ayında Yüksek Komiser unvanı verildi. 1927 yılı başına kadar Türkiye'de görev yapan Amiral Bristol, ABD ile Türkiye arasındaki *de facto* (fili) diplomasi döneminde ülkesinin en üst düzey temsilcisi olarak görev yaptı. ABD Dışişleri Bakanlığının talimatıyla Lozan Konferansı'nın ilk safhasına katılan Bristol, şahit olduğu hadiseleri ve müzakerelerin arka planı ile kendisine ulaşan Ermeni taleplerini günlüklerine kaydetti. Her ne kadar ABD temsilcileri Lozan Konferansı'na gözlemci sıfatı ile katılmış olsalar da, Ermenilere ulusal yurt verilmesi, kapitülasyonlar, azınlıklar ve tazminat gibi konularda Amerikan temsilcileri aktif olarak müzakerelere katıldılar. Amiral Bristol'un tutmuş olduğu günlükler; belirtilen konulardaki Amerikan yaklaşımını ve bazı durumlarda üç Amerikan temsilcisi; Richard W. Child, Joseph Grew ve Amiral Mark Lambert Bristol arasındaki anlaşmazlıkları da ortaya koymaktadır.

Amiral Bristol, Lozan Konferansı başladıktan bir hafta sonra Lozan'a gelerek müzakerelerde yer aldı ve ilk haftalarda Lozan'da bulunan Ermeni temsilcileri ile misyonerler sık sık Amiral Bristol ile görüşerek Ermeni ulusal yurt talepleri için kendisinin desteğini sağlamaya çalıştılar. Ermeni temsilcileri ve misyonerlerin yanında İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri de müzakerelerin birinci safhasında Amerikan Başdelegesi Child, Grew ve Bristol ile temasta bulundular. Belirtilen görüşmelerin Bristol ile yapılanlarının içeriklerini Bristol günlüklerinde bulmak mümkündür. Özellikle, Başdelege Child'ın

* Prof. Dr., h.oksuz@ktu.edu.tr

* Yrd. Doç. Dr., ismailkose@erciyes.edu.tr

Lord Curzon ile kendilerini bilgilendirmeden görüşmelerde bulunmasından duyulan rahatsızlık Bristol günlüklerine açıkça yansımıştır. Amerikan Hükümetinin kapitülasyonlar, azınlıklar, Boğazlar, Duyun-u Umumiye İdaresi, arkeolojik kazılar, talepler sorunu, nüfus mübadelesi, patrikhane gibi konularda oluşturduğu müzakere yaklaşımı ve ilk tur müzakereleri süresince Türk Heyeti ile diplomatik ilişkileri normalleştirecek bir antlaşma imzalamaktaki tereddütlü yaklaşımı sebep-sonuç ilişkisi içerisinde yine Bristol tarafından günlük ve raporlara kaydedilmiştir.

Lozan Konferansı'nın birinci safhasının son günlerinde barışı sağlama çalışmaları ve Lord Curzon'un Türk Heyeti üzerinde bilinçli olarak kurduğu baskı ve tırmandırdığı gerilim de Bristol tarafından detayları ile günlüklere kaydedilmiştir. Konferansın ikinci aşamasına katılmamış olan Bristol, son olarak Lozan'dan İstanbul'a dönerken yolun bir kısmında İsmet Paşa ile birlikte seyahat etmiş ve İsmet Paşa ile arasında geçen konuşmaları günlüklere kaydetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Amiral Bristol, Lozan Konferansı, Misyonerler, Ermeniler, Bağlaşıklar.

FIRST ROUND LAUSANNE NEGOTIATIONS IN ADMIRAL BRISTOL'S DIARIES AND REPORTS

Abstract

Soon after the beginning of Paris Peace Conference Admiral Mark Lambert Bristol was appointed to Istanbul, at the end of the January 1919 and in the same year on August he was granted with the title of High Commissioner. Admiral Bristol was charged in Turkey until 1927 and he was the highest USA Official to Turkey during *de facto* diplomatic relations between both countries. By the direction of USA Department of State, he participated to the First Round Lausanne Conference and written down all Armenian claims, what he witnessed, heard and what were the background of negotiations. Even though USA representatives were observers in Lausanne, they actively took part in the negotiations for a national homeland to Armenians, capitulations, minorities, indemnities etc. The Diaries written down by Admiral Bristol give details regarding aforesaid issues and show USA's approach to these matters. Even in some cases Bristol Diaries and Reports show hard discussions and conflicts among three American representatives respectively, Richard W. Child, Joseph Grew and Admiral Mark Lambert Bristol.

Admiral Bristol arrived Lausanne one week after the inauguration of the Conference and participated to negotiations. During the first weeks of the negotiations Armenian representatives and missionaries frequently met with Bristol to steer him into their policy and make him assist them for a national homeland where would be pieced from Turkey. Beside Armenian representatives and missionaries, during first round negotiations English, Italian and French representatives also had several meetings with American Head Delegate Child, Grew and Bristol. It is possible to see information about some of these meetings which were done with Bristol. Especially, in Bristol Diaries it is possible to see the disturbance emerged due to Head Delegate Child's self-meetings with Lord Curzon without informing the rest. In Bristol Diaries and Reports it is possible to see background of USA Government's negotiation approach on capitulations, minorities, Straits, Ottoman Depts., archeological excavations, claims, population exchange, Fener Patriarchate and the dualistic approach not the sign a treaty with Turkey that would normalize the diplomatic relations.

Admiral Bristol recorded all details into his Diaries regarding to the efforts to reach peace during the last days of the First Negotiations and pressure and tension on Turkish Delegation deliberately created by Lord Curzon. Admiral Bristol did not take part in Second Round Negotiations and while he was returning to Istanbul after the First Round, he traveled with Ismet Pasha some part of the way and recorded his conversation into his Diaries with Ismet Pasha.

Key Words: Admiral Bristol, Lausanne Conference, Missionaries, Armenians, Allies.

Giriş

Lozan Konferansı, on yıllık savaş dönemini sona erdiren müzakereler silsilesi olduğundan ve bir bakıma genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulup gelişmesi için gerekli barış dönemini sağladığından dolayı büyük bir öneme sahiptir. Bu zamana kadar Lozan müzakereleri ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmış ve müzakere tutanakları, Fransızca orijinalinden merhum Seha L. Meray tarafından sekiz cilt halinde Türkçeye evrilmiştir.¹ Fakat hatırdan çıkarılmaması gereken en önemli konu, müzakere tutanaklarının konferanstaki buz dağının görünen yüzü olduğu ve asıl mücadelenin gayri resmi ortamlarda gerçekleştiği ve su altındaki görünmeyen kısım bilinmeden tutanakların sürece tam anlamıyla ışık tutmasının imknsızlığı gerçeğidir.

1 Bkz. Sehal L. Meray, **Lozan Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, C I-VIII, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

Türk temsilciler dahil, Lozan Konferansı'na katılan diğer ülke delegelerinin bir kısmı daha sonra anılarını kaleme almışlardır, fakat anlaşıldığı kadarıyla bu esnada bir tür oto-sansür uygulanarak dönemin dış politika yaklaşımını olumsuz etkileyebilecek bilgilerin açıklanmasından kaçınılmıştır.

Amiral Bristol, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından gözlemci olarak görevlendirilerek Lozan Konferansı'nın ilk turuna katılmıştır. Bakanlık ikinci turda Bristol'un İstanbul'da kalarak Ankara ile Lozan arasında bir tür irtibat subaylığı görevi yürütmesini uygun görmüştür. Bristol, Lozan sonrası anılarını yazarak yayınlamayan delegeler arasındadır. Fakat ilk tur müzakereleri esnasında şahit olduğu hadiseleri, gayri resmi görüşmeleri ve perde arkasından strateji uygulama girişimlerini şahsi günlüğüne kaydetmiştir.

Türkiye ile Bağlaşıklar arasındaki savaş durumunu sona erdiren Lozan Konferansı iki turdan oluşur. İlk Tur Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi (14 Ekim 1922) imzalandıktan 37 gün sonra başlamıştır. İlk tur müzakerelerinde Türk heyetini zorlu bir süreç bekliyordu ve 4 Şubat'a kadar süren ilk tur müzakerelerinde Bağlaşıklar bir blok halinde hareket etmişlerdir. ABD temsilcilerinin, özellikle Başdelege Child'ın ilk tur müzakereleri süresince Bağlaşıklarla hareket ettiği görülür. Yaklaşık iki buçuk ay süren ilk turda anlaşma sağlanamayarak 4 Şubat 1923'te görüşmelere ara verilmiştir.

Lozan görüşmeleri başladığında Amerika'nın Ankara'daki temsilcisi, mümessil sıfatıyla burada bulunan Konsolos Robert Imbrie idi. Imbrie, Ankara'daki durum ve gelişmeler hakkında Dışişleri Bakanlığına raporlar yazıyor, belli zamanlarda da İstanbul'daki temsilcilikte bulunuyordu. Örneğin Imbrie, 15 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığına göndermiş olduğu raporda, Konferans müzakereleri tıkanmışken Türk ordusunun da askeri hazırlıklara başladığını bildirmiştir.² Ocak ayı başında Imbrie'ye yardımcı olmak üzere Maynard Barnes ve Mayıs ayında Maxwell Blake görevlendirilmiştir.³

Bu esnada Bristol, Lozan'da bulunuyordu ve ABD Dışişleri Bakanlığı Ankara'dan gelen bilgi akışının daha yoğun ve detaylı olmasını istiyordu.

2 *The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State*, Angora, February 15, 1922, **PRFRUS 1923**, C II, Washington: Government Printing Office, 1938, s. 970-71.

3 **Library of Congress Manuscript Division (LCMD) The Papers of Mark L. Bristol-V**, *War Diary*, May 24, 1923; (Bundan sonra "LCMD" olarak kısaltılacaktır); **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V**, *War Diary*, June 28, 1923.

Ayrıca, henüz Ankara ile İstanbul arasında şifre telgraf ile haberleşme izni alınmamıştı. Bu nedenle Bakanlığın talebi ile 1923 Ocak ayı başında Imbrie'ye yardımcı olmak üzere Konsolos Maynard B. Barnes de Ankara'ya gönderilmiştir.⁴ Askeri hareketlilik dolayısıyla Eskişehir'deki kontrollerde güçlüklerle karşılaşan Barnes, Ankara'ya gitmeyi başararak Başbakan Hüseyin Rauf Bey (Orbay) ile görüşebilmiş, H. Rauf Bey Barnes'e; "Lozan'daki Amerikan temsilcilerinin Türkiye'ye karşı olumsuz tavırlarının devam etmesi halinde Amerikan şirketlerine tanınan kolaylıklara son verileceğini" söylemiştir. Barnes, Konferans kesilirse Türk ordusunun nereden saldıracağını öğrenmeye çalışıyordu ve muhtemelen bu yönde talimat almıştı. Başbakan Rauf Bey Barnes'in amacını fark ederek kendisine çok fazla bilgi vermekten kaçınmıştır.⁵

Barnes, Ankara'da az bir süre kaldıktan sonra önce İstanbul'a dönmüş ve oradan da Lozan'a gitmiştir.⁶ Barnes, 21 Ocak'ta Lozan'dan ayrılarak tekrar İstanbul'a dönmüştür. İki ülke arasında *de jure* ilişki bulunmadığı için Barnes, Imbrie gibi Bristol'un mümessili sıfatıyla Ankara'da görev yapmaktaydı.

Lozan müzakerelerini dünyanın değişik yerlerinden gelen bir basın ordusu izlemiştir.⁷ Amerika'nın en büyük gazetesi *New York Times* Lozan'a Edwin L. James'i göndermişti. Konferanstaki tüm gelişmeler, bazen müzakere tutanakları dahil olmak üzere bir gün sonra *New York Times*'ta yayınlanıyordu. James, Ermeni ve Rum propagandası ile yüklü olarak Lozan'a gelmişti ve Türk karşıtlığı ile biliniyordu. Bu eğilim, ilk haftalardan itibaren James'in Lozan'dan

4 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 30, 1922; Bilal Şimşir, Barnes'in Imbrie'nin yerine Ankara'ya gönderildiğini kaydeder. Oysa, Bristol'un Washington ile yazışmalarında Barnes'in ilk olarak Imbrie'ye yardımcı olmak üzere Ankara'ya gönderildiği görülür. Ayrıca, ilk tur Lozan görüşmelerinin kesilmesinden sonra Imbrie ve Barnes birlikte Ankara'da bulunmaktaydı. Imbrie, görevini yerine atanan Maxwell Blake'e bırakarak 23 Haziran'da Lozan'a gitmiş, Barnes Lozan'dan Ankara'ya dönmüştür. Bkz. Bilal Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", **Belleten**, C XLI, S 162, Nisan 1997, Ankara, s. 303; **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V, War Diary**, March 13, 1923. s. 2; **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V, War Diary**, June 23, 1923.

5 Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları-I, (1922-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. 303, 336-37.

6 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, January 20, 1923.

7 Ali Naci Karacan, **Lozan**, 2. Baskı, Haz. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 68-69.

günaşırı göndermekte olduğu haberlerde, taraflı yorumlarda ve hadiselerin belli kısımlarının sansürlenmesinde açıkça ortaya çıkmıştır.⁸

Ele alınan dönemde ABD çok fazla Avrupa işlerine dahil olmak istemiyordu. Savaşın kazanılmasından sonra okyanus ötesindeki görevin tamamlandığına inanılıyordu. Senatörler Lodge ve Borah Amerika'nın Avrupa'dan çekilmesinin sözcülüğünü yapmaktaydı.⁹ Zaten Senato, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nı, Versay Antlaşması'nı ve Ermenistan güdümünü daha önce reddetmişti. Bu yaklaşım Lozan'da da devam ettirilmiştir. Görüşmeler başlamadan önce ABD; gözlemci statüsünde, kendi çıkarlarını ilgilendirmeyen konularda pasif bir politika takip etmek niyetindeydi. Kamuoyunun baskısı ile Ermeni ulusal yurdu ve Patrikhane'nin İstanbul'da kalması için talimatnameden sapılarak aktif politika izlenmiştir.

Amiral Bristol'un Lozan'a Ulaşması ve İlk Haftalar İçindeki Müzakereler

Başdelege İsmet Paşa, Lozan'a gitmeden önce, 8 Kasım'da Amiral Bristol ile görüşmüştür. Görüşme Bristol günlüklerinde fazla detaya girilmeden kaydedilmiştir.

*“Türk Milliyetçi Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı ve Lozan Barış Konferansı delegesi İsmet Paşa ziyaretime geldi. Görüşme resmi ve mevcut şartlar altında olağan bir şekilde gerçekleşti. İsmet Paşa sivil elbise giymişti, yanında ona refakat eden ve tercümanlığını yapan kişi de aynı şekilde giyinmişti. Kendisine, Lozan'daki Konferans'ın ertelenmesi ile ilgili bilgisi olup olmadığını sorduğumda, bir şey bilmediğini ve Konferans'ın toplanacağı gün olarak belirlenen 13 Kasım'da Lozan'da olabilmek için yarın [9 Kasım'da] yola çıkacağını söyledi. İsmet Paşa ufak tefek bir adamdır ve yüzündeki hatlar da ufak tefek bir adam izlenimi vermektedir. Ağır derecede sağırdır ve nazik bir kişiliğe sahiptir”.*¹⁰

8 Bkz. Edwin L. James, “Shadow of Failure Seen at Lausanne”, **New York Times**, November 30, 1922, s. 2; Edwin L. James, “Turks Proclaim Banishment Edict to 1.000.000 Greeks”, **New York Times**, December 2, 1922; Edwin L. James, “Turks Blocked in Attempt to Regain Western Thrace”, **New York Times**, November 23, 1922. s. 2; Kuruluşundan itibaren *New York Times*, Yakın Doğu'daki tüm gelişmeleri izleyerek okurlarının bilgisine sunmayı yayın politikası olarak belirlemişti. Bkz. Bülent Bilmez, “The Place of the Turkish Independence War in the American Press (1918-1923)”, **Turkish Yearbook**, C 31, Ankara, 2000, s. 59, 71.

9 Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927**, University of Minnesota, Minnesota, 1971, s. 214.

10 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, Confidential, November 8, 1922, s. 3.

Bristol günlüklerinden, Bristol'un İsmet Paşa ile Lozan yolundaki görüşmesinin ilk resmi temas olduğunu bilmekteyiz. Bu ilk görüşmede İsmet Paşa, Bristol üzerinde olumlu bir etki bırakmıştır. Bristol'un İsmet Paşa'dan Konferans'ın ertelenip ertelenmediğini öğrenmek istemesinin iki önemli gerekçesi vardır. İlk olarak, her ne kadar Lozan'a davet edilmiş olsa da, özellikle Lord Curzon idaresindeki İngiliz Hariciyesi ABD'nin konferansta etkin olarak rol almasından hoşnut değildir ve bu nedenle gelişmeler hakkında Amerikan tarafına çok fazla bilgi vermeye gönüllü değildir. İkinci gerekçe, Bağlaşıklar arasındaki gelişmelerden ve Lord Curzon'un arka plan manevralarından Türk Hkmeti'nin ne kadar haberdar olduğunun öğrenilmesinin amaçlanmış olmasıdır. Görüşmenin yapıldığı 8 Kasım'da Bağlaşıklar arasında konferansın ertelenmesi tartışmaları devam ediyordu fakat Türk tarafı resmi olarak henüz bilgilendirilmemişti.

Bristol'un gözlemci olarak, I. Dünya Savaşı sonrasında bir süre İstanbul'daki elçilikte konsolosluk görevi yapan Lewis Heck'in ise konferans ataşesi olarak Lozan'a katılması talimatı 16 Kasım'da İstanbul'a ulaşmıştır.¹¹ Bu durumda Bristol, İsmet Paşa ile görüşürken kendisinin de Lozan'a gideceğinin henüz resmiyet kazanmadığı ortaya çıkmaktadır. Talimatın geldiği gün, ABD'deki iki Ermeni taraftarı misyoner temsilcileri William W. Peet ve James L. Barton'un da Amerikan Heyeti'nin danışmanı sıfatıyla konferansa katılacağı Robert Koleji Müdürü Calep F. Gates tarafından Bristol'a iletilmiştir.¹² Bunun zerine Bristol, Ermeni talepleri ve bu zamana kadar ki gelişmelerle ilgili olarak kendisi ile paralel düşüncelere sahip olan Robert Koleji Müdürü Gates'i danışman sıfatı ile yanına almaya karar vermiştir.¹³ Fakat bunun için Dışışleri Bakanlığının onayı gerekiyordu.

Bu amaçla Bristol, Robert Koleji Müdürü C. F. Gates'i de yanına almak isteğini Bakanlığa bildirmiştir. Gates ve Bristol, Türklere yaklaşımları ve Yakın Doğu sorununun çözüm yolları üzerinde tam bir anlayış içindeydiler. Oysa Bakanlık, James L. Barton'u danışman olarak Lozan'a göndermek niyetindeydi. James L. Barton'un Türklere yapılacak barış konferansına gitmesini Lozan ncesi tekrar faaliyete geçmiş olan ve ABD'nin Lozan'da resmi ola-

11 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, Confidential, November 16, 1922, s. 7.

12 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, Confidential, November 16, 1922, s. 7.

13 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, Confidential, November 16, 1922, s. 7.

rak temsil edilmesi için tüm gayretlerini seferber eden Ermeni lobisi destekliyordu. Başkan Harding, Hınçak ve Taşnak artığı Ermenilerin resmi temsil taleplerini kabul etmek niyetinde değildi. Ayrıca, Bristol ve Gates, Barton' u yanlarında istemiyordu.¹⁴ Barton, daha önce de söylendiği gibi misyonerdi ve 1919 yılı başında Anadolu'nun işgal edilmesi için Kahire'ye giderek İngiliz General Allenby'yi razı etmeye çalışmış,¹⁵ Amerika'ya dönüşünde ise ACIA'nın (American Committee for the Independence of Armenia-Amerika Ermenistan'ın Bağımsızlığı Komitesi) başkanlığını üstlenmişti. Ermeniler ile birlikte hareket eden Barton, Amerika'daki kara propagandanın öncüleri arasındaydı. Gazetelere sürekli Ermenilerin Milliyetçi Türkler tarafından katledildiği propagandasını servis ediyordu.¹⁶ Gates'in, Bristol ile Lozan'a gitmesine yasal hiçbir görevi bulunmamak kaydıyla izin verilmiştir.

Amiral Bristol 23 Kasım'da Doğu Ekspresi ile İstanbul'dan yola çıkmış, 24 Kasım'da Sofya'da Bulgaristan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı ve Tam Yetkili Bakanı Boriss P. Kissimof ile görüşerek Balkanlardaki komünizm yayılması ile ilgili gelişmeler hakkında bilgi almıştır.¹⁷ Konferans açıldıktan bir hafta sonra, 27 Kasım Pazartesi günü Lozan'a ulaşmış ve aynı günün öğleden sonra oturumuna katılmıştır. Bristol'un vermiş olduğu bilgilere göre; Pazartesi günü oturumunda görüşülen ağırlıklı konu Osmanlı borçlarıydı. Amerikan Heyeti, alacaklı devletlerin Duyun-u Umumiye İdaresi'nde yer almasının gerekliliği görüşündeydi ve müzakereleri izlemekle yetinmiştir. Böylece Duyun-u Umumiye İdaresi'nde temsilci bulundurmamak isteği ilan edilmeyerek şimdilik müzakere pozisyonu açık edilmek istenmemiştir. Oysa Dışişleri Bakanlığı bu öneriyi reddederek gözlemcilerine Duyun-u Umumiye İdaresi'ne Amerikan temsilcisi sokulması için gelişmeleri değerlendirmeleri talimatını vermiştir.¹⁸

14 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, Confidential, November 16, 1922, s.7-8; Dinç Yaylalılar, "Türk Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol'un Rolü 1919-1927", **Türk Yurdu**, 1998, s. 42; Mark Malkasian, "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927", **International Journal of Middle East Studies**, 1984, 16 (3), s. 357.

15 Grabill, **a.g.e.**, s. 167.

16 **New York Times**, "Turks Declare Plans to Slay Armenians, Dr. Barton Reports Nationalists Prepared for Massacres When Allied Troops Withdrew", February 1920, s. 5.

17 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, Confidential, November 24, 1922.

18 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, Confidential, November 27, 1922, s. 3-5; **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, Confidential, November 28, 1922, s. 4; *The Special Mission at Lausanne to the*

Aynı gn, Ermeniler için Kilikya Bölgesi'nden bir ulusal yurt talebi ile Lozan'a gelmiş olan misyonerler James L. Barton, William W. Peet, Caleb F. Gates ve Bristol arasında geen konuşmanın detaylarını Bristol Günlükleri'nde bulabilmek mümkündür. Görüşmede, Barton, ulusal yurt talebini dile getirerek "Ermenilerin gelişebilmesi için bunun gerekli olduğunu" söylemiştir. Bristol ise daha önce Ermenilerin, Türklerin ve Rumların; kurulacak yeni devlette birlikte barış içinde yaşayabileceklerini düşünüyordu fakat bu fikri belli oranda değişmekle birlikte Barton'un önerisine karşı çıkmıştır. Gates'in de Bristol'dan yana görüş bildirmesi ve Peet'in Barton'un fikirlerinden farklı yaklaşımlar ne sürmesi üzerine görüşmeden bir sonuç alınamamıştır. Oysa bu ana kadar Peet ve Barton birlikte hareket etmekteydiler.¹⁹

James L. Barton, William W. Peet, Caleb F. Gates ile görüşmesinden hemen sonra diğer bir misyoner George R. Montgomery Bristol ile görüşmek isteğinde bulunmuştur. Montgomery liderliğindeki AAS (Armenia America Society - Ermenistan Amerika Topluluğu) ABD'deki en etkin Ermeni derneğiydi.²⁰ Montgomery Bristol görüşmesinin günlüklerde yer alan detaylarına göre; görüşmede Montgomery, Ermenilerin bundan önce başına gelenler hakkında uzun bir söylev vermiştir. Bristol, "Ermeniler, Türkler ve Rumlar için en iyi yolun yeni bir devlet altında birlikte yaşamak olduğuna inandiğını fakat son olayların zorlaması ile bu fikrinin değiştiği" cevabını vermiştir. Görüşmede Montgomery, Bristol'un Ermeni karşıtlığını özellikle gündeme getirerek, Ermenilere ulusal yurt projesi için Bristol'un desteğini almaya çalışmıştır. Bristol kendisini sabırla dinlemiş fakat hikaye ettiği hadiselerden ve gerekçelerden tatmin olmamıştır. Misyoner Montgomery ile yapmış olduğu görüşmeden sonra basına Amerikan müzakere pozisyonunu açık eden beyanatlar verilmesinin önüne geçebilmek için, Barton ile görüşerek; "basın be-

Secretary of State, Lausanne, November 27, 1922; The Secretary of State to the Special Mission at Lausanne, Washington, November 29, 1922, PRFRUS 1923, C II, Government Printing Office, Washington, 1938, s. 908-09.

19 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, November 27, 1922, s. 2; mer Turan, "Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 218.

20 Malkasian, a.g.m., s. 357; Kemal iek, "Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 124; mer Turan, "Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 210; Yaylalier, **American Perceptions....**, s. 200.

yanları konusunda dikkatli olunmasını, Amerikalıların Lozan'daki temsilinin asıl amacının Amerikan çıkarları olduğunu, tarafsız kalınarak bunun sağlanabileceğini" söylemiştir. "Aksi davranış ateşteki kestaneleri başkasının yerine toplamak olacaktı".²¹

Aynı günün akşamı Başdelege İsmet Paşa'nın isteğiyle Amerikan Başdelegesi Child ile bir görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmede İsmet Paşa, "kendisine verilen talimatın Türkiye'nin egemenlik hakları ile ilgili kısımlarının tartışmaya açık olmadığını bu nedenle kapitülasyonlar konusunda pazarlık yapılmasının mümkün görülmediğini" söylemiştir. Child ise, Amerikan müesseselerinin korunmasının öneminden bahsederek "bu garantinin verilmesinin Amerikan kamuoyunda olumlu etkide bulunacağını" dile getirmiştir. Child, görüşmeden sonra kaleme aldığı raporda, İsmet Paşa ile daha önce görüşen Grew'un gözlemlerine benzer olarak "İsmet Paşa'nın diplomattan ziyade asker gibi davrandığını, görüşlerinin ise sabit ve abartısız olduğunu" kaydetmiştir.²²

6 Aralık günü, Boğazlar sorununun yeniden ele alındığı tarihtir.²³ Aynı gün sabahleyin Bristol, kendisiyle görüşmek için Amerikan Başdelegesi Child'ı beklemekte olan Barton ve Peet ile karşılaşmıştır. İki misyonerin niyeti birkaç gün önce Papa'nın "Hristiyan Azınlıklar" ile ilgili olarak yaptığı müracaatı kullanarak yeni bir propaganda kapısı aralamaktı. Bristol bu girişimi, "... [Papalık müracaatı] da bana şimdiye kadar yapılan ve kullanılan geniş çaplı yalanlara dayalı propagandanın diğer bir türü ..." şeklinde değerlendirmiştir ve Barton'a bu devletlerin Türkiye'ye söz konusu amaç için bir ordu göndermeye kararlı olup olmadıklarını sormuştur.²⁴ Barton da böyle bir şeyi mümkün görmüyordu fakat Türk tarafının birleşik bir blok karşısında Ermeni taleplerini karşılamak için geri adım atacağını umuyordu ve bu nedenle Lozan'daki temsilcileri örgütlemeye çalışıyordu. Papalık müracaatı bu çalışmalarda kullanılabilir yeni bir araç görevi görecekti.²⁵

21 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, November 27, 1922, s. 5; Grabill, **a.g.e.**, s. 271.

22 *The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State*, Lausanne, November 27, 1922, **PRFRUS 1923**, C II, **a.g.e.**, s. 906-07; Edwin L. James, "Shadow of Failure Seen at Lausanne", **New York Times**, November 30, 1922, s. 2.

23 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C I, s. 151-52; Karacan, **a.g.e.**, s. 141; **New York Times**, "Constantinople Press Attacks Mr. Child", January 15, 1923; Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları-II (Şubat -Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 632-33.

24 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 6, 1922.

25 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 6, 1922.

Bristol, Barton'a Türklerin gemiŖte olduğu gibi blfe boyun eğecek bir karakterde olmadıklarını ve son on yılda Türkiye'de pek çok Ŗeyin deęiŖtięinin ABD'de halen anlaŖılamadıęı cevabını vererek, "... Türkler blöf yerine savaŖmayı tercih edeceklerdir..." cevabını vermiŖtir.²⁶ KonuŖma esnasında Barton istediğini alamamıŖ ve Türkiye'deki durumu daha iyi bilen Peet sessizliğini korumuŖtur. Bristol, Peet'in Barton'a Türkiye'deki son geliŖmeleri anlatarak kendi söylediklerini destekleyeceğini umuyordu. Bu esnada Amerikan BaŖdelegesi Child ıkagelerek ikili ile grŖmŖtr. Child ile iki misyonerin ne konuŖtuęu hakkında bilgimiz yoktur. Çünkü Bristol günlüğüne "...bu esnada Child geldi ve ben ayrıldım. Kendisi bu tür insanlarla yalnız konuŖmaya özel önem veriyordu ve daha sonra maalesef bizi bilgilendirmiyordu.." kaydını dŖmŖtr.²⁷

Aynı gün Bristol, Konferans'taki bütün karacı ve denizci askeri uzmanların yer aldığı UŖı Oteli'ndeki özel toplantıya katılmıŖtır. Türk tarafı Deniz Yarbayı Ŗevket Bey ile Yarbay Tevfik Bey tarafından temsil ediliyordu ve bu toplantıdaki grŖmede konuŖulanlar Lozan Tutanaklarında yer almamaktadır.²⁸ GrŖmede ele alınan konu Boğazlar sorunu olmalıdır çünkü söz konusu tarihlerde Boğazların tabi olacağı rejim ele alınmaktaydı. Ayrıca, katılımcıların ya karacı ya da denizci askeri uzmanlardan oluŖması ile daha sonraki temaslar bu grŖ desteklemektedir. Bristol, ele alınan konu hakkında çok fazla bilgi vermeyerek ve BaęlaŖık planının dikkatlice yürütüldüğünü belirtmektedir. GrŖmede Bristol zellikle, "Albay [Yarbay] Tevfik Bey'den çok etkilendim, neŖeli bir yüzü vardı ve kızgınlığını çok güzel bir Ŗekilde kontrol ediyordu. Nazik bir kiŖilięe ve herkesin saygı duyduğu bir hamiyet duygusuna sahipti" kaydını dŖmŖtr.²⁹

Aynı gün öğle yemeğinde Bristol, Ŗahsi dostu İngiliz Amiral Roger Keyes ile bir araya gelmiŖ ve Boğazlarda askersizleŖtirilmesi planlanan bölgeler ile uluslararası kontrol ele alınmıŖtır. GrŖmede Bristol, Keyes'ten İngilizlerin Boğazlar ile ilgili planlarını öğrenmek istemiŖ, her ikisi de uluslararası denetim ve askersizleŖtirilecek bölgelere karŖı çıkarak Türkler ile adil bir antlaŖma yapılması isteğini dile getirmiŖti. İstihkamların yıkılması iki amirale göre de makul bir talepti. GrŖmede Keyes, İngilizlerin Boğazlarda askersizleŖtiril-

26 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 6, 1922.

27 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 6, 1922.

28 Bkz. *Lozan BarıŖ Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, a.g.e., C I, IV.*

29 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 6, 1922.

mesi planlanan bölgelerin planını Bristol'a vermiştir.³⁰ Keyes, Boğazlardaki İngiliz yaklaşımını desteklemiyordu ve Türklere adil davranılmadığını söylüyordu. Bristol'un günlüklerinde vermiş olduğu bilgilere göre "...özellikle bu görüşleri nedeniyle kendi insanları [İngiliz Heyeti] arasında fazla sevilmiyordu..."³¹ Aynı gün öğleden sonra İngiliz Başdelegesi Lord Curzon ile karşılaşan Bristol Boğazlar konusunda Curzon ile tartışmaktan kaçınmıştır.³²

Bu esnada Konferans çevrelerinde İstanbul'a 20 Ermeni militan gönderilerek tedhiş eylemleri gerçekleştirileceği ve halkın kıskırtılacağı söylentileri yayılmıştır. Lozan'da Boğazlar sorunu ve Ermeni ulusal yurdu tartışmaları devam ederken İstanbul Ermeni Patriği Amerikan temsilciliğine gelerek yardım istemiştir. Yüksek Komiser Vekili Dolbeare ile yaptığı görüşmede istediği desteği bulamamıştır. Patrik daha önce, Refet Paşa ile görüşerek, Ermeni toplumunun böyle bir şeyle ilgisi bulunmadığını söylemiş, Refet Paşa, "Halkınızın temsilcileri Lozan'da iken, sizin burada yaptığınız beyanın samimiyetine inanmak mümkün değil" cevabını vermiştir. Ertesi gün Refet Paşa Ermeni ileri gelenlerinden Patriğin değiştirilmesini istemiş ve Patrik istifa etmek zorunda kalmıştır.³³

İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken, Lozan'da bulunan Ermeni temsilcileri Nora Donciyan ile Arharonian, Bristol'u ziyaret ederek, Aleksandr Khatisian ile paralel görüşleri dile getirmişler ve bağımsız bir Ermenistan için destek istemişlerdir. Görüşmede tercümanlığı Fesliyan isimli bir Ermeni yapmıştır. Bristol görüşmeyi, "onlara istekleri ile ilgili benim sempatiyemden emin olabileceklerini söyledim. ... Onlarla ilgili her şeyi biliyordum... her zaman aynı hikaye ile bağımsız bir Ermenistan talep ediyorlardı..." şeklinde günlüğüne kaydetmiştir.³⁴

Bu esnada meydana gelen diğer bir gelişme, özellikle Karadeniz limanlarındaki Rum mültecilerin Yunanistan'a nakledilmesi sorunudur. Mülteciler çoğunlukla Karadeniz'de bulunan Amerikan gemileri ile naklediliyordu ve

30 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 6, 1922: LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 30, 1922.

31 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 6, 1922.

32 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 6, 1922.

33 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 6, 1922, s. 3; Salahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Lozan Konferansı'nın Perde Arkası", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 65-66.

34 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 7, 1922.

Yunan Hükümeti, Yunan gemilerinin de Karadeniz'deki limanlara girebilmesi için Lozan'daki Amerikan Heyeti'nden yardım istemiştir.³⁵ Bunun üzerine Amerikan delegeleri Child ve Bristol Lozan Palas Otel'i'ne giderek İsmet Paşa ile görüştü. Görüşmede tercümanlığı Hüseyin Hulusi [Pektaş] yaptı. Başdelege Child, öncelikli olarak Türkiye'deki Rum mülteciler ile ilgili olarak Amerika'da oluşan hissiyatı dile getirerek, Yunan gemilerinin Türk limanlarına girmesine izin verilmesini istemiştir. Child ayrıca Amerika'daki on bir eyalet valisinden bu amaca yönelik olarak gelmiş olan telgrafı da İsmet Paşa'ya iletmiştir. Amerikalılar ayrıca Milletler Cemiyeti'nin ya da Uluslararası bir Komisyonunun bu sorunu ele almasına müsaade edilmesini talep ediyorlardı. Bristol günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla, görüşmede Amerikan Heyeti istediğini tam anlamıyla elde edememiştir, fakat Bristol günlüğüne, "... [görüşmeden] ayrılırken hepimiz, görüşmenin iyi bir fikir olduğu konusunda hemfikir olduk..." notunu düşmüştür.³⁶ Söz konusu izin daha sonra, Yunan gemilerinin Yunan bayrağı taşımadan Türk limanlarına girmesi şartıyla verilmiştir.

Ocak ayı başında, Bristol günlüğünde ilginç bir bilgi yer alır. Bilindiği gibi Lozan Konferansı'nın ilk günlerinde Milletler Cemiyeti Mülteciler Komiseri Dr. Fridtjof Nansen, Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos ve İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon Türkiye'deki Rumlar ile Yunanistan'daki Müslümanların mübadele edilmesini önermişlerdi ve bu teklif Türk Heyeti tarafından kabul edilmişti. Üçlü daha sonra tekliflerinden pişman olmuşlardı fakat mübadele görüşmeleri Lozan müzakereleri ile paralel yürüyordu.³⁷ Aralık ayı başında gemilerinin Türk limanlarına girebilmesi için yardım talep eden Yunanistan Hükümeti, Mübadele sözleşmesinin imzalanacağı Ocak ayı başında Yunanistan'da yeterli barınma, beslenme imkânı kalmadığı ve bulaşıcı hastalık tehlikesi nedeniyle artık mübadil kabul edemeyeceğini Amerikan Hükümeti'ne bildirmiş ve yine yardım istemiştir.³⁸ Aslında mübadeleden vaz-

35 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, December 13, 1922, s. 3-4.

36 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, December 13, 1922, s. 2-4.

37 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, a.g.e.**, C I, s. 118-19, 125; Levon Marashlian, **The Armenian Question from Sérvés to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies 1920-1923**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, 1992, s. 690; **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V**, *War Diary*, May 30, 1923, s. 2; **New York Times**, "Turks Wants to Stay Greeks to Return", February 8, 1923, s. 2.

38 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, January 4, 1923.

geçmek için yapılan bu anlamsız manevradan istenilen sonuç elde edilememiştir.

İngiliz-Amerikan Petrol Pazarlıkları ve Musul Sorunu

İngiltere ile ABD arasında petrol alanlarının paylaşımı üzerinde I. Dünya Savaşı öncesine dayanan ve İngilizlerin paylaşmaz tutumu nedeniyle bir türlü çözümlenemeyen anlaşmazlıklar vardı. Bu nedenle Lozan öncesinde Amerikan Hükümeti tarafından gizli antlaşmalar ile Sevr Antlaşmasının ekonomik eşitlik ilkesine aykırı olduğu için tanınmayacağı özellikle belirtilmişti. Amerikan ticari çıkarları için “açık kapı” ilkesi mutlaka korunmalıydı. Amerikan Hükümeti Sevr’e karşı çıkıyordu fakat bunu adalet duygusu ile değil, ekonomik çıkarları zarar gördüğü için yapmaktaydı. Amerikan delegeleri bu şartlar altında Lozan’a davet edilmiş ve müzakerelere katılmıştı.³⁹

Lozan görüşmeleri başladıktan hemen sonra, 26 Kasım’da Başdelege Child Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta; Konferans gündemini İngiltere’nin yönlendirmesi ile Bağlaşıklar tarafından belirlendiği şikâyetini dile getirmiştir. Child, şayet yeterli imtiyazları elde edebilirlerse İngiltere’deki Muhafazakârların Musul’u Türklere bırakabileceğini düşünüyordu. Fakat Musul henüz tartışma konusu değildi.⁴⁰ Child’ın, Lord Curzon ile yaptığı ikili görüşmeler sonucunda mı yoksa tamamen kendi gözlemleri ile mi İngiltere’nin Musul’dan çekilebileceği görüşüne vardığı bilinmemektedir. Bu mesaj üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı petrol girişimlerini Musul’un Türkiye’ye geri verilmesi ihtimalini de dikkate alarak şekillendirmeye başlamıştır. Zaferde payı olduğu için ABD Hükümeti petrol avantajlarından eşit hak istiyordu ve Child, Türklerin petrol imtiyazlarını kullanarak Bağlaşıklar arasında ihtilaf çıkartabilmesi ihtimaline karşı uyarılmıştır. Child’a gönderilen telgrafta Chester Projesi’ne de değinilerek gerekli bilgilerin Amiral Bristol’a gönderildiği söylenmiştir.⁴¹

Dışişleri Bakanlığı, petrol anlaşmazlığına rağmen İngiltere’yi karşısına almak istemiyordu. Amerikan Hükümeti’nin tüm bu gelişmeler içerisinde he-

39 *The British Embassy to the Department of State*, Washington, October 27, 1922, **PRFRUS 1923, a.g.e.**, C II, s. 889; Leland J. Gordon, **American Relations with Turkey, 1830-1930 An Economic Interpretation**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1932, s. 273.

40 *The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State*, Lausanne, November 26, 1922. **PRFRUS 1922, a.g.e.**, C II, s. 345.

41 *The Secretary of State to the Special Mission at Lausanne*, Washington, November 27, 1922. **PRFRUS 1922, a.g.e.**, C II, s. 346; **Los Angeles Times**, “Secret Treaties at Lausanne”, November 29, 1922, s. P.II4.

nz Chester Projesi'ne istenilen ilgiyi göstermekten kaçındığı görülür. Oysa Amerikan menşeli diğ er petrol firmaları, *Standart Oil* baş ta olmak üzere petrol alanlarında kendilerine imtiyaz sağlaması için Hkmet zerindeki baskıyı artırmış lardı. Amerikalı firmalar evvel emirde Musul Petrolleri imtiyazının büyük kısmını elinde tutan TPC'den pay istiyorlardı. İngilizler, bu talepleri zamana yayarak sulandırıyor ve Lozan müzakereleri sonuçlanmadan bağlayıcı taahhütlerden kaınıyordu.

Tüm bu gelişmeler olurken, Chester Projesi görüşmeleri Ankara'da TBMM'nin bilgisi dhiline Bayındırlık Bakanlığında devam ediyordu. Aralık ayında, Yüksek Komiser Vekili Dolbear'e in ABD Dışışleri Bakanlığına göndermiş olduğu telgrafa göre; her iki yandaki 20 km'lik alanda bulunan maden imtiyazları dâhil (Demir yolunun geçtiği alanın etrafındaki toplam 40 km'lik arazinin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini işletme imtiyazı verilmiş oluyordu) beş hatta demir yolu yapılması planlanmaktaydı ve görüşmeler sonuçlanmaya yakındı. Demir yolu yapılması ve 40 km'lik alanda maden imtiyazı alınması düşünülen hatlar da belirlenmişti. Bunlar: (a) Yumurtalık-Diyarbakır, (b) Samsun-Sivas-Harpur-Diyarbakır-Musul-Süleymaniye-İran Sınırı, (c) Van Gölü-Harpur, () Ankara-Sivas, (d) Sivas-Erzurum hatlarıydı. Belirlenen hatlar arasında en önemli olanı, Samsun limanından başlayıp, Sivas-Harpur-Diyarbakır-Musul-Süleymaniye-İran sınırında bitecek olan hattı.⁴² Konferans açıldıktan hemen sonra adı konulmamış petrol pazarlıkları da başlamıştı. Bu arada Chester Projesi ile ilgili gelişmeler İngiltere ve Fransa tarafından yakından takip edilmekteydi.

Bu esnada Amerikan şirketleri, Paris'te yaşamakta olan Ermeni asıllı Glbenkiyan'ın TPC'deki %5'lik hissesini satın almak veya Musul toprakları Hazine-i Hassa'ya ait olduğu için II. Abdülhamit'in mirasçılarının haklarının kendilerine devredilmesinin sağlanması seçeneklerini de değerlendirmektedirler.⁴³ Tüm bu girişimlerin sonuç verebilmesi için Musul'u elinde tutan İngiltere'nin rızası gerekiyordu ve İngiliz Hkmeti henüz olumlu ya da

42 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, D. I, C 28, İçtima Senesi: 4, Yirminci İçtima, 1. Celse, 8 Nisan 1339 (1923), s. 436-516; Proje sözleşme maddeleri için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi, a.g.e.**, s. 442-65; Yaşar Semiz, **Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi 1909-1926**, Sakarya Kitabevi, Ankara, 1995. s. 86.

43 *The President of the Standard Oil Company of New Jersey (W.C. Teagle) to the Secretary of State*, New York, December 13, 1922. **PRFRUS 1922, a.g.e.**, C II, s. 347; John DeNevo, **American Interests and Policies in Middle East, 1900-1939**, 2nd Edition, University of Minnesota, Minnesota, 1968, s. 224.

olumsuz bir tutum almamayı tercih ediyordu. Petrol üzerindeki adı konmamış bu trafik içinde Bristol günlüklerinde perde arkasındaki petrol pazarlıkları ile ilgili önemli bir kayıt dikkati çeker. Kayda göre Bristol, 24 Aralık günü Paris'e giderek buradaki Amerikalı petrol yatırımcısı J. W. Finch ile görüşmüş ve ikili Abdülhamit'in mirasçılarının elinde bulunan petrol haklarını almak için girişimde bulunmaya karar vermiştir. Ayrıca, Türk Hükümeti'nin desteğini kazanabilmek için İngiliz uyruklu iki ortak; Kaptan Edwards ve Kaptan Bennet'in de Amerikan petrol şirketinden uzaklaştırılması kararlaştırılmıştır. Fakat Bristol, Finch'in bu konuyu Lozan'da gündeme getirme teklifini, "... Konferans'ta kişisel istekleri gündeme getirmek doğru olmaz ..." diyerek reddetmiştir.⁴⁴ Paris'te bu görüşmenin yapılması, Lozan Konferansı'nın başlarında Amerikan Hükümeti'nin Musul konusunda Türk tarafını destekleme niyetini göstermesi açısından önemlidir. Oysa daha sonraki gelişmeler bu niyetin aksine gerçekleşmiştir. Çünkü İngiliz Başdelegesi Lord Curzon ile Amerikan Başdelegesi Child arasında yapılan gayriresmî görüşmelerde Lord Curzon, Amerikalı muhatabına Musul petrollerinin paylaşımı konusunda esnek bir tavır sergileneceğini hissettirmeye çalışıyordu. Curzon'un asıl niyeti Musul sorununu halledinceye kadar Amerika'yı kendi tarafında tutmaktı ve maalesef bu girişim başarıya ulaşmıştır.

Gayriresmî temaslara rağmen Musul sorunu henüz konferans gündeminde açıkça tartışılmaya başlanmamıştı. Lord Curzon kendi cephesini tahkim ederken İsmet Paşa da taraftar kazanmaya çalışmaktaydı. Petrol anlaşmazlıkları nedeniyle Musul sorununda İngiltere'ye karşı ABD doğal müttefik olarak görünüyordu. Bu nedenle Ankara'da Chester Projesi görüşmelerine öncelik verilmişti. Oysa Amerikan Hükümeti, İngiltere'den istediği petrol paylarının bir kısmını almak karşılığında sessiz kalmaya razıydı. Kapalı kapılar arkasında Curzon ile Child arasında görüşmeler devam ediyordu ve daha önce söylendiği gibi Curzon, Amerikan taleplerini reddetmeyerek Child'ı yanında tutmayı başarmıştır. Daha sonra Child'ın yönlendirmesi ve Bakanlığın onayı ile Amerikan temsilcileri Musul sorununda tarafsız kalmaya ve açık kapı ilkesini sonuna kadar savunmaya karar vermiştir. Amerika'dan istenen desteğin yeterince alınamayacağının ortaya çıkması üzerine Ocak ayı başında iki kişilik bir heyet; Mustafa Şerif Bey ve Tevfik Bey, Musul sorununu İngiltere Hükümeti ile aracısız görüşmek üzere Londra'ya gönderilmiştir.⁴⁵ Fakat bu girişimden herhangi bir sonuç alınamamıştır.

44 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 24, 1922.

45 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, Report of Operations for Week Ending 7 January 1923**, January 7, 1923.

Lozan Mzakerelerini Kesintiye Uğratan Kapitülasyonlar Sorunu

Lozan Konferansı 20 Kasım'da açıldığında kapitülasyonların, İtalyan Başdelegesi Marki Garroni'nin başkanlığını yaptığı ikinci alt komisyonda ele alınması kararlaştırılmıştır. Lozan görüşmelerine gitmeden önce ABD'li gözlemcilere verilen talimatnamede kapitülasyonların ikamesinin sağlanması özellikle istenmişti. Bağlaşıklara gönderilen talepler listesinde de kapitülasyonlar ilk sırada yer alıyordu. Amerikan Hkmeti artık egemenlik ilkesine aykırı olan kapitülasyonların Türklere kabul ettirilmesinin imkânsız değilse bile, çok zor olduğunun farkında olarak Lozan görüşmelerinde Bağlaşıkların kapitülasyonların kaldırılmasını reddeden politikalarına destek vererek pozisyonlarını sağlamlaştırmaya çalışmayı çıkarlarına daha uygun buluyordu. Azınlıklar konusunda da durum aynıydı.

İlk tur Lozan mzakerelerindeki en sorunlu konu kapitlasyonlardır. Kapitülasyonlar aynı zamanda, Bağlaşıkların ve diğer Konferans katılımcısı devletlerin Türkiye'nin karşısına bir blok olarak çıktığı, aralarındaki çıkar anlaşmazlıklarını bir kenara bırakarak bir şekilde elde ettikleri ayrıcalıklardan vazgeçmemek için sonuna kadar omuz omuza direndiği yüzyılların birikimi bir problemdir. Amerikan Heyeti de kapitülasyonlar ile ilgili konularda Bağlaşıklara katılmakta, hatta bazen daha ileri kapitüler haklar talep etmekte tereddüt etmemiştir.

Lozan Konferansı'nın ilk turunun kırılma noktası kapitülasyonlar üzerindeki müzakerelerdir. Bu nedenle diğer sorunlar ile ilgili müzakereler ağır aksak yürüyor, az da olsa ilerleme kaydediliyordu. Ankara'nın talimatnamesinin sekizinci maddesi, kapitülasyonların kabul edilmesinden sonra müzakerelerin kesilerek Ankara'ya dönülmesini gerektiriyordu.⁴⁶ Amerikan Heyeti gözlemci statüsünün hakkını vererek görüşmelere çok az karışıyordu. Tüm bu görüşmelerde Amerikan Temsilcisi Belin sekreter görevini yerine getirirken, Başdelege Child, Bristol ve Grew gözlemci olarak hazır bulunuyordu.

Müzakereler devam ederken temsilciler, öğle ve akşam yemekleri, kokteyller, toplantılar gibi gayriresmî ortamlarda birbirlerinin nabzını tutmakta çıkarlarını elde etmek için destek sağlamaya çalışmaktaydı. 27 Kasım'da ABD Başdelegesi Child, Fransızlara bir öğle yemeği vermişti. Yemekte Grew ve Bristol da hazır bulunuyordu. Fransız tarafında ise Camille Barrre ve Maurice Bompard vardı. Yemeğin amacı Fransızların kapitülasyonlar konusundaki düşüncelerini öğrenmek ve Amerikan çıkarları için destek sağlamaktı. Çünkü 30

46 Bilal şimşir, "Lozan'a Göre Azınlıklar", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 174.

Ekim tarihli Amerikan muhtırasına Fransa Başbakanı R. Poincaré kapitülasyonların ikamesinin artık mümkün olamayabileceği cevabını vermişti.⁴⁷

Başdelege Child, kapitülasyonlar konusunu açarak C. Barrère'ye "İsmet Paşa'nın kapitülasyonların bazı değişiklikler (*modifications*) ile kabul edilebileceğini bildiren bir beyanat vermesinin iyi izlenim bırakacağını" söylemiştir. Child'ın bu yöndeki ısrarı üzerine Bristol, "İsmet Paşa'nın bunu Ankara'ya kabul ettiremeyeceğini ve şuanda asıl işin Ankara'daki Aşırılara (*Extremists*) karşı hükümet etme erkinin Mustafa Kemal liderliğindeki İlmîlilerin (*Moderates*) elinde kalmasını sağlamak olduğunu" söylemiştir. Bu nedenle "... aşırılıkların elini güçlendirecek beyanların İsmet Paşa tarafından verilmesi istenilmemeliydi...".⁴⁸ İsmet Paşa'ya yaptırılması planlanan beyanat üzerinde iki Amerikan delegesi; Child ile Bristol arasındaki anlaşmazlık nedeni ile yemekte bir karara varılamamıştır. Bristol, 28 Kasım'da Curzon ile görüşmesinde önceki günkü beyanını tekrarlayarak "İsmet Paşa'nın pozisyonunun Bağlaşıklar tarafından güçlendirilmesinin ılımlılara yardımcı olacağını" söylemiştir.⁴⁹

Bu görüşme ertesindeki müzakereler neticesinde kapitülasyonlar üzerinde 26 Aralık'a kadar geçen yaklaşık bir aylık sürede bir ilerleme kaydedilememiştir ve 28 Aralık'ta kapitülasyonlar üzerindeki görüşmeler devam edecektir. 27 Aralık akşamı Bağlaşıklar ile tüm diğer devlet temsilcileri bir toplantı yapmaya karar vermişlerdir. Toplantıya Amerikan Başdelegesi Child da davet edilmişti. Bağlaşık toplantısına giderken Child, Bristol ve Grew'u bilgilendirmemiş ve yalnız gitmeyi tercih etmiştir. Bristol, ertesi gün Child'ın önceki gece Bağlaşıklerle toplantı yaptığını ve kendisini davet etmediğini öğrenince çok kızmıştır. Grew duyma zorluğu çektiği için Bristol, kendisinin davet edilmesini beklemekteydi.⁵⁰ Ortak toplantının amacı Türk Heyeti'ne karşı birleşik bir cephe oluşturmaktı. Amerikan İkinci Delegesi Grew, "Musul sorununda Türk direnişini kıramayan Curzon'un konferansı sadece İngiltere ile ilgili bir

47 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, November 27, 1922, s. 2.

48 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, November 27, 1922, s. 2-3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, November 28, 1922, s. 3.

49 LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, November 27, 1922, s. 2-3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, November 28, 1922, s. 3.

50 LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, December 28, 1922, s. 1; Kaye Suzanne Pasley, *The Collapse of British Imperialism in Turkey 1919- to 1923*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mississippi State University, 1998, s. 325.

sorundan başarısızlığa uğratmaktansa, herkesi ilgilendiren kapitülasyonlar ile ilgili müzakerelerde kesintiye uğratmak için böyle bir yöntem takip ettiğini” düşünüyordu.⁵¹ Zaten toplantıda “... [akşamki] toplantıda, ya Türkleri [Bağlaşıkların] istedikleri [kapitüler] şartları kabul etmeye zorlayamaya ya da [konferansa] ara vermeyi kararlaştırmışlardı...”⁵²

28 Aralık günü toplantı başladıktan sonra, İsmet Paşa her zamankinden daha katı olarak kapitüler hakların kabul edilmeyeceğini söylemiştir ve kapitüler hakların tanınmasının gerekçelerini açıklayan dört sayfalık bir bildiriye Konferansta okumuştur. Bağlaşıklar tarafından önerilen yeni sistem ise bir önceki akşam kararlaştırılmıştı ve eski kapitüler rejimden daha ağır hükümler getirmekteydi. Bristol günlüğüne, Bağlaşıklara karşı İsmet Paşa'nın vermiş olduğu cevapların haklı olduğunu kaydetmiştir.⁵³ Bağlaşıkların protestosundan sonra, Amerikan Başdelegesi Child bir konuşma yaparak Amerika'nın antlaşmalar ile elde ettiği haklardan (1830 Antlaşması ve 1874 Mülk Edinme Antlaşması kastediliyor) vazgeçmeyeceğini söylemiştir. Konuşmayı Child ve Bristol Bağlaşıklarla yapılan toplantıdan sonra birlikte hazırlamışlardı.⁵⁴ Görüşmeler sonucunda ortaya çıkan durum kapitülasyonlar konusunda ilerleme kaydedilememiş olmasıdır. Görüşmeden sonra İsmet Paşa, Başbakan Hüseyin Rauf Bey'e göndermiş olduğu telgrafta, kapitülasyonlar yüzünden konferansın kesilmesinin muhtemel olduğunu bildirmiştir ve adliyelerin ıslahı için Avrupa'dan getirilmesi düşünülebilecek dört-beş danışmanın şimdiden çağrılmasını önermiştir.⁵⁵ Böylece, Lozan'daki Türk Heyeti'nin kapitülasyon müzakerelerinde eli rahatlayacaktı.

Bu görüşmeden sonra konferans müzakerelerini kilitleyen pek çok etmenin yanında iki başlık önce çıkmıştır. Bağlaşıklar, “Türklerin tekrar savaşmayı göze alamayacakları” düşüncesiyle müzakerelerde taviz vermez bir yönetime yönelmişlerdir. 28 Aralık ayında kapitülasyon görüşmelerinden sonuç alınmamasından sonra Bristol ile görüşen İtalyan askerî uzmanı Albay Vitale,

51 Joseph C. Grew, **Atatürk ve İnönü, Bir Amerikan Elçisi'nin Hatıraları**, (Çev. Muzaffer Aşkın), Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1966, s. 26; **Washington Post**, “Turkish Faith”, December 30, 1922, s. 6.

52 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 28, 1922, s. 1.

53 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 28, 1922, s. 1.

54 *The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State*, Lausanne, December 17, 1922, **PRFRUS 1923, a.g.e.**, C II, s. 936-38; **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, a.g.e.**, C III, s. 29-30; **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 28, 1922, s. 1; **Wall Street Journal**, “United States Supports Allies Against Turks”, December 29, 1922, s. 2.

55 Şimşir, **Lozan Telgrafları-I....**, s. 291-92.

Türklerin tekrar savaşamayacağı fikrini ileri sürünce, Bristol kendisine bunun büyük bir yanılgı olduğunu söylemiştir. Vitale'nin sözleri Bağlaşık algısını açıkça ortaya koyuyordu. Diğer sorun; Lord Curzon'un tavrıydı. İngilizler, öncelikli olarak kendi çıkarlarını savunmaktaydı ve konferansı da bu doğrultuda yönlendiriyorlardı.⁵⁶ İsmet Paşa konferanstaki kilitlenmeyi ve kesinti ihtimalini Ankara'ya rapor etmiştir.⁵⁷

26 Aralık'ta yapılan, Uyrukluk ve Arkeolojik Araştırmaları ele alan Üçüncü Alt Komisyon toplantısına ABD'yi temsilen Dwight katılmıştır. Oturum Başkanı İtalyan temsilcisi Montagna'nın uyrukluk konusunda mütakabiliyet esasına dayalı olarak Türkiye'nin de diğer ülkelerin Türk vatandaşlarına tanıyacağı hakkı karşılıklı olarak tanınmasını istemiştir. Nusret Bey, Amerika'da vatandaşlığın çok kolay verildiğini söyleyince Dwight söz alarak, Amerikan vatandaşlığının beş yıl ikamet şartına bağlı olduğunu ve mazeretsiz başka bir ülkede iki yıldan fazla kalanların Amerikan vatandaşlığını kaybedeceğini söylemiştir.⁵⁸ I. Dünya Savaşı öncesinde, özellikle Ermeni tebaanın suistimali ile uzun süreli anlaşmazlıklar neticesinde Amerikan Hükümeti 1907 yılında iki yıl mazeretsiz başka bir ülkede kalanların vatandaşlık hakkını kaybedeceğini kabul etmiştir.⁵⁹ Vatandaşlık hakkı tanınarak geri kabul edilmesi istenilenlerin başında yine Ermeniler gelmekteydi ve Türk Heyeti geçmişteki sorunları ve Taşnak, Hınçak mensubu komitacıların da geri döneceği realitesini göz önünde bulundurarak bu alanda Amerika ile mütakabil bir uzlaşmaya girmek istemiyordu.

Bu konu ile ilgili olarak Bristol günlüklerinde 31 Aralık günü İtalyan İkinci Delegesi Montagna ile yapılan özel bir görüşme kaydı yer alır. Görüşmede Montagna, Türkiye'den göçmüş olan Hristiyan azınlıklar için genel bir af ilan edilmesi ve Kilikya bölgesinde Ermenilere ulusal bir yurt verilmesi yönündeki Amerikan teklifini desteklediğini belirtmiştir. Bristol ise, "... bizim önerdiğimiz genel af, [1861-1865 Amerikan] İç Savaşı'ndan sonra Amerika'daki [Güneylilere] sağlanan ile aynıdır..." demiştir.⁶⁰ Görüşme sonucunda Türkiye'deki ve Türkiye'den göçmüş ya da kaçmış olan tüm Hristiyan azın-

56 LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, December 28, 1922, s. 4.

57 Şimşir, *Lozan Telgrafları-I....*, s. 298-99.

58 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, a.g.e.**, C III, s. 187.

59 Leland J. Gordon, "Turkish American Controversy Over Nationality", *The American Journal of International Law*, 25 (4), s. 666.

60 LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV*, *War Diary*, December 31, 1922.

lıklara genel af sağlanması için çalışılması kararlaştırılmıştır. Ermeni ulusal yurdu için günlükte herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁶¹

Söz konusu görüşmenin yapıldığı günler kapitülasyonlar üzerindeki sert tartışmaların en hararetili dönemine rast gelmektedir. Bu nedenle Bristol ve Montagna'nın "genel af" teklifinin kabul edilmesi kapitülasyonlar üzerinde yürüyen müzakerelerde aleyhte bir gedik açılması anlamına gelecekti. Bu izin ayrıca, on yıllarca Türk topraklarında her tür anarşiyi uygulayan illegal örgüt yöneticilerinin de elini kolunu sallayarak Türkiye'ye dönmesi anlamına gelecekti. Montagna görüşmesinden bir hafta sonra, Newark News gazetesini temsilen Lozan'da bulunan Ermeni asıllı Amerikalı gazeteci Cecil Dorian Bristol'a "İsmet Paşa ile yaptığı görüşmeden sonra, Türklerin kapitülasyonların tamamen kaldırılması haricindeki hiçbir teklifi kabul etmeye yanaşmadıklarını..." bildirmiştir.⁶²

Ocak ayı, kapitülasyonlar ile ilgili görüşmelerin kıran kırana getiğı bir dönemdir. Fakat Lord Curzon galip bir devletin mağluba antlaşma dayatma hakkı bulunduğu prensibinden hareketle Türk Heyeti üzerinde baskı kuruyor ve uzlaşmaz bir tutum sergiliyordu. Bu durum Bristol günlüklerinde açıkça görülür. Gnlklerde görülen diğer keyfiyet, Lord Curzon'un müzakerelerdeki rahatsız edici tavrı ve olayları ele alırken kullanmış olduğu İngiliz yanlısı pragmatist tutumdur.⁶³ Ocak ayındaki diğer önemli gelişme Ruhr Havzası zerinde Fransa ile Almanya arasındaki anlaşmazlık sonucu yükselen tansiyondur.

Bristol günlüğüne, 17 Ocak tarihinde İsmet Paşa ile yapmış olduğu özel bir görüşmenin detaylarını not etmiştir. Bu görüşmede Musul sorunu gündeme gelmiş fakat Bristol Amerikan Heyeti'nin bu tür konulara müdahil olmak istemediğini, açık kapı ilkesini savunduğunu söylemiştir. İkinci olarak ele alınan konu kapitlasyonlardır. Bu konu ile ilgili olarak İsmet Paşa, Lord Curzon'a bir mektup gönderdiğini söylemiştir. Bristol önce bu mektubun içeriğini öğrenmeye çalışmış ve daha sonra kapitülasyonların yerine ikame edilebilecek yeni yönetim ele alınmıştır. Bristol, kapitülasyonların kaldırılması durumunda bir geçiş rejiminin kurulmasından yanaydı.⁶⁴ Görüşmenin gerçekleştiğı tarihler, Bağlaşık antlaşma taslağı söylentilerinin artık açıktan konuşulmaya

61 LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, December 31, 1922.

62 LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, January 2, 1923, s. 3; *The Mail, Turks Force Crises*, December 3, 1922; *New York Times*, "Curzon Confers With Ismet Pasha", January 15, 1923, s. 8; *Washington Post*, "Lausanne Hope Dim", January 6, 1923, s. 1.

63 LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, January 5, 1923, s. 2.

64 LCMD, *Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary*, January 17, 1923, s. 4.

başlandığı bir döneme rast gelmektedir ve Bristol bundan önceki görüşmelerinde de İsmet Paşa'dan Türk tarafının da bir karşıt antlaşma taslağı hazırlayıp hazırlamadığını öğrenmek istemiş hatta Türk tarafını böyle bir taslak hazırlanması için yönlendirmeye çalışmıştır. İsmet Paşa, bir karşıt taslağa sahip olunmadığı cevabını vermiştir.⁶⁵

Bu esnada Bağlaşık taslağının hazırlanması çalışmaları devam ediyordu. Taslağın istenilen şekle sokulması amacıyla, tam yetkili müzakereciler kendi aralarında bir müzakere takvimi hazırlamışlardı. Takvim 24 Ocak'ta Lord Curzon'un talimatlarına uygun olarak Bağlaşıklara ve Amerikan temsilcilerine dağıtılmıştır. Buna göre; 25 Ocak'ta alt komisyonların çalışmaları tamamlanacak, Bompard'ın ve M. Garroni'nin başkanlık yaptığı komisyonlar nihai toplantılarını 26 Ocak'ta yapacak ve 27 Ocak'ta Türk Heyeti'ne sunulacak antlaşma taslağının gözden geçirilmesi bitirilecekti. 28 Ocak'ta Üç Bağlaşık devlet, antlaşma taslağı üzerinde son incelemeyi yapacak ve taslak Türk Heyeti hariç diğer devletlere dağıtılacaktı. 29 Ocak Pazartesi günü, herkesin incelediği taslak Türk Heyeti'ne, Boğazlar ile ilgili sözleşme de Ruslar ile Bulgarlara teslim edilecekti. 31 Ocak'ta taslak resmi olarak Türklere sunulacak, 1 Şubat'ta son müzakereler yapılacak ve 2 Şubat'ta Bağlaşıklar Lozan'dan ayrılacaktı. Taslak hakkında bilgi sahibi olan İsmet Paşa, 27 Ocak'ta Musul'dan feragat edilerek barışın sağlanabileceği görüşünü telgraf ile Ankara'ya bildirmiştir. Çözülemeyen başlıca sorunlar; Musul, adli kapitülasyonlar, Trakya Sınırı, tazminat ve tamirattan oluşmaktaydı. Musul sorunundaki direnç, mali sorunların daha da ağırlaştırılmasına neden olmuştu.⁶⁶

Lozan'da zorlu müzakerelerin gerçekleştiği esnada TBMM'de, 25 Ocak ve 28 Ocak tarihlerinde iki gizli oturum yaparak gelişmeleri ve bundan sonra izlenecek stratejiyi belirlemeye çalışmıştır. Görüşmeler sonrasında İsmet Paşa'ya yeni bir talimat gönderilmesine karar verilmiştir.⁶⁷ Mustafa Kemal, 28

65 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, January 17, 1923, s. 3.

66 Şimşir, **Lozan Telgrafları-I....**, s. 448-50; **Los Angeles Times**, "Turk Must Sign Lausanne Pact or Fight", January 26, 1923, s. 1; Lord Curzon, istihbarat servisi tarafından eline ulaştırılan şifre telgraf çözümlerinden, İsmet Paşa'nın ya 2 Şubat akşamı taslağı kabul edeceği ya da Konferansı kesmeyerek ara verilmesini isteyeceği görüşünü edinmişti. Bu nedenle müzakere pozisyonundan geri adım atmaya düşünmüyordu. Keith Sharp Jeffrey, "Lord Curzon and the Use of Secret Intelligence at the Lausanne Conference: 1922-1923", **Turkish Year Book, 1993**, s. 85-86.

67 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D. 1, C 3, İctima Senesi: 3, 28 Kanunusani 1339 (28 Ocak 1923), 182. İctima, 2. Celse. s. 1238-58; *The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State*, Lausanne, January 25, 1922, **PRFRUS 1923, a.g.e.**, C II, s. 959; Karacan, **a.g.e.**, s. 209-10; Arıkan, **a.g.e.**, s. 71; **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, January 30, 1923.

Ocak'ta İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta sorunun sadece Musul olmadığını ve İngilizlerin ve Fransızların barış yapmak istemediğinin görüldüğünü bildirmiştir. Sorun sadece Musul olsaydı, bir çözüm bulunabilirdi.⁶⁸ Bu yazışmalar Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın barışın sağlanabilmesi için Musul'dan vazgeçmeyi ciddi olarak düşündüğünü göstermektedir.

Amerikan temsilcileri 29 Ocak günü taslağı inceleyerek, Amerikan çıkarlarına aykırı madde olup olmadığını belirlemeye çalışmışlardır. Türk mahkemelerinde görevlendirilecek yabancı yargıçların Lahey'den seçilecek olması Amerikan yargıçlarının önünü kapatmıştı. Duyun-u Umumiye ve Muharrem Kararnamesi ile ilgili de bazı sorunlar mevcuttu. Ekonomik maddeleri Gillespie inceleyerek bir bildiri hazırlaması kararlaştırılmıştır. Antlaşma taslağı genelde Amerikan çıkarlarına zarar verecek madde içermiyordu. Aynı günün akşamı Amerikan Heyeti kendi arasında bir toplantı yaparak taslağı Amerikan çıkarları açısından ele almış, akşamüstü biraz da taslak ile ilgili ne düşünüldüğünü öğrenmek için Türk Heyeti'ne bir yemek vermiştir. Yemekte Rıza Nur, Türk tarafının Amerika ile antlaşma müzakere etmeye hazır olduğunu söylemiştir.⁶⁹ Amerikan Heyeti bu teklifi geçiştirmiştir çünkü Amerikan Hkmeti, Bağlaşıklardan nce Türkiye ile antlaşma imzalamak istemiyordu.

Bu esnada ABD Dışışleri Bakanlığı, temsilcilerine fırsatlar elverişli hale geldiğinde Bağlaşık-Türk antlaşmasının imzalanabilmesi için girişimde bulunmaları talimatını vermiştir.⁷⁰ Bu amaçla, taslak resmi olarak Türk Heyeti'ne teslim edilmeden önce, bir uzlaşma yolu bulabilmek ümidiyle Bristol, Curzon ile görüştü. Ertesi gün Bristol, Lord Curzon ile özel bir görüşme yaparak, Amerikan Heyeti'nin Lozan'da bir antlaşma imzalanması için elinden geleni yapacağını söylemiştir. Görüşmede Curzon, Amerikalıların Konferans süresince yaptıklarına teşekkür ederek; "bu küçük İsmet ile (*Little Ismet*) anlaşmak imkansız, her şeye hayır diyor ve sonra klişe haline gelen söylemi, Türkiye'nin bağımsızlığından ve egemenliğinden dem vuruyor" demiştir.⁷¹ Bristol, Curzon'u uzlaşma elde etmek için ikna edememiş fakat Cuma günü ayrılacağını söyleyen Curzon'un blöf yaptığını not etmiştir.⁷²

68 şimşir, **Lozan Telgrafları-I....**, s. 457.

69 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, January 29, 1923.

70 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, January 30, 1923.

71 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, January 30, 1923.

72 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV**, *War Diary*, January 30, 1923.

Bağlaşık taslağı resmi olarak Türk Heyeti'ne teslim edilmeden bir gün önce, 30 Ocak'ta *Washington Post*'ta yayınlanan bir makale, antlaşma taslak maddelerinin Türkler tarafından kabul edilemeyecek kadar ağır olduğunu ve Türklerin bir cumhuriyet idaresi kurarak kendi kendini yönetmesine izin verilmesi gerektiğini yazmıştır. Aslında Lord Curzon ve Amerikan Başdelegesi Child haricindeki hemen herkes Bağlaşık taslağının hakkaniyetten uzaklığının farkındaydı. Yoğun kara propandaya rağmen *Washington Post*'ta yayınlanan makale Türkler lehine fikir beyan eden birkaç cılız sestten bir tanesiydi.⁷³

Bağlaşık taslağı ile ilgili tartışmalar sürerken gerçekleşen önemli bir gelişme; 30 Ocak'ta, Türkiye ile Yunanistan arasında müzakere edilen mübadele sözleşmesinin imzalanmış olmasıdır. Sözleşme, birinci maddedeki hükme göre; 1 Mayıs 1923 tarihinde yürürlüğe girecekti.⁷⁴ Bağlaşıklar, hazırladıkları taslağı 31 Ocak'ta resmen Türk Heyeti'ne teslim etmiştir. Taslak basına sızmıştı ve bir gün önce, İtalyan ve Fransız delegeleri taslak hakkında İsmet Paşa'ya bilgi vermişlerdi ve İsmet Paşa taslağı kurye ile Ankara'ya göndermişti.⁷⁵

Taslak 150 sayfa, 160 madde ve 9 bağlı belgeden oluşuyordu. Lozan Konferansı'nı gazeteci olarak takip etmiş olan A. Naci Karacan, Bağlaşıkların antlaşma taslağını "koca belge" olarak tanımlar ve taslağın barış amacıyla değil, Türkiye'nin her çeşit egemenliğini elinden almak için hazırlandığını kaydeder. Gerçekten de Bağlaşık taslağı tek taraflı olarak hazırlanmıştı ve bazı konular müzakerelerde gündeme getirilen uzlaşma noktalarından daha da ileri götürülmüştü. Bristol ile yaptığı özel görüşmede İtalyan ikinci delegesi Montagna da bu durumu itiraf etmiştir.⁷⁶

73 **Washington Post**, "America and Turkey", January 30, 1923, s. 6.

74 Engin Berber, "Mübadeleye Bugünden Bakmak", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, (143-168), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 143; Şimşir, "**Lozan'a Göre Azınlıklar.....**", s. 177.

75 Şimşir, **Lozan Telgrafları-I.....**, s. 463.

76 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, January 29, 1923; Karacan, **a.g.e.**, s. 221-22; **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, a.g.e.**, C II, s. 32-34; Grew, **Atatürk ve İnönü.....**, s. 37; Sonyel, **Gizli Belgelerle.....**, s. 124-25, 130-31; Bağlaşık Antlaşma Taslağı Türk Heyeti'ne teslim edildikten sonra Lord Curzon Henderson'a; "*Türkler (verdiğimiz taslak üzerinden) anlaşma imzalayarak geri dönerlerse Meclislerinde böyle kötü bir anlaşmayı imzaladıkları için, imzalamadan geri dönerlerse üç ay boyunca boşuna bir sürü para harcadıkları için görevden uzaklaştırılacaklardır.... her iki durumda da okkanın altına giderek cezayı yiyecekler, fakat onlar için hiç üzülmiyorum çünkü hayatımda onlar gibi bir sürü dik kafalı, aptal ve rahatsız edici insanı bir arada görmedim.*" demişti. Türk Heyeti'nin Ankara ile yazışmalarından haberdar olan Curzon Ankara'daki

Taslağın resmi olarak sunulduğu gün yapılan oturumda Lord Curzon Bağlaşık teklifi üzerinde müzakere açmış ve cevabın bir an önce verilmesini istemiştir. Bu esnada Bağlaşık antlaşması imzalandıktan hemen sonra Türk Heyeti ile imzalanacak ayrı antlaşma için müzakerelere hazır bekleyen Amerikan Dışişleri Bakanlığı da üzerinde müzakere edilecek antlaşma taslağını hazırlamıştı ve gerektiği an taslak telgraf ile Başdelege Child'a gönderilecekti.⁷⁷ Dışişleri Bakanlığının talimatıyla, 31 Ocak günü Başdelege Child Konferans'ta bir bildiri okuyarak, Amerika'nın konferansa katılma amaçlarını açıklamış ve barışın tesisi için Amerikan Hükümeti'nin istekliliğinden bahsetmiştir. Konuşmada açıkça söylenmese de satır aralarında Bağlaşıkların sunulmuş olduğu taslak destekleniyordu. Child'a göre; Türkiye taslağı reddederse elde ettiği kazanımları da kaybedebilirdi.⁷⁸

Child'ın bu tutumuna rağmen, Bristol'un yönlendirmesi ile diğer Amerikalı temsilciler, İstanbul Ticaret Komiseri J. Gillespie ile Bristol'un Emir Subayı O. J. Wheeler, İsmet Paşa'ya taslağı kabul etmemesini söylemişler ve direnmesi için teşvik etmişlerdir. Hatta Gillespie, gayri adil bulunduğu antlaşma taslağını "şu İngiliz barışı" diye adlandırmıştır.⁷⁹ Ermeni taleplerine yakın olan Child, haklılığına inanmasa da öncelikli olarak İngiliz çıkarlarını destekliyordu. Daha sonra yazdığı raporlarda da bu durum açıkça ortaya çıkmıştır.

Müzakereler esnasında Bağlaşık taslağını destekleyen ve barış için iyi bir fırsat olduğunu söyleyen Başdelege Child, konferansın bittiği gün Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporda; "Türklerin Bağlaşık taslağında reddettikleri maddelerin bazılarının gerçekten mantıksız (*imprudent*) ve karşı tarafı incitici (*harmful*) olduğunu" itiraf etmiştir. Child, konferansın başarısız olmasının nedeninin, Bağlaşıklar arasında birlik olmaması, Lord Curzon'un Türk milliyetçiliğini önemsememesi ve Türklerin inatçı direnci olduğunu düşünüyordu.⁸⁰

iç durumu ve İsmet Paşa'ya yönelik muhalefeti de yakından bilmekteydi. Jeffrey, Sharp, a.g.m., s. 83.

77 *The Secretary of State to the Special Mission at Lausanne*, Washington, January 27, 1922, **PRFRUS 1923, a.g.e.**, C II, s. 960.

78 *The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State*, Lausanne, January 31, 1922, **PRFRUS 1923, a.g.e.**, C II, s. 962-64; **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, a.g.e.**, C II, s. 46-48; Karacan, **a.g.e.**, s. 229-30; **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, January 31, 1923.

79 Sonyel, **Gizli Belgelerle...**, s. 134.

80 *The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State*, Lausanne, February 4, 1922, **PRFRUS 1923, a.g.e.**, C II, s. 966-67; Karacan, **a.g.e.**, s. 236; Grew, **Atatürk ve İnönü...**, s. 43; **New York Times**, "İsmet Quitting Lausanne", February 7, 1923, s. 2.

Oysa Child, taslak Türk Heyeti'ne teslim edildikten sonraki müzakerelerde Türklerin istediklerini aldıklarını söylüyor ve taslağı destekliyordu. Bu destekte, kapitülasyonları kaybetmemek endişesi ve Musul'da Curzon tarafından söz verilen petrol paylarının etkisi büyüktü.

Son dört güne sığdırılan yoğun diplomasi faaliyetlerinde uzlaşma sağlanamadığı için Lord Curzon 5 Şubat'ta Lozan'dan ayrılmıştır. Curzon'dan iki gün sonra, 7 Şubat'ta da İsmet Paşa, Bükreş - Köstence yolu ile Türkiye'ye dönmüştür. Karaağaç'ta konuşlu Yunan kıtalarının arasından geçmemek için daha uzun olan Romanya güzergahı tercih edilmiştir.⁸¹ Böylece ilk tur Lozan müzakereleri sona ermiştir.

Dönüş yolunun bir kısmında Amiral Bristol ile İsmet Paşa aynı trende seyahat etmiş ve ikili arasında Türk barış şartlarını ortaya koyan bir görüşme gerçekleşmiştir. Günlüklere göre, İsmet Paşa İstanbul'a döner dönmez vakit geçirmeksizin Ankara'ya gitmek istiyordu. Bristol, İsmet Paşa'dan Türkiye'deki Amerikalıların bundan sonraki durumu ve statüsü hakkında bilgi almak istemiştir. İsmet Paşa, Amerikalıların statüsünü aynen devam edeceği cevabını vermiştir. Bristol ayrıca Ankara'daki temsilcileri ile şifre telgraf ile yazışmasına izin verilmesini istemiştir ve İsmet Paşa bu talebi defterine not ederek Ankara'ya dönünce ilgileneceğini söylemiştir. Bristol ayrıca İsmet Paşa'ya, konferanstaki herkesin kendisinin kişiliğinden büyük hoşnutluk duyduğunu iletmiştir. İsmet Paşa'nın "... Bağlaşklar neden bize karşı bu şekilde bir tavır aldı..." sorusuna Bristol "... Bağlaşkların Türk karakterinin son yıllarda değiştiğini anlayamadıklarını ve halen eski düşünce sistemine sahip Türklerle müzakere ettiklerini sandıklarını düşünüyorum..." cevabını vermiştir.⁸²

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş zemininin oluşumunu hazırlayan önemli öğelerden birisi olduğu için diplomasi tarihimizde ayrı bir yere sahiptir. Lozan müzakereleri ile ilgili olarak bugüne kadar çok sayıda kitap, makale yazılmış, hatıratlar ve günlükler kaleme alınmıştır. Konferansın başladığı günlerde İstanbul'da Amerikan Yüksek Komiseri olarak görev yapan Amiral Bristol'un günlükleri ve raporları da bu önemli diplomasi belgesinin anlaşılmasına katkı sağlayabilecek ve yeni bir perspektif sunabilecek niteliktedir. Bu günlükler ve raporlar incelendiğinde Lozan'da çıkara dayalı bir müzakere trafiğinin nasıl sürdüğü daha iyi anlaşılacaktır.

81 Karacan, **a.g.e.**, s. 236.

82 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, February 8, 1923.

Lozan Konferansı'na ABD gözlemci statüsünde katılmıştır ve Bristol dahil üç ABD temsilcisi ilk günlerde Dışışleri Bakanlığının talimatı doğrultusunda genelde müzakereleri gözlemekle yetinmişlerdir. Lozan'a gidilirken Türk Heyeti, ABD ile bir antlaşma sağlayarak Müttefiklere karşı Amerikan yardımını elde etmeyi ve özellikle Musul sorununda ABD'den destek alabilmeyi kendine stratejik bir hedef olarak belirlemiş, ancak gelişen şartlar hedeflerin tutturulmasının önüne geçmiştir.

Bristol, diğer iki Amerikan delegesinden farklı olarak Türk Heyeti'ne daha yakın bir duruş sergilerken ve Ermeniler ile Yunan talepleri ve İngiliz yaklaşımlarına ise mesafeli kalmıştır. Konferansta ABD adına süreci büyük oranda Başdelege Child yönlendirmiştir. Bristol'un günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla Child, Lord Curzon ve Ermenilere yakın bir duruş sergilemekteydi. Bu nedenle müzakerelerin birinci safhasında Amerikan yaklaşımı büyük oranda İngiliz etkisinde kalmış, Lord Curzon tarafından yönlendirilmiş ve Ermeni taleplerini karşılamaya yönelik işlemiştir. Musul sorununda ve Ermeni ulusal yurdu taleplerinde de bu durum kendini göstermektedir.

Bristol ve ekibi, müzakereler esnasında Türk Heyeti ile Amerikan Heyeti arasında bir tür köprü vazifesi grmştir. İkinci delege Grew'un da Bristol'un bu misyonuna katkı yaptığı söylenebilir. Bristol günlüklerinde ortaya çıkan diğer önemli durum kapitülasyonlar konusundaki Müttefiklerin ortaya koymuş olduğu dirençtir. Müttefikler, kapitülasyonların ikamesini garanti edebilmek için gizli görüşmeler yapmışlar ve ortak bir tutum belirlemeye çalışmışlardır. Bu direncin kırılmasıyla Lozan'da ne kadar zor bir işin başarıldığını Amerikan belgelerinden okumak Lozan'ın Türk diplomasi tarihinde ne kadar önemli bir yerde durduğunu anlamak bakımından dikkat çekici ve öğretici niteliktedir.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Belgeleri

Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol-IV, *War Diary*, November 7, 1922- February 14, 1923.

Library of Congress Manuscript Division, LCMD, Papers of Mark L. Bristol-V, *War Diary*, March 1, 1923- July 24, 1923.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, D. 1, C 3, İçtima Senesi: 3, 28 Kanunusani 1339 (28 Ocak 1923), 182. İçtima, 2. Celse.

TBMM, Zabıt Ceridesi, D. I, C 28, İçtima Senesi: 4, Yirminci İçtima, 1. Celse, 8 Nisan 1339 (1923).

B-Diğer Kaynaklar

BERBER, Engin, “Mübadeleye Bugünden Bakmak”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

BİLMEZ, Bülent, “The Place of the Turkish Independence War in the American Press (1918-1923)”, **Turkish Yearbook**, C 31, Ankara, 2000.

ÇİÇEK, Kemal, “Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

DENEVO, John, **American Interests and Policies in Middle East, 1900-1939**, 2nd Edition, University of Minnesota, Minnesota, 1968.

EDWIN, L. James, “Shadow of Failure Seen at Lausanne”, **New York Times**, November 30, 1922.

-----, “Turks Blocked in Attempt to Regain Western Thrace”, **New York Times**, November 23, 1922.

-----, “Turks Proclaim Banishment Edict to 1.000.000 Greeks”, **New York Times**, December 2, 1922.

-----, “Shadow of Failure Seen at Lausanne”, **New York Times**, November 30, 1922.

GORDON, Leland J., “Turkish American Controversy Over Nationality”, **The American Journal of International Law**, 25 (4).

-----, **American Relations with Turkey, 1830-1930 An Economic Interpretation**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1932.

GRABILL, Joseph L. **Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927**, University of Minnesota, Minnesota, 1971, s. 214.

GREW, Joseph C., **Atatürk ve İnon, Bir Amerikan Elçisi'nin Hatıraları**, (ev. Muzaffer Aşkın), Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1966.

JEFFREY, Keith Sharp, "Lord Curzon and the Use of Secret Intelligence at the Lausanne Conference: 1922-1923", **Turkish Year Book**, 1993, s. 85-86.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, 2. Baskı, Haz. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Los Angeles Times, "Secret Treaties at Lausanne", November 29, 1922.

Los Angeles Times, "Turk Must Sign Lausanne Pact or Fight", January 26, 1923.

MALKASIAN, Mark "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927", **International Journal of Middle East Studies**, 1984, 16 (3).

MARASHLIAN, Levon, **The Armenian Question from Srves to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies 1920-1923**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, 1992.

MERAY, Sehal L., **Lozan Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, C I-VIII. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

New York Times, "Constantinople Press Attacks Mr. Child", January 15, 1923.

New York Times, "Curzon Confers With Ismet Pasha", January 15, 1923.

New York Times, "Ismet Quitting Lausanne", February 7, 1923.

New York Times, "Turks Declare Plans to Slay Armenians, Dr. Barton Reports Nationalists Prepared for Massacres When Allied Troops Withdrew", February 1920.

New York Times, "Turks Wants to Stay Greeks to Return", February 8, 1923, s. 2.

PASLEY, Kaye Suzanne, **The Collapse of British Imperilasm in Turkey 1919- to 1923**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mississippi State University, 1998.

Papers Related to The Foreign Relations of US 1923, C II, Washington: Government Printing Office, 1938.

SEMİZ, Yaşar, **Türk Amerikan Münasebetleri Iřıġında Chester Demiryolu Projesi 1909-1926**, Sakarya Kitabevi, Ankara, 1995.

SONYEL, Salahi R., "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Lozan Konferansı'nın Perde Arkası", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

ŞİMŞİR, Bilal “Lozan’a Göre Azınlıklar”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

-----, “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey’in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)”, **Belleten**, C XLI, S 162, Ankara, Nisan 1997.

The Mail, Turks Force Crises, December 3, 1922

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları-I, (1922-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. 303.

-----, **Lozan Telgrafları-II (Şubat–Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

TURAN, Ömer, “Lozan Konferansı’nda Amerikan Misyonerleri”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

Wall Street Journal, “United States Supports Allies Against Turks”, December 29, 1922.

Washington Post, “America and Turkey”, January 30, 1923.

Washington Post, “Lausanne Hope Dim”, January 6, 1923.

Washington Post, “Turkish Faith”, December 30, 1922.

YAYLALIER, Dinç, “Türk Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol’un Rolü 1919-1927”, **Türk Yurdu**, 1998.

RUS VE AZERBAJYCAN KAYNAKLARINDA LOZAN

Roida RZAYEVA OKTAY*

Özet

Dönemle ilgili konuların Rus ve Azerbaycan kaynaklarına dayanarak yeterince araştırılmadığı ve değişik bakış açılarına araştırma objesinin analizinin bütünlüğü açısından ihtiyaç duyulduğu kanaatindeyiz.

Araştırmanın konusuna iki amaçla yaklaşıyor: Birincisi, Lozan'la ilgili Rusça ve Azerbaycanca olan kaynakların ve bu dönemi kapsayan literatürde konunun analizi; ikincisi, belirtilen kaynaklarda konu ile ilgili Türkçe kaynaklardaki tahlillerin ve Türk yazarlarının tutum ve yaklaşımlarının yorumlanması.

Literatürdeki yorumlar, döneme göre de farklılık göstermektedir. Bu noktadan hareketle Sovyetler dönemi ve Sovyetler sonrası kaynakların ortak ve farklı yönlerini saptamaya çalıştık.

Rus ve Azerbaycan kaynaklarında genel olarak Lozan Barış Anlaşması'nın önemi değişik şekilde yorumlanıyor.

Genellikle ilgili kaynaklarda her iki tarihi vakıa – Sevr ve Lozan – ilintili olarak ele alınmaktadır.

Sovyet dönemi ve ideolojisini yansıtan kaynaklarda Lozan'ın oluştuğu bağlam dahilinde Sovyetler'in Türkiye'ye yardımı konusunun altı çiziliyor, yorumlar Boğazlar tartışması üzerinden yapılıyor.

Bazı, özellikle Sovyet dönemi kaynaklarında, kimi hususlar, örneğin Ermeni konusunun bilhassa altı çiziliyor ve diğer hükümlere değinmeksizin yalnız başına yorumlanıyor.

Genellikle belirtilen dönemde Türkiye'nin hem dış hem de iç politikasına yorumlar getiriliyor.

Kuşkusuz tahlillerin çoğu, Sovyet ideolojisinin etkisi altında yapılmış ve konular o zamanın gerekçeleri doğrultusunda, dönemin konjonktürünün de etkisi altında analiz edilmiştir.

* Doç. Dr., Başkan muavini, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe, Sosyoloji ve Hukuk Enstitüsü, roidarzaeva@gmail.com

Sovyetler sonrası literatürün tutum ve yorumları öncekilerden farklıdır. Bu dönem kaynaklarında Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin son derece büyük başarılar kazandığına vurgu yapılıyor ve Lozan Konferansı ile Doğu probleminin bittiği belirtiliyor.

LOZAN IN RUSSIAN AND AZERBAIJANIAN SOURCES

Abstract

In our opinion, the questions connected with the period have been insufficiently investigated on the basis of Russian and Azerbaijani sources, and necessity for the different points of view for the complete analysis of the object of research is felt.

Research theme exposes two problems (purposes): the first is the analysis of the Russian and Azerbaijani sources concerning Lausanne, the second - interpretation of analyses in noted sources, in Turkish sources and positions and approaches of Turkish authors concerning this theme.

Comments in the literature are different depending on the period. Proceeding from it an attempt of determining the general and different parts of sources of Soviet and post-Soviet period has been undertaken.

As a whole value of the Treaty of Lausanne in Russian and Azerbaijan sources is differently interpreted.

Basically in corresponding sources both historical events - Sevr and Lausanne - are considered in interrelation with each other.

In the sources reflecting the Soviet period and ideology, in a context of Lausanne the question of the help of Soviet Union to Turkey is underlined, estimations are given through discussion about channels.

In some sources, in particular of the Soviet period, a number of the moments is especially underlined, for example the Armenian question is interpreted independently, not touching upon the other clauses.

Basically, during the mentioned period there are made comments on both external and internal policies of Turkey.

Certainly, the majority of analyses has been made under the influence of the Soviet ideology, and questions have been analysed according to motives of that time, under influence of conjecture of the period.

Positions and approaches in the literature of the post-Soviet period are distinct from the previous ones. In sources of this period the accent is put on the great achievements of Turkey in Lausanne Conference, and it is noticed that Eastern problem has ended after Lausanne Conference.

Giriş

Lozan Barış Anlaşması, Türkiye’de genellikle Türk ve Avrupa kaynakları üzerinden araştırılmıştır. Dönemle ilgili konuların Rus ve Azerbaycan kaynaklarına dayanarak yeterince araştırılmadığı ve değişik bakış açılarına, araştırma objesinin analizinin bütünlüğü açısından ihtiyaç duyulduğu kanaatindeyiz.

Çalışma iki evreden oluşmaktadır. Araştırmanın konusuna – Rus ve Azerbaycan kaynaklarında Lozan konusunun yansıtılması – iki amaçla yaklaşıyor: Birincisi, Lozan’la ilgili Rusça ve Azerbaycanca olan kaynakların ve bu dönemi kapsayan literatürde konunun analizi; ikincisi, belirtilen kaynaklarda konu ile ilgili Türkçe kaynaklardaki tahlillerin ve Türk yazarlarının tutum ve yaklaşımlarının yorumlanması.

Her iki tekniğin bir arada kullanımı, hem meselenin belirtilen kaynaklardaki yansıtılmasını, hem de konuyla ilgili literatürün kritiği sonucunda ortaya çıkan yorum ve tahlilleri göz önünde bulunduran araştırma metodolojisini oluşturuyor. Nitekim bu şekilde aynı zamanda meseleleri meydana çıkaran kaynak ve literatürün bilimsel tahlilini yapma olanağı doğuyor.

Literatürdeki yorumlar, döneme göre de farklılık göstermektedir. Bu noktadan hareketle Sovyetler dönemi ve Sovyetler sonrası kaynakların ortak ve farklı yönlerini saptamaya çalıştık.

Türk halkının bağımsızlık uğruna vermiş olduğu mücadelesinin tarihi, Sovyet Türkologlarının dikkatini her zaman çekmiştir. Bu husus aynı zamanda Büyük Ekim Devrimi’yle ilişkilendirilmiştir. Bu dönemin (1918-1923) Türkiye tarihinde çok büyük öneme sahip olduğunun altı çizilerek, dönemin konuları ayrı ayrı araştırılmıştır. Aynı zamanda bazı yazarlar, belirtilen dönemin historiyoğrafisinin yeterince araştırılmadığını belirtiyor (Bağırov, 1972: 79).

Çalışmada Rus ve Azerbaycan kaynaklarında bu dönemle ilgili Türkçe literatür taranmış ve birçok kaynak analiz edilmiştir.

Türkçe Literatür İle İlgili Değerlendirmeler

Örneğin, M. Cemal’in (Bilsel) 2 ciltlik “Lozan” çalışması ve esere konu olan Lozan Antlaşması’na ilişkin A. S. Sumbatzade’nin redaksiyonu ile “Türkiye Tarihi Meseleleri” kitabının “Türkiyede milli-azadlıq hərəkatına dair mənbə və ədəbiyyatın qısa icmalı” (“Türkiye’de Milli Bağımsızlık Akımının Üzerine Kaynak ve Literatür”) adlı bölümünde yazar (Bağırov), çalışmanın Türkiye tarihinde çok önemli rol oynayan Lozan Barış Konferansı’na iliş-

kin olduğunu belirterek, kuşkusuz bilimsel mahiyet ve kıymetli malzeme içerdiğinden bahsetmektedir. Fakat “Türkiye Tarihi Meseleleri”, belirtilenlere ilaveten yazarın (Cemal’in) TBMM Hükümetinin bu dönemde yürüttüğü dış politikayı tümüyle haklı görmesine katılmıyor ve argüman olarak Sovyet cumhuriyetlerinin Türkiye’ye her bakımdan yardım göstermesine önem vermemesi ve Türkiye delegasyonunun Lozan’daki ödünlerini meşru görmesini eleştiriyor (Bağirov, 1972: 91-92).

Lozan Konferansı’nı konu alan Ali Naci Karacan’ın “Lozan Konferansı ve İsmet Paşa” çalışmasına ilişkin yukarıda belirtilen kaynakta, Sovyet delegasyonunun tutumunun doğru yorumlanmayışı ve şu şekilde açıklanması: “Sovyet delegasyonu Lozan’da Türkiye delegasyonunu Boğazlar konusunda savunmayacağını önceden söylemiştir” (Karacan, Ali Naci. Lozan Konferansı ve İsmet Paşa. İstanbul, 1943) eleştirilmiştir. Bunun yanı sıra çalışmada çok sayıda olgusal malzemeye atıfta bulunulduğunun altı çiziliyor (Bağirov, 1972: 92).

Aynı zamanda yazar (Bağirov), Göybilgin’in “Milli Mücadele Başlarken” çalışmasını özellikle belirterek, eseri esaslı bir araştırma olarak nitelendirmiş ve burada Mondros Mütakeresi’nden TBMM’nin açılmasına dek geçen dönemde vuku bulan olayların derin tahlilininin verildiğinden ve birçok mühim konunun ilk kez belgelere dayanarak açığa çıkarıldığından bahsetmiştir (Bağirov, 1972: 92).

Türk yazarlarının bu konudaki çalışmalarının analizi, mesele ile ilgili Azerbaycanca veya Rusça olan kaynağın yazarının tutumunu ve yorumunu sergilemesi açısından önem arz etmektedir.

Sovyet devletlerinin ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi yöneticilerinin katıldıkları veya tanık oldukları olaylarla ilgili düşünce ve yorumları, konuşmaları ve makaleleri Türk halkının bağımsızlık uğruna mücadelesinin, o dönemdeki birçok olayın ve Sovyetler-Türkiye ilişkilerinin araştırılmasına yardımcı oluyor (Bağirov, 1972: 81-82).

Kuşkusuz tahlillerin çoğu, Sovyet ideolojisinin etkisi altında yapılmış ve konular o zamanın gerekçeleri doğrultusunda, dönemin konjonktürünün de etkisi altında analiz edilmiştir.

Sovyetler Birliği’nde yayınlanan bir dizi belge niteliğinde kaynakların historiografide büyük önemi olduğu için, çalışmada onlara da başvurulmuştur. Aynı zamanda milli bağımsızlık mücadelesi zamanı Türkiye’de bulunmuş veya çalışmış Sovyet diplomatlarının ve sanat adamlarının hatıraları kıymetli kaynaklar oluşturmaktadır (Bağirov, 1972: 84).

Türkiye'nin uluslararası konumu üzerine "Pravda", "Izvestiya", "Jızn natsionalnostey", "Zarya Vostoka", "Bakinskiy raboçiy", "Kommunist" (Rusça ve Azerbaycanca) vs. gazetelerde yeterince olgusal malzeme bulunmaktadır. Azerbaycan'da basılan tüm gazete ve dergilerde Türkiye'nin ister dahili, ister uluslararası durumu hakkında değerli malzemeler vardır. («Известия Временного революционного Комитета Азербайджана», Баку, 1920; «Известия Бакинского Совета», № 41, март 1918; «Труд», Баку, 1923; «Ближний Восток», сборник, №1, 1930; №2-3, 1931. Баку, АзГНИИ; «Известия», орган ЦК КП(б) Азерб., ежемес. бюллетень, Баку, 1920, №2; «Кавказский рабочий», Баку, 1922, №9-10; «Нефтяное хозяйство Азербайджана», Баку, 1926, № 3). Belirtilenler ayrıca araştırma gerektirmektedir.

"Türkiye Tarihi Meseleleri" çalışmasında Mustafa Kemal Atatürk'ün hatıralarının kendi önemi ve halk mücadelesinin en mühim siyasi, savaş ve diplomatik meselelerinin anlatım bütünlüğü bakımından diğer hatıralardan farklı olduğu belirtiliyor. Aynı zamanda Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin de Milli Mücadele tarihini detaylı şekilde öğrenmede ciddi önem taşıyan ilk kaynak sayılması gerektiğinin altı çizilmektedir. Burada ayrıca Mustafa Kemal'in Sovyetler'le arkadaşlığa oldukça önem veren Türkiye'deki ilk devlet adamı olduğuna işaret edilmektedir (Bağırov, 1972: 87).

Sovyet Dönemi Rusça Kaynaklar

Noviçev'in "Türkiye Kısa Tarih" adlı çalışmasında, 1 Kasım 1922'de Meclisin saltanatı ilga etmesinin, 20 Kasım 1922'de Lozan'da açılmış Barış Konferansı'nda emperyalistlerin sultanı kullanma girişimlerini olanaksız kıldığına değinilmektedir (Noviçev, 1965: 163).

Çalışmada Lozan Konferansı'nda emperyalistlerin savaşta uğradıkları yenilgiye rağmen Türkiye'deki konumlarını korumaya çalıştıklarını, fakat muvaffak olmadıkları belirtiliyor. 24 Temmuz 1923'te Türkiye ve Dünya Savaşı'ndaki karşıtları arasında imzalanan barış anlaşmasının şartları sıralanırken Türkiye'nin Boğazların yönetimi ile ilgili ödünlerinin büyük olduğu bilhassa belirtilmektedir. Boğazlarla ilgili sözleşme, Noviçev'e göre ilk önce Sovyetler Birliği'nin aleyhineydi ve Sovyet Hükümeti onu onaylamadı (Barış Anlaşması'nı imzalayan ülkelerin yanı sıra sözleşmeyi Bulgaristan imzaladı). Çalışmada Türkiye'nin bu denli önemli bir konuda, Ulusal Kurtuluş Savaşı zamanı, önemli yardım yapmış Sovyetler'in çıkarlarını zedeleyen tavizkârlığı, politikasında Türk halkının çıkarlarının zararına emperyalistlerle anlaşma eğilim-

lerinin olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Fakat Türkiye'nin verdiği büyük ödünlere rağmen Lozan Barış Anlaşması, Türk halkının emperyalistlerine karşı büyük zaferi olarak nitelendiriliyor. Türkiye'nin uluslararası konumunun güçlenmesini sağladığı, başında M. Kemal'in olduğu Türk milliyetçilerinin radikal kısmının konumunu güçlendirdiği, yabancı sermayenin ülkenin ekonomik, politik ve kültürel gelişimi yolunda oluşturduğu bir dizi engeli kaldırdığı belirtilmektedir (Noviçev, 1965: 164).

“Türkiye'nin Problemleri” adlı kaynakta, Lozan Konferansı'nda Fransız siyasetinin Türkiye problemini, İngiltere'ye karşı etki aracı olarak sürekli kullanmasının kendini gösterdiği belirtiliyor. Kaynakta İngiltere'nin Türkiye ile doğrudan doğruya anlaştığı ve son kez Türkiye'yi İngiltere'ye karşı kullanmak için fırsatın doğduğu ve Lozan'ın, İngiltere ile Fransa arasında uzun süren pazarlık mekânına dönüştüğünü yazıyor. Ayrıca Türkiye'nin bağımsız politika yürüttüğüne de işaret ediliyor (Бутаев, 1925: 179).

Türkiye'nin Lozan'daki tutumu, artık “dış politikasında rekabet eden emperyalist devletlerin biriyle sözleşme yapmaya çalıştığı” (Ленин, т. XIX, с. 173) ve hem de en az dolaysız tehlike oluşturan birisiyle yapmaya çalıştığı şeklinde yorumlanıyor. Lozan'da Fransa'nın kaynakta “uzlaşmaz-yağma” olarak nitelendirilen yüzünün ortaya çıkmasından sonra Türk politikasının Amerika Birleşik Devletleri'ne doğru dönüşünün bu bakımdan önemli olduğu belirtilmektedir (Бутаев, 1925: 180).

“Türkiye'nin Problemleri”nde, Lozan'da esas amaca yani Sevr Antlaşması'na karşı mücadelenin ve onun feshine parlak şekilde ulaşıldığı ve Lozan Konferansı'nın Sevr Anlaşması'nın imhasının tanınması olduğu yazıyor (Бутаев, 1925: 185).

Belirtilen kaynakta Türkiye'nin ödün vermesi konusu şu şekilde açıklanıyor: Türkiye ile İngiltere arasında pazarlık bir dizi mesele üzerinden yapıldığı için Türkiye'nin bazı konularda kazanmak için diğer konularda ödün verdiği belirtilmektedir. Böylelikle Boğazlar konusunda verdiği ödünlere, ulaştığı başarıların hukuki olarak tanınmasının sağlanmasına bağlanıyor (Бутаев, 1925: 186).

Ayrıca belirtilen kaynakta Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin, onun egemenliğine ve politik bağımsızlığına, bilhassa kendi politik özgürlüğünü korumak için tehlike oluşturmamayan konularda ödün vermesine dikkat çekiliyor. Topraklar ve Boğazlarla ilgili, bazı hukuki ve mali konularda verilen ödünlere, Türkiye'nin kendi politik kazanımlarının pekiştirilmesine, içsel reformlar yapmak ve ekonomik hayatı düzene sokmak için molaya gereksinim duyması ile

açıklanıyor. Elbette İngiltere ve Fransa'nın koparılan ödünlerden Türkiye'ye politik baskı için bazı noktaların yaratılmasını kastettikleri belirtilmektedir. En tehlikeli ödün olarak, karma komisyonların yönetimlerine tabi olan konularda komisyonlarda, Milletler Cemiyeti'nde ayrılıkların olması durumunda yüksek yargıçın görmesi gösterilmektedir. Bu hususun Türkiye'yi emperyalist ülkelerin yağma ittifakına bağımlı bir hale soktuğu şeklinde yorumlanıyor (Бутаев, 1925: 187).

“Türkiye'nin Problemleri” adlı çalışmada kararsız politikanın Türk Hükümetinin burjuva doğasından kaynaklandığı belirtiliyor. Örnek olarak Türkiye'nin yayın organı 25 Ekim 1922 tarihli “Hakimiyet-i Milliye”de, Türk milletinin süngü gücü ile kazandığını, her zaman diplomatik masa arkasında kaybettiğini belirten yazı gösteriliyor (Бутаев, 1925: 188).

Aynı zamanda Türkiye'nin hukuki ve mali konularda ödünler vermesine rağmen ticari ilişkilerde Türkiye'nin gümrük politikasının düzenlenmesini tümüyle elinde tuttuğu belirtilmektedir (Бутаев, 1925: 188).

Türkiye'nin gerçekten süngü gücü ile kazandığının bir kısmını kaybettiğini, Sovyet delegasyonunun Lozan Konferansı'ndan onun çıkarlarını koruma konusunda kendisinden daha tutarlı ve sebatlı olduğu ve sonuncunun (Sovyetler Birliği'nin) yeni düzenin hamisi olarak Milletler Cemiyeti'ne Üçlü Antant (Üçlü İtilaf) projesinin ayırdığı role karşı çıktığı vurgulanmaktadır. Çiçerin'in ve delegasyonun (Sovyetler'in) bunu, Türkiye'nin egemenliğinin ve bağımsızlığının “böylesi de olur mu?” diye insanı isyan ettiren çiğnenmesi gibi gördüğünü söylediği belirtilmektedir (Бутаев, 1925: 189).

“Türkiye Tarihinin Problemleri”nde 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanması, yeni burjuva devletin – Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsız varlığını belgeleyen önemli bir olay olarak nitelendirilmektedir (Киреев, 1978: 119). Burada emperyalist devletlerin en sonunda barış anlaşmasını imzalayarak Türkiye'deki birçok imtiyazlarından vazgeçmek istemedikleri belirtildiği gibi, o yıllarda Batı'nın Türkiye'ye karşı emperyalist politikasını İngiltere'nin cisimleştirdiğine değiniliyor. Bu kaynakta diğer çalışmalara nazaran İngiltere'nin ağırlıklı olarak vurgulanması dikkat çekiyor. Çalışmanın “Lozan Mirasının Ekonomik Sorunlarının Çözülmesi” adlı bölümünde İngiltere'nin yanı sıra Fransız diplomasisinin de Türkiye'nin içsel sıkıntılarını ve aynı zamanda Lozan'ın çözemediği sorunları, özellikle ülkede içsel durumu stabilize etmek için ekonomik sorunları kendi çıkarları için kullanmayı ümit ettiği belirtiliyor (Киреев, 1978: 119-120).

Belirtilen çalışmada, iç siyasal durumun önemli etkeni olarak muhalefetin faaliyetine değiniliyor. Muhalefetin barış anlaşmasının imzalanması ile be-

raber milli kurtuluş hareketinin tüm hedeflerine ulaşıldığını sandığı belirtiliyor ve buna göre de ülkede kökten reformlardan vazgeçmek, emperyalistlerle anlaşmaya gitmek için baskı yapılıyordu. Bunun, Lozan'dan bir sene sonra, 1924'ün sonunda muhalefet liderlerinin Cumhuriyet Halk Partisi'nden çıktıkları ve muhalefet İlerici Cumhuriyet Partisini (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) yarattıklarını ilan etmelerinde net şekilde görüldüğü belirtiliyor (Киреев, 1978: 121).

Aynı zamanda “Türkiye Tarihinin Problemleri” çalışmasında iç siyasal sıkıntıların, ekonomik sıkıntılarla iç içe olduğuna işaret edilmektedir. Doğal olarak birçok benzeri sıkıntıların mevcut olduğu sürece “Lozan mirası” denilen oluşturan Lozan sorunlarının çözümlenmesinin uzun yıllar sürdüğü belirtiliyor. Ayrıca bu sürecin şiddetli bir şekilde, Batı devletlerinin güçlü politik ve finansal baskısı altında ve Türkiye tarafından önemli ödünlerle gerçekleştiği vurgulanıyor (Киреев, 1978: 121-122).

Belirtilen kaynakta, Lozan Barış Konferansı'nın en önemli sorunlarından biri olan Osmanlı borçları sorununun, yalnız 1933'ün Nisan ayında, anlaşmanın imzalanmasından neredeyse on yıl sonra çözüldüğü belirtiliyor. Bu hususta zamanın ve Türklerin sebatlığının sonuç verdiği vurgulanıyor. Sürekli ödemeye hazır olduklarını beyan ettikleri, görüşmelere katıldıkları halde, fiilen kısmi ödemelerin dışında borcu ödemeye başlamadıkları belirtiliyor. Bunun da Türk finans diplomasisinin önemli başarısı sayılmasının gerektiği şeklinde yorumlanıyor (Киреев, 1978: 125).

1930'lu yılların başında Türkiye'nin Batı ve ilk önce İngiltere ile tartışmalı meseleleri –Osmanlı borçlarının Lozan sonrası çözümlenmesinin ilk aşamasında Türkiye'yi ödün vermek zorunda bırakan, önemli derecede elini kolunu bağlayan meseleleri– çözümleyebildiği belirtiliyor (Киреев, 1978: 125-126).

ABD ile olan ilişkiler konusunda aynı kaynakta 6 Ağustos 1923 senesinde imzalanan Türkiye-Amerika Anlaşması, ana hatlarıyla Lozan Barış Anlaşması'nın hükümlerini tekrarlasa da (ABD Türkiye ile ilişkilerine savaş yıllarında kesmişti), görüşmelerde Amerikan Delegasyonu Başkanı Grew'nun itirafına göre bu anlaşmanın “Amerika'nın çıkarları için”, Lozan Anlaşması'nın Avrupa devletlerinin çıkarları için olduğundan “daha elverişli olduğudur” (Proceedings of the American Philosophical Society. Vol. 98, 1954, №1, c.1-10) (Киреев, 1978: 134).

“Türkiye Tarihinin Problemleri”nde böylelikle yalnız 1930'lu yılların başında Türkiye'nin Batı ile Lozan'dan sonra da ya kısmen, ya da tamamen

çözülmemiş önemli ekonomik problemleri çözmeyi başardığının söylenebileceği belirtilmektedir (Киреев, 1978: 135).

K. Finkel'in "Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi" adlı kitabında, Lozan Antlaşması'nın önemi olarak Türkiye'nin, eski komşuları ile aynı statüyü alması görülüyor. Kaynakta konferansın getirdiği konular arasında Ermenilerin kitlesel katliamından dolayı mahkeme bekleyen tutukluların kalanının tahliye edildiklerinin özellikle altı çiziliyor (Финкель, 2010: 747). Hâlbuki diğer kaynaklarda anlaşmanın şartlarına ve hükümlerine değiniliyor. Ayrıca şu yorum yapılıyor: artık geçmişle bağın koptuğu ve 23 Ağustos 1920'de Lozan'da Milli Misak'la belirlenen amaçlara neredeyse tamamen ulaşıldığı belirtiliyor (Финкель, 2010: 747).

Ayrıca bu konunun (Lozan Anlaşması'nın) yorumlanmasında şu hususa da temas edilmektedir: milliyetçilerin, Sevr Anlaşması'nın yaratıcılarının Türkiye için hazırlanan küçük düşürücü geleceğe boyun eğmeyi reddetmesi, 1913'te Osmanlı ordusunu tüm zoluklara rağmen Edirne'yi savaşıarak geri almaya zorunda bırakan o azmin daha dramatik ve devamlı aksi olduğu belirtiliyor. Çalışmada Sevr'in bugüne dek Türkiye'ye gölgesini düşürdüğü ve bu denli sebatlılıkla savundukları ve bu denli yüksek bedelin ödendiği ülkeyi, yabancı düşmanların ve Türkiye'nin içindeki hainlerin yeniden bölmeye çalışabileceklerinden artık çoktan beri korktuklarını yazıyor. Aynı zamanda Türk toplumunun bazı katmanlarının Avrupa Birliği'ne girme olanağına Sevr'in hayaletinin de etki yaptığı, Avrupalıların niyetlerinin ise bunlarda (niyetlerde) ikiyüzlülük belirtilerini meydana çıkarmak amacıyla titiz analize tabi tutulduğu belirtilmektedir (Финкель, 2010: 747).

Rusça en önemli kaynaklardan biri olan "Büyük Sovyet Ansiklopedisi"nin "Lozan Konferansı 1922-1923" ve "Lozan Barış Sözleşmesi 1923" adlı maddelerindeki yorumlar, bahsi geçen çalışmalardakilerden farklılık sergilemektedir. Türk burjuva milliyetçilerinin, uluslararası gericilikle bir an önce anlaşma yapmaya çalıştıkları ve bu konferansta Sovyet delegasyonunun barış ve güvenlik için kararlı ve tutarlı şekilde mücadele eden tek delegasyon olduğu, ayrıca Karadeniz boğazları ile ilgili sorunun Lozan Konferansı'nın kilit konusu olduğu belirtilmektedir. (Большая Советская энциклопедия, 1954: 358)

V. İ. Lenin tarafından 27 Ekim 1922'de "The Observer" ve "The Manchester Guardian" (bkz. Ленин В.И., Соч., 4 изд., т. 33, стр. 346-352) İngiliz gazetelerinin muhabirine anlatılan Boğazlarla ilgili Sovyet programının, Türkiye'nin ulusal istemlerinin karşılanmasını, Boğazların barış ve savaş zamanı tüm yabancı savaş gemilerine kapatılması, ticaret denizciliği için tam özgürlüğü içerdiğinden bahsedilmektedir. Bu programı Sovyet delegasyonunun 4

Aralık 1922’de toprak konuları (hem de Boğazlarla ilgili problemi inceleyen) ile ilgili komisyonun ilk toplantısında ayrıntılı şekilde açıkladığı ve gerekçelendirdiği, buna karşı tutumun İstanbul, Boğazlar bölgesi ve Sovyet Karadeniz kıyısını sürekli savaş tehlikesi altında tutmayı öngören İngiliz delegasyonunun başkanı Curzon’un önerdiği projede sergilendiği belirtilmektedir. Ansiklopedide Türk ve İngiliz delegasyonlarının arasında perde arkası anlaşma sonucunda proje görüşmelerinin “Boğazların Yönetimi Sözleşmesini”nin metnini hazırlayan İngiltere, Fransa, İtalya ve Türkiye’den “Bilirkişiler Altkomisyon”una aktarıldığı, Karadeniz ülkeleri için barış ve güvenlik sağlamadığı ve tehlike oluşturduğundan Sovyet Hükümeti’nin sözleşmeyi onaylamadığı ve bu sözleşmenin Montrö’de konferansta yeniden incelendiği yazıyor.

Belirtilen kaynaktaki Lozan Konferansı’nın olumlu anlamı, Yakın Doğu’da Versay-Vaşington Sistemi’ne darbe olarak görülmesindedir ve Türkiye’nin SSCB’den aldığı destek sonucunda emperyalist devletlerin Türkiye’nin bağımsızlığını tanımak zorunda olmamalarına bağlanmaktadır. Aynı zamanda çalışmada Türk Hükümeti’nin emperyalistlere verdiği ödünler ve onun hem Lozan Konferansı hem de daha sonra kaynaktaki “halk düşmanı” olarak nitelendirilen politikası, Türkiye’nin 1919-1922 yıllarında kazandığı bağımsızlığının sonradan fiili kaybını koşullandırmış olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. (Большая Советская энциклопедия, 1954: 358-359). Bu yorumun “Büyük Sovyet Ansiklopedisi”nin “Lozan Konferansı 1922-1923” ve “Lozan Barış Sözleşmesi 1923” adlı her iki maddesinde geçmiş olması ve özellikle belirtilmesi dikkat çekmektedir.

Türkiye-Rusya İlişkileri

1917 Aralık’ta RSFSC’nin (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Rusça: Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика) Sovnarkom veya Halk Komiserleri Kurulu (Rusça: Совет народных комиссаров) “Rusya ve Doğu’nun tüm Müslüman emekçilerine” çağrı yayınladı. Bu çağrıda Rusya Çarlık ve burjuva hükümetinin istila politikasından vazgeçilmesi, diğer emperyalist ülkelerle Türkiye’nin paylaşımı ile ilgili tüm yapılmış anlaşmaların feshi (ilga edilmesi), özellikle İstanbul’un Rusya’ya geçmesi açıklandı (Bağırov, 1972: 142).

16 Mart 1921’de Moskova’da, RSFSC ve Türkiye arasında her iki ülkenin ilişkilerinde yeni bir sayfa açan dostluk ve kardeşlik hakkında anlaşma imzalandı. Anlaşmada RSFSC ve Türkiye’nin emperyalizme karşı mücadelede dayanışması belirtildi. Taraflar, birinin güç baskısı sonucunda imzaladığı uluslararası belgeleri tanımamayı taahhüt ettiler. Örneğin RSFSC Hükümeti,

TBMM'nin tanımadığı uluslararası belgeleri (öncelikle Sevr Antlaşması kastedilmekteydi) geçersiz (hükümsüz) saydığını, öncesinde Çarlık Rusyası ve Türkiye arasında imzalanan tüm eşitsizliğe dayanan anlaşmaları, kapitülasyon haklarını, aynı zamanda Türkiye'nin 1878 senesinin anlaşmasına göre ödemekte yükümlü olduğu tazminatlardan vazgeçtiğini beyan etti. Her iki taraf, kendi arazisinde diğer tarafa düşman örgüt veya grupların teşekkül etmesine ve bulunmasına izin vermemeyi taahhüt etti. Bu anlaşmanın aynı zamanda Türkiye'nin Kuzey-Doğu sınırlarını da belirlediği, Türkiye'ye öncesinde Rusya İmparatorluğu'na ait arazisinin (23.600 km² yüz ölçümü ve 572 bin kişi ahalisi) intikal edildiği belirtildi. Anlaşma Boğazların yönetimi ile ilgili önemli bir madde içeriyordu. Her iki taraf "Karadeniz'in ve Boğazların uluslararası hukuki durumunun nihai ve kesin belirlenmesini kıyı ülkelerinin delegelerinin özel konferansına verilmesi" konusunda mutabık kaldılar. Bu maddenin önemini değerlendirmek için, o zamana kadar Boğazların hukuki durumunun belirlenmesinde kesin söze Karadeniz'den uzakta olan emperyalist ülkelerin sahip olduğunun belirtilmesi gerekir (Noviçev, 1965: 157).

Yine bu konuya ilişkin Şirokorad'ın "Türkiye Beş Asırlık Mukabele" adlı bir kaynağındaki "Büyük Kargaşa Döneminde Rusya ve Türkiye" başlıklı bölümünde o zamana kadar iki ülke arasında imzalanan tüm anlaşmaların iptal edildiği ve hükmünün kalmadığının belirtilmesi, Bolşeviklerin büyük pot kırması olarak yorumlanıyor. Gerekçe olarak ise, Boğazların sınırlarını, yönetimini belirleyen uluslararası tanınan anlaşmaların – Küçük Kaynarca, Yaş, Bükreş, Edirne, Paris, Ayastefanos vb. fesh edildiği anlamına geldiği gösteriliyor (Широкард, 2009: 358).

Sovyet delegesinin, Boğazlar Sözleşmesi'ni (Конвенция о режиме проливов) 14 Ağustos 1924'te imzaladığı, fakat SSCB'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği), kendisinin meşru haklarını bozduğu ve barış ve güvenliği güvence altına almadığı için sözleşmeyi onaylamadığı belirtiliyor (Широкард, 2009: 359).

Bu konuya ilişkin "Uluslararası İlişkilerin Tarihi (1918-1939)" adlı bir başka kaynakta Boğazların Yönetimi Sözleşmesi ile ilgili görüşmelere katılmak için Lozan'a aynı zamanda diğer iki Karadeniz Sovyet cumhuriyetlerinin (Ukrayna ve Gürcistan) adına da konuşan Sovyet Rusya'sının delegasyonunun davet edildiği yazıyor. O, Britanya Sözleşmesi'ne karşıt kendi, hem barış hem de savaş zamanı tüm askeri gemilerin geçmesi için Boğazların kapanmasını, aynı zamanda Boğazlar bölgesini güçlendirmek ve korumak konusunda Türklerin egemenlik haklarının tamamen iadesini öngören sözleşmeyi koydu. Fakat Moskova'da desteğine güvenilen Türkiye dahil olmakla birlikte

konferansın tüm katılımcılarının Sovyet tekliflerini reddettikleri belirtiliyor. Kaynakta, sözleşmeyi barış anlaşmasına ilişkin kendisi için çok daha önemli konuda bozuk para gibi gören Türk tarafının son tahlilde Britanya projesini desteklediği yazıyor. Sonuçta Sovyet delegasyonunun konferansın kararlarına ciddi etki yapamadığı yazıyor. Bu yüzden SSCB delegesinin Lozan Sözleşmesi'ni imzalamasına rağmen Rusya Komünist Partisi (b) Merkezi Komitesi Siyasi Bürosu'nda sol kanadın itirazından dolayı sonraları onaylanmadı. Aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin fiiliyatta Lozan Sözleşmesi'nin hükümlerine uyduğu vurgulanıyor. Neden olarak ise, Karadeniz'de Karadenizli olmayan ülkelerin askeri gemilerinin bulunmasına belirli kısıtlamalar getirdiği ve yeniden doğan Sovyet Karadeniz filosuna Boğazlardan Akdeniz'e rahatlıkla geçmesine olanak sağladığı gösteriliyor (Sidorov, Kleymenova, 2008: 74).

Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması itibarıyla, Avrupa'da savaş sonrası barışçı yollarla çözümlenme ve yeni Avrupa uluslararası ilişkiler sisteminin temellerinin oluşturma sürecini tamamladığı belirtiliyor (Sidorov, Kleymenova, 2008: 74).

13 Ekim 1921'de esas maddeleriyle Moskova Anlaşması ile çakışan Kars Anlaşması imzalandı (Türkiye ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında). 2 Ocak 1922'de Ankara'da benzer anlaşma Türkiye ile Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile de imzalandı (Noviçev, 1965: 158).

Sovyetler Sonrası Literatür

Sovyetler sonrası literatürün tutum ve yorumları önceki dönemlerden farklılık sergilemektedir. Bu durum, ilk önce o ideolojiye uygun olmak zorunluluğu duyulmadığı için sözkonusudur.

M. Feteliyev'in 2013'te yayınlanan "Türkiye, Yunanistan və Böyük Dövlətlər Lozan Kofransında" adlı kitabında Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin son derece büyük başarılar kazandığı belirtiliyor ve tüm Türk halkının, TBMM Hükümeti'nin büyük zaferi ve yeni Türkiye devletinin doğuşu olarak niteleniriliyor. Türk halkının milli kurtuluş mücadelesinde kazandığı zaferin Lozan Konferansı'nda belgelendiği ve Lozan Anlaşması'nın 1699 yılında Karlofça Antlaşması ile başlamış Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun dağılma sürecinin sonu olduğu belirtiliyor. Aynı zamanda Doğu Trakya'yı alan Türkiye'nin yeniden Avrupa'ya döndüğü ve Lozan Konferansı ile Doğu probleminin bittiği belirtiliyor (Feteliyev, 2013: 227).

Lozan Antlaşması birçok kaynakta Sevr Anlaşması'yla ilintili olarak yorumlanmaktadır. Aynı zamanda son Dünya Savaşı'nın ve onu hazırlayan birçok diğer savaşların nedeni olan ve bu problemin adil ve kalıcı çözümü bulunmazsa yeni evrensel çatışmalar tehlikesi içeren tüm boyutlarıyla büyük Doğu probleminden söz edilmektedir (Документы внешней политики СССР, 1962: 124).

Lozan Antlaşması'nın Dünya Savaşı'ndan sonra Yakın Doğu'da barış sağlanması için ilk girişim olmadığı, onun öncesinde Sevr Antlaşması'nın Avrupa'yı yeni bir savaşın eşiğine getirdiği ve Türkiye'nin politik ve ekonomik bağımsızlığının son kalıntılarını aldığı belirtiliyor. Dünya Savaşı'nın amaçlarından biri –Sevr Anlaşması ile kutsanan Türkiye'nin bölünmesinin– Rus Devrimi ve Sovyet hâkimiyetinin zaferi sayesinde tümüyle gerçekleştirilemediği belirtiliyor. Aynı zamanda “SSCB'nin Dış Politikasının Belgeleri” adlı kaynakta devrimci Rusya, Çarlık Hükümetinin anlaşmalarının feshini bildirerek bu anlaşmalarda öngörülen Türk topraklarının ilhakından vazgeçtiği ve bugün¹ müttefikler tarafından imzalanan bu gizli anlaşmalardan birinin Rusya'ya Boğazlar ve Doğu Trakya'nın bir kısmı ile beraber Konstantinopol'ü verdiğinin biliniyor olduğu belirtiliyor (Документы внешней политики СССР, 1962: 125, 128-129).

Rusya'nın ve onun müttefiklerinin Lozan'a tam üye olarak katılmaları, davet eden devletlerin çıkarlarını tehlike altında bıraktığı için sonuncuların (bu devletlerin) Rusya'nın ve müttefiklerinin ricasını kesin olarak reddettikleri ve bunun da Yakın Doğu problemine ilişkin vermeyi düşündükleri kararın sadece geçmişin son derece tehlikeli yanlışlarının ebedileştirilmesi olacağını gösterdiği belirtiliyor (Документы внешней политики СССР, 1962: 124).

“SSCB'nin Dış Politikasının Belgeleri” adlı çalışmada Rusya'nın katılımı konusundan diğer kaynaklara nazaran daha ayrıntılı şekilde söz ediliyor. Rusya ve müttefiklerine karşı kullanılan argüman olarak, Rusya'nın Türkiye ile meselelerini Moskova, Ankara ve Kars anlaşmalarıyla düzene koyduktan sonra, Boğazlar dışında Lozan'da konulan meselelerin müzakere ve çözülmesinde yapacak bir işinin olmaması ve bunun da ancak bazı devletlerin tartışmaya çıkarılan problemlere ilişkin sadece onların çıkarlarına uygun çözüm bulmak niyetini maskeleyerek için kullanılan sofizm olduğu belirtiliyor. Fakat bu devletlerin Rusya'nın ve müttefiklerinin yakın komşularına karşı tutumuna kayıtsız olmadığını yazıyor ve emperyalist devletlerin Türk halkının politik ve ekonomik bağımsızlığına saygı duymak yerine fiilen onu vesayeti altına alabilmesi, sadece Türkiye'nin var olmasına değil aynı zamanda Rusya ve

1 Çalışmanın yayın yılı 1962'dir.

müttefiklerine de doğrudan tehlike oluşturabileceği ile açıklanıyor. İşte bu yüzden Rusya-Ukrayna-Gürcistan delegasyonunun konferansın tüm faaliyetine katılmak talebine kesin ret cevabına yeniden isyan ettiği ve aynı zamanda işbu muhtırada Yakın Doğu'da kalıcı barışın koşulları üzerine kendi düşüncelerini ifade etmeyi, Türk halkı ve ilgili tüm halklarla dayanışma borcu olarak gördüğü belirtiliyor. (Документы внешней политики СССР, 1962: 124).

Sonuç

Rus ve Azerbaycan kaynaklarında genel olarak Lozan Barış Anlaşması'nın önemi değişik şekilde yorumlanıyor.

Aynı zamanda genellikle Lozan Anlaşması büyük Doğu problemine çözüm getirme bağlamında ele alınıyor.

Yorum ve kritiklerin çoğu, ana hatlarıyla şu yaklaşımları yansıtmaktadır:

Genellikle ilgili kaynaklarda her iki tarihi vakıa –Sevr ve Lozan– ilintili olarak ele alınmaktadır. Özellikle bu bağlamda Sevr Anlaşması, Türkiye'nin bugün ve yarınını belirli ölçüde belirleyen etken olarak nitelendirilmektedir.

Sovyet dönemi ve ideolojisini yansıtan kaynaklarda Lozan'ın olduğu bağlam dahilinde Sovyetler'in Türkiye'ye yardımı konusunun altı çiziliyor, yorumlar Boğazlar tartışması üzerinden yapılıyor. Bu hususta Türkiye'nin Boğazların yönetimi ile ilgili ödünler vermesi konusuna birçok açıdan ve farklı yorumlar getirilmektedir.

Bazı, özellikle Sovyet dönemi kaynaklarında, kimi hususlar, örneğin Ermeni konusunun bilhassa altı çiziliyor ve diğer hükümlere değinmeksizin yalnız başına yorumlanıyor.

Lozan Barış Anlaşması'nın arkaplanı, Lozan'ın İngiltere ile Fransa arasında uzun süren pazarlık mekanına dönüşmesi açısından ele alınıyor.

Lozan meselesinde en önemli etkenlerden biri olarak Türkiye'nin iç sorunları, muhalefetin faaliyeti örneğinde gösteriliyor.

Genellikle belirtilen dönemde Türkiye'nin hem dış hem de iç politikasına yorumlar getiriliyor.

Sovyetler sonrası kaynaklarda vurgu, Türkiye'nin Lozan Konferansı'nda son derece büyük başarılar kazandığına yapılıyor ve Lozan Konferansı ile Doğu probleminin bittiği belirtiliyor.

Kullanılan Kaynaklar:

- Аралов, С.И. **Воспоминания советского дипломата**. М., 1960;
- Вағигов, Ү.Ә. “*Türkiyədə milli-azadlıq hərəkətinə dair mənbə və ədəbiyyatın qısa icmalı*”, **Türkiyə tarixi məsələləri**, Bakı: Elm, 1972, s. 79-94;
- Ближний Восток**, сборник, №1, 1930; №2-3, 1931. Баку, АЗГНИИ;
- Большая Советская энциклопедия**. Гл. ред. Б.А.Введенский. Москва: «Большая советская энциклопедия», 1954;
- Бутаев, И. **Национальная революция на Востоке Проблема Турции**. Л.: «Прибой», 1925;
- Десять лет советской дипломатии (акты и документы)**, М., 1927;
- Документы внешней политики СССР**. Том 6. 20 ноября 1922 г. – 31 декабря 1923 г., М.: Госполитиздат, 1962 vb.
- Fətəliyev, M. **Türkiyə, Yunanistan və Böyük Dövlətlər Lozan kofran-sında**. Bakı: Elm, 2013;
- Финкель, К. **История Османский империи**. 2010;
- Известия**, орган ЦК КП(б) Азерб., ежемес. бюллетень, Баку, 1920, №2;
- Известия Бакинского Совета**, № 41, март 1918;
- Известия Временного революционного Комитета Азербайджана**. Баку, 1920;
- Кавказский рабочий**, Баку, 1922, №9-10;
- Киреев, Н.Г. «*Урегулирование экономических вопросов «Лозаннского наследства»*», **Проблемы истории Турции / Сборник статей**. Редкол.: А.М.Шамсутдинов (отв. ред.) и др., М.: Наука, 1978, (119-136);
- Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях**, ч. 2, М., 1926, ч. 3, вып. 1, М., 1928, вып. 11, М., 1929;
- Нефтяное хозяйство Азербайджана**, Баку, 1926, № 3;
- Новичев, А. Д. **Турция Краткая История**. М.: «Наука», 1965;
- Проблемы истории Турции / Сборник статей**. Редкол.: А.М.Шамсутдинов (отв. ред.) и др., М.: Наука, 1978;
- Proceedings of the American Philosophical Society**. Vol. 98, 1954, №1, с.1-10;
- Ленин. т. XIX, с. 173;
- Ленин В.И., **Соч.**, 4 изд., т. 33, стр. 346-352;
- Северский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне**, М., 1927;

Сидоров, А.Ю., Н.Е.Клейменова. **История международных отношений (1918-1939)**. М., Центраполиграф, 2008;

Широкард, А. **Турция пять веков противостояния**. М., «Вечер», 2009;

Труд. Баку, 1923;

Внешняя политика СССР (1917-1944 гг.). Сборник документов. тт. I-II, М., 1944-1947;

Вопросы турецкой истории / Сборник статей. Редкол. А.С. Сумбатзаде (отв.ред.) и др., Баки: «Елм», 1972.

LOZAN KONFERANSI VE İRAN

Camal AYRIMLI *

Abstract

THE LAUSANNE CONFERENCE AND IRAN GOVERNMENT

In the year 1922 during the last months of Kavamussaltane's second cabinet, the Lausanne Conference was held in order to investigate the post-war affairs of the Allied countries and the defeated Ottoman Empire. In the parliament some of the deputies urged the Prime Minister to send a representative to the mentioned conference, but the prime minister argued that Iran didn't take part in the First World War, also the discussive subject of the conference relates to the problems of Mesopotamia, the Turkish Straits and the Ottoman Empire on the whole.

About the Mosul problem the Allied countries informed Iran that Iran – Iraq border problems cannot be discussed in the conference. After all the latest news from Lausanne indicated that a person named

General Petros under the leadership and guidance of General Curzon is there to take part in the conference and hopes to get the agreeable vote of the conference for establishing a Christian independent country in the territories of the west Azerbaijan of Iran for the Assyrians and Armenians. It was a shock for Iranians and the government. So a protest letter was delivered to the conference but this also was of no result. In the year of 1920 The Treaty of Serves had stripped Turkey of all its European territory except for a small area around Istanbul, in short the treaty of Sevres aimed to make a dead, soulless and breathless country out of the Ottoman Empire but, finally by the leadership of his respectful Mustafa Kemal Pasha and the great venturous fighting of the Kemalist patriots rescued the country and made the field ready for the New Turkey to defend its rights in the Lausanne Conference.

* Emekli Üni. Müderrisi, Yazar, Araştırmacı, Mütercim, Urmiye/İRAN - ayrimelli@yahoo.com

İran’da başbakan Kavamüsselteneinin ikinci devr Bakanlar Kurulunun son aylarında Lozan Konferansı başladı. Lozan Konferansı’ndan 3 yıl önce, Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında 433 maddeli Sevr Antlaşması imzalanmıştı. Türk milletini sıkıştırıp cansız duruma getirmek amacıyla Sevr Antlaşması’nın imzalandığı dönemde Türk Kurtuluş Savaşı, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde devam etmekteydi. Bu savaşta Türkler düşmana üstün gelip zafer kazanınca menhus Sevr Antlaşması yerine 24 Temmuz 1923’te Lozan Antlaşması uygulamaya konularak, Sevr Antlaşması da geçerliliğini kaybetmiş oldu.

Lozan Konferansı’nda konuşulacak mevzular; Şark, Osmanlı ve Beynül-nahreyn problemleriyle ilgili olduğu için İran hükümeti de bir temsilcisini konferansa göndermeyi umuyordu. Bu esnada Tahran’da Milli meclis deputatlarından, başbakana soru verdiler ki *Lozan Konferansı’nda İran’ı alakadar eden problemlerden bahsedilirse biz ne yapmalıyız?* Bu soru Başbakan tarafından şöyle cevaplandı, “Araştırmalar sonucunda anlaşıldı ki Lozan Konferansı’nın programı yalnız Osmanlı ile Yunanistan ve Boğazlar problemi ile sınırlıdır. İran devletinin bu konuda ilgisi olmadığından biz de ondan vazgeçtik.” Fakat Musul meselesi gündeme gelince, İran devleti Irak sınırlarına yakın olan toprakların hakkı konusunda endişeye düşerek, hem Tahran’da olan İngiltere, Fransa ve İtalya siyasi temsilcilerle, hem de İstanbul, Londra, Paris ve Roma’da bulunan İran temsilcileri kanalıyla resmen Lozan Konferansı’na katılmak istedi. İran’ın bu isteğinin cevabında ismi geçen sefirliklerden şöyle anlaşıldı; “İrânın davet edilmesi konferans görevlerinin dışındadır. İrân, savaşan devletlerden birisi olmamıştır. İrân Karadeniz kıyılarında toprak sahibi değildir, bir de İrân’la Irak’ın sınır problemi bizim konu dairemiz dışındadır.” Bu vaziyette İran hükümetine başka bir haber ulaştı. İngilizler tarafından Jeneral Petros isimli birisi; Süryani, Keldani ve Ermeniler için İran Azerbaycanının Batı bölgesinde bir Hristiyan memleketi yaratmaya hak kazandırmak amacıyla İtilaf devletlerin desteğiyle Lozan Konferansı’na katılmıştı. İranlılar bu haber karşısında şaşkınlığa kapıldılar. Çünkü o cellatın Dünya Savaşı döneminde 4 yıl boyunca işlediği cinayetlerde 140 bin suçsuz Azerbaycanlı katledilmiştir. Şimdi ise eski bir milletin ana toprağına göz dikilmesi planlanmıştı. Bu nedenle, İran tarafından Lozan Konferansı’nı düzenleyen devletlere bir protesto mektubu gönderildi. Mektupta şunlar yazıyordu; “Halk düşmanı olan Petros’un konferansta konuşma hakkı varsa, niçin bizim haklarımızı müdafaa etmek için bir temsilcimiz yok?” Bu protesto da inandırıcı hiçbir

cevap alamadı. Bilindiği gibi İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere tarafından Azerbaycan'ın Batı bölgesinde bir Hristiyan devletin kurulması hakkında Petros'a birtakım sözler verilmişti.

Petros ise Irak'ın Bekube şehrinde sığınakta yaşayan Baz, Tihoma, Tiyari ve Cilo Süryanilerinin yeniden Hakkari topraklarına dönmesi ve Güney Azerbaycan'ın batı topraklarında Hristiyan bir memleket kurmayı umut ediyordu.

Kim idi bu Petros? Neciydi o? Bu soruya cevap vermek için temel mevzunun kenarında bir kaç paragrafla Birinci Dünya Savaşı dönemine ve bir o kadar da ondan geriye dönmeliyiz; Birinci Dünya Savaşı döneminde Urmu Gölü ile Van Gölü arasında bulunan bölgede İhaniler döneminde gelip buraya yerleşmiş ve meskunlaşmış Süryani ve Ermeni toplulukları olması nedeniyle bu topraklar ister-istemez Osmanlı ve Rus harb kuvvetlerinin savaş meydanlarıyla çevriliydi. Diğer taraftan da 1830'lu yıllarda Batı dünyasından yurdumuza akıp gelmiş Hristiyanlık maskesi altında siyaset fırsatçıları, yıllar boyunca bu azınlık etnosların ruhlarına Müslümanlara karşı düşmanlık ve nefret duyguları ekmişlerdi. Buna ilave olarak Amerika, İngiltere ve Rusya'nın konsoloslukları, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce İran Azerbaycanının Tebriz ve Urmu şehirlerine yerleşmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin şehbenderleri de bu iki şehirde çalışmaktaydı. Yukarıda ismi geçen misyonlardan eğitim alıp beslenenlerden birisi de Petros İlyas idi. O, 1880 yılında Hakkari'nin Baz köyünde doğdu. İlk tahsilini Baz köyünde yaparak, sonra Azerbaycan'ın Urmu şehrine giderek bir misyon okulunda tahsilatını bitirdikten sonra kendi köyüne dönmüş ve öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. 1909 yılında ise kendisine Osmanlılar tarafından Urmu'da konsolosluk görevi verilmişti. Birinci Dünya Muharebesi'nin başlangıcında Ciloların dini lideri olan Benyamin Marşimon'la beraber General Çernozobof'un ordusunda Rusların tarafına geçerek Urmu'da yer alan Rus Konsoloslukunun Harb Ataşesi rütbesine geçmiş ve Cilo, Ermeni ve Asorulardan oluşan silahlı toplulukların kumandanı görevinde 4 yıllık savaş döneminde 140 bin Müslüman Azerbaycan Türkünün soykırımında çok önemli bir etkisi olmuştur.

1917 yılında Rusya'nın komünist devrimcileri eliyle Romanoflar imparatorluğu darmadağın edildiğinde İran'da da Rus amaçları bozguna uğradı. Rusya'ya dönenler döndü, kalanlardan 20 bin saldat ve 800 harb komandanı ise yeni kurulmuş olan Hristiyan harb ordusuna katıldılar.

Bu orduya öncesinde de 72 Fransız kumandan, 50 bin Osmanlı'dan gelmiş Cilolar, 30 bin Urmu, Salmas, Sulduz ve köhne şehir Asoruları, 6 bin Van,

İrean ve Nahçıvan'dan gelmiş kaçak olarak adlandırılan Ermeniler de katılmışlardı. Vatanlarına dönerken Rus kuvvetleri bütün yüngül ve ağır silahlarını Hristiyanlara verdiler. Ordunun para ihtiyacını ise Misyonlar ödemekteydi. Tepeden tırnağa silahlanan bu ordu, İtilaf Devletlerinin fikirlerine göre, Ruslar savaştan çekilmişken Osmanlı kuvvetleri karşısında iktidarlı olmalıydı. Bu nedenlerle Rusya'nın Kafkas alayının kumandanı Jeneral Lebedinski, Urmu'da olan Rus konsolusu Bazil Nikitin, İtilaf Devletleri'nin ataşelerinden Kolonel Şardenye, Kapitan Març, Major İstek, Kolonel Pek, Kapitan Krası ve Mister Mak Muray, Amerikan konsolusu Doktor Şet, Fransa'nın temsilcisi Doktor Kojel, Katolik Papa'nın temsilcisi Mosiyo Sontak, Lord Curzon, Petros, Melik Hoşabe ve başkaları bu Hristiyan kuvvetlerini idare etmeliydiler. Yapılan planlara göre bu harb kuvveti Karadeniz'den Bağdat'a kadar Osmanlı kuvvetlerinin karşısında dayanmalıydı.

Birinci Dünya Savaşı 1920'de sona erdi. Osmanlı İmparatorluğu yenildi. Galip devletler Sevr Antlaşması'yla güçsüzleştirilmiş devleti mengene arasında sıkıştırıp bitirmek istediler. Ama Kemalist Kurtuluş Kuvvetleri vatana girmiş olan işgalci güçleri süpürüp deniz sularında defn ederek güç ve iktidar kazanmış, böylece Lozan Konferansı'nda Türk Devleti'nin haklarını yeniden kabul ettirmiş oldular.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- 1) BAHAR, Melikişuara, Ahzabe Siyasiye İran (Farsça).
- 2) DEHGAN, Ali, Serzamine Zertüş (Farsça).

Makaleler:

- 1) AYRIMLI, Camal – Urmuda Ciloluk – **Nevide Azerbaycan Dergisi** no. 139.
- 2) AYRIMLI, Camal – Urmuda Ciloluk – **Nevide Azerbaycan Dergisi** no. 414.
- 3) AYRIMLI, Camal – Koyun Derisinde Gelen Kurtlar – **Nevide Azerbaycan Dergisi** no. 284 , 285, 286.
- 4) AYRIMLI, Camal – Urmu Birinci Dünya Muharebesinde – **Nevide Azerbaycan Dergisi** no. 450.

ERMENİCE BASINDA LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN İPTALİ TALEPLERİ VE YENİ ERMENİ İDDİALARI

Gaffar akmaklı MEHDİYEV*

Özet

Bu konuyu araştırmak için önce Sevr'de imzalanan antlaşma ile ilgili Ermeni basınında yer alan Türk karşıtı tavırları incelemek gerekiyor. Sevr'de, Ermenistan bağımsız ve özgür bir devlet olarak öngörölmüşü. Şimdi Ermenistan'da heykeli bulunan ABD Dışışleri Bakanı Wilson sınırların tespitini yaparken Ermenistan'ı Türk arazileri hesabına genişletmek planını ileri sürmüştü. Ermeni basınında (Aravot 16.03.13) sürekli Sevr Antlaşması'nın 88. maddesi dile getiriliyor. Bu maddeye göre "Türkiye, öteki Müttefik Devletlerin yapmış oldukları gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir". Diğer maddeye göre ise (madde 89) Türkiye ile Ermenistan, "Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini Amerika Birleşik Devletleri Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün, hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır".

Bu kabul edilemez bir durumdu ve Lozan Antlaşması ile bu Ermeni iddialarına son verilmişti. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti, Lozan Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmiştir. Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirgesi'nde Türkiye'ye karşı açık bir şekilde arazi iddiaları ileri sürölmüş ve bu mesele 20 yıldan fazla bir süre içerisinde toplumun gündeminde kalmıştır. Türkiye'nin 6 vilayetine dair iddialar, Ermeni dilinde yayımlanan basın yayın organlarında sık sık dile getiriliyor. Sunacağımız çalışmada biz bunlardan geniş bir şekilde bahsedeceğiz.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi

Ermeni siyasi parti ve STK'ları Lozan Antlaşması'nın iptal edilmesi için uluslararası düzeyde bir kampanya başlatmışlardır. Önde gelen partilerden -Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksütyun, Hınçakyan, Miras, Orinads yerkir; sivil toplum kuruluşlarından ise aşırı milliyetçi kurumlar “Sardarapat”, “Yerkrapa” ve bunların yan kuruluşlarıdır. Sevr Antlaşması'nı hatırlatarak toplumu yeniden Türkiye topraklarında hak iddia etmeye körükleyen de Ermeni basını olmuştur. Bunlardan bazıları; Ermenice yayınlanan TV (Şant Tv: “Yerkir media Tv, Şant Tv, Kentron Tv, USArmenia Tv ve b), Radyo (“Özgürlük” Radyosunun Ermenice servisi), “Aravot”, “Yerkir, Joğovurt”, “Hayots aşhar”, “Haykakan jamanak” ve çok sayıda diğerk gazete ve internet siteleridir. Yabancı ülkelerdeki Ermeni yayın kuruluşlarının da bu konu ile ilgili faaliyetleri bu çalışmada ele alınacaktır. Biz araştırmamızı Ermenistan ve Diaspora basın yayın organlarında yayınlanan yazılar esasında dikkate sunacağız.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Ermenistan, Sevr Antlaşması, Türkiye, Ermeni basını, Ermeni iddiaları, “Büyük Ermenistan”, Ermeni yurdu, Osmanlı, Diaspora, mücadele, Gazeteler, Kitap, Belge vb.

CLAIMS OF THE ARMENIAN MEDIA ON ANNULMENT OF THE TREATY OF LAUSANNE AND NEW ARMENIAN CLAIMS

Abstract

Before analyzing this topic, it is necessary to study the anti-Turkish claims of the Armenian media in regard to the Treaty of Sevres, which defined Armenia as an independent and free country. Head of the USA at that period – Woodrow Wilson (whose statue stands nowadays in Armenia) even put forward the idea of expansion of Armenia on the account of Turkish territories. The Armenian media very often quotes (Aravot, 03/16/13) Article 88 of the Treaty of Sevres, according to which “Turkey recognizes Armenia as an independent and free state, as recognized by all other allied states”. Another article (89) dictated that Turkey and Armenia decided to appoint the USA as arbitrator for “determination of the border line between Turkey and Armenia in the provinces of Erzurum, Trabzon, Van and Bitlis, including the issues of the access of Armenia to the sea and demilitarization of all former Ottoman territories adjacent to the border to be defined”.

It was an unacceptable situation, which was ultimately changed after the Treaty of Lausanne. Declared its independence in 1991, the Republic of Armenia denounced the mentioned treaty, which was accompanied with explicitly expressed territorial claims (Declaration of Independence of Armenia) against Turkey. Today, this matter continues to stay on the agenda in Armenia.

Territorial claims in regard to six provinces of Turkey have often been expressed in many press organs published in Armenian. Namely, this is the main topic of our present study.

Armenian political parties and NGOs have begun a new international campaign for annulment of the Treaty of Lausanne. Many leading parties – The Armenian Revolutionary Federation – Dashnaksutyun, Hinchakian, Miras, Orinads Yerkir, as well several ultra-nationalist NGOs (Sardarapat, Yerkrapa) specially support this campaign. It is the Armenian media that periodically reminds the Treaty and Sevres and the territorial claims in it and instigates society against Turkey. Among such organs are Shant TV, Yerkir Media TV, Kentron TV, USArmenia TV, Armenian Service of Radio Liberty, Aravot, Yerkir, Joghovurt, Hayots Ashkar, Haykakan Jamanak and others. Armenian media organs in foreign countries are also subject to this study. We will present our analysis on the basis of publications in Armenia and the Armenian Diaspora.

Keywords: Lausanne, Armenia, Treaty of Sevres, Turkey, Armenian press, Armenian claims, Greater Armenia, Armenian land, Ottoman Empire, Diaspora, struggle, newspapers, book.

Ermenice Basında Lozan Barış Antlaşmasının İptali Talepleri ve Yeni Ermeni İddiaları

Zamanında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade, Sevr Anlaşması'nın iptali ve Lozan Anlaşması'nın imzalanması olayını mecazi şekilde şöyle ifade ediyordu:

“Menhus Sevr muahedesi yırtıldı, mesut Lozan muahedesi yazıldı! ... Birincisi, çöken imparatorluğun ölüm beratı idi; ikincisi ise yükselen cumhuriyetin doğum cüzdanı oldu”¹ Gerçekten Lozan'da gerçekleşen bu olay Türk tarihinin dönüm noktası oldu. Kendilerine Türk topraklarında bir devlet kurmayı hedefleyen Ermeniler ise hayal kırıklığına uğradılar. Lozan Antlaşması'nın 90. yılını Naira Hayrumyan ismindeki Ermeni gazeteci “Türkiye’de bayram, Ermenistan’da yas” olarak nitelendirmiştir.² Bilindiği üzere Ermeniler hayali “Büyük Ermenistan” kurma amacına ulaşmak ya da yakın olmak için Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesini fırsat bilmişlerdi.³ Tüm Ermeni toplumunu seferber ederek Osmanlı'nın mağlup olmasına yardımcı bulun-

1 **Mehmet Emin Resulzade ve “ictimai-siyasi idealler»**, Hazar Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2005.

2 **armar.am sitesi**, 13.04.2013.

3 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, C I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.

maktaydılar. Savaş sırasında Ermeni örgütleri hem Doğu cephesinde hem de Osmanlı'nın savaştığı bütün cephelerde düşmana yardımda bulunmak için bir plan hazırlamışlardır. Bu plan hem askeri, hem de siyasi anlamda Türk devletine darbe demekti. 1915 yılının Mayısında Ermeniler için verilmiş zorunlu Tehcir Kanunu da Ermenileri bu plandan vazgeçirmedi.⁴

Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkmasıyla imzalanan Sevr Antlaşması, Ermenileri bir kez daha umutlandırmıştı. Bu antlaşmada Ermenistan'ın özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanınması öngörülmekte, sınırın tespiti ise ABD Cumhurbaşkanı Wilson'ın takdirine bırakılmaktadır. Sevr Antlaşması'nı geçersiz kılan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nda ise Ermeniler hakkında hiçbir hüküm yer almamaktadır.⁵

27 Şubat 1921'de Londra'da bir konferans toplandı. Bu konferansta Ermeni delegelerinden Boghos Nubar ve Aharonyan da dinlenmiştir. Her iki Ermeni delegesi de, Sevr Antlaşması'nın yürürlükte kalması için direnmişler ve bunun için pek çok neden göstermişlerdir. Ermeni delegeleri, Kilikya için özerklik istemişlerdir. Fransız delegesi, Kilikya'daki durumu değiştirmenin güç olacağını, ancak Fransız Hükümeti'nin buradaki azınlıklara önem vereceğini söylemiştir. Konferansın önemli sonuçlarından biri Türkiye topraklarında **“bağımsız bir Ermenistan”** kurulması yerine, Ermeniler için Doğu Anadolu'da bir **“ocak kurulması”** kararının çıkmasıdır. Lakin Lozan Antlaşması'nda dünyanın en büyük devletlerinin imzası olmasına rağmen Ermeni Diasporası ve Ermenistan Devleti bunu kabul etmiyor, dünyanın çeşitli ülkelerinde bu Anlaşmanın iptali ve Sevr'de öngörülenlerin yürürlüğe girmesi için çaba sarf ediliyor.⁶

Ermeniler, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki ilk yıllarda bile bazı politik girişimlerde bulunmuşlardır. Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Başkanı A. Aharonyan, 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin varlıklarının da kabul edilmediğini söyleyerek, Ermeni sorununun Milletler Cemiyeti'nin gündemine alınmasını istemişti. Yine Ermeniler, 9 Ağustos 1923 günü Müttefik Devletlerin temsilcilerine bir protesto göndererek, Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin göz önüne alınmadığından ve sanki Ermeniler yokmuş gibi imza edildiğinden

4 Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları**, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

5 Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

6 Azmi Süslü, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

yakınmışlar; bu antlaşmanın ne barışa ne de hak ve adalete yaramayacağını savunmuşlar, bu antlaşmaya karşı olduklarını belirtmişlerdir.⁷

Lozan Barış Konferansı'na yalan yanlış bilgiler vererek, Ermenileri zulümlere uğramış, toptan öldürmelerle karşılaşmış bir kitle olduğunu iddia ederek Büyük Harp'te Ermenilerin Müttefik orduları içinde savaştıklarını ve başarı kazandıklarını ve bu nedenle de Müttefiklerin kendilerine çeşitli vaatlerde bulduklarını söyleyerek Türkiye topraklarından bazı parçalar koparmak isteyen Ermenilerin bu savları, dayanaksız bulunarak kabul edilmemiştir.

Lozan'dan günümüze yansıyan belki de en ilginç nokta, 1923'ler ile 2013'lar arasında tarafların yaklaşımları, tezleri ve iddialarında ciddi benzerliklerin bulunmasıdır. Batılı devletler 1923 yılında, Lozan'da Ermenilerle ilgili olarak Türkleri sıkıştırmak için ne yapmışlar ve söylemişlerse, bugün de aynı iddialarda bulunmaktadır. Buna karşılık Batılıların iddialarına Türklerin verdikleri cevaplarda da dün ile bugün arasında ciddi benzerlikler vardır. İsmet Paşa ve Rıza Nur'un, Lozan'da öne sürdükleri görüşlerle günümüzde zaman zaman gündeme gelen sözde Ermeni soykırımı iddialarına verilen cevaplar da hemen hemen aynıdır. Bu bir anlamda Batılıların hâlâ Sevr'e, Türklerin ise Misak-ı Milli'ye dayandıklarını kanıtlamaktadır. Bütün bunlardan hareketle, Ermeni sorununun tarihsel ve akademik bir sorun olmaktan çok, siyasal ve ekonomik çıkarlar açısından ele alınan bir sorun olduğu söylenebilir. Yine de Batılı ülkelerin elinde Türkiye'ye baskı yapmak için bir unsur var ve Ermeniler yine bu rolü üstlenmekte. Bundan önceki 100 yıl da olduğu gibi...⁸

Lozan Antlaşması'nın 90. yıl dönümü arifesinde Ermenistan ve Ermeni diasporasının yoğun olduğu ülkelerde, Ermenice yayınlanan basında yer alan yazıları inceleyerek bu konu ile ilgili Ermeni toplumunun tepkisinin nelerden ibaret olduğunu araştırırken ortaya çıkan manzara budur ki, genel olarak Ermeni toplumunda bu Barış Antlaşması'nın onların haklarını kısıtlanması olarak algılandığı görülmektedir. Basın aracılığı ile Ermeni Devleti ve milliyetçi akımlar bu anlaşmanın iptalini talep etmekte. Bakın, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı ziyaret sırasında Taşnaksütyun Partisi, Amerika Ermeni Ulusal Komitesi, ADL Ermeni Konseyi ve Amerika Kilikya Cemiyeti ile Woodrow Wilson'un mezarını ziyarete gitmiştir. Oradaki konuşmasında ise Wilson'un "arzularını" gerçekleştirmek

7 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922–1923)**, Basım Yeri ve Yılı Yok, s. 93.

8 Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Yeni Matbaası, Ankara, 1950.

için Ermenilerin mücadelesinin devam edeceğini ve bunun sözde ‘‘Ermeni soykırımı’’nın kabul edilmesine kadar götürüleceğini söylemiştir.

Sevr Antlaşması, I. Dünya Savaşı sonrasında İtilâf Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu Hkmeti arasında 10 Ağustos 1920’de Fransa’nın başkenti Paris’in 3 km batısındaki Sevr (Svres) banliyösünde bulunan Seramik Müzesi’nde (Musée National de Cramique) imzalanmış antlaşmadır. Antlaşma imzalandığı dönemde devam eden Türk Kurtuluş Savaşı’nın sonucunda Türklere galibiyetiyle, bu antlaşma yerine 24 Temmuz 1923’te Lozan Antlaşması imzalanıp, uygulamaya konduğundan Sevr Antlaşması geçerliliğini kaybetmiştir. Sevr Antlaşması 433 maddeden oluşmaktaydı.⁹

Milletin tek temsilcisi olan TBMM, İstanbul’da yok saydığı İstanbul Hkmeti’nin imzaladığı bir antlaşmayı tanıyamazdı. Bu antlaşmanın geçerli olabilmesi için, TBMM’nin onaylaması gerekiyordu. (Osmanlı Mebuslar Meclisi dağıtıldığı için). 19 Ağustos 1920’de toplanan TBMM bu antlaşmayı kabul etmediği gibi, bu antlaşmayı imzalayanları ve onaylayanları vatan haini ilan etti. Bu kişiler Türklükten kovuldular.

Son zamanlar Ermenistan ve yabancı ülke basınlarında Sevr ve Lozan konusunu sık sık gündeme taşıyanlardan biri de eski diplomat ‘‘Modus Vivendi’’ Merkezi Başkanı Ara Papyan’dır. O diyor ki, *Lozan Anlaşması’nın hiçbir belgesinde ABD’nin mührü yoktur*. Demek ABD’nin üzerine gidip de bu antlaşmanın iptali için çalışmalarda bulunmanın faydası olabilir.

Meseleye dikkat çekilmesi için bazı Amerikan çevrelerinde, içerisinde Wilson’un prensiplerine yer veren propagandalar yapılması gerekiyordu. O zaman Amerika’nın birçok daireleri bununla ilgilenecekler. ‘‘Wilson’un belgelerini’’ yetkililere, diplomatlara, elçilere takdim ederek onlardan yanıtlamalarını istemeliyiz ve bu yolla onu ABD’nin gündemine taşımalıyız, güçlü bir yasal zemin oluşturmak için Türkiye’den taleplerde bulunmalıyız.¹⁰ Papyan sistemli iş gtrlmediğinden de şikyetidir. Onun fikrinde ‘‘Ermeni soykırımı’’nın tanınması Lozan’ın iptalinden geçer, Sevr Anlaşması’nın yürürlüğe girmesi için ‘‘Lozan’ın üzerine gitmek’’ germektedir.

Ermeni basımında sürekli Sevr Antlaşması’nın 88. maddesi dile getiriliyor. ‘‘168 jam’’ Gazetesi’nin başyazısında deniliyor: Bu maddeye göre, ‘‘Türkiye, teki Mtfevik Devletlerin yapmış oldukları gibi, Ermenistan’ı zgr ve ba-

9 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

10 **armar.am sitesi**, 13.04.2013.

ğimsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir". Diğer maddeye göre ise (madde 89) Türkiye ile Ermenistan da, "Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini Amerika Birleşik Devletleri Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün, hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır".¹¹

Şahan Gandaharyan isimli bir yazar kendisinin "1-in.am" sitesindeki makalesinde Sevr Anlaşması'nın gündeme getirilmesinin nedenleri arasında "Ermeni soykırımı"nın tanınması için gerekliliğinden bahseder. "Ermeni Soykırımı"nın tanınması ve Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığa kavuşması için Sevr ve tam "Wilson Ermenistan'ının" gündemde tutulması, iktidarın oluşturduğu ulusal koordinasyon görevlerinin dikkatinde olmalıdır. "Koordinasyon görevlileri" denince Ermenistan Başkanının oluşturduğu "Ermeni soykırımı"nın 100. yılına Hazırlık Komisyonu kastediliyor. "Şant"TV-nin bir yorumunda bildiriliyor ki, "Ermeni Soykırımı"nın 100. yıldönümü arifesinde Sevr, Türkiye için tehdit unsuruna çevrilmelidir. Bu bağlamda da Sevr Antlaşması'nın geçerliliği talep edilmektedir. Bunu daha çok Ermeni düşünce kuruluşlarının hazırladıkları stratejik yayınlarda görmek mümkündür.¹²

Yine de tarihçi - diplomat Ara Papyan, Erivan'da Gençlik Kulübü tarafından düzenlenen bir sempozyumda ana konuşmacı olarak "Sevr Antlaşması. Gerçek veya Rüya" başlıklı bildirisini sunmuştu. Sevr Antlaşması ile ilgili fikirlerini açıklarken Ara Papyan; *bu anlaşmanın içeriğinin ne olduğunu anlamak için ilk önce toplumu buna hazırlamak gerekiyor ki, onlar bunu gündeme getirmenin Ermenistan'a ne vereceğini anlasınlar. Bunun Ermenistan için faydalılığını nasıl teyit edeceğiz. Bunu Türkiye toplumuna da yedirtmek lazım ki, bu biz Ermenilerin hazırladığı bir belge değil, "Sevr Antlaşması ABD Başkanı Wilson'un tahkim kararıdır, devletlerarası anlaşmadır, geri dönüşü olmayan bir karardır ve Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınır Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un Ermenistan olarak bilinmesi kararıdır"* demiştir.¹³ İlave olarak; *bu antlaşmaya göre Osmanlı, Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıyacaktı (madde 88-93); Türk-Ermeni sınırını hakem sıfatıyla ABD Başkanı belirle-*

11 aravot.am, 13.04.2013.

12 Ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստան. երազա՞նք, թե՛ իրականություն Տant TV 23. 07.13

13 Արա Պապյան Սևրի և Լոզանի պայմանագրերի իրավական փոխհարաբերությունները FRANCE-ARMENIE ամսագրում, № 300, 16-31 հունիսի, 2007թ., էջ 19-21

yecekti (Başkan Wilson 22 Kasım 1920'de verdiği kararlarla Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis illerini Ermenistan'a vermişti.) diye belirtmiştir.

Son zamanlarda Türkiye'ye karşı arazi iddialarını devlet seviyesinde gündeme getirenlerden biri olan Ermenistan Başsavcısı Ağvan Hovsepyan, Lozan Anlaşması'nın geçerliliğini tanımamayı öneriyor. Başsavcıya göre, "Uluslararası hukuka göre herhangi bir sözleşme üye ülkeler tarafından onaylanmış değilse, onun geçerliliği kabul edilemez. 1923 yılında Lozan'da imzalanan 23 Temmuz tarihli Anlaşmayı Ermeni halkı kabul etmemiştir. Şimdi de kimse kabul etmiyor.» Antlaşma onaylanmış, ancak sözleşmeye Ermeni halkı onay vermemiştir. Hovsepyan bunun uluslararası insan hakları normlarına uygun olmamasını ve uyuşmazlığını gerekçe göstererek iddia ediyor ki, *taraflar arasında bir anlaşmazlık varsa, üçüncü bir taraf devreye girmelidir. Şimdi Türkiye ile Ermenistan arasında arazi konusunda bir anlaşmazlık mevcuttur ve hakem kararı nihaidir, hakem doğrultusunda herhangi bir karara uymak zorundadır, yoksa sınır temyiz edilemez. ABD Başkanı Woodrow Wilson'un tahkim kararının, bugün de yasal bir gücü vardır.*¹⁴

Hovsepyan'a göre, Sevr Antlaşması'nın 89. maddesine göre; Ermenistan, Türkiye arazisininin 103.599 kilometrekarelik Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon illeri üzerinde hak iddia etmektedir.

"Sevr Antlaşması'nın hukuki sıfatı" başlıklı makalede¹⁵ savaş yıllarında ve sonrasında en yakın dostları olan Rusların da onlara ihanet ettiğinden bahsediliyor: 1920 yılının 10 Ağustos günü, *Antlaşmanın imzalanması ile aynı günde, Sovyet Rusya ile Ermenistan arasında bir sözleşmeden bahsediliyor ve bu anlaşmayla İngilizler ve Ruslar, Ermenistan'ı paylaştılar deniliyor. Kemalist Türkiye ve Bolşevik Rusya hedef değil, aynı zamanda onlar arasında arazi iletişimi sağlayan Sovyet Rusyası ve Kemalist Türkiye arasında anlaşma imzalanması ihanet idi. Bu ihaneti yalnız Rusya değil, onun müttefikleri, özellikle İngiltere de yapmıştır ve bu davranıştan elbette ki Türkler memnun kaldı. Ankara, Moskova ve Londra, Ermeni topraklarının kaybindan sonra, sadece 4 ay içinde Rus Bolşevikleri Çiçerin'in şahsında daha önemli bir ihanete imza attı. Türkler, Azeri ve Ermeni - Rus görüşmeleri Ermenistan'ın toprak kaybına neden oldu. Önce Kars, sonra ise Moskova Antlaşmaları ile Ermeniler, küçük bir arazide Rusların gözetim ve baskı alanına maruz kaldılar. "Sizin için her şeyi yaptık" diyen Bolşevikler müzakerelerin başarısızlığının sorumlusudurlar.*

14 Başsavcının Türkiye'den Talepleri, Golos Armenii, 16 Mayıs 2013.

15 Stepan Abrahamyan, "Bizim Haklarımız", www.louysworld.com, 19.09.2012.

Ermeniler, Sevr Antlaşması'nı gündeme taşımakla yeni bir iddianın da temelini atıyorlar. Güya ki, Sevr Antlaşması'nda "Ermeni soykırımı" ile ilgili maddeler vardı ve eğer Sevr'de öngörülenler kabul edilseydi, Türkiye bu katliamlara göre de yargılanacaktı. Şimdi de 100. yıl arifesinde, bunun gündeme taşınması Ermeni soykırımının kabullendirilmesinde çok önemli bir faktördür. Gazetenin yazısına bakalım:

"1920 yılının Ağustos ayında bağlanmış Sevr Antlaşması, soykırım ile ilgili birkaç madde içeriyordu. Hatta anlaşmanın 230'uncu maddesi Osmanlı hükümetinden bir dizi yüksek rütbeli generalin, siyasetçi ve aydınların Müttefik devletlerin yarattıkları Malta Mahkemesine devredilmesini talep ediyordu. Bu kişiler İstanbul, Londra, Paris ve Washington'daki arşiv materyallerinin incelendiği üç yıllık sürede Malta adasında tutulmuştur".

Elbette, Kurtuluş Savaşı'ndan önce yargılanmalar için Batılı ülkelerin çabaları olmuştur ve hatta suçsuz yere asılanlar da olmuştur. Fakat Atatürk'ün çabaları sonucunda Osmanlı Devleti 1915'te yüksek mevki tutmuş ve Türk tarihinin bu şanlı kumandanları Türkiye'de tutulan İngiliz vatandaşları ile değiştirilerek vatana döndürüldüler.

Ermeni politolog Artak Şakaryan'a göre Sevr Antlaşması ile Ermeniler için Türk tehdidi de aradan kalkacaktı.

Sevr Antlaşması'nın şartlarına göre; Türkiye ordusunu bırakıyor, sadece 15 binlik silahlı kuvvet tutarak, askeri deniz donanmasını iptal ediyor; Suriye, Filistin, Arabistan Yarımadası, Ürdün, Mezopotamya'dan imtina ediyordu. İzmir, Yunanistan'a veriliyordu. Ermenistan'ın bağımsızlığı öngörülüyor; Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon ona veriliyordu. Ayrıca Kürdistan devletinin de oluşturulması öngörülüyordu.¹⁶ Lozan Konferansı'nda Amerikan delegelerinin, "Ermeni yurdu projesi"ni önerdikleri ve konferansın sonuna dek bu projeyi savundukları, Lozan görüşmelerinin tutanaklarında yazılıdır. Amerika'nın ünlü Devlet Başkanı Wilson'un "Ermeni devleti" önerileri de aynı yakın tarihin arşivindedir. Amerikan Hükümeti'nin Lozan Antlaşması'nı onaylamamasının nedenlerinden biri, Ermeni devleti kurma projesinin başarısızlığa uğramış olmasıydı. *Bu başarısızlıkta suçlu kimdi?* sorusuna dair Ermenistan'da sık sık tartışmalar yaşanıyor. Bu çoğu zaman TV'lerin ana konusuna haline çevrilmektedir. Bunların sık sık dile getirilmesinde Ermeni Devleti ve toplumunun belli bir amacı vardır.

Amaç, Lozan Antlaşması'nı hükümsüz sayıp, Sevr Antlaşması'nı yürürlüğe sokmaktır. ABD ve AB'nin desteğini alan Diaspora Ermenilerinin propagan-

16 Yerkir- mediaTV, "Tarih" Programı, 12.09.13.

dası, kendilerine Türkiye toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan vaat eden Sevr Anlaşması'nın kendileri açısından hâlâ geçerli ve yürürlükte olduğunu iddia etmekte ve buna dayanarak Sevr'de öngörülen "Ermeni topraklarının" Ermenilere iadesi gerektiğini savunmaktadır.

Sevr Antlaşması bir yana dursun, Ermeniler Lozan Antlaşması'yla da onlara verilecek hakları alamadıklarını iddia ediyorlar. Bu söz konusu haklar, Lozan'da öngörülen azınlıklarla ilgili haklardır. "Voskanapat" Araştırma Merkezi bu hakların talep edilmesinin, uluslararası örgütler düzeyinde yapmanın gerekliliğini vurguluyor. Lozan Konferansı sırasında «Birleşik Ermeni Heyeti» (A. Xatisyan, A. Aharonyan, Q. Norandunkyan vb.) Lozan toplantıları sonunda «tek ve bağımsız Ermenistan» sonucunun çıkması için çalıştılar. Bu alınmayınca ise "Ulusal Ocak"ın (Ermeni yurdu) kurulması için yardım istediler. Heyetin İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerine yönelttiği belgede (18.XI.1922) Sevr Anlaşması'nın 88. maddesi ile "tanınan özgür ve bağımsız Ermenistan"ın gerçekleştirilmesi talep edildi. «Milli Ocak»ın oluşturulması amacıyla üç seçenek (proje) önerildi:

I. ABD Başkanının (W. Wilson'un) «verdiği karara» (onun « 14 maddesi» öngörülüyor) göre Ermenilere bir toprak parçasının ayrılması;

II. Ermenistan SSC ötesinde, Anadolu'nun doğu vilayetlerinin bazı bölümlerinin ve denize çıkış için bir limanın ona verilmesi hesabına genişletilmesi;

III. Bu Ocağa (yurda) Kilikya'nın bir kısmının da katılması;

Heyete göre; Milletler Cemiyeti (MC) Tüzüğü'nün 22. bendi, Sevr Antlaşması, W. Wilson'un «14 maddesi», Londra Konferansı (1921), MC Genel Kurulu'nun 22.X.1922 tarihli toplantı kararı vb. ile "Ulusal ocağa" a rıza verilmişti.

Türkiye Hükümeti, "Ermeni yurdu"nun Sovyet (Rus) Ermenistan'ın kurulabilme önerisini asılsız saydı.

«Milli ocak» kurulmasının mimarlarından sayılan Lord Curzon'un ve Ermenilere «sığınak olarak özerk bir bölgenin (Une zone autonome)» ayrılmasına çalışan ABD temsilcilerinin çabaları sonuç vermedi. Türkiye diplomasisi (İ. İnönü) Anadolu'da «Ermeni yurdu" nun kurulmasını gereksiz ve olanaksız olarak nitelendirdi.

Sovyetler, SSCB kapsamında Ermenistan Cumhuriyeti'nin mevcut olduğu halde, Moskova'nın kontrolü tamamen dışında kalan Anadolu'da yeni bir Ermeni devletinin kurulmasına yol açacak projeyi beğenmedi. Bu tür tutum,

gelecekte Türkiye'ye karşı toprak iddiaları ileri sürerek bu toprakların «Ermenistan SSR'le birleştirilmesi» adı altında SSCB'ye katılması niyetlerinden ileri gelmişti. «Milli Ocak» (Ermeni yurdu) taslağını kabul etmeyen Sovyet Hükümeti, SSCB genelinde Ermenilere her türlü yardımı gösterdi. Bu çeşitli şekillerde gerçekleştirildi. Önce Zengezur'un bir (yukarı veya batı) bölümünün Ermenistan SSC'ye verilmesi (bağışlanması) «hukuki gerekçelerle resmileştirildi». Belli sinsi niyet - planların gelecekte gerçekleştirilmesi amacıyla “Kürdistan kazası” da oluşturuldu (21.VII.1923). Hemen ardından iptal edilen bu idari biriminin organizasyonunda, ona dahil olan toprakların da gelecekte Ermenilere verilmesi ile başka amaçlar güdüldü. Azerbaycan SSC'de (Dağlık Karabağ'da) yaşayan Ermenilere özerklik hakkı verildi. Ermenistan SSC'de yaşayan soydaşlarımızın özerklik hakkı «unutuldu». DKÖV'nin düzenlemesi ile aslında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bozulmasının devamı için zemin hazırlandı.

Ermeni sorunu, Lozan'da “Azınlıklar Sorunu” arasında görüşülmüştür. Azınlıklar için ileri sürülen maddelerin özeti şöyledir:

- a. Türkiye'de azınlıklara dil, din ve benzeri konularda bazı haklar sağlanmalı ve bu haklar Milletler Cemiyeti tarafından denetlenmeli,
- b. Hristiyanlar askerlik yapmamalı, buna karşılık para olarak bedel vermeli,
- c. Din ve mezhep ayrıcalıkları aynen kalmalı,
- d. Azınlıklar için genel af çıkarılmalı,
- e. Seyrüsefer serbestliğinin tanınmalı,
- f. Yerlerinden göç etmiş olan Ermenilerin eski yerlerine tekrar dönmelerine izin verilmeli,
- g. Ermenilere Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da bir yurt verilmeli,

Bu bir belge değildir. Yalnızca İngiliz Delege Lord Curzon'un önerileridir. Bunlar öneri olsa da, son iki maddede öngörülenlere aslında Türkiye'nin bir itirazı olmamıştı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Ermeni aileleri Türkiye'ye, özellikle İstanbul'a yerleşmişlerdir. Onların birçoğunun bu ülkeye karşı suç işledikleri için geri dönmeye yüzleri olmadığı söylenebilir. Devlet tarafından ise hiçbir engel türetilmemiştir.

İngiliz Delegesi Lord Curzon'un, Lozan Konferansı'nın 13 Aralık 1922 tarihli toplantısında azınlıkların korunması hakkında, Ermeni basınında da yer alan (Azatutyun.am), konuşmasında şunları söylemiştir:

“Şimdi Ermenilerden söz edeceğim. Bunlar yalnız birkaç batından beri karşılaştıkları, medeni alemi dehşete düşüren zulümlerden dolayı değil, fakat gelecekleri hakkında kendilerine verilmiş olan güvence nedeniyle göz önüne alınmaya layıktır.

Şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti olan Erivan’da bir Ermeni Hükümeti vardır. Bana söylediklerine göre burada 1.250.000 nüfus mevcuttur. Her taraftan gelen göçmenlerle sıkışıklık artmış ve artık kimseyi alamaz bir hale gelmiştir. Diğer taraftan Kars, Ardahan, Van, Bitlis, Erzurum’daki Ermeniler zarar görmüşlerdir.

Fransızlar, Kilikya’yı boşaltırken buradaki Ermeni halk da korkudan Fransız ordusunu izlemiştir. Şimdi bunlar İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde ve Suriye’nin Türkiye sınırı boyunca dağılık bir haldedir. Sanıyorum ki, evvelce üç milyon olan bu Ermenilerden şimdi Anadolu’da 130.000 kişi kalmıştır. Pek çoğu Kafkasya’ya, Rusya’ya, İran’a ve diğer komşu ülkelere dağılmışlardır (...) Her halde geleceğin Türkiyesinde, gerek Anadolu’da ve gerek Rumeli’de pek fazla bulunacak Ermenilerin güvenlik ve korunmaları için antlaşmaya özel maddeler konulması gerekecektir.”

Önce şunu belirtelim ki, Curzon’un bu fikirlerinde yanlışlar çoktur. Ermenistan’da o zaman bu kadar ahali yoktu. Var olan ahalininse hepsi Ermeni değildi. Orada Ermeniler kadar Azerbaycan Türkleri de yaşıyordu.

Yeni Ermeni iddialarında şunlar yer almaktadır: Batı Ermenistan ve Kilikya Ermeni vatanıdır ve bu yerlere Ermenilerin yerleşmesi için yasalar kabul edilmelidir. Bir gazete Dışişleri Bakanı Davutoğlu’nun “Ermenilerin torunları Türkiye’ye gelip yerleşebilirler” ifadesine inanmadığını ve Türklerin buna müsaade etmeyeceklerini yazmıştır.¹⁷

Ermenilerin “Batı Ermenistan” dedikleri Doğu Anadolu’yu yeniden “Ermeni yurdu” yapmak için planları vardır. Bu plan her zaman bu milletin öncüllüğünü yapan Ermeni Kilisesi’nde saklıdır. Zaman zaman onun bazı detayları açıklanarak bu işin gerçekleşmesine katkı sunuluyor. 2013 yılında Ermeni kilisesinin iki temsilcisi -Eçmiadzin bütün Ermenilerin Katolikosu Garakin II ve Kilikiya Katolikosu I. Aram tarafından yapılan 24 Nisan deklarasyonu geldiğini öne sürdüğü zamanın başlangıcı olduğunu söyledi. Ermeni kilisesinin en yüksek temsilcileri olan Eçmiadzin Bütün Ermenilerin Katolikosu Garakin II ve Kilikiya Katolikosu I. Aram 24 Nisan’da yaptıkları açıklamada şu fikirler yer alıyor: “1915 senesinde Osmanlı boyunduruğundaki Ermenilerin

¹⁷ Hayots aşar, 30.07.2013.

ata topraklarında sadece 1 milyon 500 bin Ermeni öldürülmedi, aynı zamanda toprakları, malları ellerinden alındı, Ermenilere ait olan kiliseler, okullar, ikonalar çalındı. Osmanlı'nın doğal mirasçısı durumunda olan Türkiye'nin "Ermeni soykırımının" 100'üncü yılı olan 2015 senesinden önce bu soykırımı tanıyıp, aldığı canlar için tazminat ödeme ve Ermeni mal ve topraklarını iade etme zamanı gelmiştir, Ermeni ve Türk halklarının barışmaları ve bölgenin istikrarı buna bağlıdır". Görüldüğü gibi, Sevr'de Ermeniler için devlet yaratılmasını ve Türk topraklarının büyük bir bölümünü kesip Ermenilere veren güçler yine devrededir ve Kilise bu çevrelerin fikirlerinin ifadecisi görünümündedir. Bunun başını yine ABD'de faaliyette olan örgütler çekiyor. Katolikosların işaret ettiği tazminat davaları Amerika'da başlatılmıştır. Ermeni basını bu çalışmada başarıların önümüzdeki yıllarda olacağına ve Türkiye'nin yargılanacağına inanıyor.¹⁸

Tazminat davaları özellikle ABD Ermenileri tarafından açılıyor. Türkiye aleyhine 1915'teki olaylara ilişkin taşınır ve taşınmaz malların tazminine yönelik Los Angeles'ta, Garbis Davoyan ve Hrayr Turabyan adlı iki Amerikalı Ermeni hukukçu, Merkez ve Ziraat Bankası'na dava açtı. Avukat Mark Gergos, 1915 olaylarına ilişkin davada ilk kez Türkiye'nin doğrudan sanık olarak geçtiğini ve davada yer alan tüm avukatların, 1915 olaylarında hayatını kaybeden ya da bu olaylardan kaçanların yakınları olduğunu belirterek "Bu bizim için davaya ayrı bir acı anlam katıyor" demişti. İki yıl önce San Francisco'da bir mahkeme, 1915 olaylarında hayat sigortası olan Ermenilerin mirasçılarının sigorta şirketlerinden tazminat isteyebileceğine hükmetmişti. Buna dayanarak harekete geçen ABD'li 3 Ermeni, önceki gün Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Merkez Bankası ve Ziraat Bankası aleyhine 63 milyon dolarlık tazminat davası açtı. Dava, Los Angeles'taki Bölge Mahkemesi'ne, eşi de davacılar arasında yer alan avukat Vartkes Yeghiyan ile 63 yaşındaki Anahit Harutyunyan tarafından açıldı. Davacılar, Adana'da İncirlik Üssü'nü de içine alan yaklaşık 50 hektar alanın, dedelerine ait olduğunu ve bu topraklara 1915 olaylarından sonra Osmanlı tarafından el koyulduğunu iddia ediyor. Ankara'daki Cumhurbaşkanlığı'nın yerleştiği Çankaya Köşkü'nün de dedesine ait olduğu ile ilgili bir Ermeni'nin iddiası vardır. Tazminat davasının neden Avrupa'da yaşayan Ermenilerce açılmamış olmasının nedeni şudur: Lozan Barış Antlaşması'nda, ırk, dil, din vb. ayırım gözetmeme temeline dayalı insan hakları hukuku kapsamındaki konular ve hükümler, Ermenileri de dolaylı olarak içermiştir ve

18 Ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստան. Երազուհի, թե՛ իրականություն Տant TV 23. 07.13

Lozan Barış Antlaşması'nın eki olan, 'Genel Affa İlişkin Bildiri ve Protokol', Türk tarafının değil, Uzlaşan Devletleri'nin ısrarıyla hazırlanmıştır. Türkiye sınırlarının dışında kalmış (Suriye gibi) yerlerdeki Ermenilerin geriye dönmeleleri, mal ve mülklerinin iade edilmesi konularında bütün sorunlar çözülmüş sayılmıştır.¹⁹

Bu program ve yazılarda Amerikan hukukunun kendilerine tanımış olduğu uygun şartları da kullanarak Diaspora Ermenileri, Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin 1915 yılındaki zorunlu göç sırasında ve bunu müteakiben geride bırakılan mallar konusunda ciddi girişimler yapmış olduğu ve bazı sonuçlar da almaları dikkat çekiyor ve diğer Ermeniler de heveslendiriliyor.

ABD'deki Ermenilerin de tazminat iddiaları zaten 70 yılı aşkın bir süre önce hukuksal çözüme ulaştırıldığı için, Garbis Davoyan ve Hrayr Turabyan adlı iki Amerikalı Ermeni hukukçunun Merkez ve Ziraat Bankalarına karşı dava açmaları hukuki açıdan mümkün olmadığı bildirilse de Ermeniler "soykırım" meselesinde olduğu gibi bunun da ucunu bırakmıyor. Basında yer alan yüzlerce yazıdan belli oluyor ki, bu 2015 arifesinde de Türkiye'nin başını ağrıtmaya devam edecektir. "İravunk" Gazetesi bu meseleyi her zaman dikkat merkezinde bulunduruyor. Basına konuşan Fransa'nın "Haydad" Paris Bürosu Başkanı Hraçya Varjabetyan, "*Türkiye'nin, Ermeni soykırımını tanıyıp, aldığı canlar için tazminat ödeme, Ermeni mal ve topraklarını geri verme zamanı geldi*" dedi. Ermeniler bu konuyu dünyanın önemli dillerinde ve merkezlerinde yayma taktiğini de sürdürmekte. Levon Hovsepyan'ın "Türkiye. Sevr Sendromu" adlı kitabı bu amaçla yazılmıştır.

Erivan Araştırma Enstitüsü Daire Başkanı Levon Hovsepyan'ın Ermenice ve İngilizce Erivan'da yayınlanan "Türkiye. Sevr Sendromu" (Türkiye'nin Sosyo-Politik Söylemde "Sevr Sendromu" Türkiye Korkulan Sevr Sendromu Belirtileri") adlı kitapta bu bağlamda Sevr sendromu ile ilgili Türk halkının, siyasi, askeri ve bilimsel sorunlar ve teorik yaklaşımlar içinde olduğu iddia ediliyor, mevcut Türkiye'nin sosyal ve siyasi ortamında psikolojik kalıplaşmış tartışmalar içinde ve Sevr'in Ermeni halkının hakkı olduğunu savunanların da var olduğu belirtiliyor.²⁰

19 Harut Sasunyan, "Biz ve Çağdaş Türkiye", "**California Couryer**" Gazetesi, 30.02.13.

20 Gevork Markaryan, "Sevr ve Lozan Andlaşmalarının Hukuki Yönleri", hetq.am 23.08.12.

SONUÇ

Lozan Konferansı'nda "milli ocak" (Ermeni yurdu) meselesi Ermeni basınında gündemden düşmeyen meselelerdendir. Atatürk'ün "Ermeni meselesi" olarak adlandırdığı bu meselede, kendisi en doğru çözümü Kars Antlaşması'nda bulmuştur hükmüne, "Haydad"ın Ermenistan temsilcisi Kiro Manoyan asla katılmıyor. Onun düşüncesine göre bu mesele o zaman çözülecekti ki, Türkiye Ermenilere kendi arazilerini iade edecekti. Bu araziler Doğu Anadolu'daki 6 vilayettir. Başkan Serj Sarkısyan'ın gençlerle görüşmesinde "*Karabağ biz aldık, Araratı (Ağrı dağını) almak ise sizin kuşağın görevidir*" demesi de gösteriyor ki, Ermeniler Lozan Antlaşması ile belirlenmiş sınırları tanımak istemiyor. 1991 yılında Ermenistan Bağımsızlık Deklarasyonu'nda da Türkiye'ye karşı arazi iddialarını ortaya koymuş ve bundan hâlen vazgeçmemiştir.

Sonuç olarak şu karara gelebiliriz ki, Ermenistan ve özellikle Diaspora Ermeniliği içerisinde Lozan Antlaşması'nı kabul etmeyen çevreler mevcuttur. Bunlar çalışmalarını Sevr üzerinde yoğunlaştırarak dünyaya onun geçerliliğini kabul ettirmek üzerine siyaset yürütmektedirler. Bütün bunlar Ermeni basın-yayın kuruluşlarına da yansımıştır. Ermeni araştırmacılar, Lozan Antlaşması'nın iptal edilmesinin gerektiğini iddia etmektedirler. Ermenistan Devleti de bugüne kadar bunu kabul etmemiştir. Başka bir grup ise Lozan Antlaşması'nın birçok maddesinin, Türkiye tarafından göz ardı edildiğini öne sürerek, Türkiye'nin buna göre yargılanmasını istemektedir. Onlar da bunu gerekçe göstererek Lozan Antlaşması'nı Ermeni toplumu için uygun bulmuyor ve antlaşmanın devlet tarafından kabul edilmeye makbul olmadığını savunmaktadır. Basın bu meselede çok faal bir görev almaktadır. Hatta bazı hallerde siyasileri ve araştırmacıları yönlendirecek güçtedir.

KAYNAKLAR

1. ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, 1920-1927, C II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s. 680-81.

2. AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.

3. “Mehmet Emin Resulzade ve ictimai-siyasi idealler”, Hazar Üniversitesi Yayinevi, Bakü, 2005.

4. SONYEL, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

5. SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

6. SÜSLÜ, Azmi, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

7. ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

8. ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları**, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

9. URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Yeni Matbaası, Ankara, 1950.

10. GÖNLÜBOL, Mehmet - Cem SAR, “1919-1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1986, s. 51 vd.

11. SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s. 424 vd.

12. T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922–1923)**, Basım Yeri ve Yılı Yok, s. 93.

13. **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, s. 360-361; Salahi R., SONYEL, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C II, TTK Yay., Ankara, 1986, s. 317.

14. DURDU, Mehmet Burak, **Geçmişten Günümüze Ermeni Meselesi**, Bilge Yayınevi, Ankara, 2005, s. 152-153.

15. **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 434-435.

16. SOYSAL, İsmail Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal **Andlaşmaları, 1920–1945**, C I, Ankara, 1989, s. 95.

17. YALMAN, **Ahmet Emin Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul, 1970.

18. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar ve Belgeler**, Ankara, 1972.

19. BİLSEL, Cemil, **Lozan**, C II, İstanbul, 1933.

20. TİMUR, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)**, Ankara, 1971.

21. KUMKALE, Tamer, **Sevr Antlaşması Ermeniler İçin Hâlâ Geçerli mi?**.

22. «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքակրթության վաստաթղթերում (1828-1923թթ.)», Երևան, 1972թ.

23. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 2003թ.

24. Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996թ.

25. **armar.am sitesi**, 13.04.2013.

26. **aravot.am**, 13.04.2013.

27. Ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստան. երազա՞նք, թե՞ իրականություն
Ֆant TV 23. 07.13

28. Արա Պասյան Սևրի և Լոզանի պայմանագրերի իրավական փոխհարաբերությունները **FRANCE-ARMENIE ամսագրում, № 300, 16-31** հուլիսի, 2007թ., էջ 19-21.

29. Başsavcının Türkiyeden talepleri, Golos Armenii, 16 Mayıs 2013.

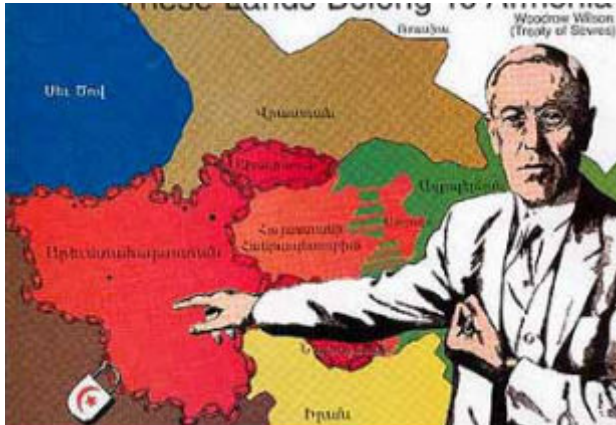
30. ABRAHAMYAN, Stepan, “Bizim Haklarımız”, www.louysworld.com, 19.09.2012.

31. Yerkir- mediaTV, “Tarih” Programı, 12.09.13.

32. SASUNYAN, Harut, “Biz ve Çağdaş Türkiye”, **“California Cour-
yer” Gazetesi**, 30.02.13.

33. MARKARYAN, Gevork, “Sevr ve Lozan Andlaşmalarının Hukuki Yönleri”, hetq.am 23.08.12.

Ermeni basın – yayın organlarında yer alan haritalar

Map showing the boundaries of Armenia as awarded by PRESIDENT WILSON.

- Turkish-Armenian boundary
- Other international boundary
- Siberian international boundary
- Old Turkish-Russian boundary
- Physical boundary
- Political boundary
- Line boundary
- Railway, broad gauge

ERZERUM — Station of the railway of Erzerum, Transcaucasus, from the Black Sea to the interior.

Map compiled under the direction of Major Lawrence M. ... General Staff, scale 1:300,000. German maps prepared during the war, scale 1:400,000, and British maps of Persian and Transcaucasian territory, scale 1:1,000,000.

Woodrow Wilson

LOZAN KONFERANSI'NDA ERMENİ YURDU MESELESİ VE ABD HEYETİ'NİN TUTUMU

Mehmet OKUR*

Özet

Lozan'da Yakın Doğu Sorunu görüşülürken ABD'deki Ermeni örgütler ve Ermeni toplum önderleri bir kez daha taleplerinin gündeme alınmasına ve yerine getirilmesine çalıştılar. Bu amaçla The Armenia America Society (AAS), The American Committee for Armenian Independence, National Armenia and Indian Relief Association ve Armenian Rights Society of Pennsylvania gibi çok sayıda sivil toplum örgütü, Türkiye'den, Ermenilere bir "ulusal yurt" verilmesini için ABD Hükümeti ve Konferans Heyeti nezdinde girişimde bulunmaya başladılar. Nitekim gerek Amerika'daki Ermeni örgütlerinin, gerekse Lozan'daki Ermeni temsilcilerin etkisinde kalan ABD Heyeti, Lozan'da Ermenilerle ilgili bazı taleplerden (Türkiye'nin Ermenilere vatandaşlık hakları vermesi gibi) başka, isteksiz de olsa "Ermeni Yurdu" meselesini gündeme getirdiler. Oysa Lozan'a sadece gözlemci gönderme kararı alan ABD Hükümeti, konferansa katılacak heyete Ermeni istekleri için açık bir destek talimatı vermemişti.

Bu bildiri de Lozan Konferansı'nda gündeme gelen "Ermeni Yurdu" meselesi ve ABD'nin, hem ülkesindeki Ermeni diasporasına hoş gözükmek istememinin, hem de Ermeni meselesinin gerçekleriyle karşı karşıya kalmanın getirdiği ikircikli politika üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: TBMM, İsmet Paşa, Lozan Konferansı, Ermeni/Ermeni Meselesi, Amerika Birleşik Devletleri.

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, okur25@yahoo.com

Abstract

The Armenian committees and the Armenian community leaders in the USA tried to bring forward themselves demands and its fulfillment once again while discussed Near East Problem in the Lausanne Conference. For this purpose, many civil society organizations such as The Armenia America Society (AAS), The American Committee for Armenian Independence, National Armenia and Indian Relief Association and Armenian Rights Society of Pennsylvania began attempt to obtaining “a national home” to the Armenians by USA Government and Conference Mission. Just as USA delegation which was impacted both Armenian committees in the USA and Armenian delegation in the Conference, brought up issue of “national home” apart from some demands regarding the Armenian (such as granting of citizenship rights to Armenians) in the Lausanne Conference. Whereas USA Government which decided to send only observer to the Conference, didn't give a clear support direction to Armenian desire to delegation which will be participate in the Conference.

In this article that is summarized above, is pointed out “Armenian Homeland” question and ambivalent policy of United States.

Key Words: The Grand National Assembly of Turkey, İsmet Pasha, Lausanne Conference, Armenian/Armenian Question, the United States of America.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkması, geçen yüzyılın sonlarından itibaren “Büyük Ermenistan” hedefi doğrultusunda başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin birçok yerinde çeşitli eylemlerde bulunan ve bu eylemleri nedeniyle tehcire tabi tutulan Ermenileri yeniden harekete geçirmişti. Üstelik bu kez ortam “Büyük Ermenistan” kurulması için daha uygundu. Zira Mondros Mütarekesi'nde, Doğu Anadolu'daki altı ilde - ki İngilizce metinde daha farklı bir anlam yüklenerek ‘The Six Armenian Vilayets’ şeklinde bir ifadeye yer verilmişti “karışıklık çıktığı takdirde, bu illerin İtilaf Devletleri tarafından işgal edileceği” belirtilmişti.¹

İşte mevcut siyasi ortamdan yararlanmak isteyen Ermenistan Cumhuriyeti ve dünyanın çeşitli ülkelerinde örgütlenmiş Ermeni komiteleri, Paris'te

1 Ali Fuat Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara, 1948, s. 28; Tevfik Bıyıklıoğlu, “Mondros Mütarekesi Anlaşması”, **XI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)**, Ankara, 1967, s. 572; **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, 1999, s. 35-46.

başlayıp Sevr'de sona eren 'Barış Anlaşması' sürecinde "Büyük Ermenistan" hedefine ulaşmak için ABD, İngiltere ve Fransa'da yoğun propaganda ve diplomatik girişimlerde bulunmaya başladılar.² Adı geçen devletlerin çıkarları ile örtüşen bu girişimler sonucunda Doğu Karadeniz'e çıkışı olan ve Kuzeydoğu Anadolu'nun önemli bir kısmını içerisine alan bir coğrafyanın Ermenistan'la birleştirilmesine karar verildi.³ Ancak gerek belirtilen coğrafyadaki Ermeni nüfusunun Türk nüfusuna oranla çok az olması ve kurulacak böyle bir devleti desteklemede batılı devletlerin isteksiz olmaları⁴, gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 1920 yılının ikinci yarısında gerçekleştirdiği askeri harekât ile bölgedeki kontrolü kesin olarak ele geçirmesi "Büyük Ermenistan Projesi"ni sonuçsuz bırakmıştı.⁵

İtilaf Devletleri ile TBMM Hükümeti arasında cereyan edecek ve sert bir siyasî mücadeleye sahne olacak olan Lozan Konferansı ise; Ermeni komiteleri tarafından son bir şans olarak görülüyordu. Başta ABD ve İngiltere olmak üzere konferansa katılan ülkelerde propaganda faaliyetlerine başlayan Ermeni komiteleri, özellikle ABD Hükümeti üzerinde yoğun bir baskı kurmaya çalıştı. Hatırlanacağı üzere XIX. yüzyılın başından beri Türkiye'den ABD'ye göç etmeye başlayan ve burada örgütlenen Ermeniler, Türkler tarafından katledildiklerini ileri sürerek ciddi bir kamuoyu oluşturmuşlar ve zaman zaman Amerikan Hükümeti üzerinde etkili olmuşlardı.⁶ Özellikle Başkan Woodrow

2 **Boston Daily Globe**, Nov 25, 1918; **The New York Times**, Feb 16, 1919; **Christian Science Monitor**, Mar 19, 1919; Yahya Akyüz, "Kurtuluş Savaşımız ve Fransa'da Ermeni Propagandası", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 66 (Mart 1973), 21-24; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 247; Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Ankara, 1988, s. 130-131; Kenan Kırkpınar, **Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye 1919-1922**, İstanbul, 2004, s. 68; Hikmet Öksüz – Mehmet Okur, "Milli Mücadelede Ermeni Sorunu ve Ermenilerin Avrupa'daki Faaliyetleri", **Türk Yurdu**, Haziran 2006, C 26, S 226, s. 100-101; Tolga Başak, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, İstanbul, 2008, s. 332-333.

3 Mehmet Okur, "Kafkasya'dan Karadeniz'e Büyük Ermenistan Projesi, İddialar ve Gerçekler", **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, **Ermeni Araştırmaları II**, C XII, S 2, (Güz 2010), s. 31.

4 Mehmet Okur, **Milli Mücadele'de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri**, Ankara, 2006, s. 71.

5 İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001, s. 52-61.

6 ABD'deki Ermeni örgütler ve Amerikan Hükümeti üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", **Atatürk Yolu**, C 1, S 1 Ankara, 1988; Abdülkadir

Wilson, Ermeni taleplerinin hararetli savunucusu olmuş, hatta Birinci Dünya Savaşı sonrası toplanan Paris Konferansı'nda kendisine teklif edilen Ermeni mandaterliğini kabul etmiş, ancak Anadolu ve Kafkasya'da incelemelerde bulunan Harbord Komisyonu'nun raporunu dikkate alan ABD Senatosu bu girişimi reddetmiştir.⁷

Şimdi Lozan'da Yakın Doğu Sorunu görüşülürken, ABD'deki The Armenia America Society, The American Committee for Armenian Independence, National Armenia and Indian Relief Association ve Armenian Rights Society of Pennsylvania gibi Ermeni örgütler ve Ermeni toplum önderleri bir kez daha taleplerinin gündeme alınmasını ve gerek önceki Başkan Woodrow Wilson, gerekse yeni Başkan Warren G. Harding tarafından kendilerine verilen sözleri tutmalarını istediler.⁸ Yine bu örgütler, ABD Hükümeti ve Konferans Heyeti üzerinde baskı oluşturmak üzere Amerika dışındaki örgütlerle⁹ birlikte Türkiye'den, Ermenilere bir "ulusal yurt" verilmesi için kamuoyunu harekete geçirmeye çalıştılar. Bu amaçla Lozan görüşmeleri başlamadan önce 7 Kasım 1922 tarihinde, Amerikan kamuoyuna, "The Armenians' New Peril – Ermenilerin yeni Korkusu" başlıklı şu deklarasyonu yayınladılar:

1. Son savaşta Ermeniler Müttefiklerden biriydiler ve aynı idealler için savaştılar.

Yuvalı, "Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, (Kars 1991), Ankara, 1994; Çağrı Erhan, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara, 2001; Asil S. Tunçer, **A.B.D.'de Ermeni Diasporasının Çalışmaları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2006.

- 7 **New York Times**, May 25, 1920; **Christian Science Monitor**, May 25, 1920; Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu**, İstanbul, 1981, s. 161; Seçil Akgün, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk - Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 345; Metin Ayışığı, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Ankara, 2004, s. 89-103.
- 8 Kemal Çiçek, "Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, Ankara, 2005, s. 119-121; Ömer Turan, "Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara 2005, s. 205-239.
- 9 Aynı dönemde Avrupa'da faaliyet gösteren belli başlı Ermeni örgütler ise şunlardır: Lord Mayors Fund for Armenian Refuges (Londra), Friend of Armenia (Londra), The International Philarmenian League (Paris), The Executive Committee of International Philarmenian League ve The Swiss Armenian Committee (Cenevre). Çiçek, a.g.m., s. 120.

2. Sadakatlerinin sonucunda, Ermeniler yok olmanın eşiğine varan görülmemiş bir mezalime maruz kaldılar.

3. İtilaf Devletleri ve Amerika, Ermenilere ve çocuklarına güvenli bir toprak sözü verdiler. Ermeniler bu haklarından başka bir şey istemiyorlar.

4. Güvenli bir vatana sahip olacakları inancıyla, Amerikan halkı bu biçare ırktan geri kalanları kurtarmak için milyonlarca dolar harcadılar.

5. Bir ulusun çağrısına verilen bu olağanüstü ilgi verilen sözlerin tutulmadığı takdirde heba olup gidecektir.

6. İtilaf Devletleri, Türk milliyetçilerle bir anlaşma yapmaya hazırlanıyorlar ki bu anlaşma Ermenileri kısıtlama olmaksızın Türklerin kontrolü altına sokmaktadır.

7. Ermenilerin korunmasının sorumluluğu Milletler Cemiyetine bırakılmamalıdır.

Bu deklarasyonun devamında “Her kim ve nerede yaşıyorsan; şu anki durumun kritik olduğuna inanıyorsanız aşağıdakilerden tümünü veya birini yapınız” denilmekte ve şunları ilave etmektedir:

1. Resmi gazetenize veya eyaletinizin kongre üyelerinden biri veya daha fazlasına derhal yazınız.

2. Eyaletinizin senatörlerine yazınız. Çünkü kişisel mektuplar dilekçe veya karar metinlerinden daha derin tesir uyandırmaktadır.

3. Şahsen tanıdığınız her senato ve kongre üyesine yazınız.

4. Ermenileri koruma konusunda harekete geçmelerini sağlamak için Kilise ve derneklerden karar çıkartınız ve kongreye gönderiniz.

5. Mektuplarınızda; Ermenileri daha fazla zulme ve işkenceye maruz bırakacak eylemlere karşı duygularınızı ve endişelerinizi, Ermenilerin Türk hâkimiyetine bırakılmasına kesinlikle karşı olduğunuzu ve Ermenilere güvenli bir ülke sağlanması gerektiğine vurgu yapınız.

Bu deklarasyon doğrultusunda çalışmalara başlayan Ermeni örgütleri kamuoyu oluşturmada bir hayli başarılı oldular. Nitekim bu örgütler Lozan'da Ermeni davasını anlatmak ve İtilaf Devletleri delegasyonları üzerinde kamuoyu baskısı kurmak amacıyla başında Osmanlı Dışişleri Eski Bakanı Gabriel Noradoughian'ın bulunduğu Armenian National Delagation adıyla bir ortak delegasyon göndermeyi başardılar.¹⁰ Delegasyonda Noradoughian'dan başka

10 Çiçek, a.g.m., s. 121-123.

şu kişiler de bulunmaktaydı: Bolşevikler tarafından işgal edilmeden önce Ermenistan Cumhuriyeti'nde başbakanlık ve dışişleri bakanlığı görevlerinde bulunmuş olan Aleksandr Khatissian, Ermeni ihtilalcilerinin önde gelenlerinden ve Van ihtilal komitesinin temsilcilerinden Vahan Papazian, Avetis Aharonian ve Leon Paşalyan.¹¹ Adı geçen şahıslar Ermeni Birleşik Heyeti adı altında teşebbüse geçerek Doğu illerinde veya Kilikya'da bir "Ermeni Yurdu"nun kurulmasını amaçlamışlardı.¹²

ABD Hükümeti ise; Lozan'a ABD'nin İtalya Büyükelçisi Richard Wasburn Childe, Yüksek Komiser L. Bristol, Bern'deki Amerikan Orta Elçisi Joseph Grew, F. Lammont, Belin, Copley Amory, Hery G. Dwight, Lewis Heck ve Jullian E. Gillespie'den oluşan bir heyet¹³ göndermiş ve bu heyete verilen talimatta Türkiye'ye yönelik Ermeni isteklerine yer vermemiştir.¹⁴ ABD Hükümeti'ne göre, Ermenilere ulusal yurt için uygun topraklar Kilikya değil, Kafkasya'daki mevcut yerleşim yeri ve çevresi olmalıydı.¹⁵

ABD Hükümeti'nden istediği desteği alamayan Ermeni temsilcileri, The American Board of Commissioners for Foreign Missions adlı misyoner teşkilatının Genel Sekreteri olan James L. Barton, aynı kuruluşun İstanbul'daki

11 **The National Archives of the United States (NARA), The Special Mission of the United States of America Lausanne**, Folder VI, 1186-1191; Seçil Karal Akgün, "I. Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin Büyük Batı Devletleriyle Karışık İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları**, Yıl: 2009, S 33-34, s. 94.

12 **NARA**, Folder VI, 1186-1191.

13 Bu heyette yer alan Richard Wasburn Childe, L. Bristol, G. Dwight, Lewis Heck ve E. Gillespie ikinci tur görüşmelerinde yer almayacaklardır. İsmail Köse, **Türk-ABD Diplomatik ilişkilerinin Kesinti Dönemi'nin ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarına Yansıması (1917-1927)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon, 2013, s. 216.

14 ABD Hükümeti'nin şu konular üzerinde duracağı belirtilmişti: 1. Hristiyanların haklarının korunması için kapitülasyonların muhafazası 2. Uygun garantiler ile yardım, eğitim ve dini müesseselerin korunması 3. Ticari girişimlerde özel imtiyaz ve ayırım olmaksızın fırsat eşitliğinin sağlanması 4. Türkiye'de zarara uğrayan Amerikalıların kayıplarının tazmin edilmesi 5. Azınlıkların korunması için uygun hükümlerin belirlenmesi 6. Boğazlardan geçiş serbestliği sağlanması 7. Arkeolojik araştırmalar için makul fırsatların tanınması. Kamil Necdet Ar, **Türk – Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2009, s. 275-277; Semih Bulut, **Atatürk Dönemi Türkiye – ABD İlişkileri (1923-1938)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s. 24; Köse, **a.g.t.**, s. 214-215.

15 Mark Malkasian, "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927", **International Journal of Middle East Studies**, S. 16, No. 3, 1984, s. 357; Köse, **a.g.t.**, s. 293.

temsilcisi William W. Peet ve AAS Müdürü George R. Montgomery, Ermeniler için Anadolu'da bir toprak parçası elde etmek amacıyla Lozan'a geldiler.¹⁶ Montgomery, Ermenilerin sözcüsü gibi hareket etmekte ve Barton ile birlikte Türklere karşı nefretini gizlememekteydi. Barton, Türklerin Ermenilere bir yurt sağlamaya yanaşmadıklarını ve Batı devletlerinin Ermenileri yeterince desteklemediğini düşünüyordu. Bu esnada AAS ve ACAI başta olmak üzere Amerika'daki Ermeni dernekleri her eyalet ve şehirde, kiliselerin de desteği ile toplantılar düzenleyerek kamuoyu yaratmaya çalışıyordu.¹⁷

Lozan görüşmeleri başladıktan bir hafta sonra Barton, Peet, Gates ve Bristol arasında geçen konuşmada Barton, ulusal yurt talebini gündeme getirerek Ermenilerin gelişebilmesi için bunun gerekli olduğunu söyledi. Bristol ise; daha önce Ermenileri, Türklerin ve Rumların kurulacak yeni devlette birlikte barış içinde yaşayabileceklerini düşünüyordu fakat bu fikri belli oranda değişmekle birlikte Barton'un önerisine karşı çıktı. Gates'in de Bristol'den yana görüş bildirmesi üzerine görüşmeden bir sonuç alınamadı.¹⁸

Aynı gün gerçekleşen Montgomery – Bristol görüşmesinden de Ermeniler istediği cevabı alamadı. Bu görüşmede Montgomery'nin Ermenilerin Türk yönetiminde büyük sıkıntılar çektiğini yönündeki iddialarına karşılık Bristol; Ermeniler, Türkler ve Rumlar için en iyi yolun yeni bir devlet altında birlikte yaşamak olduğuna inandığını söyledi. Görüşmede Montgomery, Bristol'ün Ermeni karşıtlığını özellikle gündeme getirerek, Ermeni ulusal yurt projesi için Bristol'ün desteğini almaya çalıştı. Mark Bristol, kendisini sabırla dinlemiş fakat hikâye ettiği hadiselerden ve gerçeklerden tatmin olmamıştı. Ermenilerin temelsiz isteklerinin ABD'yi zor durumda bırakacağını farkında olan Bristol, Montgomery'den sonra Ermeni örgüt temsilcilerinin, basına ABD Hükümeti'nin barış görüşmelerinde izleyeceği politikayı tehlikeye atacak beyanatlar verilmesinin önüne geçmeye çalıştı. Bu hususta Barton ile görüşen Bristol, ona basına verilecek beyanatlar konusunda dikkatli olunmasını, Amerikalıların Lozan'daki temsilinin asıl amacının Amerikan çıkarları olduğunu, tarafsız kalınarak bunun sağlanabileceğini söyledi.¹⁹

16 Akgün, **Ermenilerinin Büyük Batı Devletleriyle Karışık İlişkileri**, s. 94; Turan, a.g.m., s. 204.

17 Çiçek, **a.g.e.**, s. 120; Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1980-1927**, University of Minnesota, Minnesota, 1971, s. 270.

18 **Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol IV, War Diary**, November 27, 1922, s. 2; Turan, a.g.m., s. 218.

19 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol IV, War Diary**, November 27, 1922, s. 5; Grabill, **a.g.e.**, s. 271.

Lozan'daki ABD Heyeti'ni yeterince etkileyemeyen Ermeni Heyeti, bu kez Vahan Kardaşyan aracılığı ile ABD Dışişleri Bakanı Hughes'a bir mektup yazarak Ermeni isteklerini Washington nezdinde gündeme getirmeye çalıştı.²⁰

30 Kasım'da Hatisyan, Bristol ile görüşerek Ermeni ulusal yurdu için üç seçenek sundu: Birinci seçenek; Doğu Anadolu'da Türklerin hükümdarlığı altında Ermenilerin kendilerini yönetebileceği, büyük güçler tarafından güvenliği garanti edilecek özerk bir yurt oluşturulmasıdır. Böylece Rusya ile Türkiye arasında tampon bir bölge oluşturulmuş olacaktır. İkinci seçenek; Rus Ermenistanı'na Doğu Anadolu'da toprak katılarak bir devlet kurulması ve üçüncü seçenek ise; Kilikya yakınlarında bir Ermeni Devleti kurulması şeklinde idi.²¹ Hatisyan, Mondros Ateşkesi sonrasındaki Ermeni taleplerini biraz yumuşatarak tekrar gündeme sokmaya çalışıyordu. Bristol, Hatisyan ile görüşmesini günlüğünde: "...Ermeniler, konferansta bildik isteklerini dile getirmekteydiler. Başlangıçta pazarlığa Anadolu'nun yarısını isteyerek başlamışlardı ve şimdi isteklerini 700 000 kişiye yetecek daha az bir toprak parçası olarak revize etmişlerdi..." şeklinde kaydetti.²²

Bristol'den beklediği desteği alamayan Hatisyan, 2 Aralık'ta Milletler Cemiyeti Sekreteri ile görüşerek, Cemiyetin 2. ve 3. Assemble kararlarını uygulamaya koymasını istedi.²³ Bu esnada Ermeni davasını anlatmak ve Bağlaşıklar ile Amerikan Heyeti üzerinde baskı kurmak amacıyla Temmuz 1912-13 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakanı olarak da görev yapmış olan Gabriel Noradoughian başkanlığındaki Ermeni Ulusal Heyeti tarafından ortak bir deklarasyon yayınlandı.²⁴ Nitekim bu yoğun girişimler sonucunda

20 **New York Times**, Nov 29, 1922.

21 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol IV, War Diary**, November 30, 1922, s. 2; Levon Marashlian, **The Armenian Question from Serves to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies 1920-1923**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 1992, s. 653.

22 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol IV, War Diary**, November 30, 1922, s. 2-3.

23 Marashlian, **a.g.t.**, s. 654; Köse, **a.g.t.**, s. 295.

24 Turan, **a.g.m.**, s. 210-11; Çiçek, **a.g.m.**, s. 123; Noradoughian, Aralık ayı başında İsmet Paşa ve Rıza Nur ile gayri resmi görüşerek Ermeniler için ulusal yurt tabini dile getirdi. Noradoughian, ilk olarak Cebeli Lübnan'ı isteyerek söze girmiş ve sonrasında Kilikya'yı talep etmişti. İsteği reddedilince bu sefer eski Osmanlı memuru olduğu için emekli aylığının verilmesini gündeme getirdi. Tüm bu talepler, Rıza Nur ve İsmet Paşa tarafından kabul edilmedi. Bkz. Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları I, (1922-1923)**, Ankara, 1990, s. 192; Marashlian, **a.g.t.**, s. 752-53.

Lozan öncesindeki talimatnamenin aksine Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Ermeni ulusal yurdu için daha aktif rol oynamaya ikna edilmişti.²⁵

Ermeni örgütleri ABD Hükümeti'ne ve Lozan'daki temsilcilerine isteklerini kabul ettirmeye çalışırken, konferans çevrelerinde Taşnak, Hınçak ve Armenakan kalıntısı komitacılar ve diğer Ermeni destekçileri tarafından İstanbul'a 20 Ermeni militan gönderildiği, bu kişilerin Türk milli hareketi önderlerini öldürmek başta olmak üzere çeşitli tedhiş eylemleri gerçekleştireceği ve halkın kışkırtılacağı söylentileri dolaşmaktaydı.²⁶ Aynı şekilde İstanbul Ermeni Patriği de Lozan'daki Ermeni örgütleri gibi Ermeni Yurdu taleplerini gündeme getirmekte ve Müttefiklerin Ermenilerin bu isteğine ciddi şekilde eğilmeleri yönünde beyanatlar vermektedir. Türk Hükümeti'nin tepkisini çeken bu beyanatlar üzerine İstanbul Ermeni Patriği, Refet Paşa ile görüşerek kendilerinin "Ermeni Yurdu" meselesi ile ilgilenmediğini söylemek zorunda kaldı. Patriğin sözlerini inandırıcı bulmayan Refet Paşa ise; "halkınızın temsilcileri Lozan'da iken sizin burada yaptığınız beyanın samimiyetine inanmak mümkün değil" cevabını verdi. Nitekim Patrik, aynı gün Amerikan Yüksek Komiser Vekili Dolbear ile yaptığı görüşmede "Ermeni Yurdu" için destek aramış ancak istediği sonucu alamamıştı. Ertesi gün Refet Paşa, Ermeni ileri gelenlerinden patriğin değiştirilmesini istedi ve patrik istifa etmek zorunda kaldı.²⁷ Bundan sonra 1927 yılına kadar Ermeni Patriği seçilemedi ve 1927 yılında Muşlu I. Mesrop, 80. Ermeni Patriği olarak seçilecek fakat Ermeni Kilisesi içindeki ayrılıklar uzun yıllar devam edecektir.²⁸

Bu esnada Lozan'da azınlıklarla ilgili müzakerelerde Rumların mübadele edilmesi görüşülüyordu. Ankara'nın talimatnamesi ise Rumlarla birlikte Ermenilerin de mübadeleye tabi tutulmasıydı. Ancak Lozan'da Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil edecek herhangi bir kişinin bulunmadığı gibi sadece Boğazlar ile ilgili görüşmelere katılmakla görevlendirilen Rus Heyeti'nin de

25 **Papers Relating to Foreign Relation of US (1923), (PRFRUS)**, C II, Government Printing Office, Washigton, 1938, s. 922.

26 İstanbul'daki İtalyan Yüksek Komiserliği'nin göndermiş olduğu ve Refet Paşa'nın gizli bir raporunu içeren bir raporda, Refet Paşa, İngilizlerin Türk milli hareketinin liderlerine yönelik tedhiş ve cinayet eylemlerinde bulunmak üzere Ermeni militanlarının hizmetini sağlamış olduklarını ifade etmekte ve İngiliz pasaportu verilen bu kişilerin bulunması için İtalyan polisinin yardım etmesini istemektedir. Salahi R. Sonyel, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, Ankara, 2006, s. 65.

27 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol IV, War Diary**, December 6, 1922, s. 3.

28 Bilgin, a.g.m., s. 280; Köse, a.g.t., s. 296.

Ermenistan'ı temsil etmesi söz konusu değildi. Lozan'da bulunan Ermeni örgütleri ise resmi bir kimliğe sahip değillerdi. Üstelik bu örgütler İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti²⁹ tarafından tanınmıyorlardı. İsmet Paşa, mevcut şartları değerlendirip Ermeni mübadelesinin imkânsızlığını tespit ederek 25 Kasım'da Başbakan Hüseyin Rauf Bey'e göndermiş olduğu telgrafta talimatın değiştirilmesini istemişti.³⁰ Buna rağmen Ankara'nın Ermenilerin de mübadeleye tabi tutulması için Aralık ayı başına kadar direndiği görülür. 4 Aralık'ta gönderilen telgrafta ikinci kez Ermenilerin mübadelesi isteniyordu.³¹ 7 Aralık'ta İsmet Paşa'ya gönderilen telgraf ile Ermenilerin mübadele edilmesinden vazgeçildiği bildirildi.³²

Bu arada konferansa iştirak etmeyi başaramayan ve "Azınlıklar Alt Komisyonuna" yaptıkları müracaatları da kabul edilmeyen Ermeniler, konferansa bir muhtıra sunup 12 Aralık 1922 tarihli genel oturumda Başkan Lord Curzon sayesinde konuyu görüşme masasına taşındılar. Aneurin Williams, Viscount Bryce, Gladstone, Lord Robert Cecil, Londra Başpikoposu ile Arnold Toynbee gibi tanınmış siyasetçi, din adamı ve tarihçilerin üye olduğu İngiliz Ermeni Komitesi, Lord Curzon'a gönderdikleri bir yazıda Ermenilerin Büyük Savaş'ta İtilaf Devletleri'nin başarısı için yoğun çaba harcadıkları, bu devletlerin Ermenilere bağımsız bir yurt sağlamak sözü verdikleri ifade edilmekte ve; "*çeşitli etnik ve dini gruplara uygun toprak parçaları verilmeli ve bu anlamda Ermenilere de bir milli yurt sağlanmalıdır. Ayrıca Türkiye sınırları içerisindeki İstanbul dâhil diğer bölgelerdeki Müslüman olmayan azınlıkların hakları kanunlarla garanti altına alınmalı ve bu da Milletler Cemiyeti denetiminde olmalı...*" denilmektedir.³³

29 TBMM'de yapılan seçim sonucunda Lozan'a gidecek Türk Heyeti'nde İsmet Paşa Başdelege, Rıza Nur ve Hasan Bey'leri ise delege olarak belirlenmişti. Heyette ayrıca, 21 Danışman, 2 Basın danışmanı, 1 Genel Sekreter, 1 Mütercim ve 8 de kâtip bulunmaktaydı. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre I, C 24, 3 Teşrin-i Sani 1338 / 3 Kasım 1922, s. 334-338; Ali Naci Karacan, **Lozan**, (Hazırlayan: Hulusi Turgut), İstanbul, 2011, s. 41-48; Çağrı Erhan, "Lozan'ın Genel Çerçevesi", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, s. 12.

30 Şimşir, **Lozan Telgrafları I**, s. 124.

31 Şimşir, **a.g.e.**, s. 174.

32 Şimşir, **a.g.e.**, s. 176.

33 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri'nin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", **Bellekten**, 254 (LXIX), Ankara, 2005, s. 274-75; İsmet Binark, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 2001, s. 79; Marshalian, **a.g.t.**, s. 654-55; Bilgin, **a.g.m.**, s. 275.

Lord Curzon, İngiliz - Ermeni Komitesi'nin bu önerisini konferansın gündemine getirerek, şu açıklamalarda bulundu: "...Müttefikler, Türkiye ile savaşa giriştikleri zaman gayelerinden biri de Anadolu'daki Hristiyan azınlıkları himaye etmek ve mümkün ise kurtarmaktı. Özellikle Ermeniler için bu amaç güdülmekteydi. Bu konuda verilmiş sözlerin, elli yıl önce Berlin Antlaşması'yla başladığı söylenebilir..." Aynı şekilde Fransız ve İtalyan delegeler de azınlıklar lehine birer konuşma yaptılar.³⁴ Ankara'dan, Ermeni ulusal yurdu üzerinde ısrar edilmesi halinde görüşmelerin kesilmesi talimatını alan İsmet Paşa³⁵ ise; Türklerin tarih boyunca azınlıkları bu anlamda Ermenileri de yönetmede daima iyi bir tutum izlediklerini, ancak Osmanlı coğrafyasında emperyalist emelleri olan devletlerin bu halkı kışkırtmaları neticesinde Osmanlı Devleti'ne isyan ettiklerini, Müslüman halka mezalim yaptıklarını, bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin kendi bütünlüğünü savunduğunu örneklerle ortaya koyan uzun bir konuşma yaptı.³⁶

İsmet Paşa, ertesi gün (13 Aralık 1922) yapılan toplantıda ise; Türk milletin azınlıklara medeni âlemin kabul ettiği bütün hakları tanıdığını, fakat kendi bağımsızlığını sınırlayacak hiçbir yeni teklifi kabul edemeyeceğini açıkladı. Müttefiklerin bir "Ermeni Yurdu" taleplerinin de kabul edilemeyeceğini belirten İsmet Paşa, Türk topraklarının ister doğusunda, isterse güneyinde olsun herhangi bir "Ermeni Yurdu" için parçalanamayacağını, Türkiye'nin mevcut Ermeni Cumhuriyeti ile devletler hukuku ve yürürlükteki kurallar uyarınca anlaşmalar imzalayarak bu meselesini hallettiğini ifade etti.³⁷

Azınlıkların ve özellikle Ermenilerin büyük ümit bağladıkları ABD Delegesi Child da yaptığı konuşmada, ABD Hükümeti'nin kendilerini doğrudan

34 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, C I, Kitap I, Genel Oturumların Protokolleri ve Birinci Komisyonun Tutanakları ile Raporları (Ülke ve Askerlik Sorunları)**, (Çev.: Seha L. Meray), İstanbul, 1993, s. 182-188; Cemil Bilsel, **Lozan**, C II, İstanbul, 1998, s. 272; Karacan, **a.g.e.**, s. 153.

35 İsmet Paşa'ya 14 maddelik bir hükümet talimatı verilmişti. Üç sayfadan oluşan ve her sayfasında o zamanki Başbakan Hüseyin Rauf Bey'in ve bütün bakanların imzalarını taşıyan bu talimatın birinci maddesinde şöyle denilmekteydi: "Şark hududu: 'Ermeni Yurdu' mevzû-i bahs olamaz, olursa inkıta-i müzakereyi mucip olur." Bilal N. Şimşir, "Lozan'a Göre Azınlıklar", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, s. 173; Sonyel, **a.g.e.**, s. 27-28.

36 **Lozan Konferansı I/I**, s. 188-200; İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Yayıma Hazırlayan: Sebahattin Selek), Ankara, 2006, s. 349; Karacan, **a.g.e.**, s. 154; Uras, **a.g.e.**, s. 981; Bilsel, **a.g.e.**, s. 273.

37 **Lozan Konferansı I/I**, s. 210-213; Karacan, **a.g.e.**, s. 156; Bilsel, **a.g.e.**, s. 276.

ilgilendirmeyen işlerden uzak kalma arzusunda olduğunu ancak, savaşa katılmamış pek çok kadın ve çocuğun yurtlarından uzak kaldığını, büyük sıkıntılar çektiğini, bu insanların huzura kavuşmasında kendilerini sorumlu hissettiklerini, bu konuda geçmişte büyük paralar harcadıklarını söyledi. Ermeni Yurdu konusunda sorumluluğu diplomatik bir şekilde İngiltere ve Fransa üzerine atan Child, konuşmasına şöyle devam etti: "...Müttefiklerin bu amaçları "Ermeni Yurdu" meselesini gerçekleştirme sorumluluğundan kaçınmış olduklarını söylememekteyim. Tam tersine, bu amaçları gerçekleştirmek onların en büyük kaygıları olmuş ve bu konuda birçok söz vermişlerdir..." Child, konuşmasını konferansın dinleri ya da soyları yüzünden topraklarından ayrılan halklara yaşayabilecekleri birer toprak parçası bulmadan sonuçlanmaması gerektiğini söyleyerek tamamladı.³⁸

ABD delegesinin Ermeni Yurdu konusunda sorumluluktan kaçınması Lozan'da bulunan Ermeni temsilcileri hayal kırıklığına uğratmış olsa gerek ki, ABD Hükümeti'ni baskı altına almaya çalıştılar. Nitekim ABD Dışişleri Bakanlığı, Lozan'daki temsilcilerine bir telgraf göndererek James L. Barton, W. W. Peet ve Montgomery'nin, yüz binlerce mülteci Ermeni'nin Suriye'de, Yunanistan'da, İstanbul'da ve yollarda perişan bir vaziyette olduğu ve kendileri için bir yurda ihtiyaç duyulduğu yönündeki muhtirasını³⁹ Washington'a gönderdiğini bildirdi. Şüphesiz Ermeni temsilciler bu girişimleriyle ABD Hükümeti üzerinde baskı oluşturmaya ve Ermeni meselesinde daha etkili politika izlemesini sağlamaya çalışmaktaydılar.⁴⁰

Bu arada 14 Aralık tarihindeki 15. oturumunda Lord Curzon, Ermenilere ulusal yurt verilmesi talebini bir kez daha gündeme getirerek İsmet Paşa'dan

38 NARA, Folder VI, 465-467; **Lozan Konferansı I/I**, s. 203-204; **The New York Times**, Dec 13 1922.

39 "Ermenistan İçin Amerikan Derneği" adına sunulan bu muhtırada, Ermeni Yurdu için en uygun yerin Milletler Cemiyeti tarafından Fransız mandasına bırakılan ve Ankara antlaşması öncesi Fransa'nın kontrolünde bulunan bölge olduğunu, burada 20 milyon doları aşmayacak miktarda bir yardımla gerekli devlet organizasyonunun kurulabileceğini ve küçük bir ordu birliği ile bu devletin güvenliğinin sağlanabileceği belirtilmekteydi. Yine aynı muhtırada; İzmir başta olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde 11.000, Suriye'de 75.000, Kafkasya'da 400.000 Ermeni göçmenin yaşadığı, öksüzler yurtlarında ise 500.000'e yakın çocuk bulunduğu, bütün bu insanların belirtilen bu bölgeye taşınabileceği de ifade edilmekteydi. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, C I, Kitap II, Genel Oturumların Protokolleri ve Birinci Komisyonun Tutanakları ile Raporları (Ülke ve Askerlik Sorunları)**, (Çev.: Seha L. Meray), İstanbul, 1993, s. 245-247.

40 **PRFRUS 1923**, C II, s. 934; Çiçek, a.g.m., s. 126-127.

Ermenilere bir köşe bulunup bulunamayacağını sordu. İsmet Paşa, Lord Curzon'a verdiği cevapta, Türkiye'nin mevcut sınırlarının hemen tamamında Türk çoğunluğunun oturduğunu, ülkenin her parçası birbirinden ayrılmaz bir bütün meydana getirdiğini, Türk halkının yurtlarını yabancı istilasına karşı savunmak için hesapsız fedakârlıklara katlandığını belirterek Ermenilere herhangi bir yer verilemeyeceğini söyledi.⁴¹ Aslında Curzon, İngiliz isteklerini elde etmek için Ermeni taleplerini bir pazarlık aracı olarak kullanıyordu. Müttefiklerin diğer amacı ise, Amerikan temsilcilerinin toprak sorunlarına katılmasını sağlamaktı. Ancak ABD temsilcileri durumun farkında olduklarından Müttefiklerin bu planı sonuçsuz kalmıştı.⁴²

Bu arada Amerikan temsilcileri Barton, Peet ve Montgomery tarafından imzalanarak kendilerine ulaştırılan ve ne sağlam bir delil ne de plan içermeyen bildiriye konferansa sunmak için uygun fırsatın oluşmasını bekliyorlardı. 14 Aralık oturumunda, Child'ın Ermeni ulusal yurdu için taahhütte bulunmaktan kaçınması, İngiltere ve Fransa heyetlerinde hayal kırıklığına sebep oldu. Oysa özellikle Lord Curzon, Ermeni ulusal yurdu konusunda Amerika'nın etkin rol almasını istiyordu.⁴³ Esasında Amerikan Heyeti daha önce Paris Barış Konferansı'nda olduğu gibi Müttefiklerin, özellikle de Lord Curzon'un Ermeni ve azınlıklar sorununu Amerika'ya yüklemeye çalıştığının farkındaydı.⁴⁴

Lozan'daki Ermeni Komitesi ise faal olarak çalışmalarına devam ediyor ve topraklarının bir parçasını kendilerine hediye etmesini istedikleri Türkler aleyhinde yoğun bir propaganda faaliyeti yürütüyorlardı.⁴⁵

Müttefikler, 22 Aralık 1922'de "Ermeni Yurdu" meselesini dolaylı yünden bir kez daha gündeme taşımaya çalıştı. Alt Komite'nin 22 Aralık tarihli oturumunda İtalyan Delege Montagna; Bulgar, Süryani ve Ermenilerin dinleneceğini beyan etti. Süryani ve Bulgarlar sırf Ermenilerin Türk Heyeti tarafından kabul edilmesinin sağlanması için oturma dâhil edilmişti. İki gün önceki oturumda çok geniş ve müreffeh Amerika'nın, Ermeni ulusal vatani

41 NARA, Folder II, 555, Folder VI, 457; **Lozan Barış Konferansı I/I**, s. 221-222.

42 Köse, **a.g.t.**, 297.

43 **PRFRUS 1923**, C II, s. 939; **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 16, 1922; Çiçek, **a.g.m.**, s. 123-24; Cevdet Küçük, "Lozan'a Göre Türkiye Dışındaki Azınlıklar", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, s. 201.

44 **LCMD, Paper of Mark L. Bristol IV, War Diary**, December 16, 1922.

45 Şimşir, **Lozan Telgrafları I**, s. 229-30.

için Türkiye’den daha uygun olduğunu söyleyen Rıza Nur, bu durumu fark ederek böyle bir girişimi kabul etmeyeceğini bildirdi.⁴⁶ 26 Aralık’ta İngiltere, İtalya, Fransa temsilcileri, Aharonian, Noradoughian, Paşaliyan, Hatisyan ve Oliver Baldwin’den oluşan Ermeni Heyeti’ni ve Aga Bedros’un temsil ettiği Süryaniler ile Bulgar temsilcileri Todorova le Tosdolov’u da dinledi. Amerikan temsilcileri, bu oturuma katılmamıştı.⁴⁷ Oturum, gayriresmî olduğu için konferans tutanaklarında da yer almadı.

29 Aralık tarihinde yapılan Azınlıklar Alt Komitesi’nin 11. oturumunda Amerikan temsilcisi Dwight, müzakere edilen genel aftan Ermenilerin de yararlanmasını isteyen bir bildiri sundu. Bildiride şöyle denilmekteydi: “Amerikan Temsilci Heyeti, Türkiye’de oturan halklarla sınırlandırılan genel affın, sürgünler ve sığınmak için göç etmişler bakımından, kendi yurtlarına güvenlik içinde dönmek ve uygun şartlarla mallarına kavuşmak hakkını öngören hükümler kapsamadığına dikkati çekmek istemektedir. Genel olarak kabul edilmiş insanlık ilkeleri, aslında Türk uyuşu olup da sürgüne gönderilmiş ya da kaçmış Ermeniler ve sığınmak için göç etmiş öteki kimseler yararına tedbirler alınmasını gerekli kılar görünmektedir. Amerikan Temsilci Heyeti için açıkça bellidir ki, yüzbinlerce göçmen kendilerine uygun bir genel af sağlayacak koşullar içinde yurtlarına dönmek isteyebilirler. Bunlardan hâlâ yaşamakta olanlar ya da bunların mirasçuları, mallarından yoksun bıraktırırlarsa onlara karşı bir adaletsizlik işlenmiş olacağı da açıkça bellidir. Amerikan Temsilci Heyeti, dünya kamuoyunun bu konuya ilişkin bir bildiri kapsamayan bir barış antlaşmasını uygun bulmayacağını düşünmektedir. Türkiye’nin kendi girişimiyle böyle bir bildiride bulunması tutulacak en iyi yol olarak görünmektedir...”⁴⁸ ABD Heyeti’nin bu bildirisi kabul edildiği takdirde savaş süresince her türlü insanlık dışı eylemi gerçekleştirmiş olan hemen bütün Ermeni çeteciler de affedilecekti. Nitekim Türk Heyeti, genel affa ilişkin Müttefiklerin istisna yapmaksızın ülkede herkesi içerisine alacak bir affı kabul etmemiştir.⁴⁹

Ertesi gün gerçekleştirilen 12. oturumda ise; daha önce bahsedilen ve Barton, Peet ve Montgomery tarafından imzalanan bildiri, ABD Heyeti tarafından konferansa sunuldu. Bildiri, Ermenilere ulusal bir yurt verilmesini istemekte

46 Marashlian, **a.g.t.**, s. 709-710; **Lozan Barış Konferansı I/II**, s. 190; Rıza Nur – Joseph C. Grew, **Lozan Barış Konferansı’nın Perde Arkası (1922-1923)**, İstanbul, 2003, s. 144-145.

47 Marashlian, **a.g.t.**, s. 711.

48 **PRFRUS 1923**, C II, s. 940.

49 **Lozan Barış Konferansı I/II**, s. 223.

ve Anadolu'dan koparılacak yurda kabul edilecek Ermenilerin yerleştirilmesi için hazırlanan sayısal verileri içermekteydi. Aynı şekilde bu bildirimde, Ermeniler için ulusal yurt talebi yinelenmekte ve Bağlaşıkların desteği istenmekteydi. Ermeni ulusal yurdu için açıkça Suriye'den koparılacak topraklar ile Kilikya bölgesi isteniyordu. Yönetim şekli Milletler Cemiyeti güdümü altında olacaktı. İstanbul'daki Ermeniler yerlerinde kalacaklardı ve diğer göçmenler ulusal yurda yerleştirilecekti. Mali sorunlar ise; Kongre onayından geçen 20.000.000\$ borç ile karşılanacaktı.⁵⁰ Belirtilen amaca yönelik olarak Kongre, 18 Aralık'ta Başkan Harding'e 20.000.000\$ kaynak kullanma iznini vermişti.⁵¹

Daha önce de ifade edildiği gibi Amerikan Hükümeti temsilcilerine vermiş olduğu talimatnamede, Ermeni ulusal yurdu için Rusya Kafkasyası'nın daha uygun olacağını belirtmişti. Oysa Konferans başladıktan iki ay sonra Ermeni lobilerinin baskısı ile talimatnamedeki bu görüş dile getirilmeyerek Kilikya bölgesinin Türkiye'den koparılması çalışmalarında etkin olarak rol oynaması kararlaştırılmış, ancak Ermeni ulusal yurdu için gösterilen çabaların sonuç vermemesi, misyonerler arasındaki fikir ayrılıklarını arttırmıştı.⁵²

Amerikan temsilcileri de Ermeni ulusal yurdu tartışmalarında bu noktadan ileri gitmek istemiyordu. Amerikan temsilcileri, Lord Curzon'un Amerikan kamuoyunu kullanarak Lozan'daki heyet üzerinde baskı oluşturmaya çalıştığını, aslında Bağlaşıkların Ermeniler ile ilgili taleplerinde ciddi olmadığını ve Türk Heyeti'nin de bu durumu fark ettiğini anlamıştı. Mevcut durum göz önüne alındığında, Ermeni ulusal yurdu için ısrarcı olmanın gereksiz anlaşmazlık yaratmaktan başka bir netice vermesi mümkün değildi. Zaten AAS Başkanı Montgomery de Amerikan temsilcilerinin şimdiye kadarki girişimlerinden tatmin olmuş, böylece kara propaganda ile ayaklanan Amerikan kamuoyu

50 **Lozan Barış Konferansı I/II**, s. 243-247.

51 **PRFRUS 1923**, C II, s. 940-41; **Lozan Barış Konferansı I/II**, s. 243-247; **Washington Post**, Dec 31, 1922; Turan, a.g.m., s. 234; Çiçek, a.g.m., s. 130-31; Köse, a.g.t., s. 299.

52 Turan, a.g.m., s. 230-35; Yaylalier, **American Perception...**, s. 200. Ermeniler arasındaki fikir ayrılıklarından birisi de Montgomery, Peet ve Barton gibi misyoner temsilcilerinin "yurt" yerine zaman zaman "bölge" kelimesini kullanmaları idi. Halbuki gerek Müttefik Devletler, gerekse Ermeni komiteleri genişletilmiş Ermeni devletinin çekindikleri Bolşevik devletin güçlenmesi anlamına gelebileceğini dikkate alarak "ulusal yurt" sözünü Türk topraklarında Ermeni yerleşimini anlatmak üzere özellikle seçmişlerdi. Akgün, **Ermenilerin Büyük Batılı Devletlerle Karışık İlişkileri**, s. 93-98.

da yatırılmıştı.⁵³ Amerika'nın Ermeniler lehine girişimleri ve Anadolu'dan toprak kopartma çalışmalarına katılması, Ankara'da kızgınlığa neden olmuştu. Yardım örgütü çalışanları ve misyonerler, TBMM'nin koyduğu kanunlara uymaya zorlanıyordu. Rıza Nur Bey, Ocak ayı başlarında Amerikalı gazetecilere vermiş olduğu mülakatta: "Amerikan temsilcilerinin Ermeni ulusal yurdu için girişimde bulunmaktan vazgeçmemeleri halinde Türkiye'de sürekli probleme neden olan misyonerlerin ve yarı örgütlerinin kovulacağını" söylemişti.⁵⁴ Tüm bu gelişmeler neticesinde 30 Aralık'taki bildiriden sonra Azınlıklar Alt Komisyonu toplantılarının tümüne katılan Amerikan Temsilcisi Dwight, müzakereleri izlemekle yetindi ve fikir beyan etmekten kaçındı.

Oysa Müttefiklerin Ermeni ulusal yurdu konusunu pazarlık unsuru olarak kullandığının farkında olmayan Ermeni taraftarları, göstermelik gelişmelerden ümide kapılarak uygulamaya koydukları kara propaganda eşliğinde Dışişleri Bakanlığı ve Başkan Harding üzerindeki baskılarını arttırmaya yöneldiler. Bu amaçla, Lozan'daki Ermeni heyetlerinin Washington'daki temsilcisi olan Vartan Malcolm, Dışişleri Bakanlığı'na giderek ulusal yurt için istenen bölgenin sınırlarını açıkladı. Ermeniler; Kilikya'da, Fırat ile Ceyhan (*Djihan*) nehirleri arasında, kuzeyde Sis ve Elbistan'a kadar uzanan bölgeyi istiyordu.⁵⁵ Dışişleri Bakanlığı da Türklerin bu talebe kesinlikle ret cevabı vereceğinin bilincindeydi fakat kamuoyu baskısı aksi yönde davranılmasına sebep oluyordu.⁵⁶

Türk tarafının kararlı tutumuna rağmen 6 Ocak 1923'teki Azınlıklar Alt Komitesi toplantısında Müttefikler, Ermenilerin toprak talepleri yeniden gündeme getirdiler. İtalyan temsilci Montagna, Türk Temsilci Heyeti'ne özetle aşağıdaki talebi bildirdi:

"...Müttefiklere göre, Türkiye'de kurulacak Ermeni yurdu, Ermeni halkının bütün unsurlarına kendilerini ilgilendiren kararları alma özgürlüğünü saklı tutmakla birlikte, Türk ülkesinin belirli bir parçasında toplanmak ve bir araya gelmek olanağını sağlamayı öngörmektedir. Ermeni nüfusunun unsurlarını

53 **PRFRUS 1923**, C II, s. 940-42, 943-46; Çiçek, a.g.m., s. 127-28; Binark, **a.g.e.**, s. 81.

54 **Washington Post**, Jan 2, 1923; **Los Angeles Times**, Jan 2, 1923.

55 İngilizce belgenin orijinalinde geçen "*Djihan*" Irmağı' Cihan isimli ırmak Ceyhan Irmağı'nın bir koludur ve Ermenilerin talep ettikleri toprağın tamamını değil Elbistan yakınlarındaki kısmını kapsamaktadır. Ayrıca, Vartan Malcolm'un elde etmeyi istediği topraklar Ceyhan ile Fırat nehirleri arasında yer almaktaydı. Çiçek, a.g.m., s. 138.

56 **PRFRUS 1923**, C II, s. 946-47; Marashlian, **a.g.t.**, s.729-30; Turan, a.g.m., s. 211; Binark, **a.g.e.**, s. 80; Köse, **a.g.t.**, 300.

böylece bir araya yoğun olarak toplarken, şüphe yok ki, devlet içinde devlet meydana getirme sonucunu yaratmamak gerekir. Böyle bir toplanmanın tek amacıysa Ermenilere, kendi kültürlerini ve dillerini korumayı sağlayacak bir-takım tedbirlerden daha kolay yararlanma olanağı sağlamaktır. Türkiye, kendi ülkesinin belirli bir parçası üzerinde, Ermenilerin toplanması ve bu ülke parçasının Milletler Cemiyeti ile anlaşarak seçilmesi genel ilkesini kabul etmekte ise, bize, ayrıntıları sonradan Milletler Cemiyeti'nce saptanmak üzere, yalnız, yerel yönetimin özel şartlarını ana çizgileriyle saptama işi kalmaktadır. Böylece, savaş sırasında Türkiye'yi bırakıp gitme zorunluluğunda kalmış ve şimdi çeşitli ülkelere dağılmış bulunan Ermenilerin Türkiye'ye dönüşlerine çözüm bulunmuş olunabilecektir...⁵⁷

İngiliz temsilci Horace Rumbold ise Montagna'nın isteklerini teyit eder tarzda bir konuşma yaptı. Rumbold, konuşmasında özetle şu hususlar üzerinde durdu:

“...Türkiye'nin şimdiki nüfusunun çok az olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakılırsa, Ermenilere, çok güçlük çekmeden, ulusal yurt olarak ayrılacak bir toprak şeridi bulmak, Türk Hükümeti için mümkün olabilecektir. Ulusal yurda malik olmak bile, Türk ülkesinde dağılmış bulunan Ermeniler üzerinde yatıştırıcı etki yapacaktır; bunların, yurttaşlarıyla, bağlılık içinde işbirliği yapacaklarına da inanmaktayız. Ulusal yurtla Türkiye arasındaki siyasal bağlar, İngiliz İmparatorluğu dominyonlarından birini İngiltere'ye bağlayan bağların benzeri olabilecektir; başka bir deyimle bu ülkenin genel bir Türk yönetimi altında ölçülü bir özerkliği olabilecektir. Bu kadar çok çalışkan işçinin dönüşü, Türk devletinin kaynaklarını da arttıracaktır...⁵⁸

Müttefiklerin “Ermeni Yurdu” ile ilgili ard arda yaptığı girişimlere bir son vermek isteyen Rıza Nur, sert bir konuşma yaptıktan sonra gündeme getirilen bu tür görüşlerin Türk heyetince yok hükmünde sayıldığını söyleyerek oturumu terk etti.⁵⁹ Rıza Nur'un bu tutumu Bağlaşıklara Türkiye'nin kararlı tutumunu bir kez daha ortaya koymuştu. Levon Marashlian, Rıza Nur'un bu

57 **NARA**, Folder VI, 318-319; Folder VIII, 415; **Lozan Barış Konferansı I/II**, s. 275-277

58 **NARA**, Folder VIII, 415-416; **Lozan Barış Konferansı I/II**, s. 278-280.

59 Şimşir, **Lozan'a Göre Azınlıklar**, s. 173-74, 186; Joseph C. Grew, **Atatürk ve İnönü, Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları**, (Çev.: Muzaffer Aşkın), İstanbul, 1966, s. 30; Sonyel, **a.g.e.**, s. 91; Marashlian, **a.g.t.**, s. 734; Bilgin, **a.g.m.**, s. 279; **Lozan Barış Konferansı I/II**, s. 280.

eylemine⁶⁰ “daha önceden Fransızlarla anlaşarak, Fransız temsilcisinin konuşmasından önce yapılmak üzere planlanan bir tertip olduğunu” iddia etse de⁶¹ konferans telgraf yazışmalarında ve daha sonra kaleme alınan hatıratlarda Levon Marashlian’ın bu iddiasını kanıtlayacak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁶²

Türk Heyeti’nin direncine rağmen Ermeni lobilerinin faaliyetleri devam ediyordu. Özellikler Lord Curzon’un siyasi manevraları ve Amerikan Heyeti’nin konferansın başındaki pasif tutumunu değiştirmek zorunda kalması ümitleri arttırmıştı. Oysa ABD Başkanı Harding, Dışişleri Bakanı’na yazdığı mektupta: “gelişmelerden Türklerin Ermenilere Türkiye’den toprak verilmesine şiddetle karşı çıktığı ve Ermeniler için bundan fazlasının yapılmasının da mümkün olmadığı” belirtiliyordu.⁶³ Nitekim 9 Ocak oturumunda Ermeni talepleri son kez gündeme geldi. Azınlıklar ile Ermenilere bir ulusal yurt verilmesi görüşü, Lord Curzon ile M. Montagna tarafından bir kez daha hararetle savunuldu fakat Türk Heyeti’nin tutumunda bir yumuşama olmadı. Ermeniler lehine ise herhangi bir görüş bildirmeye gerek duyulmadı.⁶⁴

Müttefikler üzerinden yaptıkları girişimlerden bir sonuç alamayan Ermeni temsilciler, bir ara taleplerini Türk Heyeti’ne doğrudan izah etmeyi denediler. Lozan Palas’ta Türk Heyeti ile görüşen Noradoughian ve Paşalıyan efendi-

60 Rıza Nur, Ermeni Yurdu meselesi görüşülürken Fransız temsilcisinden önce ayağa kalkarak söze başlamış ve şöyle demişti: *‘İtlaf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi alet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların tedibi olmuştur. Tedip ile sâri (bulaşıcı) hastalık, açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti, bize değil, İtlaf Devletlerine aittir. Ermenilere mükâfat lazımsa siz verin... El malı ile dost kazanılmış. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklâl vermeliymiş... Mısır hürriyeti için kaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler? Siz bunlara istiklâllerini, yurtlarını verin... Bizde Ermenilere derhal verelim, bütün söyledikleriniz keenlemyekündür. Bu şartlar dâhilinde burada duramayız. Celseyi terk ediyorum.’* Nur-Grew, **a.g.e.**, s. 149-150; İnönü, **a.g.e.**, s. 353; Sonyel, **a.g.e.**, s. 91-92.

61 Marashlian, **a.g.t.**, s. 738.

62 Köse, **a.g.t.**, s. 300.

63 **PRFRUS 1923**, C II, s. 950; Çiçek, a.g.m., s. 133, 139; Yaylalier, **American Perceptions**, s. 202; Malkasian, a.g.m., s. 357.

64 **Lozan Barış Konferansı I/I**, s. 295-308; Şimşir, Lozan’a Göre Azınlıklar, s. 190; Edwin L. James, “Allies Abandoning Minority Cause”, **New York Times**, Jan 10, 1923; Şimşir, **Lozan Telgrafları I**, s. 58; Bilgin, a.g.m., s. 279.

ler, Ermenilerin çok perişan bir durumda olduklarını söyleyerek Türkiye'nin bir yerinin kendilerine verilmesini ısrarlı, hatta biraz da tehditvari bir şekilde istediler. Ermenilerin taleplerini dinleyen İsmet Paşa ise, kendilerinin, memleketin bir kısmını ayırıp size suni bir vatan olarak veremeyeceklerini, Ermeniler ne kadar uğraşırsa uğraşsın bu konuda Türkiye'nin tutumunda en ufak bir değişiklik olmayacağını, Ermeni komitelerinin yürüttükleri bu girişimlerin iki toplum arasındaki güveni ortadan kaldırmaktan başka bir işe yaramayacağını ifade etti.⁶⁵

9 Ocak 1923 tarihinde ise; Senatör William Sterling, Senato'ya bir rapor sunarak Osmanlı topraklarından göçmüş olan Ermenilerin Amerikan vatandaşlığına alınması için şartların yumuşatılmasını istedi. Bu Ermenilerin bir kısmı Taşnak, Hınçak ve Armenakan kalıntısı komitacıları. Vatandaşlık almak isteyen göçmen Ermeniler, yurtlarından kovulduklarını, Türk Ordusu ya da sivil idare tarafından yaşam alanlarının işgal edildiğini ve can güvenliklerinin tehlikede olduğunu kanıtlamak zorundaydılar. Göçmenliğe kabul edilenlerin yakın akrabalarına da vatandaşlık verilecekti.⁶⁶

10 Ocak oturumunda, Azınlıklar ile İstanbul Rum Patriği'nin gönderilmesi teklifine en etkin muhalefet yine Lord Curzon'dan geldi. Amerikan Heyeti, bu toplantı da hazır bulunmasına rağmen fikir beyan etmedi.⁶⁷

11 Ocak'ta Vahan Kardaşyan önderliğindeki ACIA, Başkan Harding'e ve Dışişleri Bakanı Hughes'a mektup yazarak Kilikya'nın ulusal yurt olarak Ermenilere verilmesinin sağlanması isteğini tekrarladı.⁶⁸

Bu esnada gazeteler, Ermeni ulusal yurdu için ümitlerin sönmek üzere olduğunu yazmaktaydı.⁶⁹

Ocak ayının sonuna gelindiğinde Ermeniler için Anadolu'dan kopartılacak ulusal yurt girişiminin önde gelen savunucuları Barton ve Montgomery'nin ümitleri hüsrarla sonuçlanmıştı. Montgomery, 29 Ocak'ta Lozan'dan ayrılarak mülteci Ermenilerin Kuban Bölgesi'ne yerleştirilmesine Rus Hükümeti'ni razı etmek için Moskova'ya gitti. Bristol de, Montgomery'nin bu girişimini teş-

65 İnönü, **a.g.e.**, s. 350-351.

66 Köse, **a.g.t.**, s. 301-302.

67 **Lozan Barış Konferansı I/I**, s. 325-328.

68 Köse, **a.g.t.**, s. 302.

69 **New York Times**, Jan 12.

vik etmişti.⁷⁰ Barton ise; Amerika'ya döndü. Montgomery'nin çalışmalarından beklenen sonuç alınamayınca Temmuz ayı başında Kongre Dış İlişkiler Komitesi Temsilcisi Hamilton Fish, Dışişleri Bakanı George Çiçerin'i Kafkaslarda Ermenilere ulusal bir yurt verilmesine razı etmek için Moskova'ya gitti.⁷¹

Lozan müzakereleri kesintiye uğramadan önce Amerika'ya dönen Barton, 6 Şubat'ta Uluslararası Adalet Komisyonu ve Amerikan Kiliseler Birliği'nin ortak toplantısında verdiği konferansta, Amerika'nın konferanstaki pasif tutumunu eleştirerek Ermeniler için ulusal yurt sağlanmasının zorluklarından bahsetti. Bu saatten sonra Ermeniler adına herhangi bir şey elde edilmesi, ABD silah gücü ile bunu sağlamadıkça imkânsızdı.⁷² Barton, 8 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı William Philips ile görüşerek ulusal yurt için Türkler ile müzakere etme niyetinde olduğunu söyledi.⁷³

Ulusal yurt beklentisi suya düşmüştü. Fakat Amerika'daki Ermeni örgütlerinin çalışmaları devam ediyordu. Bu amaçla ACIA üyesi James Gerard, 1 Mart 1922 tarihinde Başkan Harding'e bir mektup yazarak Ermenistan'ın mutlak bağımsızlığı tanınmadan hiçbir planın kabul edilmemesini istedi. Demokrat Partili Senatör King, Ermeniler lehine kongreye öneriler sunuyordu. King'in dışarıdaki en büyük destekçisi Vahan Kardaşyan'dı. King, 3 Mart'ta kongreye Ermenilere Sevr ile verilen topraklar boşaltılmadıkça milliyetçi Türkler ile diplomatik ilişkilerin kurulmamasını isteyen bir önerge verdi.⁷⁴

Birinci tur görüşmelerinde misyonerlere ve Ermenilere en çok destek veren Amerikalı Temsilci Başdelege Child olmuştu. Child, Ermenilerle yaptığı görüşmelerde o kadar ketum davranmaktaydı ki Bristol, Child'ın misyonerlerle yalnız başına konuşmayı tercih ettiğini ve sonrasında kendilerine hiçbir bilgi vermediğini rapor etmişti. Bristol, "bu şekilde davranarak Child'ın doğru bilgi alamadığını ve misyonerler tarafından yönlendirildiğini" düşünüyordu.⁷⁵ Tüm bu nedenlerden dolayı ilk tur müzakereler süresince Grew ve Bristol Türk Heyeti ile daha yakın ve dostane ilişkiler geliştirmişti.

70 **LCMD, Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, January 29, 1923; Edgar Turlington, "The Settlement of Lausanne", **The Armenian Journal of International Law**, S. 18, No. 4, Ekim 1924, s. 699-700; Köse, **a.g.t.**, s. 302.

71 **New York Times**, Jul 16, 1923.

72 Turan, **a.g.m.**, s. 236-37.

73 Köse, **a.g.t.**, s. 302; Malkasian, **a.g.m.**, s. 357.

74 Yaylalier, **American Perceptions**, s. 197-98; Malkasian, **a.g.m.**, s. 359.

75 **LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV, War Diary**, December 6, 1922, s. 1.

İkinci turda Başdelege olarak Grew görevlendirildi. Birinci turdaki ve sonrasındaki gelişmeler üzerine misyonerler Lozan Konferansı'nın ikinci turuna katılmadılar.⁷⁶ Lozan görüşmelerinin ikinci turu başladığında Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Ermeni taleplerine artık taraf olmamaya karar vermişti. Bundan sonra tüm dikkat ve temaslar Türk-Amerikan antlaşmasının imzalanması için yapılacak müzakerelere yönlendirildi. James W. Gerard, James L. Barton, George R. Montgomery ve Vahan Kardaşyan önderliğindeki Ermeni örgütleri ise mücadeleye devam etme kararlığında idiler. Nitekim adı geçen şahıslar bundan sonraki çalışmalarını Türkiye ile Amerika arasında kurulacak diplomatik ilişkileri engellemeye yoğunlaştırdılar ve daha önce yaptıkları gibi basın-yayın yoluyla Türkiye aleyhine propaganda faaliyetlerine tekrar hız verdiler.⁷⁷

Lozan müzakerelerinin ilk turunda Ermeni ulusal yurdu ve mülteci Ermenilerin Türkiye'ye yeniden kabul edilmesi tartışmalarından netice elde edilememiş, birinci turda Lozan'ı mesken tutmuş olan Ermeni temsilcileri ve misyonerler, ikinci tur için Lozan'a gelmemişlerdi. Bu nedenle ikinci tur Lozan müzakereleri başladığında Ermeni temsilcilerinin ulusal vatan talepleri gündemden düşmüştü. Bağlaşıklar, Lozan müzakereleri antlaşma ile sonuçlandığında imzadan önce Ermeni mültecilerin Türkiye'ye geri kabulü için ortak bir beyanat vermeyi kararlaştırdılar. İkinci turda Amerikan Başdelegesi olarak görev yapan Grew, Haziran ayı başlarında bu karardan haberdar olarak Dışişleri Bakanlığını, Bağlaşık niyetleri hakkında bilgilendirdi ve verilecek beyanatta yer almaya karar verdi. Grew, Türk Heyeti'nin böyle bir teklifi kabul etme ihtimalinin olmadığını da farkındaydı.⁷⁸

Haziran ayında kararlaştırıldığı gibi, konferansın 17 Temmuz'daki kapanış konuşmasında Amerikan Başdelegesi Grew, Ermeniler hakkında birkaç kelime söyleyerek kamuoyuna mesaj vermeyi uygun gördü. Birinci tur müzakerelerin aksine bu ana kadar oturumlarda Ermenilerle ilgili açıktan herhangi bir görüşme gerçekleşmemiş, müzakereler esnasında birkaç kere Ermeni talepleri ve ulusal yurt konusu Rumbold ve Venizelos tarafından kasten ya da tesadüfen gündeme getirilmiş fakat kimsenin dikkatini çekmemişti.⁷⁹

76 Turan, a.g.m., s.225, 236-37; Köse, a.g.t., s. 303;

77 Köse, a.g.t., s. 303; Malkasian, a.g.m., s.359;

78 **PRFRUS 1923**, C II, s. 1015-1016.

79 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar - Belgeler, İkinci Takım, Cilt I, Kitap I (Konferansın İkinci Dönemine İlişkin Tutanaklar ile Belgeler), (23 Nisan – 24 Temmuz 1923)**, (Çev.: Seha L. Meray), İstanbul, 1993, s. 190-191.

Lozan Barış Antlaşması imzalanmasına rağmen Türkiye ile ABD arasındaki müzakereler devam etmekteydi. Amerikan Heyeti, sonradan vatandaşlık kazananlarının haklarının iade edilmesi ile ilgili bir maddeyi iki ülke arasında imzalanacak dostluk antlaşmasına eklemek istedi. Amaç, Türk topraklarından göç eden veya ettirilen Amerikan vatandaşı Ermenilerin geri dönebilmesi için bir kapı aramak ve zarar ziyanlarını tazmin ettirmektir. Amerikan Heyeti, ilgili maddeyi mütekabiliyet ilkesi arkasına gizlemişti. Aynı haktan Türkler de istifade edebilecekti. Oysa Türkiye vatandaşlığı kazanmış ve geri dönmek isteyen Amerikalı yoktu. Zaten geri dönmek istediklerinde doğdukları ülke vatandaşlığından gelen hakları saklıydı. İsmet Paşa, bu maddenin geri geleceklerin Türkiye’den kovulma hakkının saklı tutulması şartıyla kabul edileceğini söyleyince Grew öneriyi kabul etmedi. Böylece sonradan vatandaşlık kazananlarla ilgili madde, antlaşma metninden çıkartıldı.⁸⁰

Ermeni yurdu taleplerini Lozan’da gündeme dahi aldırılmayan misyonerler, Ermeni örgütleri ve onların etkisindeki basın-yayın kuruluşları, Lozan Barış Konferansı’nın tamamlanmasından birkaç gün sonra imzalanan Türk-Amerikan Dostluk Antlaşması’na büyük tepki gösterdiler. Bu gruplar, Anadolu’da Ermenilere bir “yurt” verilmedikçe Ankara’nın resmen tanınmasını istemiyorlardı.⁸¹Nitekim ABD Dışişleri Bakanlığı’nın, iş adamlarının ve eğitimcilerin desteklemesine rağmen kiliseler, misyoner teşkilatları ile Ermeni örgütlerin yürüttükleri yoğun lobi faaliyetleri⁸² sonucunda ilgili anlaşma uzun tartışmalardan sonra 18 Ocak 1927’de senato tarafından reddedildi.⁸³

80 Leland J. Gordon, “Turkish American Controversy Over Nationality”, **The American Journal of International Law**, Vol. 25, No. 4, Ekim 1931, s. 667.

81 Dinç Yaylalıer, “Lozan Konferansından Sonra Türk – Amerikan İlişkileri (1923-1927) I”, **Türk Yurdu**, Temmuz, 1999, S 143, s. 16-17; Dinç Yaylalıer, “Lozan Konferansından Sonra Türk – Amerikan İlişkileri (1923-1927) II”, **Türk Yurdu**, Ağustos, 1999, S 144, s. 36.

82 ABD’deki lobicilik faaliyetleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Nisa Bayramoğlu, **Amerika Birleşik Devletlerinde Lobi Faaliyetleri**, Ankara 1985; Yaylalıer, **Lozan Konferansından Sonra Türk – Amerikan İlişkileri II**, s. 36-41; Ar, **a.g.t.**, s. 286.

83 84 Senatörün katıldığı oylamada, 50 lehte oya karşılık 34 aleyhte oy kullanıldı. Rakamlardan da anlaşıldığı üzere bu oylamada, Senato’nun çoğunluğunun olumlu oy vermesine rağmen, anlaşmanın onaylanabilmesi için gerekli olan üçte ikilik çoğunluk sağlanamadığından reddedilmiş oldu. Yaylalıer, **Lozan Konferansından Sonra Türk – Amerikan İlişkileri II**, s. 41; Bulut, **a.g.t.**, s. 67.

SONUÇ

Azınlık hakları çerçevesinde Barış Antlaşması'na dâhil edilmeye çalışılan "Ermeni Yurdu" meselesi, Türkiye'nin Lozan'da karşılaştığı en zor konulardan biri olmuştur. Konferansta yer alan büyük devletler, azınlık hakları çerçevesinde Türkiye'nin doğu veya güney bölgesinde bir "Ermeni Yurdu" kurulması amacıyla hareket etmiş hatta İngiltere Temsilcisi Lord Curzon, konferansın toplanmasının en temel amaçlarından birinin de bu sorunun halledilmesi olduğunu açıklamaktan çekinmemiştir.

Konferansa gözlemci statüsüyle katılan ABD, daha çok Türkiye'deki Amerikan çıkarları, misyoner teşkilatları ve mülteci sorunları üzerinde dururken, İngiliz ve Fransızlar ise; ekonomik ve siyasi hak ve menfaat elde etmek peşinde koşmaktaydı. Türk Heyeti Amerikalılar ile dirsek temasına geçip diğer devletlere karşı ikili iş birliği yapmayı düşündüyse de konferans sırasında Amerikalıların azınlık hakları üzerinde ısrarcı olmaları, misyonerlerin ve Amerikan basınının Türkiye aleyhtar propagandaları Ankara'nın bu ülkeye olan güvenini sarsmıştı.

Genelde İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika ve bunların müttefiki olan devletler arasında Türkiye'ye karşı izlenecek stratejide ortak bir anlaşmaya varılmış ise de takip edilecek taktik konusunda farklılıklar mevcuttu. İngiltere Temsilcisi Lord Curzon, Türkiye'ye karşı askeri güç kullanma gibi kaba bir politika takip ederken, ABD Temsilcisi Amiral Bristol ise; Türkiye'ye karşı yumuşak ve sabırlı bir yol takip edilmesinden yana idi. O, kaba güce dayanan diplomasinin Türkleri daha çok uzlaşmazlığa iteceğini düşünüyordu.

Sonuçta Müttefik devletlere karşı tek başına diplomatik mücadele veren Türk Heyeti, Müttefiklerin ve onlarla birlikte hareket eden devlet veya toplum temsilcilerinin hücumlarına karşılık vermiş, gerek İsmet Paşa'nın Ermeni Yurdu meselesi ile ilgili yaptığı uzun ve detaylı konuşması, gerekse Dr. Rıza Nur'un Müttefik devletleri çok sert biçimde suçlayarak toplantıyı terk etmesi Türkiye'nin bu konudaki kararlılığını ortaya koymuştu. Nitekim Türk Heyeti'nin bu tutumu karşısında Müttefikler konuyu tekrar gündeme getirmeye cesaret edememiş ve Lozan'da bu mesele Türk diplomasinin zaferiyle sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

AKGÜN, Seçil Karal, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, **Atatürk Yolu**, C 1, S 1, Ankara, 1988.

AKGÜN, Seçil Karal, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi’ne Dair Raporu**, İstanbul, 1981.

AKGÜN, Seçil Karal, “Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk - Ermeni İlişkilerinde ABD’nin Rolü”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 331-346.

AKGÜN, Seçil Karal, “I. Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin Büyük Batı Devletleriyle Karışık İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları**, Yıl: 2009, S 33-34, s. 61-124.

AKYÜZ, Yahya, “Kurtuluş Savaşımız ve Fransa’da Ermeni Propagandası”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 66 (Mart 1973), s. 21-24.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Ankara, 1988.

AR, Kamil Necdet, **Türk – Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2009.

AYIŞIĞI, Metin, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Ankara, 2004.

BAŞAK, Tolga, **İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, İstanbul, 2008.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, “Mondros Mütarekesi Anlaşması”, **XI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)**, Ankara, 1967, ss. 572-581.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri’nin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti”, **Bellekten**, 254 (LXIX), Ankara 2005, s. 267-283.

BİLSEL, Cemil, **Lozan II. Cilt**, İstanbul, 1998.

BİNARK, İsmet, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 2001.

Boston Daily Globe.

BULUT, Semih, **Atatürk Dönemi Türkiye – ABD İlişkileri (1923-1938)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

ÇİÇEK, Kemal, "Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, s. 119-141.

Christian Science Monitor.

ERHAN, Çağrı, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara, 2001.

ERHAN, Çağrı, "Lozan'ın Genel Çerçevesi", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, s. 11-16.

GORDON, Leland J., "Turkish American Controversy Over Nationality", **The American Journal of International Law**, S. 25, No. 4, Ekim 1931, s. 658-669.

GRABILL, Joseph L., **Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1980-1927**, University of Minnesota, Minnesota, 1971.

GREW, Joseph C., **Atatürk ve İnönü, Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları**, (Çev.: Muzaffer Aşkın), İstanbul, 1966.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, (Yayıma Hazırlayan: Sebahattin Selek), Ankara, 2006.

KÜÇÜK, Cevdet, "Lozan'a Göre Türkiye Dışındaki Azınlıklar", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, ss. 197-204

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983.

JAMES, Edwin L., "Turks Blocked in Attempt to Regain Western Thrace", **New York Times**, November 23, 1922, s. 2.

JAMES, Edwin L., "Allies Abandoning Minority Cause", **New York Times**, January 10, 1923.

KIRKPINAR, Kenan, **Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye 1919-1922**, İstanbul, 2004.

KÖSE, İsmail, **Türk-ABD Diplomatik ilişkilerinin Kesinti Dönemi'nin ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarına Yansıması (1917-1927)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon, 2013.

Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol (1919-1927).

Los Angeles Times.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, C I, Kitap I, Genel Oturumların Protokolleri ve Birinci Komisyonun Tutanakları ile Raporları (Ülke ve Askerlik Sorunları), (Çev.: Seha L. Meray), İstanbul, 1993.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, C I, Kitap II, genel Oturumların Protokolleri ve Birinci Komisyonun Tutanakları ile Raporları (Ülke ve Askerlik Sorunları), (Çev.: Seha L. Meray), İstanbul, 1993.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar - Belgeler, İkinci Takım, C I, Kitap I (Konferansın İkinci Dönemine İlişkin Tutanaklar ile Belgeler), (23 Nisan – 24 Temmuz 1923), (Çev.: Seha L. Meray), İstanbul, 1993.

MALKASIAN, Mark, “The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927”, **International Journal of Middle East Studies**, S 16, No. 3, 1984, s. 349-365.

MARASHLIAN, Levon, **The Armenian Question from Serves to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies 1920-1923,** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 1992.

New York Times.

NUR, Rıza – GREW, Joseph C., **Lozan Barış Konferansı'nın Perde Arkası (1922-1923),** İstanbul, 2003.

OKUR, Mehmet, “Kafkasya’dan Karadeniz’e Büyük Ermenistan Projesi, İddialar ve Gerçekler”, **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ermeni Araştırmaları II,** C XII, S 2, (Güz 2010), s. 13-34.

OKUR, Mehmet, **Milli Mücadele’de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri,** Ankara, 2006.

ÖKSÜZ, Hikmet – OKUR, Mehmet, “Milli Mücadelede Ermeni Sorunu ve Ermenilerin Avrupa’daki Faaliyetleri”, **Türk Yurdu,** Haziran 2006, C 26, S 226, s. 99-104.

Papers Relating to Foreign Relation of US (1923), C II, Government Printing Office, Washigton, 1938.

PETERSON, Merrill D., **America and Armenian Genocide, 1915-1930 and After Starving Armenians,** Universty of Virgina, Virginia, 2004.

SONYEL, Salahi R., **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası,** Ankara, 2006.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Telgrafları-I, (1922-1923)**, Ankara, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Lozan’a Göre Azınlıklar”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, s. 171-195.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri**, (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara, 1985, s. 79-124

The National Archives of the United States, The Special Mission of the United States of America Lausanne, Folder VI, VII, VIII.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara, 1948.

Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara, 1999.

TUNÇER, Asil S., **A.B.D.’de Ermeni Diasporasının Çalışmaları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2006.

TURAN, Ömer, “Lozan Konferansı’nda Amerikan Misyonerleri”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003 Ankara, Ankara, 2005, s. 205-239.

TURLINGTON, Edgar, “The Settlement of Lausanne”, **The Armenian Journal of International Law**, S. 18, No. 4, Ekim 1924, s. 696-706.

Washington Post.

YAYLALIER, Dinç, **American Perceptions of Turkey, 1919-1927**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University of Utah, 1996.

YAYLALIER, Dinç, “Lozan Konferansından Sonra Türk – Amerikan İlişkileri (1923-1927) I”, **Türk Yurdu**, Temmuz, 1999, S 143, s. 16-20.

YAYLALIER, Dinç, “Lozan Konferansından Sonra Türk – Amerikan İlişkileri (1923-1927) II”, **Türk Yurdu**, Ağustos, 1999, S 144, s. 36-42.

YILMAZ, İskender, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001.

YUVALI, Abdülkadir, “Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü”, **Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, (Kars 1991), Ankara, 1994, s. 169-182.

LOZAN'DA MUSUL SORUNU

Sabit DUMAN*

Özet

Musul sorunu Türkiye'nin gündemini uzun süre işgal etti. Birinci Dünya Savaşı sonunda Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu toprakları İngiltere ve Fransa tarafından yeniden biçimlendirildi. İngiltere ve Fransa burada mandaterlik sistemleri kurarak eski politikalarını devam ettirmeye çalışırken, bölgeye huzur getirmediler. Araplar Birinci Dünya Savaşı'ndan istediğini elde edememelerini Batılı devletlere bağladı. Bu durum Arap dünyasında Anti-Batıcılığı kışkırtırken, Ortadoğu'da birçok suni devletler kuruldu. 1921 Mart ayında yapılan Kahire Konferansı'nda İngiltere, Musul'un Irak toprakları içerisine kattı. Musul meselesi, Lozan Konferansı'nda İngiltere ile Türkiye arasında sert tartışmalara neden olurken İngiltere, Türk taleplerini dikkate almadı. İngiltere'nin Musul konusunda Lozan öncesinde ne gibi bir düzenleme yaptığı, niçin bu düzenlemeye gittiği ortaya konmuştur. Lozan'a gelindiğinde Musul, Irak sınırları içerisinde kalacak şekilde bir karara bağlandığı Kahire Konferansı'nda neden böyle bir düzenlemeye gittiği, Arapların taleplerini gerçekleştirmek için İngiltere'nin takip ettiği siyaset sonunda Irak'ta bir krallık kuruldu.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Musul, Lord Curzon, İsmet Paşa, İngiltere, Fransa.

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Ed. Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Abstract

Mosul issue was occupied in Turkish Puplic opinon for a long time. The Paris Peace Conference at the end of the First World War Middle Eastern territories of the Ottoman Empire are re-formed by Britain and France. Britain and France by establishing a mandate system tried to continue the old policies. Arabs should not be able to get what you want from the First World War has connected to the western states. Why England took the side of the Arabs in Mosul issue? At The Cairo Conference in March 1921, England had added Mosul to Iraq territory. At Lausanne Conference fierce debates between England and Turkey. The United Kingdom, did not consider Turkey's demands. Mosul is given in Iraq by England. Turkey insistenced about Mosul but England offered going to League of Nations for a solutation. After a long discussion, Turkey agreed England's offer.

Key words: Turkey, England, League of Nations, Mosul, Iraq, Lord Curzon, İsmet Paşa.

Birinci Dünya Savaşı sona erdikten hemen sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda mağlup devletlerin adil bir barış imzalayacaklarına dair umutları vardı. Savaş devam ederken ABD Başkanı Wilson, savaşın sona erdirmek için açıkladığı ilkelerin temel alınacağı, barış şartlarının da bu ilkelere göre belirleneceğini öne sürdü. Savaşın bitmesinde özellikle sınırların milliyet esasına göre belirlenmesi ilkesi önemli bir rol oynadı. Almanya, mütareke imzaladığında Alman ordusu ülke toprakları dışında olup, Alman toprakları işgale uğramamıştı. Mağlup devletlerin toplanacak barış konferansında Müttefiklerin savaş öncesi verilen sözlere bağlı kalınacağına dair olumlu beklentileri vardı. Oysa galip devletler verdikleri sözlerin arkasında durmayıp, mağlupların sert bir şekilde cezalandırmayı düşünüyordu. İngiliz Başbakanı Lloyd George, barış görüşmelerinin kısa sürede tamamlanacağını umuyordu. Ancak bu sürecin zorlu geçmesi, galip devletlerin beklentilere cevap verilebilmesi çabaları kısa sürede tamamlanmayınca konferans iki yıl boyunca devam etti¹. Paris Konferansı'nda Müttefikler arasında anlaşmazlıklar gün ışığına çıkarken, diğer yandan çeşitli kesimlere verilen sözler de birbiriyle çelişmekteydi. Bütün vaatlerin ortak bir çözüme kavuşturulması görüldüğü kadar kolay değildi. Paris Barış görüşmelerine Osmanlı Devleti ve diğer mağluplar devletler davet edilmedi. Doğu sorunu, Londra Konferansı'nda ele alındıktan sonra İtalya'da San Remo'da anlaşma taslağına son şekil verildi. Paris'in banliyösü Sevr'de Müttefik devletler metne nihai şekil verildikten sonra barış şartlarını Osmanlı Devleti'ne bildirdi. Müttefikler Osmanlı Devleti'nden barış şartlarının de-

1 David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, İstanbul, 1994, s. 401.

ğıştırmekten kabul edilmesi istedi. 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti Sevr Anlaşması'nı kabul etmek zorunda kalırken, Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarının kaderi ise 12 Mart 1921'de Kahire Konferansı'nda belirlendi.

Osmanlı Devleti, ABD Başkanı Wilson'un kendi kaderini tayin ilkesine uygun bir barış üzerinde görüşmeye hazırды. İngiltere, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, Araplar gibi Türklerin de kendi kaderlerini tayin etme hakkı olduğuna inanmaktaydı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, bağımsız bir Arabistan ve Ermenistan'ın kurulmasından yana olurken, Anadolu'da da bir Türk devletinin kurulmasına karşı değildi. Ancak onun Lloyd George'un daha farklı planları vardı. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nda müttefikleri ile birçok gizli anlaşma yapmış, Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu toprakları paylaşmıştı. İngilizler ile Şerif Hüseyin arasında varılan anlaşmanın yanı sıra İngilizler, Sykes-Picot Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki topraklarını Fransızlarla paylaşmıştı. Müttefiklerin Ortadoğu konusunda fikir birliği içinde olduklarını ileri sürmek çok güçtü. Fransızların Ortadoğu ile ilgileri tarihsel bir nedene dayanmaktaydı. Fransızlar, Şarkın büyük Hristiyan gücü olduğunu ileri sürerek, Haçlı seferlerine gönderme yapmakta olup diğer yandan Fransa'nın Osmanlı Devleti içindeki yatırımları oldukça fazla idi. ABD ise barış görüşmelerinin Wilson'un On Dört Maddesi uyarınca yapılmasını ileri sürmekteydi. Bu gerçekleştiği takdirde önceki anlaşmaların bütünüyle geçersiz sayılacağı kabul edilmiş oluyordu. Almanya, Wilson Prensipleri'ne bağlı kalınacağı şartıyla teslim olmuştu. İngiltere ile Fransa ise tamamen ABD'den farklı bir politika izlemekteydi. Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki toprakları Türklerden alınarak yerine yeni hükümetler kurulacağı konusunda herkes hemfikirdi. Avrupa devletleri bu bölgeleri kendi topraklarına katmaktan çok buralarda mandater sistemler kurmayı planladı.

Paris Barış Konferansı'nda manda yönetimlerinin Ortadoğu'da uygulanması benimsendi². Ekonomik ve siyasi yapılara göre A, B ve C olarak üç biçimde uygulanacaktı. Mandacı gücün seçiminde ise ilk göz önünde bulundurulacak husus, o topraklarda yaşayan insanların arzuları olacaktı. Manda sistemi Fransa ve İngiltere'nin belirli bölgelerde toprak genişletmesini engellerken, Sykes-Picot Anlaşması'nı da askıya almış oluyordu. İngilizler bu sistemi kabul ederek konferansta Fransızlarla anlaşmazlıklarına bir çözüm bulmuşlardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler, Şerif Hüseyin ile bir anlaşma ya-

2 Andrew J. Crozier, "The Establishment of the Mandater System 1919-25: Some Problems Created by Paris Peace Conference", **Journal of Contemporary History**, July 1979, Vol.14, S.3, ss. 485-486.

parak Arapların desteğini sağlamışlardı. İngilizler savaşın başlarında prensip olarak bağımsız bir Arap devletine taraftardı. Arapların bağımsızlıklarını elde edebilmeleri için Türklere karşı isyan etmesi, bunu yaptıkları takdirde savaş sonrasında İngilizler, bağımsız bir Arap devletinin kurulmasına destek verecekti. İngilizlere göre, Şerif Hüseyin Arap milliyetçisi değildi. İngilizlere göre ateist Jön Türkler zamanı gelince kendisini yerinden edeceğinden korktuğu için kendilerine yanaştığı düşünüyorlardı. 1915 yılının ortalarında başlayan Mısır'daki İngiliz Askeri Valisi McMahon ile Şerif Hüseyin arasında yazışmalarda kurulacak Arap devletinin sınırları belirlenmişti. Fransızlar, İngilizlerin Araplarla bir anlaşmaya vardığı konusunda duyumlar alınca hemen harekete geçerek Ortadoğu'daki çıkarlarını sağlama almak için bir anlaşmaya varılması yönünde İngilizleri zorlayarak anlaşmaya vardı. Fransızlar, Şerif Hüseyin'in isyanını kendi çıkarları için bir tehdit olarak görmekteydi. İngilizler ise isyanın Suriye'ye kadar yayılmayacağını düşünmüyordu. Sykes-Picot Anlaşması Araplarla varılan mutabakata taban tabana zıttı. Temel sorun Barış Konferansı'nda bu konu nasıl bir çözüme ulaşacaktı? İngilizlerin bir kısmı bu anlaşmayı kısa vadeli ve budalaca olduğunu kabul ediyordu³. İngilizler, hem Araplarla hem Fransızlarla anlaşmaya varırken Ortadoğu'ya herhangi bir askeri harekât düzenlenmeden savaşın sona ereceğini umuyordu. Savaş Ortadoğu'ya sıçramayınca varılan anlaşma geçersiz olacaktı. Ancak gelişmeler İngilizlerin umduğu gibi olmadı.

Paris'te toplanan Konferans, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili meseleleri sonraya bıraktı. Herkes Türkiye ile sorunu kısa sürede çözeceklerini konusunda hemfikir olduğundan Almanya konusu ilk olarak ele alındı. Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarını kolayca çözmek görüldüğü kadar kolay olmayacaktı. Nitekim konferans sırasında Müttefikler arasında görüş ayrılığı çok geçmeden ortaya çıktı. Fransızlar, Sykes-Picot Anlaşması'na göre kendi paylarına düşen kısmı yani Suriye'yi talep ederken, İngiltere buna yanaşmıyordu. İngilizler, Rusya'nın savaştan çekilmesini, ABD'nin savaşa girmesini öne sürerek Sykes-Picot Anlaşması'nın değişmesi gerektiğini konusunda diretmeye başladı. Ayrıca İngilizler, Fransızların Ortadoğu'da herhangi bir askeri harekâta girişmediğini dile getirerek, bu anlaşmanın revize edilmesi konusunda ısrarlı idi. İngiltere, Suriye'yi Faysal'ın yönetmesi gerektiğini ileri sürerken açıkça

3 **Documets on British Foreign Policy, 1919-1939**, Vol.6, Central Europe, June 1919-January 1920, ss. 613-618.

Arapların tezlerini desteklemekteydi. Ayrıca İngiliz Generali Allenby, Filistin'e girerken Araplardan yardım aldığından, Araplara karşı kendisini borçlu hissetmekteydi. Bu nedenle Şam'a ilk olarak kendilerinin değil, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın girdiğini ileri sürdü. Böylelikle İngilizler, Faysal'ın Şam'ı bileğinin gücü ile aldığı ileri sürerek Suriye'nin Araplara bırakılmasını savunabileceklerdi. İngilizler, Araplara verdikleri sözün arkasında durmaya çalıştı.

Suriyeliler, 2 Temmuz 1919 yapılan Büyük Suriye Kongresi'nde tam bağımsızlık dile getirdiler⁴. Suriye sınırları Filistin'den, Lübnan'a, Çukurova'yı da içerisine alacak şekilde tarif edildi. Arapların, savaş sonucunda Pan-Arap idealleri İngiliz desteği ile gerçekleşecek gibi gözüküyordu. Ancak daha sonraki gelişmeler Arapların beklediği doğrultuda gerçekleşmedi. Ortadoğu'daki durum şimdi daha karmaşık bir hal almaya başlarken farklı talepleri anlaşmazlık çıkmadan gerçekleştirmek oldukça zor gözüküyordu. İngilizler, Sykes-Picot Anlaşması'nın revize edilmesinde diretince Fransızlarla arası açıldı. ABD Başkanı Wilson, iki tarafı uzlaştırmak için Ortadoğu'ya King-Crane Heyeti'ni gönderdi. Bu heyet halkın taleplerini dinleyecek ve edindikleri izlenimlerini bir rapor haline getirecekti. Ancak bu heyetin bölgeye gönderilmesi hem İngilizleri hem de Fransızları memnun etmedi. Bu iki devlet, bu komisyona üye de vermemişti. Diğer taraftan Wilson, Osmanlı topraklarının bu iki devlet arasında paylaşılmasına karşıydı. Fransa, Sykes-Picot Anlaşması uyarınca, (Musul hariç) Fransa'ya tahsis edilmiş topraklarda Fransız mandası istiyordu. Bu taleplerinden de geri adım atma niyetinde değillerdi. İngilizler de Fransa'nın Ortadoğu'ya dönmesine ve Suriye'de mandater devlet olmasına karşıydı. Sonuçta hazırlanan rapor kimseyi tatmin etmeyince kamuoyuna açıklanmadan rafa kaldırıldı⁵.

İngiltere'nin Arap yanlısı tutumu 1919 sonbaharına doğru değişmeye başladı. Kendi ülkesinde sorunlarla uğraşırken Mezopotamya'da Türklerin Musul'a, Bolşevik desteği alarak bir askeri müdahalesinden çekinmekteydi. Bu yönde birtakım söylentiler çıkmıştı. Bu nedenle İngiltere, konuyu daha fazla ileri götürmeyerek Fransa ile yakınlaşmaya başladı. İngiltere, Suriye'den

4 King-Crane Raporu, <http://www.gwpda.org/1918p/kncr.htm>; Bu kongrede Suriye üzerinde Fransız istekleriyle, Filistin'de Yahudi taleplerini reddettiler.

5 King-Crane Raporu 1922'de basıldı. Bağımsızlıktan yana olduklarını, Filistin'de Yahudi Yurdu'na Arapların karşı olduğu belirtilmişti. Suriye'de Araplar Fransız mandaterliğine karşı olup bağımsız Suriye istiyordu.

askerlerini çekmek zorunda olduğunu biliyordu. 1919 Kasımında askerlerini çekmeye başlarken, Arapların bağımsızlık umudu tehlikeye düşmekteydi. Suriye konusunda Fransa'nın tutumuna çok kızmışlardı. Lloyd George, Suriye konusunun Fransa ile Faysal arasındaki görüşmelerle çözümlenebileceğini bildirdi. Ancak bu durum Faysal'ın hoşuna gitmedi. Faysal, İngiliz desteği olmaksızın Fransızlara karşı koymasını, onlara direnmesi mümkün değildi. 1920 başlarında İngiltere, Fransa'nın Suriye üzerindeki taleplerini kabul edince, Osmanlı Devleti'ne kabul ettireceği barış şartlarını belirlemek için önünde engel kalmadı. İmparatorluğun Arapça konuşulan bölgeleri İngiltere ve Fransa tarafından paylaşılacak, İngiltere, Filistin ve Mezopotamya'yı elinde tutacaktı⁶.

San Remo'da İngiltere, Fransa ve İtalya bir araya geldi. İngiltere ve Fransa, King-Crane Raporu'nu beklemeden, Osmanlı Devleti ile ilgili barış meselesini görüşmeye başladı. Faysal, Suriye dışında bağımsız bir Arap devletinin başına geçebilirdi. Fransa, Suriye ve Lübnan'da mandater devlet olarak kabul edilirken İngiltere, Filistin ve Mezopotamya'nın mandaterliğini üstlendi. Mandaterlik sistemi bu yerlerin kendi kendilerini yönetebilme yeteneğini kazanmasına kadar devam edecek. İngilizler, Irak'ta yerli halkın kendilerini istediklerini düşünmekteydi⁷. Çok geçmeden bunun bir hata olduğunu 1920 Temmuz'unda çıkan isyanla anladı. İngilizler, bölgedeki Kürtlerin İngiliz hamiliğini istemekte olduğunu ileri sürerken aynı zamanda Kürtlerin yalnızca kendi aşiretlerine bağlı olduğunu belirttiler⁸. Kürt milliyetçiliğinin çok zayıf olduğu İngiliz uzmanlar tarafından belirtildi⁹. Irak'ta İngiliz askerlerine saldırıların olması birkaç isyan çıkması İngilizlerin iddialarını geçersiz kıldığı gibi Kürtler de İngilizleri açıkça istemiyordu.

Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu toprakları ile ilgili görüşmelere 12 Şubat 1920'de Londra'da başlandı. Bu toplantıda amacın, Türk olmayan Suriye, Mezopotamya, Filistin vb. devletleri Türkiye'den ayırmak olduğu konusunda ortak karara varmışlardı¹⁰. 1920 Şubat'ında Ortadoğu sınırları konusunda belirsizlik sürerken İngiltere'nin Musul ve Irak konusundaki tutumu tam netleşmedi¹¹. İngiltere, Musul konusunda itirazlarını sürdürürken konferansta böl-

6 David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, İstanbul, 1994, s. 409.

7 Kristian Coates Ulrichsen, **Birtish Middle East 1914-1922**, London, 2011, s. 184.

8 Paul C. Helmreich, **Sevr Entrikaları**, İstanbul, 1996, s. 155.

9 C.J. Edmonds, **Kurds, Turks and Arabs**, New York, 1957, s. 118.

10 Osman Olcay, **Sevr Anlaşmasına Doğru**, Ankara, 1981, s. 7.

11 **A.g.e.**, s. 44.

genin ne Fransa'ya ne de İngiltere'ye bırakıldığı yönünde bir karar alınamadı. Ayrıca Kürdistan konusunda da belirsizlik sürmekte olup, bölgenin Türklere mi bağlı kalacağı yoksa otonom bir yönetime sahip olması gerektiği yönünde farklı görüşler vardı. Filistin'in uluslararası bir yer olması kabul edildi¹². Filistin konusunda Fransızların itirazı şu noktada oldu: İngilizler mandater devlet olacaksa, Katoliklerin haklarına saygı göstermelidir. Ayrıca Musul, Filistin ve Suriye Türkiye'yi ilgilendirmeyen konular olduğu tekrar vurgulanırken İngiliz Başbakanı bu yerlerin geleceği konusunda Türkiye'nin söz hakkı olmadığını dile getirdi. Fransız Başbakanı Clemenceau, İngilizlerin Ortadoğu'da daha fazla asker kullandığından Musul üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kaldı. İngiltere'ye bu tavizi verirken onun Suriye konusundaki itirazlarını önlemek istedi. Fransa, Suriye konusunda daha fazla hak iddia etme yoluna gitti. İngiltere, Mezopotamya'da manda yönetimi kabul ederken sınırları içine Musul'u kattı. Ayrıca Fransa'dan Musul'dan Akdeniz'e uzanan demiryolu ve boru hattı için kolaylık talep etti. Konferansta Kürdistan'ın konumu nasıl olacağı, bağımsız mı veya Türkiye içinde mi olacağı belirsizdi¹³. Bu konuda net bir karar alınamadı.

San Remo'daki toplantıda Osmanlı Devleti'ne dayatacakları barış şartları tespit edildi. San-Remo Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'nin Asya ve Kuzey Afrika'da bulunan Arap toprakları üzerindeki bütün haklarından vazgeçmesi, bağımsız bir Ermenistan'la özerk bir Kürdistan'ın kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin eski Suriye topraklarında iki *A tipi manda* teşkil edilerek Suriye ve Lübnan'ın Fransa, Filistin'in ise İngiltere'nin idaresine bırakılması, Irak topraklarının da İngiltere'nin mandasına girmesi kararlaştırıldı. Teşkil edilen A tipi manda idaresi, söz konusu ülkelerin bağımsız sayılmasını, kendini idare edebilecek siyasi olgunluğa erişinceye kadar manda otoritesi altında kalmasını öngörüyordu. Ayrıca İzmir ve Trakya Yunanistan'a bırakılacak, Adana ile Antalya ve gerisindeki topraklar ise İtalya ve Fransa'nın etkin olacağı bölge olarak tayin edildi.

San Remo'da Musul konusu gündeme geldiğinde Fransa ile petrol konusunda anlaşmaya varılması zor olmadı. İngiltere'ye göre, Mezopotamya'nın yönetimi pahalı olduğundan masrafların azaltılması gerekiyordu. Masraflar çıktıktan sonra Fransa'ya petrolün %25'ini vermeye razı oldu¹⁴. Ayrıca İngiliz

12 A.g.e., s. 45.

13 A.g.e., s. 76.

14 Briton Cooper Busch, **Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923**, New York, 1976, s. 447.

tere, Fransa'nın petrol konusunda ne istediğini yazıya dökmesini istedi. San Remo'da petrol haklarına ilişkin sorunlar çözüldü. Konferansta petrol ve petrol kaynakları sorunu daha az öneme sahip olurken, siyasi ve bölgesel sorunlar daha önemli idi. Petrol konusunda bir anlaşmazlık olmadı¹⁵. 1924 yılında Curzon, Times'e gönderdiği bir mektupta, Musul, Irak veya Doğu sorunundaki İngiliz politikasının petrolle bir ilgisinin olmadığını belirtmiştir¹⁶.

İngiltere, Irak ile Türkiye sınırının Musul'un kuzeyi olacağını belirtse de bu sorun San Remo'da tam belirlenmedi. Doğu sınırı Musul bölgesi ile birlikte, Dicle'nin Sykes-Picot hattının Fırat'la kesiştiği yere kadar bir çizgi çizilmesi önerilmekte idi. İngiltere, Fransa'ya Suriye sınırının belirlenmesi için Faysal'la uzlaşmayı önermektedir¹⁷. Filistin ve Suriye sınırlarının belirlenmesi daha fazla sorun çıkarırken Irakla ilgili sınır problemi fazla gözüküyordu. Irak'ta yerli bir hükümet kurmanın imkânsız olduğu ve İngiliz desteği olmadan yaşayamayacağını Gertrude Bell ileri sürmekteydi¹⁸.

İngiltere savaş sırasında Araplarla, Fransızlarla, Siyonistlerle Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarının geleceği konusunda anlaşmıştı. Savaş bittikten sonra İngilizlerin savaş sırasında yaptıkları anlaşmaları yerine getirmesi nasıl olacaktı? Yapılan anlaşmalar birbirleriyle çelişkiydi. İngiltere bu sorunu çözmek için bir formül bulma zorunluluğunu kendisinde hissederken aynı zamanda eski sömürgeci politikalarını da bırakmak istemiyordu. Sorunun son derece karmaşık olması Ortadoğu konusunda yapılacak düzenlemeleri geciktirdi. İngiltere, Ortadoğu konusunda bir an için çözüme gitmekten yanaydı. Churchill 1 Ocak 1921'de Sömürge Bakanı oldu. Churchill, Araplar için özerklikten yana değildi ve bunların İngiliz himayesinde olmasını gerektiği görüşünü benimsemeye başladı. Onun böyle düşünmesinde Gertrude Bell'in etkisi büyüktü. Diğer yandan Churchill bakanlığın sömürge giderlerinin çok fazla olduğunu, sömürgelere ayrılan kaynakların kısılması gerektiğine inanıyordu. İngilizlerin Faysal'a Şerif Hüseyin'e ayırdığı bütçede kısıntıya gitti. Ortadoğu ile ilgili düzenlemeyi bir an önce yapmaktan yanaydı. Bu nedenle Ortadoğu'da çalışmış uzmanların görüşüne önem vermeye başladı. T.E. Law-

15 İngilizler, Musul'da zengin petrol kaynaklarının olduğunu ve petrolün önemli olduğunun farkındaydı. Janet Wallach, **Desert Queen, The Extraordinary Life of Gertrude Bell**, London, 1999, s. 348.

16 P. C. Helmreich, **Sevr Entrikaları**, s. 180.

17 B. C. Busch, **Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923**, s. 564.

18 J. Wallach, **Desert Queen, The Extraordinary Life of Gertrude Bell**, s. 423.

rence, Churchill'in danışmanı oldu. Lawrence'nin Churchill üzerindeki etkisi oldukça fazlaydı. Churchill etkileyen diğer bir kişi ise Irak'taki Yüksek komiser Percy Cox idi. Gertrude Bell ile Cox da yakın dosttu. Cox'un Irak'ın geleceği konusunda Churchill'in kararlarında büyük etkisi oldu. Faysal'ın neden Irak kralı olması gerektiğini konusunda Churchill'i ikna etti. Cox, Faysal'ın savaş sırasında bir orduya komuta ettiğini, askeri deneyime sahip olduğunu Churchill'e söyledi¹⁹. İngilizler Araplar için bir şeyler yapmayı kendileri için bir yükümlülük olarak görüyorlardı.

İngiltere, Suriye'nin Faysal'ın yönetiminde olması konusuna tam destek verirken Fransa'yı karşısına almaktan çekinmedi. İngiltere Suriye'de Faysal'ın arkasında neden durmuştu? Fransa ile aralarında bir anlaşmazlık mı vardı? İngiltere, savaş sırasında Araplara verdiği sözü gerçekleştirmek istemekteydi. Ancak İngiltere'nin tek problemi Paris Barış Konferansı değildi. Büyük Savaş sonrasında İngiltere ekonomik krizlerle uğraşırken ve kamuoyunda savaş karşıtı bir hava eserken, Musul konusunda neden bu kadar çok ısrarcı oldu? Musul konusunda İngiltere baştan beri geri adım atmaya düşünmedi. Paris Konferansı'nda, Musul'da mandater bir rejimden yana olurken, bu konuda henüz verilmiş net bir kararı yoktu. Suriye konusunda Faysal'ın arkasında durarak İngiltere-Fransa ile ilişkilerin bozulmasını göze almıştı. Fransa'nın Musul'dan vazgeçmesi, İngilizlerin Suriye konusunda tutum değiştirmesine neden olurken, Faysal için farklı çözüm aramaktan geri durmadı. Churchill, her ne pahasına olursa olsun Arap isteklerinin yerine getirilmesi konusunda kararlıydı. Neden kendisini böyle bir politika izlemeye mecbur hissetmişti.

Churchill'in danışmanlığına getirilen Lawrence, sanıldığı gibi Arap isyanında çok büyük bir rol oynamadı. Lawrence, istihbarat biriminde çalışırken Kut el-Amara'da kuşatılan İngiliz ordusunu kurtarmak için Halil Paşa'ya rüşvet teklif etmekle görevlendirilmişti. Bunun dışında Ortadoğu'nun kaderini değiştirecek bir görev verilmemesine rağmen daha sonra yaratılan imaj çok farklı oldu. Amerikalı gazeteci Lowell Thomas, savaş sırasında Ortadoğu'yu gezerken Lawrence ile karşılaştı. Onun Türklere karşı savaşta oynadığı rolü hikâyeleştirmesi geniş kesimlerin ilgisini çekti. Thomas, onu Osmanlı Devleti'ni yıkan Arap isyanının lideri olarak göstermeye başladı. L. Thomas'ın savaş sonrasında da ABD ve İngiltere'de "Son Haçlı Seferi" isimli fotoğraflı konferansları büyük ilgi gördü²⁰. Thomas bu sayede büyük paralar kazanırken "Arabistanlı Lawrence" büyük bir üne kavuştu. Churchill, Ortadoğu konu-

19 A.g.e., s. 427.

20 D. Fromkn, a.g.e., s. 498.

sunda danışmanı olarak Lawrence'si ataması çok dikkat çekti. Ortadoğu konusunda Lawrence'nin anlattıklarına Churchill çok inanıyordu. Gerek Lloyd George gerekse Churchill Ortadoğu konusunda çok fazla bilgiye sahip olmadıklarından Lawrence'nin bu konuda anlattıkları belirleyici oldu. Churchill, İngiltere'nin Faysal ve Araplara çok şey borçlu olduğuna inandı. Churchill, İngiltere'nin sömürgelerdeki masraflarını azaltmak yanlısıydı. Bunun için Şerif Hüseyin'in oğullarını kral yapma düşüncesindeydi. Bu sayede İngiltere bölgedeki kontrolü kolayca sağlayabilirdi. Churchill, Ortadoğu'yu düşük maliyetle elde tutmak için hava kuvvetlerinden yararlanabilecekti. Bu daha çok iç tehdiye yönelikti. Olası isyanı bastırmada etkili olabilirdi. Bunu yaparken de Arapların taleplerini ise dikkate almıyordu.

İngiltere, Ortadoğu'da yeni düzenleme yapmak için 12 Mart 1921'de Kahire Konferansı toplandı. Gertrude Bell ile Lawrence bu konferansa katıldı. Bunların Churchill'e etkisiyle Faysal'a Irak tahtı önerilmesi kararlaştırıldı. Irak'ta kontrolü sağlamak için Kraliyet Hava Kuvvetleri yeni bir strateji belirleyecekti. Yeni stratejinin temelinde bölgede gaz bombaları kullanılması öngörülmekteydi. Kürt bölgelerinin Irak'taki İngiliz Yüksek Komiserliği yetki alanında kalacaktı. Ürdün'e de Şerif Hüseyin'in büyük oğlu Abdullah'ın kral olması kararlaştırıldı. Churchill, yapılan düzenlemelere Suudilerin itirazını önlemek için ona verdiği yıllık ödeneği artırdı²¹. Kahire'de, Türkiye ile Musul arasında otonom bir Kürt bölgesi oluşturulması planlandı. Ancak bu Kürt azınlığın, Irak yönetimi tarafından ezileceğinden korkuldu. Kesin bir karara varılmadan konu sonraya ertelendi. Kahire Konferansı 25 Mart'ta sona erdi. Churchill daha sonra parlamentoda yaptığı konuşmada Mezopotamya'da sorunları hallettiğini söyleyecekti.

İstiklal Savaşı başarıya ulaştıktan sonra Lozan'da Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri ile bir araya gelindi. İsmet Paşanın isteği üzerine Musul konusunu komisyonda değil, İngiltere ile aralarında özel görüşülerek çözülmesini istedi. Türkiye, "*Tartışmalı bölgenin Türkiye'de kalması şartıyla petrolün işletmesini İngiltere'ye bırakmaya razı olmuşlar, fakat kesin bir ret cevabıyla karşılaşmışlardır.*"²². İngilizler, Milletler Cemiyeti'nin Irak'ı İngiliz mandatarlığına bıraktığını belirtmeleri konun başından beri sürüncemede kalacağı'nın bir belirtisi idi. Nitekim görüşmelerde bir sonuca ulaşamayınca, konu 23

21 D. Fromkin, **a.g.e.**, s. 506.

22 Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Ankara, 2012, s. 218.

Ocak 1923'te konferansa getirildi²³. Türk kesimi Musul'un kendi yönetimlerine iadesi konusunda kararlı görünüyordu. Konferansta İsmet Paşa, Musul üzerindeki Türk tezini açıklayarak bu bölgenin Türkiye'de olması gerektiği konusunu dile getirdi. Konferansta Türk tezi şuna dayandırıldı. Bu nedenler; etnografik, siyasi, tarihi, coğrafi ve askeri nitelikte idi. Musul'un yerleşik nüfusu 530.000 olup 170.000 kişi göçebe tarzında yaşamaktaydı. Musul, Kerkük ve Süleymaniye'de yaşayan Türk ve Kürtlerin nüfusu Araplardan fazlaydı. Ayrıca Müslüman olmayan azınlığın sayısının 31,000 kişi olduğu öne sürüldü. Anlaşmazlığın birinci noktasını bu teşkil etmiştir. İngilizler, burada yaşayan Türkmenlerin Anadolu Türklerinden ayrı olduğunu, Kürtlerle Türklerin bir sayılamayacağını, Kürtlerin Türklerden farklı olduğunu İngilizler iddia etti. İsmet Paşa, İngilizlerin bu iddialarını reddetti. İngilizler, ayrıca Türk nüfus sayımı verilerini dikkate almayarak kendi subaylarının verilerini esas almaları ile bir uzlaşma imkânını ortadan kaldırmışlardır. İngiliz verilerinde de Kürt ve Türk nüfusunun Arap ve diğer azınlıklardan fazla olduğu görülmektedir²⁴. Türk tezine göre Musul, Anadolu'nun bir uzantısı olup, Bağdat ile hep ayrı olduğunu ispatlanmaya çalışıldı. Demiryolu yapıldıktan sonra iktisadi açıdan da Musul'un Anadolu'ya bağımlılığı arttığı ileri sürüldü²⁵. Rıza Nur, İngiliz temsilcileri ile yaptığı görüşmede Musul'u bıraktıkları takdirde Ruslarla ilişkilerini keseceklerini söyledi. Türkiye, Musul konusunda hem askeri seçenek hem Rus kartını oynuyordu.

Siyasal nedenlere gelince: İngilizler, burada Arapların olduğu, Kürtlerin Türklerle beraber yaşamak istemediklerini, Arapların savaş ve savaş sonrasında İngiltere'ye büyük bağlılık gösterdikleri, İngiltere'nin burada mandater görevi üstlendiği, ayrıca İngilizlerin savaşta Türkleri yenerek burayı fetih hakkı olara ele geçirdiğini ileri sürdü²⁶. Türk temsilcisi bu görüşlere itiraz ederek Arapların Musul'da bir azınlık olduğunu kendilerinin söylediğini, buna dayanarak Musul'un Irak'a bağlanmak istemesi haksızlık, ayrıca Wilson İlkeleleri'ne de ters olduğunu dile getirdi. Türklerle Kürtlerin kaderlerinin birbirine

23 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, C I, İstanbul, 2001, s. 344; Türk tezi Musul'un Türkiye'nin bir parçası olduğunda ileri sürülüyordu. B.N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 219.

24 **A.g.e.**, s. 346.

25 Lozan Konferansı ile ilgili olarak Meclis'te yapılan görüşmede Başbakan Rauf Bey, Musul ile yapılanları kısa şekilde özetlerken, çok fazla itirazla karşılaşmadığı görülmektedir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, 25 KanunuSani 1923, s. 2.

26 S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları-Belgeler**, s. 348.

bağlı olduğu, TBMM hükümetinin Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümeti olduğu vurgulandı²⁷. Ayrıca Musul vilayetinde oturanların anayurttan ayrılmak istemedikleri de dile getirerek burada plebisite gidilmesi konusunda ısrarlı idi²⁸.

Türk tarafı, Musul'un İngilizler ile Şerif Hüseyin'in varmış olduğu anlaşmaya Musul'un dahil olmadığını ileri sürdü. Diğer taraftan Arapların İngilizlere bağlı olmadığını, 1920 ve 1921'de Irak'ta çıkan olayların gösterdiğini Türk tarafı belirtti. Ayrıca Irak'ı mandaterlik kuracağını İngiltere söyleseydi, İngiltere'yi isteyecek tek kişinin bile bulunamayacağını İsmet Paşa ileri sürdü. Türkiye, burada kurulan manda idaresini de tanımadığını açıkladı²⁹. Türkiye, Irak'ta bir manda idaresinin gerekli olduğuna inanmamıştır. Milletler Cemiyetinin 22. maddesine İngiltere uygun davranmamıştır. Manda idaresi konusunda Irak halkının tam bir bağımsızlık içinde oy vermek için özgür bırakılmadığını da ileri sürdü. Ayrıca İngiltere'nin yaptığı işlerden de haberinin olmadığını belirtirken İngilizler, Suriye sınırının Türklerin Fransızlarla beraber belirlediğini ileri sürerek oradaki mandater rejimi tanıdığını ileri sürdü. Muhatap olarak Arapların değil, orada mandater devlet statüsünde bulunan Fransa olmuştur.

Diğer yandan İsmet Paşa, İngiltere'nin öne sürdüğü fetih hakkının hiçbir şekilde geçerli olmadığını söyledi. Bu vilayetin Mütareke'den sonra anlaşma hükümleri ihlal edilerek işgal edildiğini, dolayısıyla buranın Türklere verilmesi gerektiğini belirtti. Tarihi bakımdan Türklerin bu kentte olduğu, Abbasi döneminde Türk valilerin kenti yönettiği ve Selçuklular döneminde birçok anıt yapıldığı belirtilerek kentin Türk karakteri ön plana çıkartıldı. Türk tezi, Musul'un Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğu üzerinde ısrar etti. Musul konusunda görüşmeler sürerken, Türk tarafının Musul ile yapılan düzenlemeleri gözden kaçırdığı veya takip etmediği anlaşılmakta idi.

Askeri açıdan İsmet Paşa, çeşitli ulaşım olanakları bakımından Musul'un Anadolu için büyük önemi olduğunu ve diğer yandan Bağdat ve Basra'dan oluşan Irak'ın birçok Avrupa ülkesinden daha büyük toprak parçasına sahip olduğu belirtti. Türk Heyeti, Cebel Hamrin-Cebel Fuhur-Vad-i Tatar-Cebel Sancar çizgisinin, Türkiye ile Irak arasında doğal ayırım çizgisini meydana

27 S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları-Belgeler**, s. 349.

28 **Documents on British Foreign Policy 1919-1939**, Volume 18: Greece and Turkey September 3, 1922-July 24, 1923, s. 345, Lozan, 23 January 1923.

29 S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları-Belgeler**, s. 351.

getiren bir dizi dağlardan oluştuğunu söyledi. Türkiye'nin kimseye saldırmak niyetinde olmadığı, ancak bir Arap saldırısı geldiğinde Türklerin harekete geçebileceği belirtildi. Türkiye, Musul'un kendisinden neden ayrılmayacağını şu gerekçelere dayandırdı; Musul'daki halkın çoğunluğunu Kürt ve Türklerden oluşmaktadır. Burada yaşayanlar Türkiye'ye bağlanmayı, bu vilayetin Anadolu'nun tamamlayıcı bir parçası olduğu belirtildi. Hukuki açıdan hala Türkiye'ye bağlı olduğundan, İngiltere'nin yapmış olduğu anlaşmaların geçersiz olduğu; Anadolu'nun güney kesiminin kavşak noktasında olduğundan hem ticari hem güvenlik açısından elimizde olması gerektiği; Musul'un bize geri verilmesi gerektiği Türk Heyeti tarafından vurgulandı.

Lord Curzon, Türk iddialarına itirazlarda bulunarak İngiliz iddialarını öne sürdü. Biz Araplara sizi Türklerden kurtaracağız sözünü vererek Şerif Hüseyin'e verdiğimiz sözü tuttuğunu, Basra ve Bağdat'ın birleşmekten yana mı yoksa ayrılmak istediklerini mi sorduk. Musul, Bağdat ve Basra bölünmez bir bütünün parçası olduğunu, ayrılmak istemediklerini söylediler. 1919 Paris Barış Konferansı'nda manda rejimi kabul edildi. Sevr Anlaşması'yla da bunun doğrulandığı, Suriye sınırının bu şekilde tespit edildiğini belirtti. Faysal 1921'de Irak kralı seçildiğinde 1922 Ekim'de İngiltere ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Irak'tan toprak vermemeyi ve toprak kiralatmamayı yükümlenmekteydi. İsmet Paşa, manda rejimi ile ilgilenmediğini ileri sürerken, Osmanlı borçları görüşülürken, borcun mütareke yapıldığı tarihten itibaren manda idaresi altındaki ülkelere bölüştürülmesini ileri sürerken manda rejimlerini tanıdığını gösterdiğini ileri sürüldü. Milletler Cemiyeti rızası olmaksızın mandater idareyi bırakmayacaklarını ileri sürdü. Musul işgal altında olmayıp burada yerli halktan alınan askerlerin kontrolünde olduğunu da açıkladı. Dolayısıyla burayı manda idaresi kontrolünden çıkarıp Türklere bırakmak imkânsız olduğunu söyledi³⁰.

İngiliz temsilcisi Türk iddialarını teker teker karşı çıkararak bölgede Türk nüfusunun az olduğunu; Musul'un ekonomik açıdan Anadolu'ya bağlı olmadığını, batıda Halep ile Suriye'ye, güneyde de Bağdat ile olduğunu; ithalatının da Türkiye üzerinden yapılmadığını ileri sürdü³¹. Stratejik açıdan Türklerin ileri sürdüğü gerekçelere de katılmadığını, Musul'un mütareke imzalanmadan büyük kısmını ele geçirdiğini, mütareke haberi gelmeden İngiliz kuvvetleri

30 S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları-Belgeler**, s. 357.

31 **A.g.e.**, ss. 360-361.

kentten 13 km uzakta olduğunu, 3 Kasım'da kenti işgal ettiklerini söyledi. Türk komutanı, mütarekeyi 4 Kasım'dan önce öğrenmediğini, 9 Kasım'da Türk Hükümeti Musul'u boşaltma emrini verdiğini söyledi. Ayrıca Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi Müttefiklere stratejik gördükleri yerleri işgal hakkı tanıdığını ifade etti. İngiliz Hükümeti'nin Musul'u elinde tutma isteği petrol ile ilgili değildir. Burada görevli olduğundan beri hiçbir petrol kralı ile görüşmediğini pazarlık yapmadığını belirtti. Savaştan önce Türk Hükümeti bir İngiliz "Turkish Petroleum Co." Şirketi'ne imtiyaz vermiş, Almanlar yenilince onların payları da İngiliz şirketine geçmişti. Plebisit yapmanın da çözüm getirmeyeceğini, bir sonuca varılamayacağını söyledi³². Dolayısıyla bölgede plebisit yapılması oldukça zordur.

Lozan'daki Musul üzerindeki tartışmalar bir sonuca varmaktan uzaktı. Amerikan delegesi de Musul sorununa hakem havale edilmesinden yana tavır koydu. Dolayısıyla Musul konusunda Türkiye kendisini destekleyecek bir müttefike sahip değildi³³. Curzon, sorunun Milletler Cemiyeti tarafından incelenmesi ve bir karara bağlanmasını teklif etti. Teklif kabul edilmediği takdirde 11. maddesi uyarınca İngiltere, Milletler Cemiyetine başvurarak uluslararası barışın tehlikeye düştüğünü belirtecektir. Meclis bu sorunu inceledikten sonra, Türk Hükümetini davasını açıklamaya çağırarak, Türk Hükümeti buna yanaşmazsa, Misak'ta öngörülen zorlama tedbirler harekete geçileceğini İngiliz Başbakanı İsmet Paşa'ya söyledi³⁴. Diğer taraftan Milletler Cemiyeti, tarafların karşılıklı olarak görüşlerini bildirmelerini Türkiye ve İngiltere'den isteyecektir. Sorunu yerinde incelemek üzere Cemiyet bir komisyon kuracaktır. Komisyonunda Türk Temsilci Heyeti ile İngiliz Temsilci Heyeti eşit düzeyde olacağını, mümkün olacak tarzda komisyon tarafsız bir inceleme yapacağı belirtildi. Bunun yanı sıra Meclis, Misak'ın 5'inci maddesi uyarınca, oybirliği ile karar almak zorunda olduğunu, Türkiye'nin rızası olmaksızın bir karar veremeyeceğini Lord Curzon ifade etti³⁵.

Lord Curzon, konuşmasının devamında Türkiye, Musul konusunda ısrarlı olduğu takdirde Milletler Cemiyetinin zorlama tedbirler alacağını, almak zorunda kalacağını İsmet Paşa'ya söylerken bir bakıma onu üstü kapalı bir şekil-

32 **Documents on British Foreign Policy 1919-1939**, Volume 18: Greece and Turkey September 3, 1922-July 24, 1923, s. 345.

33 B. N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 399.

34 S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları-Belgeler**, s. 374.

35 S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları-Belgeler**, s. 373.

de tehdit etmekteydi. Türk tarafı Musul konusunda ya bu teklifi kabul edecek ya da Milletler Cemiyetinin tehdidi ile karşı karşıya kalacaktı. Konferansın diğer üyeleri de İngilizlerin bu görüşüne destek verdi. M. Lombard, İsmet Paşa'ya bunu sakın kafayla düşünmesini söyledi. Daha sonra İsmet Paşa, bu teklifi kabul ettiğini bildirdi. İngiltere, Musul sorununun Milletler Cemiyeti tarafından çözüleceğini belirtmesi aslında kendisinin uygun gördüğü bir çözümün kabul edilmesi ile eşdeğerdi. Misakın 5'inci maddesine göre kararların oybirliği ile alınması, İsmet Paşa'nın Musul konusunda itirazlarını ortadan kaldırdı. Türkiye, istemediği bir çözüme hayır oyu vererek Milletler Cemiyetinin alacağı kararı geçersiz sayabileceğini düşünmüştü.

Musul konusunda 3 Şubat 1923'te "İngiltere Krallığı Hükümeti, Barış Anlaşması'nın 3'üncü maddesinin 2'inci fıkrası hükmü konusunda, sözü geçen Anlaşmanın yürürlüğe konuluşundan başlayarak on iki aylık bir sürenin geçişine kadar, Türkiye ile Irak arasındaki sınırların saptanmasına girişilmesini Milletler Cemiyetinden rica etmek niyetinde olduğunu bildirir."³⁶ Böylelikle Musul sorunu daha sonra görüşülmek üzere sonraya bırakıldı. Lozan'da Musul konusunda bir anlaşmaya varılmış oldu.

Musul sorunu konferansta ele alındığı sıralarda İngilizler, Ankara'nın Rusya'nın öncülüğünde bir İslam federasyonu kurulması yönünde girişimler yönünde haberler aldığını, Rusya'nın Türkiye, Afganistan ve İran'dan oluşan bir blok kurmaya çalıştığını yönünde haberler aldı. Bu konferansın da Moskova'da 1922'nin sonlarına doğru gerçekleştirildiğini bildirmekteydi³⁷. Ancak bunun Lozan Konferansı sürdüğü sırada gerçekleşmesinin zor olduğu ifade edildi. İslami blok oluşturma Rusya'nın bir projesi olarak görülmekteydi. Ankara Hükümetinin, Afganistan ve İran ile bir ittifak yapmak için girişimleri olduğu İngiliz kaynaklarında belirtiliyordu. Lozan görüşmelerinin devam ettiği sırada böyle bir ittifak konferansta Türkiye'nin elini güçlendirilecekti.

TBMM'de, Lozan görüşmelerine genelde olumlu bir hava olsa da Musul konusunda itirazlar yükselmiştir. İngiltere'nin görüşmeleri uzattığı, bunun ülke aleyhine olacağı ifade edilmiştir. Musul hususunda, İngiltere ile bir sene içinde çözüme gidilmesi eleştirildi³⁸. Yapılan görüşmelerde Musul konusunda çok ciddi itirazların olmadığı da tutanaklarda görülmektedir. 27 Şubat 1923'te

36 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C 4, s. 15.

37 Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series 1 - Volume 18: Greece and Turkey September 3, 1922-July 24, 1923, January 24, 1923, s. 345.

38 TBMM Gizli Celse Zabıtları, 7 Şubat 1923, C 3, s. 3.

Lozan ile ilgili yapılan görüşmelerde Musul konusunda azda olsa eleştiriler yapıldığı görülmektedir³⁹. Rauf Bey, Musul'un Milletler Cemiyetine havale edilmesine olumlu bakmakta olup, Türkiye lehine gelişmeler olmasını ummaktadır. Meclis görüşmelerinde Lozan konusunda eleştiriler olmakla birlikte olumlu havadan bu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Lozan'da Musul sorunu tartışılırken her iki tarafın da iddialarından vazgeçmeyeceği anlaşılmıştır. Türkiye'nin, Musul'u Anadolu'nun bir uzantısı ve bölgede yaşayan insanların Türk yönetimini istediğini ileri sürmesine karşılık İngiltere bunu kabul etmedi. Musul, İngiltere açısından 1921 Kahire Konferansı ile Irak topraklarına katıldı. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında Araplara verdiği sözü tutamadı. İngiltere için Musul kentinin Türklere bırakılması demek Araplara ihanet etmekle birdi. Ayrıca Musul'un Türklere bırakılması demek Araplarda İngiliz aleyhtarı havanın güçlenmesine yetecek ve bölgedeki İngiliz varlığı tehlikeye düşebilecekti. Bu nedenle Türk taleplerine ve tezlerine hep karşı çıktı. Türkiye savaştan yeni çıktığı için yeni bir savaşa başlaması neredeyse imkânsızdı. Böyle olunca konunun Milletler Cemiyetine havale edilmesine onay verdi. Onay verirken Milletler Cemiyeti Meclisinde alınacak kararın oybirliği esasına göre olacağı esastı. Bu nedenle Türkiye kendi aleyhinde bir karara evet demeyeceği için konunun Milletler Cemiyetine gitmesinde bir sakınca görmedi. İngiltere, üstü kapalı biçimde Türkiye'nin teklifi ret ettiği takdirde konuyu Milletler Cemiyetine götüreceğini bildirdi. Milletler Cemiyeti, Türkiye'yi barışı tehdit eden taraf olarak kabul ettiğinde Türkiye'ye karşı zorlama tedbirler alabilecekti. İsmet Paşa böyle bir risk ile karşı karşıya kalmak istemedi. Milletler Cemiyeti dünya barışını koruyarak, bir daha savaş çıkmayacağını garantisi olarak görülmekteydi. Böyle olunca Türkiye, Lozan Konferansı kesintiye uğramadan hemen önce Musul konusunda İngiltere ile anlaştı. Bazı İnkılap Tarihi kitaplarında Musul konusu Lozan Konferansı'nın kesilmesi nedenlerinden biri olarak gösterilmesi sürekli tekrarlanan yanlış bir algının yerleşmesine neden oldu.

39 Musul'un bir sene sonraya bırakmak Musul'u kaybetmek demektir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, 27 Şubat 1923, C 3, s. 1309.

KAYNAKÇA

BUSCH, Briton Cooper, **Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923**, New York, 1976.

CROZIER, Andrew J., "The Establishment of the Mandate System 1919-25: Some Problems Created by Paris Peace Conference", **Journal of Contemporary History**, July 1979, Vol.14, S 3.

Documets on British Foreign Policy, 1919-1939, Vol.6, Central Europe, June 1919-January 1920

EDMONDS, C.J., **Kurds, Turks and Arabs**, New York, 1957.

FROMKIN, David., **Barışa Son Veren Barış**, İstanbul, 1994.

HELMREICH, Paul C., **Sevr Entrikaları**, İstanbul, 1996.

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, C I, İstanbul, 2001.

OLCAY, Osman, **Sevr Anlaşmasına Doğru**, Ankara, 1981.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Günlüğü**, Ankara, 2012.

TBMM Gizli Celse Zabıtları

ULRICHSEN, Kristian Coates, **Birtish Middle East 1914-1922**, London, 2011.

WALLACH, Janet, **Desert Queen, The Extraordinary Life of Gertrude Bell**, London, 1999.

YÜZYILLIK HESAPLAŞMA LOZAN'DA BOĞAZLAR SORUNU

Sadık ERDAŞ*

Özet

Rusya'nın sıcak denizlere ve emperyal hedeflere ulaşmak amacıyla Boğazlara yönelmesi ile başlayan, 18. yüzyılın son çeyreğinde Hindistan'a yerleşen İngiltere'nin Boğazlar'la ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ile ilgilenmesiyle devam eden ve Karadeniz'in dünya ticaretine açılması gibi gelişmeler üzerine olgunlaşan Boğazlar meselesi, 19. yüzyıldan itibaren sıcak ya da soğuk bir çok savaşa ve devletlerarası krize neden olmuştur.

Soruna çözüm arayışlarından biri olan Lozan Barış Konferansı, meselenin bütün taraflarını bir araya getiren ve üretilecek çözümünde o denli geniş kabul göreceği bir fırsat olması açısından önemli ve aynı zamanda yüz yıllık bir hesaplaşma platformudur.

Bu bağlamda Lozan'da, Boğazlar'la ilgili üç farklı görüşün ortaya çıktığı ve birbirleriyle çelişkili üç tezin uzlaştırılması için büyük çabalar sarf edildiği söylenebilir.

Boğazlar'ın hem ticaret hem de savaş gemilerine mutlak olarak açılması, bu açıklığın teminatı olarak Boğazın iki tarafının askersizleştirilmesi, uluslararası bir komisyonun bu işi idare ve kontrol etmesi esaslarındayanan İngiliz önerisi, Boğazlarda Türk hakimiyetini ve sınırlı bir özgürlük sağlayan Türk önerisi ve Boğazları savaş gemilerine kapatan ve doğal olarak Karadeniz'i bir Sovyet "mare clousum"u haline getiren Sovyet önerisidir.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Katılımcılar tarafından Boğazların ticaret gemilerine tam açıklığı kabul edildikten sonra, Boğazlar bölgesinin askersizleştirilmesi, bu gerçekleşecek ise Türkiye'nin güvenlik endişesini giderecek garantilerin ne olacağı, kurulacak olan Boğazlar Komisyonu'nun görev ve sorumluluk alanlarının ne olacağı zemininde yapılan tartışmalar Lozan görüşmelerine damga vurmuştur.

Türkiye çok arzuladığı ve şiddetle ihtiyaç duyduğu barışı sağlamak adına, kendisine verilen garantiler ve Milletler Cemiyeti'nin kolektif güvenlik alanında etkin bir rol oynayacağı umuduyla egemenlik haklarıyla çelişkili bazı uygulamaları kabul etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lozan,Boğazlar, Türk Boğazları, Boğazlar Sorunu.

HUNDRED-YEAR-OLD SETTLEMENT STRAITS QUESTION IN LAUSANNE

Abstract

Taking its starting point from the time when Russia headed for the Straits so as to reach the warm waters and imperial goals, and continuing with the interest of England, which took hold of India in the last quarter of the 18th century, in territorial integrity of Ottoman Empire, and finally maturing upon the developments such as opening of the Black Sea to trade, the Straits question has led to many hot or cold war or interstate crises since the beginning of the 19th century.

One of the solution seeking to the problem, Treaty of Lausanne, is significant and at the same time is a hundred-year-old settlement platform in terms of being an opportunity to collect all sides of the question, and being so broadly well- accepted on the solution to be produced.

In this respect, it can be said that, in Lausanne three different aspects about Straits emerged and great efforts had been made, in order to reconcile these three thesis which are contradictory with each other.

Straits opening to merchant ships as well as to battleships in absolute terms, demilitarization of the both sides of the Straits as an assurance of this openness, British proposal, which is relying on the basis of an International Council's administration and control on this work, Turkish proposal which provides Turkish hegemony and a restricted freedom on Straits, and Soviet proposal which closes the straits to the battleships and as a matter of course, transforming the Black Sea into a Soviet 'mare clausum.'

After getting accepted of Straits' total openness by the participants, demilitarization in the Straits' area and, just in case it materializes, what will be the guarantees that allay Turkey's safety concern, what will be the missions and

responsibilities of Straits Council which will be established, based on arguments left its mark on the Treaty of Lausanne.

In the name of bringing about peace that has been desired and intensely needed, Turkey, accepted some applications that is contradictory to sovereignty rights in the hope of guarantees that have been given to itself and it will be playing an active role in the margin of collective security of United Nations.

Key Words: Lousanne, Straits,Turkish Straits,Sraits Questions.

Bir taraftan Rusya'nın bir Karadeniz devleti olarak sıcak denizlere ve emperyal hedeflere ulaşmak amacıyla Boğazlara yönelmesi öte yandan 18. yüzyılın son çeyreğinde Amerika kıtasını kaybeden İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmesi ve Hint yolu güvenliği çerçevesinde Boğazlarla ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ile ilgilenmeye başlaması, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun, içinde bulunduğu güçsüzlükle doğru orantılı olarak varlığını büyük devletlerden birine dayanarak sağlama durumuna düşmesi ve şüphesiz 1829 Edirne Antlaşması'ndan itibaren Karadeniz'in dünya ticaretine açılması gibi gelişmeler üzerine başlayan Boğazlar meselesi, 19. yüzyıl boyunca büyük devletler arasında sıcak ya da soğuk bir çok savaşa ve krize neden oldu.

20. yüzyıla beraber Şark meselesine bir çözüm olarak üretilen Sevr projesinin başarıyla tamamlanan Milli Mücadele hareketiyle uygulama imkanı bulamaması, bu konuda tüm dikkatlerin Lozan'a çevrilmesini sağladı. Zira yakın doğu sorunu ile ilgili olarak Lozan'da yapılacak barış görüşmelerinde Şark meselesinin en önemli konusu ve aynı zamanda Adriyatik'ten Himalayalar'a kadar uzanan ve Türk Boğazlarında düğümlenen "Büyük Oyun"un sahnelenme merkezi olan Boğazlar meselesinin, burada gündeme gelmemesi düşünülemezdi.

Öte yandan 1841 sözleşmesinden bu yana Boğazlarla ilgili karar ve uygulamalarda soruna taraf olan ülkelerden en az biri geri plana itilmiş ve üretilen çözüm daha başlangıçta tartışmalı bir hal almıştır. Bu bakımdan Lozan, Boğazlar görüşmelerinde bir ilk olarak eşit taraflar arasında bir müzakere konusu olmuş ve bu durum alınacak kararların geçerliliği ve devamlılığı konusunda neredeyse yüz yıldır görülmeyen bir ümit ışığı yansıtmıştır.

Konferans Stratejilerinin Belirlenmesi ve Ön Hazırlıklar

1922 sonbaharında Ankara Hükümeti ve Müttefikler arasında barışa yönelik görüşmeler olurken toplanması düşünülen konferansta izlenecek politikalar da belirleniyordu. Boğazlar meselesi konusunda Türkiye'nin elinde Lozan

öncesi üç temel belge bulunmakta idi. Bunlardan ilki, milli mücadelenin yol haritası olan Misak-ı Milli'nin Boğazlarla ilgili maddesi, ikincisi de 16 Mart 1921 tarihli Türk-Sovyet antlaşmasının yine boğazlara yönelik maddesidir. Üçüncüsü ise Lozan'a giden heyete verilen talimattır. 14 maddeden oluşan bu talimatta¹ sadece üç maddede görüşmelerin kesilebilirliğinden bahsedilmektedir ki bu maddeler, Doğu sınırında bir Ermeni yurdunun mevzubahis olamayacağı, Kapitülasyonların kabul edilemeyeceği ve son olarak talimatın 7.maddesinde yer alan “Boğazlarda ve Gelibolu yarımadasında yabancı bir askeri kuvvet kabul edilemez. Eğer bu babdaki müzakere inkıtai mücip ise Ankara'ya malumat verileceğidir”. Bu son madde ilk ikisi kadar kesin olmakla beraber Ankara hükümetinin konuya verdiği önemi göstermesi açısından anlamlıdır.

Sorunun tarihi taraflarından İngiltere'nin Lozan'da Boğazlar meselesine yönelik en önemli hazırlık belgesi 15 Kasım 1922 tarihli ve Dışişleri Bakanlığı'nca H.G. Nicolson'a hazırlatılan Boğazların serbestliğine dair memorandumdur². Bu yönergede Boğazlar sorunu tarihi derinliği çerçevesinde incelenerek, konferansta yakın doğu sorununun hiçbir düzenlemeyle daimi olarak karara bağlanamayacağı ve bu nedenle Boğazlar konusunda savaştan öncekinden daha olumsuz bir duruma bırakmayarak Sevr anlaşması şartları hatırlatılmaktadır.

Boğazlar sorununun bir diğer önemli tarafı olan Sovyetler Birliği başlangıçta konferans için düşünülmemiştir. Bu bağlamda İtilaf devletleri 23 Eylül 1922 tarihli notalarıyla ilgili devletleri barış konferansına çağırırken, Türkiye'yle savaşa katılmamış olması gerekçesiyle Sovyet Rusya'ya çağrıda bulunmadılar³. Bu gelişme üzerine Sovyetler Birliği, bir taraftan Ankara Büyükelçisi Aralov vasıtasıyla Ankara nezdinde harekete geçerek Sovyetler'in konferansa katılması için girişimlerde bulunmuşlar ve bunun sonucu olarakta Ankaradan bu konuda çalışacaklarına dair söz almıştır⁴ ve diğer taraftanda da 24 Eylül

- 1 **Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge, 1919–1923**, C 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, Belge 90, s. 494–498.
- 2 Editör Medlicott, W., Dakin, D. **Documents on British Foreign Policy, 1919–1939 (First series Vol. XVIII), Greece and Turkey, September 3. 1922–July 24. 1923**, London, 1972, Appendix I, s. 974–983.
- 3 A.M.Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, Çeviren; Ataol Behramoğlu, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 305.
- 4 Stefanos, Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkiler-Ekim Devriminden “Millî Mücadele”ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, Belge No: 188, s. 518; Mim Kemal Öke, **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı 1922-23**, İstanbul, 1983, Belge 38.

tarihinde Karahan imzalı bir nota ile konferansa katılma isteğini yinelemiştir. Bu nota ile “yakın doğudaki olayların temelinde Türk milletinin toprakları üzerinde tam egemenliğinin fiilen kurulması olduğu belirtilerek, bu egemenliğe ilkadımda İstanbul ve Boğazların dahil edilmesi gerektiği, oysa Avrupa devletleri ve Büyük Britanya'nın Türkiye'ye ait toprakları ve Boğazları geri vermemekte ısrar ettikleri ve buna gerekçe olarakta Boğazların serbestliğini ileri sürdükleri belirtilir. Boğazların serbestisinin her şeyden önce Karadeniz'e kıyısı olan devletlere gerektiğini savunan nota, Misak-ı Milli'ye ve 1921 tarihli Türk-Sovyet antlaşmasınının 5. maddesine atıf yaparak, Türkiye ve Rusya'nın Boğazlardan geçiş serbestisinin uygulanacağı statü konusunda anlaşmaya vardıklarını, bu nedenle Batılı devletleri, ilgili devletlerin hayati çıkarlarının görmezlikten gelinmemesi konusunda uyararak Rusya'nın katılmadığı bir toplantıda alınacak bir kararın geçerli ve uzun ömürlü olmayacağını hatırlatmaktadır.⁵

Sovyetler'in toplanacak konferansa katılmak için Ankara ve Moskova'daki Türk diplomatik temsilcileri nezdindeki girişimleri devam ederken Türkiye 4 Ekimde Hariciye Vekili Yusuf Kemal imzasıyla verdiği nota ile Müttefik Devletlerin davetini kabul ediyor ve “konferansta yegane önemli meselenin boğazların denetimi olacağını, oysa ki konuyla çok yakından ilgili olan ve katılımları, tespit edilecek rejimi daha kalıcı kılarak gelecekte anlaşmazlıklar doğmasını önleyecek olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın davet edilmemiş olması karşısında duyduğu şaşkınlığı belirterek, bu üç devletin de konferansa müttefikler tarafından davet edilmiş diğer iki devlet gibi davet edilmelerini “ısrarla” teklif ediyordu”⁶.

Öte yandan Sovyetler Birliği de konferansa tam üye olarak katılmak amacıyla müttefik devletlere 19 Ekim'de bir nota vererek⁷ Rusya'nın coğrafi durumu ve Yakın Doğu devletleriyle olan politik durumuna dikkat çekilerek boğazlar konusunun Yakın Doğu sorunlarından ayrılamayacağını, boğazların

5 Yerasimos, **a.g.e.**, Belge No: 189., s. 519. Bu arada Kafkas Cumhuriyetleri de 27 Eylül tarihli bir nota ile Yakın doğu ve özellikle Boğazlar sorunun görüşülmesi amacıyla düzenlenecek konferansa çağrılmamalarını protesto ve Boğazlarla ilgili alınacak ve çıkarlarını zedeleyici hiçbir kararı kabul etmeyeceklerini beyan ederler. **A.g.e.**, Belge No; 190, s. 522.

6 Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri: (1920-1953)**, Ankara, 1991, s. 88. Ayrıca nota metni için bkz.; (Edit.) Medlicott, W., Dakin, D. **Documents on British Foreign Policy, 1919-1939 (First series Vol.XVIII)**, Belge No: 92,

7 Yerasimos, **a.g.e.**, Belge No: 194, s. 530-531.

güvenliği ve uygulanacak rejimin ayrı bir konferansta ele alınmasının sakıncalarına dikkat çekmiştir.⁸

Sovyet lideri Lenin'in 27 Ekimde Batılı bir gazetecinin Boğazlar Sorununun çözümüne ilişkin Rus programının ne olduğu sorusuna verdiği cevap Sovyetlerin Lozan'da sergileyecekleri tavrın ipuçlarını vermesi açısından önemlidir.⁹ Lenin'e göre "barış ve savaş zamanlarında boğazlar tüm savaş gemilerine kapanmalı, boğazların deniz ticaretine tam bir serbestlikle açılması ve Türkiye'nin ulusal isteklerinin karşılanması" gerekmektedir. Bu bakış Sovyet temsilcileri tarafında konferans boyu tavizsiz bir şekilde dile getirilecektir.

İsmet İnönü Dışişleri Bakanı olduktan sonra ve Lozan'a gitmeden hemen önce, Büyükelçi Aralov kendisini ziyaret ederek, kendilerinin konferansa tam katılımlarını gündeme getirmişti. Bunun üzerine İnönü, "Lozan Konferansı'na düşman bulunduğumuz devletlerle beraber Rusya'nın da katılmasını istemeyeceklerini, zira böyle bir durum ile, Osmanlı idaresinin politikasını benimsemiş bir duruma düşebileceklerini bunun da eskiden büyük devletlerle yapılan anlaşmaları hatırlatacak bir durum yaratacağını bildirerek"¹⁰ Sovyet isteklerini taktiksel bir manevra ile geçersiz kılmaya çalışmıştır.

Lozan Konferansı'nda Boğazlar

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki en önemli diplomatik toplantılardan biri olan Lozan Konferansı 20 Kasım'da başlamış, Lozan'da münakaşa edilen en önemli işlerden biri, siyasi önemi dolayısıyla da belki de en önemlisi Boğazlar Meselesi olmuştur. Bu nedenle Curzon meselenin de ele alınacağı "Ülke ve Arazi Komisyonu" başkanlığını üzerine alarak ve bunu da ustaca kullanarak, konferans gündemini ve seyrini kendisi belirlemeyi başarmıştır.

4 Aralık'ta Curzon müttefik birliğini sürdürebilmek ve Türkiye ile Rusya'nın arasını açabilmek amacıyla¹¹ gündeme getirmesi üzerine Boğazlar konusunu görüşmeye başlayan konferansta, Boğazlarla ilgili üç farklı görüş

8 **A.g.e.**, Belge No: 198, s. 538.

9 **BCA**. Özel Kalem, Belge No: 1349, 18.06.1946, F.11/030.1/101.624.2 Bu belgeye göre adı geçen beyanat 10 Kasım 1922'de Pravda gazetesinde yayınlanmış ve 1946'da Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik çerçevesinde Boğazlarla ilgili Sovyet görüşünü aydınlatmak amacıyla Moskova Basın Ateşeliğince Ankara'ya iletilmiştir. Belge için ayrıca Yerasimos, **a.g.e.**, No:197, s. 535-537 ve A.M. Şamsutdinov, **a.g.e.**, s. 317-318.

10 İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 48.

11 Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan. Taktik-Stratejik - Diplomatik Mücadele. 1922-1923**, Çeviren: Mehmet Morali, Alfa Basın Yayın, İstanbul, 2011, s. 92

ortaya çıkmış ve birbirinden ayrı bu üç tezin uzlaştırılması büyük çabalar gerektirmiştir.

Bu üç tez;

1- Boğazların hem de ticaret hemde savaş gemilerine mutlak olarak açılması, bu açıklığın teminatı olarak Boğazın iki tarafının askersizleştirilmesi, ve uluslararası bir komisyonun bu işi idare ve kontrol etmesi esasına dayanan İngiliz görüşüdür ki - bu görüşe diğer müttefik devletleri ve bölge ülkeleri de katılmışlardır - aslında bu İngiliz deniz kuvvetlerinin baskın etkisini korumaya yöneliktir,

2- Boğazlarda Türk hakimiyetini ve sınırlı bir özgürlük sağlayan Türk önerisi,

3- Boğazları savaş gemilerine kapatan ve doğal olarak Karadeniz'i bir Sovyet "mare clousum"u haline getiren ve Türk egemenliğini savunan Sovyet önerisidir.

Yukarıda belirtilen tarihli oturumda Lord Curzon, konferansa sunulan en önemli sorunlardan birinin Boğazlar Sorunu olduğunu söyleyerek konuşmasına başlamış ve sorunun bütün dünyayı ilgilendirdiğini ve bu su yolunun son yüzyıl içinde çeşitli antlaşmalara konu olduğunu ve Boğazların gelecekteki rejimini düzenlemeyi konferansın başaracağını umduğunu belirterek öncelikle Türk tarafını sonra da diğer temsilcilerin dinleneceğini söylemiştir.¹² Ancak İsmet Paşa, TBMM hükümetinin 4 Ekim 1922 tarihli notasında Boğazlar sorununun ancak Rusya'nın, Ukrayna'nın ve Gürcistan'ın katılımlarıyla görüşülebileceğini müttefik devletlerin bilgisine sunduğunu, dolayısıyla bu devletlerin temsilcilerini konferansta görmekten mutluluk duyduğunu ifade ederek Boğazlara ilişkin Misak-ı Milli maddesini okumakla yetinmiş ve şimdilik başka bir şey söylemeyeceğini belirtmiştir.¹³

Tartışmalara ve tarafların görüşlerine hakim olmak isteyen İnönü'ye göre dünyada en güçlü donanmaya sahip bulunan İngilizler, Lozan'da Boğazlar Sorununu en önemli mesele olarak görüyorlardı. Dolayısıyla kendisi uzlaşmacı bir tavır izlerse, bu tutumun Türkiye'nin tatmin edici bir barışa kavuşmasına yardımcı olacağına inanıyor ve konferansın bu sorundan dolayı kesintiye uğramasını her bakımdan önlemeye çalışıyordu.¹⁴

12 Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Çev.: S. L. Meray, Takım I, C I, Ankara, 2001, s. 132.

13 **A.g.e.**, s. 130-131; Cemil Bilsel, **Lozan II**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933, s. 345.

14 **Lozan Barış Konferansı...**, İsmet İnönü Önsözü, s. VII.

Boğazlar Meselesinin görüşüleceği toplantı, özellikle de Sovyet delegasyonunun görüşleri her tarafta büyük bir merak ve heyecan uyandırıyor, bu meselenin müzakeresi sonunda konferansın sonucunun anlaşılacağına inananların sayısı çoğalmaya başlıyordu.¹⁵

Böyle bir ortamda söz alan Çiçerin “Boğazların barışçıl deniz ulaşımına sürekli olarak serbest olmasının kesin bir şekilde ve hiçbir kısıtlama olmadan sağlanmasını, Karadeniz’de barışın korunması, Karadeniz kıyıları ile İstanbul’un güvenliğinin garanti altına alınmasını, başka bir deyişle savaşta ve barışta Türkiye’den başka bütün devletlerin savaş gemilerine, silahlı gemilere ve askeri uçaklara sürekli olarak kapalı bulundurulmasını...” istiyor ve Türk halkının kendi ülkesi ve suları üzerindeki bütün haklarının etkili olarak yeniden sağlanmalıdır diyordu¹⁶.

Görüldüğü gibi, Sovyetler bu görüş ile bütün 19. yy boyunca ısrarla açmaya çalıştıkları Türk boğazlarının kendileri için açık olması ilkesini terk edip, Boğazların bütün devletlerin savaş gemilerine kapatılması tezini ortaya atmışlardır. 180 derecelik bu değişim aslında, ideolojik bir ayırımdan ziyade “Boğazların İtilaf Devletlerinin kontrolü altında bulunduğu 1918-1922 yıllarında General Denikin ve Wrangel, ordularının her türlü ihtiyaçlarının batılı devletlerce ve Boğazlar yoluyla giderilmesi tecrübesi ve Karadeniz’de donanma kuracak bir güçten yoksun olmalarından ve bunun etkisiyle güvenlik endişelerinden” kaynaklanmaktadır.¹⁷ Bu olaylar ve 1853-1856 Kırım Harbi tecrübesi göstermiştir ki, Karadeniz Sovyet Rusya’nın yumuşak karnıdır.

6 Aralık tarihli oturumda L. Curzon, Boğazlar sorununun sürekli ve tatmin edici bir çözüm yolu olarak bakmanın mümkün olup olmadığını, konferansta temsil edilmekte olan Karadenize kıyıdaş devletlerle, savaş öncesinde ve şimdi Boğazlardan transit geçen ticaretin en büyük kısmını paylaşmakta olan Fransa, İtalya, İngiltere, Yunanistan ve ABD ve aynı zamanda Rusya’dan ve Türkiye’den sormakta olduğunu belirtir¹⁸ ve bu aşamada müttefik devletlerin tekliflerini iletir.¹⁹

15 Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 108-109.

16 Seha Meray, **a.g.e.**, C 1, s. 134 vd.

17 Vali, Ference, **The Turkish Straits and NATO**, California, 1972, s. 32.

18 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 145-146.

19 Teklifler Boğazların Serbestliği ve Boğazlar Bölgesinin Askerlikten Arındırılması Başlıklarıyla Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonuna sunuldu. **A.g.e.**, s. 155-161.

Gerçekten de Tablo 1'de yer alan 1924 verilerine bakılacak olursa Curzon tarafından bahsedilen bu devletlerin Türk Boğazlarını en fazla kullanan devletler olduğu görülür.

Bayrak	Toplam Geçiş	Top. Geçiş Yüzde	Toplam Tonaj	Topl.Tonaj Yüzde
İngiltere	972	%18.58	1.984.783	%25.95
İtalya	828	%15.83	1.518.052	%19.85
Yunanistan	712	%13.61	827.250	%10.81
Fransa	300	%5.73	570.412	%7.45
Romanya	318	%6.08	364.134	%4.76
Genel Toplam	5.230		7.646.550	

Tablo 1: 1924 Verilerine Göre Türk Boğazlarını En Fazla Kullanan İlk Beş Devlet.

Kaynak: Rapport de la Commission des Detroits a la Societe des Nations, Annee 1925, İstanbul, 1926, s. 50

Bu devletler Boğaz trafiğinin toplam geçişte yaklaşık %60'ını, toplam tonaj olarakta yaklaşık % 70 kadarını ellerinde bulundurmaktadırlar. 1924 verilerine göre Boğazları kullanan devletler sıralamasında 8. sırada bulunan Sovyet Rusya'nın, Türkiye'nin ve Bulgaristan gibi diğer bölge ülkelerinin geçiş istatistikleri eklendiğinde bu yüzdeler daha da yukarılara çıkacaktır ki, bu durum Curzon'un ortaya koyduğu teze doğruluk kazandırmaktadır. Zira bu devletler sorunla sadece siyasal açıdan değil, Boğazları en fazla kullanan devletler olması sebebiyle de ilgilenmektedirler. Dolayısıyla Lozan'da böyle bir katılımı alınacak karar sorunların tarafı olan devletlerin ortak kararı olması açısından oldukça önem taşımaktadır.

Boğazların savaş gemilerine kapalı olması ilkesini 1914'e kadar hararetle biçimde savunan İngiltere bu konferansta serbest geçiş savunucusu durumuna gelmiştir. Bunun nedeni, İngiltere'nin Sovyet Rusya'yı Karadeniz'de göz altına bulundurma zorunluluğunu hissetmesidir²⁰. Aksi halde yani İngiltere savaş

20 Yüksel İnan, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Turhan Kitapevi, Ankara, 1995, s. 27.

filosunu Karadeniz'e gönderemezse Tuna Nehri'nin daimi bir Türk-Rus gölüne döküleceği endişesini taşımaktadır.²¹

Fransa ise, Boğazlardaki gemi işletme serbestliğinin devletler arasındaki ilişkilerin açılmasına ve bunun tabii neticesi olarak da sulhün teminine yardımcı ve temel olacağını, Boğazlara kıyası olan devletin emniyetini sağlam bir nizamla bağlamak şartıyla Boğazların açıklığının barış için bir tehlike arz etmeyeceğini belirtmiştir²².

Savaş ile beraber dikkatlerini Avrupa ve Orta Doğu'ya çeviren ABD, Lozan'a gözlemci statüsünde katılmasına rağmen konferansa hazırlıklı gelen nadir ülkelerden biridir²³. Bu devlet adına söz alan Child, Boğazların ülke farkı gözetmeksizin bütün ticaret gemilerine ve serbest denizlerde kolluk görevini yapmak, yurttaşlarının gemilerini korumak, felakete uğramışlara ve kamu yararına davranmak üzere savaş gemilerine açılmasını öne sürmüş ve Karadeniz ve Boğazların silahsızlandırılmasını önermiştir²⁴.

Romanya, Boğazların denizlere açılış kapısı olduğunu dolayısıyla Boğazların kapatılmasının iktisadi hayatını baltalayacağını ileri sürerek hiçbir kayıt olmaksızın savaş ve ticaret gemileri için serbest olmasını savunurken²⁵ Bulgaristan da uluslararası bir komisyon idaresi altında bütün ticaret gemilerinin savaş ve barış zamanlarında tam bir serbestlikle Boğazlardan geçebilmesini savunarak²⁶ müttefik devletlerin dümen suyunda hareket etmişlerdir.

Lozan'da, devletlerin teker teker ortaya koymuş oldukları bütün bu fikirler, bir noktada birleşmekteydi. Bu da Boğazların savaş ve barış zamanlarında ticaret gemilerine açık bulundurulmasıydı. Bu açıklığın yalnız prensip olarak değil fiili olarak temin etmek için bir komisyon kurulması ve Boğazın iki yakasını silahsızlandırma meseleleri ileri sürülmüştü. Lozan'da Boğazlarla ilgili esas mesele, bu önerilerde ve bu serbestliğin savaş gemilerine uygulanıp

21 Boğazların Serbestliğine Dair H.G. Nicolson tarafından hazırlanan memorandum; (Edit.) Medlicott, W., Dakin, D. **Documents on British Foreign Policy, 1919-1939**, (First series Vol.XVIII), Appendix I, s. 974-983.

22 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 150.

23 ABD Donanma Bakanlığınca hazırlanan ve politik tavsiyeler içeren rapor için bak, Howard, Harry N, **Turkey. The Straits and U.S. Policy**, Baltimore and London 1974, s. 110-112.

24 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 148-149; Howard H.N. **a.g.e.**, s. 115-116.

25 Seha Meray, **a.g.e.**, s.136 vd. ve T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türk Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923)**, Ankara, 1973, s. 51-52.

26 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 137-138 ve **Lozan**. s. 52.

uygulanamayacağı noktasında toplanıyordu. Müttefiklerin açıklık isteyen fikirleri ile Rusların savaş gemilerine bunun uygulanmaması yani Türk gemileri müstesna olmak üzere bütün savaş gemilerine kapalı bulunması fikri karşı karşıya gelmişti²⁷.

Rusya'nın harp gemilerine boğazları kapalı tutma fikrini ile sürerken dayandığı temel argümanlar şunlardı:

1- Boğazların kapalılığı, eskiden beri devletlerce kabul edilmiş, devletler hukuku kurallarına uygun bir yoldur;

2- Kapalılık, karşı karşıya gelen nüfuzlar arasında bir ara duvarı yaratmak suretiyle sulhu korur, eşitliği temin eder;

3- Boğazların açıklığı, en kuvvetli deniz devleti lehine eşitliği bozar.

Müttefikler ise, Rusya'nın bu delillerini, devletler hukukuna asıl uygun olan yolun Boğazların açıklığı olduğu iddialarıyla çürütmeye çalıştılar. Kapalılığın, devletlerarasındaki eşitliği değil tam aksine Karadeniz'de Rusya'nın üstünlüğünü sağlamaya matuf bir yol olduğunu, ticaret gemilerini korumak için harp gemilerinin de girmesinin şart olduğunu ileri sürüyorlardı.²⁸

İsmet Paşa, konferansın ilk oturumundan itibaren suskunluğu tercih edip Sovyetlerle İngilizleri karşı karşıya getirmeyi başarmıştır. Nitekim, 5 Aralık'ta Ankara'ya çektiği telgrafla ilk oturumdaki durumu özetleyerek, "Müttefikler ile Ruslar arasındaki asıl sorunun Boğazların savaş gemilerine açık veya kapalı olması olduğunu, tahkimatsız ve müdafaasız Boğazlar olabileceğini ifade etmekteyiz en mühim bir siyasi merhale olacaktır" demektedir ve bu noktayı kolay ve çabuk ifade etmek niyetinde olmadığını söylemektedir²⁹.

İsmet Paşa, 8 Aralık 1922 günkü oturumda yaptığı konuşmada, beş asırdan beri boğazların sahibi olan Türklerin, hiçbir zaman, dostlarını veya düşmanlarını, boğazların müdafaası yönünde, antlaşmaların dışında bir durumla karşı karşıya bırakmamış olduklarını, Boğazların şu veya bu suretle müdafaasına yöneltilebilecek tenkitlerin, ancak devletlerce konmuş olan kaidelere yöneltilebileceğini, yani bu kaidelerin Türkler tarafından tatbikine karşı ileri sürülemeyeceğini ifade ederek, Boğazlara tatbik edilmesini istediği usulü üç esasta topluyordu:

27 Cemil Bilsel, **Lozan**, C 2, İstanbul, 1933, Ahmet İhsan Matbaası, s. 368.

28 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 166 vd.

29 Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları**, C 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, Belge No 82, s. 167-168.

1- İstanbul ve Marmara'nın güvenliği için denizden ve karadan gelecek baskınlara karşı koruyacak garantiler verilmesi.

2- Karadeniz'e geçecek deniz kuvvetlerinin Boğazlarda ve Karadeniz'de bir tehlike yaratmamaları için sınırlandırılması.

3- Savaş ve barış zamanlarında ticaret gemileri için geçiş serbestliği.³⁰

Görülüyor ki İsmet Paşa, Boğazların savaş gemilerine ne mutlak kapalı olmasına, ne de mutlak açık olmasını kabul etmekteydi. Zira O, baştan beri ölçülü hareket etmiş ve mutlak kapalılığı savunmamıştır. Zira dünyadaki bütün Boğazlara uygulanan uluslararası kaidenin kabulünde birleşmiş olan devletlere karşı Rus tezini iltizam etmeyi faydalı görmemişti.³¹ İsmet Paşa, Boğazlar sorununun barışın önündeki ana engellerden biri olduğuna inanmıştı. Eğer Türkiye tatminkâr bir sonuç elde ederse İngiltere'yle anlaşmaya varmak zorundaydı³².

İsmet Paşa'nın Boğazlarla ilgili Türk görüşünü resmen açıklaması müttefikleri memnun ederken Sovyetleri kızdırdı. Bu kızgınlıkla Sovyetler Lozan'da basın aracılığıyla ve Ankara'daki büyükelçilikleri kanalıyla Türk delegasyonu üzerinde bir baskı kurmaya çalıştılar³³. Bu bağlamda Aralov 9 Aralık'ta Başbakan Rauf Bey'e Karahan'ın notasını tevdi ederek "Karadeniz'e savaş gemilerinin serbestçe geçişini Rusya'nın kati olarak kabul etmeyeceğini, eğer Lozan'da Türk heyetinin bunu kabul etmesi durumunda bunu Moskova anlaşmasını ihlal ve hasmane bir tutum telakki edeceklerini açıklıyordu³⁴.

Müttefikler hazırladıkları yeni projelerinde, Karadeniz'e her devletin geçireceği kuvvet miktarını, Karadeniz de kuvvet yok ise on bin tonu geçmeyen üç gemi olarak, var ise o kuvvet kadar olmasını kararlaştırdılar. Netice itibarıyla boğazların harp gemilerine kayıt ve şart altında ve mahdut derecede açıklığı esası kabul edilmiş oluyordu.

Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde, ticaret ve savaş gemilerinin boğazlardan geçişi ile ilgili olarak tespit edilen hükümler şöyledir:

1- Ticaret gemileri ve askeri olmayan taşıt uçaklarının geçişi için kabul edilen kurallar barış ve savaş zamanlarında ayrılmıştır:

30 Seha Meray, **a.g.e.**, s.165.

31 Cemil Bilsel, **a.g.e.**, s. 373.

32 İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 71-72.

33 Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 207-208 ve Rıza Nur-Joseph C. Grew, **Lozan Barış Konferansı'nın Perde Arkası (1922-1923)**, Hazırlayan: Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 105 vd.

34 Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 192 vd.

a- Barışta ve Türkiye'nin tarafsız olduğu bir savaş halinde: Uluslararası sıhhi hükümler ve kılavuzluk fener ve yedeğe alma gibi doğrudan doğruya sağlanan hizmetler dışarıda tutulmak üzere, geçiş, bayrak ne olursa olsun, hiçbir muameleye tabi olmaksızın, harç ve masrafsız tam serbesttir.

b- Türkiye'nin muharip olduğu harp halinde ise, tarafsız gemiler için seyrüsefer, düşmana yardım etmemek şartı ile serbesttir. Türkiye, harp ettiği devletin gemilerine ise uluslararası hukukun kabul ettiği tedbirleri uygulama hakkına sahiptir.

2- Harp gemileri, yardımcı gemiler ve askeri uçaklar için de savaş ve barış durumları ayrılmıştır:

a- Barışta: Karadeniz dışı devletlerin Boğazlardan geçirebilecekleri en büyük kuvvet, geçiş sırasında Karadeniz devletlerine ait en kuvvetli filoyu aşamaz. Herhangi bir zamanda, yani Karadeniz'de kuvvet olmadığı zaman, bu denizde kıyıya sahip olmayan devletler, sayısı üçü aşmayan ve hiçbirinin tonajı on bin tonu geçmemek şartıyla kuvvet sokabileceklerdir.

b- Harp halinde: Türkiye tarafsız ise, barış zamanındaki geçiş kuralları uygulanacaktır. Ancak muharip harp gemilerinin ve uçaklarının boğazların ele geçirmeye teşebbüs etmeleri veya düşmanca hareketlerde bulunmaları yasaktır. Türkiye muharip ise, Tarafsız harp gemileri ve askeri uçaklar için, aynı kısıntılarla geçiş serbestisi devam edecektir³⁵.

Lozan Sözleşmesi, Boğazlardan geçiş konusunda, barış ve harp hallerinde, bütün ticaret ve harp gemileri lehine tam geçme serbestisi kabul etmekte, gerek Türk kara sularında, gerek boğazlar üzerindeki hava sahasında Türk egemenliğini sınırlamaktaydı.

Boğazların Askersizleştirilmesi:

Müttefikler tarafından 6.12.1922 günü verilen Ek-B projesinde, Boğazlar tabirinden Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazı'nın kastedildiği belirtilerek, bu bölgede serbest geçişe engel olabilecek her hangi bir askeri tesisin bulundurulmaması; nerelerin askersiz mıntika sayılması gerektiği; savaş durumunda Türkiye savaşan devlet hakkını kullanarak askersizlik durumunda bir takım değişiklikler yapmak zorunda kalırsa, barışın gerçekleşmesiyle beraber eski hale dönülmesi mecburiyeti yer almaktaydı.

35 Seha Meray, **Lozan Konferansı Tutanaklar Belgeler**, II. Takım, C 2, Konferansta İmzalanın Senetler (30 Ocak–24 Temmuz 1923), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 52–53.

Buna karşılık İsmet Paşa, Boğazların askersizleştirilmesinin, gerek Türkiye için, gerekse dünya barışı yönünden ortaya çıkarabileceği muhtemel zararları anlatmaya çalıştığı 8 Aralık tarihli konuşmasında “Boğazların savunulması, aynı zamanda, İstanbul’un, Marmara Denizi’nin ve Doğu Trakya’nın da müdafaası demektir. Bu nedenle Boğazları tahkim etmemek Türkiye’nin en hasas ve en mühim yerlerini, ansızın yapılabilecek bir saldırıya karşı, müdafa imkânından yoksun bırakmak olacaktır. Türkiye’nin şimdiye kadarki tecrübelerine göre, bu bölgelerin emniyeti, ancak tahkimat ve müdafa vasıtalarıyla elde edebilir” dedi.³⁶ İsmet Paşa, müttefiklerin tekliflerinin kabulü halinde, Türkiye için zararlı olabilecek noktalar hususunda Türk görüşünü şu şekilde topladı:

1- Marmara Denizi’ni, boğazlar tabirinin dışında bırakmak gerekir. Çünkü bu deniz kıyılarında yapılabilecek savunma faaliyetlerinin, Boğazlardan geçiş serbestisi üzerinde hiçbir etki yapmaz. Hâlbuki bu savunma tedbirleri Anadolu ve Trakya’nın müdafaası için şarttır.

2- Anadolu ve Trakya’yı birbirine bağlayan demiryolunun bulunması ve İstanbul’da muhafız kıtalar bulunacağından, Boğaziçi kıyılarında askersiz bir bölgeye lüzum yoktur. Her iki kıyı üzerinde karada ve denizde tahkimat yapılmayacağını belirtmek yeterlidir.

3- Askersizleştirilen bölgelerde, askeri hareket yapılamayacağı ileri sürülüyor. Hâlbuki bu bölgeler memleketin iki parçasının birbirine bağladığından, bilakis bu hareketi etmek gerekir.

4- Marmara Denizi kıyılarını donanma ile müdafa edebilmek için Türkiye’nin, İstanbul ve boğazlarda tersane ve deniz tesisatı bulundurması zorunludur.

5- Askerden arındırılmış bölgelerin sınırları çok geniştir.

6- Boğaz dışındaki dört adadan İmroz, Bozcaada ve Semadirek’te Türk hâkimiyeti tanınmalı ve Limni’de muhtariyet ilan edilmelidir.

7- Gelibolu’yu ani bir hücumdan korumak için askeri müdafa vasıtaları gereklidir.³⁷

Bu teklifler üzerine, Türkiye’nin Marmara kıyılarını müdafa edebilmesi yönünden, Müttefiklerce bazı değişiklikler kabul edildi. Fakat yapılan bu değişiklikleri yeterli bulmayan İsmet Paşa, Marmara Denizi’nin Boğazlar ta-

36 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 164.

37 **A.g.e.**, s. 165-166.

birinden çıkarılmasında; askerden arındırılmış bölgeler dışında Türkiye'nin Marmara Denizi'nde kullanacağı müdafaa vasıtalarına hiçbir kısıtlama yapılmamasında; Semadirek, İmroz ve Bozcaada'nın Çanakkale'nin bir parçası olduğunun kabulünde ısrar etti.³⁸ Bu ısrar üzerine Lord Curzon, Boğazlar rejiminin incelenmesiyle görevli komisyonun 19 Aralık tarihli oturumunda bu önerileri reddederek Türkiye'ye yeteri kadar fedakârlıkta bulunulduğunu, bu son tekliflerin de kabulü ile Müttefiklerin projelerinin hiçe inmiş olacağını ileri sürdü.³⁹ İsmet Paşa bir gün sonraki oturumda ılımlı ve uzlaşmacı bir üslupla yaptığı konuşmada Müttefikler tarafından hazırlanan ve 1 Şubat'ta Boğazlar Sözleşmesi'nin metni olarak benimsenecek taslağı kabul etti.

Boğazlar meselesinin son oturumu 1 Şubat 1923'te yapıldı. Bundan bir gün evvel müttefikler Türk heyetine kati bir proje vermişler ve bunun kesinlikle kabulünü istemişlerdi. Konferansın kesilmesini önlemek için karşılıklı gayretler sarf edildi. Sonuç olarak müttefiklerin teklifinde bazı değişiklikler yapmaları ile askersizleştirme kabul edildi.

Lozan'da kabul edilen askersizlik dar bir bölgeye ve sınırlı bir mahiyete indirilmiş olmakla beraber gene de Türkiye'nin egemenliğine koyulmuş bir sınırlandırmadır. Müttefikler Trablusgarp ve Dünya savaşlarında görüldüğü gibi Türkiye'nin Boğazları kapamak süratiyle, serbesti prensibinin düzenli ve devamlı işleyişini önleyebileceğini kaygısıyla bu bölgelerin askersizleştirilmesi hususunda ısrar etmişlerdir. Yani askerlikten tecrit Türkiye'nin keyfi kararlar alıp serbesti statüsünü işlemez hale düşürmesini önleyecek bir tedbir alınmadıkça bu prensibin bir anlam ifade etmeyeceği yolundaki endişeden kaynaklanmaktadır. Müttefiklere göre askerlikten tecrit tedbiri ile bu imkân dolayısıyla olası sakıncalarda ortadan kalkacaktır. Her ne kadar Türk heyeti bu yolun doğurabileceği sakıncaları ve tehlikeleri Türkiye ve dünya barışı yönünden izaha ve karşı tarafı iknaya çalışmışsa da istenilen sonucu elde edememiş ve askersizleştirilmenin kötüye kullanılmasını önlemek amacıyla Milletler Cemiyeti'ne dayanan özel bir garanti sistemi kurulması kararlaştırılmıştır.

Garantiler

Boğazlar bölgesinin askersiz hale konması karşısında Türkiye'ye ne gibi bir teminat verilecekti? Bu meseleyle ilgili olarak, müttefik projesi okunurken Lord Curzon şöyle değinmişti: "Bu Türk hukukçuları ile tetkike hazır olduğu-

38 A.g.e., s. 237.

39 A.g.e., s. 272 ve Şimşir, a.g.e., s. 253–254, Belge No:181, İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine 19 Aralık tarihli rapor.

muz bir konudur”. Mütteliklerin ilk projesine karşı İsmet Paşa: “Boğazların İstanbul’un ve Marmara’nın karadan ve denizden gelen baskına karşı masun olabilmese için teminat verilmesi gerektiğini” öne sürdü. Türkiye’nin boğazların müdafaasından vazgeçmekle büyük bir fedakârlığa katlanmış olduğunu, devletlerinde askersizliğin memleket emniyeti için bir tehlike yaratmayacağına dair teminatının şart olduğunu ifade etti. 18 Aralık tarihli müttelik teminat projesine göre serbest geçiş hükümlerine bir tecavüz veya bir harp hali boğazlarda gemi işletme serbestliğini veya askersizleştirilen bölgelerin güvenliğini tehlikeye koyacak olursa bağıtlı yüksek taraflar Milletler Cemiyeti meclisine, gerek münferiden gerek müştereken hemen müracaat edecektir. Meclisin bu konuda vereceği karara yardım edecekler, ittifak olmaması halinde ise akitlerden her biri meclisin 3’te 2 çoğunlukla tavsiye edeceği tedbirleri münferiden uygulayabileceklerdi.⁴⁰

Bu güvence Lord Curzon’a göre Türkiye’ye verilebilecek en geniş teminatı⁴¹. İsmet Paşa ise gerek İstanbul’un emniyeti gerek boğazlarda askerden arındırılacak bölgelerin tecavüzden uzak kalabilmesi için Milletler Cemiyeti teminatının yeterli olmadığını ileri sürdü. İsmet Paşa’ya göre bütün bunlar “bir takım merasimden, ardi arkası gelmeyen ve olumlu sonuç vermeyen şekillerden ibarettir. Türkiye’nin boğazlardan serbestçe geçen donanmaların teşebbüs edebileceği her türlü harp hareketlerinden korunmak taahhüdünü istemesi kadar meşru bir şey olmaz”.⁴²

Türkiye tarafından verilen karşı projede bu bölgelerin dokunulmazlığına riayetin devletlerce **müştereken ve münferiden** temin edilmesi isteniyordu⁴³. Uzun görüşme ve münakaşalara müteakip Boğazlar Sözleşmesi’nin 18. maddesinde Türkiye’ye verilen garantiler tespit edildi.

Boğazlarda geçme serbestisinin ihlali ve gerek seyrüsefer serbestisini gerek askerlikten tecrit edilen bölgelerin güvenliğini tehlikeye koyan ani tecavüz ve harp tehdidi gibi davranışlar vukuu halinde, bağıtlı yüksek taraflar ve her halde Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya bu hareketlere Milletler Cemiyeti’nin kararlaştıracığı bütün tedbirlere başvurarak bu eylemleri elbirliği ile önleye-

40 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 255, 16 Sayılı Tutanağa Ek D Belgesi.

41 **A.g.e.**, s.274.

42 **A.g.e.**, s.276.

43 **A.g.e.**, s.278.

ceklerdir⁴⁴. Türkiye müttefiklerden teklif ve telkin ettikleri garantilerden daha kesin ve daha etkili garantiler elde etmek suretiyle askersizleştirmenin sakıncalarını mümkün olduğu kadar hafifletmiş oluyordu.

Boğazlar Komisyonu

Lozan Konferansı'nda Boğazlar meselesi ile ilgili önemli bir başka tartışma konusu Boğazlar Komisyonu'dur. Boğazlar Komisyonu konusuna ilk değinen, Boğazlar için tam serbesti rejimi fikrini savunmuş olan Romanya delegesi Duca olmuştu. Duca Boğazların serbestliğinin bir komisyonca kontrol edilmedikçe bir mana ifade etmeyeceğinden söz etmiş ve alınacak tedbirlerin uygulanmasını sağlamak üzere şekli ileride saklanacak bir Boğazlar Komisyonu kurulmasını istemişti.⁴⁵

Müttefikler ise tekliflerini izah ederken Çanakkale ve Karadeniz Boğazları ile Marmara Denizi sularında deniz işaretleri aydınlatma sıhhi koruma gibi teknik işleri temin etmek, askersizleştirilen bölgeleri teftiş etmek üzere milletler arası bir komisyonun kurulması gereğinden bahsetmişlerdi. 18 Aralık tarihli müttefik projenin Ek C taslağında da, komisyonun kuruluşundan ve görevlerinden bahsedilmektedir. Lord Curzon, “askersizlik konacak ise bunun kontrolü de şarttır. İyi niyetinden müttefiklerce şüphe edilmeyen Türk hükümetinin böyle bir nezaretin icrasına karşı gelmesi güçtür” demektedir.⁴⁶

Boğazlar Komisyonu meselesine çok önem verdiğini⁴⁷ Ankara'ya bildiren İsmet Paşa ise Boğazların askersizliğini bu komisyonun kontrolü altına koyan projenin ilgili 5. maddesini Türkiye'nin ulusal kamu hizmetleriyle ilgili ve dolayısıyla Türkiye'nin egemenliğiyle telif götürmez olduğu gerekçesiyle red ve Komisyonunda yer alması önerilen Yunan murahhasına itiraz etti⁴⁸. Türkiye'nin sunduğu karşı projede komisyonun yetkileri “savaş gemilerinin sınırlandırılmasına ait hükümlerin gereği gibi tatbik edilip edilmediğine bakmak” olarak kısıtlanıyor, fenerlere, kılavuzluğa, römorkörlüğe ait işlerin iç işler olduğu, bunlar üzerine konacak milletler arası kontrolün Türkiye'nin hâkimiyeti ile

44 Seha Meray, **Lozan Konferansı Tutanaklar Belgeler**, II. Takım, C 2, Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak–24 Temmuz 1923, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 58.

45 Seha Meray, **a.g.e.**, Takım I, C 1, s. 137.

46 **A.g.e.**, s. 274–275.

47 Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 249, Belge No:175, İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine 19 Aralık tarihli tel.

48 Seha Meray, **a.g.e.**, s. 275–276.

bağdaşmayacağını, askersizliğin kontrolünün ise hiç kabul edilemez olduğu dile getiriliyordu⁴⁹.

İsmet Paşa'nın bu itirazına ve konferansın kesilmesi ihtimalini göze almasıyla kısa süre sonra Lord Curzon geri adım atmak durumunda kalacaktır. Boğazlar rejimiyle ilgili sözleşmenin 10–16. maddeleri bu komisyonun kuruluşu ve görevleriyle ilgilidir. Sözleşmeye göre komisyon harp ve askeri hava gemilerinin boğazlardan geçişine dair hükümlerin gereği gibi uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmekle mükellef olacak, himayesi altında olduğu Milletler Cemiyeti'ne her yıl bir rapor gönderecekti. Özetle komisyona verilen görev her türlü düzenleme ve yargılama yetkisini dışarda tutan sadece bir haber alma istatistik toplama görevi olmaktan ibaretti.⁵⁰

Konferansın Boğazlar Komisyonu'nun 18 Aralık'ta yaptığı 5. oturumda Amerikan tarafının itirazlarına rağmen⁵¹ müttefikler, aralarında Boğazlar Komisyonunun kuruluşu, gemilerin boğazdan geçişine ilişkin kurallar, askerden arındırılmış bölgelere ve savunma alanlarına ilişkin hükümler, boğazların ve İstanbul'un askeri güvenliğine ilişkin olarak teklif edilen garantilerden oluşan 4 belgeyi dağıtmışlar ve bu belgeler üzerine görüşmelere devam etmişlerdir⁵².

Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 18. maddesini oluşturacak bu tasarı, Boğazların ya da silahsızlandırılmış bölgelerin bağımsızlığına yönelik herhangi bir tehdit durumunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yapılacak bireysel ya da kolektif başvuru yoluyla, güvenliğin sağlanmasını öngörüyordu. Bu, yine de Türk delegasyonunun istediği ve gerekli gördüğü tam garanti değildi.

20 Aralık'ta Boğazların silahsızlandırılmasına, geçiş serbestisine ve uluslararası komisyon kuruluşuna izin verecek bir uzlaşmaya varan Türk delegesi hala politik ve siyasal bir garanti konusunda tatmin ve ikna olmamıştı ki⁵³ bu durum 10 yıl sonra Türk tarafının haklılığını ispat eden olaylara sahne olacaktır.

Lozan Konferansı'nın ilk devresi yaşanan birçok krizden sonra, Boğazlar konusunda bir uzlaşmaya varılmasına rağmen, iktisadi sorunlar yüzünden 4 Şubat'ta sona erdi. İsmet Paşa'nın İngilizlerle ilişkilerde ılımlı davranılma-

49 A.g.e., s. 292.

50 A.g.e., II. Takım, C 2, s. 57–58.

51 Howard, Harry N, a.g.e., p. 117.

52 Bu belgeler için bkz. **Lozan Barış Konferansı**, s. 246-265.

53 **Lozan Barış Konferansı**, s. 289-253.

sını istemesinin⁵⁴ de etkisiyle ertesı gün Rauf Bey Hariciye Vekaleti vekili sıfatıyla bütün temsilcilik ve sefaretlere gönderdiği telgrafla, “Fransız ve İtalyanların mali kapitülasyonlarda sonuna kadar ısrarı üzerine konferansın kesildiğini, İngilizler’le bütün meseleler hallolduğundan bu devletle münasebetlerde her yerde mutedil bulunulmasını” istemiştir⁵⁵.

İsmet Paşa, Ankara’ya döndükten sonra Büyük Millet Meclisi’nin 21 Şubat 1923 tarihli oturumunda konferansla ilgili bilgi vererek, “biz Boğazlar meselesinde birçok mücadele ettikten sonra Boğazların tahkim edilmemesini ve savaş gemilerinin serbestçe geçişlerini kabul ettik” demekte ve Sovyet Heyeti’nin görüşü ile aralarında anlaşmazlık hasıl olduğunu ve bunun sonuna kadar devam ettiğini bildirmektedir⁵⁶.

Lozan Konferansı’nın ikinci aşamasında ağırlığı ekonomik ve mali sorunlar oluştururken ilk dönemde üzerinde uzlaşılan Boğazlar Sözleşmesi 24 Temmuz’da imzalandı. İmzalanan sözleşme Türkiye’nin İstanbul’da ve Gelibolu Yarımadası’nda birer garnizona sahip olması dışında 31 Ocak’ta çizilen taslaktan farksızdı. Boğazlar bölgesinde uçak, ticari ve savaş gemilerinin geçişine ilişkin kurallar koyan ikinci maddeye yapılan ilave ile birlikte 20 maddeden oluşuyordu⁵⁷.

Sonuç

Lozan Barış Konferansı’nda, Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili hükümler belirlenirken Türk heyetinin tüm itirazı ve gayretlerine rağmen Türkiye’nin egemenlik haklarıyla çelişkili iki madde sözleşmeye dahil edilmiştir.

Bunlardan ilki, boğazlar trafiğini düzenleyecek ve buradan geçecek vasıtaların denetlemesi görevlerini üstlenen Boğazlar Komisyonu’nun kurulmasıdır. Türkiye’nin kendi sınırları içinde ve ülke bütünlüğünün korunması için, stratejik değerde bir bölgenin uluslararası bir kuruluşa bırakılması, bu bölgede egemenlik haklarının sınırlandırılması anlamını taşımakta idi. Diğeri ise Boğazlar ile Marmara Denizi’nin silahsızlandırılmasıdır. Boğazlar meselesinin sonraki tarihine etkisi açısından Lozan Sözleşmesi’nin en önemli eksik-

54 Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 497, Belge No: 503, İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Riyasetine 5 Şubat 1923 tarihli tel.

55 Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 501, Belge No: 503/Bis.

56 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C 3, Devre 1, İçtima 3; 6 Mart 1338 (1922) 27 Şubat 1338 (1923) Türkiye İş Bankası, Ankara, 1985 s. 1229.

57 Sözleşme metni için bak: İsmail Sosyal, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları I**, (1920-1945) Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 140-152; Bilsel, **Lozan** s. 637-647; Meray, Takım 2, C 2, s. 1-73; Vali, **a.g.e.**, p. 184-195. App.10.

liği Boğazlar b6lgesini silahsızlandırın h6km6d6r. İtilaf Devletleri silahsızlandırma kararına gerekçe olarak, Boğazlardan geçecek vasıtaların g6venliği ve geçiş serbestliğine T6rkiye'den gelebilecek bir tehlikeyi 6nlemek olarak g6stermişler ve T6rkiye'nin b6lgedeki askeri yetkilerini kısıtlamışlardı.

T6rkiye bu iki maddeyi kabul ederken ve uygularken bunu “sulh6n6 elde etmek için zaruretle katlandığı bir fedakarlık”⁵⁸ olarak algılamış ve adı geçen s6zleşmenin 18. maddesi ile kendisine verilen garantiler ve Milletler Cemiyeti'nin kolektif g6venlik alanında etkin bir rol oynayacağı ve genel bir silahsızlanmaya gidileceği umuduyla⁵⁹ kabul etmişti.

Bu olumsuzluklara rağmen, genel olarak değerlendirildiğinde ve 6zellikle Sevr ile karşılaştırıldığında T6rkiye açısından olumlu bir gelişme olarak telakki edilebilir. Zira Sevr projesi ile tamamen itilaf devletlerine terkedilen ve onların 6ss6 durumuna getirilen Boğazlar b6lgesi Lozan ile sınırlı da olsa T6rkiye'nin egemenliğinin ayrılmaz bir parçası haline getirilmiştir.

58 Tevfik R6řt6 Aras, **G6r6şlerim**, İstanbul, 1945, s. 22.

59 Fahir Armaoğlu, **20.Y6zyıl Siyasi Tarihi**, Ankara, 1991, s. 343.

KAYNAKÇA

ARAS, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1945.

ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1991.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası. Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge.1919–1923, Cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Özel Kalem, Belge No: 1349, 18.06.1946, F.11/030.1/101.624.2

BİLSEL, Cemil, **Lozan Cilt 2**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1933

DEMİRCİ, Sevtap, **Belgelerle Lozan. Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele.1922–1923**, Çeviren: Mehmet Moralı, Alfa Basın Yayın, İstanbul, 2011.

GÜRÜN, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri: (1920–1953)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

HOWARD, Harry N, **Turkey. The Straits and U.S. Policy**, Baltimore and London, 1974.

İNAN, Yüksel, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Turhan Kitapevi, Ankara, 1995.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, 2.Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan Konferansı Ve İsmet Paşa**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

MEDLICOTT, W., DAKIN, D. (Edit.), **Documents on British Foreign Policy, 1919-1939** (First series Vol.XVIII), Greece and Turkey. September 3. 1922-July 24.1923, London, 1972.

ÖKE, Mim, Kemal, **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı 1922-23**, Boğaziçi Üniversitesi yayınları, İstanbul, 1983.

Rapport de la Commission des Detroits a la Societe des Nations, Annee 1925, İstanbul, 1926.

Seha Meray (Çeviren), **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, 8 cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

SONYEL, Selahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

ŞAMSUTDİNOV, A.M., **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, Çeviren; Atalol Behramoğlu, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

ŞİMŞİR Bilal, **Lozan Telgrafları**, C 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C 3, Devre 1, İçtima 3; 6 Mart 1338 (1922)27 Şubat 1338 (1923) Türkiye İş Bankası, Ankara, 1985.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türk Dış Politikasında 50 Yıl. Lozan (1922–1923)**, Ankara, 1973.

VALÍ, Ference, **The Turkish Straits and NATO**, California, 1972.

YERASİMOS, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri-Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİNDE YABANCI UYRUKLARIN TÜRKİYE'DE YAPABİLECEĞİ İŞLER İLE İLGİLİ DÜZENLEMELER VE LOZAN SONRASI UYGULAMALAR

H. Cevahir KAYAM*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyonlar, ülke içindeki mal kıtlığını önlemek amacıyla ithalatı artırmak ve siyasal anlamda müttefikler kazanmak amacıyla verilmiş olmakla birlikte Avrupa'da Sanayi Devrimi'yle beraber İmparatorluğun ekonomik olarak geri kalmasının başlıca nedeni haline gelmiştir. Milli İktisat politikalarını uygulamaya başlayan İttihat ve Terakki yönetiminin Birinci Dünya Savaşı öncesinde kapitülasyonları kaldırmak, bu alanda en önemli amaçlarından biri olmuş; savaşın başlaması ile birlikte de kapitülasyonlar kaldırılmıştır.

Savaşın sona ermesini takiben Müttefik devletler, savaştan yenik çıkan Osmanlı İmparatorluğu'na kapitülasyonları yeniden kabul ettirmişlerdir. Kurtuluş Savaşı sonrası toplanan Lozan Konferansı'nın en önemli gündem maddesi de kapitülasyonlar olmuştur. Ankara Hükümeti, Osmanlıyı ekonomik olarak çökerten ve bir yarı sömürge imparatorluk haline getiren kapitülasyonlar konusunda Lozan'da taviz vermez bir tavır almış ve imzalanan Lozan Barış Sözleşmesi'nde kapitülasyonların kaldırılması, tek bir madde ile kabul edilmiştir.

Lozan Barış görüşmeleri sürecinde kapitülasyonların kaldırılması Müttefik devletlerce kabul edilmesine karşın çeşitli yol ve yöntemlerle kapitülasyon haklarının bir kısmının yeniden gündeme getirilmesi bu süreçteki tartışmaların başlıca konusunu oluşturmuştur. Yabancılara Uygulanacak Rejim Komisyonu'nda yapılan görüşmeler içinde *Yerleşme Hakkı ve Yargı Rejimi* ile ilgili hususlar konunun en önemli boyutunu oluşturmuştur. Bu kapsamda tartışılan Gerçek Kişilerin Yerleşme Hakkı sorunu, yabancılardan Türkiye'de yapabileceği işlerle ilgili düzenlemeleri kapsamaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Kapitülasyonları ülkenin ekonomik bağımsızlığının önündeki en önemli engel olarak gören Ankara Hükümeti, Lozan'da yabancılara tanınacak her türlü hakkı bu çerçevede değerlendirmiş ve uluslararası hukukun çerçevesi dışında yabancı uyruklulara hak ve yetki tanınmasını kabul etmemiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda imzalanan Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme'yle, yabancı devlet uyruklarının Türkiye'de çeşitli ticaret, meslek ya da endüstri kollarında çalışmaları konusunun sözleşmenin imzalanmasından sonraki bir yıllık süre içinde Türkiye ile diğer devletler arasında yapılacak özel sözleşmelerle saptanması; eğer bir uzlaşmaya varılamazsa Bağlı devletlerden her birinin kendi düzenlemelerini yapmakta özgür olacağı kararlaştırılmıştır. İşte bu çalışma, Lozan barış görüşmelerinde yabancı uyrukların Türkiye'de yapabileceği işler ile ilgili düzenlemeler ve Lozan sonrası uygulamaları konu almaktadır.

Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme'nin ardından geçen bir yıllık sürede konu ile ilgili düzenlemeler yapılmadığından Türkiye, yabancıların Türkiye'de yapacakları işleri belirleme konusunda düzenleme yapma hakkını kazanmış ve iç mevzuatta yaptığı düzenlemelerle avukatlık, doktorluk, eczacılık meslekleri ile küçük sanatlar alanındaki pek çok mesleğin yabancılar tarafından yapılmasını yasaklamıştır.

Söz konusu uygulamaların ortaya çıkardığı sorunlar ve sonuçlar, ulusal ekonominin oluşturulması sürecinin, ülkedeki yabancıların ve azınlıkların tasfiyesine dönüşmesine yol açmıştır. Böylece ulusal ekonominin oluşturulması ivme kazanmış, buna karşılık pek çok meslekte Türklerin sayısı hızla artarken, bu meslekleri yapanların Türkiye'yi terk etmesi sonucu kısa dönemde hem yetmiş insan gücü kaybı yaşanmış hem de bazı alanlarda iş gücü eksikliği ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada, Lozan barış görüşmeleri sürecinde konunun ele alınışı, tarafların görüşleri ve varılan uzlaşmanın yanı sıra Türkiye'nin Lozan sonrasında iç mevzuatta yaptığı değişikliklerle yabancıların yapabileceği işler konusundaki uygulamaları ile Lozan'daki düzenlemelerin devamlılıkları ya da kopuşları dikkate alınmaktadır. Bu yaklaşım biçimi, yabancıların Türkiye'deki çalışması ile ilgili literatürde, Lozan'daki düzenlemelerin Cumhuriyet dönemindeki uygulamalar ile şimdiye kadar kurulmayan ilişkisini oluşturarak literatüre ve bilgi birikimine özgün katkıda bulunmaktadır.

İşler İle İlgili Düzenlemeler ve Lozan Sonrası Uygulamalar

**REGULATIONS ON THE JOBS CAN BE TAKEN
BY FOREIGNERS AT THE LAUSANNE PEACE
TALKS AND PRACTICES AFTER
LAUSANNE**

Abstract

Although granted to prevent the shortage of goods in the country by increasing imports and to gain allies in political sense, the capitulations have become the reason for lagging back economically following the Industrial Revolution in Europe. Abolishing the capitulations has been one of the major aims of the Committee of Union and Progress administration that started to adopt the National Economy policies and these have been abolished at the beginning of the war.

Following the cease of the war, Allied Powers have forced the Ottoman Empire to reinstate the capitulations. The most significant issue at the Lausanne Conference that met at the end of the Independence War has been the capitulations. The Ankara Government has rejected to compromise about the capitulations that have caused the collapse of the Ottoman economy and the semi-colonial state of the empire and the abolishment of capitulations has been accepted with a single item in the Lausanne Peace Treaty.

Eventhough the Allied Powers have accepted the abolishment of capitulations in the process of the Lausanne Peace Talks, attempts to bring in some of the previlages given by the capitulations through various alterations and methods have been the source of major dispute in the process. During the talks at the Commission for the Regime Applicable to Foreigners, issues related to the Rights to Settle and Regime of Jurisdiction have consisted the most significant dimension of the topic. The question of Right to Settle for Real Persons discussed in this regard contained regulations on the jobs that can be taken up by the foreigners in Turkey.

The Ankara Government that has seen capitulations as the main obstacle for economic independence of the country has evaluated all types of concessions granted to foreigners within this regard and has not agreed to allocate power and rights over the international legal framework. Accordingly, it was stated in the Convention on Settlement and Rights to Jurisdiction that the issues on occupation, commerce and industries which foreign nationals can work would be determined bilaterally between Turkey and other states within the year following the signature of the convention. If countries failed to reach an agreement the Allied States would be free to make their own amendments. This study considers the regulations on the jobs that can be taken up by foreigners at the Lausanne Peace Talks and the practices after the Treaty itself.

In the following one year after the Convention on Settlement and Rights to Jurisdiction, it has not been possible to make any regulations on the topic. Therefore, Turkey has gained the right to make her own amendments and with the regulations introduced in the internal jurisdiction foreigners have been forbidden to practice law, medicine, pharmaceuticals and many other occupations in artisanship.

The problems and results arising from the regulations have led the process of establishing a national economy to become an elimination of foreigners and minorities in the country. This has accelerated the formation of the national economy however, as the number of Turks increased departure of these artisans from Turkey has caused the loss of trained or educated persons and the shortage of labour force in some areas.

This study examines the treatment of the topic in the Lausanne Peace Talks, the points of view of the parties, the amendments in Turkey's internal jurisdiction following Lausanne and the practices about the jobs that can be taken by foreigners alongside the agreement reached. This approach constructs the ties between the regulations in Lausanne with the practices in the Republican era, which were never established in the literature on the jobs taken by foreigners, and makes a contribution to the state of knowledge.

Giriş

Askeri, eğitim ve siyasi alanda başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nu yavaşlatma ve eski gücüne kavuşturma çabaları, İkinci Meşrutiyet'ten sonra ekonomik alana da sıçrayacaktır. İttihat ve Terakki yönetiminin Türkçülük fikir akımını benimsemesinden sonra ekonomik politika olarak "Milli İktisat" öne çıkacak ve Müslüman-Türk kesimlere dayanan milli bir ekonomi oluşturmak temel amaç olacaktır.¹ Yabancıların, gayrimüslimlerin ekonomik alandan tasfiyesi ve 1914'te kapitülasyonların kaldırılması bu amacı gerçekleştirmenin yöntemleridir. Bu unsurlar -kapitülasyon uygulamalarının yerli uzantıları rolü ile- İmparatorluğun ekonomik olarak geri kalmasının sorumlusu olarak görülmüşlerdir. Gayrimüslimlerin uluslaşma süreci ve İmparatorluktan ayrılma çabaları ile Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında işgal güçleriyle iş birliği yapmaları, Cumhuriyet Türkiye'si'nin de aynı anlayışla hareket etmesine yol açmıştır.²

1 Milli İktisat kavramı ve uygulanan politikalar için bkz. Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1919**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

2 Gayrimüslimlerin ekonomik alandan tasfiyesinin ardındaki ekonomik ve siyasi nedenler için bkz. Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, Bölüm III ve IV.

Ulusal devleti diğer ülkelere kabul ettirmenin en önemli aşaması olan Lozan Konferansı’nda Ankara Hükümeti, ulus devlet ve bağımsızlık ilkeleriyle hareket etmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması ve bunun sonucunda yabancıların ekonomik alandan tasfiyesi ve mübadele sözleşmesi, ekonominin ulusallaşmasının önemli aracı olarak görülmüştür. Barış sonrası gayrimüslim vatandaşların da ekonomik güçlerinin kırılmasına yönelik uygulamalar bu anlayışın devamı olmuştur. İktisat tarihi yazınıımızda “Ekonominin Türkleştirilmesi”³ olarak kavramlaştırılan bu sürecin önemli bir parçası da Lozan Konferansı’dır. Türkiye’nin Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki uygulamalarının birçoğu, dayanağını Lozan Barış Antlaşması’ndan almaktadır. Bu çalışma Lozan sürecini ve Cumhuriyet dönemi uygulamalarının Lozan düzenlemeleri ile ilişkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Lozan’da Yabancı Uyrukların Türkiye’de Yapabileceği İşlerle İlgili Görüşmeler

20 Kasım 1922’de toplanan Lozan Konferansı, çalışmalarını üç komisyon halinde sürdürmüştür. 1. Komisyon ülke ve askerlik sorunlarını, 2. Komisyon Türkiye’de yabancılara uygulanacak rejim, kapitülasyonlar ve ayrıcalıklar, 3. Komisyon ekonomik ve parasal işler ve Osmanlı borçları sorunlarını ele almıştır. Yabancı uyrukların Türkiye’de yapabileceği işlerle ilgili konular 2. Komisyon’da tartışılmıştır.

2. Komisyon’un ele aldığı kapitülasyonlar sorunu Türkiye tarafından iktisadi bağımlılığın en önemli mekanizması olarak görüldüğünden, kapitülasyonların kaldırılması bağımsızlığın temeli olarak nitelendirilmekteydi. Kapitülasyonların kaldırılması konusunda görüşmeler oldukça çetin geçmiş ve konferansın kesintiye uğramasına da neden olmuştur. Kapitülasyonlar alanına giren bütün konular, Türkiye’nin “bağımsızlığa aykırıdır” tezi ile karşılanmıştır. Konferans sonrası bütün ülkelerle gerçekleşecek ekonomik ilişkilerin karşılıklı ve eşitlik ilkelerine dayanacağı her fırsatta dile getirilmiştir. Türkiye, yabancı uyrukların Türkiye’de yapacağı işler konusunda da bu anlayış doğrultusunda hareket etmiştir.

2. Komisyon hayli ağır olan çalışma konularını üç alt komisyon olarak ele almıştır. Birinci Alt-Komisyon, yerleşme hakkı ve yargı rejimi bakımından Türkiye’de yabancı gerçek ve tüzel kişilerin hukuksal durumu; İkinci Alt-Komisyon, ekonomik rejim konusunda, yabancıların hukuksal durumu; Üçüncü

3 Kavramla ilgili tartışmalar için bkz. Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11-48.

Alt-Komisyon uyrukluk (tabiiyet) sorunları, arkeolojik sorunlar konularını görüşmüştür. Çalışmamızın ele aldığı sorun Birinci Alt-Komisyon'da tartışılmıştır.

Yabancılara Uygulanacak Rejim komisyonunun Birinci Alt-Komisyonu başkanınca Türk Temsilci Heyeti'ne 7 Aralık 1922'de sunulan soru çizelgesinde Müttefik uyruklar için "Türkiye'de, Türk uyruklarına izin verilen her çeşit ticaret, meslek, endüstri ve işletme işleriyle uğraşabileceklerdir. Bu durumlardan hiçbirinde, Türk uyruklarının uymak zorunda olduklarından başka ya da daha ağır hiç bir vergi, resim, harç ya da kısıtlama, söz konusu uyruklara da uygulanmayacaktır" önerisini getirmiştir. Türk tarafı verdiği cevapta köylerde taşınmaz mal ediniminin yalnız Türk uyruklarına tanınmış bir hak olacağını ve Müttefik devlet uyruklarının, "devlet için ya da yalnız Türk uyrukları için saklı tutulmuş olanlar dışında, ülkenin kanunlarına ve hukuk kurallarına uygun olarak her çeşit ticaret, meslek, endüstri ve işletme işleriyle uğraşabileceklerdir." demiştir. Vergi konusunda getirilen öneriyi ise kabul etmektedir.⁴ Yabancıların Türkiye'de yapabileceği işler konusunun görüşülmesi bu uç görüşlerle başlamıştır. Türkiye kısıtlamalardan yana iken Müttefikler tam bir serbestliği savunmuşlardır.

Birinci Alt-Komisyon'un 9 Aralık 1922 tarihli oturumunda soru çizelgesindeki sorunlar tartışılmıştır.⁵ Komisyon Başkanı Sir Horace Rumbold, Türk temsilcisine "Devlet ya da Türk uyrukları için saklı tutulmuşlar dışındaki" sözlerden ne anlaşılması gerektiğini sormuştur. Türk temsilcisi Veli Bey, "birtakım mesleklerin (doktorluk, avukatlık) hemen hemen her yerde yalnız uyruklar için saklı tutulmuş bulunduğunu" söylemiştir. Ayrıca "yoksul sosyal sınıfların geçimini sağlayan meslekler (mavunacılık, gemi yükleyiciliği) ile birtakım perakende satıcılıklar (Fransa'da tütün-sigara satıcılığı gibi), ekonomik nedenlerle birtakım mesleklerde çalışılması da yalnız yurttaşlar (uyruklar) için saklı bulundurmak" gerektiğini sözlerine eklemiştir. Doktorlukla ilgili girişilen tartışmada Veli Bey "Türkiye'nin yabancıları kabule her zaman hazır olmakla birlikte, yurttaşlarını desteklemesinin ve kendi doktorlarına yardımcı bulunmasının gerekli olduğunu" belirtmiştir. İngiliz temsilci M. Ryan yabancı doktorların, Türkiye'de hem Avrupalılara hem de Türklere yaptığı hizmetleri hatırlatarak, bunların durumlarının ne olacağına karşı duyarsızlık gösteremeyeceklerini, bunun basit bir uyrukluk sorunu olmasına karşı çık-

4 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, C II, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 40-44.

5 Konumuz açısından tartışmalar için bkz. **A.g.e.**, s. 91-92.

caklarını dile getirmiştir. Ayrıca gemicilerle yükleyicilerin (hamalların) Türk olmasını da istemediklerini bildirmiştir.

Bu tartışmalarda Müttefik temsilciler kazanılmış hakların dikkate alınmasını da istemişlerdir. İtalyan temsilci M. Galli, 25 Şubat 1915 tarihli kanunu hatırlatarak bunun avukatlık, mühendislik, eczacılık mesleklerini yapanlara İmparatorluk yasalarına ve yönetmeliklerine aykırı davranmamaları şartıyla hak tanınmış olduğunu belirtmiştir. Bunların durumuyla ilgili olarak Veli Bey, “ülkesinin kazanılmış haklara saygı göstereceğini” söylemiştir. Fransız temsilci M. Bargeton, “Fransa’da Türk uyruklara tanınmış olan bir rejimin ve kolaylıkların Fransız uyruklarından esirgendiğini görmenin mümkün olmadığını” dolayısıyla düzenlemenin “bu yabancıların uyruğu buldukları ülkelerde, yapılması Türk uyruklarına yasaklanmış olanlar dışında...” değiştirilmesini teklif etmiş, Veli Bey de cevabını saklı tuttuğunu bildirmiştir.

11 Aralık 1922’deki oturumda Veli Bey, yabancıların (gerçek kişilerin) köylerde taşınmaz edinme ile ilgili olarak koydukları çekinceden Türkiye’nin “iyi niyet ve geleceğe doğru yürümek” isteğini göstermesi adına vazgeçtiklerini bildirmiştir. Fakat tüzel kişilerin taşınmaz mal edinmek için Türk uyrukluluğuna geçmesi gerektiğini tekrarlamıştır.⁶

28 Aralık oturumunda Müttefiklerin sorusuna Türk tarafının verdiği cevabı değerlendiren İngiltere temsilcisi Sir Horace Rumbold, Türkiye’nin verdiği güvencelere rağmen birtakım meslekleri yabancılara yasaklama hakkını elinde tutmak istediğini, öne sürdüğü formülle “yabancı topluluklarını ve kurumlarını, kendi hekimlerinin ve kendi teknisyenlerinin hizmetlerinden yoksun bırakmakla kalmayacak, aynı zamanda, limanlarda mavnacılık ve yükleme hizmetleri gibi, ticaret işletmelerinin temel hizmetlerini de tekeline alma olacağını Türkiye’ye sağlayabilecektir” yorumunda bulunmuştur.⁷ İngiliz temsilcinin kapitülasyonların devam edeceği varsayımına dayanan bu yorumu Türkiye’nin savunduklarıyla taban tabana zıtlık göstermekteydi.

Benzer kabulden hareket eden ve Türkiye’nin karşılıklılık ilkesini gerçekçi bulmayan İngiliz temsilci Lord Curzon, Türkiye ile komşu ülkelerin durumlarının benzer olmadığından söz ederek, “Türkiye’de yüzyıllardır ülkeye derin kökler salarak yerleşmiş ve bir çeşit özel korumadan yararlanmış, çok sayıda ve çok önemli yabancı topluluklar vardır.” Oysa komşu ülkelerde gerek sayıları ve gerekse endüstri alanındaki işler bakımından Türkler, aynı önemde değildirler. Ayrıca Curzon’a göre, Türkiye’de İslam hukukunun geçerli olması söz konusudur.

6 A.g.e., s. 96.

7 A.g.e., s. 20.

Lord Curzon sözlerinin devamında “Türkiye’nin refahının büyük ölçüde yabancıların yaptığı ticarete” dayandığını, İngiliz, Fransız, Rum, Ermeni, vb. İstanbul’da ticaret işleri yaptığını ve büyük sermaye yatırımlarında bulduklarını, dolayısıyla kapitülasyonların kaldırılmasının (İslam hukuku nedeniyle) bunların Türkiye’den ayrılmasını getireceğini, tacirlerin ve onlar için gerekli olan teknisyen ve diğer çalışanların ayrılması sonucunda Türkiye’nin “yavaş yavaş refah içinde bir büyük ulus durumuna değil, fakat Asya’nın ıssızlıkları içinde yitip düşmüş bir ülke durumuna düşeceği”ni söylemiştir.⁸

Müttefik temsilcilerin görüşlerine İnönü sürekli olarak Türkiye’nin geçici bir süre de olsa kapitülasyonları kabul etmeyeceği biçiminde cevap vermiştir. Gerek hukuk alanında yapılan düzenlemeler ve gerekse ulusal bağımsızlığın gereği olarak getirilmeye çalışılacak her türlü kapitülasyon düzenlemelerinin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Türkiye’nin bu kararlı tavrına rağmen Müttefik temsilcileri bu konuda ısrarlarına devam etmişlerdir.

Görüşmelerin devam ettiği 31 Ocak 1923 tarihinde Müttefik devletler Türkiye’ye bir barış antlaşması tasarısı sunmuşlardır. Tasarıda yer alan Türkiye’de *Yabancılar Uygulanacak Rejime İlişkin Sözleşme Tasarısı*’nın 4. maddesinin 2. fıkrasında Bağlı devlet uyruklarının Türkiye’de yapabileceği işlerle ilgili düzenleme yer almıştır. Buna göre, “Bağlı devletlerin uyrukları, Türkiye’de, Türk uyruklarına izin verilen her çeşit ticaret, meslek, endüstri ya da işletme ile uğraşabilecekler, -uzun bir yapılagelişin (teamülün) yalnız Türk uyrukları için saklı tutmuş oldukları dışında- her işi yapabileceklerdir. Türkiye’de yapılması için diploma gerektiren mesleklere gelince, Türk Hükümeti, İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya yetkili makamlarınca verilmiş diplomaları Türk diplomalarına eşdeğer sayacağını şimdiden bildirir ve öteki devletlerle bu konuda özel anlaşmalar yapma hakkını saklı tutar.”

Görüldüğü gibi Türkiye’nin dile getirdiği, Türk uyruklarına tanınmış hakkın olması gerektiği, Müttefik devlet uyruklarının, “devlet için ya da yalnız Türk uyrukları için saklı tutulmuş olanlar dışındaki işlerle uğraşabilecekleri” isteği dikkate alınmamıştır. Ayrıca Türkiye’nin Müttefik ülkelerin verdiği diplomaları eşdeğer kabul edip etmeme hakkı da elinden alınmıştır.

Görüşmelerin Kesintiye Uğraması

Komisyonların oturumlarını 1 Şubat 1923 tarihinden itibaren Türkiye ile Müttefikler arasında yarı resmi görüşmeler izlemiştir. “Bu görüşmeler sırasında, Müttefik devlet temsilcileri, Türk temsilci heyetine sunulmuş bulunan tek-

⁸ A.g.e., s. 32, 34.

liflerin birçok noktalarında değişiklik yapmağa razı olmuşlardır.”⁹ Yaptıkları önerilerde yabancı uyrukların çalışma şartlarını düzenleyen maddeyle ilgili bir değişiklik söz konusu değildir. Konferansın kesintiye uğramasından sonra Türk Hükümeti, Anlaşma tasarısı ve sözleşmeler tasarılarında yapılmasını teklif ettiği değişiklikleri 8 Mart 1923’te Ankara’da İtilaf Devletleri temsilcilerine sunmuştur. Yabancılar uygulanacak rejime ilişkin sözleşmede Türkiye’nin itiraz ettiği temel husus “Müttefik uyruklarının Türk ülkesindeki durumlarını tek-tarafli olarak düzenlediğinden, son olarak da, Müttefik Devletler ülkelerinde Türk uyrukları yararına her türlü karşılıklı olma (müttekabiliyet) görüşünü bir yana bıraktığından, gerçek bir kapitülasyon niteliklerini” göstermekte olmasıdır.¹⁰ Bu nedenle Müttefik önerilerinin kabul edilemez olduğu vurgulanmış olmaktadır.

Türkiye, Yabancılar Uygulanacak Rejime İlişkin Sözleşme Tasarısı’nın 4. maddesinin 2. fıkrasının şu şekilde olmasını istemiştir: “Bağıtli devletlerin uyrukları, Türkiye’de, *yalnız Türk uyrukları için saklı tutulmuş olanlar dışında, ülkede yürürlükte olan kanunlara ve buyruklara uygun davranmak şartıyla*, Türk uyruklarına izin verilen her çeşit ticaret, meslek, endüstri ya da işletme ile uğraşabileceklerdir.”¹¹

Konferansın İkinci Dönemi

Konferansın 23 Nisan 1923’te toplanmasından sonra Türk karşı tekliflerinin üç komisyona bölüştürülmesi kararlaştırılmış ve “Yabancılar Uygulanacak Rejime İlişkin Sözleşme (Madde 10-17 dışında) ve bu Sözleşmeye ek Bildiri” Birinci Komite’de görüşülmüştür.¹² 1 Mayıs 1923 günkü oturumda Rumbold, Türk tarafının teklifiyle karşılıklılık sorununun ortaya çıktığını belirtmiştir. Türk temsilcisi Tahir Bey, “bütün devletlerin, birtakım meslekleri yalnız kendi uyrukları için saklı tutmağa hakları olduğunu” belirtmiştir. Örnek olarak da hekimlik, eczacılık, avukatlık, mühendislik, çerçilik (ayak satıcılığı) ve perakendeciliği vermiştir ve “üstelik devletlerin, birtakım meslek gruplarını, uyruklarından birtakım kategoriler için saklı tutmağa da hakları vardır. İşte 2’nci fıkra, Türk Hükümeti’ne, bu hakkı açıkça saklı tutmak istemektedir” demiştir.¹³

9 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, C IV, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. VII.

10 **A.g.e.**, s. 26.

11 **A.g.e.**, s. 46.

12 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, İkinci Takım, C I, Kitap I, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 1.

13 **A.g.e.**, s. 37.

Rumbold, bu önerinin “her çeşit tedbirlere kapıyı açık bırakmakta olduğunu” belirterek “bu metin uyarınca, örneğin; Türk Hükümeti, zahire ticaretini yalnız kendi uyruklarına ayırabilecektir” demiştir. Ortaya çıkan diğer bir sorun da “Türk Hükümeti’nin kendi uyrukları için yalnız liberal meslekleri yapma hakkını saklı tutmak istediği varsayılsa bile” Türk Hükümeti’nin kazanılmış hakları göz önünde bulundurmamak için ne düşündüğünün önemli olduğu hususudur. Kazanılmış haklar sorunu konusundaki görüşlere Fransız Temsilcisi General Pelle ve İtalyan Temsilci M. Montagna da katıldıklarını belirtmişlerdir.¹⁴ Tahir Bey, “Türk Hükümeti’nin 1914’ten önce kazanılmış hakları tanıyacağı” cevabını vermiştir. “1914 tarihinin seçilmesinde, Türkiye’de uzun süredir ve barış zamanında yerleşmiş olan yabancıların, göz önünde tutulması doğal olan, gereği gibi kazanılmış hakları olmasından esinlendiğini belirtmiştir. Buna karşılık, Türkiye’de silah-bırakışmasından (mütarekeden) bu yana yerleşmiş Müttefik uyrukları aynı nedenleri öne süremezler; bu gibi yabancılar, yerleşmelerinin sağlam temeller dayanmadığını bilmezlermiş gibi sayılamazlar.” Müttefik temsilcileri bu durumun 1914’ten sonra yerleşmiş olan yabancıların işlerine son verme sonucunu doğuracağını, bunun müttefik uyruklarına büyük zarar vereceğini, Türkiye’nin tek başına kalacağı, oysa uluslararası ilişkilerin düşünsel ve bilimsel açıdan olduğu kadar, meslekler ve ticaret açısından da devamlı bir alışverişe dayandığını dile getirmişlerdir.

Tahir Bey, Türkiye’nin diğer devletlerle ilişkilerine büyük önem verdiğini ancak, “Türk Devleti’nin, temel haklarından birinin elinde kalmasını istemeyi de bir görev bildiğini” ve bu hakkın tanınmasını karşılıklı olma ilkesine dayandırdığını söylemiştir. Ayrıca “şimdiki Türk yasalarının, birtakım serbest (liberal) mesleklerde çalışılmasını Türk uyruklarına saklı tutan hükümleri kapsadığını”, Türk Temsilci heyetinin metne konulmasını istediği formülün, ilerde Türk Hükümeti’nin böyle bir hükmü uygulamaktan vazgeçmesine engel olmayacak şekilde olmasını istediğini sözlerine eklemiştir. Belirttiği bir başka husus da “çeşitli ülkelerde genellikle, bu gibi hükümlere bağlanmış bulunanlar dışında, ticaret ve meslek kollarını çalışmayı yalnız Türk uyrukları için saklı tutmak niyetinde olmadığı” olmuştur.

Rıza Nur Bey de, “Türkiye’nin, hekimliği, eczacılığı, mühendisliği, avukatlığı, bir kelimeyle, serbest (liberal) meslekleri kendi uyruklarına saklı tutmakla, bilimsel kalkınmasını desteklemek zorunda olduğunu” belirtmiştir. Kaldı ki Türkiye, bütün meslekleri kendi uyrukları için saklı tutmak niyetinde de değildir. Ayrıca hekimliğin Türk uyruklulara terk edilmesinden yabancılar

14 A.g.e., s. 37-38.

zarara uğrayacak da değillerdir. Çünkü yüz yıllık geçmişi olan Tıp Fakültesi vardır. Buradan mezun olanlar Fransa ve Almanya’da incelemelerde de bulunmuşlardır.¹⁵

Kazanılmış haklar saklı tutulmak üzere, 4. maddenin 2. fıkrasının hukuk danışmanlarına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Buradaki görüşmeden sonra sözü edilen düzenleme son şeklini almış ve 24 Temmuz 1923’te imzalanan Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme imzalanmıştır. Sözleşmenin 4. maddesine göre;

“Türkiye’de, öteki devlet uyruklarının ve buna karşılık da, bu devletlerin ülkelerinde Türk uyruklarının çeşitli ticaret, meslek ya da endüstri kollarında çalışmaları, işbu Sözleşmenin yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak on iki ay içinde, Türkiye ile söz konusu devletler arasında yapılacak özel sözleşmelere konu olacaktır.

“Şurası kararlaştırılmıştır ki, söz konusu sözleşmelerin yapılmasına kadar, 1 Ocak 1923 tarihindeki stau quo saklı tutulacak ve sözü edilen on iki aylık sürenin sona erişinde sözleşme yapılmazsa, bireylerin (özel kişilerin) 1 Ocak 1923 tarihindeki kazanılmış (müktesap) haklarına saygı göstermek şartıyla, Bağlı devletlerden her biri davranış özgürlüğünü yeniden elde edecektir.”

Böylece Türkiye karşılıklılık ilkesini kabul ettirmiş ve bir yıl içinde diğer devletlerle özel sözleşme yapmadığı takdirde Türk uyruklarına bazı meslekleri saklı tutma ile ilgili düzenleme yapma olanağına kavuşmuştur. Kazanılmış hakların son tarihi konusunda ise 1914 yılı yerine 1923’ü kabul etmek durumunda kalmıştır.

Lozan Sonrası Uygulamalar

Lozan’da imzalanan sözleşmenin 4. maddesi gereğince Türkiye’de yabancıların yapabileceği mesleklerle ilgili bir yıl içinde diğer ülkelerle bir anlaşmanın yapılmaması durumunda Türkiye bazı mesleklerin Türk vatandaşları tarafından yapılması ile ilgili yasal düzenleme yapabilecektir. Geçen bir yıllık sürede diğer ülkelerle bu tür anlaşmalar imzalanmadığından Türkiye, birçok mesleğin Türk uyruklarınca yapılmasına yönelik yasal düzenlemeleri gerçekleştirmiştir.

Doktorluk, dişçilik, ebelik, hemşirelik, memurluk, hâkimlik, muhama (avukatlık), eczacılık mesleklerinin sadece Türk vatandaşları tarafından ya-

15 A.g.e., s. 38-39.

pılabileceğine yönelik yasalar çıkarılmıştır. Muhamat Kanunu¹⁶, Hakimlar Kanunu¹⁷, Memuruin Kanunu¹⁸, Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun¹⁹, Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrası Hakkında Kanun²⁰ bu amaçla çıkarılan yasalardır.

Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanatlar ve Hizmetler Hakkında Kanun

Türlere tahsis edilen meslekler bakımından en kapsamlı yasa Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanatlar ve Hizmetler Hakkında Kanun’dur.²¹ (11 Haziran 1932) Yasayla ilgili hazırlanan İktisat, Hariciye ve Adliye Encümenlerinin esbabı mucibeleri, yasanın arka planını göstermektedir.

Lozan’da Türk temsilcilerinin dile getirdiği gibi birçok ülkede küçük sanat, ticaret veya bir kısım hırfet (sanat) ve meslek kendi vatandaşlarına tahsis edildiği İktisat Encümeni Mazbatasında belirtilmiştir. Diğer önemli hususlar dönemin iktisadi durumu (iktisadi kriz), “görülen lüzum ve ihtiyaç” ile küçük ticaret, sanat ve bazı mesleklerin “her memleketin vatandaşlarının tabii hakkı” olarak görülmesidir. Ayrıca “az bilgi ve mümareseye (el yatkınlığı) ve az sermayeye muhtaç olan ve binaenaleyh vatandaşlar tarafından yapılması pek kolaylıkla mümkün bulunan sanat ve mesleklerle memleketin emniyeti ile alakadar olabileceklerin vatandaşlara hasır ve tahsisi” ile talip ve saliki (bir yola giren) çok olan bu mesleklerle işsizliği önlemek amaçlanmaktadır.

Türkiye’de yaşayan yabancıların yapması yasak olan meslekler hükümet tasarısında iktisat, hariciye ve adliye encümenlerinin tasarılarındakilerine göre daha dar tutulmuştur. Fakat kabul edilen yasada gerek hükümet teklifinde ve gerekse encümenlerde yabancılara yasaklanması önerilen pek çok meslek yer almamıştır. Örneğin hükümet teklifinde yer alan işportacılık, sergicilik, kundura boyacılığı, hamallık, fırıncılık, arabacılık yasada yer almazken, encümenlerin önerdiği bahçecilik, matbaacılık, oyuncakçılık, gazete satıcılığı, tellallık, müzayede ve satış evi idaresi, bar oyunculuk ve şarkıcılığı, kukla,

16 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:II, İçtima Senesi:II, C 8, s. 248; 271-293.

17 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:II, İçtima Senesi:III, C 22, s. 273-284; Devre:II, İçtima Senesi:III, C 23 s. 35-39.

18 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:II, İçtima Senesi:III, C 21, s. 76; C 23, s. 136; Devre:II, İçtima Senesi:III, C 23, s. 178-190; s. 213-231; s. 251-262.

19 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:II, İçtima Senesi:IV, C 28, s. 379-404; Devre:II, İçtima Senesi:IV, C 28, s. 424-437; s. 453-455.

20 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:III, İçtima Senesi:I, C III, s. 63-77; s. 99-101.

21 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:4, İçtima:1, C 8, s. 97; Devre:4, İçtima:1, C 9, s. 64-68, 125-126.

karagöz oynatmak gibi esnaflık, koltukçuluk, kadın ve erkek perukarlığı, manikürcülük, bohçacılık, klişe ve çinkografik, duvarcılık, sıvacılık, nakkaşlık, taşçılık, kaldırımcılık, tesfiyecilik, tornacılık, küfecilik, ütü, kola ve lekecilik, eskicilik ve örücülük meslekleri yasada yer almamıştır. Buna karşılık taslaklarda yer almayan berberlik, inşaat, demir, ahşap sanayi işçilikleri yasaya eklenmiştir.

İktisat Encümeni’nin “esaslı birtakım tetkikat icrasını lüzum” görmesi nedeniyle encüme iade edilen taslakta yapılan değişiklikler hükümet ve encümen taslaklarının daraltılmasını ve taslaktaki diğer değişiklikleri ortaya çıkarmıştır. Bu değişiklikler sadece mesleklerle ilgili olmayıp yabancılara özel yasalarla yasaklanmış olan sanat ve mesleklerin (yukarda sözü edilen yasalar) taslaktan çıkarılması ve diğer biçimsel değişiklikler olmuştur. İktisat Encümeni’nin yaptığı değişikliklerle Meclis’e sunulan tasarı maddeler ve bütünü üzerinde tartışma olmadan kabul edilmiştir.

“Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun”a göre ayak satıcılığı, çalgıcılık, fotoğrafçılık; berberlik, müretteplik, simsarlık, elbise, kasket ve kundura imalciliği, borsalarda mubayacılık; Devlet inhisarına tâbi maddelerin satıcılığı, seyyahlara tercümanlık ve rehberlik, inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, umumî nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimî ve muvakkat işçilik, karada tahmil ve tahliye işleri, şoförlük ve muavinliği, alelûmum amelelik, her türlü müesseselerle ticarethane, apartıman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık, otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansink ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servan), bar oyuncu ve şarkıcılığı, baytarlık ve kimyagerlik sanat ve hizmetlerinin Türk vatandaşı olmayanlar tarafından yapılması yasaklanmıştır. Hükümetin izni olmadan tayyare makinistliği ve pilotluğu, devlete veya vilâyetlere merbut müessesat veya belediyeler ile bunlara merbut tesisat hizmetlerinin de yabancılar tarafından yapılması yasaklanmıştır. Bunlarla yetinilmemiş, yasada Türk vatandaşlarına tahsis edilmemiş sanat ve hizmetlerin yabancılar tarafından yapılmasının Hükümet tarafından yasaklanabilmesi de kabul edilmiştir. Türkiye’deki yabancı devlet elçiliklerinde ve konsolosluklarında çalışan kapıcıların, buralardaki ulaşım araçlarını kullanan bu ülke ya da başka bir devlet uyruğundaki kişilerin çalışması yasaklanmamıştır.

Yasanın yürürlüğe girmesinden sonraki bir yıl içinde Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetleri yapan yabancıların işlerini terk etmesi zorunluluğu getirilmiştir. Buna uymayanlar işlerinden uzaklaştırılacakları gibi

on liradan beş yüz liraya kadar ağır para cezasına çarptırılacaklardır. Ayrıca yabancılar vilayet ve kaza merkezi olmayan mahallerde dükkân da açamayacaklardır.

Lozan'da karşılıklılık esası benimsendiğinden Türk vatandaşları hakkında idari ve kanuni kayıtlar koyan devletlerin vatandaşlarının Türkiye'de yapabilecekleri sanat ve hizmetler Hükümet kararı ile yasaklanabilecektir.

Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrası Hakkında Kanun

14 Nisan 1928 tarihinde yürürlüğe giren yasanın gerekçesi, 7 Rebiyülahir 1277 (23 Ekim 1860) tarihli 17 maddelik bir nizamnamenin düzenlediği tababet sanatının uygulanması ilgili kuralların artık ihtiyaca cevap vermemesi, kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte bunun getirdiği düzenlemelerin kaldırılmış olması ve Lozan Antlaşması gereğince sahip olunan ulusal yasalar düzenleme hakkının kabul edilmiş olması gösterilmiştir. Yasaya göre Türkiye Cumhuriyeti dahilinde tababet icra ve herhangi suretle olursa olsun hasta tedavi edebilmek (doktorluk yapabilmek), dişçilik sanatını icra ve diş tabibi unvanını taşıyabilmek, ebelik sanatını icra edebilmek, hastabakıcı hemşirelik yapabilmek için “Türk bulunmak şarttır.” Fakat aynı yasada yer alan sünnetçiler için -dikkatsizlik sonucu olsa gerek- Türk olma zorunluluğu getirilmemiştir.

Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun

Eczacılar için çıkarılan yasada da (26 Şubat 1927) mesleği yapabilmek için Türk bulunmak zorunluluğu getirilmiştir. Aslında hükümetin hazırladığı taslakta “Türk tabiiyetinde bulunmak” tabiri kullanılmışsa da Adliye Encümenince hazırlanan mazbatada “Türk tabiiyeti yerine, Teşkilatı Esasiye Kanunu ile telif için (Türk olmak) tabiri daha muvafık görülerek” değiştirilmesi önerilmiştir. Meclis de bu öneriye uyararak değişikliği kabul etmiştir. Ayrıca yasanın 47. maddesiyle “Lozan Sulh Muahedesine göre Türkiye'de eczacılık etmek müsaadesini almış olan ecnebi eczane sahipleri bu kanunun hükümlerine riayet etmek şartıyla san'atarını icraya devam ederler” düzenlemesi getirilmiştir.

Hâkimler Kanunu

Hâkimler Kanunu'nda (20 Mart 1926) hâkim olabilmek için Hükümet taslağında, “Türkiye Cumhuriyeti tebaasından olmak” hükmü varken, kabul edilen yasada “Türk olmak” tabiri kabul edilmiştir.

Memurin Kanunu

Antalya Milletvekili Saki Bey ve arkadaşları tarafından hazırlanan Umum Memurin Kanunu (31 Mart 1926) teklifinin gerekçesinde “Teşkilatı Esasiye

Kanunumuzun ahkâmı ve ruhuna muvafık ve ulum ve fününun son telakkiyat ve icabatına mutabık olarak devlet idare makinasının kurulması vücup halinde” olduğundan söz edilmektedir. Memur Kanunu devletin kuruluşunun önemli bir aşaması olarak görülmektedir. Teklifinde “Türk hukuku siyasiyesinden müstefit olmayan memur olamaz. Ancak müstahdem olması caizdir” diyerek bir ayırım da yapmaktadır. Memurin Encümeni Mahsusı Mazbatası’nda teklif incelenirken diğer memleketlerin düzenlemelerinin de göz önünde bulundurulması esaslı değişikliklere gidildiği belirtilmektedir. Buna göre memur olmak için “Türk olmak (Türk tabiiyetini ihraz edenlerin ihrazdan itibaren beş sene Türkiye’de ikameti şarttır)” ve “Hukuku siyasiyesine sahip olmak” şartları getirilmiştir. Burada sözü edilen yasalardan farklı olarak “Türk olmak” şartı ile yetinilmemiş, Türk uyruklu olanların Türkiye’de beş yıl oturmaları şartı da tartışılmıştır. Fakat Meclis’e sunulan taslakta bu şart yer almazken, memur olabilmek için “ecnebi kız ve kadınlarla müteahhil olmamak” şartı konulmuştur. Yasanın çıkmasından önce yabancılarla evlenmiş olanlara da Hari-ciye, Müdafaai Milliye ve Bahriye Vekâletlerinde çalıştırılması yasaklanmıştır. Mazbatada müstahdemler için de “Türk olmak” zorunluluğu getirilmiştir. Yine diğer yasalardan farklı olarak müstahdemler için “devletçe görülecek lüzum üzerine hizmete alınacak ecnebi müstahdemler hakkında bu şeraitin aranmayacağı” kaydı konmuştur. Sözü edilen diğer yasalarda yabancılarla ilgili her hangi bir düzenleme söz konusu edilmemiştir. Hükümet teklifinde ise gerek memurlar ve gerekse müstahdemler için sadece “Türk olmak” şartı ile yetinilmiştir. Devletçe görülecek lüzum üzerine çalıştırılacak müstahdemlerin özel şartlara tabi olacağı da belirtilmiştir.

Memur olacaklara Türk uyrukluğunu kazandıktan sonra Türkiye’de beş yıl oturmuş olmak şartının getirilmesi, yasa tasarısı Meclis’te görüşülürken yeniden gündeme gelmiştir. Antalya Milletvekili Rasih Bey, mübadele veya toplu göç suretiyle gelip Türkiye uyruğuna girenler hariç, bireysel olarak iltica edenler ya da önceki uyruğunu terk edip Türk uyruğuna geçenlerin beş yıl geçmeden memurluğa alınmaması gerektiğini söylemiştir. Buna gerekçe olarak da “birçok casusların böyle hükümet teşkilatı içerisine girmek ihtimali”ni göstermiştir.

Memurin Kanunu’nun sicil düzenlemesini içeren 10. maddesinin tartışmalarında “Türk olmak”ın ne anlama geldiği gündeme gelmiş ve diğer yasalarda Türkiye uyruklu anlamı söz konusu iken burada kastedilenin Türk ırkı olduğu ve Gayri Müslimlerin dışlandığı sonucu çıkmıştır. 10. maddede sicilin esaslarını teşkil eden hususlar sıralanmış ve A başlığında memurun ismi, mah-

lası, lakabı, mezhebi sayılmıştır. Çankırı Milletvekili Talat Bey bu başlığın içine “milliyet” kelimesinin de eklenmesini teklif etmiştir. Teklifin oylanıp kabul edilmesinden sonra Maliye Vekili Hasan Bey “Milliyet nedir yani?” sorusunu sormuştur. Aksaray Milletvekili Neşet Bey’in cevabı “ırk söylemek istiyorlar” şeklinde olacaktır. Encümeni Mahsus namına Faik Bey memur olacaklar için Türk olacak dendiğini, bir de milliyeti diye bir şeyin konamayacağını söylemiştir. Can alıcı soru bunun üzerine Talat Bey’den gelmiştir: “Belki Museviler de olur, Türk Ortodoks’u olur.” Meclis Reisinin Encümenin milliyet kelimesinin ilavesine lüzum görmediğini belirtmesine rağmen Meclis değişikliğe ısrar etmiştir. Karasi Milletvekili Ali Şuuri Bey “İlk maddede geçen Türk kelimesi Türk tabiiyetini haiz manasına gelen ve teşkilatı esasiyede geçen Türk’tür. Ermeni ile Rum ile karışık olan Türk’tür. Fakat biz devletin mahremi esrarını tevdi edeceğimiz bir adamın behemahal Türk olmasını arzu ederiz. Mamafih o Türklük davasını güden zat iddia edebilir. Kendisine mahzursuz bir memuriyet de tevdi edilebilir. Fakat bir yerden diğer daha mühim bir yere naklonurken devletin bu adamın şahsının, öz milliyetinin ne olduğunu anlaması lazımdır.” Encümenin itirazına, Aydın Milletvekili Mashar Bey’in “Kanun-i Esaside her Türk aynı hukuka haizdir deniyor” demesine rağmen A başlığına “milliyet” kelimesi ilave edilmiştir. Böylece memuriyete girişte dikkate alınmayan milliyet ayrımı, sicil dosyası hazırlanırken dikkate alınan bir öge haline gelmiştir. Bu da terfilerde ya da işten çıkarmalarda ırken Türk olmayanları dezavantajlı konuma getirmiş olmaktadır.

Muhamat Kanunu

Muhamat Kanunu’nda (26 Mayıs 1924) da (Avukatlık) mesleğe girebilmek için Adliye Encümeni ve Hükümetin önerisi doğrultusunda “Türkiye Cumhuriyeti tebaasından olmak” hükmü Meclis tarafından kabul edilmiştir.

Sözü edilen yasalarda kullanılan Türk tabiri 1924 Anayasası’ndaki anlamıyla kullanılmıştır. 1924 Anayasası’nın 88. maddesi Türk olmayı şöyle tanımlamaktadır: “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla (Türk) itlak olunur.” Dolayısıyla resmi düzeyde ve yasal olarak, yapılan düzenlemelerde özel olarak ırk olarak Türk olmayanların (gayrimüslimlerin) dışlanması amacı söz konusu değildir. Fakat devlet memurluğu ile ilgili düzenlemede sicil düzenlemesine yer alması zorunlu hale getirilen “milliyet” kaydı, uygulamada bu kesimlerin aleyhine kullanılması sonucunu doğurabilecek bir girişim olmuştur.

1938 yılında çıkan Mühendislik ve Mimarlık Hakkında Kanun’da (28 Haziran 1938) diğerlerinden farklı olarak, mesleğin yapılabilmesi için ne Türk olmak ne de Türk tabiiyetinde bulunmak zorunluluğu getirilmiştir.²²

Sonuç

Türkiye, yabancıların Türkiye’de çalışmasını kapitülasyonların bir uzantısı olarak görmüştür. Bu uygulamanın devamının ülkenin bağımsızlığına aykırı olduğu görüşündedir. Bu çerçevede bazı mesleklerin Türk vatandaşlarına hasredilmesi Lozan’daki kazanımlardan biri olmuştur. Hangi mesleklerin Türklerce yapılabileceğinin ölçüsü de diğer ülkelerin kendi vatandaşları için saklı tuttuğu meslekler olarak belirlenmiştir.

Bu düzenlemelerin arkasında başlıca şu gerekçeler bulunmaktadır: Bunun devletin temel kaynaklarından biri olması, bütün devletlerin bazı meslekleri uyrukları için saklı tutmaları, bazı mesleklerin yoksul sınıfların geçimi için gerekli olması ve diğer ekonomik nedenler, müttefik devletlerin karşılıklılık ilkesini benimsemesini sağlama ve ülkenin bilimsel kalkınmasının desteklenmesi.

Yabancıların bazı mesleklerden tasfiyesi sonucunda bunlar işlerini kaybetmiş ve Türkiye’yi terk etmek durumunda kalmıştır.

22 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:V, İçtima: 3, C 26, s. 64-67.

Kaynakça

KEYDER, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

KORALTÜRK, Murat, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, C II, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, C IV, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, İkinci Takım, C I, Kitap I, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1919**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:II, İçtima Senesi:II, C 8.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:II, İçtima Senesi:III, C 21.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:II, İçtima Senesi:III, C 22.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:II, İçtima Senesi:III, C 23.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:II, İçtima Senesi:IV, C 28.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:III, İçtima Senesi:I, C 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:IV, İçtima Senesi:I, C 8.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:IV, İçtima Senesi:I, C 9.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:V, İçtima Senesi:III, C 26.

**LOZAN ANTLAŞMASI'NDA KAPİTÜLASYONLARIN
KALDIRILMASI VE YENİ TÜRKİYE'DE
YABANCI OKULLARIN DURUMUNA ETKİSİ:
İZMİR AMERİKAN KOLEJİ ÖRNEĞİ**

M. Emin ELMACI*

Özet

Osmanlı'da geçmişten gelen kapitülasyonların Lozan'da geçirdiği süreci anlatarak özellikle eğitim anlamında yabancı okulların yeni cumhuriyet rejimi üzerindeki yeri anlatılacaktır. Lozan'a göre özellikle yabancı eğitim kurumlarının alacağı yeni durumu da Amerikan kolejleri bağlantısıyla değerlendirmek ana amacımız olacaktır.

Yazımızda Lozan Antlaşması üzerine yapılmış eserler kullanılacağı gibi, Amerikan kuruluşlarının kendi broşürleri ve dönemin yazılı basını da kullanılarak makalemiz ortaya konulacaktır.

Amerikan kolejlerinin Osmanlı dönemindeki konumlarının verdiği ayrıcalıkların sona erdiğini ve bunun getirdiği yeni durumu da yeni Türkiye'de tam olarak algılayamadıkları ve bu dönemde de eski alışkanlıklarını devam ettirmeye çalışmalarının yeni Türkiye yetkilileri tarafından artık kabul edilemez görüldüğü ortaya çıkacaktır. Bu süreçte mikro olarak İzmir Amerikan Koleji incelenecek ve kolejin yeni duruma uyum sağlamaya çalışması ve gerçekleştiremeyince kendini kapatması belgelerle anlatılacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, emin.elmaci@deu.edu.tr.

**ABOLISHING THE CAPITULATION IN THE TREATY
OF LAUSSANE AND IMPACT OF FOREIGN SCHOOLS
ON THE NEW TURKEY: THE CASE OF
THE IZMIR AMERICAN COLLEGE**

Abstract

The process described in Lausanne, the capitulations in the Ottoman Empire from the past. On the place of the new Republican regime, foreign schools, especially in terms of training will be discussed. According to the Treaty of Lausanne of foreign educational institutions will be our main goal is to assess the new situation of American Colleges connection.

The article was written about the artifacts used in the Treaty of Lausanne. American organizations will also be used in their brochures and print media era.

American colleges positions during the Ottoman era came to an end in the Republican period. American organizations fully unable to detect this new situation. For this reason, efforts to maintain old habits during this period by the authorities of the new Turkey is no longer acceptable condition.

In this process, the American College of Izmir as a micro-analyzed. College attempted to adapt to the new situation. However, it will not make it, and turn itself off. This process will be explained with documents.

GİRİŞ

Kapitülasyon kelimesi köken olarak Latince ‘capitulum’ dan türemiştir. Terim olarak ‘*savaş sırasında bir ordunun, bir kale ya da bir şehrin teslim edilmesi amacıyla yapılan anlaşmalar*’ demek olan¹ kapitülasyonlar Fransızca “*bir yerin teslimi için yapılan antlaşma*”, İngilizce ise “*savaşta silahlı bir düşman kuvvete belirli bir kıtanın veya şehrin teslimi için yapılan antlaşma*”² anlamındadır.

Hristiyan devletlerle Müslüman devletler arasında geçerli antlaşmalar olarak bilinen kapitülasyonlar bunun aksine, İslam’ın ortaya çıkışından önce de geçerliydi.³ Osmanlı’da ise başlangıcında devletler arası ticaretten dolayı ülkelerdeki yabancı vatandaşların, kendi ülkelerindeki haklardan aynen yarar-

1 Şerafettin Turan, **Türk İtalya İlişkileri I**, Metis Yayınları, İstanbul, 1990, s.13.

2 Yılmaz Altuğ, **Yabancıların Hukuki Durumu**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966, s. 41.

3 Altuğ, **a.g.e.**, s. 43. Örneğin, MÖ. 1294-1244 yıllarında Mısır’ın Memphis şehrine yerleşen Fenikelilere kendi tapınklarında dua etmeleri hakkı verilmişti.

lanması olarak ortaya çıkan kapitülasyonlar, Avrupa'da sanayinin doğması ve gelişmesiyle yeni bir sürece girmeye başladı⁴. Sanayilerini geliştirmeye başlayan ve üretimleri için pazar arayan sömürgeci devletler, egemenliklerini uzak bölgelere yaydılar ve kendileriyle kapitülasyon antlaşmaları yapan devletleri kendi çıkarları için sömürmeye başladılar.

Yabancılar ticari anlamda da ayrıcalıklara sahip idi. Bütün vergilerden muaf tutuldukları gibi rahatlıkla ticaret yapmışlar ve Osmanlı karasularında gemi işletmeciliği, yolcu ve eşya naklini de ellerinde bulundurmışlardı. Hukuki anlamda da yabancıların ayrıcalıkları bulunur ve suç işleseler bile sınır dışı edilmezler, serbestçe ticaret yapıp istedikleri malları alıp satarlardı.

Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere verdiği kapitülasyonlar sonucu yabancılar önemli ayrıcalıklar elde etmeye başladılar. Kişisel ayrıcalıklar olarak yabancılar kendi din ve mezheplerine ait kiliselerde serbestçe ibadet edebildiği gibi, kendi dinsel yöneticilerini rahatlıkla seçmişler ve bu din adamlarına mabed içinde ve dışında önemli dokunumazlıklar vermişlerdi. Konumuz açısından önemli olan ayrıcalık ise yabancıların kendi okullarını açıp buralarda istedikleri gibi eğitim ve öğretim yapabilmeleri ve ders içeriklerini kendileri belirleyebilmeleri olmuştur.

Osmanlı Devleti'ndeki yabancıların din ve ayin serbestliği, Osmanlı Devleti topraklarının misyonerlere açılmasına da neden olacaktır. Bu misyoner örgütleri sömürgecilik hareketlerinin de yoğun olduğu dönemde, maddi kaynaklarının da fazla olması nedeniyle kendi din ve devletleri açısından milli bir duruma gelmiş ve Osmanlı topraklarında “*sömürgeciliğin dolayısıyla da emperyalizmin öncülüğünü*” yapmışlardı.⁵

Büyük devletler de misyonerlerin bu başarılarını bir silah olarak kullanmış ve sömürmek istedikleri ülkeye önce misyonerleri yollayarak o ülkede kendi kültürleriyle “*dost bir kültür dairesi*”⁶ oluşturmaya başlamışlardı. Misyonerlerin oluşturdukları yabancı okullar da hangi ülkeyi temsil ediyorsa o ülkenin

4 Osman Nebioğlu, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1986, s. 9.

5 Amerikalı Earle; “*Misyonerler ve din adamları dünyanın hiçbir ülkesinde, Türkiye'deki kadar emperyalizme hizmet etmemişlerdir.*” demişti. Remzi Kılıç, “*Misyonerlik ve Türkiye'ye yönelik Misyoner faaliyetleri*”, **TÜBAR**, XIX/Bahar 2006, s. 157.

6 Yahya Bağçeci, “*Osmanlı Devletinde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri*”, **Turkish Studies**, Volume 3 / 4, Summer 2008, s. 171.

kültür, ticari ve siyasi gücünü temsil edebilecek kişileri o ülkede yerleştirebilecek bir “*seçkinler öbeği*”⁷ oluşturma amacını taşımaktaydılar.

Böylece Osmanlı Devleti’nde açılan bu yabancı okullara devletin de göz yumması ve merkezden uzaktaki yerlere devletin eğitim ve öğretimi götürmemesi, yabancı okulların Osmanlı topraklarında hızla yayılmasına neden olacaktır.

Amerikan BOARD Misyonerleri ve İzmir Amerikan Koleji

Osmanlı topraklarına ilk misyonerler XVI. yüzyılda gelmiştir. 1583 yılında Fransız Elçiliğinin aracılığıyla gelen Cizvitler ilk gelen misyonerlerdi ve ülkedeki ilk Katolik okul olan St. Benoit’i kurmuşlardı.⁸ 1626 yılında ise Capucin misyonerleri İstanbul’a geldikten sonra⁹ Protestan misyonerler de gelmeye başlamıştı. Bu Protestan misyonerlerin en önemlisi merkezi Boston’da olan ABD’deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve de en büyüğü olan “*American Board of Commissioners for Foreign Mission*” (ABCFM = American BOARD) idi. Calvinici geleneği temsil eden ve 1810 yılında Boston’da kurulan¹⁰ American BOARD örgütü daha 1819 tarihinde yaptıkları toplantıda Osmanlı Devleti’nde misyon istasyonları kurulmasına karar vermişlerdi.¹¹

Bu karar sonucunda 1819 yılının kış aylarında gemiyle İzmir’e gelen BOARD’un iki üyesi, Pliny Fisk ve Levi Parsons, BOARD’un Osmanlı İmparatorluğu’na gönderdiği ilk misyonerler¹² sayılmışlardı. İkiisi de kısa süren hayatlarına rağmen kendilerinden sonra gelenlere örnek olmuşlardı¹³

7 İlber Ortaylı, **Türk İdare Tarihi**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979, s. 273.

8 Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi Cilt. 2**, İstanbul, 1940, s. 637.

9 Nurettin Polvan, **Türkiye’de Yabancı Öğretim I**, İstanbul, 1952, s. 99. Osmanlı’da Katolik misyonerlerin faaliyetleri hakkında da bkz. Ergin, **a.g.e.**, s. 269-277; Nahit Dinçer, **Yabancı Özel Okullar**, İstanbul, 1978, s. 17.

10 Hasan Özsoy, **Kayseri’de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1995, s. 35.

11 Bağçeci, a.g.m., s. 172.

12 Osmanlı topraklarına ilk ayak basan Protestan misyoner, 1815 yılında Mısır’a gönderilen İngiliz bir misyoner idi. Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 16.

13 **The Orient**, February 22 1911, No.45, Bible House Constantinople, s. 4. Bu iki misyonerin geliş yılı hakkında 1819 veya 1820 kullanılmaktadır. Bu farklılıklar bu iki misyonerin yola çıkış tarihinin 1819, İzmir’e varış tarihinin ise 1820 olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu iki misyoner Orta Doğu hakkında fazla bilgiye sahip olmasalar da Anadolu'ya geçişin kapısı olan İzmir şehrinde ve bölgedeki diller ve sosyal durum hakkında her türlü bilgiyi merkezlerine bildirmişlerdi. Bunun sonucunda Pliny Fisk ve Levi Parson 1819 yılında başladıkları seyahatlerinde “*Suriye misyonu*”nu da oluşturmuşlar ve onlarla birlikte artık Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışan en az otuz diğer toplumların misyonları yer edinmişti.¹⁴ Birkaç ay süren araştırmalar ve Hıristiyan ve de özellikle Rum okullarına yapılan ziyaretler sonucunda Fisk ve Parsons, BOARD yönetimine yolladıkları raporlarında İzmir'in misyonerlik merkezi kurmak için ideal bir yer olduğunu bildirmişlerdi.¹⁵ Pliny Fisk ve Levi Parsons BOARD tarafından doğuya gönderilen ilk misyonerler olarak bilinir ve bu nedenle 1821 tarihi misyonun doğum günü olarak kabul edilir.¹⁶

BOARD, İzmir'deki misyonerlik alanının tarihini kendi belgelerinde 4 döneme bölmektedir. Bunların birincisi Tanıtıcı Dönem diye adlandırılan 1820'deki Pliny Fisk ve Levi Parsons'un gelmelerinin hemen ardından başlayan dönemdi.¹⁷ Bu ilk süreçte Rum okulları incelenmiş ve birçok dini kitap dağıtılmıştı. 1826 yılında da misyonerlerden Gridly Rumlar, Brewer ise Yahudiler arasında çalışma yapmışlardı.¹⁸ Bu dönemde 1823 yılında kurulan İzmir istasyonu ile Levant'ta kurulan ilk istasyon olarak American BOARD'un ka-

14 **The Orient**, March 22 1911, No.49, Bible House Constantinople, s. 6.

15 Dr. Brian Johnson, **Paths of Learning**, Amerikan Board Heyeti, İstanbul, 2004, p. 2. Kitap 2004 yılında Türkiye'deki Amerikan okullarından İzmir Amerikan Kolejinin 125. Kuruluş yılı anısına Brian Johnson'ın okul arşivlerinden yararlanarak ortaya çıkardığı ve SEV Vakfı'nın sağladığı lojistik ve finansal destek ile basılan “*Bilgiye Uzanan Patikalar*”adıyla da yayınlanmıştı. Biz de bu kitaptan 2003 yılında okulun internet sitesinde (<http://www.aci.k12.tr/>) yayınlanmasıyla haberdar olduk. Ancak 2004 yılında yayınlanan eserin internetteki halinin kısaltılmışı olduğunu da belirtelim.

16 **Mission of ABCFM in Turkey**, Constantinople, 1904, s. 1.

17 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 590, Mission to The Armenians, 1837-1844, vol:6, Part:1, Historical Skeetch of Mission Work in The Smyrna, Field 1820-1904. Page 1. Rapor, Ekim 1933 yılında International Kolejin Başkanı olan Reed tarafından yazılmıştır. Reed, bu raporunda 1884 tarihli Marcellus Bowen imzalı bir rapordan ve 1904 tarihli Lymann Bartlett imzalı bir başka rapordan, 1820 ile 1904 arasındaki BOARD'un İzmir İstasyonu ile ilgili faaliyetlerini anlamıştır.

18 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 590, Mission to The Armenians, 1837-1844, vol:6, Part:1, Historical Skeetch of Mission Work in The Smyrna, Field 1820-1904. Page 1.

yıtlarına geçmişti.¹⁹ Misyonerlerin ilk kurdukları İzmir istasyonu, 20 yıl sonra İstanbul'daki istasyon kuruluncaya kadar Orta Doğu'nun en önemli Amerikan BOARD merkezlerinden birisi oldu.²⁰

İkinci dönem ise Rum dönemi olarak adlandırılmış ve 1834'den 1847'ye kadar İzmir'de kalan misyoner Adger'in ayinler düzenleyerek, gezerek ve İncil çevirisi yaparak tüm ilgi alanını Rumlara çevirmişti. Adger döneminde Rumlar için okullar açıldığı gibi²¹ BOARD misyonerlerinden Mory Reynold tarafından açılan ilkokulun tarihi olan 1826 yılı da Anadolu'daki faaliyetlerin başlangıcı olarak kabul edilir.²²

Üçüncü dönem, 1844 tarihinde başlayacak olan Ermeni dönemi idi. Misyoner Riggs'in döneminde biraz önce belirtildiği gibi özellikle Ermeniler üzerinde durulmuş, bir Ermeni İncil'in hazırlanması ve basılması tamamlanmıştı.²³

Dördüncü dönem ise, çoğunlukla her iki millete de misyoner çalışmalarında birlikte öncelik verildiği için Karışık Dönem olarak tanımlanmıştı.²⁴ Misyoner Baldwin'in bu alana transferi de 1870'e dayanmaktadır. İzmir'de kurulan İzmir İstasyonunun merkezi İzmir olmak üzere Manisa, Aydın, Akhisar, Afyon, Bayındır, Ödemiş, Burdur olmak üzere (dış) uç istasyonları da bulunmaktaydı.²⁵ Daha önce Beyrut'a gönderilen William Goodell'in İstanbul merkezini kurmak üzere İstanbul'a atanmasıyla BOARD'un Türkiye Misyonu oluşmuş olacaktı.²⁶

Osmanlı Devleti'nde özellikle kapitülasyonların etkisiyle ortaya çıkan yabancı okullar sorunu son zamanlarında denetlenememesinden kaynaklanan ne-

19 Dilşen İnce Erdoğan, "Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Bahar 2012, S 33, s. 99.

20 İnce Erdoğan, a.g.m., s. 99.

21 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 590, Mission to The Armenians, 1837-1844, vol:6, Part:1, Historical Skeetch of Mission Work in The Smyrna, Field 1820-1904. Page. 2

22 Özsoy, a.g.e., s. 38.

23 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 590, Mission to The Armenians, 1837-1844, vol:6, Part:1, Historical Skeetch of Mission Work in The Smyrna, Field 1820-1904. Page 3.

24 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 590, Mission to The Armenians, 1837-1844, vol:6, Part:1, Historical Skeetch of Mission Work in The Smyrna, Field 1820-1904. Page. 4.

25 **BCFM Arşivi**, Western Turkey Mission 1880-1889, Reel: 597, Vol: 10, s. L.

26 Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları Ve Ermeniler", **ÇTTAD**, Dokuz Eylül Üniversitesi, C III, Sayı: 9-10, Yıl: 2000, s. 134.

denlerle en üst noktaya yükselmişti. Amerikan kaynaklı Protestan misyoner örgütü Amerikan BOARD temelindeki Amerikan kurumları ve okulları kuruldukları XIX. yüzyıldan beri buldukları yerlerde sosyal hizmetlerle birlikte toplumun sorunlarına çözüm bulma yolunda önemli çalışmalar da yapmaktaydı. Özellikle hasta ziyaretleri, istendiği zaman doktor ve ilaç gönderilmesi, yoksullara yiyecek, giyecek ve yakacak sağlanması, bazı durumlarda da kiralalarının ödenmesi gibi yardımlarla halk arasında tutunma yollarını da bulmuşlardı.²⁷

Bu okullarda “*Başkalarına karşı sorumluluk duyma*” fikri öğrencilere aşılanmaktaydı. Kendilerini de “*Hizmet edilmek için değil, hizmet etmek için.*” veya “*Öğrenmek ve Hizmet Etmek*”²⁸ sloganlarıyla ifade etmekteydiler. Bu amaçla, İzmir Amerikan Koleji öğrencileri de İzmir’deki yetimhanelerde, çocuk bakım yuvalarında gönüllü olarak görev almış, fakirlere yardım etmek ve Kızılay Kurumu’na bağışta bulunmak üzere öğretmenleri tarafından teşvik edilmişlerdi.²⁹ Cumhuriyet döneminde ise, eski düsturun yerini “*Öğrenmek için katıl, hizmet için ayrıl.*” sloganı ön plana çıkmaya başlamıştı. Okulun öğretim sisteminde de “*başarılı öğrencilerin okul öğretmeninden dinledikleri dersleri zayıf öğrencilere aktarmaları*”³⁰ önemli yer tutmaktaydı.

BOARD’un üyelerinden Maria West’in 1878 yılında, kentten Ermeni nüfusunun oturduğu Basmane bölgesinde kiraladığı bir evde gündüzlü bir anaokul açmasıyla³¹ İzmir’deki Amerikan kolejinin ilk başlangıç noktası ortaya çıkacaktır. Okulun günümüzdeki temsilcisi olan Amerikan Kız Koleji, 1984 yılında kendi verdiği bilgilerde ilk kurucusunu Miss Maria West (1878), ilk kurum açma izin tarihi ve öğretime başlama izin tarihini de 1892 olarak göstermişti.³²

Ancak daha sonra 1884 yılında İzmir’e gelen Cornelia “Nellie” Storrs Bartlett’in gelişinden bir yıl sonra Basmane’deki eski evin küçük bir odasında 7 öğrenci ile bu kez sistemiyle birlikte ilk anaokulu oluşmuştu.³³

27 Brian Johnson, **Paths of Learning**, Amerikan Board Heyeti, İstanbul, 2004. .

28 Non ministrari, sed ministrare

29 Johnson, **Paths of Learning**.

30 Frank A.Stone, **Communities Of Learning: People and Their Programs The American Board Schools In Turkey from 1920 to 1970**, Redhouse Press, İstanbul, 1970, s. 7.

31 Johnson, **Paths of Learning**, p. 5. 1827 yılında doğan Maria A. West, 1878 yılında açtığı bu gündüzlü okul ile İzmir Amerikan Kolejinin başlangıcını oluşturacaktır. BOARD’un bir misyoneri olarak 1853-1869 arasında Türkiye’nin diğer bölgelerinde de görev yapan West 1894 yılında ölmüştür.

32 Süleyman Büyükkaracı, “Amerikan Okulları Üzerine Bir Araştırma”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Selçuk Üniversitesi, S 9, 2001, s. 35.

33 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 618, Western Turkey Mission, vol:29, Smyrna Station Annual Report 1900-1901. p. 7.

Kız Amerikan okulu olan American School for Girls, on yıl içinde gelişerek ilkokul, ortaokul ve lise olmak üzere üç ana bölüme ayrılmış ve üniversiteye hazırlayan bir programı olması nedeniyle de “American Collegiate Institute for Girls” (ACI) adını almıştı.³⁴

Kız okulunun açılma süreci içerisinde Bayan Bartlett’in eşi Lyman Bartlett da bir erkek okulu açma fikrindeydi³⁵. Bartlett, bu düşüncesini “*İzmir alınının “Hristiyanlaştırılmasında ve aydınlatılmasında”* okulun büyümesine izin verilmesi durumunda İzmir misyonunun erkek çocuklar için bir liseye ihtiyacı olduğunu açıkça belirtmiş ve “*Tanrının sözlerinin öğretildiği, Hristiyan tatil gününe (Pazar) saygı gösterildiği, Hristiyan evinin artan ve yükselen etkilerinden hoşlanabilen İzmir’de bir erkek okulu olmalıdır.*” sözleriyle dile getirmişti.³⁶

Nihayet 1879 yılında BOARD misyonerlerinden Marcellus Bowen’in İzmir’e gelmesiyle bu kez erkek öğrenciler için ayrı bir okul düşünülmüş ve başına da Ermeni bir öğretmen Hagop Constantian geçirilmesiyle 1880 yılında bir erkek okulu törenle açılmıştı.³⁷ Böylece 1878’de West tarafından açılan kız okulu ile birlikte 1880’deki bu erkek okulu zaman içinde eğitim anlamında daha ileri boyuta taşınarak International Kolej’in temelleri atılmış oldu. Erkek okulunun yeni yapılanması ise, daha önce Tarsus’ta St.Paul Enstitüsü’nde çalışmış olan Alexander MacLachlan’ın 1891 yılında American School for Boys için müdür olarak görevlendirilmesiyle gerçekleştirilecektir.

Bu süreçte okul gerçekten önemli bir eğitim kurumu olmuş hatta Basmane binasında Earnest Patterson’ın armağan ettiği X-Rays ve kablosuz telgraf için bir donanımın da dahil olduğu önemli ölçüde araçlar, Fen Bölümüne dahil edilmişti. Ayrıca bir sismograf, elektrikli bir rüzgar ölçer, elektrikli bir yağmur göstergesi ve önemli ölçüde genel elektrikli araçlar da okulda bulunmaktaydı. Yine Basmane’deki ana binadaki yeni kütüphanedeki kitap sayısı hemen hemen 3000 âdede yükselmişti.³⁸

34 Johnson, **Paths of Learning**, p. 7.

35 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit:5, Reel: 597, Western Turkey Mission 1880-1889, vol.10. s. 7.

36 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit:5, Reel: 597, Western Turkey Mission 1880-1889, vol.10. s. 9.

37 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 618, Western Turkey Mission, vol:29, Smyrna Station Annual Report 1900-1901.p. 6.

38 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 618, Western Turkey Mission, vol: 29, Smyrna Station Annual Report 1900-1901, p. 10.

1897-1898 yılında kız ve erkek liseleri müfredatlarını lise üstü düzeye yükseltince Erkek koleji “*Collagiate Enstitute of Boys*” Kız koleji ise “*Collagiate Institute of Girls*” adını alırken, kız enstitüsünün 180 öğrencisi erkek enstitüsünün ise 170 öğrencisi vardı.³⁹ Hem erkek hem de kız liseleri artık akademik standartlara ulaşmaya başlamıştı. Erkek okulu “*American Collegiate Institute for Boys*”, yüksek akademik standartlara ulaşmayı başarınca müdürü MacLachlan, Amerikan BOARD aracılığıyla Massachusetts Eyaleti'ne kolej berati almak için başvurmuştu.⁴⁰ Nihayet MacLachlan'ın yıllık raporunda “*oldukça ilgi çeken bir olay*”⁴¹ dediği gelişme ile 1903 yılının Nisan ayında erkek okulu, “*International College for Smyrna Turkey*” (International Koleji) adıyla Massachusetts Eyaleti'nde kabul edilmiş oldu.

Basmane binasındaki kız ve erkek kolejlere giderek genişlemekteydi ve artık yeni bir bina ihtiyacı gözle görülür bir hale gelmişti. Basmane'deki binanın 8 Şubat 1904 tarihinde büyük bir yangın geçirmişti. Yangın kolej salonunun güney kanadını ve çatıyı hemen hemen yok etmişti. Bu nedenle okulun yönetim kurulu yaptığı toplantıda yeni ve daha büyük bir bina yapılması fikrini kabul etmişti.⁴² Basmane Kampüsü içindeki bina 29 Ocak 1911 tarihinde bir yangın daha geçirincede⁴³ hem kız hem erkek okulları yeni bir yer arama girişimlerine başlamış oldu. “*American Collegiate Institute for Girls*” İzmir'in kenar mahalle kesimlerinden Göztepe'de bir arazinin anlaşmasını yapmıştı⁴⁴ ama 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla artan mali zorluklar Göztepe binasının gecikmesinden dolayı savaş ortamında bu taşınma gerçekleşmemişti.⁴⁵

39 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 618, Western Turkey Mission, vol:29, Smyrna Station Annual Report 1900-190, p. 21.

40 Johnson, **Paths of Learning**, p. 9.

41 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 618, Western Turkey Mission, vol:29, Smyrna Station Annual Report 1900-1901, p. 25.

42 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 618, Western Turkey Mission, vol:29, Smyrna Station Annual Report 1900-1901, p. 1. International College Smyrna Turkey Annual Report, 30 July 1904-30 June 1905.

43 **The Orient**, February 1 1911, No. 42, Bible House Constantinople, s. 4.

44 Johnson, **Paths of Learning**.

45 Eylül 1922 yangını ile Basmane kampüsü tamamen yanmış ve öğrencilerinin de kalmaması nedeniyle Amerikan Koleji Kız Enstitüsü Türkiye'den ayrılıp Yunanistan'a gitmişti. Koleji, “*American Junior College for Girls*” adıyla 1923'te Atina'da eğitime başlarken, 1928'de aynı şehirde “*Yunanistan Amerikan Koleji*”ne destek olan bir “*Pierce College*” (2 yıllık halk koleji) haline geldi. 1923 yılında Amerikan

Basmane'deki ,“*International College for Smyrna Turkey*” başkanı MacLachlan da 1911 yangını sonrası gittiği Amerika'da Misis Kennedy adında bir Hintlinin yardımıyla⁴⁶ büyük bir fırsat yakalamıştı.⁴⁷ Sonuçta daha geniş alan, kapsamlı ve sistematik araştırmalar sonucunda çeşitli iç banliyölerdeki bölgeler içinde Paradise'deki (Şirinyer) yer oy birliği ile seçilmişti.⁴⁸ MacLachlan, bu amaçla 8 Aralık 1911 tarihinde İzmir Valisi Celal Bey'e başvurarak kolejin daha geniş bir yer olan Paradiso'ya taşınmasına resmi olarak izin verilmesini istemişti.⁴⁹ Uzun ve sıkıntılı bir süreç sonunda yeni bina inşaatı 8 Mayıs 1912 tarihinde başlamıştı.⁵⁰

Binanın tamamlanması sonrasında kolejin Paradiso'da başladığı 1913-14 döneminde kolejin kuruluş günü olan 25 Ekim “*Kurucu Gün*” olarak kutlanmıştı.⁵¹ Bu kurucu günü tören sabah ana binada Amerikan Başkonsolosu Bay George Horton'un Amerikan bayrağını resmi olarak göndere çekmesiyle başlamıştı. Öğrenciler kampüste ana binanın önünde gruplandırılmış ve Amerikan bayrağı Paradise'in esintisinde ilk kez açılmıştı.⁵²

Koleji Kız Enstitüsü'nün yöneticilerinden Olive Green tekrar İzmir'e dönmesiyle okulu, daha önce aldıkları Göztepe kampüsünde yeniden başlatma amacıyla çalışmalarına başladı. 1924 yılında Lozan antlaşması ışığında Türk hükümetine bağlı olarak bir dil okulu şeklinde yeniden teşkilatlandı ve “*İzmir Göztepe Amerikan Mektebi*” adını aldı. Okul 1935 yılında “*Amerikan Kız Koleji*” olarak değiştikten sonra uzun yıllar İzmir eğitim hayatına katkı yapmış ve 1986'da da şu an ismi olan “*Özel İzmir Amerikan Lisesi*” adını alarak karma eğitime geçiş yapmıştır.

46 **Hizmet**, 3 Haziran 1931.

47 **Hizmet Gazetesi** “*100.000 dolarlık bir çek*” demekteydi. **Hizmet**, 3 Haziran 1931. *Mrs. Kennedy'ler 25 bin dolar yardım ile arazi ve bina sağlanması yönünde yardımda bulunmuşlardır. Ayrıca Amerikan misyonerlerinin her yıl 20 bin dolar yardımı vardır.* Ebru Esenkal, **Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar**, Edime Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 135.

48 **The Orient**, October 2 1912, Vol. III, No.40, Bible House Constantinople, s. 4.

49 Devrim Ümit, **The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914: Political and Cultural Reflections of the Encounter**, Doctora Thesis, Columbia University, 2008, s. 227.

50 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 628, Western Turkey Mission, 1910-1919, vol: 39, The Eleventh Annual Report of International College Paradise Smyrna Turkey, For the Year Ending June 30th 1914, p. 1. Kolej in Paradise'daki yeni kampüse taşınması ile MacLachlan'ın dediği gibi 4'üncü gelişme dönemi başlamıştı.

51 MacLachlan, **A Potpourri of Sidelights and Shadows from Turkey**, s. 107.

<http://www.levantineheritage.com/note14.htm#4> 07.08.2012

52 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 628, Western Turkey

International Kolej'in 1913 tarihinde çıkartılan dergisi "*Campus Notes*"da hem okul tanıtılmış hem de okulun yeni binası olan Paradiso'daki binanın resmi olmayan açılışı anlatılarak ABD Konsolosu Horton'un⁵³ açılış konuşması verilmişti. Horton konuşmasında "*Biz Amerikalılar tarafından "Old Glory" denilen bayrağımızı ilk kez bu eğitim kurumu üzerinde dalgalandırıyoruz ve bu, Amerika Birleşik Devletleri'nin her sakininin onun ilham veren renklerini herhangi bir yabancı ülkede esintiler içinde salladığını görmesiyle sevinç ve gururla heyecanlanmasına neden olur.*" dedikten sonra "*Ve biz burada Osmanlı devleti hükümetinin yabancı eğitim kuruluşlarının başarısı ve gelişmesine karşı olan liberal ve aydın politikasına teşekkür için birkaç kelimeyi de unutmayalım. Dünyanın hiçbir yerinde okullara ve bu tür kolejlere buradaki kadar fazla misafirperverlikle muamele eden veya daha fazla ayrıcalıklar verildiği bir yer yoktur. Bu bayrağın bugün bu kampüste ve bu dostça gökyüzünün altında ilk kez açılmış olmasıyla daha fazla zafer elde ediliyor.*"⁵⁴ demiş ve bir ülkenin egemenliğinin aleyhinde olan durumu kendisinin avantajına gördüğünü de açıkça belirtmişti.⁵⁵

Amerikan Kolejinin gecikmiş olan resmi açılışı ise 15 Ocak 1914 tarihinde Aydın Vilayeti Valisi Rahmi Bey'in özel konuğu olduğu törenle yapılmıştı.⁵⁶ İzmir Başpiskoposu Chrysostomos'un özveri duasını sunmasından sonra binalar açılmıştı. Okul bir misyoner okuluydu ama 1915 yıllık raporunda İncil derslerine artık "*gönüllü katılım*" şeklinde yeni düzenleme getirildiğini anlı-

Mission, 1910-1919, vol: 39, The Eleventh Annual Report of International College Paradise Smyrna Turkey, For the Year Ending June 30th 1914, p. 5.

53 Horton, Amerikan çıkarlarının İzmir'deki güçlü temsilcisiydi ve 1909'da görev yaptığı Selanik'te Yunanlı Catherina Sacopulo ile evlenerek 1911'de de İzmir'e atandı. Gils Milton, **Kayıp Cennet Smyrna 1922**, Şenocak Yayınları, 2009, s. 44.

54 **Campus Notes** Vol.1, No.1, November 1913, International College Smyrna, Turkey.

55 O kadar ki 1915 tarihli bir tezde "*Türkler kendi kutsal kitaplarını kendi dillerinde okumazken, ülkenin içindeki her yerde Hristiyan Kutsal kitabı dolaşüyor ve Müslümanlar tarafından okunuyordu.*" "şeklindeki itiraf da aslında her şeyi ortaya koymaktaydı. Yazar aynı şekilde "*Kuran asla hiç bir şekilde Türkçeye çevrilmemişti?*" derken de gerçek soruna daha o yıllarda değinmiş oluyordu. Annual Report of The American Bible Society, 1914'ten aktaran Susan Wealthy Orvis, **Religions Education In American Schools in the Ottoman Empire**, Master Thesis, Chicago University, Department of Practical Theology, 1915, s. 78. (Catalog of International College 1914)

56 **ABCFM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 628, Western Turkey Mission, 1910-1919, vol: 39, The Eleventh Annual Report of International College Paradise Smyrna Turkey, For the Year Ending June 30th 1914, p. 6.

yoruz.⁵⁷ Raporda yeni anayasadaki kusursuz din özgürlüğünü yerine getirmek için bu yeni duruma geçtiklerini belirtmişlerdi.

1915 yılı raporunda “*yıllık rapora sığmayacak kadar uzun ama bir o kadar da önemli bir konu*” olarak görülen ve daha önceleri imamlık yapan ve son iki yıldır da kolejde eğitim gören Şemseddin Efendi ismindeki öğrencinin “*ilginç öyküsü*”ne de değinilmişti. Raporda Şemsettin Efendi’nin olayı, “*belki Türkiye’de yapılmakta olan Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin tarihinde ilk örneği*” olarak belirtilmişti. Şemsettin Efendi başında sarığıyla imamlık yaparken okulda Hıristiyan olmuş ve şikâyet nedeniyle çıktığı mahkemede hâkime de bunu cesaretle itiraf etmişti.⁵⁸

Şirinyer Paradiso’daki Amerikan Koleji savaş döneminde yetkililerle aralarının iyi olması nedeniyle açık kalabilmişti. Mütareke döneminde okul İngiliz esir askerlerine 3 ay gibi bir süre ev sahipliği yaptığı gibi işgal döneminde de binanın tepesindeki ABD bayrağıyla hizmetine devam etmişti. İzmir’in kurtuluşu yıllarında ise bina yine aynı bayrakla o başıbozukluk süresince Ermeni ve Rumların koruyuculuğunu da yapacaktı.

İzmir yangını sırasında Ermeni mahallesinde bulunan Amerikan Kız Koleji tam yangının ortasında kalmıştı. Yangın nedeniyle de tamamen harap olmuştu.⁵⁹ Kızılçullu’da (Paradiso) Amerikan Erkek Koleji müdürü de oldukça sıkıntılı bir süreç sonunda damadı olan kolejin dekanı Cass Arthur Reed ve Reed ile evli olan kızıyla Atina’ya gitmek zorunda kalmışlardı.⁶⁰

Müdür MacLachlan ise yangın sonrası yeniden koleji açma amacıyla İzmir’e geri dönecekti.⁶¹ Yeniden açılan International Kolej ile yaklaşık 3 yıl daha 1926’ya kadar görevine devam eden MacLachlan bu tarihte emekli olarak ADB’ye yerleşecektir.⁶²

57 **ABC FM Arşivi**, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 628, Western Turkey Mission, 1910-1919, vol: 39, p. 5, The Twelfth Annual Report of International College Paradise Smyrna Turkey, July 1st 1914 to June 30th 1915.

58 Aynı yer. Bu olay o kadar etkili olmuştur ki daha sonra 1932 yılında bile bu olayın öğrenciler tarafından bilindiğini görüyoruz.

59 **The New York Times**, September 14 1922, “Russia Demands Straits for Turks; Warning by Allies.”

60 **The New York Times**, September 17 1922, “Fear For 300 Girls In Smyrna College.”

61 Milton, **a.g.e.**, s. 239.

62 **The Los Angeles Times**, June 25 1926, “Dr. Maclachlan Ends Long Stay In Turkey”. Milton “*Ama her adımda önüne zorluklar çıkartılmış ve aceleyle yapılan-*

Kurtuluş Savaşı sırasında savaş ortamının getirdiği koşullarda kapanmış olan Van, Erzurum, Trabzon ve Hacin'deki Amerikan okulları, halkın da yabancı okullardan rahatsızlığı ve yabancı müdahale etkisiyle bir daha hiç açılmamıştı. Harput, Sivas, Adapazarı ve Bağçecik okullarında ise sadece savaş sırasında yetim kalan çocuklar korunmaktaydı. ⁶³Ancak Adana, Tarsus ve Talas evsiz çocuklarının eğitimiyle ilgilenerek tekrar eğitim programlarını geliştirmişlerdi. ⁶⁴

Paradiso'daki (Şirinyer) İzmir International Kolej ise 1922-23 yıllarında ancak birkaç ay kapalı kalmıştı. Cumhuriyetin kurulduğu tarihten sonra okulda artık çoğunlukla Türk öğrenciler öğretim görmeye başlamıştı. Müfredatı da, artık çoğunluğu Türklerden oluşan öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap verecek ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın şartlarını karşılayacak şekilde uyarlanmak zorunda kalmıştı. Nihayet 1925 yılında da Türkiye'de yabancı bir eğitim kurumu olarak resmen tanınmıştı. ⁶⁵

Lozan Öncesi Yabancı Okullar ve Denetlenmeleri

Yabancı okullar Tanzimat'a kadar dini propaganda amacıyla varlıklarını sürdürürlerken ancak Tanzimat sonrası devlet bu konuda tedbirler almaya başlayacaktır. ⁶⁶ Çünkü bu yabancı okullar aracılığıyla bağlı buldukları devletler, Osmanlı'daki gayrimüslimleri denetim altına almayı amaçladıkları gibi, millet sistemi içinde yer alan cemaat okullarını da himaye altına almaya başlamışlardı.

Böylece azınlık ve yabancı okullar himaye yoluyla bir devlete bağlanınca, kapitülasyon haklarından, dolayısıyla da ticari imtiyazlarından da yararlanmışlardı. Ancak yabancıların Osmanlı'da özel okul açmaları konusu kapitülasyonlar ile düzenlenmemesinden dolayı 1901 yılında Fransa ile olan anlaşmaya kadar, belirli nizamnameler ile Osmanlı kanunlarına tabi bir iç mesele olarak görülmüştü ⁶⁷. Yine de bu okullar ticari kapitülasyonlardan dolayı rahat

dırılmış İzmir şehrinde yabancı kurumlar için yer yoktu. 1926 yılında bu işten vazgeçti ve emekli oldu” demiştir. Milton, a.g.e., s. 239.

63 Stone, a.g.e., s. 8.

64 Stone, a.g.e., s. 8.

65 Johnson, **Paths of Learning**, p. 10.

66 Ergin, a.g.e., C 2, İstanbul, 1940, s. 602.

67 Gündüz Ökçün, “Yabancıların Türkiye’de Okutma Hürriyeti”, **AÜSBF Dergisi**, Cilt: XIV, Temmuz 1959, No: 2-3, s. 140-166, s. 142. 25 Ekim 1901 tarihinde Fransız donanmasının Midilli sularında etkili bir gövde gösterisi sonucunda Osmanlı Devleti Fransız bilim, dini eğitim kurumlarının varlığını kabul etmek du-

alışveriş imkânı, vergi indirimi, hatta gümrük muafiyeti gibi aşırı kazanç sağlayacakları ayrıcalıkları da elde etmişlerdi.⁶⁸

Zamanla bu okulların misyonerlik faaliyetlerini artırması ve Osmanlı'ya zarar verecek konuma gelmesi ise hükümetleri bu konuda tedbir almak zorunda bırakmıştı. Çünkü devletlerin bu misyonerlik faaliyetleri yapıcı olmaktan daha çok yıkıcı karakterdeydi.⁶⁹ Örnek vermek gerekirse kapitülasyonların kaldırıldığı 1914 yılından sonra Heybeliada'da Rum Ticaret Okulu'nda yapılan araştırma sonucunda bir telsiz telefon aleti bulunmuş, daha önce de böyle bir olay gerçekleşmiş olmasından dolayı uzun soruşturmalar gerçekleştirilmiş ve bunun casusluk için yapıldığı kanısı kamuoyuna yansımıştı⁷⁰.

Bu ortamda I. Dünya Savaşı öncesinde yabancı ve gayrimüslim okulları, okul sayısı olarak Osmanlı Devleti'nin % 25'lik payını elde etmekteydi.⁷¹ Bir başka kaynakta Osmanlı'da 1913-14 yıllarında 500 Katolik Fransız okulu, 675 Amerikan okulu, 178 İngiliz okulu bulunmaktaydı.⁷² İhsaiyat (İstatistik) Mecmuasında toplanan bilgilere göre ise 1914 yılında gayrimüslim ve yabancı okul sayısı 2811 olarak verilmektedir.⁷³

Yabancı okullar için kritik dönemeç 1914 yılında İttihat Terakki tarafından tek taraflı da olsa kapitülasyonların kaldırılması olacaktır. 9 Eylül 1914 tarihli irade-i seniye sonrasında kapitülasyonların kaldırılması sonrasında yabancı okullar da denetlenecektir. İlk girişimi, 19 Teşrinsani (Kasım) 1914 tarihli Tasvir-i Efkâr'da "savaş halinde olunan İngiltere, Fransa, Rusya ve Belçika okullarının kapatıldığı" haberiyle öğreniyoruz.

rumunda kalmıştı. Aynı tarihte Almanya ve Rusya da hemen sonra, İngiltere de ancak Sait Paşa'nın aracılığıyla okul açma haklarını onaylatmış oldular. **Sait Paşa'nın Hatıratı**, C II, 1328, s. 329.

68 İlknur Haydaroğlu, "Osmanlı Devletinde Yabancı Okulların Denetimi ve Cumhuriyet Dönemine Yansıması", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 25, S 39, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, s. 15.

69 Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 387.

70 **Tasvir-i Efkâr**, 28 Teşrin-i sani, 1914.

71 Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken**, Milliyet Yayınları, 1970, İstanbul, S 180.

72 Roderic Davison, "Westernized Education in Ottoman Turkey", **Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923**, University of Teksas Press, USA, 1990, S 167.

73 Şamil Mutlu, "II Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", **Belgelerle Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C XVII, sayı 21'den ayrı basım, TTK, 1997, Ankara, s. 133.

Yabancı okulların kapatılması haberi İstanbul'da uygulanırken aynı anda Anadolu'daki yabancı okullara da uygulanmaya başlandığı gibi⁷⁴ bu okullarda öğretmenlik yapanlardan da ülkeyi terk etmeleri istenmiş ve 48 saat süre verilmişti.⁷⁵

Tasvir-i Efkâr gazetesi yabancı okulları “fesat ocağı” olarak tanımladığı bu sayısında kapatılan okulların binalarına Türk okullarının taşınmasını önermişti. Böylece bu süreçte artık yabancı okulların binalarına Türk okulların taşındığını görmekteyiz ve o kadar ki Tasvir-i Efkâr, kapatılan okulların tümünün listesini de vermişti.⁷⁶ Hükümetin yayınladığı “*İmtiyazat-ı Ecnebiyenin ilgası üzerine ecanip hakkında icar olunacak muameleye dair talimatnamesi*”nde (1914 tarihli) yabancı okullar ile ilgili en önemli bölümde; Osmanlı'daki bütün yabancı okulların ancak Osmanlı kanun ve nizamlarına bağlı olarak kurulacağı belirtiliyordu.⁷⁷

20 Ağustos 1331(1915) tarihli “*Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi*” ile de⁷⁸ yabancı okulları denetim altına almada diğer önemli bir aşamaya geçilmişti. 1914 tarihli yabancılar hakkında yürütülecek muameledeki maddelere ek olarak Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi'yle, yabancı cemaat, cemiyet ve şirketlerin kendi namlarına okul açmaları yasaklanmıştı. (2. madde). Savaş ortamında olunması ve sonrasında da savaşta başarısız olunması kazanımların kaybedilmesi anlamına gelecekti.

1915 tarihli Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi Kurtuluş Savaşı yıllarında da Ankara tarafından yürürlükte tutulmaya çalışılmıştır. Örneğin 20 Ekim 1921'de Fransa ile yapılan Ankara Antlaşması'nda da yabancı okulların varlığı Türkiye'nin çıkarlarına ters düşmemesi şartıyla kabul edilmişti.⁷⁹ Ayrıca 1922'de Amerika'nın Şarki Karib Muavenet Heyeti İstanbul Hükümeti'nin desteğini almasına ve birçok yerde okul açma iznini elde etmesine rağmen,

74 **Tasvir-i Efkâr**, 22 Teşrinsani 1914.

75 **Turan**, 19 Teşrinsani 1914; **Tasvir-i Efkâr** göre bu süre 10 gün idi. 22 Teşrinsani 1914.

76 **Tasvir-i Efkâr**, 23 Teşrinsani 1914.

77 **BOA.DH.HMS.** 9.71; **İmtiyazat-ı Ecnebiyenin ilgasından dolayı memurine tebliğ olunacak talimatname I**, Matbaa-i amire, İstanbul, 1330, s. 7-14; **Sicilli Kavanin**, Cilt: 11, s. 500.

78 Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 11.

79 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C 1, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 58.

Ankara Hükümeti'nden Anadolu bölgeleri için izin alınması gerekmiş⁸⁰ ve Ankara da bu isteği, 1915 Mekatib-i Hususiye Kanunu'nun nüfusun fazlalığıyla ilgili maddesi olan 4. maddeyi yerine getiremediği için reddetmişti⁸¹.

Lozan'da Kapitülasyon Tartışmaları

Lozan Antlaşması kurulacak olan yeni Türk devletinin temellerinin atıldığı ve dünyaya kabul ettirildiği bir antlaşmaydı. Konumuz açısından kapitülasyonların kaldırılması da Lozan'ın tek maddesi bile olsa, Lozan'ı tek başına bir zafer konumuna getirecek bir başarıdır.

Yıllardır “cehennem zebanisi” kapitülasyonların ağırlığı altında yaşayan Türk halkı, son bir hamleyle işgallerden kurtulmuş ve artık her bağımsız devlette olması gereken özgür, bağımlılıktan kurtulmuş olarak yaşama aşamasındaydı. Bunu sağlayacak en önemli hamle de kapitülasyonlardan kurtularak eşit birer birey olma aşamasıydı. Ankara'daki yetkililerin hepsi de kapitülasyonların zararlarını görmüş ve yaşamış kişiler olarak bunun farkındaydılar ve TBMM hükümeti tarafından Lozan Antlaşması'na giden Türk heyetine verilen talimatların en önemli maddelerinden birinin kapitülasyonların kaldırılmasının olması da anlamlıdır. Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresi'ndeki açılış konuşmasında da belirttiği “*konferanstaki muhatablarımız bizimle üç-dört senelik değil, üç yüz ve dört yüz senelik hesabı rüyet ediyorlardı.*”⁸²cümlesi de Lozan Konferansı'nın ne kadar çetin şartlarda geçeceğini göstermekteydi.

21 Kasım 1922 yılında açılan Lozan Konferansı'na da bu bağlamda giden heyet içerisinde özellikle iktisadi anlamda ve kapitülasyonlar konusunda uzman iktisatçı ve hukukçular da bulunmaktaydı.⁸³ Bu heyet İngiliz Yüksek Komiseri ve Lozan delegesi Rumbold'un da dediği gibi “*bir elde Misak-ı Milli, diğer elde kılıç*” konferansa katılmıştı⁸⁴. Lozan'a gidecek heyet 5 Kasım'da Ankara'dan hareket eder. Heyet Meclis'in önerileriyle birlikte Bakanlar Kurulu'nun da direktiflerini almıştı. Özellikle kapitülasyonlar konusunda “*kon-*

80 Hıfzı Timur, “Türkiye’de Bulunan Yabancıların Okuma Ve Okutma Hürriyetleri Bakımından Durumu”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C 11, Sayı 1-2 (1945), s. 279.

81 Sezer, **a.g.e.**, s. 26.

82 Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1981, s. 253.

83 Funda Öpöz, **İsmet Paşa ile Lozan'a Gidenler**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İzmir, 1998.

84 Selahi R. Sonyel, “Lozan’da Türk Diplomasisi”, **Bellekten**, C 38, S 149.152, 1974, s. 53.

feransın kesilmesine yol açsa bile kabulü reddedilmeli” talimatı bu anlamda önemliydi⁸⁵.

Lozan'da kapitülasyonlar konusunda her devlet kendi çıkarları çerçevesinde olaya bakıyor ve Türkiye'nin karşısındaki tüm devletlerle kapitülasyon ilişkisi olması nedeniyle de kapitülasyonlar neredeyse bütün devletleri ilgilendirmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı kapitülasyonlar hakkında uzun bir rapor hazırlamış ve delegelerinin başındaki Lord Curzon'un kullanması için hazırlamışlardı.⁸⁶ Bu rapordan konferans süresince yararlanan Lord Curzon'a İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiltere'nin Lozan'daki vazgeçilmezleri arasında kapitülasyonlar da bulunmaktaydı.⁸⁷

Kapitülasyonlar Lozan'da ilk kez 2 Aralık 1922'de görüşülmeye başlanmıştı. İkinci komisyonda başlayan kapitülasyon görüşmeleri sert gitmekteydi. Garroni, Barrere ve Lord Curzon'un İsmet Paşa ile karşılıklı konuşmaları sonrasında İsmet Paşa tarafından çok uzun ve ayrıntılı bir rapor okundu⁸⁸.

Bu rapora göre Türk tezi üç esasta toplanmıştı:

1. Türkiye genel hukuka uymayan kapitülasyonların yeniden tesisini kabul edemez.
2. Türkiye kapitülasyon özelliği gösteren hiç bir usulü bunların yerine kabul edemez.
3. TBMM Hükümeti devletlerle karşılıklı olmak şartıyla ve devletler hukuku prensiplerine göre ticaret, ikamet, konsolosluk ve suçluları iade mukaveleleri yapmaya hazırdır⁸⁹.

Kapitülasyonlar konusu tartışılırken karşı devletler 1914 tarihli Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırma kararını hala tanımadıklarını gösteriyorlardı. O kadar ki Sir Rumbold Türk heyetinin bu konudaki fikrini öğrenmek için sorduğu *“hangi tarihten itibaren kapitülasyonların kaldırılmasını ta-*

85 **A.g.e.**, s. 47-48.

86 Turgut Işıksal, “Kapitülasyonlar, Lozan'da İngiliz Heyetine verilen gizli raporun tam metni III,” **B.T.T.D.**, S 36, Eylül 1970. Londra Üniversitesi Tarih Araştırmalar Enstitüsü tarafından hazırlanan bu rapor kapitülasyonların Ortaçağ'daki örneklerinden başlayıp Osmanlı'daki kapitülasyonların geniş analiziyle sona ermiştir. Rapordaki Osmanlı'nın yaptığı kapitülasyon antlaşmalarının başlangıçta tek taraflı, ancak sonra çift taraflı olduğunu kanıtlarcasına verilen bilgiler İngiltere'nin Lozan'daki görüşünü de ortaya koymaktaydı.

87 Michael Dockrill, “Lozan Konferansı ve İngiltere”, **70 yılında Lozan Barış Antlaşması**, Uluslararası seminer, İnönü Vakfı Yayınları, 1994, s. III.

88 Cemil Bilsel, **Lozan**, C 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 82.

89 Ali Naci Karacan, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 156.

niyorsunuz” sorusuna İsmet Paşa “*tarih tespitine lüzum yok. Bizce mülgadır.*” Şeklinde daha evvel kaldırılmış olduğunu kabul eder anlamında yanıt vermesi kısa sürede olsa Montagna, Rumbold, Rayan ve Pelle arasında ufak bir tartışmaya da neden olmuştu⁹⁰. Kapitülasyonların kaldırıldığının yani “mülga” olduğunun belirtilmesi delegelere “1 Ekim 1914 tarihli kaldırma kararını” anımsattığı için Montagna “*o halde siz bu tarihte kapitülasyonları mülga addediyorsunuz*” dediği zaman, İsmet Paşa “*harp hali bütün muahedeleri düşürmüştür. Esasen Türkiye’de kapitülasyonlar mevcut değildir.*”⁹¹ yanıtını vermişti. Ancak zaten İtilaf Devletleri o kaldırılışı başlangıcından beri tek taraflı olduğu için kabul etmiyordu ve bu nedenden dolayı da hala kapitülasyonları var olarak masada görüşmek istiyorlardı.⁹² Bu onların işlerini oldukça kolaylaştıracak ve elde edeceklerini de fazlasını almış olacaktı. Ancak Ankara bu konuya iyi hazırlanmıştı. Çünkü eğer Ankara Osmanlı zamanında 1914 yılındaki kaldırma kararının kabul edilmediğine razı olacak olursa o tarihten beri yapılan tüm yasaların ki buna gümrük vergilerindeki düzeltme de dahil hepsi yok hükmünde sayılacaktı.⁹³

İtilaf Devletleri masaya daha başlangıçta Ankara delegelerini yenik oturma amacındaydı. Zaten daha önce Sevr Antlaşması’nda bu kanunların hepsi yok sayıldığı gibi yeni kapitülasyon önerileri de getirmişlerdi. Yenilmiş olmalarına rağmen hala Osmanlı zamanındaki gibi masada kazanma amacıyla olan devletlerin karşısında bu kez kesin kararlı ve merkezden özellikle kapitülasyonların kaldırılması konusunda da tartışılmaz bir destek alan bir heyet vardı.

Buna rağmen İtilaf Devletleri de eğer kapitülasyonların 1914’te kaldırılmış olduğunu kabul edecek olurlarsa Türk hükümetlerinin daha önce yabancı tebedan alınmayan gecikmiş vergileri alma hakkına sahip olacağını ve Mondros sonrası Damat Ferit hükümetinin yeniden kapitülasyonları kurmalarıyla açılan konsolosluk mahkemeleri kararlarının da geçersiz olacağını bildikleri için kapitülasyonların 1914 yılında kaldırılmış olduğunu kabul etmemekteydiler.

Kabul etmeyenlerden olan Pelle, Türkiye’nin müttefik olduğu devletlerin konsolosluk mahkemelerine izin vermiş olmasından dolayı, bugüne kadar ka-

90 **A.g.e.**, s. 372.

91 **A.g.e.**, s. 373.

92 Aynı konudaki aynı tartışma alt komisyonda da Hasan Bey ile General Pelle arasında da yapılmıştı. Hasan Bey kapitülasyonlar tek taraflı olduğu için 1914’te kaldırılmasının doğru olduğunu belirtmişti. **A.g.e.**, s. 362.

93 Yasaların tümü için bkz. M. Emin Elmacı, **İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 98.

pitülasyonların uygulamada kaldırılmadığını savunmuştu. Buna karşılık İsmet Paşa, bu mahkemelerin işgal bölgesinde olduğunu ayrıca devletlerin kendilerinin konsolos mahkemelerinin kaldırılmasına razı olduklarını belirtmişti⁹⁴. İtilaf Devletleri'nden özellikle İngilizler, görüşmeler sırasında konsolosluk mahkemelerinin savaş sonrası kraliçe adına davalar gördüğünü, Flemenk konsoloslukların da yargılamada buldukları örneğini vererek, kaldırma kararının uygulanmadığını öne sürmüştü⁹⁵. Oysa bu gösterilen örneklerin hepsi savaş sonrası kazanan devletlerin, kaybetmiş devletin yönetimi üzerindeki baskısı ile eski durumu fiilen elde etmelerinden başka bir şey değildi. Ve Osmanlı ile imzalanan barış antlaşması olan Sevr de Ankara tarafından kabul edilmemiş ve Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla da galip olarak artık Türkiye'nin istediğini olacağı görülmekteydi. .

Burada diğer devletler kapitülasyonların kaldırılmasına, ancak yeni bir rejimin getirilmesi şartıyla onay vermekteydiler. Bu düşünce 1914 kararı sonrasında da sürekli önümüze getirilmiş ve şimdi de Lozan'ın hem birinci hem de ikinci aşamasında yabancı devletler tarafından öne sürülmekteydi. Yine Türkiye'nin adli sisteminin bozukluğundan, hâkimlerin kalitesizliğinden, mahkemelerin yetersizliğinden söz ediliyordu. Örneğin İtalyan delegesi Garroni, Türklerin adli ve ekonomik ayırım yapmadan kapitülasyonları kaldırmak istemesine şiddetle karşı çıkmıştı. Ancak genelde diğer devletlerin kapitülasyonların maddi çıkarılara dayalı ticari boyutundan vazgeçtikleri de ortadaydı. Sadece adli kapitülasyonlar konusunda ısrarlıydılar ve bir geçiş dönemiyle de yasaların, yargıçların, çağdaş gerekleri karşılar nitelikte olması için güvence istemektedirler⁹⁶.

Oysa Türk tarafının en fazla itiraz ettiği konu da bağımsız bir devlette olmaması gereken, yabancıları Türk yargısının yetkisinden muaf tutan adli kapitülasyonlar idi. Bu nedenle Horace Rumbold tarafından bu konuda yürütülen alt komisyonda, İtilaf Devletleri'nin önerdiği her konu, Türk tarafınca egemenliği ihlal ettiği gerekçesi ile reddedilmekteydi.

Gümrük tarifeleri konusunda da görüşmelerde aynı tutum söz konusuydu ve Hasan Bey, kapitülasyonların kaldırıldığı 1914'ten beri, Türkiye'nin güm-

94 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler**, Takım 1, C 2, A. Ü. Basımevi, Ankara, 1971, s. 28.

95 Karacan, **a.g.e.**, s. 374.

96 Meray, **a.g.e.**, s. 56

rük tarifeleri konusunda özgürleştiğini ve bundan da yararlandığını belirterek reddedilmekteydi.⁹⁷

İtilaf Devletleri başta da belirtildiği gibi tüm kapitülasyonların kaldırılmasına ancak Türk adli sisteminin geliştirilmesine kadar geçici bir sistemin kurulmasıyla razı olacaklarını belirtmişlerdi. Bu konuda Türkiye'nin ekonomik kalkınması için “*tek bir Amerikan doları, tek bir İngiliz şilini*” verilmeyeceği tehdidinde de bulunabilmişlerdi⁹⁸. Bir diğer tehditleri de kapitülasyonların kaldırılmasında ısrar edilirse, Avrupalı iş adamlarının ülkeden ayrılabilceği ve yabancı sermayenin de ülkeye girmeyeceği şeklindeydi.⁹⁹

Ancak bunların hiç biri Türk tarafının özellikle de İsmet Paşa'nın düşüncelerini değiştirmede ve 16 Ocak'ta Türkiye, diğer ülkelerdeki adli sistem yapısı dışında bir sistemi kabul etmeyeceğini bildirmişti. İtilaf delegeleri daha önce kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmelerine rağmen bir başka toplantıda yeniden bu konuyu gündeme getirmişler ama İsmet Paşa'nın “*bir kere kabul edilmiş, tekerrür etmiş olan bir meseleyi yeniden müzakere edemem, bu hususta kararım katidir. Benim için başka türlü hareket imkanı yoktur. Bu adli usü meselesinde memleketim çok hassastır. Hiç bir ad ve şekil altında kapitülasyon kabul edemeyiz. Kaza (yargı) hakkımızı asla feda edemeyiz*”¹⁰⁰ şeklindeki kesin yanıtı Avrupa basınında da kendine yer bulmuştu. Le Temps'a bir demeç veren İsmet Paşa; “*karşınızda özgür bir halk var sömürge değil, eşit insanlar var, kullar değil*” şeklindeki yanıtı da her şeyi ortaya koymaktaydı¹⁰¹.

Özellikle azınlıklar konusunda Lord Curzon'un suçlayıcı bildirisine de verdiği sert yanıt İsmet Paşa'yı Lozan'da en saygın ve ciddi konuma getirmiş-

97 Meray, **a.g.e.**, s. 285.

98 Salahi Sonyel, **a.g.e.**, s. 77.

99 Orhan Koloğlu, **Türk Çağdaşlaşması**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1995 s. 65. Özellikle İngilizlerin İsmet Paşa ile Ankara arasındaki haberleşmeleri şifre uzmanları aracılığıyla dinleyip Lozan'daki manevralarını ona göre yaptıkları ortaya çıkmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız. Keith Jeffery-Alan Sharp “Lord Curzon ve 1922-23 Lozan Konferansı'nda gizli istihbaratın kullanımı” **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması**, İnönü Vakfı, Ankara, 1994, s. 143.

100 Karacan, **a.g.e.**, s. 415. Hatta Amerikan delegesinin, Lord Curzon ile İsmet Paşa'yı adli kapitülasyonlar konusunda bir araya getirdiği sırada, Curzon'un İsmet Paşa'nın inatçılığından bağırıldığını, bastonla duvarlara vurduğunu ama yine de İsmet Paşa'nın tam hakimiyetten vazgeçmediğini belirtir. Davison, “Turkish Diplomacy”, s. 37.

101 Koloğlu, **a.g.e.**, s. 64. İsmet Paşa görüşmelerde söylediği “Türk halkının her şeyden önce bağımsız başka herhangi bir ulus gibi işlem görme hakkı vardır” sözleriyle de bu düşüncesini delegelere yansıtmıştı. Meray, **a.g.e.**, s. 54.

ti.¹⁰²Artık herkes Osmanlı zamanındaki yabancılar karşısında “masaya yenik oturan” bürokratların olmadığını farkına varmışlar, tezlere karşı çıkan, kendi görüşlerini savunan ve kabul ettirmek için mücadele veren, savaş kazanmış, güçlü, kendini haklı gören, başı dik devlet adamlarını görmüşlerdi.

Osmanlı'nın odasına elçilerin rahatlıkla girip, sert şekilde protestolarını bildirdiği sadrazamları yoktu karşılarında. Bütün Türk delegeleri de bu işin öneminin farkındaydılar. Roderic Davison bu bakış açısının; dış müdahalenin yıllarca Osmanlı üzerinde oluşturduğu baskıdan, Osmanlı toplumu ve devlet yapısındaki yetkilileri üzerinde oluşturduğu hassasiyetten oluştuğunu belirtmişti.¹⁰³ Davison'un belirttiği bu duyarlılık “*eğer yabancıların diplomatik bakışlarına karşı boyun eğilirse, Türkiye'nin egemenliğinin kaybedileceği ve hükümetin etkisinin yok olacağı korkusuna*” dayanmaktaydı ve Lozan'da da bu İsmet Paşa'nın kapitülasyonlara karşı çıkışının altında yatan nedendi.

Gerçekten de Lozan'da Türk delegeleri kapitülasyon ve azınlıklar konusunda, yabancı devletlerin eskisi gibi bunu bahane ederek Türk içişlerine karışmalarının önüne geçmek istemekteydiler. Lozan'ın bu evresinde Lord Curzon ise tam tersini düşünmekteydi ve azınlıklar konusunda Türk tarafı boyun eğmezse bunu konferansı kesintiye bile uğratabilecek bir bahane olarak göreceklarını belirtmişti.¹⁰⁴

Tüm bu tehditlere rağmen İtilaf Devletleri'nin Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü yok edici teklifleri Türk heyeti tarafından kabul edilmemişti. Azınlıkların haklarının verilmesi konusunda Aralık ayı sonuna geldiğinde işi “*Azınlıklara bir Noel hediyesi vermek istemez misiniz?*” sorusuna kadar götürünlere Rıza Nur'un verdiği “*Bizde Noel hediyesi geleneği yoktur*”¹⁰⁵ yanıtı oldukça ün kazanmıştı.

Bu dönemde Lozan'da İtilaf delegeleri kapitülasyonların özellikle adli temelinin kaldırılmasına en önemli bahane olarak “*Türkiye'nin laik olmadığı*” görüşünü getirmekteydiler. Türk delegelerden Rıza Nur alt komisyonda bu bahaneyi bertaraf etmek için ayrıcalıklara artık gerek kalmadığı savunmasını yapmıştı.¹⁰⁶

102 Karacan, **a.g.e.**, s. 157.

103 Roderic Davison, “Foreign end Environmental Contributions to the Political modernization of Turkey”, **Essays in Ottoman ant Turkish History 1774-1983**, University of Teksas Press, USA, 1990 s. 83.

104 Sonyel, **a.g.e.**, s. 69.

105 Koloğlu, **a.g.e.**, s. 65.

106 Bilal Şimşir, “Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin doğuşu”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması**, İnönü Vakfı, Ankara, 1994, s. 38.

Oysa bu bahane sürekli söylenirdi ve 1914 sonrası kaldırma kararını alan İttihat Terakki hükümetleri de bunu çok iyi farkındaydı. Bu nedenle 1917 yılındaki Hukuk-u Aile Kararnamesi ile aslında hukukun laikleşmesine gidişte önemli adımlar atılmıştı.¹⁰⁷ Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi Damat Ferit hükümetinin tüm kanunları “ılga” sayarak bu kararı da kaldırması bu bahaneyi bertaraf etmeyi imkansız bırakıyordu. Çünkü adli sistem laikleşmeden, ülkedeki her vatandaşa aynı hukuku uygulamadan adli kapitülasyonların kaldırılmasına ülkelerin itirazları devam edecekti. Bu amaçla savaş döneminde, Hukuk-u Aile Kararnamesi. çıkartılarak devletlerin elinden bu koz alınmak istenmişti.

Türk Heyeti Lozan’da laikleşmenin “*yabancıların müdahalesinin engellenmesi konusunda gerekli olduğuna*” inanmıştı. Mustafa Kemal’in çok önceden de aklında olan bu fikir Lozan sonrası 1924 yılında gerçekleşen devrimlerle hayata geçirilmeye başlamıştır. 3 Mart 1924 yılında gerçekleştirilen halifeliğin ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile 8 Nisan 1924’de Şeriye mahkemelerinin kaldırılarak, mahkemelerin birleştirilmesi bunlar arasındadır. 1926 yılındaki Medeni Kanun ile olgunlaşan bu dönem 1928 yılında anayasadan devletin dininin İslam dini olduğu şeklindeki maddelerin çıkartılması ile son bulmuştur.¹⁰⁸

İtilaf Devletleri azınlıkları ve yabancıların ayrıcalıklarını kullanarak, Türkiye’nin iç işlerine karışma politikasını gelenek haline getirmiş ve bu politikayı Lozan’da da uygulamayı amaçlamıştı. Ancak bu Türk heyetinin ısrarlı tutumları ile sonuçsuz kalmıştı.

Bu sonuçsuz kalan süreç sonrasında 4 Şubat 1923 tarihinde Lozan Konferansı sonuçsuz bir şekilde dağılmıştı. Bu ara dönemde 17-23 Şubat 1923’te toplanan İzmir İktisat Kongresi ile de Lozan’da propaganda edilen “*Türkler yabancı sermayeye karşı*” havası yok edilmeye çalışıldığı gibi, 9 Nisan 1923’te de ABD’ye verilen Chester imtiyazı ile de devletlerarasındaki çıkar tartışmaları körüklenmişti. İmtiyazın kabul tarihi, konferansın kesilme tarihine denk gelmiş olsa da İsmet Paşa ile diğer devletlerin Dışişleri ile Mart 1924’de yapılan yazışmalarda tekrar görüşmelere başlanacağıının işaretleri de verilmişti¹⁰⁹.

107 Elmacı, **a.g.e.**, s. 98.

108 Cumhuriyet’in bu devrim yasaları dine karşı gibi gösterilir ama gerçekleşmesinin ana nedenlerinden biri de dış devletlerin yıllardır bahane ederek iç işlerimize de karışmasını önlemektir.

109 Bilsel, **Lozan II...**, s. 110.

Bu gelişmeler sonrasında 23 Nisan 1923'te Lozan Konferansı'nın ikinci kısmı başlamıştı. İkinci dönemde de kapitülasyonlar konusunda özellikle adli kapitülasyonlar üzerinde tartışılmış ve sonuçta 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmıştı.

Lozan Antlaşması'nın kapitülasyonları ilgilendiren kısmı, özel hükümler bölümündeki 28. maddesindeki *“Bağıtlı yüksek taraflar Türkiye’de kapitülasyonların tümü ile kaldırılmasını, her biri kendisi ile ilgili olarak kabul ettiklerini açıklarlar”*¹¹⁰ şeklindeydi ve bu tanımla kapitülasyonlar kaldırılmış oluyordu.

Üzerinde tartışmaların olduğu diğer kapitülasyon alanı olan adli alanda ise; oturma ve yargı yetkisi konusundaki sözleşmedeki 14. maddedeki *“Türkiye’de öteki Bağıtlı Devletlerin uyrukları, buna karşılık o devletlerin ülkelindeki Türk uyrukları, 18 Madde hükümleri saklı kalmak üzere”*¹¹¹ her konuda yerli uyrukların bağılı oldukları özdeş koşullara göre mahkemelere özgürce başvurarak davacı ya da davalı olabileceklerdi”¹¹² maddesine karşılık 17. maddedeki *“Türkiye’deki yabancılara, kişileri ve malları bakımından Türkiye Mahkemeleri önünde, devletler hukukuna ve öteki ülkelerde genellikle uygulanan ilke ve yöntemlere uygun bir korunma sağlayacağını Türkiye Hükümeti açıklar”*¹¹³ denilmişti. Böylelikle yüzyıllardır devletin zararına olan önemli bir olumsuzluk çözülmüş oluyordu.

Yabancı devlet vatandaşları ile ilgili olarak, parasal yükümlere ilişkin hükümlerin 13. maddesinde *“kapitülasyonlara son verilmiş olduğu için Türkiye yabancı devletlerin uyruklarına, kendi uyruklarına sağladığından daha elverişli bir işlemde bulunmayacak ve iş bu kesimde öngörülen konular bakımından eşit işlemde bulunma ilkesini uygulayacaktır”*¹¹⁴ denilerek kesin çözüm sağlanmıştı.

113. maddedeki *“bağıtlı yüksek taraflar her biri kendisiyle ilgili olarak, Türkiye’de yabancı postahanelerin kaldırılmasını kabul ettiklerini açıklar”*¹¹⁵

110 Soysal, **a.g.e.**, s. 93.

111 18. madde Türkiye ile öteki bağıtlı devletler arasındaki ilişkilerde mahkeme harcamalarına karşılık kefillik akçesine, mahkeme kararlarının yürütülmesine yargısal yada yargısal olmayan belgelerin bildirilmesine istinabeye, mahkeme harcamalarıyla ilgili ceza kararlarına, parasız yargısal yardıma ve borç yüzünden tutuklanmaya ilişkin tüm konular ilgili devletler arasında yapılacak özel sözleşmelerle düzenlenecektir.

112 Soysal, **a.g.e.**, s. 162.

113 **A.g.e.**, s. 163.

114 **A.g.e.**, s. 162.

115 **A.g.e.**, s. 130

ile de yıllardır süren yabancı postahaneler konusu çözümlenmiş ve yabancı postahaneler artık engellenmişti.

Sağlık alanında ise “son kapitülasyon” sayılan karantina örgütünde de 114. maddedeki, “*İstanbul Sağlık İşleri Yüksek Kurulu kaldırılmıştır. Türkiye'nin kıyıları ve sınırlarının sağlık örgütüyle Türk yönetimi görevlidir*”¹¹⁶ denilerek egemenlik Türklerin eline geçmiş oldu.

Kesin son olan Lozan Antlaşması'nın 24. maddesindeki “*Türkiye'deki yabancı din, öğretim, hayır işleri kurumları ya da hastahaneler, özel niteliklerine ve serbetçe çalışmalarına hanel gelmeksiniz ülkenin (Türkiye'nin) bu çeşit kurumlarına uygulanan kanunlara ve kurallara uygun davranacaklardı*”¹¹⁷ denilerek yabancı okullar konusu tamamen çözülmüş oluyordu. 7 Ağustos 1924'te İsmet Paşa ile Amerikan diplomatik temsilcisi Amiral Bristol arasında Anadolu'daki Amerikan okulları da görüşülmüştü. Bristol'un Tarsus ve Maraş'taki okullarının kapatılmasının nedenini sorması üzerine, İsmet Paşa Milli Eğitim Bakanlığı'nın görüşlerine göre yanıt verir. Ona göre; Maraş'taki Amerikan okulu iznini yenilememiş, yasalara uymamıştı, Tarsus Koleji de Genç Hıristiyanlar Derneği'ne üyeydi ve dini propaganda yapmaktaydı. Hükümete göre artık bu okullar yasalara bağlı olmalıydı.¹¹⁸

Buna karşılık Lozan Antlaşması'ndaki bazı maddelerde o günün şartları altında kapitülasyonlar konusunda bazı tavizler verilmek zorunda kılınmıştı. Lozan Antlaşması'nın bir bütün olarak kesinlikle önemini ortadan kaldırmayan ve yüzyıllardır Türkiye'yi esaret zincirleri altında ezen çok daha önemli şartlar için feda edilmek zorunda kalan bu konular, bu güne kadar bazı çevreler tarafından da özellikle üzerine gidilerek çarpıtılmaya çalışılmıştır.

İntikal tedbirleri olarak nitelediği bu konuları Cemil Bilsel “... *dört asırlık bir kapitülasyon rejiminden istiklal rejimine girerken istisnai bazı intikal tedbirleri almak zaruri idi. İsmet Paşa, bir intikal devresini hiç bir suretle kabul etmemiş idi. Ancak bazı muvakkat tedbirler kabul etmek, belki Türkiye'nin de menfaati icabı idi*”¹¹⁹ şeklinde açıklamıştı. Bu konular, antlaşmanın oturma

116 A.g.e., aynı yer.

117 Meray, a.g.e., s. 117.

118 Orhan Duru, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul, 2001, s. 196-200.

119 Bilsel, **Lozan II...**, s. 171.

ve yargı yetkisi konusundaki sözleşmesindeki yabancı uyruklara aile hukuku konusunda bağlı bulunduğu ülkenin mahkemelerine gitme hakkının verildiği 16. madde¹²⁰ ile yine aynı yerdeki Türkiye'deki yabancı şirketlerin zorunlu borçlanmalara ve vergilere tabi tutulamayacağını açıklayan 12. maddeydi.

Ayrıca Ticaret Sözleşmesi'ndeki 1. madde ile Türkiye'de yabancı mallara uygulanan gümrük resminin kısa bir süre de olsa 1916 tarihli ağırlık üzerinden tarifeye göre geçerli sayılmasıyla, Türkiye'nin daha sonra kendi çıkarına göre uygulayabileceği tarifeler sınırlandırılmış oluyordu¹²¹.

Yine Ticaret Sözleşmesi'nin 9. maddesinde de Türkiye aynı konuda kendisine de karşılıklı işlemde bulunmak şartıyla, yabancı devletlerin gemi işletmelerine izin vermişti. Ancak burada söz konusu olan şey, Türkiye'nin eğer bu konuda devletlerle 1924 Ocak'ında 6 ay sürede anlaşma yapılmaz ise 1926 yılından sonra kabotaj yasağı koyma hakkını eline geçirmesiydi¹²². Yani sadece 2 yıllık bir süre için devletlerin Türk sularında gemilerine kabotaj hakkı tanınmıştı. Nitekim 1926 Temmuz ayında yabancı devletlerin kabotaj hakkı yasaklanmıştır¹²³.

Önemli bir ödün de adliye beyannamesindeki maddeler ile savaşa katılmamış devletlerin hukuk müşavirliklerini Türkiye'nin kabul etmesiydi. Bu madde de geçiciydi ve 5 yıllık bir süreyi içermekteydi. Aynı şekilde sıhhiye beyannamesinde de 5 yıllık süre için sınır sağlık yönetimine de üç Avrupalı doktorun danışman olarak atanması, Türk Hükümetince kabul edilmişti. An-

120 Görüldüğü gibi I. Dünya Savaşı dönemindeki Hukuk-u Aile Kararnamesinin önemi ortadadır. Türkiye kanunları laikleştirilemeyeceği için, yabancıların “sizin dininize göre oluşmuş mahkemelerinizde Hıristiyanlar nasıl yargılanır” şeklindeki şikayetlerine tutarlı bir yanıt verilemediği, dolayısıyla böyle bir madde- nin kabul edilmemesi için uygun ortamın olmadığı da ortadadır.

121 Beşir Hamitoğulları, “İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan Antlaşması'nın Etkileri” **Lozan'ın 50 yılına Armağan**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 172.

122 Kabotaj ile ilgili daha ayrıntılı gelişmeler için bk. Tahir Çağa, “Türkiye'de Deniz Kabotajı Tekeli”, **Lozan'ın 50. yılına Armağan**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 73.

123 Çağa, **a.g.e.**, s. 83. Nitekim Lozan'daki Kabotaj serbestisine rağmen bu kural yeterince uygulanmamıştır. Örneğin İzmir rıhtımında önemli bir konumda olan Guiffrey ailesi kabotaj yasağı nedeniyle yükleme boşatma işini ve Eliane yolcu vapurunu düşük bir fiyatla satmak zorunda kalmıştı. **Marcel Guiffrey'in Yaşınlanmamış Hatıraları**, 1986. Eseri edinmemi sağlayan Ahmet Mehmetefendioğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum.

cak tüm bu ödün olarak görülen bu maddeler Türk hükümetleri tarafından uygulanmamış ve kademe kademe kaldırılmıştı¹²⁴.

Lozan Antlaşması'ndaki yenilgiyi batı geçici gözüyle görerek hazmetmeye çalıştı. Times gazetesinde çıkan “*Lozan Geçici Pırıltısı*” başlıklı yazı da bu yöndeydi. Doğu sorununa objektif bakışıyla bilinen Arnold Toynbee bile o günlerde yazdığı yazılarda azınlıkların Türkiye'den ayrılmalarının, Türkiye'yi ekonomik anlamda batıracağı görüşündeydi¹²⁵. Lozan gerçekten de batılılar için büyük bir yenilgiydi. Bunu bir İsviçreli Profesör olan Bove'nin 500 kişilik bir toplantıda Cemil Bilsel'e söylediği “*Bu muahede Avrupa'nın Türkiye'ye verdiği kapitülasyondur. Onu Avrupa'nın tasdik etmemesini isteyeceğiz*”¹²⁶ sözlerinde bulmak da mümkündür.

İsmet Paşa, 16 Temmuz 1923'te Neue Zürcher Zeitung gazetesine verdiği demeçte kapitülasyonlar nedeniyle gayrimüslimler ile müslümanlar arasında eşit davranılmadığı için iyi ilişki kurulamadığını ve kaldırma kararı ile de bunun düzeleceğini belirtmiş ve “... şimdi (*kapitülasyonların*) kaldırılmasından dolayı zarara uğradıklarını söyleyerek şikayet edeceklerdir. Lakin bu genel bir talihsizlik değildir. Ben aksine bir süre sonra insanların her şeyin çok iyi gidişinden dolayı neden çok seneler önce normal düzenin kurulmamış olduğunu anlamakta güçlük çekeceklerine inanıyorum”¹²⁷ demişti. Gerçekten de ülkemizde Lozan'da azınlık olarak kabul edilen gayrimüslimlerimiz Lozan'da elde ettikleri azınlık haklarından 1929 yılında kabul edilen Medeni Kanun sonrasında hukukun laikleşmesi ile vazgeçmişlerdi.¹²⁸

Lozan Antlaşması sonrasında kapitülasyonlar, Türkiye'de kalkmış olmasına rağmen özellikle büyük devletlerin mandası altında olan Suriye, Lübnan gibi yerlerde bu imtiyazlar devam ettiği gibi, Fransızlar yabancılar için farklı ayrıcalıklar taşıyan hukuk kurallarını da ilan etmişlerdi¹²⁹. Lozan'dan sonra

124 Aktaran Timur, **a.g.e.**, s. 52.

125 Koloğlu, **a.g.e.**, s. 69.

126 Bilsel, **Lozan II**, s. 574.

127 Nejat Göğünç, “Sevres'ten Lausanne'a”, **Bellefen**, C 46, S 183, TTK Ankara, 1989, s. 560.

128 Günümüzde birçok yerde tarihle ilgisi olmayan kişilerin Cumhuriyet ile gayrimüslümlerin ötekileştirildiği, ayırım yapıldığı şeklindeki tarihi mantıkla ilgisi olmayan ideolojik iddialarının ne kadar yanlış bir yorumlama olduğu buradan da anlaşılacaktır. Oysa bu gelişmelerle gayrimüslümlerimizin Osmanlı'daki ötekileştirilmesi bitmiş ve laik hukuk ile kendilerine yapılan dini ayırımın ortadan kalktığını görerek azınlık haklarından vazgeçmişlerdir.

129 Koloğlu, **a.g.e.**, s. 72.

kapitülasyonların kaldırılması doğuya da örnek olmuştur. Özellikle 1926-27 yılında bu üst düzeydeydi. Near East'in haberine göre “*son aylarda doğunun bir çok ilkesinde kapitülasyonların kaldırılması için yeniden akım belirdi. Kısmen Çin'deki olaylar, kısmen Bolşevik kışkırtması var ama, muhtemeldir ki en büyük etki Lozan'da kapitülasyon rejimini silip atan Türkiye örneğinden doğuyor*” demişti.¹³⁰

Böylece Lozan Antlaşması sonrasında kapitülasyonların kaldırılması ile “*yüzyıllardır zincirlerle bağlanmış*” Türk devleti ve halkı artık kesin sona ulaşmış ve kapitülasyonlardan dolayı, yüzyıllardır zarar gören devlet ve halk bağımsızlığına kavuşmuştu.

Lozan Sonrası Yabancı Okulların Durumu

Lozan sonrası kapitülasyonların kaldırılması ile “*Yeni Türkiye*”nin artık yabancı okulları sıkı bir denetim altına alması kaçınılmaz görünüyordu. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde misyonerlerin aynı ortamı bulması düşünülüyordu. Tam bağımsızlık ilkesini uygulayan yeni Türkiye, milli ve laik özellikler taşıyordu ve misyonerlik faaliyetlerine izin verilmesi söz konusu olamazdı. Zaten 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılmasıyla da Türkiye bu kısıtlamaları uygulama hakkını yasal olarak edinmişti.

Daha Lozan sırasında bile Mustafa Kemal misyoner okullarının geleceği ile ilgili olarak eğitim faaliyetlerinin hükümetin kontrolü altında ve hukuk sınırları içinde ücretsiz yapılmasını ve tüm eğitim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak çalışmasını istediği bilinmekteydi.¹³¹

Bu amaçla yeni cumhuriyetin laik ve çağdaş eğitim yapısının temelini oluşturan 3 Mart 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Yasası'nın birinci maddesinde “*Türkiye içindeki tüm eğitim ve öğretim kuruluşlarının Maarif Vekaleti'ne bağlandığı*” şeklindeki açıklama ile yabancı okullar da Maarif'e bağlanmış oluyordu artık. Osmanlı döneminden beri eğitimdeki ikilik ortadan kalkmıştı.¹³² Ayrıca yine bu kanun ile medreseler kapatılmış ve eğitimde

130 Aktaran Koloğlu, **a.g.e.**, s. 75.

131 Serdar Sakin, “Missionary Schools and Activities in Turkey During the National Turkish Struggle” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Güz 2010, S 27, s. 70.

132 Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, Ankara, 1990, s. 151.

laikliğe doğru gidilmiş, böylece yabancı okullarda verilen dini eğitim de engellenmişti.¹³³

Böylelikle 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat yasası ile ülkede faaliyet gösteren yabancı okulların da içinde olduğu bütün eğitim ve öğretim kurumları denetim altına alınmıştı. Bu yasanın özellikle eğitimin laikleşmesi yönüyle misyoner yabancı okullarını oldukça rahatsız edeceği de gerçektir. Çünkü yabancı okulların uymaları istenen kurallar arasında en önemlileri okullarda mabetler dışında dersane ve salonlarda dini sembollerin bulundurulmaması ve müslümanlarla birlikte diğer dinden öğrencilerin de okuldaki dini ayinlere katılmamasının istenmesiydi.¹³⁴

Ancak hükümet bununla da kalmamış ve Şubat 1924’de yayınladığı bir genelgeyle azınlık ve yabancı okullara başka şartlar da getirmişti. Buna göre; okullarda dini esasa göre eğitim yapılamayacak, Okul binalarında dini semboller ve işaretler kullanılamayacak, okul kitaplarında dini kişiler çıkartılacak ve en önemlisi de bu okullarda müslüman veya başka mezhepten olan öğrenciler ayinlere götürülemeyecek ve denetleneceklerdi.¹³⁵

Bu genelge başlangıçta yabancı okullarca fazla ciddiye alınmamıştı. Ancak devlet bunun gereği olarak bazı yabancı okulları kapatmaya başlamıştı. Örneğin sadece 1924 yılının Nisan ayında İstanbul’da 40’a yakın Fransız okulu ile 4 İtalyan okulu, bu genelgeye uymadıkları için kapatılmıştı. Artık Türkiye Cumhuriyeti’nin “*millî*” eğitim modelinde yabancı okulların din ve mezhep yönünden tarafsız olması ve derslerde ulusal hislere yer verilmemesi istenmekteydi.

Ayrıca Türkiye’de laiklik uygulaması nedeniyle medreselerin kaldırılması noktasında dini eğitim verilen Hıristiyan okullarının da doğal olarak kapatılması gerekiyordu. TBMM Hükümeti yasa gereği yabancı ve azınlık okullarında dini ayini yasaklamış, okullardaki haç, dini resim ve heykellerin kaldırılması için de okullara 8 gün süre vermişti.¹³⁶

133 Nuri Kodamanoğlu, **Türkiye’de Eğitim (1923-1960)**, Ankara, 1964, s. 37. Bu konuda yine tarihle ilgisi olmayan yorumlarda medreselerin kaldırılarak “dinin yok edildiği” yalanlarının ne kadar yanlış ve ideolojik olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü yabancı okullardan dinî yapının ortadan kaldırılmasının tek şartı eğitim yapımızın evrensel kurallara oturtulması ve hangi din olursa olsun dinî yapılanmanın müfredattan çıkartılması idi.

134 Sezer, **a.g.e.**, s. 21.

135 Şaban Ulusoy, **Robert Koleji ve Yabancı Okullara Yönelik Atatürk Döneminde Yapılan Düzenlemeler**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005, s. 8.

136 Süleyman Büyükkaracı, “Türkiye’deki Avusturya Okullarında Eğitim”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 7, 2000, Selçuk Üniversitesi, s. 80.

Yine 1926'da ilköğretimlerini Türk okullarında bitirmemiş Türk çocuklarının yabancı okullarına gitmesi yasaklanmış ve çıkarılan kanunlarla bu okullara Türk müdür atanması, heykel ve ikonların kaldırılması, giysilerin dini giysi olmaması gibi şartlar getirilmişti. Bu nedenle birçok yabancı bu şartları gerçekleştirmediği için kapanmaya başlamıştır.¹³⁷

Yabancı okulların denetlenmesi ile ilgili bir başka gelişme de 1925 yılında 3965 sayılı bir genelgenin yayınlanması olmuştur.¹³⁸ Bu genelge, okullarda Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkıcı, toprak bütünlüğünü zedeleyen faaliyetlerin önüne geçmeyi engellemeyi amaçlamıştı.

Ancak devrimlerin yapıldığı ve bunun iç ve dış sorunlarıyla uğraşıldığı bu yıllarda yabancı okullar bu genelgelere uymamaktaydı. Özellikle dini işaretler ve dini propoganda konusunda aynı tutumlarına devam etmişti. 1925 yılında tekke ve zaviyelerin de kaldırılmasıyla bu kurumlara son veren Türkiye Cumhuriyeti, yapılan teftişlerde hala istediği kurallara uyulmaması nedeniyle yabancı okulların bu tutumuna izin vermemek için sürekli yeni genelgeler yayınlamaktaydı.

Aslında hükümet daha 1923 yılında eğitim ve öğretimin düzenlenmesi amacıyla bir ilmi heyet oluşturmuş ve her yıl yapılan toplantılar sonucunda 22 Mart 1926 tarih ve 789 sayılı "*Maarif Teşkilatına Dair Kanun*" çıkartılmıştı.¹³⁹ Kanun'un üçüncü maddesinde "... Açılacak mekteplerle bilimum hususi mekteplerin derecelerinin tayini Maarif Vekaletine aittir." Dördüncü maddesinde de "*Türkiye'de hiç bir mektep Maarif Vekâletinin ruhsat ve muvafakati olmaksızın açılmaz*" denilerek daha önce yapılan belli düzenlemeleri tekrar getiriyordu. Osmanlı'da yapılan ama uygulamada başarısız olunan bu kanunlar yeni Türkiye'nin de başarılı olup olamayacağını gösterecekti.

Yabancı ve azınlık okulları ile ilgili 7 Şubat 1926 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığının Maarif Müdürlüklerine gönderdiği bir başka genelgeyle, yabancı okulların uymaları gereken kurallar bir kere daha hatırlatıldı.¹⁴⁰ Bu tamimde 1915 tarihli Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi'nin yürürlükte olduğu vurgulanıyordu.

137 Büyükkarcı, a.g.m., s. 81.

138 Ulusoy, a.g.e., s. 12.

139 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, 1999, s. 446.

140 Kenan Okan, **Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme**, Baskı yeri yok, 1971, s. 7.

1924 ve 1926 yılları arasında çıkan kanun ve genelgelerle yabancı okullar denetim altına alınmaya çalışılmıştı. Buna karşılık dini öğretime özel bir yerde ibadet yapılması şartıyla izin verilmiş ancak müslümanların ve başka mezhepten öğrencilerin okullardaki dinî ayinlere katılmaları yasaklanmıştı. Hiçbir okulda Türk ve Türk Devleti aleyhine, derslerde veya ders dışında bir ifade kullanılmayacağı, Türklerin bugünü ve dününü kötüleyen Türk ve Türk Devleti aleyhine yazılmış kitaplar bulunmayacağı, Türk tarihine ve coğrafyasına ilişkin en ufak bir yanlışın, ders kitaplarında, duvar panolarında bulunmayacağı, Türk topraklarının hiçbir ülkenin parçası olarak gösterilmeyeceği, ders kitaplarında hiçbir devletin propagandasının bulunmayacağı, bütün yabancı okullarda haftada 5 saat Türk dili, Türk tarihi ve coğrafyası okutulacağı, Türk dili, Türk tarih ve coğrafyası Öğretmenlerinin Türk olacağı ve Milli Eğitim Bakanlığı'nca seçileceği, okullarda her türlü dini propagandanın yasak olduğu esasa bağlanmıştı¹⁴¹

Burada asıl neden, laiklik uygulamasıydı ve misyonerlik faaliyetlerinin bir aracı olan dinin eğitimden uzaklaştırılmasının sağlanmasına önem verilmişti. Örneğin 1926 yılında yabancı okullardaki resmi gün ve bayramlar da düzenlenmişti. Hükümetin belirlediği resmi tatillerde Türk öğretmen ve öğrenciler de tatil yapabilecekti.¹⁴²

Yıllardır Osmanlı Devleti'nin egemenliği açısından olumsuz nedenlere yola açan yabancı okullar cumhuriyet yönetimi ile yavaş yavaş denetim altına alınmaya başlanmıştı. Öncelikle laik eğitim gereği eğitimin din ile ilişkisi kesilmişti. Daha ilk yıllarda Maarif vekili Vasıf (Çınar) Bey zamanında tasarı olarak hazırlanan ve uygulamaya geçmemiş olan Maarif-i Umumiye Kanunu'na göre yabancı okullar açısından önemli denetimler getirilmişti. Buna göre Türkiye'de 13 yaşına kadar gelmemiş Türk öğrencisinin yabancı okula gitmesi yasaklandığı gibi bundan sonra yabancıların okul açması da engellenmişti.¹⁴³

Devlet bu süreçte yabancı okullarda öğretmenlerin Türk olması ile öğrencilerin din değiştirilmesini önlemeyi düşünmüştü. Bu okulların misyonerlik yapmasını ve "*tanassur*" denilen din değiştirmeyi en önemli sorun olarak görmüştü. Gazetelerde bu konularla ilgili yaşanan olaylar aktarılıyor ve kamuoyu

141 Sezer, **a.g.e.**, 1999, s. 32.

142 **Milliyet**, 8 Nisan 1926, "Bayramda Ecnebi Mekteplerde Tatil". Daha sonraki 1935 yılındaki yönergede bu yabancı okulların kendi tatillerinde Türk öğrencilerin derslere geleceği vurgulanmıştır.

143 Ulusoy, **a.g.e.**, s. 9. Çocukların küçük yaşlarda yabancı okullara gidememesi maddesi ancak 1931'de gerçekleştirilecektir.

oluşturuluyordu. Türkçeye önem verilmesi amacıyla diğer bir uygulama da 1926-27 ders döneminden itibaren yabancı okullarda Türkçe derslerinin “*yabancı ders*” gibi esas alınarak, öğrencinin sınıfı geçebilmesi için Türkçe dersinden başarılı olmasının şart olması kararı ve Türkçe derslerine üniversiteden mezun uzman Türk öğretmenlerin girdirilmesinin sağlanmasıydı.¹⁴⁴

Bu arada 1931 yılında “*23 Eylül 1929 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'na*” ek olarak yapılan kanunda özellikle 1928 sonlarındaki Bursa Amerikan Koleji'nde bazı öğrencilerin din değiştirmesi olayı sonrasında devlet yeni bir hamle daha yağmıştı. 23 Mart 1931 tarihinde çıkartılan 1778 sayılı “*Milli Eğitime Dair Kanun*”da¹⁴⁵ Bursa'daki Amerikan kolejindeki olaydan etkilenilmiş olduğu belliydi. Türk çocuklarının yabancı okullardaki din eğitiminden korunması kaygısı üst düzeydeydi.¹⁴⁶ En önemli madde ise küçük yaşta-ki Türk çocuklarını yabancı okullardaki kültürden koruyabilmek için küçük yaşta-ki Türk çocuklarının yabancı okullara gidişinin yasaklanması oldu. Yani Türkiye'de ilk tahsillerini yapacak Türk vatandaşı çocukların sadece Türk okullarına gitmesi kararlaştırılmıştı.¹⁴⁷

Bir başka gelişme olarak ülkedeki yabancı kolej ve azınlık okullarının maarif müdürlüklerine devredileceği ve bu okulların kayıt altına alınması haberleri 1932 yılı Ocak ayı başlangıcından itibaren gazetelere yansımaya başlamıştı. İlk olarak Maarif Vekaletinin yabancı okullardaki Türkçe, Tarih ve Coğrafya derslerinin kuvvetli ve sorumlu kişiler tarafından vereceği kararı yansımıştı gazetelere.¹⁴⁸ Hatta okulların devri amacıyla bir teşkilat da oluşturulduğu iddia edilmişti.¹⁴⁹ Bu teşkilata göre ilkokul müfettişleri bölgelerine dahil yerlerdeki yabancı ve azınlık okullarını teftiş edebilecekti. İzmir'de ise yabancı okullar için Türkçe dersinin seçmeli olacağı vurgulanmıştı.¹⁵⁰ Ancak ilerleyen dönemde Maarif Bakanı Esat Bey'in açıklamalarıyla yabancı okullardaki herkesin Türkçeyi zorunlu olarak okuyacağı ortaya çıkmıştı.¹⁵¹

144 Sezer, a.g.e., s. 24.

145 23 Eylül 1929 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanununa” ek olarak çıkmıştı.

146 Ulusoy, a.g.e., s. 10.

147 **Anadolu**, 22 Nisan 1931.

148 **Son Posta**, 13 Kanunsani 1932, “Ecnebi Mekteplerde Türkçe ve Tarih Muallimliği.” Aynı haberde yabancı okulların Maarife devredileceği haberi de vardı ancak bu haber daha sonra yalanlanmıştı. **Son Posta**, 2 Şubat 1932.

149 **Son Posta**, 19 Şubat 1932, “Ecnebi Mektepler”.

150 **Anadolu**, 18 Kanunsani 1932, “Ecnebi Mekteplerde Türkçe İhtiyaridir”.

151 **Anadolu**, 28 Şubat 1932, “Türkçe Bütün Mekteplerde Mecburidir”.

Ayrıca yine aynı günlerde yabancı okullara yeni öğretmenler atanmış ve isimler belirlenmişti.¹⁵² Mart ayı başlangıcında ise Maarif Vekaletinin yabancı okullarda Türkçe eğitim verileceği emrini vilayetlere iletmiş haberi de verilmişti.¹⁵³ Hatta bu okullarda okuyan yabancılara da Türkçe dersinin verileceği belirtilmekteydi. Son olarak azınlık okullarında da 1933 yılı eğitim döneminde tarih ve coğrafya derslerinin Türkçe verileceği kesinleşmişti.¹⁵⁴

Bu durumda hem yabancı hem de azınlık okullarında Türkçe okutulacak derslerde bir artış olacağı için bu derslere girecek öğretmenlere gerek duyulacaktı. Maarif Vekaletinin bu çabalarına bazı okulların itirazı olduğunu ve önlemek için hükümet nezdinde girişimlere de başlandığı bildirilmekteydi.¹⁵⁵

Aslında bu dönem yabancıların şoförlük, lokantacılık, marangozluk, işçilik gibi birçok meslekte çalışmasının engelleneceği¹⁵⁶ ve ibadet dilinin de Türkçeleştirilerek Türkçe Kuran'ın okunduğu ve tüm azınlıkların da ibadetlerini Türkçe yapmaya başladığı,¹⁵⁷ yabancı tüccarların İstanbul'da işlemlerini Türkçeye çevirmeleri gerekirken yapmadıkları için 17 yabancı tüccarın mahkemeye sevk edildiği¹⁵⁸ dönemlerdi.

Devlet kendi eğitim yapısını laikleştirdiği gibi yabancı okulların da artık bu kurallara uymasını istemekteydi. Bunu devletler de anlamaya başlamıştı. Fransa'da bile meclislerinde misyonerler konusu tartışılırken Herriot, Türkiye'nin Fransız İhtilali'nin prensipleri çerçevesinde laikleştirdiğini ve bu süreçte Fransız Katoliklerine hiç bir şekilde düşman tavırlar içinde olmadığını ve okullarının mezhep olayları çözümler çözümler tekrar açıldığını belirtmişti. Hükümetin ecnebilere düşmanlık anlamına gelmeyen bazı ihtiyat tedbirlerine riayet talebinde bulunmalarını tabii görmek gerektiğini de söylemişti.

M. Herriot, daha 1924 yılında Türk hükümetinin Katolik olmayan öğrencinin Katoliklerle beraber dua ve ayine katılmamalarını talep ettiğini de söylemişti. Herriot misyonerlikten takdirle bahsettikten sonra geçmişte yaptıklarını övmüş ancak artık "*laik heyetlerden*" yararlanılması gerektiğini de eklemişti.¹⁵⁹

152 **Son Posta**, 20 Şubat 1932, "Ecnebi Okullara Yeni Muallimler Tayin Edildi".

153 **Son Posta**, 5 Mart 1932, "Türkçe." Buna karşılık Türk tarihi ve Coğrafya dersleri yabancı okullardaki yabancılara seçmeliydi.

154 **Son Posta**, 23 Mart 1932, "Ekalliyet Mekteplerinde".

155 **Son Posta**, 23 Mart 1932, "Ekalliyet Mekteplerinde".

156 **Son Posta**, 27 Mart 1932, "Yabancılara Bazı Meslekler Men Edilecek".

157 **Anadolu**, 30 Kanunsani 1932, "Cuma Günü Hisarönü'nde İlk Türkçe Kuran-I Kerim Okundu".

158 **Hizmet**, 13 Nisan 1933, "On Yedi Ecnebi Mahkemeye Verildi".

159 **Cumhuriyet** 22 Mart 1929, "Herriot'un Cevabı."

Önemli bir denetleme girişimi 1935 yılındaki “*Yabancı Özel Okullar Yönergesi*” ile getirilmişti.¹⁶⁰ 1915 tarihli Mekatib-i Hususiye talimatnamesindeki düzenlemeler Atatürk döneminde daha da sert kurullarla getirilmişti. Bu yönergeyle Türkçe, Tarih, Coğrafya, Yurt Bilgisi derslerinin nasıl verileceği, öğretmen kurullarına Türk öğretmenlerin gireceği, okutulacak kitaplar ve tatil günleri bölümler halinde yer almıştır. Yabancıların okul açması okullarını genişletmeleri kesinlikle yasaklanıyordu. Ayrıca idare kurulunda bulunacak bir “*Türk müdür yardımcısı*”¹⁶¹ getirilerek okula gelecek her türlü yazıyı görmesi ve imzalaması şartı da önemliydi.

Türk devleti böylece yabancı okullar üzerinde milli eğitim ve laik eğitim bağlamında tam denetimini sağlamayı amaçlamıştı. Özellikle de geçmişindeki kültürel hafızasında önemli yer tutan Türk müslüman öğrencileri yabancı kültürün “*olumsuz*” etkisinden korumaya çalışmıştı. Yapılan “*ulus devlet*” bilincinde bir nesil yetiştirmek için kendi milli değerleri ve kendi dilini öğretmekten ibaretti.

Cumhuriyetin ilanından sonra, Lozan Antlaşması'na ekli mektuplarda da belirtildiği gibi, Türk kanunlarına uymaları ve dini telkinde bulunmamaları kaydıyla varlıkları tanınan yabancı okullar, denetime tabi tutulmaya başlanmıştı. Bu okullara bakış açısı cumhuriyet öncesi özellikle de işgal döneminde yaşanan sıkıntılı durumlardan fazlasıyla etkilenmişti. Bu süreçte bu yabancı okullarda yaşanan bir çok olumsuz olay halk üzerinde olduğu gibi devlet yetkilileri üzerinde de önemli etkiler yapacaktı. Özellikle bu okulların misyonerlik yapması ve işgal güçlerinin yanında yer alması sonrasında bağımsızlığını kazanan yeni Türkiye devletinin artık bu okulları denetim altına alması da gerekli görülüyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında aslında bu sıkı denetim üzerine kurallara uymayan ya da uyamayan birçok okul kapanmış veya kapatılmıştı. Devam eden okullar ise genellikle Fransızlara ait St Joseph, St. Michel, St. Benoit ve Notre Dame de Sion gibi ilk ve ortaöğretim okulları vardı. Amerikan BOARD'a bağlı 8 ilk ve orta seviyede okul ile İzmir' de yüksek okul seviyesindeki International College de çalışmalarını sürdürmeye devam etmişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında sayıları 11 olarak görülen Amerikan okulları 1938 yılına gelindiğinde 6'ya düşmüştür. 1923-38 yıllarında faaliyette bulunan Amerikan

160 Ulusoy, a.g.e., s. 11.

161 Bu yasa günümüzde 2007 yılına değiştirilmiş ve 8/2/2007 tarihli ve 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği ile “*Türk müdür yardımcısı*” yerine “*Türkiye Cumhuriyeti uyruklu*” kavramı getirilmiştir.

okulları şunlardır: İstanbul Robert Koleji, İstanbul Arnavutköy Kız Koleji, İstanbul Gedikpaşa Karma Okulu, İstanbul Üsküdar Amerikan Kız Koleji, İzmir Göztepe Amerikan Kız Koleji, İzmir International Kolej, Tarsus Amerikan Erkek Koleji, Talaş Amerikan Erkek Okulu, Adana Kız Okulu, Merzifon Kız Hayat Okulu, Bursa Amerikan Kız Koleji. Daha önce binlerle ve yüzlerle ifade edilebilen yabancı okulların sayısı cumhuriyetle beraber en az düzeye kadar inmiştir.¹⁶²

Amerikan okulları hakkında basındaki tutumun yanısıra bu okullarla ilgili en önemli konu bütün yabancı okullara ve dolayısıyla Amerikan okullarına getirilen bazı vergiler olmuştur.¹⁶³ Bağımsız her devletin koymasına normal olan bu vergilere Osmanlı zamanındaki kapitülasyonlardan dolayı her konulan vergiye itiraz etmeye alışmış olan yabancı yetkililer gibi, Amerikalı yetkililerce de 1930'larda tepki gösterilmişti. O kadar ki vergilerin fazlalığından şikayet edilmiş ve Türk Amerikan ilişkilerine zarar vereceği belirtilmişti.¹⁶⁴ Ancak 1938 yılında Milli Eğitim Bakanlığının aldığı kararla kazanç vergisi adı altındaki vergilerden Amerika eğitim hizmeti verdiği için muaf tutulacaktır.¹⁶⁵ Aslında Türk devlet adamları kapitülasyon uygulamalarında sürekli yabancı devletlerin itirazına İttihat Terakki döneminde verilen yanıtlarla çözüme yolunu sürekli denemişlerdi.¹⁶⁶

Amerika'nın Türkiye'deki yetkilileri 25 Mart 1932 tarihli Washington'a gönderdikleri raporlarında kolejin o tarihlerde en önemli sorunlarından birinin Türk vatandaşı olmayan öğrencilerin 1933 yılındaki eğitim öğretim döneminde Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından derlenen yeni ders kitabıyla Türk dili ve Türk tarihi derslerini alma gerekliliği idi.¹⁶⁷

162 Sezer, a.g.m., s. 179.

163 Sezer, a.g.e., s. 49; Ulusoy, a.g.e., s. 23.

164 Devlet arşivlerinden aktaran Ulusoy, a.g.e., s. 24.

165 Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim tarihimizde Yabancı Okullar**, Ankara, 1991, s. 320. Bu kazanç vergisi (temettuat) konusu Osmanlıda yabancılardan ancak kapitülasyonların kaldırdığı 1914 yılında alınmaya başlanmıştır. Cumhuriyet döneminde alınması da kapitülasyonların kaldırılması sonucu doğal olarak uygulanmıştır. Ancak 1938'de tekrar muaf olması aslında bir kapitülasyon uygulaması sayılmalıdır.

166 Elmacı, a.g.e., s. 125.

167 American National Archives'den aktaran Meral Halifeoğlu, **Tarsus Amerikan Kolejinin Kuruluşu, Gelişimi ve Faaliyetleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007, s. 114.

İzmir Amerikan Koleji'nin Kapanma Süreci

Türkiye Cumhuriyeti 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat yasasıyla kendi eğitim sistemini laikleştirip akılcı ve çağdaş eğitime yönlendirirken, Amerikan misyonerleri, Hıristiyan dinini yayma amacını taşıyan kendi okullarının açılması çabası için uğraşmaktaydı.

Amerika, kendi okullarını yeniden açılması konusunda ilk olarak Lozan Antlaşması'na dayanmak istemişti. Ancak Amerika Lozan'ı kabul etmediği için bu dayanak geçersiz kalıyordu. İkinci olarak yine İsmet Paşa'nın Lozan'da Amerikan başdelegesi Joseph Grew'e yazdığı 4 Ağustos 1923 tarihli bir mektupta müttefik temsilcilerine yazdığı daha önceki 24 Temmuz 1923 tarihli mektuptan söz ederek ve o mektubun bir suretini de ekleyerek, Türkiye'nin üç müttefik devlete karşı, okullar ve diğer kuruluşlar hakkındaki taahhütlerinin, Türkiye'deki Amerikan okulları ve kuruluşları için de geçerli olacağını bildirmiş olmasını göstermekteydiler. Yani, savaşın ilk yılında kapitülasyonların kaldırılmasıyla kapatılan ABD eğitim, din ve hayır kuruluşlarının varlığı tanınmış ve yeniden açılmalarına onay verildiği iddiasındaydılar.¹⁶⁸ Ama bu mektubun da içinde olduğu 6 Ağustos 1923 tarihli Lozan Antlaşması da Amerikan Senatosu tarafından onaylanmayıp reddedildiği için, dolayısı ile bu antlaşma da yürürlüğe giremediğinden hukuken geçerli olamıyordu.¹⁶⁹

Amerika'nın Türkiye Cumhuriyeti nezdindeki ilk büyükelçisi Joseph C. Grew de 12 Ekim 1927 günü de Ankara'da güven mektubunu Atatürk'e sunarak göreve resmen başladığı andan hemen sonra, ortaya çıkan Türkiye'deki Amerikan okulları sorunuyla karşı karşıya kalacaktı.¹⁷⁰

Amerikan Büyükelçiliğinin muhtırasına karşılık Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey, 13 Kasım 1927'de elçi Grew'e yanıt olarak yazdığı mektupta Maarif Vekaleti olumlu karar verirse bu konunun görüşebileceğini, aksi durumda Amerikan okullarının gayrimenkullerinin satın alınması konu-

168 ABD belgelerinden aktaran, Semih Bulut, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD ilişkileri (1923-1938)**, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 144.

169 Fahir Armaoğlu, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 37, Cilt:XIII, Mart 1997, s. 10.

170 İsmail Türk, **Atatürk Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1920-1938)**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 157.

sunun görüşüleceğini bu nedenle okullar için bir temsilcinin belirlenmesi bile isteniyordu.¹⁷¹

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey de bu konuda karar yetkisinin Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey’de olduğunu belirttiikten sonra “*sonunda konu Necati Bey’in elinde kaldı*” demektedir.¹⁷²

Bu konuda üzerinde durulması gerekli önemli bir konu da genç, idealist ve yabancı okullara temelden karşı bir Milli Eğitim Bakanı (Maarif Vekili) olan Mustafa Necati Bey ile Türk Dışişleri Bakanlığı arasındaki görüş farkıdır. Maarif Vekili bu yabancı okulların yeniden açılması sorununda Amerikan tarafının dayandığı hukukî delil veya belgelerin çürük olduğuna inanmaktaydı.

Böyle bir ortamda 1928 Ocak ayında Bursa Amerikan Kız Lisesi olayı patlak verecektir.¹⁷³ Bursa’daki olay 22 Ocak 1928 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, “*Şayan-ı Hayret Bir Hadise: Bursa Amerikan Mektebinde Kızlarımız Tenassur mu Ettiriliyor?*” başlığıyla ortaya çıkmıştı.¹⁷⁴ Osmanlı’da da sürekli görülen bu olaylar yeni Türkiye’de laikleşmenin artık dini propogandalara izin vermeyeceğinin anlaşılması üzerine, gazetelerce de oldukça büyütülmeye başlanmıştı. Türk hükümeti de bu olayı okulların denetim altına alabilmek için bir fırsat görmüştü.

22 Ocak 1928’de Cumhuriyet gazetesinde çıkan ilk habere göre üç (daha sonra 4 olduğu anlaşılacak) kız öğrenci Hıristiyan dinine geçirilmişti. (Tenasur)¹⁷⁵ Okul ile ilgili bu sorun ortaya çıktığında Amerikan BOARD kanunlara uyduklarını ve bu konunun olumlu sonuçlandırılacağını belirtirken, Amerikan Büyükelçisi Joseph C. Grew ise günlüğüne, “*Bana öyle geliyor ki Bursa ’daki okul kapatılacak!*” notunu düşecek kadar olumsuz düşüncedediydi.

171 Armaoğlu, a.g.m., s. 7. Milli Eğitim Bakanlığı, okullar konusunda, Amerikan Büyükelçiliğini aradan çıkarıp, sadece okulları veya bunların bağlı olduğu “American Board”ı kendisine muhatap saydığını göstermek istiyordu.

172 ABD belgelerinden aktaran Bulut, a.g.e., s. 145; Armaoğlu, a.g.m., s. 9. dnp. 17.

173 Bursa Amerikan Lisesi olayı Amerikan belgelerinde ve Grew’un kendi anılarında yer almış ve Armaoğlu tarafından net olarak ortaya koyulmuştur.

174 Mehmet Altun, “Öğrencilerinin Din Değiştirmesi Üzerine Atatürk Tarafından Kapatılan Bir Okul”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 113, Mayıs 2003, s. 26.

175 Amerikalı gazetelere göre ise “öğretmenlerden Miss Edith Sanderson’a hayranlık besleyen bazı öğrencilerin onun ne kadar mutlu ve huzurlu olduğunu görüp Hıristiyanlığın iyi bir şey olduğuna inanmışlar ve onun izinden gitmeye karar vermişlerdi” Türk gazeteleri ise “gazetesi öğretmenlerin bu davranışını “Cumhuriyet’e karşı işlenmiş bir ihanet” olarak değerlendirmiyordu.” Altun, s. 29.

Bu tarihteki bu olay sonrası yabancı okulların sorgulanması gazetelerde ve halk arasında sevinçle karşılanmıştı. Gazeteler de bu konuyu “tenassur” denilen din değiştirme konusunda halkı bilinçlendirmek için kullanmıştı. Haberlerde din değiştiren okullar kadar din değiştiren çocukların aileleri de eleştiriliyordu.

Amerikan misyonerleri alıştıkları rahatça misyonerlik yaptıkları dönemlerin geride kaldığını fark etmeye başlamışlardı ancak bazı öğretmenlerin bunu hemen içselleştiremedikleri de ortadaydı. Elçi Grew de bunun farkındaydı ve misyonerlik hareketlerinin artık Türkiye’de Türk kültürüne ve Türk milliyetçiliğine karşı bir tehdit olarak farklı anlamlar içerdiğini belirtiyordu.¹⁷⁶ Bu nedenle bu dönemden sonra Amerikan okulları amaçlarında değişikliğe gittiler.

Buna göre; Hıristiyanlığın doğrudan misyonerliğini yapmak yerine, madî-manevî her yönden olumlu bir örnek ortaya konularak, “*Türklerin Hıristiyanlığa hayran kalması*” şeklinde bir politika uygulanmaya başlandı.¹⁷⁷

Bu ortamda ulusal basında misyonerlere karşı ilk tepkiler 1929-1930 arası gelmeye başlamıştı. Bu tepki yazıları misyonerliğin Türkiye’deki arka planını belirlemekten uzaktı ancak 1950 ve 1960’lı yıllardaki yayınların da temeli olacaktı.¹⁷⁸ Bu yazılarda yabancı okulların zararları anlatılmıştı. Bu tepkilerde o kadar ileri gidilmişti ki 1929 yılında artık misyonerlere ve onların çalışmalarına açıkça karşı olan bir gazeteci grubu, Türk Matbuat Birliği adı altında bile toplanmıştı. Zamanla bu grup yeni Türkiye Cumhuriyeti’nde misyonerlerin dini faaliyetlerine karşı ortak bilinci artırmak amacıyla isimlerini “*Misyonerleri Kovma Cemiyeti*” olarak değiştirdiler. Basın misyonerlerin “zararlı” faaliyetlerinin önlenmesi için benzer yöntemler kullanarak toplumu bilinçlendirme görevini yapmaya başladı. İlk toplantılarını da 8 Mayıs 1929’da Matbuat derneğinde yapmışlardı. Derneğin amacı da Hıristiyan misyonerlik propagandası yapan ve Türk topraklarını kendi planları için kullanan emperyalist devletlerin ajanları olan misyonerlerin aktif yaşam şansını önlemek olarak belirlenmişti.

176 Altun, a.g.m., s. 32.

177 Robert L. Daniel, “The United States and the Turkish Republic Before World War II: The Cultural Dimension” dan aktaran Bulut, a.g.e., s. 154.

178 Aktaran Bulut a.g.e., s. 147. Bu yazılardan ABD Büyükelçisi Grew tarafından 8 Mayıs 1928’de ABD Dışişleri Bakanı Kellogg’a gönderdiği raporda da söz edilmişti.

Dernek bu amaçla özellikle özel yayınlara önem verecekti.¹⁷⁹ Cemiyet oluşuma izin almak için de bir dilekçe ile vilayete başvuracaklardı¹⁸⁰.

Aynı süreçte İzmir’de Amerikan Koleji ile kamuoyu arasındaki sorunlar da başlamıştı. İlk olarak 6 Kasım 1925 tarihinde Kızılçullu’daki Amerikan kolejinde okulun kilisesindeki baş rahibinin (okulun kurucularından MacLahlan) fotoğrafının yırtılarak piyanonun arkasına atılması¹⁸¹ öğrenciler ile idare arasındaki sorunların başlangıcını oluşturmuştu.

1929 Mart ayında da bu kez son sınıf öğrencileriyle nöbetçi öğretmen arasında tartışma iki öğrencinin okuldan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanır. Olay, iki öğrencinin uzaklaştırılmasının ağır bir karar olduğu düşüncesiyle Maarif Müdürlüğüne yansıtılmış ve Maarif müdürü Nail Bey de bu olay üzerine koleje giderek araştırma yapmıştı.¹⁸² Bunun üzerine okul yönetimi daha da ileri giderek tüm son sınıf öğrencilerine geçici uzaklaştırma vermişti. Bunun üzerine öğrenciler ertesi sabah Kızılçullu’dan hareket eden trenle okulu terk etmişlerdi. Olay bu nedenle büyümüş ve araştırmaya neden olmuştu.

Bu ortamda İzmir’de çıkan gazeteler Bursa olayından da etkilenerken özellikle misyonerlik ve tanassur konusunda halkı bilinçlendirmeye çalışıyordu. Ocak 1930’da bir Fransız kadının gizli bir misyoner okulu açtığı haberi¹⁸³ ile Ağustos 1930’da bir İngiliz’in Ödemiş ve çevresinde halka bazı dini kitaplar dağıttığı haberi¹⁸⁴ bunlar arasındaydı.

İzmir Amerikan Koleji’nde ise 1931 yılının ilk ayında bir kopya meselesi nedeniyle bir öğretmenin öğrencilere “*anlıyorum ki Türkler hilekar adamlardır*” demesi gazetelerde büyük yer kaplamış ve Türk öğrenciler “*Türkler tahkir edildi*” diye derslere girmemeye de başlamışlardı.¹⁸⁵

Aslında okulun 1926’dan sonra müdürlüğünü yapan Cass Arthur Reed 1931 baskılı “*Yakın Doğu Kolejleri için Yeni Fırsatlar mı?*”¹⁸⁶ başlıklı ki-

179 Erol Güngör, **Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 100.

180 **Milliyet**, 14 Mayıs 1929, “Vilâyette Yeni Cemiyet”.

181 **Hizmet**, 7 Haziran 1931, “Hars Mezbahası”. Olay daha sonra gazete tarafından dile getirilmişti. Oditoryum binasındaki kilise olarak da kullanılan salonda solda MacLachlan’ın sağda ise bağışçı Mrs.Kennedy’nin portreleri.

182 **Halkın Sesi**, 14 Mart 1929, “Kolejde Bir Hadise”.

183 **Anadolu**, 10 Kanunsani 1930, “Gizli Bir Mektep Nihayet Meydana Çıkarıldı”.

184 **Anadolu**, 13 Ağustos 1930, “Misyonerlik Kitaplar Ne Suretle Dağıtıldı?”

185 **Anadolu**, 16 Kanunsani 1931, “Kolejde Çok Çirkin Bir Hadise Oldu”.

186 Cass Arthur Reed, **Has The Nears East College New Oppotunities?**, 1931, New York.

bıyla Amerikan kolejlerinin doğudaki yeni durumunu ortaya koymuş ve kitabında yakın doğudaki misyoner gruplarının artık yeni bir süreçte olduğunu bu coğrafyada cumhuriyetler kurulduğunu, yabancılara özel ayrıcalıkla veren eski kapitülasyonların artık kalmadığını, devletlerin okul sistemlerinin hızla geliştiğini ve en önemli olarak da Türkiye'de din ile devletin ayrışması gibi bir eğilimin olduğunu belirlediği görülüyor. Reed bu durumu kavradığı gibi diğer İslam ülkelerinde henüz bir şey yokken Mustafa Kemal önderliğinde yeni reformların Türkiye'de yapıldığını da anlatmıştı.

Kolejin İngilizce yayınladığı 1931 yılı kataloğunda son dönemlerdeki İzmir basınındaki yabancı okul karşıtlığının etkileri de açıkça görülmekteydi. Bu katalogda özellikle Amerika ve başka bir devletin parasal desteğinin olmadığını vurgulamış olmaları önemlidir.¹⁸⁷ Ayrıca, Türkiye'nin genel hukuk kurallarına bağlı olduklarını ve cumhuriyet kanunlarına uygun çalıştıklarını belirtmeleri de anlamlıdır. Yine meşruiyetini göstermek amacıyla kolej yönetimi kataloğunda 1892, 1907 ve en son 1925 yıllarında resmi izinlere sahip olduklarını ve Milli Eğitim Bakanlığının denetimi altında olduklarını da eklemişlerdi.

Aynı kolej 1931 yılına gelene kadar misyonerlik şikâyetlerinden dolayı yine aynı katalogda üzerindeki baskıyı atmak istercesine “*Ne doğrudan ne de dolaylı olarak Amerikan ya da başka herhangi bir hükümet tarafından sübvansane edilmemektedir. Ancak Türkiye'nin genel hukuk kuralları altında okul binaları, vergiden muafiyet nezaketine sahiptir. College cumhuriyet kanunlarına uygun olarak çalışır ve 1892, 1907 ve 1925 yıllarında resmi izinlerini de almıştır. Bu izinler sonucunda yerel ve genel yöneticiler aracılığıyla Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altındadır.*”¹⁸⁸ Şeklinde açıklama yapmak zorunda hissetmiştir.

Bu dönemde öğrenciler arasında birliği sağlayarak önemli bir işlev görecek olan “*Türk Harsını Koruma Cemiyeti*”nin kurulması ilginç aşamalardan birisi olacaktır.¹⁸⁹ Dernek kolejin öğrenci dergisinde şu şekilde tanıtılmıştı:

“*Türk Harsını Koruma Cemiyeti teşekkül maksadının yüksekliği, talebe arasında temin ettiği birlik itibarıyla çok sevilen, benimsenen ve bütün Türk talebeyi aynı gaye etrafında toplayan bir cemiyettir.*”

187 **International College, Catalogue 1931**, Kızılchullu.

188 **International College Catalogue, 1931**, s. 5.

189 **APİKAM Arşivi, IŞIK Dergisi**, s. 56.

Bu kolun teşekkülü öteden beri duyulan bir ihtiyacın mahsulüdür ve 17 Kânunsani 1931 tarihinde, idarece de tanınan bir cemiyet haline gelmesinin sebepleri arasında ve başta hadiseyi müteakip kovulan bir ecnebi mualliminin Türklüğü tahkire cüret etmesinin talebe arasında uyandırdığı nefret ve galeyana zikretmek icap eder.

Cemiyetin kısaca gayesi, isminden de anlaşıldığı gibi bugünkü hayat hızımızı teşkil eden millî benliğimizin, harsımızın, milliyetperver ve lâyük Türkiye'nin yüksek mefkurelerinin en küçük bir ihmal ve tecavüzden vikayesi ve bu mefkurelerin tahakkukudur.

Cemiyet, bu gayelerine varmak için bir taraftan konferanslar, müsahebe-ler, tetkik seyahatleri, gezintiler, eğlenceler tertip eder; mektepçe ihmal edilen Türkçe şarkıların taamümüne çalışır; diğer taraftan da harsı malûmatının çoğunu bile ecnebilerden alan talebe üzerinde görülmesi muhtemel olan ve görülen yabancı ve zararlı tesirlere karşı mücadele eder.

Türk Harsini Koruma Kolu, Türkün lâyikliğine ve milliyetperverliğine aykırı olan herhangi bir söze veya harekete karşı azamî derecede hassastır. Bu seneki idare heyetini teşkil eden Muhittin (Reis), Hüseyin Avni, Reşat Turhan, Hamdi Valâ, Enver Dünder Efendiler bu yollarda çok takdire şayan hizmetle yapmışlar ve bütün talebinin itimat ve muhabbetini kazanmışlardır.

23 Mayıs 1931 tarihinde, gelecek sene için, yapılan intihapta Reşat Turhan (Reis), Mustafa İbrahim, Süreyya Mehmet, Halil Mestan. Ahmet Rahi Efendiler idare heyeti azalığına seçilmişlerdir.”

Derneğin kuruluş haberini Anadolu gazetesi de “Milli Harsı Koruma Cemiyeti” adıyla vermişti. “Türk öğrenciler öğlen bir toplantı yaparak heyecanlı müzakereler yapmışlar ve sonucunda Milli Harsı Koruma Cemiyeti kurulması üzerinde anlaşmışlardı. Bütün öğrencilerin kabulüyle hemen bir başkan dört üyeden oluşan bir heyet seçildi.” İdare heyetine seçilen gençler; heyet-i umumiye muvacehesinde kendi menfaat ve istikballerini zerre kadar düşünmeyecek cemiyetlerine sadık kalacaklarına ve bütün mevcut gayretleriyle çalışacaklarına namusları üzerine söz vermişlerdir. İçtima bittiği zaman bütün Türk talebe, teessüründen ağlıyor; hepsi ellerinde tuttuğu mendille gözyaşlarını siliyordu. ¹⁹⁰

Yeni bir ulus kimliğinin oluşturulduğu ve misyonerliğe izin verilemeyeceğinin gösterilmeye çalışıldığı bu süreçte daha önce sorun olan bir öğretmenin bu kez bir öğrenciyi odasına çağırıp ders verdikten sonra “Din hakkında fi-

190 **Anadolu** 18 Kanunsani 1931, “Kolejdeki Hâdise”.

*kirlerin nedir? gibi sorular sorduğu ve öğrenciye Hristiyanlıktaki “kıızıl şarap” hikayesini anlatması da sorun olacaktı.*¹⁹¹ Yine “*Kızılçulludaki Amerikan koleji son günlerde garip bir takım hadiselere sahne olmaktadır*” manşetiyle Selim Sırrı ve Şefik isimli iki öğrencinin tanassur ettiği (din değiştirdiği) ve bunların kiliseye gittikleri haberleri yansımıştı gazetelere.

Olayların kırılma noktalarından birisi de Türk Kültürünü Koruma Cemiyeti¹⁹²nin 25-26 Mayıs 1931 tarihinde süresi biten idare heyetinin seçimlerinde başkan olarak son konuşmasını yapan Muhittin Bey’in oldukça sert bir konuşma yaparak “*On beş sene evvel bu mektebe, yani Enternasyonal Koleje başının sarığı ile hoca gelen bir zat, papaz olarak burayı terk etti*” demiş ve daha sonra beynelmilliyetçilikten söz ederek yapılan propagandaları anlatmış ve kurdukları cemiyetin amaçları etrafında birleşmeyi tavsiye etmişti.¹⁹³

Muhittin Bey, öğrencilere seslendiği konuşmasında “*Arkadaşlar!*

Herhangi bir ecnebi mektebine giren bir talebe için üç korku varidi hatır olabilir:

1 — *Garp medeniyeti temasları,*

2 — *Misyonerlik propogandasına âlet olması,*

3 — *Beynelmileliyetin telkin ve tesirleri,*

Medeniyet huzurunda bir temsil keyfiyeti vardır. Bir de temessül keyfiyeti. Garp medeniyetini her arkadaş tetkik etmeli, bu medeniyetin iyi taraflarını benimseli, fena taraflarını kabul etmemeli, benliğinde ona yer vermemelidir. Buna temsil keyfiyeti denir. Temessül keyfiyeti berbattır. Buna bir medeniyeti iyi ve fena taraflarıyla benimsemek derler. Bu çok zararlıdır” dedikten sonra¹⁹⁴ aralarında bazı arkadaşlarının vaziyetleriyle: “*Biz bitkin bir haldeyiz, garp medeniyeti! Yetiş bizi kurtar!*” der gibi vaziyetler aldıklarını belirtmiş ve “*misyonerliğin Türkiye’de yaşayabilmesi bir zül değil midir, misyoner mektep ve müesseselerinin Türkiye’de yaşaması sizi rencide etmez mi?*” Diye sormuş-

191 **Hizmet**, 7 Haziran 1931, “Hars Mezbahası”.

192 Milli Harsı Koruma Cemiyeti... **Hizmet** gazetesi bu derneğin “fahri başkanı”nın İzmir Valisi Kazım (Dirik)Paşa olduğunu belirtmişti. **Hizmet**, 25 Mayıs 1931, “Talebe haklıdır”.

193 25 Mayıs 1931, **Anadolu**, “Kolejde Bir Hadise” Türk Gençleri Misyonerleri istemiyorlar, talebeden Muhiddin Beyin nutku Müdürün hoşuna gitmemiş. Muhiddin Bey’in 1916 yılındaki “Şemsettin Efendi” olayını kastettiği görülmektedir.

194 **Hizmet**, 25 Mayıs 1931, “Talebe Haklıdır”.

tur. Muhittin Bey, Merzifon Koleji'nde, Bursa Koleji'nde öğrencilere verilen derslerden ve Protestan edilen kızlardan da bahsetmişti.¹⁹⁵

Kolejdeki Türk Kültürünü Koruma Derneği'nin son toplantısında yapılan konuşmalar, Amerikan basınına da yansımış ve¹⁹⁶ kolej yönetimi tarafından da “*yabancı eğitim kurumlarına karşı bir saldırı*” olarak görülmüştü. Bu toplantıdaki (Muhiddin) Muhittin Bey'in etkili konuşmasının ABD basınında ki yansımaları da öğrenmekteyiz. Buna göre Milli Harsı Koruma Cemiyeti başkanı, Muhittin Bey, yabancı okullarda Türk çocuklarının korunmak zorunda olduğu iki önemli tehlikenin dini propaganda ve milliyetçilik ruhuna aykırı olan fikirler olduğunu da konuşmasında belirtmişti. Muhiddin Bey, okul tarihinin bir misyonerlik kurumu olduğunu kanıtlandığını da söylemiş, misyonerlerin ülkeleri zayıflatmak için çalıştıklarını ve Türkiye'nin de bunun için seçildiğini de belirtmişti. Ayrıca Muhiddin Bey, iyi bir müslüman olarak girilen kolejden göğsünde haç ile çıktığını, bu nedenle bu kurumlara karşı kendilerini korumaları gerektiğini eklemesi büyük alkışlarla kesilmişti. Okul müdürünün gelmesiyle toplantı ertelenmiş ve Muhiddin Bey de yalnız olarak idareye çağırılmıştı. ABD basını Muhiddin Bey'in okuldan atılabileceğini ancak diğer öğrencilerin onunla olmayacağını da söylemişti.¹⁹⁷

Müdürün itirazlarına rağmen seçim yapılmıştı ve Muhittin Bey'in konuşması gerçekten öğrenciler üzerinde etkili olmuştu. Kolej müdürü Arthur Cass Reed de Muhittin Bey'in izinsiz kampüs dışına çıkmasını yasaklayarak yönetim kurulunun karar vereceğini söylemişti.

Önemli sorunlardan biri de Kızılçullu Amerikan Koleji'nde daha önce on sene öğretmenlik yapan ve Yunan işgali döneminde Türk gençlerine “*eziyet ettiği*” söylenen Mr. Ralph Harlow'un¹⁹⁸ 1931 eğitim dönemi için yeniden Buca'daki International Koleji ile 3 yıllık anlaşmış olmasıydı.¹⁹⁹

195 **Anadolu**, 25 Mayıs 1931, “Kolejde Bir Hadise, Türk Gençleri Misyonerleri İstemiyorlar, Talebeden Muhiddin Beyin Nutku Müdürün Hoşuna Gitmemiş”.

196 **The New York Times**, May 27, 1931, “Alien Schools Scored As Menace To Turkey”.

197 **The New York Times**, May 27, 1931, “Alien Schools Scored As Menace To Turkey Head of Student Organization May Be Expelled by American College for Speech at Smyrna”.

198 **Hizmet**, 3 Haziran 1931, “Amerikan Kolejleri Birer Hars Mektebinden Birer Din Tuzağından Başka Bir Şey Değiller”.

199 **Hizmet**, 12 Haziran 1931, “A. Adnan Düşündüklerim (Din Bahsi)”. A. Adnan kolejdeki arkadaşlarından öğrendiğini belirtiyor.

10 Eylül'de İzmir'e gelecek Ralph Harlow için o dönem Hizmet gazetesine yazan Ali Adnan [Menderes] "*Kolejdeki arkadaşlarım haber verdi. Ralf Harlo Amerikan Koleji idaresiyle üç senelik yeni bir angajman yapmış, 10 Eylül'de şehrimizde olacaktı. Zaman ilerliyor, 20. asrın ilk üçte birini geride bırakmak üzereyiz. Milliyet hislerinin bile zaafa uğradığı bu zamanda Ralf Harlo'nun kilise propogandası yapmasına mana vermek kabil değildir. Bu zatı şahsen tanıyorum. Fakat yakında İzmir'e geleceğini ben de işittim. Hilafeti ilga eden, din ve dünya işlerini ayıran genç Türkiye Cumhuriyeti hükümeti de hala din propogandasına müsaade edecek vaziyette değil. Edison'un çocuklarını hala din ve İsa peşinde koşar görmek bize hayret vermekten hali kalmıyor. Telsizi, radyoyu, elektriği medeniyet alemine hediye eden[lerin], fen dünyasında hala kiliseye bağlı kalmanın sırrına biz hiç mana veremiyoruz.*"²⁰⁰ demişti.

Adnan Menderes bu okulda okumanın ve Harlow'u tanımanın tecrübesiyle yazısını yazmıştı. Menderes İzmir İttihat Terakki Mektebi'ni bitirdikten sonra Kızıllıçullu'daki tarihi tren istasyonu yakınlarındaki bu Amerikan kolejinde eğitim görmüştü. Aydın Menderes, babasının çok güçlü olduğunu ve Kızıllıçullu Amerikan Koleji'ne gitmeye kendisinin karar verdiğini babaannesesi Fitnat Hanım'ın "*İngilizce bilmiyorsun*" itirazına da "*ben oradan bir öğretmen ile konuştum bana İngilizce dersi verecek*" yanıtını vererek gidip koleje yazıldığını belirtiyordu.²⁰¹

1915'li yıllara rastlayan eğitimi sırasında kolej çevresinde türeyen Hıristiyan misyonerleri genç Adnan'ı da ağına düşürmeye kalkınca Adnan Menderes'in İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerine ilettiği "*Bu okulda misyonerlik yapılıyor*" şeklindeki bilgi, devlet katında ciddiye alınmıştı.²⁰² Adnan Menderes üç arkadaşıyla Celal Bayar'a gidip okulda misyonerlik yapıldığını ve misyoner rahiplerin Müslüman öğrencileri Hıristiyan yapmak için çaba gösterdiklerini söylemişti. Mahmut Celal de bu sorunla ilgilenmiş araştırma yapılmış ama sonuçlandırılmamıştı. Celal Bey ile Adnan Menderes'in ilk tanışmaları da bu şekilde olmuştu.²⁰³

Okulda sorunlar devam etmekteydi. Okulda her sene yapılan mezuniyet töreni 1931 eğitim döneminde yapılmamıştı.²⁰⁴ Bunun nedeni de mezunlar için

200 **Hizmet**, 12 Haziran 1931, "A.Adnan Düşündüklerim (Din Bahsi)".

201 Aydın Menderes, **Babam ve Ben**, Ufuk Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.141.

202 Tayfur Göçmenoğlu, **Beş Onsekiz Treni**, Zeus Yayınları, İzmir, 2011, s. 79.

203 Göçmenoğlu, **a.g.e.**, s. 234.

204 **Hizmet**, 28 Haziran 1931, "Tekzip Bekleriz Aksi Halde Adilîği Aynen İade Ederiz".

de Türk Harsını Koruma Cemiyeti'ne üye öğrencilerin olması nedeniyle okul yönetimince yeni bir “*taşkınlığa*” engel olmak gösterilmişti. Ayrıca 7 senedir okulun hep birinciliğini alan derneğin eski başkanı Muhittin Bey diplomasındaki düşük not ve Dr Reed'in diplomasındaki bu “*utanılacak*” durumdan gazeteleri haberdar etmemesi uyarısı yine gazetelere yansiyacak ve müdürün “*Türkiye matbuatı gibi (The poorest kind) en adi ve zavallı matbuat numunesi bu diploma meselesini de budaklandırır*” sözleri dikkat çekecektir.

Artık en ufak olaylarda Türk Kültürünü Koruma Derneği'nin de katkılarıyla olaylar protesto ediliyor ve öğretmenler baskı altına alınıyordu. Öğrenciler kolejde Halkevinin yardımlarıyla İstiklal Marşı ile başlayan törenler yapıyor ve şiirler okunuyordu. 1933 yılı Mart ayında da kolej öğrencilerinin de katıldığı ve Türk Harsını Koruma Cemiyeti'nin düzenlediği “*İstiklâl Harbini Nasıl Kazandık*” konulu bir yazı yarışması da yapılmıştı. Yarışmayı kazanan öğrenciye cemiyet tarafından Gazi'nin “Nutuk”u, Beyaz Zambaklar Memleketinde, Mete, Akın, Mefkûreci Muallim, Köy Hocası, Pervaneler isimli eserler hediye edilmişti. Ayrıca cemiyet yine kolejde 18 Mart Çanakkale Zaferi'ni kutlamak için de hazırlıklara başlamıştı.²⁰⁵

International Kolej ile kamuoyu arasındaki kırılmanın derinleştiği en önemli dönem 1933 yılı idi. Kızılçullu Amerikan Koleji'nin her yıl Mayıs ayının ilk haftası İzmir'de hem de Kolej sahasında yapılan genel Jimnastik Bayramı törenlerine o yıl katılmayarak kendisi bayram kutlama kararı alması üzerine, kolej öğrencileri kolejin 26 Mayıs'taki kendi Jimnastik Bayramı'na katılmamış ve bunu protesto etmişlerdi.²⁰⁶ Kolej bayrama katılmama kararının nedenini genel bayrama davet edilmemeleri ve kolejde “*İsveç jimnastik usulünün tatbik edilmemesi*”²⁰⁷ gösterilmişti. Oysa o tarihe kadar bu bayram törenlerine katılmışlardı.

Kızılçullu ve Göztepe Amerikan kolejlerinin 19 Mayıs Jimnastik Bayramı'na katılmamaları kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştı. Bu olay bay-

205 **Anadolu**, 17 Mart 1933, “İstiklâl Harbini Nasıl Kazandı?”

206 **Anadolu**, 28 Mayıs 1933, “Kolej Bayramına Talebe İştirak Etmedi.” Kolej yöneticileri ve ABD elçileri her sene bu törenlere önem verirdi. Hatta bir sene önce *Amerika'nın Ankara elçisi Charles Scherril de Eylül sonunda Fransa'ya giderken verdiği demeçte 25 Ekim'de geri döneceğini çünkü 29 Ekim'deki Cumhuriyet Bayramı şenliklerinde bulunma arzusunda olduğunu söylemişti. Anadolu*, 28 Eylül 1932, “Amerika Sefiri M. Charles Büyük Gazi ve Türkiye Hakkında Beyenatta Bulundu”.

207 **Hizmet**, 28 Mayıs 1933 “Türk Talebe Kolejindeki Spor Bayramına İştirak Etmemiştir”.

rama bütün okullar katıldığı halde erkek ve kız Amerikan kolejinin bayrama “*lakayd*” kalması olarak değerlendirilmişti. Bu süreç okul ve Amerika'daki merkez yönetimin yeni Türkiye'deki gelişmeleri iyi takip edemediğini ve yeni Türkiye'ye ayak uydurmadığını göstermekteydi. Böyle önemli bir süreçte daha dikkatli olması gereken kolejin bayrama katılmaması resmi makamların da dikkatini çekmiş ve Maarif Vekâleti umumi müfettişi Hikmet Bey bu mesele hakkında lazım gelen tahkikata başlamıştı.²⁰⁸

Asıl önemli ve belki de son kırılma ise çok önem verilen 1933 yılı cumhuriyetin 10. yıl kutlamalarında olacaktır. Kızılçullu Amerikan Koleji'nin öğrencileri bu törenlere kolejin “*yabancılık veren etiket, bayrak ve kasketinden*” ayrı olarak katılmak istemesi, kolej yönetimi tarafından kabul görmeyecek ama tartışmalar sonucunda en azından başı açık olarak öğrencilerin katılımına izin verilecekti.²⁰⁹

Ancak okul yönetiminin bayramın ertesi günü, bu olayın teşvik edeni olarak gördüğü Timuçin Efendi adındaki öğrenciyi kovmaya karar vermesi ve disiplin kurulundaki Türk öğretmenin bu kararı uygunsuz bularak istifa etmesi olayları daha da büyüttü. Bu nedenle diğer kurul üyeleri okuldan atma cezasını geçici olarak değiştirmek zorunda kalmışlardı ancak bu karar da öğrenciler arasında tepki çekince tüm öğrenciler bu kararın geri alınmaması durumunda kendilerinin de cezalandırılmasını istemişlerdi.

Alınan ret yanıtı üzerine de öğrenciler derse girmeyerek Cumhuriyet ve İstiklâl marşlarını söyleyerek okulu terk etmişlerdi. Okul yönetimi bu olayı öğrencilerin grevi olarak görmekteydi.

Amerikan Koleji yıllardır Ermeni ve Rum öğrencilerle eğitim öğretim yapmaya ve dini eğitime önem vermeye alışmışlardı. Şimdi ise artık yeni ve hedefi tam bağımsızlık olan bir devlet ve onun ulus devlet kimliği verilmeye başlanan öğrencileri vardı karşılarında.

Bu dönemde okul aynı zamanda 1929'daki ekonomik durgunluktan da etkilenmiş ve kendisi için çok önemli olan bağış fonlarından gelen geliri de azalmıştı. Yine koleje kayıt olan öğrenci sayısının düşmesiyle ücretlerden sağlanan gelirin de azalması, geniş bir alana sahip olması nedeniyle gideri de oldukça fazla bir kampüse ve eğitim kadrosuna sahip olan koleji büyük bir ekonomik krizle karşı karşıya bırakmıştı.

208 **Anadolu**, 22 Mayıs 1933, “Amerikan Kolejleri ve 19 Mayıs, Kolejler Hakkında Müfettiş Tahkikat Yapıyor, Kolejlerin Jimnastik Bayramına İştirak Etmemeleri Teessür Uyandırdı”.

209 **Anadolu**, 19 Teşvinsani 1933, “Kızılçullu Amerikan Kolejindeki Hadise”.

1933 yılı gelindiğinde dünyadaki ve Amerika'daki ekonomik krizinin etkileri ortaya çıkmaya başladı ve Türkiye'de bulunan Amerikan okulları ve diğer Amerikan kuruluşları yardım alamadıkları için etkilenmeye başladılar. Hatta bazıları parasızlık nedeniyle kapanmıştı.²¹⁰ Diğer Amerikan BOARD okullarından Gedikpaşa, Adana ve Merzifon Kız Hayat Okulu da 1930'lardaki buhran yıllarında gerek ekonomik sıkıntılar gerekse öğrenci azlığı yüzünden kapanmışlardı.²¹¹ İzmir International Kolej'in kurucusu Alexander MacLachlan ise anılarında okulun kapanmasına gidecek yolun ayrıntısını "1934'te yapılan genel kurul toplantısında hibe yardımlarıyla bu okullara maddi kaynak yaratan BOARD mütevelli heyetinin, Türkiye'deki koleje bu yardımlarını sürdürmekten vazgeçerek çalışmalarını Yakın Doğu ülkelerine kaydirmıştı."²¹² diyerek vermişti.

1934 Haziran ayı başlarında İzmir Amerikan Koleji müdürü Dr. Cass Arthur Reed, okulun kapanışını Yeni Asır gazetesini sütunlarında şöyle duyurmuştu²¹³: "Amerika'da bulunan idare heyetimizin kararıyla mektebimizin gelecek sene tedrisata devam etmeyeceğini, mektebimiz talebesinden isteyenlerin diğer mekteplere nakil ve kabulleri hususunda lazım gelen teşebbüsatta bulunduğunu ve Maarif Vekili Beyefendi Hazretlerinin gerek talebe ve gerek muallimlerimiz hakkında himayekârlık lütfunda bulduklarını, berayı malûmat arz ederim efendim".

Nihayet 1934 döneminin bitimi sonrasında 26 Haziran tarihli Anadolu gazetesi Kızılçullu'daki Amerikan Koleji'nin kapandığını aynen şu şekilde vermiştir. "Kızılçullu'daki Amerikan koleji artık bir daha açılmamak üzere, kendi kararı ile kendini kapattı"²¹⁴

Yine aynı gün yayınlanan Yeni Asır gazetesi de "Kızılçullu'daki Kolej Binası" başlıklı haberinde "Kızılçullu'daki Amerikan Koleji, bir daha açılmamak üzere kendi kendine kapandı. Bu mektebin devam eden ve son vaziyeti üzerine şimdi açıkta kalan yüzü müteceviz talebenin liselere alınması esas

210 Ahmet Özgiray, "Türkiye İle ABD Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı:43, (Mart 1999), Ankara, s. 68.

211 Sezer, **a.g.e.**, s. 58.

212 MacLachlan, **A Potpourri of Sidelights and Shadows from Turkey**, <http://www.levantineheritage.com/note14.htm#4> 07.08.2012, s. 124.

213 **Yeni Asır**, 3 Haziran 1934.

214 **Anadolu**, 26 Haziran 1934, "Hadiseler Karşısında Açıkta Kalan Kolej Talebesi".

itibarı ile kararlaştırılmıştır.”²¹⁵ denilmiştir. Gazete kolejin ana binası olan MacLachlan Hall binasının resmini de yayınlamış ve “*Bu Binanın Satın Alınması Düşünülmüyor*” başlığı ile verdiği haberinde gelecekle ilgili bina hakkındaki düşünceleri de dile getiriyordu. Gazeteye göre muallim mektebinin Kızılcıllu'daki bu binaya nakledileceği ve şimdiki muallim mektebi Binasının da ticaret mektebine verilmesinin düşünülmekteydi.

Nitekim bu ortamda İzmir Uluslararası Koleji mütevelli heyeti, daha evvel Mayıs ayında Ankara'daki Türk yetkililerine açıkladıkları karar sonucunda, 31 Ağustos 1934 tarihi itibarıyla International Koleji'nin kapanma kararını onayladı.²¹⁶

Kolejin kendi internet sitesinde de yayınlanan tarihçesinde “*Dünyada ve Türkiye’de etkisi görülen 1929 ekonomik krizi International Koleji de etkilemiştir. Ekonomik durgunluk, özellikle hayati öneme sahip başlıca fonlarından gelen geliri azaltmıştır. Bu dönemde okula kayıt yaptıran öğrenci sayısındaki düşüş ile de ücretlerden sağlanan gelirin azalması, maliyeti oldukça yüksek bir kampüse ve eğitim kadrosuna sahip olan International Koleji büyük bir kriz ile karşı karşıya bırakmıştır. 31 Ağustos 1934 tarihinde kolej yönetimi ve mütevellilerin kararları sonucunda durumu değerlendirmek üzere kolejin faaliyeti durduruldu. Kolej yapılan araştırma sonucunda Türkiye’den Beyrut’a taşındı ve Lübnan’daki ilk ders yılı 1936’da başladı.*”²¹⁷ şeklinde açıklanmıştır.

Bir başka kaynak, kolejin 1934 yılında, yabancı bir kurum olarak kendilerine karşı artan hükümet kısıtlamaları ve protestolar nedeniyle International Koleji’i mütevelli heyetinin Türkiye’yi terk etmeye karar verdiğini belirtmiştir.²¹⁸ Amerikalı bir araştırmacıya göre de okulun kapatılmasında 1930’lar boyunca okula karşı olan milliyetçi tutumların etkisi olduğu sonucuna varılamazdı.²¹⁹ Ayrıca özellikle İzmir’de karşılaşılan zorlukların ABD’de de karşılaşılabilecek zorluklar olduğu vurgulanmış ve okulun kapanmasının sorumluluğunun Türk kültür yapısını iyi gözlemleyemeyen kolejdeki başarısız liderlikte ve bunun yarattığı bağlantılı sonuçlarda olduğu eklenmiştir.²²⁰

215 **Yeni Asır**, 26 Haziran 1934, “Kızılcıllu’daki Kolej Binası”.

216 Stone, **a.g.e.**, s. 14. Uygur Kocabaşoğlu “*31 Mart 1934’te kendi kendini fesh ederek tarihe karıştı.*” şeklinde vermiştir. Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 205.

217 **IC Newsletter Winter 2012**, Beyrut, p. 12.

218 <http://www.saudiaramcoworld.com/issue/199105/ic-a.century.of.service.htm>. 20 Eylül 2012 23.30.

219 Frank A. Stone, **a.g.e.**, s. 14.

220 Frank A. Stone, **a.g.e.**, s. 14.

Bir başka kaynağa göre ise İzmir’de çocuklarını bu okula gönderenler ve göndermeyi düşünenlerin Mustafa Kemal’e “*çocuklarımız bu okuldan sonra Amerika’ya gidiyor bir daha dönmüyorlar*” diye dert yanması önemli bir et-kendi.²²¹ 1922’de Girit’ten gelerek Buca’ya yerleşen ve bu sürece bizzat şahit olan, 92 yaşındaki Mehmet Canitez’in de anlattığına göre; “*Kızılçullu Amerikan Koleji’nde çocuklarını okutan aileler bir süre sonra rahatsızlık duymaya başlamışlardı. Atatürk’ün İzmir’e geldiğini duyar duymaz toplanıp, sıkıntılarını bildirmeye gittiler, ‘Çocuklarımız parayla okuyor. Üstüne üstlük seçilen nitelikli öğrenciler ABD’ye gönderiliyor, bir daha da geri gelmiyor’ diye.*”²²²

Mustafa Kemal bu velileri İzmir Palas’ta toplamış ve doğrudan şikâyetle-rini bir daha dinledikten sonra dönemin valisi Kazım Dirik’e de aynen şöyle demişti. “*Bundan sonra kimse çocuklarını Amerikan Koleji’ne göndermeyecek. Okul yönetimi satış için girişimde bulunduğu da engel olunmayacak, öğrencisi olmayan bir okul yaşayabilir mi demiş? Kapanmış; mülkü de devlete geçmiş. Bundan kısa süre sonra Kızılçullular bu mahalleyi köy statüsüne kavuşturdular. Köy ihtiyar heyeti köyde yabancı okul istemeyiz diye bir de karar alınca Kızılçullu Amerikan Lisesi’nin sonu geldi.*”²²³

Atatürk İzmir’deki International Kolej sorunun çözümü için İzmir Valisi Kazım Dirik’i görevlendirmişti.²²⁴ Kazım Dirik, bu Amerikan koleji sorunu-nun çözümünü Amerikalılar ile ilişkilerin zedelenmeyecek şekilde çözülme-sinden yanaydı. Bu nedenle belli bir süre istemişti. Celal Bayar ise daha pal-yatif bir çözümden yanaydı ve okulun hemen kapatılmasını ve bir başka yerde aynı statüde bir okul açılarak öğrencilerin oraya nakledilmesini önermişti. Bayar aslında “*misyonerlik yapıyorsunuz*” mesajının doğrudan Amerikalılara verilmesi görüşündeydi.

Atatürk’ün yeniden Vali Kazım Dirik ile görüşmesi sonrasında Kazım Dirik’in hala diplomatik yöntemlerin uygulanmasından yana olduğu ortaya çıkmıştı.²²⁵ Aslında bu tartışmalar yaşanırken, mesaj Amerikan hükümetince çoktan alınmış, Amerikalılar, Tarsus’ta benzer bir okul açabilmek için yer ara-

221 Göçmenoğlu, a.g.e., s. 260.

222 Deniz Çaba, “Gerçek adım “Kızılçulludur” Diyor Şirinyer”, **İzmir Life Şubat 2003**.

223 Göçmenoğlu, a.g.e., s. 260

224 Göçmenoğlu, a.g.e., s. 234.

225 Göçmenoğlu, a.g.e., s. 236.

yışına girmişlerdi. Vali Kazım Dirik'in bu anlamda önerisi de bir yasa maddesiydi. Buna göre, köy statüsündeki yerleşim merkezlerinde yabancılar okul açamıyorlardı. Buca'ya bağlı Paradiso isimli bir mahalle olan Kızılçullu'nun köy statüsüne kavuşturulması halinde sorunun kendiliğinden çözümleneceğini ve Amerikalıların başka yapacak şeylerinin kalmayacağını Atatürk'e hatırlatan Kazım Dirik'in bu önerisi üzerine Vekiller Heyeti, hemen toplanarak bu yönde bir karar aldı ve Kızılçullu'yu mahalle statüsünden çıkarıp köy ilan etti. Böylece okulun zaten kendiliğinden kapanması gerçekleşecekti.

Canitez de aynı durumu yani binalara yeniden bir yabancı şirketin talip olma olasılığı konusunda da “*Atatürk bunu da düşündü. Aramızdan bir muhtar seçmemizi istedi, belde köy sıfatını alsın diye. Böylece bir İtalyan ya da Fransız şirket talepte bulunursa şu cevap verilecekti Amerikalılara: Osmanlı döneminde izin verilmiş, artık cumhuriyet Türkiye'si'ndeyiz, burası da bir köy ve köyde yabancı okul olmaz*”²²⁶diyerek anlatmıştı.

Bu dönemde İzmir'de Alaybey'deki Fransız Okulu da Maarif Müdürlüğüne Eylül ayı başında bir dilekçe vererek okulun bu ders başında eğitim vermiyip kapanacağını bildirmişti.²²⁷ Bu sırada Göztepe'deki Amerikan Kız koleji ise eğitimine devam edeceğini verdiği ilan ile göstermekteydi.²²⁸Artık yıllardan beri her Eylül ayında ilanını veren Kızılçullu International Koleji'in ilanı gazetelerde ilk kez verilmiyordu.

Kolejin kapanması sonrasında International Kolej adını kullanma amacıyla Beyrut Amerikan Üniversitesi Başkanı Bayard Dodge, Beyrut Üniversitesi'nin “hazırlık” bölümü olarak açılması amacıyla 1936 yılında International Koleji'ni kaynaklarını da getirmesi düşüncesiyle Beyrut'a davet etmişti.²²⁹ Bu nedenle International College bu tarihten sonra Beyrut *Hazırlık Okulu* olarak bilinir. 1937'de kolejin güçlendirilmesi için ilköğretim ve ortaöğretim okulları İzmir'deki gibi açıldı ve sınıflar Fransızca, Arapça ve İngilizce olarak öğretim vermeye başladı.²³⁰

226 Çaba, a.g.e.

227 **Yeni Asır**, 7 Eylül 1934, “Fransız Mektebi Bu Sene Kapanıyor”.

228 **Yeni Asır**, 5 Eylül 1934.Okutma ücreti 1.sınıfta 60, 2.sınıfta 80, diğer sınıflarda 100, gece okulunda ise 375 lira olarak belirlenmişti.

229 <http://www.ic.edu.lb/aboutic/history.htm>.. 20 Eylül 2012 23.30. : web sitesi Beyrut Amerikan Üniversitesi.

230 <http://www.saudiaramcoworld.com/issue/197305/i.c.-a.centennial.htm> 22.09.2012.

Okulun kapanma haberlerinin hemen sonrasında Ağustos ayı ortalarında İstanbul'a giden Maarif Vekili Zeynel Abidin Bey, verdiği demeçte kapanmış olan İzmir Amerikan Kolejini bütçede karşılığı olmadığı için bu sene satın alamayacaklarını belirtmişti.²³¹

Devlet kolejini kapanması kararı sonrasında bu bina hakkında bazı düşüncelere sahipti. Örneğin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Başbakanlığa 28 Mart 1935 tarihinde yazdığı bir mektubunda yabancıların (özellikle de İtalyanların) ellerindeki okulların engellenmesi için hükümet tarafından satın alınması fikrini ortaya atmıştı.²³² İzmir Valisi, Kazım Dirik de aynı görüşteydi. Başbakanlığa gizli bir telgrafla okulun üç taksitle 150.000 liraya satılma fikrini Amerika ve kolej yönetiminin de tartıştığını bu nedenle okulun satın alınmasını önerdi. Kazım Dirik, özellikle şu kelimelerle okulun satın alınması gerektiğini güçlendirmişti. "*Kim olursa olsun yabancı bir kuruluş hiçbir zaman bizim (yan cephaneliğimiz) tarafımızda olamaz.*"²³³

Bu koşullar altında, Başbakanlık tarafından hesaplar yapılmış ve mevcut durum Maliye Bakanı Samet Ağaoğlu tarafından dile getirildi. Buna göre, Milli Savunma Bakanlığı kolejini satın alınabilmesi için ancak her yıl için 40.000 lira tahsis etmeyi başarabilmişti. Oysa her taksiti 50.000 olan toplam üç taksit verilmesi gerekiyordu. Geriye kalan 10.000 liranın da diğer bakanlıkların tasarruf etmesiyle Milli Savunma Bakanlığı bütçesine her yıl eklenmesiyle tamamlanacaktı. Böylece ancak iki yıl sonra paranın tamamının ödenmesiyle İzmir International Kolej satın alınmış olacaktı.²³⁴

Bu şekilde Amerikan Koleji binasının satın alınması ancak 1937 yılı Şubat ayında gerçekleşebildi. İzmir İl Milli Eğitim Müdürlüğünün incelemeleri sonucunda, bina İzmir'de açılması planlanan köy öğretmen okulu için uygun bulundu. Kolejini sahip olduğu geniş arazi ve 1930'lu yıllarda kolejde düzenlenen tarım ve hayvancılık eğitimi kursları bina ve arazinin uygun bulunmasında etkili olmuştu²³⁵. Bina, içinde bulunduğu çiftlik arazisiyle birlikte

231 **Anadolu**, 17 Ağustos 1934, "İzmir Koleji Satın Alınmıyacak".

232 Sakin, a.g.m., s. 64. dpn. 27.

233 Aktaran Sakin, a.g.m., s. 64. dpn. 27. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Bakanlar Kurulu Kararlar Kataloğu, 18.145.110

234 Arşiv belgelerinden aktaran Sakin, a.g.m., s. 64.

235 Melih Tinal, "Kızılçullu Köy Enstitüsü: Kuruluşundan İlk Mezunlarına", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Güz 2008, S 21, s. 181-182.

52.000 liraya satın alındı. Aslında görüşmeler sonucunda sahiplerine 62.500 lira ödenmesi konusunda anlaşılmıştı. Ancak okulun yıllardır ödenmemiş bina ve arazi vergisi ile alım-satım masrafları sonrasında *Genç Hıristiyanlar Cemiyeti* adlı misyoner gruba 52.000 lira ödendi²³⁶.

1934 yılında eğitim öğretime son veren okulun binaları resmi olarak 1937 yılında devletçe satın alınacak ve törenle Türk bayrağı çekilecektir. Koleji binalarının satın alınma kararı ise Başvekalet kararı gereğince Reisi Cumhuriyet Kemal Atatürk'ün de imzasını taşıyan “*İzmir’de Amerikalılara ait olup Maarif Vekilliğince satın alınacak olan Enternasyonel Kollej binasının, 2490 sayılı kanununun 46.ncı maddesinin (F) fıkrasına göre 62,600 liraya pazarlıkla satın alınması; Maarif Vekilliğinin 18/1/1937 tarih ve 5/1035 sayılı tezkeresi ve Maliye Vekilliğinin 30.1.1937 tarih ve 13163/105/373 sayılı mutaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 1/2/1937 de onanmıştır.*”²³⁷ cümleleriyle verilmişti.

Hatta buna dair Kültür Bakanlığında vilâyete 11 Şubat 1937 tarihinde bir telgraf da gelmişti.²³⁸ 13 Şubat tarihli Halkın Sesi gazetesi de iç sayfalarda küçük olarak Kızılcıullu’daki Amerikan koleji’nin Kültür Bakanlığı tarafından 62.600 liraya satın alındığını duyuruyordu.²³⁹

Nihayet, 20 Şubat 1937 tarihli gazetelerde “*Mes’ud bir hâdise, Koleje bayrak*” başlığıyla binaya bayrak dikildiği haberleri yer almıştı. Binanın satın alınma işlemi bir gün önce saat 14’te sona ermiş ve hazine namına da tescil edilmişti.²⁴⁰ “*Kolej ve çiftlik binaları 62 bin 500 liraya satın alınmış, fakat mektebin bina ve arazi vergisinden 10,000 lira borcu bulunduğu anlaşıldığından tapuda tescil işlemi için de 600 lira masraf olmuştur. Bu suretle koleji sahiplerinin vekili olan M. Şarl P. Ballardur 52.027 lira almıştır.*” Son habere göre Kültür Bakanlığı bu binayı, köy öğretmen enstitüsü olarak açacaktı. Hatta bunun için Kültür Bakanı Saffet Arıkan’ın yakında İzmir’e geleceği ve okulu gezerek araştırmalarda bulunacağı haber alınmıştı.

236 **Anadolu**, 20 Şubat 1937.

237 **TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü, Tarih: 1/2/1937 Sayı: 59582/ Dosya: 145-110 Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No: 71.9..5.

238 **Yeni Asır**, 12 Şubat 1937, “Kollej Binası Hakkında Vekiller Heyeti Kararı Çıktı”.

239 **Halkın Sesi**, 12 Şubat 1937, “Amerikan Kollej Satın Alındı”.

240 **Anadolu**, 20 Şubat 1937, “Mes’ud Bir Hâdise, Koleje Bayrak”.

Yeni Asır da bu önemli haberi aynı günlü sayısında vermişti.²⁴¹ “*Kızılçullu’daki eski Amerikan Koleji binası dünden itibaren, resmen hükümetimize geçmiştir. Dün tapu dairesinde takrir muamelesi tamamlanmış ve vergi borcu kesildikten sonra 52.500 lira alâkadarlara teslim edilmiştir. Bugün eski kolej binasına merasimle Türk bayrağı çekilecektir. Yapılacak merasime kültürcüler, mektep müdürleri, Maarif müdürü, izciler ve talebeler iştirak edeceklerdir*”

Okulun kapanması ve binaya Türk bayrağının çekilmesi sonrasında bina önce köy öğretmen okulu olarak işlev görecek daha sonra ise 1942’de Kızılçullu Köy Enstitüsü olarak 10 yıl boyunca aydınlanma ışığı altında köy çocuklarının eğitime kazandırılmasında önemli rol oynayacaktır. Bina 1952 sonrası Köy Enstitülerini kapatılması ve Türkiye’nin NATO’ya geçişi ile NATO’ya bırakılacak ve Osmanlı döneminde tepesinde ABD bayrağı dalgalanan, 1925 yılından itibaren gayriresmi olarak 1937 sonrası da 1952’ye kadar resmi olarak Türk bayraklı olan bina NATO’ya geçmesiyle yeniden diğer bayraklarla birlikte ABD bayrağına dönmüş olacaktır.

Sonuç

Yabancı okullar Osmanlı döneminde kapitülasyonlardan dolayı buldukları rahat ortam sayesinde kendi ülkeleri lehinde önemli kazanımlar elde etmişlerdi. Bunun karşısında ise kendi gayrimüslim tebasına verdiği eğitim haklarından dolayı da Osmanlı Devleti’nin bu yabancı okulların eğitime karışmamasını sağlamıştır. Bunun sonucunda devletin bu tavrı bu okulları ülke içinde güçlendirdiği gibi bu okullar üzerinden de yabancı devletlerin kendi iç işlerine karışmasına da neden olmuştur.

Zamanla bu okulların zararlarını görmeye başlayan devlet aslında bu okulların varlık nedeninin din ağırlıklı yapısı olmasını anlamasına rağmen kendi eğitim yapısının da din ağırlıklı olması nedeniyle “laik eğitime” geçişe olanağı olmadığı mantığıyla yapacak birşey bulamamanın sıkıntısını yaşamıştı.

Devletin yapması gerekli olan şey ise kendi eğitim yapısını “dini ağırlıktan” kurtarıp “evrensel yasalara” ve bir anlamda da her ülkede olduğu gibi “milli” değerlere dayandırarak bu yabancı okulların etkisini en aza indirmek ve bu okullar aracılığıyla yüzyıllardır içişlerine karışan devletleri engellemek olacaktı. Ancak Osmanlı bunu yapabilecek alt yapıdan uzak olmasına rağmen II. Meşrutiyet sonrasında İttihat Terakki yöneticilerinin katkısıyla bu

241 **Yeni Asır**, 20 Şubat 1937, “Bugün Kollaje Merasimle Bayrak Çekilecek”.

“milli” anlayışı kısmen de olsa gerçekleştirmeleriyle kapitülasyonlar ve uzantısı olan yabancı okulların etkilerini en aza indirmeye çalışmıştı. Ancak 1914 yılı ve sonrası gerçekleştirilen yasa, talimatname ve genelgeler dünya savaşı nedeniyle etkisiz kalmış ve Mondros sonrası da yabancı devletlerin baskısıyla Damat Ferit hükümetinin tüm bu kazanımları kaldırması her şeyi en başa döndürecektir.

Ancak halkın önderliğinde Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bir Kurtuluş Savaşı vermesi sonrasında bağımlıklarından kurtulan yeni Türk devleti, daha önce gerçekleştirilen ama sonuçlandırılmayan tüm girişimleri yaparak bağımsız bir devletin sahip olması gerekli kazanımları elde etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ABC FM Arşivi, The Near East 1817-1919, Unit:5, Reel: 597, Western Turkey Mission 1880-1889, vol.10.

ABC FM Arşivi, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 618, Western Turkey Mission, vol:29, Smyrna Station Annual Report 1900-1901. p. 7

ABC FM Arşivi, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 628, Western Turkey Mission, 1910-1919, vol: 39, The Eleventh Annual Report of International College Paradise Smyrna Turkey, For the Year Ending June 30th.

ABC FM Arşivi, The Near East 1817-1919, Unit: 5 Reel: 590, Mission to The Armenians, 1837-1844, vol:6, Part:1, Historical Skeetch of Mission Work in The Smyrna, Field 1820-1904. Page 1.

ABC FM Arşivi, Western Turkey Mission 1880-1889, Reel: 597, Vol: 10, s. L.

APIKAM Arşivi, F_Sur-Yay_0046-001-IŞIK Dergisi.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 18.145.110

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü, Tarih: 1/2/1937 Sayı: 59582/ Dosya: 145-110 Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No:71.9..5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi DH.HMŞ. 9.71; İmtiyazat-ı Ecnebiyenin ilgasından dolayı memurine tebliğ olunacak talimatname I, Matbaa-i amire, C 11 İstanbul, 1330, s. 7-14.

Gazete, Dergi ve Resmi Yayınlar

Anadolu,

Cumhuriyet,

Halkın Sesi,

Hizmet,

Milliyet,

Sicilli Kavanin,

Son Posta,

Tasvir-i Efkâr,
The Los Angeles Times,
The New York Times,
The Orient,
Turan,
Yeni Asır,

Kitap-Makale ve İnternet Sayfaları

Campus Notes Vol.1, No.1, November 1913, International College Smyrna, Turkey.

IC Newsletter Winter 2012, Beyrut.

International College Catalogue, 1931, Kızılçullu.

Marcel Guiffroy'nun yayınlanmamış hatıraları, 1986.

Mission of ABCFM in Turkey, Constantinople, 1904.

Sait Paşa'nın Hatıratı, C II, 1328.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 1999.

ALTUĞ, Yılmaz, **Yabancıların Hukuki Durumu**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966.

ALTUN, Mehmet, "Öğrencilerinin Din Değiştirmesi Üzerine Atatürk Tarafından Kapatılan Bir Okul", S 113, **Toplumsal Tarih**, Mayıs 2003.

ARMAOĞLU, Fahir, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi 1927-1928", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 37, C XIII, Mart 1997.

BAĞÇECİ, Yahya, "Osmanlı Devletinde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri", **Turkish Studies**, Volume 3 / 4, Summer 2008.

BİLSEL, Cemil, **Lozan**, C 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998.

BULUT, Semih, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)**, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, "Amerikan Okulları Üzerine Bir Araştırma", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Selçuk Üniversitesi, S 9, 2001.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, “Türkiye’deki Avusturya Okullarında Eğitim” **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 7, 2000, Selçuk Üniversitesi.

ÇABA, Deniz, “Gerçek adım “Kızılçulludur” Diyor Şirinyer”, **İzmir Life Şubat 2003**.

ÇAĞA, Tahir, “Türkiye’de Deniz Kabotajı Tekeli” **Lozan’ın 50. yılına Armağan**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.

ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken**, Milliyet Yayınları, 1970, İstanbul.

DANACIOĞLU, Esra, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları Ve Ermeniler”, **ÇTTAD**, Dokuz Eylül Üniversitesi, C III, S 9-10, Yıl: 2000.

DAVISON, Roderic, “Foreign end Environmental Contributions to the Political modernization of Turkey”, **Essays in Ottoman ant Turkish History 1774-1983**, University of Teksas Press, USA, 1990.

DAVISON, Roderic, “Westernized Education in Ottoman Turkey”, **Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923**, University of Teksas Press, USA, 1990.

DİNÇER, Nahit, **Yabancı Özel Okullar**, İstanbul, 1978.

DOCKRILL, Michael, “Lozan Konferansı ve İngiltere” **70 yılında Lozan Barış Antlaşması**, Uluslararası seminer, İnönü Vakfı Yayınları, 1994.

DURU, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul, 2001.

ELMACI, M. Emin, **İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Yayınevi, İstanbul, 2005.

ERGIN, Osman Nuri, **Türkiye Maarif Tarihi Cilt. 2**, İstanbul 1940.

ERGÜN, Mustafa, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1908-1914**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

ESENKAL, Ebru, **Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar**, Edime Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

GÖÇMENOĞLU, Tayfur, **Beş Onsekiz Treni**, Zeus Yayınları, İzmir, 2011.

GÖĞÜNÇ, Nejat, “Sevres'ten Lausanne'a”, **Bellekten**, C 46, s 183, TTK Ankara, 1989.

GÜNGÖR, Erol, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

HALİFEOĞLU, Meral, **Tarsus Amerikan Kolejinin Kuruluşu, Gelişimi ve Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

HAMİTOĞULLARI, Beşir, “İktisadi sistemimizin oluşmasında Lozan Antlaşması'nın etkileri”, **Lozan'ın 50 yılına Armağan**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.

HAYDAROĞLU, İlknur, “Osmanlı Devletinde Yabancı Okulların Dene-timi ve Cumhuriyet Dönemine Yansıması”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 25, S 39, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

İNCE, Erdoğan, Dilşen, “Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporların-da İzmir İstasyonunun Kuruluşu ve Faaliyetleri ”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Bahar 2012, s 33.

İŞIKSAL, Turgut, “Kapitülasyonlar, Lozan'da İngiliz Heyetine verilen gizli raporun tam metni III”, **B.T.T.D.**, s 36, Eylül 1970.

JEFFERY, Keith- Sharp, Alan, “Lord Curzon ve 1922-23 Lozan Konferan-sı'nada gizli istihbaratın kullanımı”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması**, İnönü Vakfı, Ankara, 1994.

JOHNSON, Brian, **Paths of Learning**, Amerikan Board Heyeti, İstanbul, 2004.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

KILIÇ, Remzi, “Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetle-ri”, **TÜBAR**, XIX/Bahar 2006.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulla-rı**, Arba yayınları, İstanbul, 1989.

KODAMANOĞLU, Nuri, **Türkiye'de Eğitim (1923-1960)**, Ankara, 1964.

KOLOĞLU, Orhan, **Türk Çağdaşlaşması**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1995.

MACLACHLAN, Alexander, **A Potpourri of Sidelights and Shadows from Turkey**, Canada, 1938,

MENDERES, Aydın, **Babam ve Ben**, Ufuk Yayıncılık, İstanbul, 2012.

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Belgeler**, Takım 1, 2. Cilt, A. Ü. Basımevi, Ankara, 1971.

MILTON, Gils, **Kayıp Cennet Smyrna 1922**, Şenocak Yayınları, 2009.

MUTLU, Şamil, “II Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim”, **Belgelerle Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C XVII, sayı 21’den ayrı basım, TTK, Ankara, 1997.

NEBİOĞLU, Osman, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1986.

OKAN, Kenan, **Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme**, Baskı yeri yok, 1971.

ÖKÇÜN, Gündüz, “Yabancıların Türkiye’de Okutma Hürriyeti”, **AÜSBF Dergisi**, C XIV, Temmuz 1959, No: 2-3.

ÖKÇÜN, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1981.

ÖPÖZ, Funda, **İsmet Paşa ile Lozan’a gidenler**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İzmir, 1998.

ORTAYLI, İlber, **Türk İdare Tarihi**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979.

ORVIS, Susan Wealthy, **Religious Education In American Schools in the Ottoman Empire**, Master Thesis, Chicago University, Department of Practical Theology, 1915, s. 78. (Catalog of International College 1914)

ÖZGİRAY, Ahmet, “Türkiye İle ABD Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, S 43, Ankara, (Mart 1999).

ÖZSOY, Hasan, **Kayseri’de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1995.

POLVAN, Nurettin, **Türkiye’de Yabancı Öğretim I**, İstanbul, 1952.

REED, Cass Arthur, **Has The Nears East College New Oppotunities?**, New York, 1931.

SAKİN, Serdar, "Missionary Schools and Activities in Turkey During the National Turkish Struggle", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Güz 2010, s 27.

SEZER, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar(1923-1938)**, TTK Yay., Ankara, 1999.

ŞİMŞİR, Bilal, "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu" **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması**, İnönü Vakfı, Ankara, 1994.

SONYEL, Selahi R, "Lozan'da Türk Diplomasisi" **Bellekten**, C 38. s 149. 152, 1974.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C 1, TTK. Yay., Ankara, 1989.

STONE, Frank A., **Communities Of Learning: People and Their Programs The American Board Schools In Turkey From 1920 to 1970**, Redhouse Press, İstanbul, 1970.

TIMUR, Hıfzı, "Türkiye'de Bulunan Yabancıların Okuma Ve Okutma Hürriyetleri Bakımından Durumu", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C 11, S 1-2 (1945).

TINAL, Melih, "Kızılcıllu Köy Enstitüsü: Kuruluşundan İlk Mezunlarına", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)** Güz 2008, S 21.

TOZLU, Necmettin, **Kültür ve Eğitim tarihimizde Yabancı Okullar**, Ankara, 1991.

TURAN, Şerafettin, **Türk İtalya İlişkileri I**, Metis Yayınları, İstanbul, 1990.

TÜRK, İsmail, **Atatürk Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1920-1938)**, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

ULUSOY, Şaban, **Robert Koleji ve Yabancı Okullara Yönelik Atatürk Döneminde Yapılan Düzenlemeler**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005.

ÜMİT, Devrim, **The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914: Political and Cultural Reflections of the Encounter**, Doctora Thesis, Columbia University, 2008.

VAHAPOĞLU, Hidayet, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, Ankara, 1990.

<http://www.ic.edu.lb/aboutic/history.htm>.. 20 Eylül 2012 23.30. : web sitesi Beyrut Amerikan Üniversitesi

<http://www.saudiaramcoworld.com/issue/197305/i.c.-a.centennial.htm>.22.09.2012. (20.35).

<http://www.saudiaramcoworld.com/issue/199105/ic-a.century.of.service.htm>.20.09.2012. (23.30)

LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NDA TÜRK BASINI

Hilmi BENGİ*

Özet

Lozan Barış Konferansı yalnızca yeni Türk Devleti'nin geleceğine yön veren bir toplantı değil, sonuçlarıyla dünya siyasetini etkileyen, uluslararası organizasyondur. Böylesine önemli bir toplantıyı yerli yabancı birçok basın kuruluşu takip etmiştir.

Ankara hükümeti, konferansın kamuoyuna doğru biçimde yansımaları amacıyla Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Yahya Kemal (Beyatlı) gibi deneyimli iki aydını basın müşaviri olarak görevlendirmiştir. Ankara ve İstanbul basını hazırlık sürecinden itibaren konferansa büyük ilgi göstermiş, yerel basın da gelişmeleri Anadolu Ajansı'ndan aktarmıştır.

Konferansın birinci bölümünü İkdam'dan Ahmet Cevdet, Vakit'ten Ahmet Şükrü (Esmer), Tanin'den Hüseyin Cahit (Yalçın) izlemişlerdir.

Konferansın ikinci bölümünü takip eden gazeteciler de şunlardır:

Tevhid-i Efkâr'dan Velid Ebuuzziya, Vatan'dan Ahmet Şükrü (Esmer), İleri gazetesinden Suphi Nuri (İleri), Akşam gazetesinden Ali Naci (Karacan), Hakimiyet-i Milliye'yi temsilen Kerami (Kurtbay), İkdam'dan Mecdi Sadrettin (Sayman), Yeni Gün gazetesinden Kemal Salih (Sel), Vakit gazetesi adına Asım (Us), Tanin'i temsilen Hüseyin Cahit (Yalçın), Öğüt gazetesi adına Ahmet Hidayet (Reel).

Türkiye'den konferansı izlemek için giden gazeteciler resmi heyetin bir parçası gibi delegasyonla diyalog içinde olmuşlar, konferansın her sürecini gazetelerine aktarmışlardır. Konferansın sonuçları da basında uzun süre değerlendirilmiş, olumlu ya da olumsuz yorumlar yapılmıştır.

Konferansın üzerinden geçen 90 yıllık süre içinde basında Lozan'la ilgili tartışmalar devam etmiştir ve etmektedir. Bu bildiriye Lozan Barış Konferansı Türk Basını açısından değerlendirilecektir.

* Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Rektör Danışmanı, hbengi@etu.edu.tr

THE TURKISH PRESS IN THE CONFERENCE OF LAUSANNE

Abstract

The Lausanne Peace Conference was not only a meeting that shaped the future of the new Turkish State but was also an international gathering with consequences that affected World politics. This crucial conference was covered by many Turkish and foreign media organizations.

Two experienced intellectuals, Rusen Esref and Yahya Kemal were appointed as media advisers by the government in Ankara in order to enlighten the public about this conference.

The press in Ankara and in Istanbul had displayed great interest in this conference from the outset. Moreover, the Anadolu agency covered the conference with its constant feed for the Turkish media.

The first part of the conference was covered by Ahmet Cevdet from İkdam, Ahmet Sukru (Esmer) from Vakit and Hüseyin Cahit (Yalçın) from Tanin.

The following journalists reported on the second part of the conference:

Velid Ebuzyiya from Tevhid-i Efkâr, Ahmet Sukru (Esmer) from Vatan, Suphi Nuri (İleri) from İleri, Ali Naci (Karacan) from Aksam, Kerami (Kurtbay) from Hakimiyet-i Milliye, Mecdi Sadrettin (Sayman) from İkdam, Kemal Salih (Sel) from Yeni Gün, Asım (Us) from Vakit, Hüseyin Cahit (Yalçın) from Tanin, Ahmet Hidayet (Reel) from Oğut.

In close dialogue with members of the Turkish team, these journalists were like part of the official delegation. They covered every detail of the conference for their own papers.

The results of the conference were evaluated and analysed in the press for a long time after it was over. There were both positive and negative comments.

In this paper which is titled "*Lozan Barış Konferansı'nda Türk Basını*", the Lausanne Peace Conference is analyzed in the light of the coverage and reporting of the Turkish Press.

GİRİŞ

Cephede kazanılan zaferin masada kaybedilmemesi açısından Lozan Barış Konferansı Türk milleti ve yeni Türk Devleti açısından olağanüstü öneme sahip uluslararası bir organizasyondur. Dolayısıyla Türk ulusu için bir kader niteliğindeki bu organizasyona Türk basınının bigâne kalması mümkün değildi. Hem

İstanbul basını, hem de Ankara basınında daha konferans öncesinden haber ve yorumlar yayımlanmaya başlamıştı.

Basında konferansın bir an önce toplanması yönündeki düşünceler ifade ediliyordu. Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin konferansın İzmir'de toplanması isteği, daha sonra batılı devletlerin Lozan önerisinin kabul edildiğine ilişkin haberler yer alıyordu.¹

Gazi Mustafa Kemal, askeri zaferin ardından batı basınına demeçler vererek batıya barış mesajları yolluyor, bu demeçler Hâkimiyeti Milliye, Öğüt, Açıksöz, Vakit, Akşam, Tanin gibi Türk gazetelerinde yayımlanıyordu. Böylece batılılara kararlı duruş mesajları iletilirken, iç kamuoyunun da morali yüksek tutulmaya çalışılıyordu.

Gazi Mustafa Kemal, 26 Eylül 1922'de İngiliz Daily Mail gazetesine verdiği demeçte “*Artık muharebeye devamı sebep kalmamıştır. Ben sureti-ciddiyede sulh arzu ediyorum*”² derken, aynı gün Amerikan Chicago Tribün gazetesine verdiği demeçte de müttefiklerle müzakereye hazır olduklarını belirterek “*Muzafferiyetimiz bize taleplerimizi değiştirtmemiştir. Evvelce istediğimiz şeylerden ne daha ziyade ne daha az şey talep ediyoruz. Misak-ı Millimizde sebat ediyoruz*”³ diyor, böylece vatanın bütünlüğü noktasındaki kararlılığı vurguluyordu.

Mustafa Kemal, Lozan müzakereleri öncesinde Gazeteci Ruichart Danin'e verdiği, Fransa'nın Le Figaro gazetesinde yayımlanan demecinde de Misak-ı Milli sınırlarını “*Avrupa'da İstanbul ve Meriç'e kadar Trakya, Asya'da Anadolu, Musul arazisi ve Irak'ın nısfı (yarısı)*” diye çizerek, müzakereler öncesinde müttefiklere mesaj yolluyordu.⁴ 24 Ekim'de United Press muhabirine verdiği demeçte de Musul'un Misak-ı Milli sınırları içinde olduğu görüşünü tekrarlıyor, “*Amerika, Avrupa ve bütün cihan-ı medeniyet bilmelidir ki, Türkiye halkı her medenî ve kabiliyetli millet gibi, bilâkayduşart hür ve müstakil yaşamağa kat'ıyyen karar vermiştir. Bu meşru kararı ihlale müteveccih her kuvvet, Türkiye'nin ebedî düşmanı kalır.*”⁵

1 Ali Naci Karacan, **Lozan**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 54.

2 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997, C 3, s. 65.

3 **A.g.e.**, C 3, s. 66.

4 **A.g.e.**, C 3, s. 67.

5 **A.g.e.**, C 3, s. 69.

2 Ekim günü Fransız Petit Parisien muhabirinin barış görüşmeleri ile ilgili sorusuna “*Türkiye ve müttefikler ve Yunanistan arasında sulh akdi için tanzîmi lâzım gelen mesâil bilhassa işbu devletleri alâkadar eder. Ancak, Çanakale meselesinin halli için hususî bir konferans akdedilmesi ve bu konferansa bütün alâkadar devletlerin ve bilhassa Sovyet Hükümetinin iştirak eylemeleri şâyan-ı tercihtir*”⁶ karşılığını veriyor, bu demeçler Türk basınına da aktarılıyordu.

Konferansın Lozan’da toplanacağına açıklanmasından sonra Ankara Hükümeti bir yandan delegeleri tespit ederken, bir yandan da kamuoyunun bilgilendirilmesi konusu üzerinde de önemle duruyordu. Bu amaçla Lozan’a gönderilecek olan Dışişleri Bakanı İsmet Paşa başkanlığındaki heyette Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Yahya Kemal (Beyatlı) gibi basınla iyi ilişkiler kurabilen, deneyimli iki aydın basın müşaviri olarak görevlendirilmişti. Ankara ve İstanbul basınından konferansı izlemek isteyen gazetecilere de gerekli kolaylıklar sağlanmıştı.

Konferanstan önce İsmet Paşa tarafından hazırlanan genel esaslara ilişkin bildiri 11 Kasım 1922’de heyet mensuplarına iletilmişti. Bildiride, Türk delegasyonunun çalışma ve davranışlarına ilişkin bir talimat ve görev dağılımı bulunuyordu. Görev dağılımında oluşturulan sekiz bölümden biri “*Basın Dairesi*”ydi. Bu daire, heyetin görüşlerini basında yaymak ve basından gelen talepleri karşılamakla görevliydi. Dairenin diğer bir görevi de heyete her gün haber özetlerini hazırlamaktı. Görev talimatına göre heyette bulunan her delegede belli gazeteleri okuyarak kısa bir özetini bu daireye verecekti. Basın özetlerinden ve son gelişmelerden derlenerek hazırlanan notlar, konferans salonuna girmeden önce delegelere dağıtılacaktı.⁷ Türk delegasyonundan Rıza Nur’un eleştirilerine rağmen, basın dairesi görevlileri iyi bir diyalog içindeydiler. Gelişmeler hakkında gazeteciler bilgilendirilirken, Anadolu Ajansı vasıtasıyla da haberler en seri biçimde iletiliyor, bazen gece geç saatlerde haber geçiliyordu. Lozan’da temsil edilmeyen gazeteler, özellikle yerel basın, Lozan’la ilgili haberleri Anadolu Ajansı’ndan kullanıyordu.

Konferansın birinci bölümünü İkdam adına Ahmet Cevdet, Vakıf’i temsil eden Ahmet Şükrü (Esmer), Tanin gazetesinin sahibi ve başyazarı Hüseyin

6 A.g.e., s. 72.

7 Sezai Kürşat Ökte, “Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler”, **Atatürk Yolu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, S 49, Bahar 2012, s. 145.

Cahit (Yalçın) izlemişlerdi. Hüseyin Cahit, konferansın ikinci bölümünde de Lozan'daydı. Ahmet Şükrü bu defa Vatan'ı temsilen gelmişti. İkdam'da da Mecdi Sadrettin (Sayman) temsil etmişti. İkinci bölümü izleyen diğer gazeteciler şunlardı:

Tevhid-i Efkâr'dan Velid Ebuzziya, İleri gazetesinden Suphi Nuri (İleri), Hâkimiyet-i Milliye'yi temsilen Kerami (Kurtbay), İkdam'dan Mecdi Sadrettin (Sayman), Yeni Gün gazetesinden Kemal Salih (Sel), Vakit gazetesi adına Asım (Us), Tanin'i temsilen Hüseyin Cahit (Yalçın), Öğüt gazetesi adına Ahmet Hidayet (Reel) ve Akşam gazetesinden Ali Naci (Karacan). Bir ara Akşam Başyazarı Necmettin Sadık (Sadak) da Lozan'a gelmişti.

Gazeteciler resmi heyet içine dâhil edilmiş ve kendilerine 10 İsviçre Frangı harcırah verilmişti. Konferans basına kapalı olarak yapılmış, her oturum sonrasında birer basın bildirisi hazırlanmıştı. Ancak görüşmelerin içeriği ile ilgili bilgiler batı basınına sızdırılıyordu. Bu durum karşısında Türk gazeteciler de içerden bilgi almaya çalışarak meslektaşlarını atlatma gayretine giriyorlardı.

Lozan'da şifreci olarak da görev yapan⁸ Ali Naci (Karacan), bütün gelişmeleri adeta bir vak'anüvis gibi günü gününe not ediyordu. Ali Naci İsmet Paşa'nın da desteğiyle bir gazeteci gözüyle en ince ayrıntıya kadar izlediği, adeta tutanağını tuttuğu barış müzakerelerini daha sonra "Lozan" adıyla kitaplaştıracaktır. Velid Ebuzziya'nın Lozan notları da daha sonra kitap haline getirilecektir. Suphi Nuri (İleri), "Sèvres ve Lausanne" adını verdiği kitapta düşüncelerini paylaşacak, Hüseyin Cahit (Yalçın) *Siyasal Anılar* olarak yayımlanan hatıralarında Lozan izlenimlerini de aktaracaktır.

KONFERANSIN HAZIRLIK DÖNEMİ

Görüşmelerin 13 Kasım'da Lozan'da başlayacağı Ankara ve İstanbul Hükümeti'ne bildirilince konferansta Türkiye'nin temsili ile ilgili tartışmalar basına yansdı. 1 Temmuz 1922 tarihli gazetelerde Lozan Konferansı için gönderilen davetnamelere muvafakat cevaplarının verildiği haberleri yer alıyor, Babıali'nin, Ankara'dan görüşmelerde bulunmak üzere delege talep ettiği, Büyük Millet Meclisi'nin ise kendisinden başka kimsenin Türkiye'yi temsil hakkı olmadığını büyük devletlere bildirdiği duyuruluyordu. Ahmet Emin (Yalman), Vakit'te yer alan "Temsil Selâhiyeti" başlıklı yorumda hükümetin konferans yeri için İzmir'i önermesine, ikinci derecede Paris'i tercih etmesine karşın barış sürecinde sorun çıkarmaktan kaçındığı ve biçimsel konularda ısrarı anlamsız bulduğu için Lozan'la ilgili öneriyi itirazsız kabul ettiğini belir-

8 Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1999, s. 248.

ten Ahmet Emin, Lozan'da Türkiye'yi kimin temsil edeceği konusunda şöyle diyordu:

*“Memleketimizde bugün tam bir vahdet vardır. Halkın her sınıfı bu vahdete olan merbutiyetini (bağlılığını) pek kuvvetli bir şekilde izhar etmiştir (açıklamıştır). Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti memleketin vahdetini dâhilde ve hariçte tamamiyle temsil ediyor.”*⁹

Ahmet Emin, yazısının sonunda Lozan Konferansı'nın sonucu ile ilgili bir öngöründe de bulunuyor, *“Sulh muahedesinin tasdikinden sonra İstanbul, nasıl olsa tamamiyle anavatanla birleşecektir.”* diyordu.

Sadrazam Tevfik Paşa'nın Ankara'dan bir temsilci gönderilmesini istemesi TBMM hükümetinde tepki ile karşılandı. Yukarıda aktardığımız düşüncelerine rağmen Ahmet Emin'in, Tevfik Paşa'nın görüşlerini bir mülakat gibi aktararak *Vakit*'te yayımlaması Ankara'da hoş karşılanmadı.¹⁰ Ahmet Emin eleştiriler karşısında Matbuat Umum Müdürü Ahmet (Ağaoğlu) Bey'e bir mektup gönderdi. Kendisine verilen cevapta *“tenkitlere aldirmaması”* tavsiye edildiye de¹¹ Lozan'a gidecek gazeteciler arasında Ahmet Emin'in bulunmaması dikkat çekicidir.

Dışişleri Bakanlığına getirilen İsmet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan delegasyon hakkında basında olumlu yorumlar vardı.¹² Basın konu ile o kadar ilgiliydi ki, Lozan delegasyonunun seyahati adım adım takip edilerek haberlerde vatandaşın sevgi gösterilerine yer veriliyordu.¹³

KONFERANSIN İLK BÖLÜMÜ

Resmi adı *“Yakındoğu Sorunları için Lozan Konferansı”* olan barış görüşmelerinin 13 Kasım 1922'de açılması öngörüldüğünden İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti, bu planlamaya göre Lozan'a gelmiş, ancak konferansa Türk tarafını davet eden devletlerin, Paris'te bulduklarını öğrenince buraya geçmişti.

9 **Vakit**, 1 Teşrinisani 1922.

10 Ahmet Emin, “Son Sadrazam”, *Tan*, 9 Ekim 1936; Asuman Tezcan, **Ahmet Emin Yalman: Dönemi ve Gazeteciliği (1918-1938)**, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Ankara, 2007, s. 117.

11 Ahmet Emin (Yalman), **Yakın Tarihte Gördükleri ve Geçirdikleri**, (1922-1944), C 3, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s. 19.

12 **İkdam**, 29 Teşrinievvel 1922; **Vakit**, 30 Teşrinievvel 1922.

13 **Anadolu'da Yenigün**, 12 Teşrinisani 1922; **İkdam**, 18 Teşrinisani 1922; **Tevhid-i Efkâr**, 13 Teşrinisani 1922, 18 Teşrinisani 1922; **Vakit**, 20 Teşrinisani 1922.

Türk basını süreci adım adım izliyordu. 13 Kasım tarihli Tevhid-i Efkâr'da yer alan haberde konferansın ilk oturumunun başlayacağı, ancak İngiltere'nin talebi üzerine asıl görüşmelerin 20 Kasım'a ertelendiği, Lord Curzon, Poincare ve İtalya'nın bir mümessilinin de bulunacağı grubun izlenecek yöntemi belirlemek üzere Paris'te toplanacakları belirtiliyordu. İsmet Paşa'nın Paris'e geçişi ile ilgili gelişme Anadolu'da Yenigün'de, "*Murahhaslarımız Paris'te İstanbul vaziyeti için bir protokol tanzim ve imza edecek*" başlıklı haber ile duyuruluyordu.¹⁴ Konferansı izlemek için gelen gazeteciler, Paris görüşmelerini de gazetelerine yansıtılar.¹⁵ Basının desteği tamdı. Hüseyin Cahit, konferansın başlangıcında "*Bizim murahhaslarımızın tuttukları âkılâne ve basiretkârâne siyasete göre, davamızı cihan efkâr-ı umûmiyesinin teveccühünü kaybetmek değil, bil'akis, takviye edecek surette itidal ve maharetle müdâfaa edecekleri hakkı meşrûumuzdan başka bir şey istemeyecekleri ve istemedikleri her vasıta ile bütün dünyaya isbat eyleyecekleri âşikardır*" ifadesiyle Türk heyetine destek veriyordu.¹⁶

Nihayet konferans, 20 Kasım 1922 günü Lozan şehir merkezinde bulunan Mont Benon Gazinosu'nda; İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti (Yugoslavya) ve Türkiye ile gözlemci olarak katılan Amerika Birleşik Devletleri ve ticari konular için davet edilen Portekiz ve Belçika delegelerinin katılımlarıyla açıldı. Konferansın başlaması ile ilgili haberler gazetelerde manşetten duyuruyorlardı.¹⁷

Lozan Konferansı'nın açılışında İsmet Paşa program dışı bir konuşma yapmıştı. İsmet Paşa'nın konuşması Türk kamuoyuna yansıtılırken övgü dolu ifadelerle yer veriliyor, konuşmanın, "*şiddetli alkışlar ve yaşasın sedalarıyla karşılandığı*" duyuruluyordu.¹⁸ Türk delegasyonunun başkanı Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın "*Sulhe sarılan Türk milleti zaferlerinin sonunda ancak istiklâlini istiyor. Bizim istiklâlden başka gayelerimiz, maksatlarımız yoktur.*" şeklindeki sözleri öne çıkarılmıştı.¹⁹

14 **Anadolu'da Yenigün**, 12 Teşrinisani 1922.

15 **İkdam**, 18 Teşrinisani 1922; **Tevhid-i Efkâr**, 18 Teşrinisani 1922; **Vakit**, 20 Teşrinisani 1922.

16 Hüseyin Cahit, **Tanin**, 13 Teşrinisani 1922.

17 **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Teşrinisani 1922; **Anadolu'da Yenigün**, 20 Teşrinisani 1922; **İkdam**, 20 Teşrinisani 1922; **Tevhid-i Efkâr**, 20 Teşrinisani 1922; **Vakit**, 20 Teşrinisani 1922, 21 Teşrinisani 1922.

18 **Anadolu'da Yenigün**, 22 Teşrinisani 1922.

19 **Vakit**, 22 Teşrinisani 1922; **İkdam**, 22 Teşrinisani 1922; **Anadolu'da Yenigün**, 22 Teşrinisani 1922; **Öğüt**, 22 Teşrinisani 1922.

Konferans başladıktan sonra oluşturulan 3 komisyon ve komisyonların çalışmaları gazetelere yansıtılırken aleyhteki öneriler tepkilerle aktarılıyordu. Örneğin, Arazi Komisyonunda Trakya sınırı ile ilgili tartışmalar gazetelerde “*Karaağacımızı Edirne’den ayırmak istiyorlar*”²⁰ şeklinde yansıtılmıştı.

Musul sorunu ise görüşmelerde en çok tartışma yaratan konuydu. Gazetelere yansıyan haberlerde çözümsüzlük karşısında konferansın ertelenebileceği ya da Lozan’da Türkiye ve Yunanistan arasında bir barış imzalanabileceği, ihtilafı olan konuların Brüksel Konferansı’na aktarılacağı öne sürülüyordu. Lord Curzon’un hazırladığı rapor aktarılıyor, Musul konusunda İtalya ve Fransa ile İngiltere arasında görüş ayrılığı doğduğu bildiriliyor, İngiltere’nin tutumunu eleştiren yorumlara yer veriliyordu.²¹

Konferanstaki gerilimli müzakereler, eleştirel biçimde Türk basınına aktarılırken, Anadolu’da Yenigün gazetesi, görüşmelerin her türlü müzakereye kapıları kapatacak bir boyut aldığını ve konferansın kesintiye uğraması ihtimalinin güçlendiğini bildiriyordu.²² İkdam gazetesinde yer alan bir haberde ise İran’ın Musul meselesi dolayısıyla konferansa katılma talebinde bulunduğu öne sürülüyordu.²³ Vakit gazetesinde ise Musul sorununun çözümünün barıştan sonraya bırakılmasını öneren İngilizlerin bir an önce görüşmelerin tamamlanmasını istedikleri yönünde bir haber yer alıyordu.²⁴ İleri gazetesinde Müttefiklerin 25 Ocak’a kadar görüşmelerin tamamlanmasını istedikleri duyuruluyor,²⁵ Hâkimiyet-i Milliye’de ise Fransız ve İtalyanların, Curzon’un, görüşmeleri kesintiye uğratmak için bahane aradıkları öne sürülüyordu. Kapitülasyonlar sorunu yüzünden Fransızlarla meydana gelen gerilim de Türk basınında tepki ile karşılandı. Akşam gazetesinde Fransa’dan “*kan emici*” olarak söz ediliyordu.²⁶

Bu arada 150 sayfadan oluşan anlaşma taslağı Türk delegasyonuna iletilmişti. Ögüt gazetesi bu gelişmeyi “*Son saatte muahede projesini verdiler. Mu-*

20 **Tevhid-i Efkâr**, 24 Teşrinisani 1922.

21 **Tevhid-i Efkâr**, 3 Kanunuevvel 1922, 31 Kanunuevvel 1922; **Vakit**, 3 Kanunuevvel 1922, 29 Kanunuevvel 1922; **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Kanunuevvel 1922; **Anadolu’da Yenigün**, 22 Kanunuevvel 1922.

22 **Anadolu’da Yenigün**, 2 Kanunusani 1923.

23 **İkdam**, 4 Kanunusani 1923.

24 **Vakit**, 8 Kanunusani 1923.

25 **İleri**, 9 Kanunusani 1923.

26 **Akşam**, 2 Şubat 1923.

rahhaslarımız da reddettiler"²⁷ başlığıyla duyuruyor, "*müttefiklerin maskesi düştü*" ifadesiyle süreçten duyulan rahatsızlık kamuoyuna aktarılıyordu. Hâkimiyet-i Milliye de gelişmeleri, "*Cihan sulhünü temin için fevkalâde mühim mesâidatta bulunduk, fakat sulh istemediler*"²⁸ yorumuyla aktarıyordu.

Müttefiklerin metni Türk delegasyonunca kabul edilmemiş, Türk tarafının kabul hazırladığı karşı önerileri de müttefikler benimsememişti. Bu gelişme üzerine görüşmeler çıkmaza girdi ve konferansa ara verildi. Tıkanıklık, Vakit gazetesinde "*Lozan Konferansı'nda sulhe vasıl olmak için sarfettiğimiz fevkalâde mesaiye rağmen hiçbir netice hâsıl olmamıştır*"²⁹ ifadeleriyle yansıtılıyordu.

Görüşmelerin kesilmesinden sonra Türk delegasyonunun Ankara'ya dönüş kararını duyuran gazeteler, İsmet Paşa'nın görüşmelerin kesintiye uğraması ile ilgili görüşleri ve imzanın Ankara'dan dönüşte atılabileceği şeklindeki sözleri gazetelerde geniş yer buluyordu.³⁰

Delegasyonun Romanya üzerinden Türkiye'ye dönüşleri ve İsmet Paşa'nın ülkeye gelir gelmez verdiği demeç gazetelerde geniş şekilde verilirken, görüşmelerin kesilmesi ile ilgili yapılan yorumlarda bunun bir ara verme niteliğinde olduğu, konferansın yeniden başlayacağı belirtiliyor ve delegasyonun tutumuna destek veriliyordu.³¹

İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelişi, Lozan görüşmeleri ile ilgili olarak Bakanlar Kurulu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan görüşmeler ve delegasyonun tutumuna destek veren TBMM'nin, müttefiklerin tebliğini kabul edilemez bulan ve görüşmelerin devamını isteyen kararı gazetelerde genişçe yer alıyordu.³²

Müttefikler, TBMM'nin kararı ile ilgili tavır belirlemek üzere Londra'da bir araya geldiler. Türk gazeteleri, Londra görüşmelerini de batı basını ve ajanslar üzerinden izleyerek kamuoyuna aktardı.³³

27 **Öğüt**, 19 Kanunusani 1923.

28 **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Kanunusani 1923.

29 **Vakit**, 7 Şubat 1923.

30 **Öğüt**, 7 Şubat 1923; **İleri**, 8 Şubat 1923; **İkdam**, 8 Şubat 1923; **Tevhid-i Efkâr**, 8 Şubat 1923.

31 **İleri**, 14 Şubat 1923; **Tevhid-i Efkâr** 14 Şubat, 1923; **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Şubat 1923; **Anadolu'da Yenigün**, 17 Şubat 1923.

32 **Öğüt**, 24 Şubat 1923; **Anadolu'da Yenigün**, 23 Şubat 1923; **Vakit**, 7 Mart 1923.

33 **Anadolu'da Yenigün**, 21 Mart 1923; **İkdam**, 17 Mart 1923; **İleri**, 2 Nisan 1923.

ANKARA'DAKİ YANSIMALAR

Mustafa Kemal Paşa, Lozan müzakereleri başladıktan sonra da iç ve dış kamuoyuna mesajlarını iletmek için yerli ve yabancı gazetelere mülakatlar verdi.

Gazi, müzakereler devam ederken 12 Aralık 1922'de Vakit gazetesine yaptığı değerlendirmede “Lozan Konferansından henüz maatteessüf bir fikri sarîh edinemiyorum. Fazla hararet ve münakaşa görüyorum. Pek haklı olan nokta-i nazarlarımızı henüz tasvîpkâr bulmuyorlar. Nokta-i nazarımızı tasvîp ettirmek için bizim irademizin, ordumuzun kuvveti lazımdı”³⁴ diyordu.

Mustafa Kemal, İngiltere'nin Morning Post Gazetesi muhabiri Greys Eli-son'a 22 Aralık 1922'de verdiği demeçte konferansın tartışmalı geçeceğini, ancak sonunda barışın sağlanacağına inandığını bildiriyor, “Cidden sulh iste-diğimizi herkes idrak edebilir. Çünkü memleketimizi imar edebilmek için sul- ha muhtacız.”³⁵ derken, üç gün sonra, Fransa'da yayımlanan Le Journal gaze-tesinin muhabiri Paul Harriot'a verdiği demeçte de konferansın uzamasından yakınıyor, “Konferans temenni edilen sulhu getirmeyecek olursa, herhalde bundan dolayı bize hiçbir mes'uliyet teveccüh edemez. Âlemi medeniyetin unutmaması lazım gelen bir mühim nokta daha vardır. Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilmekte olan yeni Türkiye, Babîâli'nin tahtı idaresindeki eski Osmanlı İmparatorluğu değildir. Yeni Türkiye şeref ve haysiyetini, kudret ve kuvvetini müdrîk ve hukukunu muhafaza için mevcudiyetini tehlikeye ilka etmeğe(atmaya) de hazır ve âmadedir.”³⁶

Lozan görüşmelerinin uzaması ve çıkmaza girmesi karşısında kamuoyunda oluşan tedirginliği gidermek amacıyla Mustafa Kemal Paşa 14 Ocak'ta çıktığı Batı Anadolu gezisi sırasında açıklama yapma ihtiyacı hissetti. İleri gazetesi Başyazarı Celal Nuri Bey'e verdiği demeçte şunları söylüyordu:

“Lozan Konferansı hararetli ve pek ciddi bir safhaya dâhil olmuştur. İtilaf devletleri murahasaları henüz hukuku tabiye ve meşrâamızı layıkıyla takdir eder açık bir vaziyet irae etmiyor (göstermiyor). Cihanın ahva-li umûmiyesi-ni, asrın hadisâtın doğurduğu yeni fikir cereyanlarını ve bunların müteveccih bulunduğu hedeflere nasıl mahirane hatvelerle (usta adımlarla) yürümekte olduğunu tetkik edenler Türkiye'nin bir an evvel hali sükûn ve huzura ka-

34 Yalman, a.g.e., C 3, s. 73; **Vakit**, 12 Kanunuevvel 1922.

35 Yalman, a.g.e., C 3, s. 77; **Vakit**, 27 Kanunuevvel 1922.

36 A.g.e., C 3, s. 80.

vuşmasına mümanaatin (engel olmanın) kat'iyyen kendi aleyhlerine olduğunu açık bir surette görmekte-dirler.”³⁷

Mustafa Kemal Paşa, 16-17 Ocak'ta İzmit'te, aralarında Halide Edip (Adıvar), Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ahmet Emin (Yalman) ve Velid Ebüzziya'nın bulunduğu İstanbul gazetecileri ile yaptığı toplantıda, diğer konuklarla birlikte Lozan Barış Konferansı ile ilgili gelişmelere de değinmişti. “Bugün Lozan Konferansı'nda ve cihanda yeni Türkiye'nin bir kredisi varsa, o da eski şekli kaldırmaktan, imhadan gelmektedir. Biz hakiki bir inkılap yaptık ve inkılabımıza devam ediyoruz.” diyen Mustafa Kemal, gazetecilere yeni Türk devletinin hedeflerini açıklamıştı.³⁸

Batı Anadolu gezisi sırasında İzmir'e gelen Mustafa Kemal, 30 Ocak 1923'te Lozan'da meydana gelen gelişmeler hakkında İzmir'de yayımlanan Anadolu, Ahenk, Sadâyı Hak, Şark ve Yeni Turan gazetelerinin başyazarlarına verdiği demeçte de “Türkiye istiklâl-i tâmmını (tam bağımsızlığını) temin edecek bir sulh ister. Bu müteemmen (sağlanmış) görülmedikçe cihan-i medeniyetin hissi insanisine memleket ve milletimizin kuvvet ve kudretine istinaden insanca yaşayabilmek için ihtiyacımız muhtaç olduğumuz esbâbı hayatiyeyi ve istiklâli temin edinceye kadar başladığımız işte devam olunacaktır.” diyerek kararlılığı vurguluyordu.³⁹

Mustafa Kemal İzmirli gazetecilerin görüşmelerin kesilmesi konusundaki sorularına şu karşılığı veriyordu:

“Maatteessüf bütün samimiyetimize ve ciddiyetimize rağmen bugüne kadar uzayıp gelen konferansın son safhası henüz İtilâf devletlerinin zihniyetinde tebeddül (değişim) olmadığını, hâlâ eski Osmanlı devletini boğazlayan ve milletimiz için en şedit (şiddetli) ve en kakhâr (kahredici) bir darbe-i intibah (uyanma darbesi) olan sabık tavır ve harekâtı başka şekil ve surette yeni Türkiye devletine kabul ettirmek istiyorlar.”⁴⁰

Mustafa Kemal, Lozan görüşmelerinin kesilmesi haberini alınca Vakit ve Vatan'a verdiği demeçte görüşmelerin iktisadî konulardan dolayı kesildiğini belirterek şöyle diyordu:

37 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C 3, ss. 53,54.

38 A.g.e., C 2, ss. 58-66; Taha Akyol, **Ama Hangi Atatürk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 396.

39 Atatürk, a.g.e., C 2, s. 86; C 3, s. 83.

40 **Akşam**, 6 Şubat 1923.

“İdamesi mes’uliyetimize ait olmayan ve olmayacak olan muhâsemâtın (düşmanlığın) safâhatı ne olursa olsun bizim hukuku meşrûamızı her suretle temîne muvaffak olacağımıza mutmainiz. Milletimizin azmi, kuvvetimiz, kabiliyetimiz bunu kâfildir, zâmindir (kefildir).”⁴¹

Gazi, 8 Şubat’ta Vatan’a verdiği demeçte ise “Sulh mutlaka olacaktır. Çünkü bütün dünya daha fazla hâl-i harpte kalmaya tahammül edemez”⁴² diyerek kesilen görüşmelerin olumlu bir şekilde sonlandırılacağına yönelik umudunu ifade ediyordu.

Bu arada Trabzon Mebusu Ali Şükrü tarafından Hâkimiyet-i Milliye’ye alternatif olarak çıkarılan Tan gazetesinde, Lozan görüşmelerinin ilk bölümündeki tutumları dolayısıyla İsmet Paşa ve delegelere yönelik ağır eleştiriler çıkıyordu. Ali Şükrü’nün bir cinayete kurban gitmesinin ardından Tan gazetesi de yayınına son vermek durumunda kaldı.

Meclis’teki muhalif grubun eleştirileri İstanbul basınına haber olarak yer almakla birlikte fazla büyütülmüyordu. Gazi Mustafa Kemal’in Lozan delegasyonuna sahip çıkmasına ilişkin habere daha geniş yer verilmişti.

BARIŞ ANTLAŞMASININ İMZALANMASI

Türk delegasyonu konferansın ikinci bölümüne katılmak için Lozan’a hareket ederken İsmet Paşa’nın mali ve iktisadi konularda zorluk çıkacağını tahmin etmekle birlikte bayrama kadar barışın imzalanmasını umdukları yolundaki demeci gazetelere yansımıştı. Heyet Lozan’a hareket ederken Ahmet Emin (Yalman) Vatan’daki “Sulh olacak mı?” başlıklı yazısında barışın imzalanması yönündeki umudunu ifade ediyordu. İkinci etabı Türkiye’den daha kalabalık bir gazeteci grubu izliyordu. Başlangıçta iyimserlik hâkimdi. Zaman zaman görüşmelerde çıkan ihtilaflar bu iyimser havaya gölge düşürüyor, batılı devletlerin uzlaşmaz tutumları gazetelere eleştirel bir üslupla yansıtılıyor, Türk delegasyonunun kararlılığı vurgulanıyordu. Görüşmeler uzarken İngilizlerin barışın yakın olduğu yolundaki görüşleri moral yükseltici bir haber olarak gazetelere yansiyordu.⁴³

Vatan’da Ahmet Şükrü (Esmer) “Düşmanla dost, dostla düşman” başlıklı yazıda Fransa’nın uzlaşmaz tutumuna karşılık Yunanistan’la yakınlaşmayı ele alıyordu.⁴⁴

41 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C 3, ss. 83, 84.

42 **A.g.e.**, C 3, s. 86.

43 **Vatan**, 2 Haziran 1923.

44 **Vatan**, 8 Temmuz 1923.

Konferansın ikinci bölümü 23 Nisan 1923'te yine Lozan'da aynı mekânda başlamıştı. İngiliz, Fransız ve İtalyan delegasyonunun başkanları değişmesine karşın Türk delegasyonuna yine İsmet Paşa başkanlık ediyordu.

Türk basını, konferansın ikinci bölümündeki gelişmeleri de günü gününe aktarıyordu. Temmuzun ikinci yarısında anlaşma umudunun arttığı haberleri gazetelere yansımaya başlamıştı. Anadolu Ajansı, 17 Temmuz'da, yapılan görüşmelerde anlaşmaya varıldığı haberini geçmişti. Ajans, aynı gün geç saatlerde verdiği haberde imza gününün 24 Temmuz olduğunu bildiriyor, İsmet Paşa'nın, "*Şarkta medeniyet ve terakkî hususunda yeni Türkiye'nin uhdesine terettüp eden vazifenin ehli olduğunu ispata hazır bulunduğu*" yolundaki sözlerini aktarıyordu.⁴⁵

Tevhid-i Efkâr Gazetesi, 17 Temmuz'da ikinci baskı yaparak son gelişmeleri kırmızı çerçeve içinde okuyucularına duyuruyor, "*Sulha nihayet sûret-i kat'îye ve nihâîye de akdedilmiş nazarıyla bakılıyor.*" diyordu. Gazetenin bir gün sonraki sayısında yer alan haberlerde Lozan'da büyük bir başarı kazanıldığı ifade edilirken, gelişmelerin Ankara'da memnuniyetle karşılandığı duyuruluyordu. Son durum, "*İnşallah artık yeni bir ihtilaf çıkarmazlar*" başlıklı yazıda yorumlanıyordu.

Bu gelişme 18 Temmuz tarihli İkdâm'da "*Konferansın umumî celsesinde îtilaf tasdik olunmuştur*" başlığı ile duyurulurken haberde "*Bu sene kurban bayramı sulh bayramı olacaktır. Husûle gelen umumî îtilaf bugünkü umumî celsede tasdik olunmuştur. Sulh muahedenâmesi 24 Temmuz Salı günü imzalanacaktır.*" deniyordu. Gelişmeler, "*Sulh Haberleri*" başlıklı başyazıda ayrıca değerlendiriliyordu.

Vatan gazetesinin 18 Temmuz tarihli sayısında Ahmet Şükrü (Esmer) imzalı haberde de konferansın imza aşamasına geldiği bildirilirken, imza gününün 25 Temmuz olabileceği tahmini aktarılıyordu. Aynı gazetede Ahmet Emin (Yalman), "*Hakiki Sulh*" başlıklı başyazıda gelişmeleri "*Sulh güneşi ufukta görülmüştür*" şeklinde yorumluyordu. Gazetenin bir gün sonraki sayısında ise konferansın resmen tamamlandığı bildiriliyor, sonuçla ilgili Ankara'dan izlenimler aktarılıyordu. "*24 Temmuz*" başlıklı başyazıda ise Ahmet Emin (Yalman), "*Pek pahalı bir surette ödediğimiz tecrübelerden ders almayı bilirsek 24 Temmuz hakikî bir inkişaf ve tealî devresine mukaddime olabilir ve bize dünya yüzünde cidden müstesna bir mevkî hazırlar*" diyordu.

45 Karacan, a.g.e., s. 502.

Anadolu'da Yenigün gazetesi de 19 Temmuz günkü sayısında anlaşmanın 24 Temmuz'da imzalanacağını duyuruyor, anlaşma metni ile ilgili ayrıntıları aktarıyor, gelişmeler, “*Sulh Güneşi*” başlıklı yazıda değerlendiriliyordu.

Barışın imzalanmasına kadar geçen süre içinde gazeteler, anlaşma ile ilgili ayrıntıları aktarırken, iç ve dış değerlendirmelere yer veriliyordu. Gazetelerde merkezi hükümetin anlaşmayı imzalama konusunda İsmet Paşa'ya tam yetki verdiği duyuruluyor, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın başarısından dolayı İsmet Paşa'yı kutladığı haberleri yer alıyordu.⁴⁶ Anlaşmanın 24 Temmuz'da imzalanacağı belli olduktan sonra gazeteler buna yönelik hazırlıklar yaptılar. Anlaşma metni önceden temin edilerek bir an önce gazetelere iletildi.

Lozan Barış Antlaşması'nın imza günü yaklaştıkça Türk basınında barış antlaşmasına dönük övgü dolu yazılar yer almaya başladı. Türk basını daha imzalar atılmadan 24 Temmuz 1923'ü “*Sulh Bayramı*” olarak ilan etmişti. İmza gününün Kurban Bayramı'na rastlamasına atıfta bulunularak “*bayram içinde bayram*” yorumları yapılıyordu.

Hâkimiyet-i Milliye'de Ziya Gevher (Etili), bütün dünyanın husumetine karşı halka güven ile bu sonucun elde edildiğini ifade ederek “*24 Temmuz şerefli bir günümüz olacaktır!*” diyordu.⁴⁷

İkdam'da 23 ve 24 Temmuz bayramlarının parlak törenlerle kutlanacağına ilişkin haberler ve 23 Temmuz başlıklı başyazı yer alıyordu. Yazıda Meşrutiyetin ilanının 15. yıldönümü olan 23 Temmuz'un, daha mutlu ve daha müstesna şartlarda, çok daha fazla sevinç ve coşku içinde kutlanacağı belirtilerek “*Zira bu milli bayramın ferdâsında yarınki 24 Temmuz'a tesâdüf eden günde sulh muâhedesi dahi imzalanıyor*” deniliyordu.⁴⁸

Bir gün sonraki İkdam'da yer alan “*Bayram-Sulh*” başlıklı yazıda da Meşrutiyetin yıl dönümü dolayısıyla hürriyet bayramının “*büyük bir şevk ve sürûr içinde*” kutlandığı ifade edilerek şöyle devam ediliyordu:

“*Bugün Kurban bayramını tes'id ediyoruz. Bu mübarek bayramı tes'id ederken bir devlet ve millet sıfatıyla berat-ı istiklalimizi dahi ele almış oluyoruz. Zira bu seneki dini bayramımızın tesadüf ettiği 24 Temmuz'da sulhümüz dahi imza ediliyor. Bu gün Lozan'da imza edilen sulh, beynelmilel hukuk ve siyaset sahasında yeni Türkiye'nin vaziyet-i hakikiyesini tayin ediyor. Bu yeni vaziyette Türkiye tam müstakil bir devlet sıfat ve mahiyetiyle cihanın medenî*

46 **Vakit**, 19 Temmuz 1923, 21 Haziran 1923; **İkdam**, 20 Temmuz 1923.

47 **Hâkimiyet-i Milliye**, 19 Temmuz 1923.

48 **İkdam**, 23 Temmuz, 1923.

ve müstakil devletleri arasına dâhil oluyor. Bu suretle Türkiye Avrupa'nın medenî ve müstakil devletlerinden müteşekkil olan aile-i düveliye âzasından oluyor.”⁴⁹

24 Temmuz tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazi Mustafa Kemal'in fotoğrafı ile kullanılan manşette “*Bayram İçinde Bayram. Bugün dört senedir beklediğimiz günde yaşıyoruz.*”, “*Askerlik ve siyaset sahasındaki azm-i cidâlimizin muazzam neticesini saat beşte 101 pare top bize ilan edecektir*” ifadelerine yer veriliyordu.

Barışın imzalanması haberi 24 Temmuz günü akşam saatlerinde Türkiye'ye ulaştı. Haber ilk olarak, Anadolu Ajansı vasıtasıyla kamuoyuna duyuruldu. Ankara'da ve İstanbul'da toplar atıldı.⁵⁰

25 Temmuz günü gazeteler manşetlerden barış anlaşmasının imzalandığını “*bayram içinde bayram*” benzetmesiyle duyuruyorlar, İsmet Paşa'nın antlaşmayı, Gazi Mustafa Kemal'in altın kalemi ile imzaladığı bildiriliyordu.

İkdam, Barış Konferansı ile ilgili haberi çerçeve içinde verirken başlıkların ortasına içinde “*sulh*” yazılı güneş şekli çizilmişti. Üst başlıkta “*Azm-i millîmiz sayesinde şerefli ve parlak bir sulh devresine dâhil olduk. Dün akşam şark sulhü muahedenamesi imza edildi*” yazılıydı. Sağ tarafta konferansın birinci, solda da ikinci bölümüne ilişki değerlendirme yapılıyordu. Daha sonra haberin ayrıntılarına geçiliyor, “*Sulh-İstiklal*” başlıklı başyazıda da gelişmeler yorumlanıyordu.

Tanın gazetesi haberi “*Sulh muahedenamesi imza edildi*” başlığı ile kullanmıştı. Gazetenin sol yanında sulhun muahedesi başlıklı yorum-haber yer alıyordu. Sağ taraftaki “*Siyasiyat*” köşe başlıklı başyazıda ise imzadan sonraki gelişmeler değerlendiriliyordu.

Muhafazakâr Tevhid-i Efkâr gazetesi barış haberini çarpıcı bir başlıkla duyuruyordu. Gazetenin birinci sayfasının ortasında İsmet Paşa'nın fotoğrafının bulunduğu bir çizim yer almış, onun üzerinde, büyük puntolarla “*Sulh akd ve imza edildi*” başlığı kullanılmıştı. Sağ tarafta “*Sulh imza edildi*” başlığı ile gelişmeler yorumlanıyor, sol tarafta ise “*Sulhümüzün imza merasimi*” başlıklı habere yer veriliyordu. Gazetenin tamamı Lozan'la ilgili gelişmelere ayrılmıştı.

49 **İkdam**, 24 Temmuz 1923.

50 **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Temmuz 1923.

Vakit, 25 Temmuz'da özel sayı yapmış 8 sayfa çıkararak neredeyse gazetesinin tamamını Lozan Barış Anlaşması'na ayırmıştı. Vakit logosunun üstünde gazetede iç sayfalarda yer alan “9 senelik harp ve mütâreke devrinin resimli bir tarihçesini” içeren derlemenin anonsu yapılıyordu. Gazetenin 8 sütundan verilen manşetinde, “24 Temmuz'da milletler istiklâlimiz önünde parmak kaldırdılar. Bu günden hayatımızı muhasebe etmek ve âtiye (geleceğe) o kuvvetle yürümek gerekir.” ifadeleri yer alıyordu. Bir başka haberde Gazi'nin vatan-daşları tebrik ettiği bildirilerek Mustafa Kemal Paşa'nın değerlendirmelerine yer veriliyordu. Ahmet Rasim imzalı “Esselam” diye başlayan “Sulh” başlıklı şiirsel üslûplu hamasî yazıda, barışın imzalanmasından sonra daha da çalışmak gerektiği belirtilerek “her zaman harp ile sulh temin edilmez.” deniyor ve yazı “haydi Türkler iş başına” ifadeleriyle son buluyordu. Gazetenin ikinci sayfasında barış anlaşmasının imzalanmasının Ankara'daki yankıları ile ilgili haberlere yer verilirken, diğer sayfalarda barış anlaşmasının neler getirdiği aktarılıyor ve anlaşmanın imzalanmasına kadar geçen 9 senelik savaş ve mütâreke döneminin öyküsü fotoğraflarla anlatılıyordu.

Vatan gazetesi de Lozan ilavesi ile 8 sayfa çıkmıştı. Gazetenin Ahmet Şükrü imzalı manşeti şöyleydi: “Dünkü gün Lozan'da Türkiye ile 9 devlet arasında sulh muahedesi imzalandı. Sırlar dünyaya umumiyenin taksimi meselesinden dolayı sulhu imzalamadılar. İsviçre Reisiscumhuru irad ettiği uzun nutukta hiçbir millet insaniyet gayesine teşriki mesai hakkından mahrum edilemeyeceğini beyan eyledi.” Gazetenin bir ilave şeklinde hazırlanan 3, 4, 5 ve 6. sayfalarında antlaşmanın tam metni veriliyordu. Başyazar Ahmet Emin, birinci sayfada yer alan “İmzadan Sonra” başlıklı yazıda barış antlaşmasını olumlu bir bakış açısıyla değerlendiriyordu.

Yenigün gazetesi anlaşmayı “Bu bayram, acı hatıralarla dolu senelerden sonra gelen ilk mesut bayramımızdır. Artık Türkiye tamamen müstakildir ve ebediyen müstakil kalacaktır” yorumlu başlığı ile duyuruyordu. Yenigün, sayfanın ortasında Gazi Mustafa Kemal'in fotoğrafına yer vermiş, haberi resmin iki yanından akıtarak geniş biçimde kullanmıştı.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması üzerine, Mustafa Kemal, Kurban Bayramı'nı geçirmekte olduğu İzmir'de 25 Temmuz 1923'te bir tebrik mesajı yayınladı. Lozan'da imzalanan barış anlaşması ile bayramın aynı güne rastladığına işaret eden Mustafa Kemal, ertesi günlerde gazetelerde yayımlanan mesajında şöyle diyordu:

“Memleketin felâketle bunaldığı bir zaman milleti halâs ve istiklâle erıştirmek için giriştiğimiz mücadele silâhlarımızın ve siyasetimizin kazandığı

muvaffakiyetle ilk büyük merhalesine vâsıl olmuştur. Türk milletinin hür olduğu kadar hakikî bir nizâm-ı ictima'ı içinde zengin, müreffeh, sahib-i erkân ve san'at olarak yaşamasını kendisine gaye ittihaz eden cem'iyetimiz ve fırkamız sulhün akdinden sonra ifâ edeceği yeni vazifelere hazırlanırken ihtiyacâtda milletin aynı fikir etrafında toplanmış zevâta rey'ini vermek suretiyle gösterdiği hiddet ve tesanüdün sulhun imzasını mühim bir tesbitde te'cil etmiş olduğunu beyân ve aziz vatandaşlarımızı millî tarihimizin büyük bir merhalesi olan bu mes'ud bayramdan bütün kalbimle tebrik ederim."⁵¹

İkdamda yer alan haberde İstanbul'daki kutlamalar, "*Lâle devrinde yapılan Sa'dâbâd günleri*" ne benzetiliyordu.⁵² İzmir'deki kutlamaların da Mustafa Kemal'in burada olması sebebiyle, coşkulu bir şekilde Kurban Bayramı boyunca sürdüğü bildiriliyordu.⁵³

ANLAŞMADAN SONRA

Lozan müzakereleri sırasında Amerikan yanlısı haber ve yorumlara sıklıkla rastlanan Vatan gazetesinde İsmet Paşa yurda dönmek üzere Lozan'dan ayrılırken Amerika ile müzakerelerin devam edeceği haberi yer alıyor, haberin altında İsviçreli Karikatürist Derso tarafından çizilen, İsmet Paşa'nın elinde kalemlle resmedildiği Lozan müzakereleri yürüten devlet temsilcilerinin karikatürü yer alıyordu. Aynı gazetede Başyazarı Ahmet Emin (Yalman) "*Makinede Noksanlar*" başlıklı yazısında anlaşmanın imzalanmasının ardından yeni bir dönemin başladığına işaret ederek bu yeni dönem için yeni politikalar belirlenmesi gerektiğini belirtiyordu. Savaş dönemindeki icraatları ince bir üslupla üstü kapalı eleştiren Ahmet Emin, şöyle devam ediyordu:

*"Bugün harp şartlarından sulh şartlarına intikal ediyoruz. Haricî tehlike dakikalarında Ankara'da alelacele kurulan idare makinesi bu ihtiyaçlara göre tesis etmiş addolunamaz. ... Bir harp makinesi bittabî itimatsızlık ve vesvese üzerine müessesdir. Herkesten şüphe etmekle işe başlar. İhtiyatı bazen taassup derecesine çıkarır. İcraatından dolayı bir hesap verme ihtiyacı duymaz. "Esbâb-ı askeriye var der demez her münâkaşa kesilir. Fakat kat'i sebepsiz emir ve nehiylerle sulh şerâiti idare edilemez. (...) Harbe mahsus idare makinesini sulh ihtiyaçlarına telif zamanı çoktan gelmiştir. Mevcut şerâit içinde geçen her gün her cihetle elîm bir zarardır."*⁵⁴

51 **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Temmuz 1923.

52 **İkdam**, 25 Temmuz 1923.

53 **İkdam**, 30 Temmuz 1923.

54 **Vatan**, 1 Ağustos 1923.

Lozan Heyeti 10 Ağustos'ta İstanbul'a geldi. Delegasyon için bir karşıla-
ma töreni yapıldı. Gazeteler haberi “*İstanbul halkı dün hey'et-i Murahhasayı
emsalsiz tezâhürat ile karşıladı.*” başlığıyla verirken İsmet Paşa'nın “*barışın
devamından ümitli olduğu ve barıştan sonra millete yeni görevler düştüğü*”
yolundaki demeci de gazetelere yansiyordu. Aynı günlerde TBMM yeni dö-
neme başlayacaktı. Vatan gazetesi Milli Mücadelenin önde gelen isimlerinin
fotoğraflarını gazetenin birinci sayfasında çerçeve şeklinde sıralamış, man-
şetinde Lozan'a atıfta bulunarak “*Eski Meclis Misak-ı Milli'yi tahakkuk et-
tirmeye muvaffak oldu. Yeni Meclis de terakkîye kabiliyetimiz olduğunu ispat
etmelidir*” manşetini kullanmıştı.⁵⁵

Ziya Gevher tarafından Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde 30 Temmuz
1923'te kaleme alınan “*Zaferimize Hariçten Bir Nazar*” başlıklı yazıda;
Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını kaybettiği bir süreçten sonra, ilk defa
bağımsızlığını kazandığı, Türkiye'nin millî bir devlet haline geldiği, ifade
edilerek, “*Bu günkü zaferimizin yalnız düşündüğümüzden ve bulduğumuzdan
çok büyük ve parlak olduğunu söylemek ne bir mübalağa ne bir hatadır*” de-
niliyordu.

Ahmed Refik imzasıyla 4 Ağustos 1923 tarihli İkdâm'da yer alan “*Sulh*”
başlıklı yazıda “*Lozan Mu'âhedesi Türk'ün, azim ve silah gücüyle malî, ikti-
sadî ve siyasî hürriyetini kazandığı*” ifade edilerek “*Millî mefkûre ateşi Ana-
dolu'yu baştanbaşa canlandırdı. Türklerin tarihinde bu ilk ve parlak muvaf-
fakiyettir*” deniliyordu.

Yunus Nadi de 17 Ağustos 1923 tarihli Anadolu'da Yeni Gün gazetesin-
deki başyazıda 143 maddeden oluşan antlaşma metnini değerlendirirken “*üç
buçuk sene evvelki kara günlerle bugünkü mes'ud zamanların mukayesesine
en esaslı mi'yar olarak yalnız şu tahliye kaziyyesini takdim etmek revâdır.
Hakikaten yapılmış olan iş çok büyük ve istihsâl olunmuş olan netice onunla
mütenâsibdir*” diyordu.

Konferansın ikinci bölümünde İsmet Paşa ve Rıza Nur ile yaşadığı sorun-
lar yüzünden Lozan'dan erken dönmek zorunda kalan Hüseyin Cahit (Yalçın)
da konferansın imzalanmasını olumlu değerlendiriyordu. “*Sulh Bayramı*”
başlıklı başyazıda antlaşmayı batılı bir bakış açısıyla ele alan Hüseyin Cahit,
Lozan Barış Antlaşması'nın sadece Türkler için değil, dünya siyasî hayatı için
de dönüm noktası olduğu değerlendirmesinde bulunuyor, Avrupa'dan atılan
Türklerin, Lozan Barış Antlaşması'yla yeniden Avrupa'ya geldiği ve millî

55 **Vatan**, 11 Ağustos 1923.

sınırlar dâhilinde Anadolu'ya sağlam bir şekilde yerleştiği yorumunu yapıyordu.⁵⁶ Aynı Hüseyin Cahit, 1924'te İstanbul İstiklal Mahkemesi'nde yargılanırken “*Millet Lozan Muâhedenâmesi imzalandığı zaman zehirlenmesin diye o muâhedeyi bile alkışladım. Fakat birgün millet o muâhedenin ne kadar hatalı olduğunu, ne kadar hukukunun zâyie uğradığını soracaktı*” diyecektir.⁵⁷ Hüseyin Cahit'in bu sözlerinde Lozan'da karşılaştığı bireysel sorunların payı vardır. Düyûnu Umûmiye konusu görüşülürken, Türk tezine karşı tutum sergileyen Hüseyin Cahit'in Düyûn-u Umûmiye temsilciliğinden alınmasının bunda rolü vardır. Rıza Nur ise Hüseyin Cahit'in Lozan'da okuyan yeğenine istediği devlet bursunun bağlanmaması ve Lozan görüşmelerinin yapıldığı sırada salonda otururken İsmet Paşa'nın gelişinde ayağa kalkmaması sebebiyle İsmet Paşa ile ilişkilerinin bozulduğunu iddia eder.⁵⁸ Delegasyonla arası bozulunca kendisine haber ambargosu uygulanan Hüseyin Cahit, bir süre gelişmelerle ilgili bilgileri Asım Us'tan ve yabancı gazetecilerden alarak gazetesine duyurduysa da Lozan'dan erken ayrılmak durumunda kalmıştır. Hüseyin Cahit ise, “*konferansın gazetecilik açısından özelliğini yitirmesi*” gerekçeyle Lozan'dan erken ayrıldığını savunacaktır.⁵⁹

SONUÇ

Türk basını Lozan Barış Konferansı sürecinde gelişmeleri yakından takip etmiş, Türk delegasyonunun çabalarına destek vermiş, Türk milletinin moralinin yüksek tutulması için çaba göstermiştir. Basın, imzalanan Barış Antlaşmasını da büyük siyasî zafer olarak ilan etmiş ve barış antlaşmasının imzalanmasının Kurban Bayramı'na denk gelmesi ile çifte bayram şeklinde yapılan kutlamalardaki halkın coşkusunu yansıtmıştır.

Özellikle cumhuriyetin ilan sürecindeki yayınlarıyla muhalif olarak gösterilen Tanin, Tasvir-i Efkâr gibi gazeteler de dâhil İstanbul basınının Lozan'da iktidara ve Lozan heyetine destek vermesi dikkat çekicidir. Bu tutumda gazetecilerin delegasyonun bir parçasıymış gibi Lozan'da temsiline imkân sağlanmasının payı vardır. Nitekim Tasvir-i Efkâr gazetesi, konferansın ikinci bölümünde ilk bölüme oranla daha olumlu bir tavır sergilemiştir. Gazetenin

56 Hüseyin Cahit, “Sulh Bayramı”, **Tanin**, 24 Temmuz 1923.

57 Hilmi Bengi, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 229.

58 Rıza Nur, (Hazırlayan A. Dilipak), **Hayat ve Hatıratım**, C 2, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 204, 299, 301.

59 Hüseyin Cahit Yalçın, “Yalçın'ın 50 Yıllık Hatıraları: Atatürk Devri”, **Halkçı**, 17 Nisan 1955.

başyazarı Velid Ebüzziya'nın konferansın ikinci bölümünde Lozan'da bulunmasının, bu tutum değişikliğinde etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Konferansın öncesi ve sonrasındaki gelişmeler dâhil Lozan süreci bütün safahatı ile Türk basını tarafından izlenirken, başta yerel basın olmak üzere konferansı yerinden takip edemeyen gazeteler de gelişmeleri Anadolu Ajansı'ndan aktarmışlardır.

Kısacası Türk basını Türk siyasi tarihinin en önemli belgelerinden olan barış antlaşmasının imzalandığı Lozan'da başarılı bir sınav vermiştir. Barış antlaşmasının imzalanmasından sonra da basında batılı anlamda reformların yapılmasına dönük talepleri içeren yorumlar yapılmıştır.

KAYNAKÇA

GAZETELER

Anadolu'da Yenigün**Hâkimiyet-i Milliye****İleri****İkdam****Öğüt****Tanin****Tevhid-i Efkar****Vakit****Vatan**

AKYOL, Taha, **Ama Hangi Atatürk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

_____, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüz Yıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, C 1-3, Ankara, 1997.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Yeni Türk Devletinin Harici Siyaseti**, Akşam Matbaası, 1938.

BENGİ, Hilmi, Gazeteci, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

BİRSEL, Cemil, **Lozan**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.

CEBESOY, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

ERHAN, Çağrı, **Yaşayan Lozan**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

_____, “Lozan’ın Genel Çerçevesi”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri, 6 Ekim 2003**, Ankara, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı 100, Ankara, 2005.

(İLERİ) Suphi Nuri, **Sèvres ve Lausanne (Sevr ve Lozan)**, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1934.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, Ankara, 1987.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Mert Yayıncılık, İstanbul, 1988.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2011.

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı**, Tutanaklar- Belgeler, C 1, Ankara, 1969.

NUR, Rıza, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1999.

ÖKTE, Sezai Kürşat, “Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler”, **Atatürk Yolu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, S 49, Bahar 2012.

SONYEL, Salahi R., **Lozan’da Türk Diplomasisi (Eylül 1922-Ağustos 1923)**, TTK Yayınları, Ankara, 1965.

_____, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Lozan Konferansı’nın Perde Arkası”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri, 6 Ekim 2003**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı 100, Ankara, 2005.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (1922-1944)**, C 3, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.

“TÜRKİSTAN” GAZETESİNDE TÜRKİYE VE LOZAN KONUSUNUN YANSIMALARI (1922-1923)

Tahir KAHHAR*

Türkiye tarihinde çok önemli rol oynayan Lozan Konferansı konusuna Özbek basını geniş yer ayırmıştır. Özellikle o zamanki Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti (1918-1924)'nin organı olan “Türkistan” gazetesinde Lozan'a ait birçok haberler, makaleler ve şiirler yayınlanmıştır. Biz de konuyu aynı üç yönde açıklamaya çalışacağız. Gazete 1922 yılı 13 Eylül'ünden 5 Aralık 1924'e kadar Taşkent'te yayınlanmıştır. Başyazarı Osmanhan.

Gazetenin 1922 yılının son aylarında basılan haberler genellikle Türkiye'nin savaştaki zaferleri, İstanbul ve Anadolu'daki durum ve Lozan konferansı ile ilgilidir. “Muzaffer Türkiye”, “İnkılapçı Türkiye'de”, “İstanbul'daki Durum”, “Anadolu'daki Olaylar”, “Lozan Toplantısı” gibi başlıklı haberler gazetenin her bir sayısında yayınlanmıştır.

Lozan toplantısının açılışına kadar da, yani iki ay önceden “Türkistan” gazetesinin 13 Eylül'den 22 Kasım'a kadar yayınlanmış 1-27 sayılarında konu ile ilgili “İnkılapçı Türkiye'nin Zaferi ve Onun Beynelmilel Önemi”, “Boğazlar Meselesi”, “Türkiye Sorunu Hal E dildi”, “Türkiye'ye Yardım”, “Galip Türkiye İçin”, “Türkiye'de Din Adamları ile Terakkiperverler Tartışması”, “Türkiye Boşatıladır”, “Türkler'e Yardım İşİ”, “Türkiye'nin Zaferi” gibi makaleler basılmıştır.

Şurada Lozan toplantısı ile ilgili haberlerin kısa, net olarak, tam profesyonel seviyede yazıldığını da vurgulamamız gerekmektedir. Örnekler:

“**Konferans'a Gidilecek.** İstanbul'dan verilen haberlere göre, Türkiye temsilcilerinin yola çıkmaları için çareler görülmüştür. Türkiye temsilcileri 20-25 kişiden oluşacak, onlar 11 Kasım'da Lozan'da bulunmaları lazım”.

* Doç. Dr., Araştırmacı-yazar, Özbekistan, tahirkahhar@mail.ru.

“**Amerika Türkiye’yi Köle Yapmak İstiyor.** Amerika hükümeti Yakın Doğu meselesinde 3 şeyin peşinde olacaktır: 1) Türkiye’de kapitulyasyonlar – imtiyâzât-i ecnebiye usulunun devam etmesi; 2) Hristiyan vatandaşların himaye edilmesi; 3) Boğazların erkli, sahihsiz olması. Bu görüşler Amerika hükümeti tarafından bildirilmiştir”.

“**İngiltere-Türkiye Görüşmesi**” haberinde “Türkiye hükümeti Lozan toplantısına Rusya, Ukrayna, Gürcistan Cumhuriyetlerinin de katılımını talep etmekte” diye yazılmıştır.

“**İzmir’den Göçürmeler**” haberi şöyledir: “İzmir’den göçürülen çeşitli millet göçmenlerinin sayısı 180 bindir. Amerika ve İngiltere gemileriyle 150 bin kişi göçürülmüştür. Onlardan 2 bin kişi İngiltere vatandaşıdır.” (1)

Gazetenin **19 Ekim** sayısında Yakın **Şark Meseleleri ve Lozan Konferansı Etrafında** başlığı altında birkaç haber basılmıştır. Birinde İngiltere’nin Fransa ile bir fikre gelinmediğine kadar toplantıya katılmayacağı bildirilmiştir. Başkasında ise, İngiltere, Fransa, İtalya’nın Kirzon, Puankara, Mussolini gibi devlet adamlarının danışmak için Paris’te toplandığı yazılmıştır.

Bulgaristan’ın Talebi haberinde, Bulgar hükümetinin yalnız Boğazlar konusunda değil, belki konferansın bütün toplantılarına katılmak isteğinde olduğu anlatılmıştır.

Türkiye’nin Talebi haberinde Ankara hükümeti tarafından Lozan Konferansı’na katılacak heyet başkanı İsmet Paşa’ya bir talepname verildiği vurgulanmaktadır, yani: “1) Türkiye milli müahadesi, Misak-i Milli’ye kabul edilsin; 2) Batı Trakya sorunu orada yaşayan insanlar tarafından hal edilsin; 3) Adalara muhtariyet verilsin; 4) Yunan hükümeti Mosul bölgesini Türkiye’ye geri versin ve altın ile altı milyar tazminat-i harbiye ödesin; 5) Suriye’nin sınırları belli olsun; 6) Türkiye’nin istiklali tanınsın; 7) Kapitülasyon imtiyazlar verilsin.”

Aynı konuyla ilgili İsmet Paşa Lozan’a Geldi haberinde Türk heyetinin Lozana ulaştığı ve konferansın 20 Kasım’da başlayacağı açıklanmıştır. (2)

Gazetenin **22 Kasım** sayısında, ilk sayfada Türklerin Zaferi başlığı altında 4 haber, 2. sayfada Yakın Şark İşleri başlıklı 5, Lozan Konferansı Etrafında başlıklı 7 haber basılmıştır.

26 Kasım sayısında **Lozan’da** başlıklı 30 haber verilmiştir. Onlar arasındaki **Lozan Konferansı Açıldı** haberinde 20 Kasım’da İtalya devlet başkanının konuşmasıyla toplantının başladığı bildirilmiştir. Sonraki haberlerde müt-

tefik devletlerin temsilcileri tarafından üç komisyon teşkil edildiği, 1) İngiltere temsilcilerinin kurulu siyasi ve harbi meseleleri, 2) Fransa temsilcilerinin kurulu iktisadi ve mali sorunları, 3) İtalya temsilcilerinin kurulu kapitülasyon, imtiyazat-i ecnebiye ve azınlıklar meselesini hal edeceği anlatılmıştır. (3)

29 Kasım ve 1 Aralık’ta yayınlanan haberlerde Rusya’sız Boğazlar meselesinin hal olmayacağı, Sırbistan hükümetinin Türkiye’nin sınırı Meriç nehri olmasını istediği, İsmet Paşa’nın Türkiye’ye 1913 yılındaki sınırların geri verilmesini talep ettiği; Yunanistan heyetinin Türkiye’ye 1915 yılındaki sınırlarının verilmesine razı olduğu gibi konular açıklanmıştır. (4)

Gazetenin **3. ve 6. Aralık** sayılarındaki konuyla ilgili haberlerde birkaç büyük karamay-neft şirketleri temsilcilerinin Lozan’a geldiği, sınır ve savaş sorunlarıyla uğraşan kurulun hiçbir şey yapamadığı, Batı Trakya’nın Yunanistan’a verilmesine ait karar çıkarıldığı, İngiltere hükümetinin Sırbistan ve Romanya’ya müracaat ederek Türkiye’ye karşı harekette bulunmalarını istediği anlatılmıştır. (5)

12 Aralık’ta Lozan konferansına ait 20’ye yakın haber basılmıştır. Onlarda petrol meselesinde tarafların kesin tartışmaya giriştiği, Sultan hükümeti borçlarını Ankara hükümetinin ve Osmanlı torpaklarındaki başka devletlerin ödeyeceğine karar verildiği, Yunanistan temsilcisi Vanızulis’in Anadolu’yu Yunan askerleri veyran ettiğine ikrar olduğu, Boğazlar konusunda müttefik devletler ve Amerika bir fikre gelemediği nedeniyle bu sorunun ertelendiği vs. meseleler ele alınmıştır.

Fitneçi Şeytan haberinde ise, İngilizlerin Müslümanlar arasında fitne ve çekişmeler çıkarmak için Panislamistler grubunu teşkillendirdiği, grubun temsilcilerinin de Lozan’a ulaştığı yazılmaktadır. “Türkistan” gazetesi bu olaya ilişkin olarak, Panislamist şebekesinin Hindistan’da kurulduğunu, onların İngiltere’den para desteği aldığını, maksatlarının Müslümanlar ve Hintlilerin arasını bozarak Türkiye’ye yardım yapmalarını engellemek olduğunu açıklamıştır. (6)

Lozan Konferansı’nda ortaya konulan bütün meseleler “Türkistan” gazetesinde bu tarzda sürekli olarak derin yansıtılmıştır. Cümleten, onun 1923 yılındaki 5. Mayıs sayısında “**İkinci Lozan**” başlığı altında 5 haber basılmıştır. Bir haberde Fransa basınının görüşleri yer almıştır, onlara göre, siyasal meselelere değil, belki iktisadi ve mali konulara değinilmesi konferans çalışmalarını engellemiştir, çünkü Türkler kendi taleplerinde ısrarla sabit kalmışlar; eğer

Türkler kararlarını değiştirmezse, İkinci Lozan toplantıları da birincisindeki gibi neticesiz olacaktır. **Azınlıklar Sorunu** haberinde Gelibolu'daki mezarlıklar, Fas, Tunus, Lübnan'daki milletler meselesini halletmek müttefik devletler komisyonuna verilmiştir. (7)

Gazetenin 1 Temmuz sayısında da “İkinci Lozan'da” başlığı altında birkaç haberler basılmıştır. Onlar arasındaki “Türkiye'nin Borçları Meselesi” haberi ilgi çekicidir. Burada Türkiye'nin borçları ve yabancı uyruklu vatandaşların sorunlarının barış antlaşmasının imzalanmasına engel olduğu, İngiliz basınına dayanan haberde ise İngiltere'nin 5 büyük şirketinin Türkiye'yle anlaşma yapamadığı, ama şimdilik gündemde olan konunun bu olmadığı, belki İngilizlerin İstanbul'u boşaltması olduğu vurgulanmaktadır. “Yeni Gün'ün Görüşü” haberinde Türk gazetesine dayanarak, eğer müttefik devletler Türkiye borçlarının faizine ait fikirlerini değiştirmezlerse, Türkiye heyetinin toplantıyı terk edeceği bildirilmiştir. (8)

Gazetenin 152, 153, 156. sayılarında da Lozan konusundaki haberler ve makaleler basılmıştır. 1923 yılı, 15 Temmuz sayısında, “İkinci Lozan'da” başlıklı haberde Lozan Konferansı'nın sona erdiği, Müttefik devletler ve Türkiye arasında Barış Anlaşması hazırlandığı ve onun bir hafta içinde imzalanacağı, Türkiye'nin borçları konusunun bu antlaşmaya alınmayacağı açıklanmıştır. (9)

İşte “Türkistan” gazetesindeki haberlerde Lozan Barış Anlaşması böyle yansıtılmıştır. Şimdi Lozan konusunun ikinci yönde, yani **makalelerde** nasıl ifade edildiğine bakalım.

Gazetenin 27 sayısından 67 sayısına kadar sayfalarında Lozan konulu yüzlerce haber ve makaleler yayınlanmıştır. Biz burada iki üç makeleyi örnek olarak tanıtmak istiyoruz. Makalelerde de savaş sonrası Türkiye, memleketin iç ve dış durumu ve Lozan toplantısı ile ilgili konular işlenmiştir. Mesela, “Türkiye'nin Zaferi ve Onun Beynelmilel Önemi”(1922 y. №5, 22 Eylül, s.2-3), “Boğazlar Meselesi”(№10, № 20 ve s.), “Zafer ve Yine Zafer”(1922, sayı 9, 1 Ekim), “Türk Ordusunun Son Zafer ile İlgili Halkın Büyük Gösterileri”(1922 y. 22 Ekim №13), “Lozan ve İstanbul Hükümeti”(1922 y. 24 Kasım, №28), “Lozan Mozan'dan Yarar Yok”(1923 y. №40), “Lozan Toplantıları Türkler'e Neler Verdi”(1923 y. №58) başlıklı makaleleri gösterebiliriz.

12, 13, 14. sayılarında basılan “**Türk Ordusunun Son Zamanlardaki Zaferleri Dolayısıyla Büyük Gösteriler**” başlıklı üç makalede ise Taşkent'in Eski Cova meydanında binlerce Taşkentlinin iki gün boyunca büyük nüma-

yiş düzenledikleri, Türkiye’nin kahraman ordusuna, ordunun Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa’ya, Türk halkına övgüler yağdırdığı, bu zaferin önemi anlatılmıştır. Bu ve benzeri gibi makaleler ve haberlerden Türkiye’deki, dünyadaki vaziyet, özellikle Lozan’a bağlı olayların Türkistan halkı tarafından iyice öğrenildiği belli olmaktadır.

Lozan toplantısı başlarken, “Türkistan” gazetesi her bir sayısında “Lozan’daki Vaziyet” başlığı altında onlarca haber, bir iki makele yayınlıyarak konuya geniş yer ayırmıştır.

Ali İsmailzade’nin “Lozan Konferansı ve İstanbul Hükümeti” makalesi şöyle başlıyor: “İnkılâpçı Anadolu’nun kahraman Türk ordusunun savaşta kazandığı zaferlerini hazım edemeyen haris Avrupa emperyalistleri, herhangi bir yolla olsun, siyaset meydanında bir şeyler kazanmak için ellerinden gelen hileleri kullanmaktadır. Son zamanlarda Avrupa, özellikle İngiliz basınında gerçekte olmayan bir İstanbul hükümeti hakkında safsatalar görülmektedir. Kurnaz İngiltere diplomatları Türkiye milletinin ölüm-kalım meselesiyle oynatılacak Lozan Konferansı’nda Anadolu köylülerinin gözlerini boyamak, galip, kahraman inkılâpçı Ankara hükümetine karşı provakasyon yapmak için, Türk milletinin mukadderatını Batı lordlarına satan hain Tevfik Paşa ve ona benzer kişileri İstanbul hükümetinin temsilcisi sıfatı ile toplantıya davet edip, bulanık suda balık avlamak istedikleri açığa çıktı.” (24 Kasım, 1 s.). Makalede bu konudaki sorunların Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde şiddetle tartışıldığı, 70’e yakın konuşmacının her birinin, bu Doğu soyguncularının sonraki siyaseti olduğunu söyledikleri, özellikle İsmet Paşa’nın: “İstanbul hükümetini toplantıya davet etmek Doğu’nun sıradaki hilesidir ve buradaki amaç Sulh Konferansı’nı bozmaktır. O halde biz yine silaha sarılmak, kutsal varlıklarımızı korumak, sorunu silahla halletmek zorundayız” dediği belirtilmektedir. “Bu kadar tartışma ve müzakerelerden sonra mebuslar TBMM’de, gerçekten İstanbul hükümetinin olmadığına ve kendini olmayan bir hükümetin temsilcisi zanneden hain Tevfik Paşa’ları mahkemeye vermeye karar çıkardılar” diye yazıyor Ali İsmailzade. (10)

İsmailzade’nin yukarıdaki makalesinden iki gün sonra **Abdulhamit Süleyman(Çolpan)**’ın “**Yakın Doğu Konferansı’nda**” makalesi basılmıştır. Yazar sözüne İsviçre’nin Lozan şehrinde açılan Yakın Doğu Konferansı hakkındaki haberlerden başlıyor. İsmet Paşa’nın Puankara ile (Poincare) görüşmek için Paris’e gittiğini, Sırbistan, Bulgaristan ve Mısır temsilcilerinin Lozan sarayına ulaştıklarını bildirdikten sonra: “Konferansın amacı Doğu sorununu halletmektir. Doğu sorunu denildiğinde önceleri geniş kapsamlı, çok büyük bir

mesele anlaşılırdı. Arabistan, Mısır, El-Cezire vilâyetleri ve Arz-ı mukaddes (Filistin –T.K.) ülkesi de dâhil olurdu, Arap, Türk, Kürt, Yahudi gibi birkaç milletin kaderi de araya atılırdı. Şimdi o ülke ve milletlerin kismetleri Doğu'nun aç soyguncuları arasında hazmedilmekte... Şimdi Yakın Doğu sorunu büyük bir mesele değil, küçük, ama ağır bir Yakın Doğu, daha da doğrusu, Türkiye meselesidir... Bu sorun hallolmuştu sanki, yani inkılâpçı Türkiye'nin batur ordusu süngüleriyle halledilmişti... Türkiye'nin istiklali tümüyle tasdik edilmesi gerekirdi. Ama Avrupa emperyalistleri, özellikle Doğu'nun eski düşmanı İngiltere bunu istemez. O, Türkiye'yi, Türk halkını hayvan gibi hor görmek, bu şekilde davranmak ister... Lozan Konferansı başkanları 3 devlet temsilcisinden oluşacaktır. Ama bu 3 devlet arasında savaşta yenen Türkiye yok. Bunu düşünen kimsede yok gibi görünüyor. İşte yenilenler Türkiye'nin yenmesini zafer diye saymak istemiyorlar, onun zaferinden onun için bir fayda çıkmasına karşı çaba gösteriyorlar..." (11)

Fatih Süleymanov'un "**Lozan Konferansı Türkler'e Ne Kazandırdı**" adlı makalesinde Lozan Konferansı'nın 3 haftaya kapatıldığı, müttefikler tarafından hazırlanan Sulh şartları projesinin Türkiye heyetine sunulduğu, ama cevap alınmadığı, İsmet Paşa'nın Ankara'ya gittiği anlatılmaktadır. Yazar, "bu şartları Türkiye temsilcileri hiçbir zaman kabul etmez, çünkü projede Türkiye'nin talepleri yansımamıştır", diyor ve okurlara Türkiye'nin taleplerini açıklıyor. "Boğazlar meselesine bakalım: Boğazlar müttefiklerin elinde dururken, Türkiye'nin bağımsız bir hükümet olarak yaşamasına bir teminat kalmayacak" diye altını çiziyor. F. Süleymanov kendi görüşlerini şöyle noktalamaktadır: "Sulh şartları projesindeki bütün maddelerin Türkiye'ye karşı, onun bağımsızlığına zıt olduğu ispatlandı. Lozan Yakın Doğu sorununu halledemedi..." (12)

Lozan Konferansı'nın sonra devam ettiğini ve Barış Anlaşması'nın imzalandığını biliyoruz. Neticeler de ortada. Lozan toplantısı devam ederken, Özbek basınının her gün bu konuda haberler ve makaleler yayınladığını, şairler şiirler yazdığını, halk Türkiye için yardım topladığını, Türk kahraman ordusunun zaferi dolayısıyla gösteriler düzenlendiği de... Bunlar Türkistanlıların, bilhassa Özbeklerin Türkiye'ye olan büyük ilgisinin, sevgisinin tarihi ispatıdır.

Şimdi "Türkistan" gazetesinde yayımlanan Türkiye ve Lozan konusundaki **şiirler** hakkında söylemek isteriz.

Bu neşir ilk sayısından başlayarak Türkiye’deki olayları her gün, sayfa sayfa olarak Türkistan halkına anlatmaya çaba göstermiştir. Baş konular – çöken, bölünen Osmanlı İmparatorluğu yerinde hür bir Türk devletinin kendi varlığını sürdürebilmesi, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk halkının Avrupa sömürgecilerine, onların baskısına karşı mücadelesidir. Büyük milliyetçi şair Çolpan’ın Tufan şiiri aynı konudadır ve o gazetenin 1. sayısında yayınlanmıştır. İstanbul’un yüreği sayılan Boğazlar konusunda da **Çolpan “Boğazlar Meselesi”** şiirini gazetede yayınlattığı, bir parça:

...Üyalmasdan başkalarının “boğâz”ıga çang sâlib,
Hiyle bilen, mekir bilen ege bolıb turıbsız.
Alcazira, Arabistan, Eran ve Hint kozgâlib,
“Yâ istklâl, yâ ölüm!” deb çıksa, nima kılursız?.. (13)

(Utanmadan başkalarının boğazını boğuyorsunuz. Hile ile Boğazlar’a hükmetiyorsunuz. Eğer Alcezire, Arabistan, İran ve Hindistan müslümanları “Ya istiklal, ya ölüm” diye çıkarsalar, ne yapacaksınız?)

Öğrendiğimize göre, o yıllarda **Türkiye** ve Lozan Konferansıyla ilgili en çok makale ve şiir yazar Türkistan’ın ünlü, kahraman ve şehit şairi Abdulhamit Süleyman Çolpan’dır.

Üzüntü şiirinde Çolpan şöyle yazmaktadır: “Yunanlılar Anadolu toprağında gezerken, onlar için müttefikler “Çok iyi” sayılırdı. Şimdi ise, Mustafa Kemal yanlıları onları kovarak ezerken, “İyiler”in kötülüğünü anladılar... Bunu geç anlayan Yunanlılar şimdi üzülmedirler” diye şair Türkiye ve Yunanistan’la ilgili görüşlerini açıklamaktadır. (14)

Çolpan’ın İstiklal şiiri İngiliz Kurzon (Curzon)’un “Türkiye’ye biz istiklal veririz” fikrine yanıt olarak yazılmıştır. Çünkü gazetede makalelerde vurgulandığına göre, İzmir Türklere verilecek, Türkiye hür olacak, ama İstanbul İngiltere hükümeti gözetimindeki bağımsız şehir olarak Türklere alınacak vs. Lozan Konferansı ve o meydana at oynatanlardan biri, İngiltere temsilcisi Lord Kurzon’un Türkiye aleyhindeki çalışmaları gazetede yayınlanan haberlerde, maktelelerde ve şiirlerde de Türkistan halkına anlatılmıştır. Çolpan’ın “İstiklal” şiiri bu bakımdan çok önemlidir. Şiir Kalender takma adıyla yayınlanmıştır.

İSTİKLÂL

“Türkiye’ye biz istiklâl verimiz”.

Kurzon

İstiklâli Kurzon Bey dağıtıyor kolayca,
 Ama her kim bilmelidir, o nasıl bir istiklâl!
 O şöyle bir istiklâlki, Türkiye’ye verilmiş,
 Onu alan Türkiye’yi, görüyoruz, hür olmuş:
 Bak, başkenti İstanbul’u doldurmuştur İngiliz,
 Türk halkından o yerlerde kalmamıştır hiç bir iz!..
 Sultan’ın kukla edip oturturup koymuşlar,
 Kanatını kırmışlar da tüylerini yoldular,
 Her hareket, adımına bekçiler de koymuşlar;
 Biraz hür düşünenin gözlerini oymuşlar...
 Başlarında oynar Batu – “medeniyet” sopası,
 En kutsal yerlerinde namahremler ayağı!..

Yad Yunan’ı kudurtup, Türk’e karşı salmışlar.
 Kızlarının iffetini, namusunu almışlar,
 Anadolu baştan başa yağmalanmış, yakılmış,
 Türk yurdunda Türkler için hiç hak-hukuk kalmamış!
 Türk yurdunu Türk’ten korumak İngilizler elinde,
 Makineli tüfek, top istiklâlin yolunda...

O nasıl bir istiklâldir, Kurzon Bey, biz biliriz
 Alacak bir ahmak çıksa, kolay verebilirsiniz! (15)

Çolpan’ın **Lozan** başlıklı şiiri de Türkiye ve onun istiklali Türkistanlıları, Özbekleri yakından ilgilendirdiğini gösteren eserdir. Şiirde: “Marmara kıyısında kalabalık, asi fırtına kudurmaktadır. Bizans duvarları yerinden oynadı. Köleler istiklal istemektedir. Taçlılar, hükümdarlar sıkılmaktadır. Saraylar,

saltanatlar yıkılmaktadır. Lozan... Güzel saray. Asabi yüzler. Kanhor gözler. Doğulu da insan mı”, diyen sözler. Maksatları Doğu’yu talamak, insanlarına zincir ve kansız kefen hazırlamak. Bütün Şark’ta fırtına koptuğu zaman, zincirini kalınlaştıracak Lozan-Mozan” diye Avrupalıların gerçek yüzünü şair Türkistanlılara anlatmaktadır. Şiirin Özbekçe’si:

Marmara boylarıda şâvkın-surân,
Cânlanıb, kuturmâkda âsiy borân,
Vizanta devarları silkinmakda,
Bandılar azadlıkka intilmekda.
Tacdarlar, hükmdarlar sıkılmakda.
Saraylar, saltanatlar yıkılmakda,
Suvsagan kılıçlarning şakırlaşi,
Toplarning taşga tegib takırlaşi.
Kullikka isyan kılğan batır koşun,
Miltıklar, toplar bilan oynar oyun...
Koşunning arkasıda isyançi halk,
Arslanday bökirmekda: “Ölim ya hak!”

Suv içar... gözal Lozan... gözal saray...
Muhtaşam imaratlar... ziynatlik cay...
Tramvay... ot-araba... üçar atlar...
Baronlar... hocayınlar... uluğ zatlar...
Talablar... maslahatlar... gaplar-sözlar...
Asabiy yüzlar bilan kanhor közlar...
“Şarklık ham adammı?” - degan karaş,
Maksadlar, vazifalar – Şarknı talaş...
Aytsalar: şarklık üçün fakat kışan,
Kışanning naticasi: kansız kafan...

Tursa butun Şarkda asiy boran,
Kışanni kalınlatar Lozan-mozan!..

Türkçe'si:

Marmara kıyılarında gürültü.
Kuduruyor canlanan asi boran.
Bizans duvarları silkinmekte,
Köleler hürriyet peşinde atılmakta,
Tacdarlar, hükümdarlar sıkılmakta,
Saraylar, saltanatlar yıkılmakta;

Susamış kılıçların şakırtısı,
Topların gümbürtüsü, takırtısı,
Köleliğe isyan eden batur ordu,
Tüfekler, toplar ile oynar oyun...
Ordunun arkasında baş kaldıran halk,
Aslan gibi ötür: "Ölüm ya hak!"

Su içer... güzel Lozan... güzel saray...
Muhteşem binalar... süslü yerler...
Tramvay, ot-araba... uçucu atlar...
Baronlar... Patronlar... Büyük zatlar...
Talepler... Tavsiyeler... yüksüz sözler...
Asabi yüzler ve aç, hunhar gözler...

Doğulu da adam mı? – gibi hor görmek.
Amaçları, görevleri – Doğu'yu talanlamak...
Bağırırlar: Doğulu için fakat zincir!..
Zincirin devamı – kansız kefenler...

Bütün Doğu’da kalkıyorsa asi boran,

Zinciri kalınlaştırır Lozan-mozan!.. (16)

Çolpan Lozan Konferansı’na olan itimatsızlığı ve protestosunu şiirinde “Lozan-mozan” ifadesi ile bildirmiştir. Bu ifade sonra basında, edebiyatta yaygınlaşmıştır. Mesela, bu şiir basıldıktan yedi gün sonra gazetenin geçici Başyazarı **Abdulhay’ın “Lozan-Mozan’dan Fayda Yok”** denilen makalesi 1. sayfada yayınlanmıştır. Yazar Türkiye’nin Dünya savaşından sonraki vaziyetini, hunhar emperyalistlere karşı mücadelesi ve bu ortamda onun Sovyet Rusyasıyla ilişkilerinin önemini, Lozan Konferansı’na Türkiye tarafından 3 talep sunulduğunu belirtiyor: “1)Trakya ülkesinin Edirne de dâhil olduğu halde, Meriç nehrine kadar geri verilmesi; 2) Batı Trakya’da ise kararın çoğunluğun hür görüşüne bırakılması; 3) 1453’ten beri Türkiye’nin elinde olan İstanbul ve ona bağlı Boğazların tümüyle Türkiye’ye teslim edilmesi.» Makalede müttefiklerin Boğazların hiç bir devlete verilmemesini talep ettikleri, Türkiye dostu olan Sovyetler Rusyasının ise Boğazlar Türkiye’ye verilmesi taraftarı olduğu vurgulanmaktadır. Ama Lozan’da Trakya sorunu tartışılırken, Batı Trakya halkının Yunanlılara karşı ayaklandığı ve orada Türk hükümeti kurulduğu, Yunan ordularıyla olan savaşın devam ettiğini de açıklarken, yazar şöyle diyor: “Bunlardan açık-seçik bilinmektedir ki, konferansın tartışmaları ve görüşmelerinden, söz ve kararlarından fayda çıkmaz. Kararı yararlı olmayan bir konferansın kendisi de yararlı olamaz” derken, müellifin o dönemin olaylarını bir Türkistanlı aydın olarak doğru anladığını ve makalesinde de gerçekleri yansıttığını görmekteyiz. (17)

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, yani, yukarıda gördüğümüz gibi, Türkiye ve Lozan konusunu “Türkistan” gazetesi hem haberler ve makalelerde, hem şiirlerde derin anlatmaya büyük çaba göstermiştir. Gazetede yazılardan o kanlı, feci ve kahramanlıklar dolu savaş yıllarında Türkistanlı aydınlar, gazeteciler, şairlerin kalbinin Türkiyelilerin kalbi ile beraber çarptığını hissetmekteyiz. Bu Türk dünyasının o yıllarda da manen bir bütün olduğunu anımsatmaktadır. Konunun bugünlerde de ele alınması Türkiye’nin, Türk dünyasının tarihi olaylardan ibret alarak çağdaş yaşamını başarı ile sürdürmesine, yarına büyük ülkü, inanç ve kudretle adım atmasına yol gösterecektir, diye düşünüyoruz.

KAYNAK

1. **TÜRKİSTÂN gazetesi**, Taşkent, 1922 yılı 12 Ekim, sayı 13.
2. A. g. g. 1922 y. 19 Kasım, 1341 hicri 29 Rebiyülevvel, sayı 26, s.2.
3. A. g. g. 1922 y. 26 Kasım, sayı 29, s.2.
4. A. g. g. 1922 y. 29 Kasım, sayı 29, s.2; 1 Aralık, sayı 31, s.2.
5. A. g. g. 1922 y. 3 Aralık, sayı 32, s.1; 6 Aralık, sayı 33, s.1-2.
6. A. g. g. 1922 y. 12 Aralık, sayı 35, s.2.
7. A. g. g. 1923 y. 5 Mayıs, sayı 123, s. 2.
8. A. g. g. 1923 y. 1 Temmuz, sayı 151, s.1.
9. A. g. g. 1923 y. 15 Temmuz, sayı 157, s.1.
10. A. g. g. 1922 y. 24 Kasım, sayı 28, s. 1.
11. A. g. g. 1922 y. 26 Kasım, sayı 29, s.1.
12. A. g. g. 1923 y. 8 Şubat, sayı 58, s.1.
13. A. g. g. 1922 y. 5 Ekim.
14. A. g. g. 1922 y. 12 Ekim, sayı 13, s.3.
15. A. g. g. 1922 y. 1 Aralık, s.3.
16. A. g. g. 1922 y. 16 Aralık, sayı 32, s.3.
17. A. g. g. 1922 y. 23 Aralık, sayı 40, s.1.

**LOZAN ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASININ
MUHALİF İSTANBUL BASININA YANSIMASI:
TANİN GAZETESİ ÖRNEĞİ**

Seydi Vakkas TOPRAK*

Özet

Lozan Antlaşması müzakereleri devam ederken Türkiye basınında müzakerelerle ilgili yoğun tartışmalar devam etmekteydi. Genel olarak İstanbul basını müzakereler aleyhinde yayın yaparken Ankara basını müzakereleri destekler mahiyette yayın yapmaktaydı.

Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra ise lehteki yayınlar artarak devam ederken aleyhteki yayınlar eleştirilerinin dozunu azaltmışlardır. Bu süreçte incelediğimiz Tanin Gazetesi, Türkiye'nin bağımsızlığını sağlayan Lozan Antlaşması'nın önemini kabul ederken nüfus mübadelesi, Musul Meselesi, savaş tazminatı ve sınırlar gibi muallâkta kalan konularda eleştirilerini devam ettirmiştir.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması, TBMM'de onaylanması ve uygulanması sürecini günü gününe takip eden Tanin, yabancı basından yaptığı alıntılarla antlaşmanın Avrupa'daki yankılarını da Türkiye kamuoyuna duyurmuştur. Özellikle iktisadî nüfuz bölgeleri gibi Avrupa gazetelerinde Türkiye aleyhinde çıkan yayınları aktararak Türkiye'nin tam bağımsızlığına dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tanin Gazetesi, nüfus mübadelesi, Lozan Antlaşması'nın onaylanması, savaş esirleri, Musul petroleri, Osmanlı dış borçları, işgal altındaki yerlerin tahliyesi.

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi seyditoprak@gmail.com

Abstract

While Lausanne treaty negotiations were going on, in Turkish press intense discussions were being done. Istanbul press was, in general, publishing against the negotiations and on the other hand Ankara press was publishing in favour of the treaty.

After The Lausanne Treaty was signed the publishing in favour of the treaty increased and the ones publishing against it decreased the amount of critiques. Tanin journal which we searched to understand this period approves the importance of the Lausanne Treaty providing the independence of Turkey, but still continues its critiques about the pending subjects like population exchange, Mosul issue, war compensation and borders.

Tanin Journal which follows the signing of Lausanne Treaty, the confirmation of it in the parliament and carrying out process day by day announces the reflection of the treaty in Europe to Turkish public opinion by the way of giving excerpts from the foreign press. Especially citing the articles like *Economical domains* published against the Turkey in the European journals it points out the exact independence of Turkey.

Key Words: Tanin Newspaper, The population Exchange, Approving of the Treaty of Lausanne, prisoners of war, Mosul oil, Ottoman foreign debt, the evacuation of occupied places.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan barış antlaşmalarının sonuncusu Lozan Antlaşması'dır. Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan devletler ile Türkiye arasında yürütülen Lozan Antlaşması müzakereleri, iki devrede tamamlanmıştır. Müzakerelerin birinci devresi oldukça çetin geçmiş ve bir netice elde edilmeden tıkanmıştır. İlk müzakere devresinde, gerek TBMM'de, gerekse basında, müzakere sürecine yönelik oldukça sert tartışmalar yaşanmış, ağır eleştiriler yapılmıştır.

İlk müzakere devresinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, TBMM seçim kararı alarak dağılmıştır. Lozan'da yeniden başlayan barış konferansının ikinci devre çalışmaları sırasında Türkiye'de meclis toplantı halinde değildi. Dolayısıyla meclisteki olası eleştirilerin önüne geçilmişti. Ancak basında yoğun eleştiriler devam etmekteydi. Lozan Konferansı sırasında, İstanbul basınının önemli bir kısmı, Ankara Hükümeti'ne karşı olmaları nedeniyle müzakereler aleyhinde, Ankara basını ise, müzakereleri destekler mahiyette yayın

yapmıştır. Lozan Konferansı müzakereleri ve Lozan Antlaşması hakkında çok sayıda bilimsel çalışma mevcuttur. Özellikle bu süreçte basın faaliyetleriyle ilgili çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Ancak Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, muhalif basının takındığı tavır ve muhalefetini ne şekilde devam ettirdiğiyle ilgili çalışmalar oldukça azdır.

Bu çalışma, Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve TBMM'de onaylanması sürecindeki muhalif İstanbul basınının tavrını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma yöntemi olarak gazete taraması seçilmiştir. Bu süreçte gazetelerde çok sayıda yazı, haber ve yabancı gazetelerden alıntı yazı tespit edildiğinden Tanin gazetesi temel kaynak olarak seçilmiştir. Ankara'ya muhalif olan Hüseyin Cahit'in başyazarlığını yaptığı Tanin Gazetesi'nin, Lozan Antlaşması'nın imzalanması, TBMM'de onaylanması ve işgal altındaki Türkiye topraklarının tahliyesi sürecinde yayınlanan sayıları taranmıştır.

Lozan Antlaşması'nın İmzalanmasının Tanin Gazetesi'nde Yankıları

Tanin başyazarı Hüseyin Cahit, Lozan'ın imzalanmasından sonra muhalefetini açıktan sürdürmeyerek eleştirilerini üstü kapalı olarak dile getirmiştir. Lozan'ı genel olarak önemli bulmakla beraber, Musul ve sınırlar gibi meselelerde eleştirmekten geri durmamıştır. Lozan'ın imzalandığı günkü yazısında, bu antlaşmayı bir milletin tarihinde ender görülebilecek olaylardan biri saymaktadır. Lozan'ı, Sevr Antlaşması'nı ortadan kaldırdığı, Batı'nın Doğu'ya karşı beslediği üstünlük duygusunu yıkarak, Türkleri ve Müslümanları Avrupalılarla eşit seviyeye getirdiği için Doğu-Batı ilişkilerinde iyi bir başlangıç olarak kabul etmektedir.

Başyazar, Musul meselesinde benimsenen hakeme başvurma usulünün ihtilafların sulh yoluyla çözüleceğine işaret ettiğini, ancak Musul meselesinin Türkiye'nin çıkarlarını gözetecek bir çözüme kavuşmaması halinde, Türkiye-İngiltere ilişkilerinde bir problem olarak kalacağını belirtir. Ayrıca İngiltere'nin Irak'ta Türkiye'nin etrafını bir Kürdistan çemberiyle kuşatma ihtimaline dikkat çeker.

Birinci Meclis ve İkinci Meclis'i karşılaştıran başyazar, vatan müdafası etrafında birleşen, her kesimden insanların katıldığı bir kurul olan Birinci Meclis'i överken, sadece Müdafaa-i Hukuk üyelerinden oluşan, tek tip bir kurul olan İkinci Meclis'i ise eleştirir.

Hüseyin Cahit, zorluklarla başlayan barış devresinin halka sevinç getirmediğini dile getirerek, barışın yaraları tedavi edeceğini ancak etkisini görmek için bir müddet beklemek gerektiğini söyler. Her şeyin düzeleceğine inanmanın doğru olmadığını, büyük sıkıntılardan sonra devlet mekanizmasını tümüyle değiştirmenin zor olduğunu ifade eder. Ticaretin gelişmesi, sermaye birikimi ve diğer faaliyet sahalarının gelişmesinin birdenbire olmayacağını, bunun için doğal hayatın, sükûnetin, nizamın, emniyetin ve güvenin yeniden kurulması gerektiğini belirtir.

Başyazar, ekonomi alanında, daha önceleri barış ihtimali olduğunda bile faizlerin düşerek piyasaların olumlu yanıt verdiğini, ancak Lozan Antlaşması imzalandığı halde faizlerin düşmediğini ve piyasaların düzelmediğini belirterek eleştirilerini sürdürür.

Lozan Antlaşması'nın TBMM'deki müzakereleriyle ilgili olarak, mecliste muhalefet olmadığı için antlaşmanın hiç itiraza uğramadan kabul edilmesini bekleyen Hüseyin Cahit, bu antlaşmanın lehinde de aleyhinde de pek çok söz söylenebilecek çok önemli siyasi bir belge olduğunu söyler. Bu barışın, büyük ihtilaflara sebep olabilecek güney sınırları, Batı Trakya, Ege adaları ve Musul gibi bazı meseleleri muallâkta bıraktığını ifade ederken, Lozan'daki murahasaları itham etmenin doğru olmadığını dile getirir. Ona göre, Lozan Antlaşması'nda aranacak nokta hür ve bağımsız bir Türkiye temin edip etmediğidir. Eğer bunu sağlayamamış olsaydı, birkaç mebus yerine bütün meclis ret yönünde görüş beyan ederdi. Bağımsız Türkiye'nin temelini atan Lozan Antlaşması'nı bazı noksanlıklarından dolayı reddetmek doğru değildir.

Hüseyin Cahit, Avrupalıların Anadolu'da oluşturmaya çalıştığı iktisadî nüfuz bölgeleri konusunu gündeme getirerek, barış devresinde Avrupalılara güvenilip güvenilemeyeceğini tartışmaktadır. Ancak, Avrupalıların Türkiye topraklarında talep ettiği imtiyazlar, Lozan Antlaşması ile sona ermiş, Türkiye tam bağımsız bir devlet olarak yabancıların siyasi ve iktisadî ayrıcalıklarından kurtulmuştur. Bazı işaretler İngiltere, Fransa ve İtalya'nın, San Remo'da, görüşmelerinde, Türkiye'yi nüfuz bölgelerine ayırdıkları gibi, arzularının olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin böyle niyetleri kabul etmesi mümkün değildir.

Tanin, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olan İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Anadolu'da nüfuz bölgeleri oluşturmak amacıyla antlaşma yaptıkları yolundaki haberlerin yalanlandığını yazmıştır.

Tanin yazarlarından İsmail Müştak, savaş ve barış dönemini ele alırken Lozan Antlaşması ile Türkiye'nin medeni milletler arasına girdiğini söyler. Çetin, puslu, uzak ve tehlikeli bir yol olan barışın, tılsımlı bir hazine olduğunu, bunun için sebat, azim ve metanetle çalışarak akıl ve tedbirin elden bırakılmamasını tavsiye eder. Barış devresinde yapılacakları kendi mesleği olan gazetecilikten yola çıkarak ele alır ve nasıl ki, savaşta düşmanla karşılaşan bir askerın tartışmaya girmeye hakkı yok ise, basının da ortak hedeflerden uzak kalmaya hakkının olmadığını söyler. Savaş zamanında imtiyaz ve hürriyetlerinden birçoğunu bırakan basın, barış devresinde bütün hak ve görevlerini yeniden elde ettiğini belirtir. Bu devrede, basın hakikatten başka bir şeye boyun eğmemesi, kalemini riya ve dalkavukluğa feda etmemesi gerektiğini ifade eder.

Tanin muhabirlerinden Tuğrul, mübadeleyi dile getirerek, faydalı sonuçlar alınabilmesi için bilimsel yöntemlerle hareket edilmesi gerektiğini, muhacirleri iskân konusunun medeni memleketlerde bir ilim, iktisat ve maliye meselesi olduğunu belirtir. Göçmenlerin iktisadî olarak kendilerini geçindirebilecekleri yerlere yerleştirilmesi gerekir. Ona göre imar ve iskân işlerinin amacı ortak bir kültür oluşturmak olduğu için, Anadolu'ya gelecek herkesin Türk kültürüne uymayı kabul etmesinin şarttır.

Tuğrul, yeni meclisin açılışı dolayısıyla mebusların fikirlerini de sormuştur. Mebuslar, Birinci Meclis'in görevini yaparak memleketi düşmandan kurtardığını, İkinci Meclis'in ise memleketi bilimsel, sosyal ve ekonomik yönden ihya edeceğini söylemişlerdir.

Lozan müşavirlerinden Zekayi Bey, Lozan'la ilgili Tuğrul'a verdiği beyanatta; ekonomik gelişmesine engel hiçbir sorunu kalmayan Türkiye'nin, dünya nazarında tam bağımsız bir devlet olarak meydana çıktığını belirtmiştir.

Tanin muhabiri Münir Müeyyed imzalı bir haber, Mübadele Komisyonu'nun çalışmaya başladığında, hükümetin vereceği mübadele tahsisatının mecliste tartışmalara neden olacağını bildirilmektedir. İsmet Paşa'nın, mecliste görüşülmeye başlanacak olan Lozan Antlaşması hakkında bilgi verdiği Halk Fırkası mebusları, antlaşmayı kabul etme taraftarıdır. Bazı mebuslar sınırlar hakkında itirazlarını dile getirecekler ise de, antlaşma mecliste ittifakla kabul edilecektir.

Lozan Antlaşması'nın TBMM'de görüşülmeye başlandığını haber veren Münir Müeyyed, antlaşma aleyhine konuşan mebusların güney sınırları,

Misak-ı Milli, Antakya, İskenderun ve Musul'un sınırlar dışında kalmasını eleştirdiklerini yazar. Yine, Edirne'nin yaşaması için yeteri kadar arazi elde tutulmadığı, Yunanistan'dan alınacak savaş tazminatından vazgeçilmesi, Batı Trakya ile Ege adalarının Yunanistan'a verilmesini ileri süren mebusların yaptığı sert konuşmalardan kesitler vermektedir.

Münir Müeyyed, İstanbul'un tahliyesi tamamlandıktan sonra, meclisin bir hafta tatil edileceği, Mustafa Kemal Paşa ve mebusların İstanbul'a gelerek, TBMM'nin İstanbul'da birkaç toplantı yapacağı şeklinde bir haber yayınlamıştır. Ancak bu haber asılsız çıkmıştır.

Lozan Antlaşması'nın onaylandığı günün ertesinde Tanin Başyazarı Hüseyin Cahit'in yazısının barışla değil de kumarla ilgili olması şaşırtıcıdır.

İsmet Paşa'nın verdiği bir teminattan bahseden Venizelos'un, Yunanistan ve Türkiye'nin eski düşmanlıkları unutarak iyi ilişkiler kuracağını söylediği şeklinde bir haber Tanin'de yayınlanmıştır. Ancak bu teminatın ne olduğu konusunda gazete herhangi bir bilgi vermemektedir.

Gazete, Lozan Antlaşması'nın imzalandığı salonu ve salondaki protokolü geniş şekilde tasvir etmektedir. İsviçre Cumhurbaşkanı başkanlığında düzenlenecek olan imza törenini tüm ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

İmza töreninden sonra, İsmet Paşa'nın uçakla Bern'e giderek İsviçre Cumhurbaşkanı ile görüştüğü ve bir ticaret antlaşması yapmak üzere anlaştığı gazetede yer almaktadır. Tanin, İsmet Paşa'nın vakit geçirmeden İstanbul'a geleceği ve kısa bir süre kaldıktan sonra Ankara'ya gideceği haberini vermektedir. Yine, Ankara Hükümeti'nin Lozan Antlaşması'nın imzalandığını resmi bir tebliğle ilan ettiği ve murahaslar heyetinin bir İtalyan savaş gemisiyle döneceğiyle ilgili haberler gazete sayfalarında yer almaktadır.

Lozan Antlaşması anısına üzerinde harap bir kasaba, yıkık bir köprü ve kenarında Gazi Paşa'nın üniformalı bir resminin olduğu pulların bastırıldığı, basılmakta olan Lozan Antlaşması nüshalarının antlaşma TBMM'de tasdik edilmeden önce hiçbir kimseye verilmeyeceği, Yabancı okullarda Türkçe, Tarih ve Coğrafya derslerinin Türk öğretmenler tarafından okutulması kararı ve meclisin yapacağı ilk işin Ankara'nın başkent olmasını kararlaştırmak olduğu gibi haberleri Tanin'de yayınlanmıştır.

Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat, Tanin'e gönderdiği mektupta; Lozan Antlaşması'nı överek aynı başarının memleket idaresinde de gösteril-

mesi gerektiğini belirtir. O sırada istifa etmiş olan Başvekil Rauf Bey'in istifasının TBMM tarafından kabul edilmemesini ister. Çünkü savaş kazanmaktan daha zor olan memleket idaresinde doğru özlü ve işinde ehliyetli insanlara ihtiyaç vardır. Ancak pek çok kişi gerçeği gördüğü halde kişisel çıkarları için zamanın şartlarına göre fikirlerini değiştirmekte ve olduğundan farklı görünmektedir. Böyle insanlardan memlekete fayda gelmeyecektir.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması üzerine tüm yurttaki yapılan kutlamalara Tanin geniş yer ayırmıştır. Kutlamalar sırasında, İstanbul'un çeşitli yerlerinde yüz bir pare top atışı yapılmış, limanda bulunan bütün ticaret gemileri yarım saat boyunca aralıksız düdüklü çalmışlardır. Halk, yurdun her yerinde coşkulu kutlamalar yapmıştır. Ankara, Bursa, İzmir, Adana, Zonguldak, Elmalı, Kars, Van ve Edirne'de Lozan'ın imzalanmasından dolayı sevinç gösterileri yapılmıştır.

Başvekil Rauf Bey, İstanbul Şehremaneti'ne bir kutlama mesajı göndermiştir. İstanbul Barosu bir heyet göndererek İsmet Paşa'yı ve Lozan barışını tebrik etmiştir. Müttefiklerin generalleri hükümetleri adına Lozan'ın imzalanmasından dolayı TBMM'yi resmen tebrik ederek İsmet Paşa hakkında övgülerde bulunmuşlardır.

İstanbul'da oturan Azerbaycanlılar ile Mısır ve Finlandiya Müslümanları İsmet Paşa'ya tebrik telgrafları göndermişlerdir. Moskova'daki iki camide Türkiye'nin kazandığı başarı ve imzaladığı barış için dua edilmiş ve sevinç gözyaşları dökülmüştür. Münih'te bulunan Türkler kutlamalar yapmışlar, buradaki Türk Talebe Cemiyeti'nin hazırladığı münasebet büyük ilgi görmüştür.

Darülfünun hocaları toplanarak, Lozan barışı dolayısıyla İsmet Paşa ve Ankara'ya teşekkür telgrafı gönderilmesi, Darülfünun'da şehitler için belli zamanlarda anma günleri düzenlenmesi ve antlaşmanın TBMM'de onaylandığı günün Darülfünun için özel gün olması kararı almışlardır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması münasebetiyle Rumlar, Ermeniler ve Süryaniler Patrikhanelerinde ruhani ayinler düzenleyerek dua etmişlerdir. Rum Patrikhanesi temsilcileri İstanbul valisini ziyaret ederek tebriklerini sunmuş, Kayseri Metropoliti TBMM'ye telgraf göndererek Lozan Antlaşması'nın imzalanmasını tebrik etmiş, Patrikhane'de toplanan Sen Sinod Meclisi, Lozan kararları hakkında Ankara Hükümeti'ne yazılı başvuru yaparak İsmet Paşa İstanbul'a geldiğinde görüşme kararı almıştır. Lozan Antlaşması karşısında Fener Rum Patrikhanesi'nin yeni vaziyetinin tespiti için Patrikhane'de ku-

ruhan komisyon Lozan Antlaşması'nın metni üzerinde çalışmış ve bir rapor hazırlamıştır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra İsmet Paşa'nın ne zaman ve hangi yolla döneceğiyle ilgili Tanin'de çeşitli haberler çıkmaya başlamıştır. İsmet Paşa ve murahhasların deniz yoluyla veya trenle İstanbul'a geleceği ve kısa bir süre kaldıktan sonra Ankara'ya gideceği veya o sırada İzmir'de bulunan Mustafa Kemal Paşa ile buluşmak üzere İzmir'e gideceği gibi haberler gazete sütunlarında sıkça yer almıştır.

İsmet Paşa'nın Lozan'da Leh ve Amerikalılarla yürüttüğü antlaşması müzakereleri günü gününe takip edilmiştir. Yeni meclisin ilk toplantısına yetişmesi için İsmet Paşa'ya tebligat yapıldığı, Amerikalılarla yapılan müzakereler bitmezse Lozan'da Rıza Nur Bey'in görüşmelere devam edeceği ve İsmet Paşa'nın memlekete döneceği haberleri yapılmıştır. Yine, İsmet Paşa'nın, İstanbul'da General Harrington ve müttefiklerin temsilcileriyle Lozan Antlaşması'nın uygulanması hakkında görüşmeler yapacağı yazılmıştır. ABD ile yürütülen müzakerelerin antlaşma ile sonuçlandığı, İsmet Paşa'nın yurda dönmek üzere olduğu ve Cuma günü İstanbul'a ulaşacağı haberleri gazeteye yansımıştır.

İsmet Paşa'yı Çatalca'da karşılamakla görevlendirilen Muallimler Cemiyeti, gazetelere ilan vererek törenin ayrıntılarını ilan etmiş ve üyelerini karşılama törenine davet etmiştir. Muallimler hususi bir tören hazırlamış ve bu tören için özel bir tren tutmuşlardır. Gazetede İsmet Paşa için yapılan karşılama töreninin ayrıntıları, karşılama treninin nasıl süslendiği, Sirkeci'den hareketi, trenin geçtiği istasyonlarda bekleyen heyecanlı halkın treni selamlaması ve Çatalca İstasyonu'ndaki mahşeri kalabalık tasvir edilmektedir.

İsmet Paşa'yı karşılamak üzere Selahattin Adil Paşa, Adnan Bey ve Vali Haydar Bey akşam saat dokuzda Sirkeci'den hareket etmişlerdir. İsmet Paşa Türkiye sınırına girdikten sonra Trakya'da Edirne Valisi, Edirne ahalisi ve devlet erkânı tarafından karşılanmıştır. Karaağaç-Çatalca arasındaki istasyonlarda İsmet Paşa'yı coşkulu kalabalıklar karşılamıştır. Çatalca'da resmi yetkililerden başka çeşitli şirketlerin temsilcileri, Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin vekilleri İsmet Paşa'yı Lozan'dan dolayı tebrik etmiştir. Sirkeci'de İsmet Paşa'yı Bahriye Mızıkası ve coşkun bir halk kalabalığı karşılamıştır.

İsmet Paşa'nın İstanbul'da kaldığı sürede Türk yetkililer ve müttefiklerin temsilcileriyle yaptığı görüşmeler günü gününe Tanin'de yer almıştır. İsmet Paşa'nın Ankara'ya uğurlanması için düzenlenen törene de yer verilmiştir.

Gazeteye yansıdığına göre, Lozan Antlaşması'nın TBMM'de onaylandığı haberi, vakit geçirilmeden, İstanbul'daki Hariciye Murahhası Adnan Bey'e bildirilmiştir. İşgal altındaki yerlerin tahliyesi, antlaşmanın tasdikinden sonra başlayacağı için, Adnan Bey, bu notayı acil olarak İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerine iletmiştir. İngiltere'nin İstanbul'daki fevkalade komiseri de, Lozan Antlaşması'nın onaylandığını müttefiklere resmen bildirerek Türkiye topraklarının tahliyesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Türkiye'nin Lozan'ı tasdikinden sonra Yunanistan da antlaşmayı onaylayarak uygulamaya koymuştur.

İsmet Paşa, daha Lozan'dan dönmeden kurulan Tahliye Komisyonu, İstanbul Kumandanı Selahattin Adil Paşa başkanlığında toplanarak, tahliye işlemleri için hazırlık yapmıştır. Hazırlanan tahliye projesi müttefik komutanlarıyla da görüşülerek uygulanabilir hale getirilmiştir.

İsmet Paşa'nın, Lozan'dan döndükten sonra İstanbul'da Türk yetkililer ve müttefiklerin temsilcileriyle yaptığı görüşmelerin çoğu İstanbul ve diğer işgal altındaki yerlerin tahliyesiyle ilgilidir. İsmet Paşa'nın Amerika, İran, Hollanda, İsveç ve Danimarka elçilerini kabulü ile İngiliz, Fransız ve İtalyan generalleri ve siyasi mümessilleriyle yaptığı görüşmeler günü gününe takip edilerek gazeteye yansıtılmıştır.

Tanin Gazetesi, müttefiklerin Türkiye topraklarını tahliyesine çok geniş yer ayırarak, neredeyse tahliyenin tüm safhalarını okuyucularına duyurmuştur. Bu haberlere göre, Lozan Antlaşması'nın TBMM'de onaylandığının müttefiklere bildirilmesiyle, müttefik kıtaları gece yarısından itibaren çekilmeye başlamışlardır. Tahliye ilk olarak İstanbul'un Anadolu yakasında bulunan İngilizlerin Gebze ve Şile'de bulunan askeri kıtalarının sevgiyle başlamıştır. Anadolu yakası bir hafta içinde boşaltılacak sonra Rumeli yakası tahliye edilecektir. Müttefik Komutanlığı, Çanakkale'ye gönderdiği bir telgrafla tahliye başlanmasını bildirmiştir.

Türk tarafı ve müttefikler defalarca bir araya gelerek, tahliye ve teslim alma işlemlerini karara bağlamaya gayret etmişlerdir. Gazetenin haberine göre, tahliye işlemleri 3 Ekim 1923 gece yarısına kadar tamamlanacaktır. Sırasıyla Üsküdar, Çanakkale, İstanbul ve Gelibolu tahliye edilecektir.

Kadıköy, Tuzla, Dıragos, Bostancı, Soğukluk ve Sargazi gibi yerlerdeki İngiliz askerleri çekilmiştir. Rumeli yakasında Ayastefanos'ta bulunan İngiliz birlikleri ayrılmışlardır. Haydar Paşa ve Kadıköy'deki müttefiklerin ağırlıkları nakledilmiştir. Müttefikler liman kontrollerini Türklere devretmişlerdir. İngilizler ve Fransızlar, Ayastefanos'taki tayyare hangarlarındaki eşyalarını sahildeki gemilere taşımaktadırlar. Bostancı ve Erenköy civarından nakledilen askerleri taşıyan gemiler İstanbul Limanı'ndan ayrılarak Malta ve İskenderiye'ye doğru gitmişlerdir.

Tanın'ın haberine göre, Haydar Paşa istasyonu ve Anadolu tren hattının teslim alınması için Demiryolları Genel Müdürü Behiç Bey görevlendirilmiştir. Tren hattının iadesi beklenirken, müttefikler hattın teslimini 15 Eylül'e kadar ertelemişlerdir. Haydar Paşa İstasyonu'nun tahliyesine başlanmış, Gebze-Haydar Paşa tren hattının teslimi için de Behiç Bey, İngiliz generaliyle görüşmelere başlamıştır. Türk tarafı, Ankara-İstanbul arasında ulaşımın sağlıklı işlenmesi için hattın hemen teslimini istemektedir.

Tahliye protokolü uyarınca resmi binalarla birlikte özel şahıslara ait binalar da tahliye edilecektir. Bina sahipleriyle müttefikler arasında çıkacak borç anlaşmazlıkları tasfiye edilecektir. Lozan gereği ellerinde belge olanlar haklarını alabilecekler, belgesi olmayanlar ise bir şey talep edemeyeceklerdir. Şahıslar ile müttefiklerin tahliye memurları arasında çıkan ihtilafları çözmek için geçici bir karma mahkeme kurulacaktır.

Silahların teslimine başlanmıştır. Silah ve mühimmat depolarının teslimi devam etmektedir. Bahriyeye ait bina ve eşyalar sıra cetvellerine göre teslim edilmektedir. Tersane'deki silahlar teslim edilmektedir. İstihkâmlardaki toplar ve diğer silahlar yakında teslim edilecektir. Çanakkale istihkâmına ait silahları, buradaki komisyon teslim alacaktır.

İngilizlerin tahliye konusunda seri hareket etmesi Türkler üzerinde iyi tesir bırakmaktadır. İngilizler İstanbul muhaberatinin geçtiği Haydar Paşa-Gebze arasındaki telgraf hatlarını da teslim etmişlerdir. Tahliye hususunda yavaş hareket eden Fransızlar tahliye için gerekli tüm tedbirleri almaktadırlar. Henüz harekete geçmemiş olan İtalyan işgal kuvvetleri sadece üç taburdan ibaret olduklarından tümü gelecek hafta içinde İtalyan sevk edilecektir.

Gazetenin haberine göre, Yunanistan'ın Lozan'ı onaylamasından sonra, İmroz ve Bozcaada Türkiye'ye geçecektir. Lozan'a göre yerli halkın

bu adalarda kalması gerekmezse de, buralardaki Rumların firar ettikleri anlaşılmıştır. Rumlar, bu adalardan tamamen göç ettikleri takdirde, oralara Makedonya Müslümanları yerleştirilecektir. Gazeteler, İmroz Adası halkının kendilerine verilen muhtariyet idaresine sadık kalmaya karar verdiğini yazmaktadır. Bu adalarda kalmak istemeyen ahalinin nakline başlanmıştır. Buraların Yunanistan tarafından resmen tahliyesi, Lozan Antlaşması'nın tasdikinin Paris'e bildirilmesinden sonra başlayacaktır. Lozan Antlaşması, tasdik edildikten sonra tahliyesine başlanan Karaağaç, Türkiye'ye 15 Eylül 1923'te teslim edilecektir.

Tahliye hazırlıkları devam eden Çanakkale ve çevresi, Türk tarafına peyderpey teslim edilecek ve bu işlemler 15 Eylül 1923'e kadar tamamlanacaktır. Gelibolu'da bulunan İngiliz kuvvetlerinden bir kısmı ayrılmıştır. Çanakkale ve Gelibolu'daki Fransız askerlerinin ailelerini almak üzere gelecek olan vapur beklenmektedir.

Fransız askeri Marsilya'ya sevk edilmiştir. Ayastefanos'taki uçak parkına ait çok miktarda eşya ve levazım Fransa'ya gönderilmek üzere Sarayburnu'na getirilmiştir. Rami Kışlası ve Hadımköy'deki Fransız askeri kıtaları kısa süre içinde gideceklerdir.

General Harrington, gazetecilere mülakat vererek antlaşmadan memnun olduğunu, kimsenin savaşı istemediğini, İstanbul'dan memnun ayrıldığını, herkese tarafsız davrandığını, Türklere ve Yunanlılara eşit durduğunu söylemiştir. General; insaniyet dairesinde çalıştığını, Türklerin hissiyatlarına hürmet ettiğini, herkese adaletle muamele ettiğini, şehri hastalıklardan korumak için sıhhi tedbirler aldığını, muhacirlere yardım ettiğini, can ve malı koruduğunu ve şehri yangınlardan korumak için tedbirler aldığını sözlerine eklemiştir.

Tanin, Yunanlıların mübadeleye tabi Müslümanlara Eylül ayı sonuna kadar ülkeden ayrılmak için hazır olmalarını tebliğ ettiği haberini satırlarına taşımıştır. Yunanistan'ın çeşitli yerlerinden gelen haberlere yazan Tanin, Yunan askerleri ve çetelerin Türkleri öldürdüğünü ve buradaki Müslümanların tahammülsüz işkencelere maruz kaldığını okuyucularına duyurmaktadır. Batı Trakya, Makedonya ve Midilli'de cereyan eden kötü muamelenin son bulması için Yunanistan'dan gelenler Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne müracaat etmektedirler.

Gazeteye göre, Yunanistan'da Müslümanlara reva görülen zulüm Ankara'da kötü tesir bırakmaktadır. Hariciye Vekâleti gerekli teşebbüslerde bulun-

mak üzere Adnan Bey'e emir göndermiştir. Adnan Bey de, Yunanistan'daki Türk menfaatlerini korumakla görevli Hollanda Elçiliği'ne bir nota vererek, Yunanistan'da Türk ve Rum ahaliye karşı takibat yapıldığını, yakında genel af ilan edileceği halde Yunanlıların halen Müslümanlara karşı zulme devam ettiğini belirterek Yunan Hükümeti'nin derhal bu hareketlerden vazgeçmesini istemiştir.

Lozan Antlaşması'nın memleketi en çok ilgilendiren kısmı ahalinin mübadelesi olduğunu vurgulayan gazete, Ankara Hükümeti'nin bu meselesi için çareler aradığını haber vermektedir. Gazeteye göre, göçmenlerin iskânı işi, uzmanlar tarafından ve düzgün bir plan doğrultusunda yapılmalıdır. Mübadele edilecek ahalinin tedricen ve muntazaman nakledilmesi ve taşınabilir mallarının Türk hududuna kadar Yunanlılar tarafından nakledilmesi sağlanmalıdır. Göçmenler daha önce yaşadıkları bölgeye benzer yerlere yerleştirilmeli, göçmenlere kredi sağlanmalı, yerli halk göçmenlere yardım etmeli ve hastalıklarla mücadele için kapsamlı bir kuruluş oluşturulmalıdır.

Tanın, mübadele işi için bir karma mübadele komisyonu kurulduğunu, Kasımpaşa'da kulübelerde yaşayan muhacirlerin Karesi'ye sevk edileceğini, mübadele yoluyla gelecek olan muhacirlerden bir kısmının Anadolu'nun doğusuna yerleştirileceğini yazmıştır.

Gazete, nüfus mübadelesinin ne zaman başlayacağı, Lozan Antlaşması'nın meclis tarafından onaylanmasından sonra, Türkiye ile Yunanistan'ın kuracağı komisyonlarca belirleneceği, antlaşmaya eklenen mübadele mukavelenamesinin, antlaşmanın tasdikinden bir ay sonra kesin olarak yürürlüğe konacağını ifade etmektedir. Mübadelesi hakkında henüz hükümetçe İstanbul'da hiçbir hazırlık yapılmamıştır. İstanbul Rumları antlaşma gereği mübadeleye tabi olmadıklarından, İstanbul'a ne kadar muhacir yerleştireceğine de karar verilmemiştir.

Mübadeleye tabi Rumlar yakında Türkiye'yi terk edeceklerinden, taşınmaz mallarını kullanılamaz hale getirmektedir. Karadeniz sahilleri ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelerek İstanbul'da biriken Rumların bir kısmı, Lozan'ın tasdikinden önce gitmişler, geriye kalanlar ise Lozan'ın tasdikinden sonra Yunanistan'a gönderilmişlerdir.

İstanbul'da, Selimiye Kışlası ve Ayastefanos gibi biriken muhacir Rumlar kabilelerle Yunanistan'a gönderilecektir. Bunların, hastalıklara sebep olacak-

ları düşüncesiyle, bir an önce Yunanistan'a gönderilmesi için girişimde bulunmuştur.

Tanin'in verdiği haberlere göre, hükümet mübadele meselesini dikkatle inceleyerek gerekli nakil vasıtalarının sağlanması için bir kanun hazırlanmaktadır. Mübadele masrafı olarak daha önce tespit edilen on milyon lira, üç milyon liraya indirilmiştir. Muhacirlerin iskân edileceği yerler sahilten başlayarak içerilere doğru ilerleyecektir. Tütüncülük yapan Drama ve Kavala ahalesinin çoğu Samsun ve çevresine, diğerleri İzmir ve çevresine yerleştirilecektir.

Nüfus mübadelesi, Boğazlar, Musul, kapitülasyonlar, dış borçlar ve işgal altındaki yerlerin tahliyesi meselelerinin Lozan'dan sonra sık gündeme geldiğini vurgulayan gazeteye göre, Boğazlar meselesinde, antlaşmada bazı düzeltmeler isteme niyetinde olan Rusya, Türkiye'nin antlaşmayı imzalamaya karar vermesi üzerine sessiz kalmıştır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra müttefik askerleriyle Türk askerleri birbirini selamlamaya başlamışlardır

Lozan Antlaşması gereğince Yunanistan'da kalan Oniki Ada'ya gidip gelmek için İtalya vizesi gerekip gerekmediği merak konusu olmuştur.

Yunanistan, Türkiye'ye gitmek isteyenler Müslümanlar için İspanya veya Hollanda elçilikleri aracılığıyla Ankara Hükümeti'nden izin alma zorunluluğu getirmiştir.

Lozan Antlaşması, kapitülasyonları kaldırmak, Osmanlı dış borçlarını tasfiye etmek ve kabotaj hakkı sağlamakla Türkiye ekonomisinin önündeki engelleri kaldırmıştır. Türkiye, kabotaj hakkını kullanmaya İstanbul-İzmir ve İzmir-Antalya vapur hatlarını açarak kullanmaya başlamıştır.

Hüseyin Cahit, nüfuz bölgeleri meselesini gündeme getirerek barış devresinde Avrupalılara güvenilip güvenilemeyeceğini tartışıyor. Türkleri Avrupalılardan soğutan esaret kayıtları Lozan Antlaşması'yla silinmişse de büyük devletlerin Şark siyasetini terk edip etmedikleri açık değildir. Bazı alametler İngiltere, Fransa ve İtalya'nın San Remo'da Sevr Antlaşması'nı hazırlarken Türkiye'yi nüfuz bölgelerine ayırdıkları gibi emellerinin olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin böyle niyetleri kabul etmesi mümkün değildir.

Avrupalıların Türkiye topraklarında talep ettiği imtiyazlar Lozan Antlaşması ile sona ermiş, Türkiye tam bağımsız bir devlet olarak yabancıların siyasi ve iktisadî ayrıcalıklarından kurtulmuştur. İktisadi olarak güçlü olan

gayrimüslimler mübadele gibi yollarla ülke dışına itilmişlerdir. Türkler artık bankerlik, doktorluk ve bilginlik gibi meslekleri yapmaktadırlar.

Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olan İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Anadolu'da nüfuz bölgeleri oluşturmak amacıyla antlaşma yaptıkları yolundaki haberler yalanlanmıştır. Yabancı gazeteler Türkiye'de iktisadi teşebbüslerini artırmak amacıyla İngiltere, Fransa ve İtalya'nın kendi aralarında anlaşmasını yazmaktadır.

Lozan Antlaşması gereği olarak ilan edilecek olan genel af, antlaşmanın diğer devletler tarafından onaylanmasından sonra yürürlüğe girecekti. Ancak, bu genel af herkesi kapsamayacaktı. Çünkü Türkiye Lozan'da bazı kişilerin af kapsamı dışında tutulmasını sağlamıştı. Lozan'a göre Türkiye'de yüz elli kişi bu affın kapsamı dışında tutulmuştur. İncelediğimiz tarihlerde yayınlanan Tanin sayılarında, yüz ellilikler olarak bilinen ve genel af kapsamı dışında tutulan kişilerle ilgili herhangi bir yazıya tesadüf edilememiştir.

Türkiye'de, genel af ilan edileceğini düşünen bazı kimseler suç işlemeye başlamışlardır. Devlet bu gibi suç olaylarının önüne geçmek için önlem almak zorunda kalmış ve af beklentisiyle suç işleyenlerin daha ağır cezalara çarptırılacağını ilan etmiştir.

Lozan Antlaşması uyarınca, taraflar ellerindeki esirleri serbest bırakacaktı. Esirlerin serbest bırakılması ve ülkelerine ulaştırılması için komisyonlar kurulmuştur. Ayrıca, Kızılhaç ve Hilal-i Ahmer gibi kuruluşlar da bu işle uğraşmışlardır.

Esirlerin serbest bırakılmasında bazen sorunlar çıkmış, ülkeler birbirlerini suçlamıştır. Yunan Başkomutanı General Trikopolis'in de içinde bulunduğu esirler, İzmir Limanı'ndan memleketlerine gönderilmiştir. İzmir'den Atina'ya sevk edilen esirleri taşıyan bir vapura, İzmir Limanı'ndan çıkış izni verilmesi İstanbul'daki İspanya elçisinin durumu Türk hükümeti nezdinde protesto etmesine sebep olmuştur. Yunanistan'ın çeşitli yerlerine dağılmış sivil ve asker Türk esirlerinin tespiti için Yunan Hükümeti araştırma yaptırmış, ancak olumlu bir sonuç alamamıştır.

Tanin Gazetesi, Lozan'ın imzalanmasından sonra yabancı basından yaptığı alıntılarla kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmıştır. Bazı yabancı gazetelerde yayınlanan, Lozan Antlaşması'nda Rumların durumunun net olmadığı, kimlerin antlaşmadan etkileneceğine Patrikhane'nin karar vermesi gerektiği ve İstanbul Rumlarının antlaşmadan etkilenebileceği gibi yazılar, alıntı yoluyla Tanin'e yansımıştır.

Atina'da yayınlanan Elefteros Tipos Gazetesi, Lozan Antlaşması'nın imzalanması sonrası İsmet Paşa ve Venizelos'un ruh hallerini tasvir etmektedirler. İsmet Paşa gayet sakin, mutedil ve nazik davranarak medeni olduğunu göstermiş, Venizelos ise gazetecilere bir kâğıt uzatarak diyeceklerinin orada yazılı olduğunu söylemiş ve elinin işaretiyle gazetecileri yanından uzaklaştırmıştır.

Fransız gazeteleri, Lozan Antlaşması Fransa'yı tatmin etmediği halde Şark'ta barışın tesisinden dolayı memnun görünmektedirler. Le Figaro'ya göre ilk defa Türkiye'ye galip devlet muamelesi yapılan Lozan, dünya tarihinde önemli siyasi bir olaydır.

Maten Gazetesi'ne göre; Mısır Milli Fırkası, Paris'te toplantılar yaparak, Türkiye'nin Mısır üzerindeki haklarından feragat etmesinin İngiltere'yi Mısır'da serbest bıraktığını Avrupa kamuoyuna duyurmuştur. Gazete, Mısırlıların, Süveyş Kanalı ve kapitülasyonlar meselelerini sadece İngiltere'yle değil, bütün müttefik devletlerle müzakere etmek istediklerini yazmaktadır.

İngiliz gazetelerine göre, İngiltere Başbakanı, Doğu ile olan ticarete İngiltere'nin Türkiye'de sahip olduğu olağanüstü nüfuz sayesinde, Türk ve İngiliz tacirlerinin birlikte çalışacakları ümidini belirtmiştir.

Daily Telegrap; İngilizlerin hiçbir aksatma yapmadan İstanbul'u tahliyesini Türklerin memnuniyetle karşıladığını yazmıştır.

İngiliz Morning Post; Lozan Antlaşması, Llyod George'un izlediği Şark siyasetini çökerttiği için İngiliz vatanseverleri, Anadolu'nun kurtarıcılarını minnettardır diye yazmaktadır.

Times Gazetesi; Türklerle yapılacak barışın Türkiye ile Batılılar arasında yepyeni bir devrin başlangıcı olacağını, ancak bu barışın güzel ve parlak bir elbise gibi olmayıp şurası burası buruşmuş, dikişleri sökülmiş bir elbise gibi olacağını yazar. Ayrıca, Lozan Antlaşması'nın, Avrupalıların Türkiye topraklarında talep ettiği imtiyazları tamamen bitirdiğini, Türkiye'nin tam bağımsız ve hür bir devlet olduğunu ve bu durumun diğer hür olmayan milletler için örnek olacağı şeklinde yorumlar yapar.

Times'ın yazısına göre, Lozan'da barış imzalayan Türkler, kazandıkları başarıyı heyecan ve endişeyle karşılamışlardır. Onlar ümit ettiklerini fazlasıyla, kendileri için bile zor anlaşılacak bir bağımsızlık elde etmişlerdir. Bir asırdan beri Avrupalıların Türkiye'ye üstünlüğünü sağlayan antlaşmalar şimdi hiç hükümüne girmiştir. Anadolu'da muzaffer ama yalnız olan Türkler, medeni dünyada

hayallerini gerçekleştirmek için binlerce zorlukla karşı karşıya bulunuyorlar. Yine de Türklerin çalışması küçümsenemez. Milliyet ideali onları Batı ile rekabete sevk etti. Batı devletlerinin ihtilafı onlara bir zafer kazandırdı.

Garp Postası'nın haberine göre İngiltere'de Liberaller ve Lloyd George'un grubu dışında Lozan Antlaşması, İngiliz basınında olumlu karşılanmıştır. Onlara göre iktidarda koalisyon hükümeti olsaydı, Türklerin iddialarına karşı çıkardı. Times, Lozan'ın tarihin gördüğü antlaşmaların en adili olduğunu, Türklerin meşru isteklerini tasdik ve sınırlarını temin ettiğini belirtir. Daily Mail, Lozan'ın İngiltere'nin 1880'den beri Şark'ta takip ettiği siyaseti değiştiren ve Türkiye ile ilişkilerde yeni bir devir açan bir antlaşma olduğunu belirtiyor. Westmimister Gazet, Türklerin elde ettiği haklar ve kendilerine gösterilen müsaadeye layık olup olmadığını beklenmesini öneriyor. Daily Chronicle, Lozan'da kendilerinin Irak'ta, Gelibolu'da ve Filistin'de kazandıkları zaferlerin muhafazakâr kabine tarafından feda edildiğini ilan etmiştir.

Londra'da gazeteler Türkiye'de iktisadî teşebbüslerin artırılmasında İngiltere, Fransa ve İtalya'nın kendi aralarında anlaşacağını yazarken, Fransız gazeteleri, Fransa Hükümeti'nin Türkiye'den Düyun-ı Umumiye borçlarıyla ilgili müzakerelerin bir an önce tamamlayarak Fransa-Türkiye ilişkileri önündeki engelleri kaldıracağını yazmıştır.

Lafayeld; İngiltere sömürgeler müsteşarının Avam Kamarası'nda yaptığı açıklamada, Lozan Antlaşması'yla Türkiye'nin Irak ve Filistin üzerindeki hukukunun sona erdiğini, ancak Irak'ın kuzey sınırının kesinleşmesi için bir antlaşmanın gerektiğini söylediğini yazmaktadır.

Mösyö Reinbold, Journal de Reyan'a gönderdiği makalede; Lozan'da, müttefikler birlikte hareket etsellerdi, daha iyi bir antlaşma yapabilirlerdi, demektedir. Hâlbuki İngiltere Hindistan'ı elinde tutmak, bir Arap Krallığı kurmak ve Basra'dan Çanakkale'ye kadar hâkim olmak istedi. Müttefikler müşterek hareket edecekleri yerde tek tek çıkarları doğrultusunda bir siyaset takip ettiler. İngilizler, Türklerin hiç sevmediği Yunanlılarla işbirliği yaptılar. Sonra da Türklere yenilen Yunanlıları yüzüstü bıraktılar.

Amerika gazetelerinin çoğu Lozan'da imzalanan Türk-Amerikan Antlaşması'nı Türklerin bir siyasi zaferi olarak görmektedirler. Chicago Tribune ise; Amerika ve müttefiklerinin Küçük Asya'daki bütün petrol imtiyazlarını kullanacağını haber yapmıştır.

Mesacero Gazetesi; İtilaf Devletleri Anadolu'daki iktisadî ve ticarî teşebbüsleri için eski San Remo Antlaşması'na benzer bir antlaşma yapı-

rak Anadolu'yu yeniden nüfuz bölgelerine ayırmak istediklerini ancak Yeni Türkiye'nin bu gibi eski diplomasiye ait hareketleri iyi karşılamayacağını Avrupa devletlerinin bilmesi gerektiği kanaatini ortaya koymuştur.

SONUÇ

Tanin Gazetesi yazarları, Lozan'ın imzalanmasından sonra muhalefeti açıktan sürdürmeyerek eleştirilerini üstü kapalı olarak dile getirmişlerdir. Birinci Meclis ve İkinci Meclis'i karşılaştırarak Birinci Meclis'in vatan müdafaası etrafında birleşen insanların katıldığı bir kurul olduğunu, İkinci Meclis'in ise Müdafaa-i Hukuk üyelerinden oluşan tek tip bir kurul olduğunu vurgulamışlardır.

Lozan Antlaşması'nın meclisteki müzakereleri konusunda TBMM'de muhalefet olmadığı halde, bazı meseleleri muallâkta bıraktığı için antlaşmaya itiraz eden mebusların olduğu dile getirilmiştir. Mecliste, antlaşma aleyhine konuşan mebusların nutuklarına geniş yer verilerek Türkiye'nin güney sınırları, Ege adları, Musul meselesi, savaş tazminatı, dış borçlar ve kapitülasyonlar hakkında yapılan sert konuşmalardan kesitler verilmiştir. Yine de, hür ve bağımsız bir devletin temelini attığı için Lozan Antlaşması'nı reddetmenin doğru olmadığı savunulmuştur.

İsmet Paşa ve murahhasların Lozan'dan dönüşü, Türkiye sınırlarından girişinden İstanbul'a gelişine kadar yolda yapılan karşılama törenleri, İstanbul'daki faaliyetleri ve Ankara'ya hareketleri, Tanin muhabirleri tarafından yakından takip edilmiştir. Ayrıca Lozan'ın imzalanması dolayısıyla İstanbul'un çeşitli yerlerinde yüz bir pare top atışı yapılması, limandaki bütün gemilerin yarım saat boyunca aralıksız düdükle çalması ile Ankara, Bursa, İzmir, Adana, Zonguldak, Elmalı, Kars, Van ve Edirne'de yapılan sevinç gösterilerine geniş yer verilmiştir. Böylece barış dolayısıyla İsmet Paşa ve murahhaslar, özellikle millet takdir edilmiştir.

Tanin, Lozan Antlaşması'yla ilgili her türlü haberi sütunlarına taşımıştır: Çatalca'da İsmet Paşa'yı karşılayanlar ve İstanbul'da kutlama yapanlar arasında Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin vekillerinin bulunması, Lozan'ın imzalanması dolayısıyla İstanbul ve Ankara'ya gönderilen kutlama ve tebrik mesajları ile Türkiye dışındaki Müslümanların kutlama sevinçleri. Lozan için düzenlenen kutlamalara katılan ve yetkililere tebriklerini sunan azınlıkların davranışları Tanin yazarlarınca inandırıcı bulunmamıştır.

Darülfünun'un; Lozan Antlaşması dolayısıyla İsmet Paşa ve Ankara'ya teşekkür telgrafları gönderilmesi, şehitler için anma günleri düzenlenmesi ve antlaşmanın TBMM'de onaylandığı günün Darülfünun için özel gün olması hakkında aldığı kararlara yer verilmiştir.

İşgal altındaki yerlerin tahliyesi, antlaşmanın tasdikinden sonra başlayacağı için Adnan Bey, Hariciye Vekâleti'nden gelen notayı acil olarak İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerine iletmiştir. İngiltere'nin İstanbul'daki fevkalade komiserini de Lozan Antlaşması'nın onaylandığını müttefiklere resmen bildirmiş ve Türkiye topraklarının tahliyesi başlamıştır. Tanin, tahliye tamamlandıktan sonra müttefik generallerinin İstanbul'u terk edişine kadar geçen süredeki bütün tahliye faaliyetlerini izleyerek günü gününe satırlarına taşımıştır.

İşgal kuvvetleri komutanı General Harrington'un, gazetecilere mülakat vererek antlaşmadan memnun olduğunu, insanîyet dairesinde çalıştığını, Türklerin hissiyatlarına hürmet ettiğini, herkese adil davrandığını, İstanbul'u hastalıklardan ve yangınlardan korumak için tedbirler aldığını söylediğini Tanin okuyucularına aktarmıştır.

Mübadele meselesine oldukça geniş yer ayıran Tanin yazarları, göçmenlerin iktisadî olarak kendilerini geçindirebilecekleri yerlere yerleştirilmesi gerektiğini söylerler. Ayrıca, imar ve iskânın gayesinin ortak bir kültür oluşturmak olduğunu iddia ederek, Anadolu'ya gelecek herkesin Türk kültürüne uymayı kabul etmesinin şart olduğunu dile getirirler.

Nüfus mübadelesi için kurulan komisyonun çalışmaları Tanin'de geniş yer bulmuş, çok sayıda haber ve yorum almıştır. Müslümanların, Yunanistan'da yerli Rumlar ve hükümet memurlarının tahammülsüz işkencelerine maruz kaldıkları, bazılarının idama mahkûm edildikleri, Batı Trakya ve Midilli'deki Müslümanların, cereyan eden kötü muamelenin son bulması için Türkiye'den yardım istedikleriyle ilgili haberler neredeyse her gün yayımlanmıştır. Henüz mübadele başlamadan önce, İstanbul'da toplanan Rumların Yunanistan'a sevki ve Yunanistan'dan gelen Türk göçmenlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilme işlemleri takip edilmiştir.

Lozan'da, Boğazlarla ilgili bazı düzeltmeler isteme niyetinde olan Rusya'nın Türkiye'nin antlaşmayı imzalamaya karar vermesi üzerine sessiz kaldığı dile getirilmektedir.

Avrupalıların Anadolu'da oluşturmaya çalıştığı iktisadî nüfuz bölgeleri meselesini gündeme taşıyan Tanin, barış devresinde Avrupalılara güvenilemeyeceği dile getirilmiştir.

Musul ve dış borçlar meselelerinin, Lozan'ın muallâkta bıraktığı asıl önemli konular olduğunu işleyen Tanin, İngiltere'nin Türkiye'nin etrafını bir Kürdistan çemberiyle kuşatacağı uyarısında bulunmaktadır.

Dış basında Türkiye hakkında çıkan yazılara geniş yer veren Tanin, Türkiye'nin lehine ve aleyhine olan yazılardan alıntılardan alıntılar yaparak okuyucularını bilgilendirmektedir.

Tanin yazarları, barış devresinde; metanetle çalışarak akıl ve tedbirin elden bırakılmamasını, serbest vicdanla hareket edilmesini ve dalkavukluğa itibar edilmemesi gerektiğini dile getirerek yeni devrin yöneticilerini eleştirirler.

Kaynak: Tanin Gazetesi'nin 23 Temmuz 1923-4 Eylül 1925 tarihleri arasında yayınlanan tüm sayıları.

LOZAN ANLAŞMASI KIBRIS TÜRKLERİNİ EĞİTİM ALANINDA NASIL ETKİLEDİ?

M. Akif ERDOĞRU*

Özet

20. yüzyılın başlarında Kıbrıs'ta eğitim, İngiliz müsteşar Frank Darvall Newham'ın başkanlığındaki Maarif Komisyonları vasıtasıyla idare edilmeye çalışılıyordu. İngiliz Hükümeti, masraflı olduğu için ne Kıbrıslı Müslüman Türklerin ne de Rumların eğitimine para harcamak istemedi. Ancak; her iki toplumun da İngiltere aleyhine bir müfredat izlemesini de istemedi. Kitaplar, müfredat ve öğretmenler İngilizlerce sıkı biçimde denetlendi. 1923'e gelindiğinde, Türkiye, Lozan Anlaşması'yla, Kıbrıs'ın Britanya Hükümeti tarafından ilhak edilmesini onayladı. Lozan'dan sonra çok sayıda Kıbrıslı Türk, Türkiye'ye göç etti. Adada çoğu Türk okulları kapandı ve eğitim aksadı. Eğitimin ana mali kaynağı olan Evkaf Kurumu İngilizlerin eline geçti. Türkiye, Kıbrıslı Türklerin bu durumuna seyirci kalmadı. Kıbrıs Konsolosu Asaf Bey, ada Türklerine Türkiye'deki devrimleri aktarmaya çalıştı. Ancak, tüm bu çabalara rağmen Kıbrıslı Türk öğrenciler ve Müslüman halk, çok mağdur oldular. Bu makalede bu süreçte yaşananlar anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Lozan Anlaşması, Kıbrıs, Türkiye, İngiltere, eğitim.

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, aerdogru@gmail.com, m.akif.erdogru@ege.edu.tr.

HOW THE TREATY OF LAUSANNE AFFECTED THE TURKISH CYPRIOTS IN THE FIELD OF EDUCATION?

Abstract

In the early 20th century, education in Cyprus was being tried to manage by the Committee of Education headed by Frank Darvall Newham, an originally Anglican priest. British government did not want to invest in education of neither Cypriot Muslim Turks nor Greeks due to being costly. Nevertheless, they also did not want both community to pursue an anti-British curriculum. Books, teachers and curriculum were inspected strictly by the British. When it came to the 1923, Turkey validated the annexation of Cyprus by British government with the Treaty of Lausanne. After the Treaty of Lausanne, many Cypriot Turks emigrated to Turkey. Schools closed down in the island and education halted. Pious foundations which were the main financial resource of education were passed into the possession of British government. Asaf Bey, Consul of Cyprus, struggled to adapt the reforms in Turkey to the island of Turks. Despite all efforts, Cypriot Turk Muslim community were suffered from this situation. In this article, experiences within this period were mainly explained.

Key words: Treaty of Lausanne, Turkey, Cyprus, British, education.

Kıbrıs'ta her iki toplumu (Türkler ve Rumlar) ilgilendiren eğitim alanındaki reformlar, İngiliz işgalinden önceki süreçte başlar. Özellikle II. Mahmud'un saltanatı döneminde Kıbrıs'ta 1833'te *Amerikan Roman Katolik Misyonerleri* tarafından ilkokul ve ortaokullar kurulmuştur. 1859'da Lefkoşa'da Hristiyan kızlar için ilk kez bir okul kuruldu. Hem Ortodoks Kilisesi hem de hayırsever zengin Hristiyanlar, bu tür okullar kurmaya devam ettiler.¹ Tanzimat Fermanı'nın ilanı, Kıbrıs Hristiyanlarına olumlu etki yaptı. Okulların öğretmen sayıları artırıldı ve yeni okulların kurulması teşvik edildi. Özellikle İskele'de Avrupaî tarzda okulların kurulması teşvik edildi.² Fransa, İngiltere gibi Avrupa devletleri kendi okullarını açmaya başladılar.

İngilizler, Tanzimat'ın ilanından hemen sonra, 1845 yılında, Kıbrıs'taki okulları kendi denetimleri altına almayı hedeflediler. Cebelitarık Rahibinden Kıbrıs İngiliz Konsolosuna gönderilen 4 Ocak 1845 tarihli bir mektupta, bu

1 Hill, *A History of Cyprus*, s. 307, 338, 372, 345.

2 Kyriss, *Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi*, s. 39.

durum açıkça yazılmıştır.³ Aynı şekilde, Kıbrıs Türkleri de 1856 yılında Lefkoşa'da bir ortaokul (rüştiye) açtılar.⁴ Böylelikle onlar da geleneksel İslamî eğitimden (medrese ve tekke eğitimi) modern bir eğitime geçme çabası içine girdiler. 1878'e İngilizlerin Kıbrıs'ı işgal ettiği yıla gelindiği zaman, her iki toplum da kendi anlayışları çerçevesinde çocukların eğitilmesine önem veriyorlardı. Ancak, para darlığından dolayı Osmanlı İdaresi, Kıbrıs'taki Türkler ile yeterince ilgilenemiyordu. Osmanlı idaresi eğitimle ilgili malî sorunları, yerel kaynaklarla çözüme yolunu seçerken, Kıbrıslı Hristiyanlar, Avrupa ve Amerika'nın çeşitli kuruluşlarının mali desteğini elde etmişlerdi. 1878'den sonra İngiliz Koloni İdaresi, hem Türk çocuklarının hem de Rum diğer Hristiyan çocuklarının Koloni İdaresi aleyhine yetişmemeleri için eğitim alanına da doğrudan burnunu soktu. Özellikle hem Hindistan'da hem de Afrika'da kimi ülkelerde denenmiş olan eğitim programlarını Kıbrıs'ta da uygulamaya koydu. Ancak; hem Rumlar hem de Türkler, diğer kolonilerdeki halkalara göre daha bilinçliydi.⁵ Denenmiş ve sınanmış sömürge idaresi teknikleri Kıbrıs'ta işlemedi.⁶ Özellikle Rumlar, kendi eğitim sistemlerini, Yunanistan ile birleşmenin (*enosis*) en önemli aracı gördüklerinden dolayı, İngiliz idaresinin kendi eğitimlerine karışmasına muhalefet etmeye başladılar. İngilizler açısından eğitim alanında '*her şeyi olduğu gibi bırakmak*' maliyeti az olan bir siyasetti.⁷ 1878 yılından 9 Haziran 1959'a⁸ kadar İngilizler, adada eğitimden elini çekmediler. Hep karar verici konumda oldular. Biz bu bildirimizde Kıbrıs valileri; Sir Hamilton Goold-Adams (1911-1915), John Eugene Clauson (1915-1918) ve Malcolm Stevenson (1918-1926)'un valilikleri döneminde Kıbrıs'ta uygulanmış olan eğitim siyaseti ve sonuçları üzerinde duracağız.

3 Luke, **Cyprus under the Turks**, s. 183-184.

4 Behçet, **Kıbrıs Türk Maarif Tarihi**, s. 78.

5 Morgan, Kıbrıslı tarihçi Persianis'in görüşünün naklede: Ona göre İngiliz Sömürge idaresi Kıbrıslıları özellikle Rumları, eğitim politikası açısından belirli bir yere konumlandıramamıştır: 'Kıbrıslılar Britanya İmparatorluğu içinde asimile edilecek Oriyental melezler miydi? Yoksa çoğunluğu dilsel ve kültürel olarak Elen olan Klasik dünya ile bağlantıları olan kişiler olmaları onlara özel bir konum mu veriyordu?' Morgan, **İngilizlerin Kıbrıs'taki Tarihi**, s. 75.

6 Morgan, **İngilizlerin Kıbrıs'taki Tarihi**, s. 83.

7 Morgan, **a.g.e.**, s. 75.

8 1951 yılından sonraki durum, birinci el kaynak olan Kıbrıs Maarif Müdürü Hüsnü Feridun tarafından şu kitapta anlatılmıştır: Hüsnü Feridun, **Kıbrıs Türk Eğitim Tarihinden 'Bir Ömür'**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2011.

İngilizler adayı işgal ettikten sonra, Osmanlı yönetiminin her iki toplumu da eğitim alanında yeterli olmamakla (cahil) özellikle kamu hazinesinden Hristiyan okulları için para ayrılmadığını ve rüşvetin had safhada olduğunu ileri sürdüler. 1879'da adadaki tüm okulların sayısı ve müfredatı saptandı. Yeni uygulanacak eğitim politikalarına dayanak olması amacıyla, 'Hristiyan okulları liberal bir eğitim verirken, Müslüman okulları daha çok İslami/ muhafazakâr bir eğitim veriyor' gibi göreceli bir tespit yapıldı. Müslümanlar '*biraz örgütlü, muhafazakâr (İslami) ve azla yetinenler*' bulunurken, Hristiyanları '*yenilikçi, liberal ve projeleri olanlar ama projeleri engellenen*' gruplar olarak görüldüler. Eğer İngilizce her iki topluma da öğretilirse, '*modern öğrenim ve ilerlemenin yolu*' açılacaktı. Başlangıçta İngilizce adada eğitim dili haline getirilmesi için çalışılacaktı. Bunun yanı sıra, Yunanca '*yüksek derecede zihinsel kültüre ulaşmada geniş olanaklar sağladığı için*' gerekiyordu. Türkçe'nin konumu belirsizdi. Bunun için ilk reform ilkokullardan başlatıldı. Bu bakış açısı ve mantık, adaya eğitim müfettişi olarak gönderilen Anglikan Papaz Frank Darvall Newham'ın (öl. 1946)⁹ hazırladığı rapora dayanıyordu. Newham, Hristiyan olduğu için gönlü Hristiyanlardan yana kaymıştı ve 1930 yılına kadar Kıbrıs'ta Türklerin eğitiminde etkili olmuş olan önemli bir koloni memuruydu. O, güya öğrencilerin girişimci ruhunu canlandırılmak istedi. Adadaki tüm okullar ayrıntılı biçimde değerlendirdi.¹⁰ Ancak, Sömürgelerden Sorumlu Devlet Bakanı Lord Kimberley, bu öneriye mali gerekçelerden dolayı sıcak bakmadı ve 'adanın iki eski dilinden biriyle' (Yunanca ve Türkçe) öğrenim yapılmasını istedi.¹¹ Yine de Papaz Newham'ın görevi, kendi kurduğu İngiliz okulunda İngilizcenin özellikle sömürgecilerle ilişki kurarak para kazanma derdinde olan fakir gençlere öğretilmesiydi. İlk iki öğrencisi de 'İngiliz-Helen evliliklerinden doğma çocuklardı'.¹² Levant ailelerinden çok

9 Newham, 32 yaşında Cambridge İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Akşamları düzenli olarak İngiliz Kulübü'ne gider ve içki içerdi. Sarkık bıyıklı, tıknaz, müteşebbis bir adam olarak hatırlanıyor. Orada çocuklarla neşelenir. Onlara, haydi çocuklar ben sizinle içki içtim, siz de gelecek pazar kiliseye geleceksiniz derdi. Hoş ve çekici biriydi ve genellikle istediğini elde ederdi. (Morgan, **a.g.e.**, s. 65.) Newham, Kudüs St. George şeref madalyasına sahipti.

10 **Kıbrıs'ın Elkitabı**, s. 177.

11 Morgan, **a.g.e.**, s. 68.

12 Morgan, **a.g.e.**, s. 63-64.

az ebeveyn, çocuklarını Türkçe öğrenmeye teşvik etti.¹³ Köy ve kaza bazında Eğitim Komisyonları (Maarif Encümenleri) oluşturuldu. Hristiyan ve Müslüman okulları birbirinden ayrı ele alındı. Müfredat, öğretmenler, eğitim-öğretim yöntemleri, okul harçları, müfettişlik sistemi, atamalar, aziller, eğitim-öğretim süresi, maaşlar dikkatli biçimde ele alındı.¹⁴ 1913 yılında uygulanan eğitim programının '*yeterince verimli olmadığı*' fark edildi. Hem Türk hem de Rum-Yunan öğretmenlerin, İngiliz Sömürge İdaresi açısından bir tehlike oluşturduğu fark edildi. Türk/Müslüman öğretmenler değil ama Rum/Yunan öğretmenler, adanın Yunanistan ile birleşmesinde, 'Helen ülküsünü yaymada' çok başarılıydılar. Bu sebeple, öğretmenlerin 'siyasal kışkırtıcılıkları' engellenmeli ve idarenin denetimine girmeliydiler. 1913 Raporu'nda yapılması istenen reformlar I. Dünya Harbi'nin çıkmasıyla tam olarak gerçekleştirilemedi¹⁵ Aslında İngiliz Koloni İdaresi, Türk öğretmenlerden daha çok Rum/Yunan öğretmenlerden çekiniyordu. 1900 yılında Lefkoşa'da kurdukları İngiliz Okulu ile adada Türkler ve Rumlar arasında hem İngiliz yaşam biçimini öğretiyorlar hem de İngiliz kolonileri için küçük memur yetiştiriyorlardı. 1915 yılında geldiğinde, Maarif Komisyonu Başkanı Papaz Newham'a göre, hem Kıbrıslı Rumlar hem de Kıbrıslı Türkler eğitimin önemini kavramışlardı.¹⁶ Kıbrıslı Rumlar, Avrupa dünyası ile irtibatlarını hiç yitirmemişler, Türkler ve Yunanlardan daha çok Avrupalılaştırmışlardı.¹⁷ İngiliz Sömürge Yönetimi, Rumlar arasında *enosis* hareketini istemeden güçlendirmiş; '*eğitim maliyetini asgariye indirmek için*' eğitim düzeyini bilinçli olarak düşük bırakmıştır. Din (İslamiyet ve Hristiyanlık), her iki toplumun ayrılmasının temel faktörü iken, buna bir de milliyetçilik eklenmiştir. Bu nedenle Türkler, Osmanlı Devleti'ne bel bağlarken Rumlar da Yunanistan'a dayanma siyaseti gütmek zorunda bırakılmışlardır. Okullardaki müfredat tamamıyla Yunan ve Osmanlı müfredatıydı.¹⁸ İngiliz idaresi ise her köyde ilkokul kurma ve öğretmenlerin kalitesini artırmakla övünüyordu.¹⁹

13 Morgan, **a.g.e.**, s. 78; Öğrenim dili meselesi Özmatyatlı tarafından incelenmiştir. (**British Colonial Influence on Cypriot Education, Turkish and Greek Cypriot Curricula and Identity (1878-1960)**, s. 112-114.)

14 Orr, **İngiliz Egemenliği Altında Kıbrıs**, s. 125-132.

15 Orr, **a.g.e.**, s. 136.

16 Orr, **a.g.e.**, s. 139.

17 Richter, **Çağdaş Kıbrıs'ın Kısa Tarihi**, s. 10.

18 Richter, **a.g.e.**, s. 30.

19 Luke, **Cyprus**, s. 94.

1920 yılına gelindiğinde Papaz Newham, İlkokullar Maarif Encümeni başkanıydı. Bu Anglikan papaz, 1930'da sağlık sorunları nedeniyle Maarif Encümeni'ndeki görevinden ayrılıncaya kadar Kıbrıslı Türk öğrencilerin eğitiminde çok etkili oldu. Newham, 1902'de Maarif Encümeni'ne müfettiş ve sekreter olarak atandı. Kıbrıs baş kadısı, Girne mebusu, müftü, evkaf temsilcisi ve diğer erkek Müslüman üyelerden oluşan on bir kişilik bu encümende aktif olarak görev aldı. Birçok İngiliz müsteşar ve komisyon başkanıyla çalıştı. 1928-30 yılları arasında komisyon başkanı kendisiydi.²⁰ Hastalandığından dolayı 1930 yılında yerine J. R. Cullen atandı. Uzakdoğu'ya bir geziye çıktı. Kıbrıs'a geri döndü ve 1946 yılında Girne'de vefat etti. Papaz Newham, hem Türk ilkokulları hem de ortaokulların sömürge mantığına göre şekillenmesinde çok etkili oldu. Onun siyasetinden dolayı, Kıbrıs Türk Cemaati muhafazakâr eğitim ile liberal eğitim sistemi arasına sıkıştırıldı. Genellikle *Evkafçılar* olarak bilinen Muhafazakâr Türk-Müslümanlar, geleneksel İslami eğitim sistemini kabul ederlerken karşıtı olan diğer grup *Halkçılar*, cumhuriyetçi, laik, modern ve Türkiye eğitim sisteminden yana bir siyaset izlemeye çalıştılar. Bildiğimiz kadarıyla bu dönemde Newham, Maarif Komisyonu'na 1905 yılında Kıbrıslı Türk İbrahim Hakkı'yı memur ve tercüman olarak aldırdı. Newham, tüm okulların müfettişi ve sekreteri iken İbrahim Hakkı, 1922 yılında komisyon tarafından Türk Okulları Müfettişi olarak görevlendirildi. Yerine Ermeni Ütücüyan, tercüman olarak görevlendirildi. İbrahim Hakkı (Kıbrıs-Lapta, 1884 - Lefkoşa 1967), Kıbrıs'ta İngiliz idaresindeki eğitim komisyonlarında çeşitli görevlerde bulunmuş Türk kökenli tarihçi ve coğrafya öğretmeni idi. En azından bir adet basılı kitabı olduğunu biliyoruz. Bizi doğrudan ilgilendiren kitap ise öğretmen Mustafa Midhat ile birlikte yazdıkları *Muhtasar Kıbrıs Coğrafyası ve Muhtasar Kıbrıs Tarihi* ismini taşır. 1922 yılında İstanbul'da Orhaniye Matbaası'nda basılmış 47 sayfalık Türkçe (Osmanlıca) bir kitaptır.²¹ Kıbrıs'ta Türk ortaokullarında okutulması amacıyla Türkçe olarak yazılmıştır. 1931 yılında Latin harfleriyle yeniden basılmıştır.²² İbrahim Hakkı'nın Türkiye Milli

20 Behçet, **Kıbrıs Türk Maarif Tarihi**, s. 88-97.

21 Kıbrıslı araştırmacı Ali Nesim, bu kitabın ilk kez 1907 yılında Kıbrıs Maarif encümenince bastırıldığını yazıyorsa da, böyle bir nüshaya ulaşamadığımızı belirtmek isterim.

22 **Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu, Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928)**, C 1, s. 390. Kıbrıslı öğretmen ve müfettiş İbrahim Hakkı ile İstanbul Üniversitesi coğrafya profesörü Silistre doğumlu İbrahim Hakkı (Akyol) isimleri birbirine ka-

Eğitim Bakanlığı ile yakın irtibatı olmadığı da anlaşılıyor.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Yunan-Rum devlet adamlarının adanın Yunanistan'a devredilmesini isteyen talepleri, İngiltere tarafından 1922 yılında reddedildi.²³ 1923 tarihli Lozan Anlaşması ile Türkiye; Limni, Semadirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarıyla birlikte Kıbrıs'ın da Britanya top-rağı olduğunu kabul etti. Böylelikle, 1914 yılında Kıbrıs'ın Britanya Hükümeti tarafından ilhak edilmesi Türkiye tarafından onaylanmış oldu.²⁴ 1923 yılına kadar adanın kaynakları İngilizler tarafından epeyce yağmalandı. Kıbrıs Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki bağlar kesilmeye çalışıldı. I. Dünya Harbi ile Çanakkale Harplerinden söz eden kitapların adaya girmesine izin verilmedi. Kısacası, adada Türk milliyetçiliğini inşa eden ve hatırlatan tüm imge ve simgeler yasaklandı. Ancak bu kısıtlamaya rağmen, İttihad ve Terakki Fırkası'nın Türkçülük siyasetini benimseyen bir avuç Kıbrıslı milliyetçi Türk, adada İngiliz sömürge yönetimine kafa tutmaya devam etti. Türkiye'nin Lozan Anlaşması'nı imzalaması Kıbrıslı Türkler tarafından sevinçle karşılandı. Tüm Kıbrıs şehirlerinde Türkler '*sulh şenlikleri*' düzenlediler. Vazifelerinin '*adadaki mevcudiyetlerini korumak olduğunu*' vurguladılar. Onlara göre dört yüzyıldan beri adada meskûn olan Türkler, İslamiyet ve Türklüğü korumak için adada kalmalıydılar.²⁵ Lozan Konferansı'nda, Kıbrıslı Müslümanların eğitimine maddî destek sağlayan en önemli kurumlardan biri olan *Evkaf* meselesi gündeme geldi. Kıbrıslı Türk Faiz Kaymak'a göre, Türkiye'nin İtalya lehine feragat ettiği On İki Adalar'daki Müslüman evkafı hukukunu İtalya'nın tasdik ettiğini söyler. Britanya Hükümetinin Kıbrıs Müslüman evkafına riayet göstereceğine söz verdiğini hatırlatır. Evkafın idaresi ve denetimi Türklere bırakılacaktı.²⁶ Ancak, Lozan Anlaşması'nın 21. maddesi ve İngiltere'nin

rışmaktadır. Her ikisi de coğrafya ile ilgilenmişlerdir. Silistreli İbrahim Hakkı'ya ait olduğunu sandığım en eski tarihli Türkçe yazılmış kitaplarından biri, Mehmed Azmi (Vezirî) ile birlikte yazdıkları *Muhtasar Osmanlı Tarihi'dir* (İstanbul 1895, Karabet matbaası, 94 sayfa). Bu kitabın dört baskısı olduğu biliniyor. 1924 yılında Silistreli İbrahim Hakkı, Dr. Ahmed Müştak ve Ahmed Malik Sayar ile birlikte, *Geyve Civarında Yılanda Heyelan*, başlığıyla 23 sayfalık kitap neşretmiştir. Son kitabının ismi ise *Nebatlar Alemi'dir* ve 448 sayfalık bu eser İstanbul'da 1927 yılında yayımlanmıştır. 1940'lı yıllarda çok sayıda coğrafya kitabı yayınlamıştır.

23 Morgan, **a.g.e.**, s. 183.

24 **Lozan Sulh Muahedenamesi, Mukavelat ve Senedat-ı Saire, 24 Temmuz 1339-1923**, İstanbul 1339, s.10.

25 Altan, **Atatürk Devrimleri**, s. 99-100.

26 Küçük, **Evkafın Kaysıtsız Şartsız Devri...**, s. 91-92.

evkaf ile ilgili taahhüdü Kıbrıslı Türkler açısından hayırlı olmadı. Binlerce Türk, *hakk-ı hıyar* (vatandaşlığını seçme) hakkını kullanarak Türkiye tabiiyetine girdi. Çoğu Kıbrıs'a dönmedi. Bir kısmı da başka ülkelere göç etmek zorunda kaldılar.²⁷ Türkiye'ye göç eden Kıbrıslı Türklerin bir kısmı, diplomalarında İngiliz müdürlerin mührü olduğu gerekçesiyle, diploma denklikleri kabul edilmedi. Yeniden okula başladılar veya okullara gidemediler.²⁸ Lozan Anlaşması'nın 16. maddesi, Kıbrıs Türklerinin hukuki durumunu saptanmasını İngilizlere bıraktı.²⁹ Türkiye'ye göç ettirme siyaseti sonucu, adadaki Türk mevcudiyeti tehlikeye girdi. Adada kalan az bir grup Türk, Türkiye'deki reformların Kıbrıs'ta da uygulanması için canla başla çalışıyordu. Bunlardan biri olan *Söz* gazetesinin sahibi öğretmen Mehmed Remzi Bey'di. Ona göre, '*Türkiye maarif ve kültürüne uyma mecburiyeti*' vardı.³⁰ Dr. Fazıl Küçük, 1922 yılına kadar Türk ilkokullarının '*bocamala devri*' geçirdiğini, Kıbrıslı Türklerin Türkiye'deki İstiklal Savaşı kazanıldıktan sonra okumaya-yazmaya önem verdiklerini söyler ki, gerçekten doğru bir tespittir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra çok ağır iktisadî şartlar içinde olmalarına rağmen, köylüler çocuklarını okutmak için gayret içine girdiler. Ortaokul ve liseler, Türkiye'den gönderilen öğretmenlerle geliyordu. Rum okullarına müdahale etmeyen İngiliz yönetimi, Türk okullarında 'dersler, öğretmenlere, milli his ve heyecana hala müdahale ediyordu.'³¹ Gerçekten, 1925 tarihli muhtemelen Kıbrıs Konsolosu Asaf Bey ile Kançılar Zühdü tarafından hazırlanan Türkçe raporda Kıbrıslı Türkler arasında 'tettebbu merakının' uyanmaya başladığı ifade edilir. Türkiye gerçeklerine göre hazırlanmış olan bu rapora göre Lozan Anlaşması'ndan sonra Kıbrıs Türklerinin durumu hiç de iç açıcı değildi ve eğitim tamamen İngilizlere teslim edilmişti.³² Raporda şu hususlara dikkat çekilmiştir:

'Kıbrıs Türklerinde maarif henüz yeni bir ihtiyaç olarak hissedilmeye başlanmış ve son zamanlarda nispeten maarife heves ve rağbet artmıştır. Hakiki vaziyeti izah için mevcut maarif müessesatına kısa bir nazar atf etmek kafi olduğunu arz edebilirim. Cezirede Türklere mahsus biri erkek, diğeri kız olmak üzere iki lise mevcut olup bin türlü nevakıs içinde müşkülâtle idame-i hayat etmektedir. Tahsil-i ibtidaiyeye gelince; hemen her büyükçe köyde bir mektep

27 Bedevi, **Kıbrıs Tarihi**, s. 171-172.

28 Keser, **Lozan Sonrasında Kıbrıs Unutuldu mu?**, s. 64.

29 Gazioğlu, **Kıbrıs Tarihi**, s. 59.

30 Demiryürek, **Cumhuriyet Hükümetleri**, s. 163.

31 Küçük, **Dr. Fazıl Küçük'ün Anıları...**, s. 192.

32 Erdoğan, **Kıbrıs Türkleriyle İlgili 1925 Tarihli Bir Rapor**, s. 7.

mevcut ise de tahsil fikri köylerde halkın efkarına yerleşmemiş olduğundan istifade pek cüzi oluyor. Köy mektepleri nüfus-ı mahalliyeye nispeten ekseriyetle üç beş talebe ile nazarlara hazin bir boşluk arz ederler. Ne binalarda ne de dahili tertibatta hiç bir esas mevcut olmadığı gibi tahsil hususunda kati bir veche ve gaye tayin olunmuş değildir. En ziyade dini bir takım hurafat tedris edilir. Mekteplerin varidatı halktan bu nam ile cibayet edilen rüsum ile emlak üzerine mevzu vergilerden ibarettir. İşbu vergilerin yekûnundan kanun-ı mahsus mucibince yüzde onu erkek ve kız liseleri için ifraz olunmaktadır. Bu iki mektebin bütçesi yalnız bu yüzde on varidata istinat eder.

İdare meselesine gelince: mekteplerin idaresi 1920 senesinde neşr olunan Türk Maarif Kanunu mucibince 'Encümen-i Maarif' namıyla vücuda getirilen bir heyete mevduktur. Fakat bu heyetin salahiyeti hemen hiç mesabesindedir, bütün mukarreratı valinin tastikine tabidir. Hakiki idare bir hükümet dairesi olan Daire-i Maarifin elindedir ki ser-müfettiş namıyla bir İngiliz'in riyaset-i idaresi altında bulunuyor. Müfettişlik teşkilatı pek nakıstır. Müfettişler yalnız İdadi mezunlardır. Vazifeleri Maarif Dairesinde memurluk etmektir. Ara sıra mektepleri teftiş ediyorlarsa da bu teftiş daha ziyade bazı resmi muamelata inhisar ediyor ve mektebin derecesi, liyakat ve gayret meselesi derece-i saniyede bir kıymeti haizdir. Son zamanlarda vazifede İdadi ve Lise mezunu muallimler daha ziyade istihdam edilmeye başlanmış olduğundan maarifte nispi bir hareket eseri meşhut olmaya başlamıştır.

Kız mekteplerine gelince: kız mektepleri yalnız büyük köy ve kasabalarda açılmıştır. Bunların müdavimleri erkek mekteplerinden çok dun olduğu gibi tahsil derecesi de hemen hiç mesabesindedir. Muallimler: Kız Lisesi denilen ve ancak Rüşdiye derecesinde olan bir mektepten yetiştirilmektedir. Burada Darülfünun tahsili görmüş tek bir muallime bulmak imkanı yoktur. Erkek liseleri muallimleri de Türkiye'den gidenleri müstesna olmak üzere İdadi mezunlarından mürekkeptir. Kütüphane ismi Kıbrıs'ta henüz bilinmeyen bir şeydir. Bunun için tettebbu merakı gençlerde de henüz uyanmamıştır'.³³

1925 yılında Türk öğretmenler örgütlendiler ve Türk Muallimîn Cemiyeti'ni kurdular. Ali Suha'ya göre 1901 yılından 1935 yılına kadar, İngiliz Hükümetinin maarif alanında 'müsbet gayreti' görülmedi.³⁴ Türk cemaati, İngilizlerin, Rumlara eğitim alanında daha fazla özerklik tanığı görüşündeydi. 1949 tarihli Türk İşleri Komisyonunun Ara Raporu'nda, Kıbrıslı Türkler,

33 **Aydın Tarihi**, C VII, S 21, Yıl: 1341, s.800-804; Mehmet Akif Erdoğan, **Kıbrıs Türkleri İle İlgili 1925 Tarihli Bir Rapor**, s. 10-11.

34 Ali Suha, **Kıbrıs'ta Türk Maarifi**, s. 227.

maarif alanında geçmişte yaşanan sorunlara bir çözüm talep ediyordu. Bu rapora göre, Türkiye'deki milli bayramların Kıbrıs'ta da okullarda tatil günü ilan edilmesini; Türkiye'deki Türk okullarında okutulan Türkçe kitapların okutulmasını, öğretmenlerin Türkiye veya İngiltere'ye gönderilerek pedagoji eğitimi almaları, öğrencilerin Cuma namazı kılmalarını, kasaba ve köy maarif komisyonlarının seçim ile oluşturulmasını; ilkokul öğretmenlerinin Türk Lisesi mezunlarından seçilmesini; Maarif Encümeninin uygun gördüğü yerlerde ilk tahsilin mecbur kılınmasını; altı yaşını bitiren çocukların ilkokula kaydedilmesini; yeni ilkokulların açılmasını; köylerde öğretmen evi yapılmasını ve kimi köy okullarının da birleştirilmesini önerdi.³⁵

Sonuç olarak, Lozan Anlaşması öncesinde ve sonrasında Kıbrıs Türkleri, İngiliz idaresi altında eğitim alanında ciddi bir reforma imza atamadılar. Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri gelen *hilafetçi/ümmetçi/muhafazakâr/İslami/ geleneksel* eğitim sistemi ile Türkiye'nin yeni siyaseti olan *cumhuriyetçi, laik ve modern* eğitim sistemi arasına sıkıştılar. Kıbrıslı Türkler / Müslümanlar, İngiliz idaresi altında bu iki başlı siyasetten çok zarar gördüler. Hem Türkiye'de hem de Kıbrıs'ta çocuklarına doğru dürüst bir eğitimi ne yazık ki veremediler.

KAYNAKÇA

ALTAN, Mustafa Haşım, **Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansıması**, Ankara, 1997.

Ayn Tarihi, C VII, S 21, Yıl: 1341, s. 800-804.

Başhakim Mehmet Zeka Bey, Anı-Yaşantı, Haz. Harid Fedai, Lefkoşa, 2002.

BEDEVİ, Vergi, **Kıbrıs Tarihi**, Lefkoşa, 1965.

BEHÇET, Hasan, **Kıbrıs Türk Maarif Tarihi**, Lefkoşa, 1969.

DEMİRYÜREK, Mehmet, 'Cumhuriyet Hükümetleri, Atatürk Devrimleri ve Kıbrıs Türk Basını (1920-1940)', **Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2004, s. 135-182.

Dr. Fazıl Küçük'ün Anıları ve Siyasal Örgüt Çalışmaları, Haz. Altay Sayıl, Lefkoşa, 2010.

ERDOĞRU, M. Akif, 'Kıbrıs Türkleriyle İlgili 1925 Tarihli Bir Rapor', **Motif Akademi, Halkbilimi Dergisi**, 2013/ 1, **Kıbrıs Özel Sayısı**, İstanbul, 2013, s. 5-13.

35 **Başhakim Mehmet Zeka Bey, Anı-Yaşantı**, Haz. Harid Fedai, s. 217-218.

FERİDUN, Hüsnü, **Kıbrıs Türk Eğitim Tarihinden ‘Bir Ömür’**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2011.

GAZIOĞLU, Ahmet C., **Kıbrıs Tarihi, İngiliz Dönemi (1878-1960)**, Lefkoşa, 1977.

HILL, George, **A History of Cyprus**, vol IV, Cambridge, 1952.

KESER, Ulvi, ‘Lozan Sonrasında Kıbrıs Unutuldu mu? Sorusuna Kesitsel Bir Bakış ve M. Remzi Okan’, **History Studies**, 5/4, **Temmuz 2013**, **Lozan Özel Sayısı**, s. 55-80.

KÜÇÜK, Fazıl, **Evkafın Kayıtsız Şartsız Toplum Devri-Teslimi, 56 Yıl Süren Kavga**, Haz. Altay Sayıl, KKTC Vakıflar Genel Md. yayını, Lefkoşa, 1999.

KYRRIS, Costas P., **Kıbrıs’ta Osmanlı Dönemi 1570-1878, Kubrus, Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Adası**, Çev. M. Akif Erdoğan, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2010, s. 1-45.

Lozan Sulh Muahednamesi, Mukavelat ve Senedat-ı Saire, 24 Temmuz 1339-1923, İstanbul, 1339.

LUKE, Harry, **Cyprus Under the Turks 1571-1878**, London, 1969.

_____, **Cyprus**, Londra, 1965.

MORGAN, Tabitha, **İngilizlerin Kıbrıs’taki Tarihi, Acısıyla Tathısıyla Bir Ada**, Çev. Cumhur Atay, Khora Yayınları, İstanbul, 2013.

NESİM, Ali, **Batmayan Eğitim Güneşlerimiz**, Lefkoşa, 1987.

ORR, C.W.J., **İngiliz Egemenliği Altında Kıbrıs**, Çev. Ali Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları Lefkoşa, 2013.

ÖZMATYATLI, İçim Özenli, **British Colonial Influence on Cypriot Education, Turkish and Greek Cypriot Curricula and Identity (1878-1960)**, Lambert Academic Publishing, Verlac, 2012.

RICHTER, Heinz A., **Çağdaş Kıbrıs’ın Kısa Tarihi 1878-2009**, Çev. Ali Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2011.

SUHA, Ali, ‘Kıbrıs’ta Türk Maarifi’, **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971, s. 221-233.

Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu, Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928), C 1, Haz. Müjgan Cunbur, Dursun Kaya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

The Handbook of Cyprus, Seventh Issue, 1913, ed. Harry Charles Lukach ve Douglas James Jardine, London, 1913. Türkçe Çevirisi: *Kıbrıs'ın El-kitabı*, Çev. Ali Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2007.

Ek 1:

Kıbrıs'tan Türkiye'ye göç eden Kıbrıs Türklerine verilen geçiş belgesi (mürur tezkiresi):

Kıbrıslı Türk Hakkı bin Rüstem Lozan Anlaşması gereğince Türk vatandaşlığını kabul etmiştir. Bu nedenle, 28 Temmuz 1926 tarihli, Kıbrıs Türk Konsolosu Asaf Bey tarafından imzalanmış olan bu geçiş belgesi kendisine verilmiştir. (Bu orijinal belge için Doç. Dr. Ali Efdal Özkul'a teşekkür ederim. İlk kez yayınlanıyor.)

TÜRKİYE –YUGOSLAVYA İLİŞKİLERİNDE LOZAN BARIŞ ANLAŞMASI VE ETKİLERİ

Galip ÇAĞ*

Özet

Hobbes'a göre *hiçbir egemen güç yokluğu kadar zararlı değildir* (Hobbes, 1993:138). Hobbes'un bu tezinin en mühim çıkış noktası şüphesiz ki anarşinin baş gösterdiği ya da gösterme ihtimalinin yüksek olduğu bölgelerde uzun süre hâkim olan bir gücün birleştirici etkisinin ortadan kalkması sonucu yaşanan/ yaşanabilecek kaostan öngörüsüdür. Zira özellikle merkezi krallıkların hâkim olduğu geç Ortaçağ dönemi ve sonrası ile 20. yüzyılda kurulan multi-etnik devletlerin yıkılmaları ile ortaya çıkan karmaşa bunun en müşahhas örneklerindedir. Bazı coğrafyalar bu konuda çok şanssızdırlar ki; bu durumu tarih boyunca birçok kez yaşamak zorunda kalabilirler. Bu coğrafyalardan ilk akla geleni de şüphesiz ki Balkanlardır.

Osmanlı sonrasında Balkanlarda büyük bir karadeliğe ulaşıldı şüphesiz. Balkan harpleri bu kara deliğin bölgede meydana getireceği olası karmaşayı net bir şekilde ortaya koydu. Kaldı ki Balkan ülkeleri de bu karmaşayı görmüş olacaktırlar ki çok sürmeden yeniden birlik olma yoluna gideceklerdir. 1917'deki Korfu Bildirgesi ve birlik denemesinin ömrü çok uzun olmayınca çatışma ve yeni siyasal düzen çabaları da ortaya çıkmaya başladı.

Yugoslavya'daki Türk ve Müslüman azınlığın durumunda yaşanan sıkıntılar ve kendi içlerinde çözmedikleri etnik ve siyasal problemler istikrarlı bir dış politika sürdürmelerini engellediğinden çoğunlukla gergin bir platforma taşınan ilişkilerin Türkiye'nin de kuruluş aşamasında olmasından kaynaklanan sancılı dönemi göz önüne alındığında oldukça yoğun geçtiği söylenebilir.

Bu çalışma bahsi geçen dönemde Lozan'ın bir dış politika meselesi olarak Türkiye ve Yugoslavya ortak gündeminde işgal ettiği süreci inceleyecek ve bir ölçüde bugüne yansıyanları ışığında Balkan politikalarına dair bir analiz sunacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, galipcag@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Türkiye, Yugoslavya, Lozan Barış Anlaşması, Balkanlar.

LAUSANNE PEACE TREAT'S THE EFFECTS ON TURKEY AND YUGOSLAVIA RELATIONS

Abstract

According to Thomas Hobbes; *Any the dominant power is not harmful to the absence of it.* Hobbes's most important starting point for this thesis is prediction of the chaos that could result from the removal of a great power. The condition that occurs is the most concrete example which after the destruction of the centralized monarchies that established medieval and early twentieth century. In some geographies, very unlucky in this regard because they may have to live with this situation many times throughout history. This is without a doubt the best first choice geographies Balkans.

There was a big black hole after the Ottoman Balkans. The Balkan wars clearly laid out clutter that would bring this black hole in the region. Moreover, the Balkan countries will be seen that a lot of this mess would try to ride the re-union. the absence of a long life, Declaration of Corfu in 1917, began to emerge conflict and the efforts of the new political order.

Difficulties in the case of Turkey and the Muslim minority in Yugoslavia and ethnic and political problems which can not solve themselves; Maintain a stable prevents foreign policy. Due to the fact that during the establishment of relations with Turkey was always tense.

This study; examine Lausanne as a common agenda Turkey and the former Yugoslavia and so will some analysis on today.

Keywords: Ottoman, Turkey, Yugoslavia, Lausanne Peace Treaty, Balkans.

GİRİŞ: Miras Kalan Kaos

Tarih yaşayan bir süreç ve geçmişi geleceğe taşıyan bir disiplindir. Bu manada miras algısı dünden bugüne aktarılan geleneklere ek olarak sorunları da ihtiva eder bazen. Hele hele Osmanlı gibi hükmettiği topraklarda mühim değişim ve dönüşümleri derinlemesine gerçekleştiren ve bu manada birçok *ötekini* tarihe kazandıran medeniyetler bahsi geçen sorunların en müşahhas taşıyıcıları olmuşlardır.

Hâkim olduğu Balkan topraklarında yaklaşık 500 yıllık bir periyotta birçok farklılığı kurduğu düzenle unutturan; bununla birlikte uzun zamandır süren

çatışmaları da bitiren *Devlet-i Âliye* son yüzyılında bu birliği muhafazada zorlanmaya başladı. Zira artık ekonomik ve siyasi düzen bozulmuş 18. yüzyıl sonu ile birlikte geçmişte unutulmuş farklılıklar milliyetçi enjeksiyon ile yeniden belirginleştirilmeye başlanmıştır.

Balkanlarda çıkan isyanlara paralel ve eş zamanlı olarak patlak veren Rus Savaşları bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini gittikçe zayıflattı. Balkan devletleri bir bir çıktı Osmanlı idaresinin elinden. Bu noktada ulusal yapılar gittikçe sertleştiler. Avrupa için aslî problem olan Osmanlı varlığı en azından artık topraklarında değildi ve Küçük Asya ile Afrika ve Orta Doğu'ya çekilmişti. Ancak şimdi daha büyük bir problemleri vardı: *Balkan uluslarının mücadelesi*.

Avrupa önceleri belki de Osmanlı'dan kurtulmanın zafer sarhoşluğu ile çok önemsemedi bu yeni yapıları. Kendi milli kimliklerini oluşturmalarına ve bunu yaparken ki inşalarına müdahale etmedi. Dahası zaman zaman destek de çıktı. Ancak Balkan Harpleri –özellikle de ikincisi- korkuları gitgide gün yüzüne çıkarmaya başladı.

Arnavutlar dışında bugünün belli başlı Balkan halklarından her birinin ataları Ortaçağ'da bağımsız bir devlet yarattılar. Bu da bir hafıza. En güçlü zamanlarında bu devletlerden her birinin toprağı modern ardıllarının toprağından büyüktü. Bunun sonucunda modern dönemde her Balkan ulusu atalarının bölgenin büyük bir bölümünü kontrol ettikleri bir zamana dönüp bakabiliyor, sonucunda da artık kendine ait olamayacak bir mazinin hayalinden gerçek bir hâkimiyet tasavvuru yaratmaya çalışıyordu. Bir zamanların “büyük” devleri şimdilerde kendilerine biçilen dar kıyafetlere sığmadıkları gibi başkalarının da kıyafetlerine talip oluyorlardı.

I. Dünya Savaşı bu kaosu bitirilmesi için bir başlangıç noktası idi Batı gözünde. Kaosun faili Osmanlı bitirilebilirse buradan elde edilen topraklar bu yeni ulus devletler için kullanılabilir, böylece yeni konjonktürün menfi etkileri “*yeniden ait olduğu yere*” yani doğuya kaydırılacaktı. Ancak hiç de planladıkları gibi olmadı.

I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı idaresi ağır bir fatura ile karşı karşıya kaldı. Önüne konan Mondros Ateşkes Anlaşması ve sonraki Sevr Anlaşması da aynı yıkımı öngörüyordu. Tam bu noktada hesaplarında olmayan bir gelişme gerçekleşti ve Anadolu'da bir *İstiklal Mücadelesi* patlak verdi. Osmanlı idaresi fiilen sona ermiş Anadolu'da yeni bir Türk devletinin temeli atılıyordu. Ancak Batı'nın zihni birikimi kesmeye başladıkları hesabın muhatabının Türkler olduğunu düşünüyor dolayısıyla bu mücadeleye devam ediyordu.

Mudanya Ateşkesi imzalandığında Anadolu'da yeni bir devletin temelleri atıldı ve daha evvel Amasya Genelgesi'nde belirtilen ilkeler doğrultusunda çalışmalara hız verildi. Lozan Görüşmeleri başladığında Osmanlı bakîyesi bir devlet olarak muamele göreceği anlaşılan Türk heyetinin karşısına önemli problemler çıkarıldı. Özellikle sınırlar dışında kalan soydaşlar ve Osmanlı'dan kalan borçlar meselesi sadece büyük devletlerle olan değil aynı zamanda geçmişte aynı sınırı paylaşan diğer devletlerle ilişkileri de etkiledi şüphesiz. Bu etkileşimin figürlerinden biri de şüphesiz ki Yugoslavya'dır.

Osmanlı Barışından (*Pax Ottomana*) Etnik Karmaşaya: *Güney Slav Birliği*

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Slav Birliği meselesi, artık olgun bir fikir olarak tartışılmakta ve peşi sıra düzenlenen Pan-Slavistik kongrelerinde hararetle bir şekilde dile getirilmekte idi. Ancak Pan-Slavizm'e nazaran Yugoslavizm'in ilerleyişi ve güçlenmesi bilhassa 1875 Sırp Ayaklanması sonrasında Bosna üzerinde etkinlik niyeti, akabinde de buranın Avusturya Macaristan tarafından ilhakı ile (1908) gerçekleşemedi (Kenar, 2005: 29-30). Tabî ki buna bir de II. Balkan Savaşı da eklenince Yugoslavizm fikri suya düştü.

Yugoslav yani Güney Slavlarının birliği fikrinin 20. yüzyıl başlarına kadar bir şekilde gerçekleşmemesinde Sırpların baskın ırk ve kültür olma iddiaları mühim rol oynadı. Sırp aydınlarına göre Karadağ zaten Sırp devletinin bir parçası iken Hırvatlar da aynı halkın işgal altında kalmış diğer bir kolu idi. Bu manada Sırlara göre Karadağ ile birleşmek zaten doğal bir süreç iken Hırvatlar ile birleşmek de büyük farklılık yaratmayacaktır. Ancak bu birliğin temel yapı taşının hem nüfus hem de baskın kültür olarak Sırlardan oluşması gerekliliği –tabî ki Sırlara göre- Yugoslavya'dansa Büyük Sırp Krallığı'nın kurulmasını daha cazip gösteriyordu. Buna göre nüfus çoğunluğu Sırlardan oluşan ve içerisinde Bosna Hersek, Hırvatistan'ın bir kısmı, Slovenya ve Dalmaçya'nın bulunduğu Büyük Sırbistan, Balkan Savaşlarının ikinci evresine kadar birliğin bir numaralı amacını teşkil etmiştir. İkinci planda Bulgarlar da bulunsa da Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan kanlı Sırp-Bulgar çekişmesi, içerisinde Bulgarların bulunduğu Slav birliği projesini erken bitirdi. Üçüncü sırada ise Yugoslavizm ve Yugoslavya vardı. Ancak bu proje hepsinden zordu, zira ortada gerçek manada bir ulus yoktu¹.

1 Yugoslavya'da ulus kavramına dair bir değerlendirme için bkz., İlhan Uzel, "Sosyalizm'den Ulusçuluğa: Yugoslavya'da Ulusçuluğun yeniden Canlanması", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 47, S 1, Ankara, s. 217-244.

I. Dünya Savaşı ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı

I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde aslında Güney Slavları birleştirmek gibi bir düşünce bölgede hâkim bir algı değildi. Zira yukarıda da ifade edildiği şekli ile Balkan Savaşları bölgedeki ulusçu aklın yerini tamamı ile genişleme yanlısı bir hırs ile doldurmuştu. Güney Slav birliği diğer bir ifade ile Yugoslav Krallığı düşüncesinin yerini şimdi ilk kez İliya Grasinin'in ortaya attığı Sırp birliği fikri almıştı (Akarlan, 1992: 11). Bunun yanında olası Güney Slav birliğinin diğer iki üyesi Sloven ve Hırvatlarda ise hâkim fikir daha özgürlükçü bir otonomi idi (Ülger, 2003: 3-34).

Sırpların Balkan Savaşları sonrasında %82 oranında artan toprak büyüklüğü ve 2 katı aşan nüfus artışı, I. Dünya Savaşı öncesinde özellikle Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nu ziyadesi ile rahatsız ediyordu. Ancak Batılı güçlerin baskısı bu konuda bir hamle yapmalarını engelliyordu. Bu noktada endişelerinin en mühim noktası bünyelerinde barındırdıkları Sırp nüfus idi.

I. Dünya Savaşı'nın fitilini ateşleyen suikast sonrasında Sırpların bir anda İtilaf Güçleri yanında yer alması Slav birliği fikrinin yeniden ateşlenmesine sebep oldu. Ancak Sırpların beklentilerinin aksine Balkanlarda oluşacak bir Güney Slav Birliği, ne İngiltere'nin ne de Fransa'nın işine gelmiyordu. Dahası Sırpların olası Avusturya galibiyeti ile bu imparatorluğun ortadan kalkması da yine birincil hedefler arasında yer almıyordu.

Sırbistan, Kasım 1914'te Niş Deklarasyonu ile savaşa giriş gayesini Başbakan Nikola Paşiç'in ağzından şu şekilde ilan etti (Dragnich, 1992: 20).

“Balkanlarda barış ve istikrarın sağlanmasının koşulları bellidir. Yeni bir devlet kurulmalıdır. Yeni devletin sınırları geniş olmalı, etnik bakımdan birbirine uyumlu, bir arada yaşamak için sorun yaratmayan unsurları içermeli, siyasi açıdan güçlü, ekonomisi bağımsız ve ayrıca Avrupa kültürü ile uyumlu olmalıdır.”

Paşiç'in bu değerlendirmesinde göze çarpan genişlik vurgusunun temelinde şüphesiz ki Hırvat milliyetçiliği ile Sırp milliyetçiliğinin bilhassa sınırlar noktasında yaşadığı çakışma idi. Çünkü Hırvat milliyetçilerine göre Hırvatistan Alplerden Bosna sınırına, doğuda da Sırp Bulgar sınırına uzanıyordu². Bu

2 Hırvatistan ve Slovenya'da modern milliyetçiliğin doğuşu aslında Napolyon Savaşları'na kadar uzanmaktaydı. Napolyon 1809'da Avusturya'dan aldığı Dalmaçya, bazı Sloven toprakları ve Hırvatistan'ın bir kısmını birleştirerek İllirya Eyaletleri'ni kurmuştu. İllirya üzerinde Fransa'nın amacı, Habsburg İmparatorluğu üzerinde öncelikle askeri bir baskı oluşturmak ve devamında da bölgede siyasi bir

durumda Sırp'ların ulus varlıkları da yok sayılıyordu (Kenar, 2005: 36). Bu noktada Paşiç'in çözümü de muhtemel Yugoslav Krallığı idi.

Paşiç'in bu çıkışına Hırvatlar ve Slovenler, 1915'te kurdukları *Yugoslavya Komitesi* ile cevap verdiler. Temelde Avusturya Macaristan İmparatorluğu içerisinde yaşayan Slavların sıkıntılarını müttefiklere aktarmak içi kurulsa da komite Yugoslavcı düşüncenin önemli bir temsilcisi olarak çalıştı. *Frano Spilo, Ante Trumbiç, İvan Metroviç, Hinko Hinkoviç, Franko Potocnjak, Nikola Stojanoviç ve dusan Vasiliyeviç*'in başını çektiği komite hiç şüphesiz ki önemli işlere imza attı. Özellikle de Slovenlerin Cermenleşme, Hırvatların da Macarlaşma tehdidi altında olması, bunun yanında bir de İtalyanların savaşın sonlarına doğru müttefiklerle gizli bir anlaşma imzaladığının duyulması üzerine, komite sürgündeki Sırp hükümeti ile birlikte hareket etme kararı aldı.

Bu sırada -savaşın başında- Sırbistan tahtında Petar Karageorgeviç vardı. Ancak yaşlı olduğu için kral yerine naip olarak oğlu Aleksander ülkeyi yönetiyordu. Diğer yandan Sırp, Hırvat ve Slovenler arasında bir birlik oluşturmak amacıyla daha evvelde belirtildiği üzere Sloven lider Ante Trumbiç liderliğinde Yugoslav Komitesi kuruldu. Bu komite savaş sırasında sürgünde olan Paşiç liderliğindeki Sırp hükümeti ile görüşmelerine devam etmekte ve savaş sonrası Yugoslav birliği kurulmasına çalışmaktaydı. Habsburg Güney Slavlarını temsil eden Yugoslav Komitesi içindeki Sloven ve Hırvat unsurlar yeni kurulacak devletin federal bir yapıda olmasını; Paşiç liderliğindeki Sırp'lar ise egemen unsuru Sırp'ların oluşturduğu merkezîyetçi bir devlet yapısını istiyorlardı. Sırbistan savaş sırasında işgal edilince Naip Prens Aleksander idaresinde ve Nikola Paşiç liderliğinde Korfu Adası'nda Sırp sürgün hükümeti kuruldu (Güveloğlu, 2009: 29).

Sürgün hükümeti Korfu'da faaliyetlerine devam etti ve 20 Temmuz 1917'de Yugoslavya Komitesi ile birlikte ortak bir deklarasyona imza attı. Korfu Deklarasyonu olarak bilinen ve Balkanlarda uzun süredir beklenen birliğin kuruluş bildirgesi hükmünde olan belge, Sırp Hükümeti ve Yugoslavya Heyeti arasında imzalanan ilk ortak siyasi belgedir.

güç haline gelmekti. Napolyon, eyaletlere Fransız Cumhuriyeti'nin hukuk kuralarını ve idari uygulamalarını getirmiş; bu ise, Hırvat ve Slovenler'in Avrupa'nın ekonomik ve siyasi özgürlükleri ile tanışmalarını sağlamıştı. Napolyon'un İllirya Eyaletleri'nin adı da, antik batı Balkanlar'ın adı olan Illyricum'dan gelmekteydi. Napolyon'un İlliryası üzerine inşa edilen Hırvat milli uyanışı da "İlliryanizm" adını almıştı. Gülşah Kurt Güveloğlu, **Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Dönemi'nde Yugoslavya'nın Siyasi Hayatı Ve Türkiye İle Diplomatik İlişkiler (1918-1941)**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009, s. 29.

* * *

Görüleceği üzere Osmanlı'nın bölgeden ayrılışı üzerinden çok geçmeden Balkanlarda yeni bir birlik arayışına geçilmiş ancak bu birliğin temeli çok da sağlam kurulamamıştır. Zira etnik farklılıklar ve giderek açılan birlik düşüncesi algıları arasındaki fark kaçınılmaz problemleri tetiklemiştir. Kaldı ki kuruluşundan itibaren artan Sırp baskısının yanında etnik karmaşanın bir türlü giderilemeyen düzensizliği devamlılık konusunda çok da ciddi bir ümit vermiyordu.

1921 yılında yapılan seçimlerde belirlenen 12 milyonluk nüfusunun %43'ü Sırp, %23'ü Hırvat, %8,5'u Sloven, %6'sı Müslüman, %5'i Makedon ve geri kalan %14 de Çingene, Ulah, Arnavut, Macar şeklinde devam eden diğerleri idi (Jelavich, 2009: 161). Sonuç olarak Balkanlarda huzurun sağlanması için bu yapının yeterli olamayacağı herkesçe malum idi. Bu manada Almanlar ve Avusturyalılar bu birliği hiçbir zaman desteklemediler (Ülger, 2003: 37-38).

Anadolu'da Milli Mücadele tüm hızıyla sürdüğü sırada Yugoslavya'da Sırp lar tam manası ile hakim güç haline geldiler. Özellikle Hırvat ve Sloven kurucu milletler ile Yugoslav Müslüman Örgütü'nün muhalefetine rağmen 1921 Anayasası'nın mecliste kabul edilmesi ile birlikte Yugoslavya'da bulunan Sırp harici halklar büyük bir baskı altında kaldılar.

Sırp lar ellerindeki bu güçle birlikte kısa süre sonra Yugoslavya topraklarında bir kıyıma giriştiler. Özellikle Türk ve Müslümanlar bu süreçte büyük bir anarşi ve sahipsizlikle karşı karşıya kaldılar. Zira yüzyıllardır vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti yıkılmış, bakiyesi olan Ankara Hükümeti ve Anadolu ahalisi de bir ölüm kalım savaşı vermekte idiler. Tam bu dönemde ilk saldırı Saniça - Akova yolunda gerçekleşti. Akovalı Hilmi Kaya ismi ile bilinen bir tüccar ve 8 arkadaşının Asary Bosna'dan Akova'ya geçerken öldürülmesi hem büyük bir korku yarattı hem de peşi sıra göçlerin yaşanmasına sebep oldu. İlk göç hareketi Şahoviç beldesinden gerçekleşti ve buradan gelen ilk kabile Kastamonu, Elazığ ve Şile'ye yerleştirildiler (Deliorman, 1975: 56-57).

Milli Mücadele dolayısıyla bölgeye yeterli ilgi gösterilemedi şüphesiz ancak Lozan'da başlayan görüşmelerin mühim meselelerinden birisi bu topraklarda kalan Türk ve Müslümanların durumu olacaktır.

Sırp Hırvat Sloven Krallığı, Türkiye ve Lozan Görüşmeleri

Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Birinci Dünya Savaşı'nın taraf ülkelerinden birisi olduğundan dolayı Lozan Antlaşması'na katılmıştır. Lozan Antlaşması boyunca Krallığı, değişimli olarak Dışişleri Bakanı M.Nintchitch, Paris El-

çisi Spalaikovitch, Sofya Elçisi Rakitch, M. Christitch, M. Antitch, İlitich, M. Djouritch, M. Georgevitch ve Bern Elçisi Yovanovitch temsil ediyordu (Dilek, 2004: 268).

Görüşmelere dair bugüne dek yapılan çalışmalarda zaman zaman Sırp etkisinin yoğunluğundan olsa gerek Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'ndan bahsedilirken Sırbistan ya da Sırp Krallığı ifadeleri kullanılmaktadır. Şüphesiz bu doğru kullanım değildir. Zira krallığın kuruluşunda Korfu Bildirgesi³ ile belirlenen kriterlerde devletin bir Sırp devleti değil müşterek bir Güney Slav Birliği olduğu vurgusu yapılmıştır. Bunun yanında görüşmelerde Yunanistan ile olan ilişkilere o denli odaklanılmıştır ki bu iki yeni devlet arasındaki münasebetler belirli ölçülerde göz ardı edilmiştir.

21 Kasım 1922'de Lozan görüşmeleri devam ettiği sıralarda Hüseyin Rauf Bey'den, İsmet Paşa'ya gönderilen telgrafta; Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Başbakanı Pasiç'in, Albay Tasiç'i gayri resmi olarak Ankara'ya gönderdiği, adı geçen şahsın iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması üzerinde durduğu, ancak iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulmasına taraftar olsalar da adı geçen şahsın gayri resmi olarak Ankara'ya gelmesinden dolayı; Lozan'daki Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Heyeti ile Türk Heyeti'nin anlaşarak diplomatik ilişkilerin başlamasının uygun olacağı İsmet Paşa'ya bildirilmişti. Yani Krallık ile Ankara arasındaki ilişkilerin öncelikle resmi bir boyuta taşınması bunun için Pasiç tarafından bir adım atıldığı belirtirken diğer yandan Yugoslavya ile Türkiye arasındaki bilhassa nüfus ve emlak sorunlarının Lozan'da öncelikle kendi aralarında görüşülmesi önemli bir husus olarak belirtiliyordu. Sonraki dönemde bu iki husus Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın anlaşmaya imza koymak konusundaki direncinin de kaynağı olacaktır.

22 Kasım 1922'de Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Dışişleri Bakanı M. Nintchitch, Lozan görüşmelerinde Doğu Trakya sınırı ile ilgili oturumda söz aldı. M. Nintchitch'e göre; "*Gerçek barışı yeniden kurmak, iyi komşuluk ve dostluk ilişkileri için vazgeçilmez olan karşılıklı bir güven havasını Balkan Yarımadası'nda yerleştirmek gerekir. Kaldı ki, Türkiye'nin komşularındaki kuşkuları*

3 Korfu Bildirgesi'ne dair Türkiye'de münferit bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak yakın zamanda bilimsel bir başka toplantıda sunulan aşağıdaki bildiri konuya dair bir giriş olması hasebiyle faydalı olabilir; Galip Çağ, "I. Dünya Savaşı Sırasında Balkan Birliği Yolunda İlk Adım: Korfu Bildirgesi (20 Temmuz 1917)", **I. Uluslararası Uluslararası Komşuluk Kongresi, Balkan Savaşlarının 100. Yılında Savaşın Ebedi Barışa, Balkanlarda İyi Komşuluk 04-07 Ekim 2012**, Hacettepe Üniversitesi, 2012, s. 1-20.

mümkün olduğu kadar ortadan kaldırmak bakımından, bu sorunun çözümlenmesi, Türkiye için de aynı ölçüde önemlidir. Sırp-Hırvat-Sloven Temsilci Heyeti, Doğu bunalımının başından beri hükümetinin benimsediği değişmez uzlaştırıcı tutum uyarınca, devletlerin, Meriç çizgisini, Doğu Trakya'nın sınırı olarak saptamayı öngören teklife katılmaktadır” (Meray, Tarihsiz: 25). Anlaşılan o dur ki Yugoslavya'nın Lozan'da Türkiye'nin lehineymiş gibi gösterdiği bu tavır aslında geçmişe dair bazı hesapların görülmesine ilişkin bir projenin dile getirilişi idi. Zira Lozan görüşmeleri sırasında M. Nintchitch, 23 Kasım 1922'de Yunan, Bulgar ve Romen delegelerini otelinde toplamış ve bir görüşme yapmıştı. Gazetenin haberine göre, M. Nintchitch, Bulgarlarla Yunanlıları yaklaştırıp dört Balkan devleti arasında “tek cephe” oluşturmak amacını güdüyordu. M. Nintchitch, “Türklerin Meriç nehrinin batısına geçmelerini başından beri istemediği” yolunda *Le Petit Parisien Gazetesi*'ne 27 Kasım 1922'de verdiği demeçle bu niyetini açıkça belli ediyordu (Dilek, 2004: 269). Bu durumu Korfu ile kurulan düzende özellikle de 1921'de yapılan nüfus sayımı ile artan Sırp etkisinin Krallığı irredentist bir politika ile genişletme yolunda mazide hâkimi ekarte etme bir yönü ile de bölgedeki ahalinin Osmanlı geçmişi ile olan bağını koparma çabası olarak görmek mümkündür. Zira bu değerlendirmeyi destekler mahiyette bir hamle Makedonya Müslümanlarından gelmiş ve konferans sırasında 9 Aralık 1922'de büyük devletlere bir dilekçe ile başvurarak baskı altında olduklarını belirtmişlerdir (Güveloğlu, 2012: 151).

Görülen o ki Sırp tahakkümündeki Yugoslavya sadece kendi bünyesindeki Sırp, Hırvat ve Slovenleri değil ve dahi Yunanistan, Bulgar ve Romenleri de kontrol etmek istiyor, gelecekte kurmayı öngördüğü büyük cephe ve belki de devletin temellerini atıyordu. Ancak Nintchitch bu iddiaları hiçbir zaman kabul etmedi. Hatta 24 Kasım 1922'de İsmet Paşa'yı şahsen ziyaret ederek iddiaların mesnetsiz olduğunu bildirdi. Acilen bir temsilci belirlenmesini talep etti. Bu talebe iştirak eden İsmet Paşa, İsmail Canbolat Bey'i Belgrad mümessilliğine (diplomatik temsilci) atadı ise de görüşmelerin uzaması sebebiyle İsmail Bey göreve hiç başlayamadı (Güveloğlu, 2012: 148).

İsmail Canbolat Bey'in göreve başlayamaması sonrasında Türkiye Yugoslavya ilişkilerinde 17 Nisan 1923'te Bükreş mümessilliğine atanan Cevat (Ezine) Bey'in etkili olduğu görülür. Zira her ne kadar Bükreş temsilcisi olsa da Cevat Bey, Lozan görüşmeleri boyunca Sırp Hırvat Sloven Krallığı'na dair önemli değerlendirmeler yapar. Örneğin 7 Haziran 1923'te Belgrad'da bulunan

Cevat Bey'in bildirdiğine göre: Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Müttefik Devletlerle borç hisselerinin suret-i taksimine ait ihtilafından dolayı barış antlaşmasını imzalamamayı düşünmemekte (Dilek, 2004: 270), ama iki ülke arasında normal diplomatik ilişki kurmak istemektedir. Yani Doğu Trakya sorununun yanına şimdi de Osmanlı'dan kalan borçların taksimi konusu eklenmiştir.

20 Temmuz ve 24 Temmuz 1923'te İsmet Paşa'dan, Başbakanlığa gönderilen telgraflarda; Sırp-Hırvat-Sloven Krallığının Türkiye ile ilgili olmayan nedenlerle Lozan Antlaşması ile eklerini öteki taraflarla birlikte imzalamaya çağını bildirmiştir. Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, antlaşmaya ekli XVII sayılı bir protokol gereğince, Barış Antlaşması yürürlüğe girmeden önce, Antlaşmayı, Boğazlar Sözleşmesini, Trakya'ya ilişkin sözleşmeyi, İkamet ve Yargı yetkisi sözleşmesini, Ticaret sözleşmesini, kimi ayrıcalıklara ilişkin protokolü ve Belçika ile Portekiz'in katılmasıyla ilgili protokolü daha sonra imza etmeyi üstlenmiştir.

Lozan Antlaşması'ndan sonra ilk olarak Tahir Lütfi (Tokay), 4 Aralık 1924 - 24 Mayıs 1925 döneminde Belgrad'daki Polonya Büyükelçiliğine bağlı Türk Konsolosu olarak görev yapmıştır. 24 Mayıs 1925'ten itibaren ise Belgrad'da Polonya Büyükelçiliğine bağlı olmadan mümessil sıfatıyla Türkiye'yi temsil etmeye başlamıştır. 24 Haziran 1925'te Arnavutluk Orta elçiliğine Tahir Lütfi (Tokay) Bey, Onun yerine Belgrad Mümessilliğine de Yusuf Hikmet (Bayur) Bey'in tayinine karar verilmiştir (Dilek, 2004: 271).

Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Lozan Antlaşması'nı imzalamayınca, iki devlet arasında 1 Kasım 1914'te başlayan savaş durumuna son vermek ve ikili ilişkileri normalleştirmek amacı ile dostluk antlaşmasını imzalamak üzere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Tevfik Kamil Bey'e 18 Ekim 1925'te yetki verilmiştir. Nitekim 28 Ekim 1925'te Ankara'da, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Tevfik Kamil Bey ile Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı temsilcisi M. Trajan Jivkoviç tarafından iki ülke arasında bir dostluk antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 1. maddesinde, ilgili iki devlet ve ulus arasında barış ve dostluğun egemen olacağı, 2. maddesinde, iki tarafın da devletler hukuku kurallarına uygun biçimde diplomatik ilişkiler kuracağı, 3. maddesinde ise Oturma ve Ticaret sözleşmeleri yapılacağı yazılıdır. Antlaşma, bu maddelerden ayrı olarak Jivkoviç'in, Tevfik Kamil Bey'e verdiği bir mektubu da içermektedir. Jivkoviç özetle; anlaşma yürürlüğe girdikten sonra iki taraf arasındaki tüm sorunları gidermeye yönelik görüşmeler ve antlaşmalar yapmayı hükümetinin kabul ettiğini bildirmiştir (Dilek, 2004: 271). Bu iki ülke arasındaki ilişkilerin ilk kez normal bir seyre doğru yöneldiği süreci teşkil etti.

SONUÇ

Lozan görüşmeleri, Ankara hükümetinin birçok problemle boğuştuğu mühim bir müzakere sürecini beraberinde getirdi. Bu sürecin bir bölümü çalışmaya konu edildiği şekli ile Türkiye ile o zaman ki Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı yani I. Yugoslavya Krallığı arasında yaşandı. Görüşmelerde sınır ve Yugoslavya topraklarında kalan Müslüman ahalinin durumu zaten sağlam şekilde tesis edilememiş olan ilişkileri iyice çıkmaza soktu. Özellikle Osmanlı sonrasında Balkanlarda yeni düzen arayışında öne çıkan Sırp milliyetçiliğinin baskısı ile birlikte yeni bir Balkan birliğinin sağlanması bölgedeki Türk ve Müslüman etkinin bir şekilde tamamen ortadan kaldırılması ile mümkündü. Öte yandan büyük devletlerin emperyal emellerinden kurtulmanın yolu da yeni devletlerle diplomatik ilişkiler kurmaktı. İki devlette Lozan'da bu fırsatı kaçırdı. Halbuki anlaşmanın ilk hükümlerinden biri *“İşbu Andlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak, bir yandan Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat- Sloven Devletleri ve öte yandan Türkiye ve onların uyrukları arasında barış durumu kesinlikle yeniden kurulmuş olacaktır.”* idi.

Yugoslavya hiçbir zaman azınlık emlakine karşı tavrıyla alakalı eleştirileri kabul etmedi, Müslümanların yaşadığı sıkıntıları ifşa etmediği gibi iyileştirme yolunda adımlar atmadı. Sınır konusunda uyumlu bir tavır sergilemedi. Zira Sırp tahakkümü bu süreçte mantıklı bir bakışı hiç makul göremedi.

Lozan görüşmeleri gizli ve açık oturumları ile bugün halen tartışılan bir süreçtir. Kazanım ve tavizleri ile net bir veçhete kavuşturulamayan birçok fikri itilafi beraberinden getirmiş bir anlaşmadır. Yugoslavya ile Türkiye'nin eski iki tebaa olarak bu müzakerelerde aslında ortak bir faturanın ödeyicisi şeklinde değerlendirilmesi redd-i mirasa dek giden bir algıyı da beraberinde getirdi. Özellikle Osmanlı dış borcunun taksimi meselesi ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husus oldu.

Sonuçta Yugoslavya anlaşmaya imza koymadı ve ilişkilerini bu anlaşmadan azade bir şekilde inşa etme yoluna gitti sonraki yıllarda. Ancak bu süreçte takınılan tavır bu ilişkilerin gelecekteki yönünü büyük ölçüde tayin etti.

KAYNAKLAR

- AKARSLAN, Mediha, **Bosna Hersek ve Türkiye**, Alternatif Üniversite, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.
- ÇAĞ, Galip, “I. Dünya Savaşı Sırasında Balkan Birliği Yolunda İlk Adım: Korfı Bildirgesi (20 Temmuz 1917)”, **I. Uluslararası Komşuluk Kongresi, Balkan Savaşlarının 100. Yılında Savaştan Ebedi Barışa, Balkanlarda İyi Komşuluk 04-07 Ekim 2012**, Hacettepe Üniversitesi, 2012, s. 1-20.
- DİLEK, Mehmet Sait, “Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya) İle Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Kral Alexander Karadjordjević Gözüyle Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye”, e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/ad/article/.../1112†
- DRAGNİCH, Alex M., **Serbs and Croats, The Struggle in Yugoslavia**, London, 1992.
- GÜVELOĞLU, Gülşah Kurt, **Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Dönemi’nde Yugoslavya’nın Siyasi Hayatı Ve Türkiye İle Diplomatik İlişkiler (1918-1941)**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009.
- HOBBS, Thomas, **Leviathan**, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993.
- KENAR, Nestrin, **Yugoslavya, Yugoslavya Sorunu’nun Ulusal Ve Uluslararası Boyutu**, Palme Yay., Ankara, 2005.
- UZEL, İlhan, “Sosyalizm’den Ulusçuluğa: Yugoslavya’da Ulusçuluğun yeniden Canlanması”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 47, S 1, Ankara, s. 217-244.

**THE HUNGARIAN POLITICAL ELITE AND PUBLIC
OPINION CONCERNING THE TWO TURKISH
PEACE TREATIES (SEVRES-LAUSANNE)**

Árpád HORNYÁK*

This paper discusses the views of the Hungarian political circles and public opinion in the inter-war period on the two peace treaties signed with Turkey in Sévres in 1920 and in Lausanne in 1923. In general, we can conclude that both the political elite and the public opinion found the Turkish way of altering the first peace treaty as an example that Hungary should have followed after the World War (to certain extent this belief is still alive in some circles of the Hungarian non official political/semi political life). I intend to show the main characteristics of Hungarian views based on archival sources (National Archives of Hungary), parliamentary records, main contemporary periodicals and the most important newspapers. In the newspapers and archival documents the heightened interest of Hungarian political elite and the public opinion can be well traced both in the case of peace treaty signed in Sévres, which nearly coincided with the Hungarian peace treaty of Trianon which was very similar in their terms and in the course of the Lausanne peace negotiations, when the sympathy was openly expressed towards Turkey and the Hungarian public opinion was supporting the Turkish efforts. Nevertheless, it is noteworthy that during the 1920s, there were significant differences between the opposition and the government. These differences decreased in the 1930s.

Despite the fact that Hungary's history had little to explain the exaggerated feeling of friendship towards a nation which overran, conquered, devastated and for two centuries ruled the country, as the British minister in Budapest noted, it has become the fashion to speak of the Turks as a race of a common stock in traditional friendship with Hungary.¹ Certainly one of the main reasons

* Ph. Dr., Lecturer, University of Pecs, hornyak.arpad@pte.hu

1 This article was written within the frameworks of the OTKA K 113004 project. The National Archives FO 371/15243/13828 Confidential annual report for the year of 1930.

of such feelings can be found in the similarity of the post-war situation. The idea of pan-Turanism can be named as the other important reason of that sympathy. That idea was widespread in the post-war years both in higher political and intellectual circles and in public opinion in Hungary. In fact it had half a century long tradition since the second half of the 19th century. Some intellectuals and politicians found that the isolated Hungarian nation, surrounded with the pan-Slavism and pan-Germanism, had to lean upon pan-Turanism. This idea aimed to prove that Hungarians were not alone but they were in the kinship with 600 million group of nations stretching from the Carpathian-basin till Japan, and Hungarians were the tip of this Turanian spear punctured in the body of Europe and also they should be the leading nation of this Turanians.² In 1910 the Turanian Society was established in Budapest which undertook to organize the relations with the kin-nations and keep contact with them. The significance of this society is proved by the fact that in the inter-war period all Hungarian prime ministers were members of the Turanian Society at least in one shorter or longer period of their lives.³

This identification of the Hungarians with the fight of the Turks against the Sévres peace treaty made it easy, besides the severe terms of the treaties, the close dates of their signature, namely on June 4 1920, the Trianon peace treaty and two months later on August 10, 1920 the Sévres peace treaty were signed. The injustice of the Trianon peace treaty also increased the disappointment in the Hungarian public opinion therefore feelings of the remote kinship with the oriental nations, especially with the Turks were significantly increased in the years following the war.⁴

Hungarian public opinion made comparisons of the events in the 19th century and the post-war time and found important differences. One important difference was that in the Greek liberation fight in the 1820s whole Europe expressed its sympathy for the Greeks and volunteers flooded to Greece when they saw how the Turks endangered the Acropolis. A hundred years later,

2 Ablonczy Balázs: Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban. (Turanism and the Oriental idea in the Political Thought of Hungarian Foreign Policy in the Inter-war Period) In: A magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. (Political Thought of the Hungarian Foreign Policy in the 20th Century) (ed.) Pritz Pál, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. 89.

3 *Ibid.* 93.

4 *Ibid.* 90.

there were just a few signs of this sympathy for the Greeks. The *Budapesti Hírlap* envisioned the total collapse of Greece not without gloating: ‘*Only one decisive battle can finish the faith of Great Greece. Great Powers will not help it and Serbia and Bulgaria will immediately revive their claims on Macedonia, Tracia and Salonica.*’⁵ It was believed and hoped that there would not be peace until the peace of Sévres existed. ‘*There is not only the strong national army, the national fanaticism, a devoted leadership but there is the whole Muslim world with its 600 million souls that keep Turkey alive. The awakening of the Muslim world is not bugaboo anymore. People in Asia learnt that Asia belongs to the nations of Asia. – How could the Lilliputian conquerors hope to possess these territories that even Alexander the Great did not manage?*’ - asked the author of the article.⁶

Probably the most ardent Hungarian supporter of the Turkish national movement was István Friedrich, the right wing politician who formed his government three times in the confusing months after the collapse of the Hungarian Soviet Republic in August 1919. Friedrich carried out an interpellation in the Hungarian parliament several times drawing attention of the government to the necessity to take the Turkish case as an example. In his interpellation in December 1922, he warned and he probably was right, that in Lausanne, the peace negotiations were not just about the Greek-Turkish peace but about the English-French struggle. ‘*Where these Great Powers deployed their puppets, Venizelos with his big beard, King of Hedjaz, King of Syria, etc. and were ready to organize the new game of the puppets. However, some disturbances arouse: the Italians did not want to play the role of figurants, the representative of the Turks, Ismet Pasha was not bowing and appeared with strong and upright backbone, and the monster of the East, the biggest nightmare and monster creature of the Entente, the Soviet Russia appeared too.*’⁷ Friedrich believed and many Hungarians shared his views, because of their position they wanted to see what would please them, that the Entente had to tackle with an enormous crisis and it would give the opportunity to the nation that bloodshed for the culture of the West, to Hungarians to make its voice heard. That is: Hungary should claim its participation in the Lausanne Peace Conference since by the Danube Hungary had the right to interfere in

5 *Budapesti Hírlap* 8 July 1921.

6 *Ibid.*

7 Session of the Hungarian National Assembly 5 December 1922. Speech of István Friedrich.

the decision-making regarding the faith of the narrows. He also believed that Hungary should have the right for the free way for its transit toward Salonika.⁸

Nevertheless, the Government, as usual, had to be more realistic in its aims than the opposition. Count István Bethlen, the prime minister of Hungary in his response warned the Honourable House that Hungary might have been involved in the negotiations only in two matters: the question of the capitulations as first and the issue of neutralisation of the Bosphorus and the Dardanelles. As far as the first question, the capitulations were concerned, in fact the Trianon peace treaty *ab ovo* determined the Hungarian attitude, since in the 70th and 74th article of the treaty Hungary undertook to recognize and accept, as far as she was concerned, all arrangements which the Allied and Associated Powers might make or have made with Turkey and Bulgaria with reference to any rights, interests and privileges which might be claimed by Hungary or her nationals in Turkey or Bulgaria and which are not dealt with in the provisions of the Trianon Peace Treaty. Hungary undertook to recognize the full force of the Treaties of Peace and additional conventions which were or may have been concluded by the Allied and Associated Powers with the Powers who fought on the side of the former Austro-Hungarian Monarchy, and to recognize whatever dispositions were or may have been made concerning the territories of the former German Empire, of Austria, of the Kingdom of Bulgaria and of the Ottoman Empire, and to recognize the new States within their frontiers as there laid down.⁹

As far as the narrows were concerned, Hungary as a Danube state certainly was interested in that question. However it was not the main principle by which the countries were invited: only Serbia (Yugoslavia) and Romania got invitation not because they were Danube countries but because they were Balkan states that because their neighbourhoods had certain interests in the Turkish peace negotiations.¹⁰

Hungary did not receive any invitation to be there; therefore the Hungarian Government did not intend to participate since the uninvited person was usually not welcomed, argued count Bethlen.¹¹ Certainly it does not mean

8 *Ibid.*

9 http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon

10 *Ibid.*

11 Session of the Hungarian National Assembly 5 December 1922.

that Hungary did not observe with the greatest interest the negotiations in Lausanne, since the Hungarian Government instructed its representative in Berlin to travel to Lausanne and profoundly inform Budapest about the events.¹²

The Hungarian opposition repeatedly blamed the Government for not establishing the diplomatic links with Turkey. '*There is a kin nation, the Turkish nation which has been fighting with blood, iron and fire for three years. It is impossible to be loyal to the Entente to the extent that here in this hose cannot be found a group of deputies who are ready to wish good luck to the great Turkish nation in his fight.*' – argued the opposition for more defined pro-Turkish attitude.¹³

The dispute about the statue of Saint Giovanni da Capestrano in 1922 in Buda castle (the Franciscan monk who contributed to great extent to the triumph of János Hunyadi at the siege of Belgrade in 1456) is possible to be given as the most notable example of how the Turanian Society and Hungarian public opinion had pro-Turk feelings and took into account the sensitivity of the Turks. The Turanian Society found the statue, which is very nice, too brutal since it showed the old monk stepping on the naked Turk who keeps the saint Turkish flag with the crescent which is also laying on the soil. According to István Desewffy, one of the leading personalities of the Society, the unaltered statue would greatly affect the sensitivity of the Turks and cause big disappointment in Turkey.¹⁴

However, we have to admit that it was not an easy job for Hungary in those circumstances when Hungary was surrounded by deep suspicions. Finally in February 1923 the Hungarian Government delegated his representative to Turkey to have a reliable person on the spot. This person was Sándor Ruskay, a general staff officer who was not sent as official representative of the Government but as the representative of the Hungarian merchant and trade circles.¹⁵ Upon making his first acquaintance with Mustafa Kemal, Ruskay gave the impression that he was not a skilled diplomat. When Mustafa Kemal asked his opinion about the peace conditions and the attitude of Great Britain

12 *Ibid.*

13 Session of the Hungarian National Assembly 24 July 1923. Speech of István Friedrich.

14 Ablonczy 92-93.

15 National Archives of Hungary K64. 1923-1932-208. res.

and France, Ruskay responded: *'The draft of the peace is not acceptable.'* He was convinced and expressed his views to Mustafa Kemal that Great Britain and France would give concessions if Turkey showed enough determination *'...none of the Great Powers could afford a fight against the existing Turkish army.'*¹⁶

Hungary observed the negotiations eagerly indeed. Its representative from Paris informed the government that Great-Britain and France had made an agreement concerning the Mosul question. France got 25% of the petrol resources while London announced disinterest in the Balkans and Central Europe.¹⁷ Naturally there were many rumours and it was quite difficult to make distinction between what was based on the reality and what was just the fruit of the fertile imagination of the observers and journalists.

One of these was probably the information that the Hungarian Government received from his informant in Paris about the alleged Russian participation in the crisis. According to this, the Great Powers expected that Russia might invade Rumania to help the Turks in the case the Lausanne peace negotiations failed.¹⁸ Actually the Hungarian representative in Turkey confirmed somehow this information by stating that the Turks were very determined: *'They are ready to confront Great Britain even with the arms and hit them but not in the West rather in the East. We will hit the English, with all means, which we held back up to now, but this will not be in the West'* quoted Ruskay the prime minister, Rauf Orbay Bey.¹⁹

Due to the similarities in the strict terms of the Trianon and the Sévres peace treaties virtually the whole Hungarian political elite, notwithstanding of the political affiliation and orientation and the whole public opinion supported the Turkish efforts to alter the peace treaty signed in Sévres. Hungary with lively interest followed the Turkish national liberation fight led by Mustafa Kemal Atatürk.

Even the most emblematic person of the inter-war Hungary, Admiral Miklós Horthy, the regent of Hungarian Kingdom openly exposed his views in favour of the Turkish war of independence in his speech given in September 1923 in Karcag. In his speech the regent spoke of the Turkish example and

16 National Archives of Hungary K64. 1923-1932-196.

17 National Archives of Hungary K63. 1923-I. 34. 360.

18 *Ibid.*

19 National Archives of Hungary K64. 1923-32-148. res.

also declared that he was certain that at the sound of his trumpet the soldiers would re-establish the old Hungarian Kingdom from the Carpathians to the Adriatic.²⁰ The speech certainly produced a storm in the diplomatic groves in Budapest, particularly among the representatives of the Little Entente.

However, despite the common sympathy for the Turkish efforts there were clear differences in the tone and language between the Hungarian Government and the opposition. While the official Hungary was quite diplomatic the latter spoke with open admiration: *'The results that Turkey achieved in the recent years can be example for the European nations. The isolated and occupied Turkey showed that the strong and solid will can make miracles. The struggle started with the tattered bands and finished with a well-equipped glorious and victorious army.'*²¹ For István Friedrich Turkey was the example not only in the way of how Hungary should resist the West but also how Hungary should organise the state administration, what should be the moral of the people, how should people approach the religion and what should be the state administration.²²

Friedrich visited Turkey, met Mustafa Kemal, and brought his message to the Hungarian nation which confirmed the Hungarians that there was a way out of their difficult situation: *'The self-sacrifice, and unrelenting will leads ahead. Do not lose your heart, since future has those who hope and want.'*²³ – is the advice of Mustafa Kemal Atatürk to Hungarians.

On 24 July, 1923 on the front page of *Budapesti Hírlap* the author of the leading article summarised the main characteristics of the Lausanne peace treaty: it is an interesting and nearly unique treaty since though it had to eliminate the questions brought up by the Greek-Turkish wars neither the Greeks nor the other Balkan states for whom the new order was of primary interest had no voice in the conference. Conclusion: if a nation is united and determined enough it does not have to deal with the small opponents. Only the interest of the Great Powers is important.²⁴

20 National Archives of Hungary K64. res. pol. 1924-10-23, 568/res.

21 Session of the Hungarian National Assembly 24 July 1923. Speech of István Friedrich

22 For the latter he brought the example of the Turkish Ministry of Foreign Affairs where only 26 clerks were employed on the contrary to the Hungarian Foreign Ministry where a new floor was built to ensure enough space for the clerks. *Ibid.*

23 *Ibid.*

24 *Budapesti Hírlap* 11 July 1923.

Shortly after the new revised treaty with Turkey and the Great Powers, Greece, Yugoslavia and Romania was signed, the Hungarian National Assembly adopted a resolution to welcome the Great Turkish National Assembly on the occasion of the ratification of the Lausanne peace treaty. This way, Hungary too finally expressed its admiration for the three-year armed and diplomatic fight of Turkey openly and officially.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDA YABANCI POSTANELERİN KALDIRILMASI

Fahri KILIÇ*

Özet

Osmanlı Devleti'nde yabancıların işlettikleri ilk posta teşkilatı 1580 yılında Venedikliler tarafından İskenderiye-Halep-İzmir-İstanbul arasında kurulmuştur. Daha sonra Avusturya, Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Yunanistan, Romanya ve Mısır tarafından 70'in üzerinde Osmanlı şehrinde yabancı postane açılmıştır. Özellikle sahil şehirleri ve ticaret merkezlerinde açılan yabancı postaneler mektup ve evrak taşımacılığının yanında para ve eşya taşımacılığı ile önemli gelirler elde etmişlerdir.

Yabancı postanelerin kaldırılma düşüncesi 19. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra yabancı postanelerin kaldırılması için yapılan girişimlerden bir sonuç alınmamıştır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın (İTC) I. Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların kaldırılması kararı sonucunda 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren yabancı postaneler de kapatılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybettikten sonra imzaladığı Sevr Anlaşması ile yabancı postaneler tekrar açılmaya başlanmıştır. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile yabancı postanelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Yabancı postanelerin kaldırılması, Türkiye'de haberleşmenin millileştirilmesinde önemli bir adımın atılmasını sağlamıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne yabancı postanelerinde kapatılması için yürütülen çalışmalar ve Lozan Barış Antlaşması ile alınan kapatma kararının milli posta teşkilatının kurulmasına etkisi irdelenmiştir. Çalışma, döneme ilişkin arşiv kaynakları, gazete ve dergiler, tetkik eserler, makaleler, tezler ve anılara dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Yabancı Postaneler, Kapitülasyonlar, Lozan Antlaşması.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İ.Ö. Bölümü, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği A.B.D. kilic_f@ibu.edu.tr.

ABOLITION OF THE FOREIGN POSTAL SERVICES BY THE LAUSANNE PEACE TREATY

Abstract

The first postal services in the Ottoman state employed by the foreigners was established by Venetians between Alexandria, Aleppo, Izmir and Istanbul. Later on, foreign postal offices were opened in more than 70 Ottoman cities by Austria, Russia, France, England, Germany, Italy, Greece, Romania and Egypt. Especially, the foreign post offices opened in the coastal towns and trading centers gained substantial revenues for transporting letters and documents also with money and goods transport. The idea of abolishing foreign post offices started to spread from the 19th century. The attempts for the removal of foreign post offices after the Crimean War failed. Of Union and Progress Party I. Capitulations during World War II as a result of the decision to remove the foreign post offices closed as of 1 October 1914. Only with the decision of abolishing the capitulations during the World War 1, foreign post offices were started to be closed. But with the Sevr agreement right after losing the World War 1st, foreign post offices started to open again. When the national struggle was resulted in victory of Turks, the decision for removing the foreign post offices was made. This was an important step for the establishment of the national communication.

The purpose of this study is to display the efforts made to remove the foreign post offices and the effects on the establishment of the National Communication of the abolishment by Lousanne of the foreign post offices in the Ottoman era. The study based on archive sources, newspapers and periodicals, related artifacts, thesis, articles and memories.

Key words: Ottoman State, Foreign Postal Offices, Capitulations, Lousanne Peace Agreement.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda haberleşme Tanzimat Dönemi'ne kadar "ulak-menzilhane" sistemi ile yürütülmüştür. Bu sistem sadece üst düzey devlet görevlilerinin haberleşmesi için oluşturulmuş halk tarafından kullanılmasına izin verilmemiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra 1840 yılında Posta Nezareti ve ilk postane olan "Postahane-i Amire" kurulmuştur. Böylece posta işleri kamu hizmetleri içine alınmış, devlet haberleşmeleri yanında halk da bu hizmetten yararlanmaya başlamıştır. Postanelerde önceleri sadece mek-

tup-gazete gibi evrak taşınırken sonraları ücreti karşılığında para ve eşya taşımacılığı da yapılmıştır.¹

Çağın gereklerine göre yeniden oluşturulan posta teşkilatı, Anadolu'da yaygın bir haberleşme ağı kurmak için 1849'dan itibaren Adana, Bursa, Ankara, Kayseri, Konya, Isparta, Kütahya, İzmir, Aydın, Erzurum, Trabzon, Samsun, Diyarbakır, Sivas, Eğin, Bolu, Niğde, Amasya Erzincan, İzmit, Tokat, Denizli, (Afyon) Karahisar, Kastamonu, Elazığ, Manisa, Maraş ve Nevşehir'de postaneler açılmıştır. Posta hizmetleri 1862'den itibaren nakit para yerine, pul karşılığında görülmeye başlanmıştır. Posta teşkilatı önce Ticaret Nezareti'ne, 1868'de Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır. Haberleşme alanında 1855'te telgrafın da devreye girmesiyle bir Telgraf İdaresi kurulmuş ve 1871'de bu iki teşkilat Posta ve Telgraf Nezareti olarak birleştirilmiştir.²

XIX. yüzyılda dünya çapında önem kazanan posta hizmetlerini düzenlemek ve uluslararası işbirliğini geliştirmek için Eylül 1874'te Bern Kongresi'nde Dünya Posta Birliği kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da Bern Sözleşmesi'ni kabul ederek Dünya Posta Birliği üye ülkeleri arasına katılmıştır. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda resmî posta teşkilatının yanı sıra kapitülasyonlardan doğan haklarla yabancı devletlere ait postaneler de bulunmaktadır. Osmanlı Devleti sınırları içinde yabancıların işlettikleri ilk yabancı posta teşkilatı Venedikliler tarafından kurulmuştur. Venedikliler 1580'den önce İskenderiye, Halep, İzmir, İstanbul arasında posta kuryeleri çalıştırmaya başlamışlardır.³

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde en geniş yabancı posta teşkilatına ise ilk önce Avusturya sahip olmuştur. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren İstanbul, İzmir, Selanik gibi başlıca merkezlerde 78 postane açan Avusturya'nın ardından Rusya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Almanya, İtalya, Polonya, Romanya ve Mısır posta teşkilatlarını kurmuştur. Yabancı postalar ülkenin dış dünya ile haberleşmesini sağlamak bakımından önemli bir işlevi yerine getirmişler ve Tanzimat Dönemi'nde ülke içinde geniş çapta teşkilatlanmışlardır.⁴

1 Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", **150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, 139-209.

2 **Geçmişten Günümüze Posta**, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları Ankara, 2007, s. 173-179.

3 Dünya Posta Birliği, 1 Temmuz 1948'den itibaren Birleşmiş Milletler'in bir kuruluşu haline gelmiştir.

4 Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C 1, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994, s. 603-604.

Osmanlı Devleti'nin Yabancı Postaneleri Kapatma Girişimleri

Bu arada batılı devletler tarafından kurulmasına izin verilen konsolosluk mahkemeleri de adli kapitülasyonların kökleşmesine olanak sağlamıştır. Avrupa devletlerine verilen bu imtiyazlarla da Osmanlı Devleti, birçok ticarî ürünlerdeki tekel hakkını kaldırmış, iç ve dış ticarete yabancıların ayrıcalıkları arttırılmış, gümrük oranları indirilmiştir. Yabancılar tanınan bu kolaylıklar, yerli tüccar ve esnafı sarsmış yerli sanayii gelişmemiştir. Bu imtiyazlar ülkeyi bir tür açık pazara dönüştürerek ekonomik olarak Batı'nın hâkimiyeti altına sokmuş, devletin tüm ticaret hayatı sigorta, maden, taşıma, aydınlatma, kamu hizmetlerinin bir bölümü, kabotaj, ziraî işletmeler, postaneler yabancıların ve azınlıkların eline geçmiştir.⁵

Kapitülasyonların bir parçası olarak kurulmasına izin verilen yabancı postanelerin amacı Osmanlı ülkesindeki Avrupalıları ülkeleri ile daha çabuk ve kolayca haberleşmesini sağlamaktır. Bunlar öncelikle kendi devletlerinin uyruklarına ait mektupları daha sonra da diğer uyruklara ait olanları da taşımaya başlamışlardır. Ancak, yabancı postaların varlığı, bir devlet, hükümlerlik hakkına dayanan posta işletmeciliğini zedeler niteliğe bürünmüştür. Ayrıca yabancı postalar zaman içinde, Osmanlı Hükümetince yasaklanmış bazı malların ve yayınların ülkeye sokulması için kullanılan bir araç haline gelmiştir.⁶

Tanzimat Dönemi'nin sonlarına doğru yabancı postanelerin olumsuz etkilerinin artması üzerine Osmanlı Devleti bu postanelerin kaldırılması için bazı girişimlerde bulunmuşsa da somut bir sonuç elde edememiştir. Sadrazam Ali Paşa 1864 yılında, yabancı elçiliklere, Osmanlı posta örgütünün yeniden düzenlendiği bildirilmiş ve kendi postanelerini kapatmaları istenmiştir. Bu talebe, sadece Rusya kısmen uymuş, elçilik kanalıyla yapılan posta hizmetlerine son vermiş, Avusturya ve Fransa ise bu talebe kesin bir şekilde karşı çıkarak uygulamalarını devam ettirmişlerdir. Bu durum karşısında Rusya da eski uygulamasına dönmüş, 1869'da İtalya, 1870'te Almanya, 1873'te de Mısır Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde posta örgütünü kurmuştur.⁷

Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti, yabancı postanelerin kapatılması için yeniden girişimlerde bulunmuştur. Bern'de 1874 yılında kurulan Uluslararası Posta Birliği'nin toplantısı sırasında yabancı postanelerin ka-

5 Gülnihal Bozkurt, "Azınlık İmtiyazları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIV, Ankara, 1998, s. 247-261.

6 Çağrı Erhan, **Yaşayan Lozan**, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 404-408.

7 Cemil Bilsel, **Lozan**, C 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 154-155.

patılmasını dile getirmiş fakat bir sonuç elde edememiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, İngiltere'den bir posta uzmanı getirterek, 1880'de uluslararası düzeyde iş görecek bir Osmanlı posta örgütü kurmaya karar vermiştir. Ancak, İstanbul'da açılan dört postane sadece birkaç şirketin posta işlerini üstlenebilmiş, istenilen başarıya ulaşamamıştır.⁸

Bu arada Osmanlı Devleti yabancı devletlerin posta kutularının kaldırılmasına dair tebligatlar yayınlanarak kendi posta teşkilatını güçlendirmeye çalışmıştır. Örneğin Galata'daki Almanya Postahanesi Müdüriyeti'ne posta kutularının kaldırılması gerektiğini bildirilmiştir.⁹ Bu arada yabancı postaneler kapatılamasa da postaları kontrol altına alınmaya çalışılmış, ancak yine de yabancı yayımlar yabancı postanelerden girmeye devam etmiştir. Bu dönemde yabancı postanelerin Türkiye'deki örgütlenmeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:¹⁰

Avusturya	Rusya	Fransa	Mısır	Yunanistan	İtalya	Almanya
Bozcaada	Çanakkale	Çanakkale	Çanakkale	İstanbul	İstanbul	İstanbul
Çanakkale	Giresun	Enez	Gelibolu	İzmir	İzmir	İzmir
Çeşme	İnebolu	Gelibolu	İskenderun			
Edirne	İskenderun	Giresun	İstanbul			
Gelibolu	İstanbul	İnebolu	İzmir			
Giresun	İzmir	İskenderun	Mersin	İngiltere	Romanya	Polonya
İnebolu	Mersin	İstanbul		İstanbul	İstanbul	İstanbul
İskenderun	Ordu	İzmir		İzmir		
İstanbul	Rize	Mersin				
İzmir	Samsun	Ordu				
Mersin	Sinop	Samsun				
Samsun	Tarsus	Sinop				
Sinop	Tirebolu	Trabzon				
Tekirdağ	Trabzon					
Trabzon						

8 Geçmişten Günümüze Posta, a.g.e., s. 173-179.

9 BOA, Fon Kodu. DH.MKT, Dosya No 2318, Gömlek No.39.

10 Bülent M. Varlık, "Bir Yarı Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1653-1656.

I. Dünya Savaşı'nda Yabancı Postanelerin Kapatılması

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra İttihat ve Terakki Hükümeti, 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyon adı altında bilinen mali, iktisadi, adli ve idari bütün ayrıcalıkların ve hakların 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kaldırılacağını ilan etmiştir.¹¹ Savaş durumunun verdiği ortamdan yararlanılarak çıkarılan kapitülasyonların kaldırılmasına dair kanun da yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması ile birlikte ülkede bulunan bütün yabancı postanelerin kapatılması da kararlaştırılmıştır. Alınan bu karar, 17 Eylül 1914 tarihinde posta büroları bulunan ülkelerin elçiliklerine, 1 Ekim 1914 tarihine kadar posta şubelerini kapatmaları gerektiği şeklinde tebliğ edilmiştir.¹²

Bunun üzerine Almanya, Avusturya ve İtalya postanelerin kapatılmasını kabul etmiş, İtilaf devletlerinden İngiltere, Rusya ve Fransa postanelerini açmayacaklarını belirtmiştir. 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren uygulamaya geçilmiş, hükümet merkezinde ve vilayetlerde bulunan yabancı postanelerin işlem yapmaları durdurulmuştur. Aynı gün yabancı postanelerde halkın işlem yapmasına vesikası olmayan kimselerin postanelere girmesine engel olunmuştur. Ayrıca bu postaneler kapatılacağı için ellerinde bulunan bütün postaların, yerlerine geri gönderilmek üzere Osmanlı posta teşkilatına teslim edilmesi istenmiştir.¹³

Bütün postaların Osmanlı posta idaresine verilmesi Osmanlı postalarının işlem yükünü birden iki üç katına çıkarmıştır. Bu nedenle 1 Ekim'de Osmanlı Posta İdaresi Galata'da kapatılan Fransız Postanesi yanında (Union Hanı yanında) yeni bir şube açmıştır. Aynı zamanda Galata'daki merkez postanesi ile Mahmudpaşa Postanesi de genişletilmiştir. Posta Nezareti, kapitülasyonların kaldırılması ile işlerin artacağı düşüncesiyle şube sayısını artırmış, Pangaltı, Beşiktaş, Mahmudpaşa, Kumkapı, Aksaray postaneleri yeniden düzenlenmiş, eksiklikleri tamamlanarak gişeleri yeniden yapılmış, işlemleri hızlandırmak için postaların otomobillerle taşınmasına karar verilmiştir.¹⁴

Yapılan hazırlıkların ardından, 1 Ekim 1914 günü; İstanbul, İzmir, Yafa, Kudüs ve İskenderun'da bulunan yabancı postanelere ait levhalar indirilmiş

11 Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, Yurt Yayınları, İstanbul, 1982, s. 69-98.

12 **Tanin**, 29 Eylül 1914.

13 Varlık, a.g.m., s. 1655.

14 Mehmet Emin Elmacı "I. Dünya Savaşı ve Kapitülasyonların Kaldırılmasının Sonuçları", **Türkler Ansiklopedisi**, C 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 387.

ve posta kutuları kaldırılmıştır.¹⁵ Fakat Avusturya ve Almanya postanelerine tasfiye için verilen süre 1915 yılının sonuna kadar uzatılmıştır. Bu arada olumsuz olaylar da yaşanmıştır. Örneğin; Fransız posta gemisi Dedeagaç'a getirdiği posta çantalarını, yapılan anlaşma gereği Osmanlı postasına teslim etmesi gerekirken, teslim etmeyerek yeniden Marsilya'ya göndermiştir.¹⁶

Yabancı postanelerin kapatılması üzerine Osmanlı posta teşkilatının modernizasyonunda en önemli isimlerden birisi olan Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi, yabancı postaların kapatılması üzerine bir hatıra pul serisi çıkartmak istemiştir. Ancak özel olarak yeni pul bastırılması zaman alacağından, 1914 başlarında Londra'da bastırılan, İstanbul'un değişik resimleriyle süslü pulların yedi değişik kúpürü "İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Lağvı 1330" ibaresi ile sürşarjlanmıştır.¹⁷ Bu pullar, kapitülasyonların kaldırılması şerefine üzerlerine vurulan ilk gün damgası ve özel zarflarıyla birlikte padişaha, vükelaya, Meclis-i Mebusan üyelerine armağan edildikten sonra tedavüle çıkarılmıştır.¹⁸

Fakat Osmanlı Devleti'nin 1914 yılından itibaren dört yıl boyunca devam eden kapitülasyonlardan kurtulma çabaları savaşın kaybedilmesi ile boşa gitmiştir. İtilaf Devletleri Mondros Antlaşması'ndan sonra kapitülasyonları yeniden uygulamaya koyulmuş, dolayısıyla yabancı postaneler de yeniden açılmaya başlanmıştır. Ayrıca 10 Eylül 1914 tarihinden itibaren kapitülasyonları ve postaneleri kapatmak için yapılan bütün teşebbüsler de yasa dışı sayılmıştır.¹⁹

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından antlaşmanın 12. maddesine dayanarak İtilaf Devletleri posta ve telgrafhaneleri kontrol altına almaya başlamışlardır. İngilizler İzmir, Çanakkale, Edirne ve İstanbul'daki telsiz telgraf istasyonlarını işgal etmişlerdir.²⁰ 1 Ekim 1914 günü kapatılan yabancı postaneleri, Mondros Mütarekesi'nden sonra yeniden faaliyet göstermeye başlamışlardır. İngilizler ve Fransızlar Irak ve Suriye'de işgal ettikleri topraklarda posta örgütlerini hemen kurmuşlardır. Osmanlı pulları üzerine "İşgal"

15 **Sabah**, 6 Ekim 1914.

16 **Tasvir-i Efkâr**, 7 Ekim 1914.

17 Tanju Demir, "Söylev, Demeç ve Çalışmalarıyla Başarılı Bir PTT Nazırı: Oskan Efendi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C III, S 11, İzmir, 2006, s. 63-75.

18 **Tasvir-i Efkâr**, 2 Ekim 1914.

19 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yayınları, C 2, Ankara, 1998, s. 160.

20 **İstiklal Harbimizde PTT**, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009, s. 116-121.

sürşarjları vurarak kullanmaya başlamışlardır. Bu arada İstanbul'daki İngiliz, Fransız, İtalyan postaneleri yeniden faaliyete geçmiştir. Romanya ve Polonya gibi daha önce Osmanlı topraklarında postanesi olmayan iki ülke ile birlikte Yunanlılar da işgal ettikleri bölgelerde kendi postanelerini açmışlardır.²¹

Sevr Antlaşması'nda Yabancı Postanelerin Açılma Kararı

Sevr Antlaşması'nın IX. bölümü olan "Ekonomik Hükümler" arasında yer alan 262. madde "1 Ağustos 1914'ten önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda posta büroları bulunan Müttefik Devletler, Türkiye'de posta bürolarını yeniden açmak yetkisine sahip olacaklardır" hükmünü içermiştir. Ayrıca antlaşmanın 270. maddesi ile Müttefik Devletlerin Türkiye'deki posta işlerinde çeşitli uluslararası posta birliği ve telgraf sözleşmelerini uygulayacağı bildirilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti; 4 Temmuz 1891'de Viyana'da imzalanan Evrensel Posta Birliği Sözleşmeleri ve Antlaşmaları; 15 Haziran 1897'de Washington'da imzalanan Posta Birliği Sözleşmeleri ve Antlaşmaları; 26 Mayıs 1906'da Roma'da imzalanan Posta Birliği Sözleşmeleri ve Antlaşmaları; 10-22 Temmuz 1875'de Saint-Petersbourg'da imzalanan Uluslararası Telgraf Sözleşmeleri; 11 Haziran 1908 tarihli Lizbon Uluslararası Telgraf Konferansı'nda kararlaştırılan Yönetmelikler ve Tarifeleri ile birlikte, Dünya Posta Birliği ve Uluslararası Telgraf Birliği'ne ilişkin sözleşme ve antlaşmalarda öngörülen özel antlaşmaları da kabul edecektir. Kabul ettiği bu sözleşme ve antlaşmalardan doğan bu hakları yeni kurulan devletlere de tanıyacaktır.²²

Bu hükümlerin yanı sıra antlaşmanın 364. maddesinde Osmanlı Devleti kendi topraklarında demiryolları ya da başka ulaşım yolları boyunca Müttefik Devletlerden herhangi birinin isteği üzerine telgraf ya da telefon hatlarının kurulmasında, söz konusu hatların bakımı ve tamirinde yardımcı olacak, gerekirse Osmanlı PTT teşkilatının görevlilerinden de faydalanacaktır. Antlaşmanın 366. maddesinde de Osmanlı Devleti İstanbul-Köstence denizaltı telgraf kablolarının İstanbul'da karaya bağlanması haklarını Müttefik Devletlerce gösterilecek yönetim ya da ortaklığa devretmeyi kabul edecektir. Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin altı sene önce kaldırdığı yabancı postaneler yeniden

21 Tarık Güner, "Türkiye'de Yabancı Postalar", **Yeni Koleksiyon Dergisi**, S 31, (Ekim-Aralık 1982), s. 6-7.

22 Seha, L. Meray, Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 127-128.

açılmaya başlanmıştır. Bu ağır şartlarla uzun zamandır kurulmaya çalışılan milli haberleşme teşkilatı yabancı devletlerin hükümrancılığı altına sokulmak istenmiştir.²³

Lozan Barış Antlaşması'nda Yabancı Postanelerin Kapatılması

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Sevr Antlaşması hükümsüz kaldığı için yabancı postanelerin kapatılması ile ilgili yeni düzenlemeler Lozan Konferansı'nda gündeme gelmiştir. 20 Kasım 1922'de açılan Konferans'ta ilk olarak kurulacak komisyonlar ve konferans içtüzüğü görüşülmüş; komisyonların her birine, konferansa davet eden devletlerden birinin başdelegesinin başkanlık etmesi kararlaştırılmıştır. Yabancı postanelerin kapatılması konusu Fransa başdelegesi Mösyö Barére'nin başkanlık ettiği malî ve iktisadî meseleler komisyonunda görüşülmüştür.²⁴ Söz konusu "Malî ve İktisadî Meseleler Komisyonu, kendi içinde beş alt komisyona ayrılmıştır. Birinci alt komisyon: malî sorunlar, ikinci alt komisyon: ulaştırma, taşıma ve haberleşme limanlar, demiryolları, posta, telgraf; Üçüncü alt komisyon: ticarî meseleler, dördüncü alt komisyon: iktisat sorunları, imtiyazlar, borçlar, beşinci alt komisyon: sağlık işleri.²⁵

Lozan'da postalarla ilgili görüşmeler ikinci alt komisyonda ulaştırma, taşıma ve haberleşme, limanlar, demiryolları, posta, telgraf konularının ele alındığı alt komisyonda görüşülmüştür. Konu değişik tarihlerde ve seviyelerde ele alınmış, taraflar arasında ilk görüşme üçüncü komisyonda 8 Aralık 1922'de gerçekleşmiştir. Daha önce çalışmalarına başlamış olan ulaştırma ve taşıma işleri alt komisyonunun raporu başkan H. Fountain tarafından 7 Aralık tarihi ile üçüncü komisyona gönderilmiştir.²⁶

Türk tarafı adına İsmet Paşa; raporun 9. maddesinde yer alan ve Türkiye'nin Viyana'da 4 Temmuz 1891'de imzalamış olan Dünya Posta Birliği'ne ait sözleşmeler ve antlaşmaları ve daha sonra Washington'da 15 Haziran 1897, Roma'da 26 Mayıs 1906 ve Madrid'de 30 Kasım 1920'de imzalanan Posta Birliği'ne ait sözleşme ve antlaşmaları kabul ettiğini bildirmiştir. Ayrıca da

23 Meray, Olcay, **a.g.e.**, s. 164-167.

24 Ali Naci, Karacan, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 65- 87.

25 Bilsel, **a.g.e.**, s. 1.

26 Ömer Kürkçüoğlu, Çağrı Erhan, **Lozan Gelişmeleri, Yaşayan Lozan** (Ed.: Çağrı Erhan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 68.

aynı maddede yer almış bulunan 10-22 Temmuz 1875, Saint-Petersburg'da imzalanmış olan Uluslararası Telgraf Sözleşmeleri ile 11 Haziran 1908'de Lizbon'da, Uluslararası Telgraf Konferansı'nda kararlaştırılan yönetmelik ve tarifeleri kabul ettiğini bildirmiştir. Bu oturumda İsmet Paşa, raporun 12 ve 13. maddelerinde yer alan ve daha önce Osmanlı toprakları içinde bulunan veya bir ucu Osmanlı topraklarına bağlanan kablolarla ilgili hükümlerde bazı düzeltmelerin yapılması için verdiği teklif müttefik devletler tarafından kabul edilmiştir.²⁷

Postalarla ilgili olarak daha sonra ikinci alt komisyonun 26 Ocak 1923 cuma günü oturumunda görüşmelere devam edilmiştir. Bu oturuma İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilci heyetlerince Türkiye ile öteki devletler arasında çok taraflı bazı antlaşmaların yürürlüğe konulması ile ilgili maddeleri kapsayan bir tasarı sunulmuştur. Bunlar arasında "A" maddesinin 8 ve 9. fıkraları postanelerle ilgilidir. Bu oturumda görevli bulunan Türk temsilcisi Mustafa Şeref Bey maddelere itiraz etmemiştir. Bunlar 30 Kasım 1920 tarihli Madrid'de imzalananları da içine almak üzere, Dünya Posta Birliği (UPU)'ne ilişkin sözleşmeler, 10-22 Temmuz 1875 Saint-Petersburg'da imzalanan Uluslararası Telgraf Sözleşmeleri ve 11 Haziran 1908'de Lizbon'da Uluslararası Telgraf Konferansı'nda kararlaştırılan yönetmelikler ve tarifelerdir. Zaten bu konular üçüncü komisyonda daha önce de görüşülmüş ve Türk tarafınca kabul edilmiştir. Fakat İsviçre'nin Lozan kentinde 20 Kasım 1922'de başlayan birinci dönem Lozan Barış Görüşmelerine Türkiye ile Müttefik Devletler arasında kapitülasyonlar başta olmak üzere birçok konuda uzlaşma sağlanamadığı için 4 Şubat 1923 tarihinde ara verilmiştir.²⁸

Lozan Barış Konferansı'nın ikinci dönem görüşmelerinde, Üçüncü Komite'nin 28 Nisan 1923 oturumunda Türkiye'nin barış antlaşmasının yürürlüğe girmesiyle katılacağı uluslararası antlaşmalar konusu görüşülürken, Türk Temsilci Heyeti'nden Hasan (Saka) Bey, ilgili maddeye Türkiye'de artık yabancı postaların bulunmadığını açıkça belirten bir fıkra eklenmesini istemiştir. Ayrıca kapitülasyonlar kaldırılmış olduğundan, Türkiye böyle bir hükme ve bunun antlaşmada yer almasına çok büyük bir önem verdiğini belirtmiştir. Komite başkanı olan İtalya Temsilcisi Montagna ise öneriye karşı çıkmamakla birlikte yabancı postanelerin kaldırılmasına ilişkin hükmün, ant-

27 Erhan, **a.g.e.**, s. 406.

28 Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 321-323.

laşmada açıkça belirtilmesi gerekiyorsa, başka bir yerde yer almasının uygun olacağını belirtmiştir.²⁹

Taraflar arasındaki uzlaşma üzerine 22 Haziran 1923 oturumunda, antlaşmanın 113. maddesini oluşturacak olan hüküm kabul edilmiştir. Bu hüküm IV. bölümün I. kesiminde (Ulaşım Yolları içinde) yer almıştır: “Bağıtılı Yüksek Taraflar, her biri kendisiyle ilgili olması bakımından, Türkiye’de yabancı postanelerin kaldırılmasını kabul ettiklerini bildirirler.”³⁰ Ayrıca, 99. ve 100. maddelerde belirtilen haberleşme alanında Madrid’de 30 Kasım 1920 tarihinde imzalananları da kapsamak üzere, Dünya Posta Birliği’ne ilişkin sözleşmeler ve anlaşmaların; 10-22 Temmuz 1875 tarihinde Saint-Petersburg’da imzalanan Uluslararası Telgraf Sözleşmesi ile 11 Haziran 1908’de Lizbon’da Uluslararası Telgraf Konferansı’nda kararlaştırılan yönetmelikler ve tarifelerin; Uluslar Arası Radyo-Telegrafı konusunda 5 Temmuz 1912 tarihli sözleşmenin, Barış Antlaşması’nın imzalanmasıyla birlikte ilgili devletlerle Türkiye arasında yeniden yürürlüğe girmesi ya da Türkiye’nin bunlara katılmayı yükümlenmesi kararlaştırılmıştır.³¹

Ayrıca Lozan Antlaşması’nın 110. maddesinde Romanya Köstence-İstanbul arasındaki telgraf kablosu için Romanya ve Türkiye aralarında antlaşma yapacaklardır. Taraflar arasında uyuşmazlık ortaya çıktığı takdirde tahkim yoluyla bu sorun çözülecektir. Antlaşmanın 111. maddesinde toprakları dışındaki kablo hatlarındaki haklarından vazgeçmekte 112. maddesi ile de Türkiye sınırları içerisindeki haklarını korumaktadır.³²

Lozan Antlaşması’nın Ağustos 1923’te TBMM tarafından onaylanmasından sonra 20 Eylül 1923’te ülkedeki yabancı postaneler kapatılmıştır. Ardından da yabancı postanelerin kapatılması sebebiyle PTT teşkilatının genişletilmesi için TBMM tarafından ödenek tahsis edilmiş,³³ 1924 yılından itibaren Türkiye’de bütün posta, telgraf ve telefon hizmetleri devlet tekeline alınmıştır.³⁴ İstanbul ve İzmir’de telefon şebekesi işletmekte olan yabancı şirketlere bir süre daha müsaade edildikten sonra 1930’larda bu şirketler millileştirilmiştir.

29 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, C I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 18.

30 Meray, **a.g.e.**, s. 41.

31 Meray, **a.g.e.**, s. 2, 21.

32 Bilsel, **a.g.e.**, s. 404-408.

33 **Vakit**, 1 Ekim 1924.

34 **BCA**, Sayı. 2781, Dosya 164-10, Fon Kodu 30..18.1.1, Yer No: 7.34.4.

SONUÇ

Yabancı postaların varlığı Osmanlı postasının tekel altında çalışmasını zorlaştıran en önemli engel olmuştur. Bunlarla yapılan mücadelede başarı çok geç ve güçlkle elde edilebilmiştir. Egemen bir devletin sınırları içinde kurulmuş olan bu kurumlar, ülke güvenliğini ve yönetimi olumsuz yönde etkilemişler halka yeterli, düzenli postacılık hizmetleri verilmesini önlemişlerdir. Yabancı posta bürolarında, ait oldukları ülkelere göre kendi paraları üzerinden özel bir tarife uygulanmış ve kendi pullarını kullandıkları için ülke ekonomisine de ciddi zararlar vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde yabancılara verilen kamu hizmeti imtiyazları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde Avrupa devletlerinin Osmanlı toprakları üzerindeki planlarında belirleyici etkenler arasında yer almıştır. Avrupa emperyalizminin kültürel ve ekonomik yayılmacılığının bir örneğini oluşturan yabancı postaneler uzun bir çabanın sonunda 1 Ekim 1914'de kaldırılmıştır. Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş, Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nı kaybettikten sonra imzalanan Sevr Anlaşması ile yabancı postaneler tekrar açılmaya başlanmıştır.

Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra gerçekleştirilen Lozan Barış Antlaşması ile yabancı postanelerin kesin olarak kapatılmasına karar verilmiştir. Lozan Barış Antlaşması'nın birinci ve ikinci dömelerindeki görüşmeler sonunda imzalanan antlaşmanın 113. maddesi ile yabancı postaneler tamamen kaldırılırken daha önce Osmanlı Devleti tarafından yapılmış olan Dünya Posta Birliği'ne ait sözleşmeler ve antlaşmalar ile Uluslararası Telgraf Konferanslarında kararlaştırılan yönetmelik ve tarifelerin de geçerliliği kabul edilmiştir. Yabancı postanelerin kapatılması Türkiye'de haberleşme alanında millileşme yolunda en önemli adımın atılmasına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yayınları, C 2, Ankara, 1998.

BCA

BİLSEL, Cemil, **Lozan**, C 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998.

BOA

BOZKURT, Gülnihal, “Azınlık İmtiyazları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIV, Ankara, 1998.

DEMİR, Tanju, “Söylev, Demeç ve Çalışmalarıyla Başarılı Bir PTT Nazırı: Oskan Efendi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C III, S 11, İzmir, 2006.

ELMACI, Mehmet Emin, “I. Dünya Savaşı ve Kapitülasyonların Kaldırılmasının Sonuçları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ERHAN, Çağrı, **Yaşayan Lozan**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

Geçmişten Günümüze Posta, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

GÜNER, Tarık, “Türkiye’de Yabancı Postalar”, **Yeni Koleksiyon Dergisi**, S 31, (Ekim-Aralık 1982).

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C 1, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994.

İstiklal Harbimizde PTT, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, ERHAN, Çağrı, **Lozan Gelişmeleri, Yaşayan Lozan** (Ed.: Çağrı Erhan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren) C I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

MERAY, Seha, L. Meray, OLCAY, Osman, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

Sabah

SONYEL, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Tanin

Tasvir-i Efkar

TOPRAK, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat**, Yurt Yayınları, İstanbul, 1982.

Vakit

VARLIK, Bülent M., "Bir Yarı Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", **150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASINA GÖRE KURULAN MUHTELİT (KARMA) HAKEM MAHKEMELERİNİN ÇALIŞMALARI

Bahattin DEMİRTAŞ*

Özet

Mustafa Kemal Paşa, Mudanya Ateşkes Anlaşması'ndan sonra barış şartlarının görüşüleceği Lozan Konferansı'nda, İsmet Paşa'yı Hariciye Vekili olarak intihap etmiştir. Bu suretle İsmet Paşa'nın beklenilmeyen bir anda ölümüne kadar muhafaza edecek bir yükselişi başlamıştır. 20 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923'e kadar devam eden müzakerelerin ilk devresinde Lord Curzon Türk Heyetine devamlı olarak Mondros Ateşkes Antlaşması yönünden baktığı için bir sonuç alınamamıştır. Türk tarafı ise konuyu Misak-ı Milli açısından ele almak istemiştir. 23 Nisan 1923 tarihinde başlayan ikinci Lozan görüşmelerinde temel meselelere göre yeniden üç komisyon oluşturulmuştur. Görüşmelerin bu döneminde İngiltere Lord Curzon yerine Horace Rumbold'u temsilci olarak görevlendirmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması üç çeşit metinden oluşmuştur. Bunlardan ilki barış antlaşması metni, ikincisi ana metni tamamlayıcı ekler, üçüncüsü de Türkiye ile bazı batılı devletler arasında karşılıklı verilen mektuplardır. Türkiye ile batılı devletler arasında tarihin derinliklerinden o günlere kadar yaşanan olayların bir hesaplaşması niteliğindeki Lozan Antlaşması, siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel alanlarda pek çok konuyu kapsayan 143 madde olarak tanzim olunmuştur. İktisadi hükümlerin beşinci kesiminde yer alan "Muhtelit Hakem Mahkemesi" hakemlik karma mahkemeleri olarak da isimlendirilebilir. Lozan'ın 92-98'inci maddeleri işte bu mahkemelerin çalışma koşullarını düzenlemiştir. Buna göre mahkemeler ikili ülkeler arasında kurulmuştur (Türkiye-İngiltere; Türkiye-Fransa, Türkiye-Yunanistan vb. gibi). Bu mahkemelerin merkezi İstanbul olup kendi yetkileri içinde yer alan anlaşmazlıklar hakkında karar vermeye çalışmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, bdemirtas@gazi.edu.tr

Mahkemelerin verdiği kararlar taraflar tarafından kesin kabul edilmiş ve hiç bir tenfiz kararı olmadan yürütülmesi sağlanmıştır. Mahkemelerin kendisine sunulan evrakı, yazışmaları ve belgeleri kaleminde saklaması ve görevinin sona ermesinden sonra ilgili hükümetlerin arşivinde tutulması sağlanmıştır. Adalet, hakkaniyet ve iyi niyet ölçülerine göre işleyen mahkemelerin çalışmaları hakkında dönemin basın hayatı ve resmi belgelerden bilgi edinmek söz konusudur.

**THE WORKS OF THE MIXED COURTS OF LAW
WHICH HAD BEEN FOUNDED ACCORDING
TO THE LAUSANNE PEACE TREATY**

Abstract

Mustafa Kemal Pasha selected İsmet Pasha as the Minister of Foreign Affairs in the Lausanne Conference where the terms of peace would be negotiated following the Armistice of Mudanya. In this way, the rise of İsmet Pasha began, which would continue until his death at an unexpected moment. In the first round of the negotiations which went on from November 20th 1922 until February 4th 1923, no results could be achieved because Lord Curzon persistently saw the Turkish committee from the viewpoint of the Armistice of Mondros. The Turkish side wanted to approach the issue from the standpoint of the National Pact (Misak-ı Millî). In the second Lausanne negotiations, which began on 23rd April 1923, three commissions were set up based on the basic questions. In this term of the negotiations, Britain appointed Horace Rumbold rather than Lord Curzon as its representative. Signed on the 24th July 1923, the Treaty of Lausanne consisted of three types of texts. The first of these was the text of the treaty, the second text was supplements that completed the main text, and the third was mutual letters exchanged between Turkey and some Western states. Showing the characteristics of a reckoning of the events that took place between Turkey and the Western states until those days since the depths of history, the Lausanne Treaty was arranged in 143 articles that covered a great number of subjects in political, economic, social and cultural fields. The Mixed Arbitrator Court, found in the fifth part of the economic provisions, can also be termed as the Mixed Courts of Arbitration. The 92nd to 98th articles of Lausanne regulated the working conditions of these courts. According to them, the courts were established as between pairs of countries (such as Turkey-Britain, Turkey-France, Turkey-Greece, etc.). The center of these courts was Istanbul, and they tried to settle the disagreements which fell under their own authority. The verdicts given by the courts were accepted by the sides as being definite, and it was ensured that they be exercised without

any verdict of recognition and approval. It was also ensured that the courts preserve the documents and correspondence presented to them in their office and that this same paperwork be kept in the archives of the related governments after the mission of the court ends. It is possible to obtain information from the press and the official documents of the period concerning the courts, which worked according to principles of justice, equity and goodwill.

A. Lozan Barış Antlaşması'nın İmzalanması ve İçeriği

Müttefik Devletler, 13 Ekim 1922'de Ankara ve İstanbul hükümetlerini, İsviçre'nin Lozan kentinde yapmayı kararlaştırdıkları Barış Konferansı'na davet etmiştir. Ancak bu davetten önce Mustafa Kemal Paşa sürekli olarak Barış Konferansı'na gidecek heyet üzerinde düşünmüştür. Ankara ve TBMM çevrelerinde dolaşan isimler Başbakan Rauf Bey ile Yusuf Kemal Bey olmuştur. Bu gündem yaşanırken Atatürk, Bursa'dan aldığı davet üzerine 16 Ekim'de daha sağlıklı ve sakin düşünebilmek için Bursa gezisine çıkmıştır. Zaten Fevzi ve İsmet Paşalar Bursa'da bulunmaktadır. Nihayet Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'da karar kılmış ve Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'den istifasını istemiştir. Böylece 26 Ekim 1922 tarihinde İsmet Paşa önce Dışişleri Bakanlığına getirilmiş, sonra da Lozan Heyetinin başkanı yapılmıştır. Ancak bu durum Başbakan Rauf Bey'in İsmet Paşa ile olan çekişmesini daha da artırmıştır.¹

Lozan Heyeti, 8 Kasım'da İstanbul'dan trenle hareket etmiştir. Dr. Rıza Nur, Hasan (Saka) Bey, Celal (Bayar) Bey, Tevfik (Bıyıklı) Bey, Şükrü (Kaya) Bey, Yahya Kemal (Beyatlı) Bey gibi kişiler bu heyette bulunmuştur.² Bu arada hükümet tarafından heyete 14 maddelik bir talimatname verilmiştir. Bu talimatnamede Lozan'da taviz verilmemesi gereken hususlar yer almıştır.

Konferansta büyük devletler için konu, Türkiye'nin durumunu Yunan savaşları sonunda yeniden görüşmektir. Türk tarafı ise eşit "şartlara sahip" onurlu bir antlaşma imzalamak istemiştir. Böylece Lozan Barış Konferansı'nın ilk dönemi 20 Kasım 1922'de başlamıştır. Konferansta Boğazlar, arazi ve askerlik ile ilgili işlere bakacak birinci mali ve ekonomik sorunlarla ilgilenecek ikinci ve azınlıklar ve diğer hukuki sorunlarla ilgilenecek üçüncü bir ko-

1 Muhittin Gül, "İsmet İnönü'nün İlk Diplomatik Yılları, Mudanya ve Lozan", **Kurtuluş Savaşına Yön Verenler**, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1994, s. 15-17.

2 Lozan'a çağrılan devletler: İngiltere, İtalya, Fransa, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, bazı konularda katılan devletler, Portekiz ve Belçika, Boğazlar için katılan devletler, Rusya ve Bulgaristan, gözlemci gönderen devlet ise ABD'dir.

misyon oluşturulmuştur. Ancak İtilaf Devletleri görüşmeleri Milli Mücadele ve Mudanya Ateşkesi'nin bir sonucu değil, I. Dünya Savaşı'nın bir devamı olarak görmüştür. Konferans süresince Lord Curzon-İsmet Paşa düellosu yaşanmıştır. Gösterişi seven Curzon'un Türk heyetinin karşısına tek değil müttefik desteği ile çıkmasına karşın, İsmet Paşa'da Sovyet desteğini almayı başarmıştır. Ayrıca müttefik devletlerin anlaşmazlık noktalarını iyi belirlemiş ve onları kullanmıştır.³ Sonuçta, Türkiye'nin özellikle kapitülasyonlar gibi önemli konularda taviz vermemesi, Osmanlı borçları, Musul-Kerkük ve Boğazlar sorunu konferansın 4 Şubat 1920'de dağılmasına neden olmuştur. Oysa Lozan'da devletlerin eşitliği prensibi savunulmuştur.

Lozan heyetinin ülkeye geri gelmesinden sonra gerek muhalefete gerekse konferansta tartışılan konulara dair bazı önlemler alınmıştır: Türk Ordusu, Boğazlar ve Musul üzerine 23 Nisan'da harekete geçmiş, 17 Şubat 1923'te İzmir'de İktisat Kongresi toplanmış, ilk TBMM'de seçimlerin yeniden yapılmasına karar verilmiş, Amerikalı Chester grubu ile Musul petroleri hususunda bir anlaşma yapılmış, Lozan'daki görüşülen konular yeniden ele alınmıştır.

TBMM ile yeniden bir savaşa girmeleri zor olan İtilaf Devletleri görüşmelere yeniden başlamış ve 23 Nisan 1923'te konferansın ikinci dönemi başlamıştır. Özellikle İngiltere'nin birinci dönemde gösterdiği direnç ikinci dönemde azalmış daha çok Fransa ve İtalya ile ilgili konularda ağırlık tutmuştur. Görüşmelerin bu döneminde hükümet ile heyet arasındaki gerginlik ve fikir ayrılıkları da artmıştır. Ancak Mustafa Kemal'in varlığı bir siyasi krizi önlemiştir. Böylece imzalanan Lozan Barış Antlaşması 143 madde ve 4 bölümden oluşmuştur. Barış antlaşmasına sonradan Belçika ve Portekiz de imza koymuştur. Esas antlaşma ve diğer metinlerle birlikte Lozan Barışı bir bütündür. Uzun ve ayrıntılı biçimde yazılmış bu metin şöyle özetlenebilir:

a. Sınırlar: Sovyet sınırı, 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmasına göre çizilen, İran sınırı, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasına göre çizilen, Suriye sınırı, 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşmasına göre çizilen, Bulgar sınırı, 1913 İstanbul ve 1919 Nöyyi Antlaşmalarına göre çizilen, Yunan sınırı, 11 Ekim 1922 Mudanya Ateşkes Antlaşması ve Lozan'da Karaağaç'ın alınmasıyla çizilen sınır olmuştur. Irak sınırı, Lozan da çizilemeyen tek sınır olmuştur. Türk-İngiliz ikili görüşmelerinde çözülemediği için Milletler Meclisi kararına göre düzenlenmiştir. Sınır İngilizler ile 5 Haziran 1926'da yapılan Ankara Antlaşmasıyla çizilmiştir.

3 Gül, a.g.m., s. 27.

Sınırların bu şekilde tespit edilmesiyle Misak-ı Millî büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Ancak Musul ve Kerkük İngiliz mandasındaki Irak yönetimine bırakılmıştır. Hatay ise 20 Haziran 1939'da Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmıştır.

b. Adalar: Gökçeada (İmroz), Bozcaada (Eğriboz) ve Tavşan Adası Türklerle verilecek diğer Ege adaları Yunanistan ile İtalya'nın egemenliğinde bırakılmıştır. Yunanistan Türk kıyılarına yakın olan adaları (Midilli, Sakız, Nikarya ve Sisam adaları) silahlandırmayacaktır. 12 Ada ise İtalya'da bırakılmıştır. İsmet İnönü 1947 yılında Paris Antlaşmasında Adalar sorununu yeniden gündeme getirmiş ise de bir sonuç alınamamıştır.

c. Kapitülasyonlar: Lozan'da kapitülasyonlar bütün sebep ve sonuçlarıyla kaldırılmıştır. Türkiye'deki yabancı ticari kurumlar da, Türk kanunlarına kayıtsız-şartsız uymak zorunda olacaktır. Fakat Lozan'da gümrük vergilerinin beş yıl Türk hükümetince artırılmaması da kabul edilmiştir.

d. Borçlar: Düyûn-ı Umumiye-i Osmaniye esas alındığında Lozan'da Türk heyetinin elde ettiği en önemli başarı hiç şüphesiz Osmanlı borçlarının, Trablusgarp, Balkan harpleri neticesinde ve Lozan Antlaşması hükümlerince Osmanlı Devleti'nden toprak almış devletler arasında anapara ve faizleri olmak üzere paylaştırılmış olmasıdır. Lozan'da elde edilen ikinci başarı, borçların hangi para ile ödeneceği konusu ile ilgilidir. Müttefikler ödemenin altın ya da onun muadili sterlin üzerinden ödenmesinde ısrar etmişlerse de, Türk heyeti böyle bir kaydın antlaşmaya konulmamasını sağlamışlardır. Bu itibarla konu, borçların rakam üzerinden taksimi ve ödeme şartları tespit edilirken tekrar gündeme gelmiştir. Üçüncü başarı, Osmanlı Devlet borçlarının, bu devlet arazisinin taksimine iştirak eden bütün devletler arasında, her birinin aldığı arazinin geliri ile orantılı olarak dağıtılacağına vurgulanması ve ödenecek aidatı gösteren cetvellerin hazırlanması ile ilgili bir konseyin görevlendirilmiş olmasıdır. Lozan Antlaşması 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ödemelerin hangi ülke parasıyla yapılacağı hususunda Türk tarafı banknotlar halindeki Frank ile yapılmasını önerirken, konsey borçların gerçekte altın Türk lirasıyla alındığını ileri sürerek geri ödemenin de altın ile yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu hususta Milletler Cemiyeti'nin atadığı arabulucu E. Borel Lozan Antlaşması'nın bu hususa bir çözüm getirmediğini bu itibarla bu konuda karar vermeye ne konseyin ne de arabulucu olarak kendisinin yetkili olduğu şeklinde karar vermiştir. Dolayısıyla konunun çözümü ilgililer arasında cereyan eden görüşmelere bırakılmıştır.⁴

4 Osman Akandere, Yaşar Semiz, "Sevr'den Lozan'a Duyun-ı Umumiye Meselesi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 7, Konya 2002, s. 207-208.

Sonuçta, Osmanlı Devleti'nin kendi borçları 1956'ya kadar kâğıt para usulüne göre Türkiye Cumhuriyeti tarafından Türk Lirası olarak ödenmiştir. Diğer taraftan 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile kurulan Düyun-u Umu-miye İdaresi kaldırılmıştır.

e. Azınlıklar: Savaş içindeki Ermeni oyunları yüzünden konmuş olan “geri dönme” hükümlerinin Lozan'ın 37.-45. maddelerinde yer almasının önlenmesinin yanı sıra, gerek Sevr'le karşılaştırma açısından gerekse dönemin standart azınlık koruma hükümlerini aşındırması açısından, Lozan'ın Türkiye lehinde getirdiği değişiklikler şu üç noktada toplanabilir:

1. Sevr'deki azınlık koruma hükümlerinde, başka bir devletle herhangi bir karşılıklılık olmaksızın, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun yükümlülükleri söz konusudur. Bu, standart bir azınlık koruma hükmüdür. Oysa Lozan'ın 45. maddesi, Yunanistan'la karşılıklılık esası koymakta, standardı aşındırmaktadır.

2. Sevr'de, azınlık koruma hükümlerinin uygulanmasının güvenceye alınması için Osmanlı Hükümetinin ne gibi önlemler alması gerektiğini, “Milletler Cemiyeti Konseyi ile birlikte inceledikten sonra saptayacak” olan, Başlıca Müttefik Devletlerdir. Üstelik “Osmanlı Hükümeti, bu konuda alınacak bütün kararları şimdiden kabul ettiğini” bildirmektedir. Bununla birlikte, en azından aynı kuvvette bir neden de, imparatorluğun, kendisiyle antlaşma yapılan devletlerin en zayıf ve kötü durumda bulunanı olmasıdır. Lozan, Sevr'in bu aşırılığını ortadan kaldırmış, dönemin standardını geri getirmiştir. Nitekim 44. maddede, bu bölümde getirilen azınlık koruma hükümlerinin yalnızca “Müslüman-olmayan” azınlıklarla ilgili maddelerinin uluslararası yükümlülük doğurduğu kabul edilmekte ve yalnızca bunlar Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altına konmaktadır.

3. En önemlisi, Sevr'de “azınlık” dendiği zaman “dil, soy ve din” azınlıkları (yani, bütün azınlıklar) söz konusudur ve bu da dönemin standardının özüdür. Oysa Lozan'da bu standart çok önemli biçimde aşındırılmış ve azınlık tanımı “Müslüman-olmayan” teriminden de anlaşıldığı gibi, yalnızca “din” ögesiyle sınırlanmıştır. Yani, Lozan'ın 37. ve 45. maddelerinden oluşan “Azınlıkların Korunması” kısmına göre Müslüman vatandaşlar azınlık statüsüne girmezler, dolayısıyla da azınlık koruma hükümlerinden yararlanamazlar.

Görüldüğü gibi Lozan, azınlıkların korunması açısından dönemine oranla oldukça avantajlı bir durum getirmektedir.⁵

5 Baskın Oran, “Lozan'ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 49, S 3, s. 286-287.

f. Yabancı Okullar: Lozan Antlaşması'nın 38-44 maddeleri ve bunlardan bilhassa 41. madde gayrimüslim Türk yurttaşlarının eğitim-öğretimlerini kendi dillerinde yapabileceklerini ve kendi kültürlerini geliştirebileceklerini açıkça öngördüğünden Avrupa devletleri Türkiye'yi bu maddelerin işletilmesine çağırmışlardır. 1925 yılından itibaren başbakan İsmet Paşa, hem yukarıda belirtilen maddeyi işletmek ve hem de Fransa ile ilişkileri tekrar düzeltebilmek için belirli şartlarla Fransız okullarının⁶ tekrar açılabilmesini mümkün kılacak düzenlemeler yapmıştır. Takip edilen bu politikanın sonucu 1930 yılında Fransa meclis başkanı Edouard Herriot Ankara'ya ziyaret etmiş ve ilişkiler normale dönmüştür.⁷

g. Boğazlar: Lozan Boğazlar Sözleşmesi; Türkiye Cumhuriyeti, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Romanya, Rusya, Yunanistan ve Sırp-Sloven (Yugoslavya) Devleti arasında imzalanmıştır. Bu devletler arasında varılan antlaşmaya göre düzenlenen yeni Boğazlar statüsüne göre: Boğazlar Türkiye sınırları içinde kalmak üzere, savaş ve barış hallerinde ticaret gemisi ve uçakları ve askeri gemilerin geçişlerin düzenlendiği bir boğazlar protokolüdür. Sözleşmeye göre, taraflar Boğazlar bölgesinde savaş ve barış zamanlarında, ticaret gemisi ve uçakları ile savaş gemisi ve uçakları için geçiş serbestliği ilkesini kabul etmişler, (1-2. mad.) bu geçiş güvenliğinin sağlanması için Boğazların her iki kıyısı 20 kilometre uzaklıktan geçen çizgiye kadar ve Marmara Denizindeki adalar askersiz hale getirilmiş, bu bölgelerde tahkimat yapmak ve asker bulundurmamak yasaklanmıştır. Buna karşılık, bu bölgenin güvenliği Milletler Cemiyeti'nin garantisi altına konulmuştur. Ayrıca, bu statünün yürütülmesinin kontrolü için, bir Türk temsilci başkanlığında, sözleşmede imzası bulunan devletlerin temsilcilerinden oluşan bir "Boğazlar Komisyonu" kurulmuştur. Lozan Antlaşmasının 12 maddesiyle Ege adaları, özellikle de Çanakkale Boğazı'nın güvenliği açısından çok önemli olan Limni ve Semadirek adaları, Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşmenin 4. maddesine göre askerlikten arındırılmakla birlikte Yunanistan'a verilmiştir. Sovyetler Birliği, Boğazlar rejiminin Karadeniz ülkeleri tarafından belirlenmesini savunduğundan, konferans esnasında imzaladığı Lozan Sözleşmesi'ni daha sonra onaylamamıştır. Bunun sonucu olarak da, Boğazlar Komisyonu'nda temsilci de bulundurmamıştır. Rusya gibi, aslında Türkiye'de bu anlaşmanın

6 Durmuş Yılmaz, "Lozan Antlaşmasından Önce Azınlık Okullarının Durumu", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 4, Konya, 1997, s. 284-285.

7 Yılmaz, a.g.m., s. 283-284.

şartlarından memnun değildir ve değiştirilmesi için uygun şartların oluşmasını beklemeye başlamıştır.⁸

h. Savaş Tazminatı: İtilaf Devletleri ile herhangi bir tazminat konusu olmamış fakat Yunanistan Kurtuluş Savaşı dolayısıyla Türkiye’de büyük yıkıp-yıkmalar ve zulüm yaptığını, bunların askerlik kurallarına, uluslararası geleneklere uymadığını, bu nedenle yaptığının tazmin edilmesi gerektiğini resmen ve açıkça kabulleniyordu. Ancak Yunanistan çok güçsüz ve iktisaden çökmüş durumda olmasından dolayı savaş tazminatı olarak Karaağaç’ı Türkiye’ye bırakmıştır

1. Azınlık Vakıfları: Azınlıkların hakkı oldukları vakıfları kullanabilmeleri kabul edilmiştir.

i. Patrikhaneler: Lozan görüşmelerinde Patrikhane meselesi ahali mübadelesi meselesinin görüşülmesi sırasında gündeme gelmiştir. Ancak Rum Patrikhanesi antlaşma metninde tek başına bir kurum olarak yer almamıştır. Yani Lozan Antlaşması Patrikhaneyi ne ismen ne de özel bir şekilde zikrederek bununla ilgili hükümler koymuş değildir. Patrikhanenin yegâne sığınağı Türk hükümetinin ve Türk milletinin hoş görülmesi olarak ön görülmüştür. Nitekim Patrikhaneler diğer kiliselerle irtibat kurulmaması ve siyasi yetkilerinin olmaması şartıyla İstanbul’da bırakılmıştır.⁹

Lozan Antlaşması, 1914-1918 savaşını kazanan Müttefikler ile 1919-1922 Kurtuluş Savaşı’nı kazanan Türkiye arasındaki ilişkileri eşit şartlarda düzenlemiştir. Bu yüzden I. Dünya Savaşı sonrası yapılan pek çok antlaşma kısa sürede yok olmuşken, Lozan bugün hala geçerliliğini korumaktadır. Lozan’da Misak-ı Millî ile çizilen Milli sınırların tescil edilmiş olması, başka bir ifadeyle Türk Milli Mücadelesi’nin haklılığı bunu sağlamıştır. Tabi ki burada sadece coğrafi sınırlar açısından değil, her bakımdan bağımsız bir Türkiye için borçlar, azınlıklar, yurt dışında kalan Türkler, kapitülasyonlar gibi meseleler de Lozan’da çözüme kavuşturulmuş, bu konularda Türkiye sınır konusuna göre daha tatminkâr şartlar sağlamıştır.¹⁰ Lozan çok sayıda devlet tarafından imzalanmasıyla, Türkiye’nin diğer devletler ile ilişkilerinde esas alınmasıyla, çeşitli devletlerin ekonomik çıkarlarını sınırlandıran hükümleri ile Boğazlar

8 Şarika Gedikli Berber, “Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C 14, No: 2, Ekim 2006, s. 623-624.

9 Adnan Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 140.

10 Rahmi Doğanay, “Misak-ı Milliye Göre Lozan”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 11 S 2, s. 281-294, Elazığ 2001, s. 288-289.

için çeşitli devletlerin rol aldığı bir komisyonu göreve getirmesiyle uluslararası bir belge hüviyeti taşımıştır. Lozan, TBMM Hükümetinin imzaladığı ilk uluslararası barış antlaşması olmuştur. Türkiye milletlerarası ilişkilerde eşit şartlarda temsil edilmiştir. Avrupalıların Şark Meselesi iflas etmiştir. Osmanlı topraklarında yeni, bağımsız ve çağdaş bir Türk devleti kurulmuştur. Türkiye'nin bağımsızlığı bütün devletler tarafından tanınmıştır. Ermeni ve Rum iddiaları ortadan kalkmıştır. Türk dış politikasının esasları belirlenmiştir. Lozan'da savaş tazminatı ve azınlıklar meselelerinde en çok Yunanistan ile Musul konusunda İngiltere ile 12 Ada konusunda İtalya ile borçlar konusunda Fransa ile mücadele edilmiştir. Lozan ile İngiltere'nin en çok Ortadoğu ile ilgili planları bozulmuştur. Bu başarı sömürge altında olan milletleri etkilemiştir. Dört yılda, yenik bir devlet iken, yenen olmak ve büyük devletlerin karşısında eşit şartlarla konuşarak, tam bağımsızlığın kazanıldığını ispat etmek, gerçekten akıllara durgunluk veren bir başarı olmuştur. Lozan'da, savaş tazminatının ödenmemesi ve askeri ve ekonomik sınırlamaların olmaması ile I. Dünya savaşında yenilen diğer devletlerle yapılan barış antlaşmalarından ayrılan bir yön olmuştur. Lozan barışında Türkiye'nin isteklerine en çok direnen ülkeler: İngiltere, Fransa ve İtalya olmuştur.

Alman Neue Zürcher Zeitung gazetesi, 25 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması hakkındaki yazısında, Sevr Antlaşması'yla planlanan Türkiye ile yeni Türkiye'nin kıyaslandığında, Türk diplomasisinin büyük bir başarı sağladığı göze çarpar der ve şöyle devam eder: *"O zaman İzmir'in hinterlandı bile Yunanistan'a söz verilmişti. Bugün bütün Anadolu, eksiksiz Türkiye'ye ait ve Balkanlar'da sınır, Karaağaç yanındaki Meriç'e dayanmaktadır. Marmara Denizi'nin ve Çanakkale'nin her iki kenarı Türk yönetiminde bulunuyor. Lozan'da ortaya çıkan Türkiye, her şeyden önce Küçük Asya yarımadasına sahip olduğuna sevinmeli. Siyasi olarak bölgede yaşayan Hıristiyan azınlığın korunması gerekmektedir. Ekonomik olarak devleti zor görevler bekliyor. Savaştan dolayı yıkıma uğrayan ve tenhalaşan Anadolu toprakları yeniden düzenlenmeli ve işletilmelidir. Bunun için Türkiye'nin yabancı devletlerin finansal ve teknik yardımına ihtiyacı bulunmaktadır..."*¹¹

İsmet Paşa ve arkadaşları, Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, Amerika ile de Antlaşma imzalamak için birkaç gün daha Lozan'da kalmıştır. Nihayet Atatürk'ün vakit geçirmeksizin dönmelerini isteyen direktifi üzerine, 6 Ağustos 1923 Salı günü, Amerika ile Antlaşmayı imzalar imzalamaz

11 Ramazan Çalık, **Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)**, Özkan Matbaacılık, Ankara, 2004, s. 248-249.

Lozan'dan hareket etmişlerdir. Tedavi görmek için İsviçre'de kalan Müşavir Şeref Bey dışındaki tüm Heyet-i Murahhasamızı getiren tren 9 Ağustos 1923 günü saat 11.30'da Karaağaç'a gelmiş ve burada müttefik devletlerin kontrol heyeti tarafından selamlanmıştır. Saat yarımında Uzunköprü'ye gelen tren büyük bir tezahürat ile karşılanmıştır. İsmet Paşa ve arkadaşları aylarca yurt dışında birçok zorluk ve sinir harbi arasında mücadele ederek elde ettikleri antlaşmanın ardından Türkiye'ye girer girmez coşkun bir tezahürat ve sevgi seli ile karşılaşmışlardır. İsmet Paşa ve arkadaşlarını getiren özel tren 10 Ağustos 1923'te Sirkeci'ye gelmiş ve burada on binlerce kişi tarafından karşılanmıştır. İstanbul'da mülki ve askeri idareciler ile yabancı temsilciler tarafından seçilen kişiler İsmet Paşa'yı iyi dileklerini sunmuştur. Daha sonra İsmet Paşa ve arkadaşlarının Ankara'ya gelişleri büyük sevgi gösterine sahne olmuştur. Bundan sonra yeni Türk Devleti'nin temsilcileri artık cumhuriyet inkılabları için çaba harcamaya başlamıştır.¹²

Lozan Barış Antlaşması, 23 Ağustos 1923 tarihinde 340, 341, 342 ve 343 numaralı kanunlarla onaylandı. TBMM görüşmeleri sırasında Hariciye Vekili İsmet Paşa, bir konuşma yaparak, Türkiye'nin kazanımlarını anlatmıştır: "... *Muahedenamenin bundan sonra ahkâmı iktisadiyesi gelir. Ahkâmı iktisadiyede başlıca istihdaf olunan nokta Harbi Umumiyle inkıta eden münasebatı iktisadiyeyi tasfiyeden ibarettir. Münasebet inkıta ettikten sonra tarafeyn tebaaları memlekette ayrılmışlar veyahut memlekette kalmışlar. Birtakım tedabire maruz olmuşlardır. Elbette bunların malları iade olunacaktır. Kendisine bunlara ait zarar ve ziyan tazmin edilecek değildir. Çünkü bu nevi matalip tamirat meselesiyle halledilip bitirilmiştir. Mukavelat, müruruzamanlar vesaire gibi münhasıran hukuki ve iktisadi olan birtakım mesail vardı ki, yeniden münasebet tesis edilirken bu münasebatın tasfiyesi zaruri idi. Bu zeminde vazedilmiş olan Muhtelif Mahkeme, muhterem hatiplerin ifade ettiği gibi memleketin hakkı kazası ile vesairesiyle ve her hangi bir suretle münasebettar olan bir teşkilat değildir. Bu muhtelif devletler tebaasının yeniden tesisi münasebat ettikten sonra mallarını iade etmek eski mukavelenamelerin meriyeti ve şeraiti meriyetinde ihtirafatı süratle hal için tayin edilmiş hakemlerdir, öteden beri bu kabil hakemlerdir, her memlekette kabul oluna gelmiştir. Beynelmilel mesailin gittikçe hakemler vasıtasıyla hallolunmasına temayül görüldüğü malumunuzdur. Hülasa hakkı kaza noktai nazarından Muhtelit Hakem mahkemelerinin*

12 Cemal Avcı, "İsmet İnönü'nün Lozan Dönüşü ve Demeçleri (10 Ağustos 1923-23 Ağustos 1923)", Ankara **Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü: Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 12, Ankara 1993, s.341-354.

den endişe etmeye hiçbir sebep yoktur. Eski miraslardan Beynelmilel Sıhhiye İdaresinin lağvolunması da elimizdeki Muahadenamenin hututu barizesinden ve esaslı muvaffakiyetlerinden biridir. Ondan sonra arkadaşlar, üseranın iadesine ve mezarlıklara ait birtakım ahkâm vardır ki, üseranın iadesine aid olan ahkâm her muharebeden sonra yapılan mutat bir muameledir. Mezarlıklara ait vaz'edilen ahkâm ise hâkimiyet ve mevcudiyet noktai nazarından mucibi endişe olmayan bir mahiyettedir. Bunu muhtelif memleketler birbirinin arazisinde yapmışlardır."¹³

B. Muhtelit Hakem Mahkemelerinin Teşkili ve Türk Heyeti

Madde 92'ye göre bir yandan Müttefik Devletlerden her biri, öte yandan Türkiye arasında, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak üç aylık süre içinde, birer Karma Hakem Mahkemesi kurulması kararlaştırılmıştır. Bu hüküm Lozan Barışı'nın onaylanmasına müteakip gerçekleştirilmeye başlanmış ve 1924 yılından itibaren kurulan Karma Hakem Mahkemeleri'nin merkezi İstanbul olmuştur.

Buna göre kurulan hakem mahkemelerinde görev yapan Türk üye ve görevlilerini arşiv kaynaklarına göre aşağıdaki tabloda sunmak mümkün olmaktadır:

Görevliler	Görev
Tahir, Osman, Memduh ve Cemil Beyler	Üye
Emin Ali ve Mehmet Ali Beyler	Üye
Nazım Bey	Üye
Mustafa Naşid Bey	Üye
Hacı Adil Bey	Üye
Mehmet Osman	Üye
Hakkı Hüsnü ve Mehmed Osman Beyler	Kâtip
Lütfi Bey	Mütercim

13 **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM II. Dönem 1923-1927, I. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 125.

Tahir, Osman, Memduh ve Cemil Bey'in tayinleri 25 Eylül 1924 tarihinde yapılmıştır.¹⁴ 24 Mayıs 1925 tarihinde Lozan Antlaşması'nın 5.faşlının 93.maddesi gereğince kurulacak Muhtelit Hakem Mahkemesi'ne temsilci olarak atanan Emin Ali ve Mehmet Ali beylere ödenecek ücretin tespitine dair karar alınmıştır.¹⁵ 5 Ağustos 1925'de Muhtelit Hakem Mahkemeleri nezdinde hükümeti temsil eden ajanların dörde çıkarılması ve masraflarının Maliye Bütçesi'nden ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶ Muhtelit Hakem Mahkemeleri kâtipliklerine tayin edilen Hakkı Hüsnü ve Mehmed Osman'a tahakkuk edecek maaş ve ödeneklerin avans şeklinde ödenmesi kararı da aynı yılın Ekim ayında karara bağlanmıştır.¹⁷ 2 Aralık 1925'de ise "Muhtelit Hakem Mahkemeleri nezdine memur ajanların umumi ajan riyasetinde tevhidini hakkında kararname" yayınlanmıştır. Buna göre: Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun aldığı idari kararların itirazlarına karşı adli itirazlar yine Lozan Anlaşması'na dayanarak kurulan Karma Hakem Mahkemelerinde çözümlenecektir. Karma Hakem Mahkemelerinde, ayrı ayrı mahkemeler altında istihdam edilecek memurların Genel Ajan namı altında istihdam edilmesi ve kadroya 2 mübaşir eklenmesi kabul edilmiştir.¹⁸

1926 yılına gelindiğinde Muhtelit Hakem Mahkemeleri azalığına bu sefer Osmanlı Bankası Umur-ı Hukukiye Müşaviri Nazım Bey'in tayin edilmiştir.¹⁹ Bu yıl içinde ilk olarak 30 Mayıs 1926 tarihli "Muhtelit Hakem Mahkemeleri nezdindeki Türk ajanlarının vazife ve salâhiyetleri hakkındaki Talimatname" hazırlanmıştır.²⁰ Bu talimatname şöyledir: "Muhtelit Hakem Mahkemeleri'nde (Uluslararası Tahkim Kurulu) görevlendirilecek umumi ajan ve ajanlar Dışişleri Bakanının önerisi ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile atanır ve Dışişleri Bakanının doğrudan emri altındadır. Türkiye bir genel ajan tarafından temsil edilir, genel ajana bağlı ajanlar tayin edilebilir. Ajanlar tarafından istenen bilgiler devlet daireleri, genel mahkemeler ile Türk şirketleri tarafından acilen yerine getirilir."²¹

14 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30..11.1.0/7.27..8.

15 **BCA**, 30..18.1.1/14.34..10.

16 **BCA**, 30..18.1.1/15.49..8.

17 **BCA**, 30..18.1.1/16.64..19.

18 **Düster**, III. Tertip C: 7, (BK Kararı No: 2858).

19 **BCA**, 30..18.1.1/17.90..4.

20 **BCA**, 30..18.1.1/19.38..6.

21 **Düster**, III. Tertip C: 7, (BK Kararı No: 3706).

1926 yılındaki diğer bir gelişme görevleri geçici olan komisyonlarla Muhtelit Hakem Mahkemeleri başkan ve memurlarının her türlü vergiden muaf tutulmalarına dair bir kanun teklifinin hazırlanması kararı olmuştur.²² Böylece mahkeme üye ve memurlarının çalışma koşulları düzeltilmeye çalışılmıştır.

1927 yılına gelindiğinde Şubat ayında Muhtelit Hakem Mahkemeleri Ajanlığına Mustafa Naşid Bey'in tayin edilmiştir.²³ Haziran ayında ise Muhtelit Hakem Mahkemeleri Kararları'nın suret-i tenfizi hakkında kanun tasarısı kabul olunmuştur.²⁴

22 Mayıs 1930 tarihinde, 1633 sayılı “Muhtelit Hakem Mahkemelerinden Sadır Olan Hükümlerin Tenfizi Hakkında Kanun” kabul olunmuştur. Bu kanuna göre: “Muhtelit hakem mahkemelerinden 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Muahedesine tevfikan sadır olan hükümler, Türk mahkemelerinin hükümleri misillu tenfiz olunmak üzere hükümetçe İstanbul İcra Dairesine tevdi olunur. Bu hükümlerin tenfizi için mütekabiliyet şarttır. Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.”²⁵ 18 Mayıs 1931 tarihinde Muhtelit Hakem Mahkemelerinden verilen hükümlerin tatbikine ait yönetmeliğinin yürürlüğe konması ile 1633 sayılı kanunun tatbikine dair yeni bir adım atılmıştır.²⁶

1988 yılına gelindiğinde yukarıda Muhtelit Hakem Mahkemelerine ait düzenlenen kanun, “Uygulanma İmkânı Kalmamış Olan Kanunların Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun” (Resmî Gazete ile yayımı: 8.11.1988 Sayı: 1983, Kanun No: 3488, Kabul Tarihi: 27.10.1988) ile ömrünü tamamlamıştır.

1939 yılına kadar Muhtelit Hakem Mahkemeleri'nin kadro tasdikleri muntazam olarak yapılmış olup bu mahkemeleri düzenleyen 92. maddeye göre mahkeme üyelerinden biri ölür ya da çekilirse, ya da görevlerini herhangi bir nedenle, yapamayacak bir durumda bulunursa, atama için saptanmış yöntemlere göre, yerine ötekinin atanması yoluna gidilmiştir. Bu iki aylık süre ölümün, çekilmenin ve görev yapılması olanaksızlığının, yöntemine göre, kanıtlanmış bulunduğu günden başlanmıştır. Örneğin, 15 Eylül 1927 tarihinde Muhtelit Hakem Mahkemelerinin ajanı Emin Ali'nin tedavi için Viyana'ya gitmesi

22 **BCA**, 30..18.1.1/22.77..11.

23 **BCA**, 30..18.1.1/23.8..17.

24 **BCA**, 30..18.1.1/25.38..1.

25 **TBMM ZC**, İ: 62, C: 1, 22.05.1930, s. 167.

26 **BCA**, 30..18.1.2/17.3..13.

üzerine, yerine Nazım Bey geçmiştir.²⁷ Vefat eden Muhtelit Hakem Mahkemesi Ajanı Naşit'in ailesine ise 500 lira ikramiye verilmesi için 3 Ocak 1931 tarihinde Türk Hükümeti tarafından karar verilmiştir.²⁸

C. İkili Muhtelit Hakem Mahkemeleri

Muhtelit Hakem Mahkemeleri her biri, ikisi ilgili hükümetlerin her birince atanmak üzere, üç üyeden oluşmuştur. Hükümetler birden fazla kişiyi atamak yetkisine sahip olmuş ve mahkemede üye sıfatıyla bulunacak kişiyi, duruma göre, bunlar arasından, seçebilmiştir. Başkan ilgili iki hükümet arasında anlaşılarak atanmıştır. Ayrıca her hükümet mahkeme önünde kendisini temsil etmek için bir ya da birkaç memur ataması yapmış, ilgili hükümetler her bir mahkeme için, aralarında anlaşarak, bir Genel Sekreter atamış ve her biri ona bir ya da birkaç sekreter vermiştir. Her mahkeme kendisine verilen işlere ilişkin arşivleri, yazı ve belgeleri kendi sekreterliğinde saklamayı ve görevinin bitiminde bunları toplantı yerinin bulunduğu hükümetin arşiv dairesine vermeyi ve bu arşivleri ilgili hükümetlere her zaman açık tutmayı taahhüt etmiştir.

Muhtelit hakem mahkemelerinde başkan ilgili iki hükümet arasında anlaşılarak atanmıştır. Ancak çoğunlukla bu başkan Lozan'ın 92. maddesi uyarınca, ilgili hükümetlerden birisinin istemi üzerine, Lahey Uluslararası Sürekli Adalet Mahkemesi Başkanınca, savaş sırasında tarafsız kalmış olan Devletler uyrukluğundaki kişiler arasından atanmıştır. 92. Madde, "İki ay içinde ilgili hükümetlerden biri kendisini mahkemede temsil edecek üyeyi seçemeyecek olursa, öteki ilgili hükümetin istemi üzerine, söz konusu üyenin atanması Milletler Cemiyeti Meclisince yapılacaktır" hükmünü de beraberinde getirmiştir. Bu şartlar altında kurulan ikili karma mahkemelerden bazılarında "Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi" belgelerinden ulaşmak mümkün olmuştur. Türk-Yunan, Türk-Romen, Türk-İngiliz, Türk-Fransız, Türk-İtalyan, Türk-Belçika Mahkemeleri bunlar arasında yer almaktadır. Bu mahkemelerde görev yapan üye ve memurlar hakkında olduğu kadar onların çalışma imkânlarını da bu belgelerde görmek mümkün olmuştur. Ancak mahkemelerin tamamı ve dava konuları için "Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinin" araştırmacılara hizmet sunması gerekmektedir.

27 BCA, 30..10.0.0/45.288..2.

28 BCA, 30..18.1.2/25.2..12.

Cumhuriyet Arşivi kayıtlarına göre ikili kurulan mahkemelerde yabancı hükümetlere ait olan bilgileri şu şekilde tabloşturmak mümkündür²⁹:

Mahkemeler ve Görevliler	Görevler
<i>Türk-Yunan Muhtelit Hakem Mahkemesi</i>	
İsveçli Baron Turdotşold	Başkan
Baron de Nord Neşkiold	Başkan
Niels Wilhelm Boeg	Başkan
İsviçreli Mösyö Paul de Vek	Umumi Katip
İsviçreli Sekretan	Genel Sekreter
<i>Türk-Romen Muhtelit Hakem Mahkemesi</i>	
İsveçli Baron Turdotşold	Başkan
Baron de Nord Neşkiold	Başkan
<i>Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi</i>	
Danimarkalı Karaderik Hambriç	Başkan
Granşan	Mütercim
<i>Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi</i>	
Mösyö Aseser	Başkan
<i>Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesi</i>	
Danimarkalı Karaderik Hambriç	Üye
Granşan	Zabıt Katibi
<i>Türk-Belçika Muhtelit Hakem Mahkemesi</i>	
Mösyö Ge	Başkan
Asser	Başkan

29 **BCA**, 30.18.1.1/: 13.26..1; 30.18.1.1/10.27..15; 30.18.1.1/11.38..5; 30.18.1.1/13.17..19; 30.18.1.1/13.27..11; 30.18.1.1/14.33..18; 30.18.1.1/14.35..20; 30.18.1.1/15.50..16; 30.18.1.1/15.63..10; 30.18.1.1/17.90..2; 30.18.1.1/18.26..2; 30.18.1.1/19.30..13; 30.18.1.1/21.65..7; 30.18.1.1/21.72..13; 30.18.1.1/24.24..7; 30.18.1.1/24.32..14; 30.18.1.1/26.16..3; 30.18.1.1/26.64..14; 30.18.1.1/3.25..15; 30.18.1.1/30.56..9; 30.18.1.1/6.59..15.

Lozan'ın 97. maddesine göre her hükümet atadığı Karma Hakem Mahkemeleri üyeleri ile atayacağı memur ya da sekreterlerin ücret ve ödeneklerini ödemekle görevlendirilmiştir. Başkan ile genel sekreterin ücret ve ödenekleri ilgili hükümetlerce, aralarında anlaşarak, saptanacak ve bu ücret ve ödenekler ile mahkemenin ortak harcamaları her iki hükümetçe yarı yarıya ödenecektir. Bu duruma dair arşiv belgelerinden örnekler görmek mümkündür: Türk-Yunan ve Türk-Romen Muhtelit Hakem Mahkemeleri Başkanlığı'na tayin edilen İsveçli Baron Turdotşold'a verilecek ücretin tespiti³⁰, Türk-Romen ve Türk-Yunan Muhtelit Hakem Mahkemeleri Başkanı Baron de Nord Neşkiold'un ücretinin ödenmesi³¹, Türk-Yunan Muhtelit Hakem Mahkemesi Başkanlığı'na Niels Wilhelm Boeg'in ödenecek maaşın tesbiti³² hakkında bulunan belgeler bunlardan sadece bazılarıdır. Türk tarafı 97. madde de üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmiş ve mahkeme başkanlarının maaşları için çeşitli gelir kalemleri kullanmıştır. Oldukça çeşitli ve ilginç olan bu kaynaklar şunlardır:

- Maliye Vekâleti Bütçesi,
- Müdafaa-i Milliye Vekâleti Bütçesi,
- Bahriye Vekâleti Bütçesi,
- Adliye Vekâleti Bütçesi,
- Maliye Vekâleti'nin diğer masraflar tertibi,
- Kanunu'nun Azınlık Dairesi giderleri için ayrılan hesap,
- Bütçenin düşünülmeyen giderler faslı.

D. Muhtelit Hakem Mahkemelerinde Bazı Dava Konuları

Lozan Barış Antlaşması'nın 94. maddesine göre, Karma Hakem Mahkemeleri, kendi yetkilileri içine giren anlaşmazlıklar konusunda hüküm vermekle görevlendirilmişlerdir. Üyelerinin çoğunluğunun verdiği karar mahkemenin kararı olmuştur. Bağıtli Yüksek Taraflar, Karma Hakem Mahkemelerinin kararlarını kesin saydıklarını ve kendi uyrukları için bunların uyulmasını zorunlu kılacaklarını ve mahkeme kararları kendilerine bildirilir bildirilmez

30 **BCA**, 30..18.1.1/13.17..19.

31 **BCA**, 30..18.1.1/19.30..13.

32 **BCA**, 30..18.1.1/6.59..15.

hiç bir uygulama [tenfiz] kararı alınmasına gerek olmaksızın, bunların tüm toprakları üzerinde yerine getirilmesini sağlamayı kabul etmişlerdir. Bundan başka, Bağlı Yüksek Taraflar özellikle Mahkeme kararlarının iletilmesine ve kanıtların toplanmasına ilişkin konularda kendi mahkeme ve makamlarının Karma Hakem Mahkemelerine ellerinden gelen, her türlü yardımı doğrudan doğruya yapmağı üstlenmişlerdir.

Madde 95'e göre ise Karma Hakem Mahkemeleri adalete, hak gözetirliğe ve iyi niyete uygun biçimde çalışmayı vaat eden her mahkeme, önünde kullanılacak dili saptayacak ve sorunları iyice anlayabilmek üzere, gerekli çevirileri yaptıracak ve izlenecek yargılama yöntem kurallarını ve sürelerini belirleyecektir. Bu kuralların düzenlenmesinde, şu ilkelere uyulmuştur:

(1) Yargılama yöntemi, bir tasarı [lâyiha] ve buna bir karşılaşan verilmesini öngörecektir, ayrıca bir karşı-tasarı ile onun da yanıtının verilmesi olanağını içerecektir. Eğer taraflardan biri sözlü düşünceleri ileri sürmek ya da sürdürmek isteminde bulunursa, öteki tarafa da, böyle bir durumda, aynı biçimde davranma yetkisi tanınması koşulu ile buna izin verilecektir.

(2) Mahkeme soruşturma yapılmasını, belgeler sunulmasını, bilirkişiye başvurulmasını emretmek; yerinde keşif [experlise] ve incelemede bulunmak, her türlü bilgiyi işlemek, tanıkları dinlemek ve taraflardan ya da temsilcilerinden her türlü sözlü açıklama istemek konularında tüm yetkiye sahip olacaktır.

(3) İşbu andlaşmada yazılı tersine hükümler dışında tutulmak üzere, mahkemenin kuruluşu gününden başlayarak altı aylık sürenin bitiminden sonra, söz konusu mahkemenin bir kararı ile verilmiş ve uzaklık ya da zorlayıcı nedenlerle, kural-dışı olarak haklı görülmüş bir özel izin bulunamadıkça, hiçbir istem ve sav kabul edilmeyecektir.

(4) Bir yıl içinde, toplamı sekiz haftaya geçmeyecek olan tatil dönemleri dışında, işlerin ivedilikle görülmesini sağlamak üzere, her hafta yeterince toplantı yapmak mahkemenin görevi olacaktır.

(5) Hükümler, işin mahkemece görüldüğünü gösteren yargılamanın bitiminden başlayarak en geç iki ay sonra verilmiş olmalıdır.

(6) Konunun gerektirdiği duruşmalar ve her durumda, hükümlerin okunması açık celsede olacaktır.

(7) Her Karma Hakem Mahkemesi, işlerin iyi biçimde yürütülmesine yararlı görürse, çalışma yeri dışında bir ya da bir kaç toplantı yapmak yetkisine sahip olacaktır.³³

1939 yılına kadar çalışmalarına devam eden ikili mahkemelerin görev süreleri farklı olmuştur. Örneğin Türk-İngiliz, Türk-İtalyan ve Türk-Romen Muhtelit Hakem Mahkemeleri 1928 yılında çalışmalarını bitirirken, Türk-Yunan ve Türk-Belçika hakem mahkemesi 1935, Türk-Fransız hakem mahkemesi ise ancak 1938 yılı içinde görevini sonlandırabilmiştir. Özellikle Türk-Fransız hakem mahkemesinin çalışma düzeni Türk tarafında rahatsızlık oluşturmuştur. Bu nedenle Türk tarafı 1935 yılında, Türk Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi haksız yere işi uzattığından çalışkan bir başkan bulunana kadar çalışmasına ara verilmesi ve durumun Fransa'ya bildirilmesi noktasında bir kararname çıkarmıştır.³⁴ Bu duruma dair olumlu adımlar atıldıktan sonra 29 Kasım 1935'te Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi'nden geriye alınan memurların bir kısmının yine mahkeme işlerinde çalışmaları kabul edilmiştir.³⁵ Her yıl kadroları yenilenen ve tasdik edilen bu mahkeme 1938 yılı içinde ancak çalışmalarını tamamlayabilmiştir.

Yukarıdaki karma hakem mahkemelerinde görülen davaların nasıl bir hükme bağlandığını gösteren ilamlardan bazıları hakkında arşiv kaynaklarından bilgi edinmek mümkün olabilmektedir. Bu kaynaklarda yer alan bazı dava konuları şöyledir:

33 **Belgelerle Türkiye Cumhuriyetinin Temelleri, Lozan Montrö Türkiye'nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler**, Derleyen: Reha Parla, Tezel Ofset ve Matbaacılık, Lefkoşa, 1985, s. 35-37.

34 **BCA**, 30..18.1.2/56.56..1. Bu kararname de şu yazmaktadır: “*Hariciye Vekilliğinden yazılan 17/6/1935 tarih ve 12190/402 sayılı tezkerede; Lozan Muahedemesi mucibince teşekkül etmiş olan Muhtelit Hakem Mahkemelerinden yalnız Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi işini bitirememiş ve Nisan 1936'dan evvel de bitirilemeyeceği reis tarafından bildirilmiş olduğu ve on seneden beri ellerindeki 150 dosyayı bitirmeye muvaffak olamayan bu mahkeme Lozan Muahedemesiyle istihdaf olunan gayeyi tecavüz ederek haksız yere işi uzatmakta bulunmuş olduğundan, ahden dahi idamesine mecbur olmadığımız bu mahkemenin bu şerait altında devamı muvafık görülemediğinin ve çalışkan bir reis gönderilinceye kadar mahkemenin faaliyetine nihayet verildiğinin Lahey Adalet Divanı Reisliğine ve diğer taraftan da Fransa Hükümetine tahriren bildirilmesi muvafık görüldüğü takdirde işin bir karara bağlanması istenmiştir. Bu iş İcra Vekilleri Heyeti'nin 27.06.1935 toplantısında görüşülerek yukarıda adı geçen mahkeme hakkında teklif veçhiyle muamele yapılması onaylanmıştır. 27.06.1935.*”

35 **BCA**, 30..18.1.2/59.90..7.

Dava Konusu	İlgili Hakem Mahkemesi
Reji Jeneral Şirketi'ne, Güney Arnavutluk Bulgar Tuna hatları üzerindeki araştırmalarından dolayı borçlu bulunulması	Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi
Americo Steiner Anonim Şirketi ile Hükümet arasındaki anlaşmazlık	Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesi
Societe Commercial D'orient Şirketi tarafından Hükümet aleyhine açılan dava	Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesi
İtalyan uyruklu Edgar Alyoti'nin Hükümet aleyhine açtığı dava	Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesi
Regie Generale de Chemine de Fer et Trovaut Publics davası	Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi
Nikola Kalfa davası	Türk-Romen Muhtelit Hakem Mahkemesi
Bauer Marchal ve ortakları tarafından açılan dava	Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi
Ogüsten Norman Şirketi'ne sipariş edilen 6 torpido muhbirinin ücretlerinin ödenememesi	
Anglosiryan Ticaret Şirketi ile Jandarma Levazım Depo Komutanlığı arasındaki kumaş bedelleri	

1942 yılına gelindiğinde, eski Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi'nden kalan İngiliz alacaklarının ödenmesi için mektup teatisi suretiyle anlaşma yapmak üzere Hariciye Vekâleti'ne yetki verilmiş³⁶, 1952 yılında ise lağvedilmiş olan Türk-Fransız, Türk-Belçika ve Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemeleri kararlarına bu ülkelerin alacaklılara toptan ödenmesinin temini için

36 BCA, 30..18.1.2/100.90..16.

ilgili devletlerle anlaşma yapılmasına yönelik bir karar çıkarılmıştır.³⁷ Böylelikle Lozan Barış Antlaşması'nın hükümlerine göre teşkil edilen Muhtelit Hakem Mahkemeleri ile ilgili olarak son bir uygulama gerçekleştirilmiştir.

SONUÇ

Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'nin istiklali ve egemenliği kabul edilmiş, bazı sınırlarının tespiti yapılmış, 1914-1924 yılları arasındaki olaylar hakkında sulh ve ibra olunmuş, askeri ve sivil esirler iade edilmiş, 1914-1922 olayları için genel af çıkarılmış, karma hakem mahkemeleri kurulmuş, bütün borç ve alacaklar tasfiye edilmiştir. Başka bir deyişle, Lozan öncesindeki bütün uyuşmazlıklar hukuken sona ermiştir. Sınırlı-geçici Muhtelit Hakem Mahkemelerinin faaliyetleri Lozan'ın onaylanmasından sonra yaklaşık on yıl devam etmiştir. 1935 yılına gelindiğinde Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi dışında tüm ikili karma mahkemelerin çalışmaları sona erdirilmiştir. Böylece Lozan Barış Antlaşması'nın önemli bir taahhüdü yerine getirilmiştir. Bu uzun soluklu ve uluslararası boyutları olan hukuki sorumluluk Türkiye açısından başarı ile sonuçlandırılmıştır. Ancak mahkemelerin çalışma ve dava konuları ile ilgili arşiv belgelerinin çoğunluğunun henüz araştırmaya açılmamış olması bu konuda yapılacak çalışmalarda olumsuz bir yön olarak karşımızda durmaktadır.

37 **BCA**, 30.18.1.2/128.36.12. Bu karar şöyledir: “Mülga Türk-Fransız, Türk-Belçika, Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemelerinden sadır olup tenfiz kararı verilmiş olduğu halde kısmen veya tamamen tenfiz edilmemiş olanlarla ademi tenfiz kararı verilmiş veya alakadarlar tarafından takip edilmediği için hiçbir tetkike tabi tutulmamış olan Fransız, Belçikalı ve İtalyan alacaklarının bu hükümetler tarafında gerek kendi namlarına, gerek ilam sahibi olan alacaklılar ve sair mahkumünleher namına bu ilamlardan doğan bütün taleplerden dolayı hükümetimizi ibra etmeleri şartıyla, Fransızlara, Fransız tabiiyetinden iskat edildiği bildirilen “De Leseps et Wandauvre’ün alacağı hariç, toptan 539.000 liraya kadar, Belçikalılara 36.000, İtalyanlara da 30.000 Türk Lirası olmak üzere ceman 304.404 Türk Lirası ödenmek suretiyle sözü geçen ilamlar muhtevasının toptan tesviyesi için ilgili devletlerle müzakereye girilme ve anlaşmalar akdedilmek üzere Dışişleri Bakanlığına yetki verilmesi, Maliye Bakanlığının 1.04.1952 tarihli ve 4198/1777/11672 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulu'nun 29.04.1952 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.”

KAYNAKLAR

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Düster

TBMM ZC

Türk Parlamento Tarihi

AKANDERE, Osman- Semiz, Yaşar, “Sevr’den Lozan’a Duyun-ı Umumiye Meselesi”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 7, Konya, 2002.

AVCI, Cemal, “İsmet İnönü’nün Lozan Dönüşü ve Demeçleri (10 Ağustos 1923-23 Ağustos 1923)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü: Atatürk Yolu Dergisi**, C 3, S 12, Ankara, 1993.

Belgelerle Türkiye Cumhuriyetinin Temelleri, Lozan Montrö Türkiye’nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler, Derleyen: Reha Parla, Tezel Ofset ve Matbaacılık, Lefkoşa, 1985.

ÇALIK, Ramazan, **Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)**, Özkan Matbaacılık, Ankara, 2004.

DOĞANAY, Rahmi, “Misak-ı Milliye Göre Lozan”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 11, S 2, s. 281-294, Elazığ, 2001.

GEDİKLİ BERBER, Şarika, “Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C 14, No: 2, Ekim, 2006.

GÜL, Muhittin, “İsmet İnönü’nün İlk Diplomatik Yılları, Mudanya ve Lozan”, **Kurtuluş Savaşına Yön Verenler**, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 1994.

ORAN, Baskın, “Lozan’ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 49, S 3.

SOFUOĞLU, Adnan, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1996.

YILMAZ, Durmuş, “Lozan Andlaşmasından Önce Azınlık Okullarının Durumu”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 4, Konya, 1997.

LOZAN MÜBADELESİNDE MUHACİRLERİN MALLARININ TASFİYESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Muhittin ELİAÇIK*

Özet

Türkiye ile Yunanistan arasında 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan bir ek protokolle iki ülkenin yurttaşları din esası üzerine zorunlu bir göçe tabi tutulmuştur. Mübadelenin kapsamı dine göre belirlendiğinden Yunanistan'a giden Rumlar arasında Hristiyan Türkler, Yunanistan'dan gelen Müslümanların arasında da Türk olmayan birçok milletten insan bulunmuştur. Bu mübadeleden Türkiye'de İstanbul ile Gökçeada ve Bozcaada'da oturan Rumlarla, Yunanistan'da Batı Trakya Türkleri muaf tutulmuştur. Her iki ülkenin ekonomisinde büyük bir krize yol açan bu sözleşme ile Türkiye'de yerleştirilen mübadillerin tarımla uğraşanlarına arazi, bağ, bahçe, zeytinlik; sanatkâr olanlarına da dükkân, mağaza, imalâthane gibi üretim araçları verilip çeşitli kredilerle desteklenmişler; bunun için de mübadillerin Yunanistan'da bulunan mallarını kaydettirip bir mal bildirim belgesi getirmeleri istenmiştir. Dolayısıyla, mübadillerin mallarının tasfiyesi ile ilgili muameleler önem kazanmış ve bunun için bir muhtelit komisyon kurularak uzun süren tasfiye muameleleri yürütülmüştür. Bu muamelelerde arazi ve binaların keşif ve tespiti için komisyonca seçilen çeşitli yerlerde araştırmalar yapılmış, malların tasfiyesi adil biçimde yapılmaya ve suiistimaller önlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan, mübadele sözleşmesi, tasfiye.

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. meliacik63@yahoo.com

IN LAUSANNE EXCHANGE AN INVESTIGATION ON LIQUIDATION OF GOODS OF EMIGRANTS

Abstract

Between Greece and Turkey signed at Lausanne on 30 January 1923, an additional protocol to the citizens of the two countries on the basis of religion is subjected to a forced migration. The extent of exchange is determined by religion, outgoing to Greece among Greeks as Christians Turks, coming from Greece among Turks non-Turkish Muslim people of many nationalities have been found. From this exchange with Gökçeada and Bozcaada in Turkey living in Istanbul with the Greeks, Turks of Western Thrace in Greece are exempted. Both the country's economy to a major crisis that led to this contract placed in Turkey Emigrant of farmers to the land, vineyards, orchards, olive groves, artisans ones in the shops, stores, workshops, as well as production tools whether various loans are configured with. For that belongs to the goods for emigrants in Greece were asked to bring a goods declaration document. Therefore, regarding the liquidation of goods of emigrants have gained importance and a mixed committee formed for this long liquidation proceedings have been conducted. Selected by the Mixed Commission in various places for discovery of land and buildings done research, equitable liquidation of goods made and have been tried to prevent abuses.

Keywords: Lausanne, exchange contracts, liquidation.

GİRİŞ

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan Antlaşması ek protokolü gereğince Türkiye ve Yunanistan arasında Lozan Mübadelesi de denilen bir antlaşma imzalanmış ve iki ülkenin yurttaşları dine göre belirlenen karşılıklı bir zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Bu mübadelede resmî rakamlara göre 1.104.217 Rum, Anadolu'dan Yunanistan'a, 463.534 Müslüman da Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etmiştir. Mübadele Antlaşması'yla İstanbul, Gökçeada ve Bozcaada'da ikameteden Ortodoks Rumların dışında tüm Anadolu'da ve Doğu Trakya'da ikamet eden Ortodoks Rumlar Yunanistan'a; Batı Trakya dışında Yunanistan topraklarında yaşayan tüm Müslümanlar da Türkiye'ye göç ettirilmiştir. Mübadele'nin kapsamı ırk veya dile göre değil, dine göre belirlendiğinden mübâdil Rumlar arasında Türkçe'den başka bir dil bilmeyen Türk Ortodoks Hristiyan Gagavuzlarla, Karamanlı Ortodokslar, Yunanistan'dan gelen Müslümanlar arasında da Türklerin yanında Drama, Kavala, Karacaova ve Kesriye'den gelen Bulgarca ve Makedonca konuşan Pomaklar, Romence konuşan Ulahlar,

Yunanca konuşan Patriyotlar ve ayrıca Arnavutlar da yer almıştır. 1923 Kasımında ilk mübadil kafilelerinin sevkiyle başlayan mübadeleyle ilgili işler, gelenlerin iaşeleri, geçici barınma sorunlarının çözülmesi, sağlık sorunlarının giderilmesi, iskân mıntıklarına yerleştirilmeleri, ev, arazi, dükkân, tohumluk, ziraî araç-gereçler verilerek üretici konuma getirilmelerinin dışında, bir de Türkiye ile Yunanistan arasında uygulamadaki sorunlarla birlikte 1930 yılına kadar devam etmiştir (Şakiroğlu, 1985:232-233; Türker, 1998:35). Mübadelede en mühim sorunlardan birisi de, Yunanistan'da burakılan malların tasfiye ve takdîr-i kıymetiyle bu mallara karşılık olarak Anadolu'da mübadillere verilecek malların miktarı olmuştur.

Mübadele Öncesi Durum

Osmanlı Devleti, 1912 Balkan Savaşı'yla Rumeli'de yer alan topraklarının neredeyse tamamını kaybedince, oralarda yaşayan Osmanlı vatandaşları başka bir devletin azınlık statüsündeki vatandaşları konumuna düşmüş ve kendilerine sayısız baskı ve katliam yapılmıştır. Ayrıca, Yunan ordusunun Anadolu'da mağlup olmasıyla Anadolu Rumları da artık Anadolu'da can ve mal güvenliklerinin kalmadığını düşünerek Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Gerek Yunanistan'da gerekse Türkiye'de azınlıkların sorunları artınca Lozan'da barış görüşmelerinin sürdüğü sırada 30 Ocak 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında Mübadele Antlaşması imzalanmıştır. Ondokuz maddeyi içeren antlaşma gereğince 1 Mayıs 1923 tarihi itibarıyla Türkiye'deki Rum/Ortodoks nüfus ile Yunanistan'daki Türk/Müslüman nüfus arasında bazı şartları içeren zorunlu bir göç uygulanmıştır. Bu sözleşme gereğince Türkiye'de yerleştirilen mübadillerin tarımla uğraşanlarına arazi, bağ, bahçe, zeytinlik ve birtakım meyve ağaçları, zanaatkâr olanlarına da dükkân, mağaza, imalâthane ve fabrika gibi üretim araçları verilmiş ve mübadiller çift hayvanı, tohumluk, ziraî araç-gereçleri ve çeşitli donatım malzemeleri ve kredilerle desteklenmiştir. Ancak, üretim araçlarının mübadillere ne miktarda verileceğinin belirlenebilmesi için mübadillerin Türkiye'ye gelmeden önce Yunanistan'da bulunan mallarını kaydettirerek buna dair bir mal bildirim belgesini tanzim ettirmesi istenmiştir. Bu bakımdan, mübadillerin terkedeceği veya yanlarında götürebileceği mallarla ilgili kurallar ve bu malların tasfiyesi ve kıymetlerinin belirlenmesinde temel ilkeler belirlenmiştir (Çelebi, 2006:35). Mübadele Sözleşmesi'nin 2. maddesine göre Batı Trakya Türkleri ile İstanbul Rumları mübadeleye tabi tutulmamış, 3. madde ile 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren yerlerinden göç etmiş olanlar da mübadele kapsamına alınmıştır. 5. maddeye göre, mübadillerin mülkiyet haklarına hiçbir zarar verilmemiş, 6. ve 7. mad-

delere göre, göçe tabi tutulanlara her iki hükümette gerekli kolaylık gösterilerek mübadil kişi yeni ülkesinin vatandaşlığına geçmiş, 8. maddeye göre, mübadiller bütün menkul mallarını hiçbir vergiye tabi olmadan yanlarında götürebilmiş, 9. maddeye göre, mübadillerin geldikleri yerde bıraktıkları mallar muhtelit komisyonca tasfiye edilmiş, 11-13. maddelere göre sözleşme maddelerinin uygulanmasını üstlenecek muhtelit komisyonun kuruluş şekli belirlenmiş, 14. maddede göçmenlere yeni geldikleri ülkede geride bıraktıkları mallara eşdeğer nitelik ve değerinde mal verileceği belirtilmiş, 15-18. maddelerde tarafların muhtelit komisyona karşı mükellefiyetleri, mübadelede sağlanacak kolaylıklar, mübadeleye tabi olacak kişilere yapılacak duyuru, sözleşmenin yürürlüğüne emniyeti için her iki hükümetin yapacağı yasal değişiklikler belirtilmiştir.¹

Muhtelit Komisyon

Sözleşmenin 11. maddesinde azınlıkların mübadelesini denetleyip uygulamada ortaya çıkacak anlaşmazlıkları halletmek için bir muhtelit komisyon kurulmuş ve bu komisyon, uygulamada ortaya çıkacak sorunların çözümünde her iki hükümet adına hareket etmeye yetkili kılınmıştır. Bu komisyon Türk ve Yunan hükümetlerinden dörder ve I. Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin vatandaşları arasından üç üye olmak üzere 11 üyeden oluşmuştur. Komisyon başkanlığı, tarafsız üyelere her birince dönüşümlü olarak idare edilecek ve komisyon gerekli gördüğü durumlarda tâli komisyonlar kurmaya da yetkili olacaktı. Komisyonun ayrıca, göçü denetlemek, mübadillerin menkul ve gayr-i menkul mallarının tasfiyesini yapmak, taşınır mallara değer biçmek, bulunduğu ülkenin hükümetine bıraktığı mallara karşılık, borç tutarını gösteren bir belgeyi mübadile vermek gibi görevleri bulunacaktı. Komisyonun çalışma merkezi önce Selanik olarak belirlenmiş ise de, Yunan Heyeti görüşmelerin Atina'da olmasını, Türk Heyeti ise Selanik'te yapılmasını isteyince çalışma merkezi Atina olarak kararlaştırılmıştır (Çelebi, 2006:108, 115).

Mübadillerin Mallarının Tasfiyesi

Mübadele Sözleşmesi'nde, mübadillerin terkedeceği veya yanlarında götürüleceği mallarla ilgili kaideler, bu malların tasfiyesi ve takdîr-i kıymetinin şekli de belirlenmişti. Buna göre: mübadiller menkul mallarını yanlarında götürüp nakletmekte serbest olup, bunun için kendilerinden herhangi bir vergi alınma-

¹ **Lozan Muahedenâmesi (24 Temmuz 1923)**, İstanbul, 1339 (TBMM Kütüphanesi, 197506156.pdf).

mıştır. Ancak menkul mallarının tümünü veya bir kısmını yanında götürmeye gücü yetmeyen muhacirler bunları mahallerinde bırakabilecek, bu hâlde bırakılacak malın bir envanteri çıkarılıp, değeri mal sahibi mübadilin gözü önünde belirlenerek bir tutanak düzenlenecekti. Dört nüsha olan bu belgenin birisi mahallî memurlar nezdinde kalacak, birisi Muhtelit Komisyon'a, birisi mübadilin göçtüğü ülkenin hükûmetine, sonuncusu da muhacire verilecek ve bu belge mübadilin Türkiye'ye getirmesi gereken en mühim belge olacaktır. Mübadillerin terkettikleri mallara dair tasfiye taleplerini kendilerinin ifadelerine göre doldurulmuş ve şahitleri ile birlikte mübadilin bulunduğu yerin mahalli idaresince onaylanmıştır. Tasfiye taleplânelerinin birinci sayfasında mübadilin kimlik bilgileri, ikinci ve üçüncü sayfalarda mübadilin bulunduğu yerdeki gayr-i menkul mallarına ait çeşitli bilgiler, dördüncü sayfada talepte bulunanın terkettiği menkul mallara ait cetvel, beşinci sayfada ise vekâletnâme yer almıştır. Ayrıca, mallarına Yunanlılarca el konulmuş mübadillerin bu durumu belgelemeleri hâlinde Yunan makamlarınca mallarının tazmin edileceği kendilerine bildirildiğinden, bu mübadiller bu mallarını gösterir bir belgeyi de tasfiye taleplânelerine eklemiştir. Tasfiye taleplâneleri arasında Yunanistan'ı 18 Ekim 1912 tarihinden önce terkeden Türklerin Yunanistan'da bulunan malları ile ilgili kayıtların da bulunması, bunların da mübadil kapsamına alındığına işaret sayılmaktadır. 1912 öncesi veya sonrasında Türkiye'ye gelmiş olanlar tasarruf haklarının devamı ve mübadeleye tâbi olabilmeleri için Muhtelit Komisyon'a vermek zorunda oldukları tasarruf belgelerini İstanbul vilâyetine vermek zorunda olmuşlardır. Bunun için ilgili vekâletçe İstanbul'da bir *beyannâme kalemi* oluşturulmuş, iki nüsha hâlinde hazırlanan beyannâmelerin beyazı beyannâme kalemine, renklisi de mübadile verilmiş ve belgelerin Yunan Konsolosluğunca onaylanmasıyla da işlem tamamlanmıştır (Çelebi, 2006:36-40). Tasfiye taleplâneleri sıkı biçimde kontrol edilerek çeşitli suisitimlerin önüne geçilmek istenilmiştir. Mübadillere ait tasfiye taleplerini, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığınca tasnif edilerek, *Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Taleplerleri Katalogu* adı altında 21 cilt olarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur (Çelebi, 2006:37).²

2 1-2. Ciltler **Cezâir-i Bahr-i Sefid (CBS)** Midilli; 3-4. Ciltler CBS Midilli-Molova; 5. Cilt CBS Midilli-Dilmar; 6. Cilt CBS Sakız; 7-9. Ciltler Girit-Hanya; 10-12. Ciltler Girit Kandiye; 13. Cilt Girit-Kandiye ve Girit-Laşid; 14-15. Ciltler Girit Resmu; 16-20. Ciltler Manastır-Filorina mübadillerinin tasfiye taleplânelerinden oluşmaktadır.

Mübadillere Ait Gayr-ı Menkullerin Takdîr-I Kıymeti

Gayr-i menkullerin tasfiye ve takdîr-i kıymeti için Muhtelit Komisyonca mal sahibine bir belge verilip, mübadilin de belgede gösterilen miktarda mal alma hakkı kabul edilmiş ise de bunun uygulanması sorunlu ve yorucu olmuştur. Muhtelit Komisyon, 9 Aralık 1923'te Atina'da toplanarak Türkiye ve Yunanistan'da bulunan gayr-i menkul malların kıymetlerini belirlemek üzere tâli komisyonlar kurmuş, bu komisyonların her iki ülkede bulunan gayr-i menkul mallara dair kataloglar düzenlemesi kabul edilmiş ve Selanik, Kavala, Drama, Hanya ve Kandiye gibi merkezlerde kurulan tâli komisyonlar çalışmaya başlamışlardır. Selanik Tâli Komisyonu, Türk üyelerden Refet Bey ve tarafsız üyelerden Widing'in katılımıyla takdîr-i kıymet hususunda bazı esaslar belirlemiştir (Çelebi, 2006:42). Müslümanların terkedecekleri emlak ve arazinin kıymetini hakikâte en yakın bir şekilde belirlemek için Selanik'te buldukları yolunda Yeni Asır Gazetesi'ne bir beyanat veren İhsan ve Refet Beylerin bu beyanına göre: "Burada daha önce oluşturulan heyet 16 bina üzerinde takdîr-i kıymete dair çalışmalarını tamamlamış olup, arazilerin kıymetlerinin belirlenmesi için ise Langaza'ya hareket edilerek burada *tecrübe-i misâl* olmak üzere seçilecek köy arazisi üzerinde yapılacak çalışmalarla vasatî bir kıymet tayininin mümkün olup olamayacağı anlaşılacaktır (Vakit, Tevhid-i Efkar, 1340). Mallarla ilgili tasfiye işlemi iki aşamalı bir yonteme bağlanıp, önce ibate meselesinin çözümü için evlerin değeri belirlenmiş, daha sonra da tarla, bağ, bahçe, ağaç vd. gayr-i menkul malların takdîr-i kıymetine geçilmiştir. Muhtelit Komisyon Türk Heyeti Reisi Tevfik Rüştü beylerin gazetele-re verdiği beyanata göre, terkedilen malların takdîr-i kıymetiyle ilgili olarak *vâhid-i emsâl* usûlü benimsenmiştir. Bu formüle göre, ilk aşamada binaların tahrir edilmiş eski kıymetleriyle, hâl-i hâzırda tahmin edilen kıymeti arasındaki yüzde nispet oranı bulunup, altın farkı da göz önüne alınarak tahrir edilmiş kıymetine dönüştürülecektir. Bu miktar *vâhid-i emsâl* olarak kabul edilecek, herhangi bir binanın takdîr-i kıymeti ise bu asgari yüzde nispetiyle tahvil edilerek bulunacaktı. Meselâ bir binanın tahrir edilmiş eski kıymeti 1000 lira, hâl-i hâzırda tahmin edilen kıymeti ise 10000 lira olduğunda, tahmin edilen kıymetinin altına dönüştürüldükten sonra bu iki fiyat farkı arasındaki farkın yüzde kaç nispetinde olduğu bulunacak ve daha sonra da çeşitli binalara ait nispet farklarının asgari tutarı alınacaktı. Arazilerin kıymetlerinin belirlenmesinde ise bir mıntıkada bulunan arazi, bağ, zeytinlik ve bahçelerin metre kare olarak asgari kıymetleri bulunacak ve tasfiye esnasında aynı mıntıkada bulunan çeşitli türdeki topraklar için bu *vâhid-i emsâl* bir ölçü olarak kullanılacaktı (Çelebi, 2006:43).

Sonuç

30 Ocak 1923 Lozan Mübadelesi, savaştan yeni çıkan Türkiye ile Yunanistan ekonomilerinde kriz çıkartan ciddi bir sorun olmuştur. Türkiye'ye gelen mübadillerin birtakım yardımlarla üretici konuma getirilerek yeni memleketlerinde rahat ettirilmeleri, savaştan yeni çıkmış Türk Devleti için hiç kolay olmamıştır. Mübadillere menkûl ve gayr-i menkûl malların verilebilmesi için bunların Yunanistan'daki mallarını sahih bir şekilde kaydettirip onaylı belge getirmeleri gerektiğinden, hem Yunanistan'da uygulanan müsadere ve baskıdan dolayı bazı mübadillerin herhangi bir belge getirememesi hem de belgelerin mübadillerce hatalı doldurulması sonucu bazı haksızlıklar oluşmuş, bu da mal dağıtımında mübadillerin daha az veya daha çok mal almasına yol açmış ve böylece tasfiye işlemleri umulandan uzun sürmüştür. Mübadillerin terkettikleri malların tasfiye ve istimlâki zor bir konu olduğundan özel yetkili bir Muhtelit Komisyonun kurulmasıyla bu işe başlanılmıştır. Mübadeleden Yunanistan ekonomisinin daha çok hasar gördüğü söylenebilir. Türkiye'ye gelen 464.000 mübadile karşılık, Yunanistan'a bunun 2,6 katı olan 1.221.000 mübadil gelmiştir. Bu ülkenin yüzölçüm ve imkanları Türkiye ile kıyaslandığında yükün daha ağır olacağı aşikârdır. Ancak Türk ekonomisinin de ciddi bir kriz yaşadığı bilinmektedir. Sonuçta her iki ülke de bu zorunlu göçün uzun yıllar faturasını ödemekle meşgul olmuştur.

LOZAN SULH MUÂHEDENÂMESİ

TBMM hükûmetiyle Yunan hükûmet-i kraliyyesi âtîdeki mevâddı karârlaştırmışlardır:

Madde 1: *1 Mayıs 1923 târîhinden i'tibâren Türk arâzisinde mütemekkin Rum Ortodoks dîninde bulunan Türk tebeası ile Yunan arâzisinde mütemekkin Müslüman dîninde bulunan Yunan tebeasının mecbûrî mübâdelesi icrâ edilecektir. Bu eşhâsdan hiçbirisi mezkûr hükûmetlerin müsâadesi olmadıkça ne Türkiyede ne de Yunanistanda tekrâr ihtiyâr-ı ikâmet edemeyeceklerdir.*

Madde 2: *Birinci mâddede musarrah olan mübâdele âtîdeki ahâlîye şâmil değildir:*

a) *Dersaâdet Rum ahâlîsi; b) Garbî Trakya'nın Müslüman ahâlîsi.*

Dersaâdet'in Rum ahâlîsi addedilecekler 1912 kânûnu mucibince tecdîd edilmiş bulunan Dersaâdet şehremâneti dâire-i belediyyeleri havzasında 30 Teşrîn-i Sâni 1918 târîhinden mukaddem sâkin bulunmuş olan bi'l-cümle

Rumlardır. Garbî Trakyanın Müslüman ahâlîsi addedilecekler; Bükreş mu'âhedesiyle 1913'de ta'yîn edilen hatt-ı hudûdun şarkındaki havâlîde mütemekkin bi'l-cümle müslümanlardır.

Madde 3: *Rum ve Türk ahâlî mütekâbilen mübâdeleye tâbi' bulunan arâzîyi 1912 Eylülünden i'tibâren terk etmiş olan Rum ve Müslümanlar birinci mâddede musarrah olan mübâdeleye dâhil edileceklerdir. İşbu mukâvelenâmede zikri geçen "muhâcir" ta'bîri muhâceret edecek veya 1912 Eylülünden i'tibâren muhâceret etmiş bulunan bilcümle eşhâs-ı mâddîyye ve ma'nevîyyeyi kasd eder.*

Madde 4: *Âileleri Türk arâzîsini terk etmiş olup da kendileri Türkiye'de alıkonulmuş Rum ahâlîsine mensûb gayr-i ma'lûl eşhâs işbu mu'âhede ahkâmı mucibince Yunanistan'a sevk edilen ilk kâfileyi teşkil edeceklerdir.*

Madde 5: *İşbu i'tilâf ahkâmı mucibince icrâ edilecek mübâdele dolayısıyla dokuzuncu ve onuncu mâddeler ahkâmı kayd-ı ihtirâzîsi tahtında ne Türkiye'deki Rumlardan ne de Yunanistan'daki Türklerin hukûk-ı tasarrufîyye ve matlûbâtına hiçbir hâlel îrâs edilmeyecektir.*

Madde 6: *Mübâdeleye tâbi' ahâlîye mensûb bir şahsın her ne sebebe meb-nî olursa olsun azîmetine bir gûne hâ'il vaz' edilmeyecektir. Bir muhâcir aleyhine bir cezâ-yı terhîbî ile mahkûmiyyet-i kat'îyye lâhık olduğu hâlde veya henüz kat'îyyet kesb etmemiş mahkûmiyyet lühûku veya ta'kîbât-ı cezâ'îyye icrâsı takdirinde o muhâcir, cezâsını çekmek veyâhûd muhâkeme edilmek üzere aleyhinde ta'kîbât icrâ eden memleket me'mûrîni tarafından, azîmet edecek-i memleket me'mûrînine teslim edilecektir.*

Madde 7: *Muhâcirler terk etdikleri memleketin tâbiyyetini gâ'ib etdikleri gibi azîmet etdikleri memleketin arâzîsine vusulleri anında o memleketin tâbiyyetini iktisâb ederler. İki memleketden bir veya diğeri terk etmiş ve henüz yeni tâbiyyetlerini iktisâb edememiş olan muhâcirler işbu mukâvelenâmenin imzâsı târihinde mezkûr tâbiyyet-i cedîdeyi iktisâb etmiş olacaklardır.*

Madde 8: *Muhâcirler her cinsden menkul mâllarını berâberlerinde götürmek veya nakl ettirmekte serbest olacaklardır. Bu yüzden ne ihrâc, ne idhâl resmine, ne de başka hiçbir resm vermeğe tâbi' tutulmayacaklardır. Kezâlik işbu i'tilâfnâme ahkâmı mucibince hükûmeteyn-i âkideynden birinin arâzîsini terk edecek olan cemâ'at a'zâsı (câmi', tekye, medrese, kilise, manastır, mekteb, hastahâneler, şirketler, cem'îyyetler ve eşhâs-ı ma'nevîyye ve herhangi mâhiyetde olursa olsun diğeri te'sîsât-ı me'mûrîni mensûbîni) kendi cemâ'atlarına â'id emvâl-i menkûleyi serbestçe berâberlerinde götürmek veya nakl*

etdirmek hakkına mâlikdirler. Her iki memleket makâmâtı 11.mâddede muharrer muhtelit komisyonun tavsiyesi üzerine bunların nakli husûsunda a'zamî teshîlât ibrâz edeceklerdir. Emvâl-i menkûlelerinin tamâmını veya bir kısmını berâberlerinde götürmeğe kudret-yâb olamayacak olan muhâcirîn bunları mahallerinde bırakabileceklerdir. Bu takdîrde me'mûrîn-i mahalliyye bırakılan emvâl-i menkûlenin müfredât defterini ve kıymetini muhâceret eden şahsın muvâcehesinde tesbît edeceklerdir. Muhâcirîn tarafından bırakılan emvâl-i menkûlenin müfredât ve kıymetini mübeyyin olan zabt varakaları dört nüsha üzerine tanzim edilecek ve bunlardan biri me'mûrîn-i mahalliyye nezdinde kalacak, ikincisi dokuzuncu mâddede muharrer tasfiye mu'âmelesine esâs teşkil etmek üzere 11.mâddede mezkûr muhtelit komisyona, üçüncüsü muhâcirin hicret ettiği memleketin hükûmetine tevdi' edilecek, dördüncüsü de muhacire i'tâ edilecektir.

Madde 9: Sekizinci mâddede musarrâh muhâcirîn ve cemâ'âta â'id şehri dâhilinde veya kurâdaki emvâl-i gayr-i menkûle ve mezkûr muhâcirîn ve cemâ'ât tarafından bırakılmış olan emvâl-i menkûle 11. mâddede musarrâh muhtelit komisyonlar tarafından âtîdeki ahkâma tevfikân tasfiye edilecektir. Mecbûrî mübadeleye tâbi' havâlîde bulunup ve mübadeleye gayr-i tâbi' havâlîde sâkin cemâ'atların müessesât-ı dîniyye veya hayriyyesine â'id olan emvâl dahi kezâlik aynı şerâ'it dâhilinde tasfiye edilecektir.

Madde 10: Tarafeyn-i 'âliyeyn-i 'âkideynin arâzîsini vaktiyle terk etmiş olan ve işbu mukâvelenâmenin üçüncü mâddesi ahkâmına tebe'an mübâdele-i ahâlîde dâhil 'adedilen eşhâsa 'âid emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlenin tasfiyesi 9.mâddeye tevfikân ve 18 Teşrîn-i Evvel 1922 târihinden beri Türkiye ve Yunanistanda müsâdere veya mecbûrî bey've sâ'ire gibi işbu emvâl üzerindeki hakk-ı mülkiyyete herhangi bir tahdîd ve kayd îrâs edici bir sûrette te'sîs edilmiş bi'l-cümle kavânîn ve nizâmâtdan münba'is, her ne mâhiyyetde olursa olsun bi'l-cümle tedâbîre tâbi' tutulmaksızın icrâ edilecektir. İşbu mâdde ve 9. mâddede mezkûr emvâl bu cinsden bir tedbire ma'rûz kalmış oldukları takdirde kıymetleri onbirinci mâddede musarrâh komisyon tarafından işbu tedâbîr tatbik edilmemiş gibi ta'yîn ve tesbît olunur. İstimlâk edilmiş olan emvâle gelince, muhtelit komisyon, her iki memleketde mübâdeleye tâbi' eşhâsa 'âid ve mübadeleye tâbi' arâzîde kâ'in olup 18 Teşrîn-i Evvel 1912'den beri istimlâk edilmiş olan işbu emvâlın yeniden takdîr-i kıymetine başlayacaktır. Komisyon, müşâhede edeceği zararları mâl sâhibleri lehinde ta'mûr eyleyecek bir ta'vîz ta'yîn ve tesbît edecektir. Bu ta'vîzin mikdârı işbu mâl sâhiblerinin matlûbuna ve istimlâk edilmiş olan emvâl-i gayr-i menkûlenin bulunduğu arâzîdeki hükû-

metin zimmetine geçirilecektir. Sekizinci ve dokuzuncu maddelerde mezkûr eşhâs mallarının intifâ'ından şu veya bu sûretle mahrum edilmiş oldukları takdîrde işbu vâridât kıymetinin kendilerine i'âdesi harbden evvelki îrâd-ı vasatî esâsı üzerine ve muhtelit komisyon tarafından tesbît edilecek eşkâle tevfiķan te'mîn olunacaktır. 11. maddede mezkûr muhtelit komisyon Yunanistan'daki evkafa 'âid emvâlin ve bundan mütevellid hukûk ve menâfi'in ve Türkiye'de Rumlara 'âid mümâsili te'sîsâtın tasfiyesine başlarken mütekaddem mu'âhedâtda bunlara menfa'at-dâr eşhâsın hukuk ve menâfi'ini tamâmıyla ihkâk etmek maksadıyla tesbît edilmiş esâsâtdan mülhem olacaktır. 11. maddede mezkûr komisyon işbu ahkâmı tatbîke me'mûr olacaktır.

Madde 11: İşbu mukâvelenâmenin mevki'-i mer'iyete vaz'ından i'tibâren bir aylık bir mühlet zarfında tarafeyn-i 'âliyeyn-i 'âkideynden her biri için dört ve cem'iyet-i akvâm meclisi tarafından 1914-1918 harbine iştirâk etmemiş olan hükûmât tebe'ası arasında intihâb edilmiş üç a'zâdan mürekkebe Türkiye'de veya Yunanistan'da mukim muhtelit bir komisyon teşkil olunacaktır. Komisyon riyâseti işbu üç bî-taraf a'zânın her biri tarafından münâvebeten der-'uhde edilecektir. Muhtelit komisyon kendisine lâzım görünecek mahallerde her biri bir Türk, bir Yunanlı a'zâ ile muhtelit komisyon tarafından ta'yîn edilecek bî-taraf bir re'îsden mürekkebe kendi emri altında çalışacak tâlî komisyonlar teşkil etmek hakkına mâlik olacaktır. Muhtelit komisyon tâlî komisyonlara verilecek salâhiyetleri ta'yîn edecektir.

Madde 12: Muhtelit komisyon işbu mukâvelede mezkûr muhâcereti teftîş ve teshîl ve dokuzuncu ve onuncu maddelerde mezkûr emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlenin tasfiyesine tevessül vazîfesiyle mükellef olacaktır. Mezkûr komisyon muhâceretin ve mârru'z-zikr tasfiyenin eşkâkini tesbît edecektir. Umûmî bir sûretde muhtelit komisyon işbu mukâvele-nâmenin icrasının istilzâm edeceği tedâbîri ittihâz ve işbu mukâvele-nâmenin tevlid edeceği bi'l-cümle mesâ'ilde karâr vermek hususlarında bütün salâhiyetleri hâ'iz olacaktır. Muhtelit komisyonun mukarrerâtı ekseriyyet-i ârâ ile ittihâz olunacaktır. Tasfiye edilecek emvâl, hukuk ve menâfi'e müte'allik bi'l-cümle i'tirâzât komisyon tarafından suret-i kat'iyede hall edilecektir.

Madde 13: Muhtelit komisyon, alâkadârân dinlendikten veyahud berây-ı istimâ' usûlüne tevfiķan da'vet edildikten sonra işbu mukâvelenâmeye tevfiķan tasfiye edilecek olan emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlenin takdîr-i kıymetine başlatdırılmak için bütün salâhiyetleri hâ'iz olacaktır. Tasfiye edilecek emvâlin takdîr-i kıymetine işbu emvâlin altun sikke ile kıymeti esâs olacaktır.

Madde 14: Komisyon alâkadâr mâl sâhibine elinden alınan ve kâ'in olduğu arâzî hükûmetinin emrine kalacak olan emvâlden dolayı kendisine borçlu kalınan meblağı mübeyyin bir beyânnâme tevdi' edecektir. İşbu beyânnâmelerdeki esâs üzerine verilecek mebâliğ-i tasfiyenin vukû' bulacağı memleket hükûmetinin muhâcirin mensûb olduğu hükûmetine karşı borcunu teşkil edecektir. Bu muhâcir esâs i'tibârıyla hicret etdiği memleketde alacağı olan mebâliğe mukâbil terk etdiği emvâle kıymet ve mahiyetçe müsâvî emvâl olacaktır. Her altı ayda bir mütekâbilen hükûmetler tarafından ber-vech-i bâlâ zikr olunan beyânnâmeler esâsı üzerine vâcibü't-te'diye mebâliğin bir hisâbı tanzim edilecektir. Tasfiye-i nihâiyyede eger düyûn-ı mütekâbile arasında te'âdül mevcûd ise buna müte'allik hisâbât takas ve mahsûb edilmiş olacaktır. Eger takas ve mahsûb mu'âmelesinden sonra hükûmetlerden biri diğerine karşı borçlu kalır ise borç ber-vech-i peşîn te'diye edilecektir. Eger medyûn hükûmet bu te'diye için mühlet talep ederse düyûn a'zamî üç taksit-i senevî ile te'diye edilmek şartıyla komisyon bu mühleti ana bahş edebilecek ve işbu mühlet esnâsında te'diye edilecek fâ'izi tesbît edecektir. Eger te'diye edilecek meblağ oldukça mühim olur ve daha uzun mühleti istilzâm ederse medyûn hükûmet borçlu olduğu mikdârın yüzde yirmisine kadar muhtelit komisyonca ta'yîn edilecek bir meblağı peşîn olarak te'diye edecek ve bâkîsi için muhtelit komisyon tarafından tesbît edilecek mikdâr fâ'izli, a'zamî yirmi senelik bir mühletde kâbil-i itfâ istikrâz tahvilâtı ihrâc edecektir. Medyûn hükûmet bu istikrâzın tesviyesine karşılık olarak komisyon tarafından kabul edilmiş rehnler tahsis edecektir. Bu rehnler Yunanistanda beyne'l-milel komisyon, İstanbulda düyûn-ı umûmiyye meclisi tarafından idâre ve vâridâtı kabz edilecektir. Bu rehnlerde 'adem-i i'tilâf hâlinde bunları tesbît etmek cem'iyet-i akvâm meclisine 'âid olacaktır.

Madde 15: Muhâcereti teshîl maksadıyla alâkadâr devletler tarafından muhtelit komisyona mezkûr komisyon tarafından ta'yîn edilen şerâ'it dâhilinde avans olarak mebâliğ tahsîs edilecektir.

Madde 16: Türkiye ve Yunanistan hükûmetleri işbu mukâvelenâme mücibince arâzîleri terk mecburiyetinde bulunan eşhâsa yapılacak tebligâta ve muhâcirînin azîmet edecekleri memleketlere nakilleri zimmında sevk edilecekleri limanlara müte'allik bi'l-cümle mesâ'ilde onbirinci maddede mezkûr muhtelit komisyonla i'tilâf edeceklerdir. Tarafeyn-i 'âliyeyn-i 'âkideyn mübâdele edilecek ahâlîye azîmetleri için ta'yîn edilen târîhden evvel memleketlerini terk ettirmek veya emvâlini elinden almak için ne doğrudan doğruya ve ne de dolayısıyla hiçbir tazyik icrâ edilmeyeceğini mütekâbilen ta'aahhüd ederler.

Kezâlik memleketi terk eden veya terk edecek olan muhâcirîni fevka'l-âde bir vergi veya resme tâbi' tutmayacaklarını da ta'aahhüd ederler. İkinci mâdde mucibince mübâdeleden istisnâ edilen menâtik sekenesinin, menâtik-ı mezkûrede kalma veya tekrâr oraya duhul etmek haklarıyla Türkiye ve Yunanistanda hürriyetlerinden ve hakk-ı tasarruflarından serbestçe istifadelerinin serbestî-i icrasına hiçbir mâni' ikâ' edilmeyecektir. Bu hükm-i mübâdeleden istisnâ edilecek menâtik-ı mezkûre sekenesine â'id emvâlin serbestî-i ferâğını ve işbu sekene miyânında Türkiye'yi ve Yunanistan'ı terk etmek arzusunda bulunanların ihtiyârlarıyla azimetini men' için bir sebep olarak ileri sürülmeyecektir.

Madde 17: Muhtelit komisyonun uzuvlarının icrâ-yı fa'âliyeti ve idâresi masârîfî komisyon tarafından ta'yîn edilecek nisbetlerde alâkadâr hükûmetler tarafından der-'uhde olunacaktır.

Madde 18: Tarafeyn-i 'âliye'n-i 'âkideyn kânûnlarında işbu mukâvelenâmenin icrâsını te'mîn için lâzım olacak ta'dîlâtı mütekâbilen icrâ eylemeği ta'ahhüd ederler.

Madde 19: İşbu mukâvelenâme tarafeyn-i 'âliye'n-i 'âkideyn nazarında Türkiye ile akd olunacak sulh mu'âhedesinde münderic imiş gibi aynı hükm ve kuvveti hâ'iz olacaktır. Mezkûr mu'âhede-nâmenin iki taraf-ı âlî-i müte'âkid tarafından tasdikini müte'âkib derhâl mer'î olacaktır. Tasdikten li'l-makâl, salâhiyetnâmelerinin usule muvafık ve mu'teber olduğu mütekâbilen tanınan vâzî'in-i imzâ murahhaslar, işbu mukâvelenâmeyi imzâ etmişlerdir.

Lozan'da 30 Kânûn-ı Sâni 1923'de üç nüsha üzerine tanzim edilmiş olup biri Yunanistan hükûmetine ve biri Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine i'tâ edilecek ve üçüncüsü, Türkiye ile mün'akid sulh mu'âhedenâmesine vaz'-ı imzâ eden düvel-i sâ'ireye birer müvessak nüshası verilmek üzere, Fransa Cumhûriyeti hazîne-i evrakına tevdi' kılınacaktır.

Venizelos. Kaklamanos.

İsmet. Doktor Rızâ Nûr. Hasan Hüsnî

PROTOKOL

Usûlen hâ'iz-i salâhiyet olan zîrde vâzî'in-i imzâ Türk murahhasları, Türk hükûmetinin, Rum ve Türk ahâlînin mübâdelesine dâ'ir bugünkü târîhle 'akd olunan mukâvelenâmenin mevki'-i mer'iyete girmesini beklemeksizin ve işbu mukâvelenâmenin birinci mâddesinden istisnâen, mu'âhede-i sulhiye imzâ olunur olunmaz, mezkûr mukâvelenâmenin dördüncü mâddesinde mevzû'-ı bahs olan gayr-i ma'lûl eşhâsı tahliye ve bunların azîmetlerini te'mîn edece-

ğini beyân ederler: 30 Kânûn-ı Sâni 1923 târîhinde Lozan'da üç nüsha olarak tanzim olunmuşdur.

İsmet. Doktor Rızâ Nûr. Hasan Hüsnî

KAYNAKÇA

ÇELEBİ, Ercan, **Mübadillerin Yunanistan'daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri**, ÇTTAD, V/12, (2006/Bahar), s. 35–46.

ÇELEBİ, Ercan, “Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübadele komisyonu ve Faaliyetleri”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 8, S 1, 2006.

Lozan Sulh Muâhedenâmesi, (24 Temmuz 1339/1923), İstanbul, 1339, TBMM Kütüphanesi.

ŞAKİROĞLU, H. Mahmut, **Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihî Notlar**, Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, (1985'ten Ayrı Basım), Ankara, 1985.

TÜRKER, Orhan, “Türkiye ile Yunanistan Arasındaki Ahali Mübadelesinin 75. Yılı”, **Tarih ve Toplum**, S 172, Nisan 1998.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri Katalog*.

Gazeteler:

Vakit, 23 Kânunusani 1340.

Tevhid-i Efkâr, 26 Kânunusani 1340.

LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NDA BİR SORUN: TÜRK-YUNAN SAVAŞ ESİRLERİ VE MÜBADELESİ

Ercan HAYTOĞLU*

Özet

Millî Mücadele döneminde Doğu, Güney ve Batı Cephelerinde gerçekleşen savaşlarda karşılıklı olarak subaylar ve askerler esir alınmıştır. Millî Mücadele içerisinde yapılan antlaşmalar ile Yunan savaş esirleri dışındaki diğer esirler karşılıklı olarak serbest bırakılmışlardır.

Batı cephesi diğer cephelerden farklı olup savaşların ana merkezini oluşturduğu için, Türk ordusu çok sayıda Yunan subay ile askeri ve Yunan ordusu ile iş birliği yapan Rum'u esir etmiştir. Yunan ordusu ise özellikle Büyük Tarruz sürecinde geri çekilirken kadın, erkek birçok sivil Türk'ü esir almıştır. Türk ordusu tarafından esir edilen Yunan asker ve subayları serbest bırakılmaya kadar Anadolu'da farklı garnizonlarda tutulmuşlardır.

Türkiye ile Yunanistan arasındaki silahlı mücadele 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile sona ermiş ve barış sürecine geçilmiştir. Lozan Konferansı'nın 20 Kasım 1922'de toplanması ile görüşmeler başlamış ve Konferansta görüşülen konular arasında "sivil rehinelere ve savaş esirlerinin mübadelesi" de yer almıştır.

Lozan'da Yunanistan ile Türkiye arasında var olan bu sorunun çözümü için birçok görüşmeler yapılmıştır.

Esirler sorununun kesin çözümü, Lozan'da 30 Ocak 1923'te imzalanan "*Sivil Rehinelere Geri Verilmesi ve Savaş Tutsaklarının Mübadelesine İlişkin Türk-Yunan Anlaşması*" ile gerçekleşmiştir. Bu anlaşma ile esirlerin karşılıklı mübadelesi başlamıştır. Mübadele süreci başladıktan sonra da sorunun çözümünde yeni problemler ile karşı karşıya kalınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mübadele, savaş esirleri, Lozan Konferansı, Türk esirler, Yunan esirler.

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ehayt@pau.edu.tr

A TROUBLE IN LAUSANNE PEACE CONFERENCE: TURKISH-GREEK WAR CAPTIVES AND INTERCHANGE

Abstract

In the wars made at the Eastern, Southern and Western Fronts in the period of national struggle officers and soldiers were taken as captives reciprocally. By means of the treaties signed during the national struggle other captives except the Greek ones were set free.

Since The Western Front, unlike the other fronts, constructs the main centre of the wars, Turkish army captivates a great number of Greek officers, soldiers and Rum who collaborate with the Greek Army. As for the Greek Army during the Great Offensive, it captivates several civilian Turkish women and men. They are kept at different garrisons in Anatolia until Greek officers and soldiers captivated by the Turkish Army are set free.

The Armed struggle between Turkey and Greece ends with the armistice of Mudania signed on 11 th October 1922 and there begins the process of peace. With the conference of Lausanne assembling on 20 th November 1922 negotiations begin and among the issues discussed in the conference “the interchange of of the civilian and war captives” take place as well. A great number of negotiations were made to to solve this problem between Greece and Turkey.

The exact solution of the the problem of the captives is realized with “the Treaty of Turkish-Greek Concerning The Return of the Civilian Captives and the Interchange of War Captives” 30 th January 1923. The Reciprocal interchange of the captives begins with this treaty. After the process of interchange begins, new problems arise related to the solution of the issue.

Key Words: interchange, War captives, Lausanne Conference, Turkish Captives, Greek Captives.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri tarafında giren Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri karşısında yenilmiş ve 1918'de Mondros Mütarekesi ile savaştan çıkmıştır. Mütareke sonrası İngiltere, Orta Doğu'da etkin güç olarak Şark Meselesini kendi amaçları doğrultusunda çözmeye çalışmıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Milli Mücadele hareketinin başlaması, Osmanlı Devleti'ne ait toprakların İngiltere ve müttefikleri tarafından paylaşılmasına engel teşkil etmiştir. Milli Mücadele hareketinin Sevr'e mahkûm olacağına inanan İngiltere, Yunanistan'ı Milli Mücadele hareketine karşı desteklemiş ise de Yunan yenilgileri Sevr'i imkânsız kıldığı için İngiltere ve müttefikleri planlarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlardır.

Milli Mücadele döneminde Doğu, Güney ve Batı cepheslerinde çok sayıda esir alınmıştır¹. Doğu cephesinde Ermeniler, Güney Cephesinde Fransızlar ile yapılan savaşlarda esir edilen askerler Milli Mücadele içerisinde yapılan anlaşmalar ile karşılıklı olarak serbest bırakılmışlardır². Milli Mücadele içinde asıl askeri mücadele Batı Cephesinde Yunanlılara karşı yapılmış³, I. İnönü, II. İnönü, Eskişehir-Kütahya, Sakarya ve özellikle Başkomutanlık Meydan Savaşlarında Türk ve Yunan tarafları çok sayıda asker esir almışlardır. 26-30 Ağustos 1922'de Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile kesin bir yenilgi alan Yunan ordusu Büyük Taarruz ile panik içerisinde İzmir'e doğru geri çekilişleri esnasında bulabildikleri Türk sivilleri ve özellikle kadınlar ile kendilerine rehberlik edebilecek erkekleri rehin⁴ almaktan geri kalmamışlardır. Bu geri çekilme esnasında Türk ordusu da çok sayıda Yunan askeri ile subayını⁵ esir almıştır. Ayrıca Müslüman kadınlara karşılık rehine olarak Yunan uyruğundan kadınları⁶ rehin almışlar ve Yunan işgallerine yardımcı olarak halka zulüm ve katliamlarda bulun yerli Rumları tutuklamışlardır⁷. Çok sayıda esir alan Türkler üsera garnizon taburları kurarak ihtiyaca göre il ve ilçelere dağıtmışlardır⁸.

-
- 1 Ahmet Özdemir, "Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri", s. 321, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/783/10069.pdf>
 - 2 Osman Akandere, "1923 Yılı Ortalarında Uluslar Arası Kızılhaç Komitesince Görevlendirilen Heyetin Anadolu'daki Teftiş Gezileri ve Hazırladıkları Rapor", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 53, <http://atam.gov.tr/1923-yili-ortalarin-da-uluslar-arasi-kizilhac-komitesince-gorevlendirilen-heyetin-anadoludaki-teftis-gezileri-ve-hazirladiklari-rapor/> (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2013)
 - 3 Erol Kaya, "Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Anadolu ve Yunanistan'daki Türk ve Yunan Esirlerine Yaptığı Yardımlar", **Turkish Studies**, Volume 3 / 2 Winter 2008, s. 466. <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi8/kayaerol.pdf> (Erişim Tarihi:9 Temmuz 2013)
 - 4 Yunan tarafının Türkiye'den Yunanistan'a götürdüğü sivil ahali için "gözaltı edilmiş siviller" ifadesi yerine "*sivil rehinelere*" ifadesi kullanılmıştır.
 - 5 Ahmet Özdemir, "Milli Mücadele'de Üsera Taburları", s. 141; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/812/10320.pdf> (Erişim Tarihi:10 Temmuz 2013), Hikmet Öksüz, "Türk Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 48, <http://atam.gov.tr/turk-rum-nufus-mubadelesinin-sebep-ve-bazi-istisnaları/> (Erişim Tarihi: 09.07.2013)
 - 6 **B.C.A.**, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 30.18.11.34.12 (Kararname)
 - 7 Akandere, "1923 Yılı Ortalarında Uluslar Arası Kızılhaç Komitesince Görevlendirilen...", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 53, <http://atam.gov.tr/1923-yili-ortalarin-da-uluslar-arasi-kizilhac-komitesince-gorevlendirilen-heyetin-anadoludaki-teftis-gezileri-ve-hazirladiklari-rapor/>
 - 8 Özdemir, "Milli Mücadele'de Üsera Taburları", s. 129.

Milli Mücadele döneminde gerçekleşen karşılıklı esir almalar, I. Dünya Savaşı'na ait esirler sorunu henüz tam olarak çözülmemiş iken, yeni esirler sorununun temelini oluşturmuştur.

Türk tarafı esir aldığı askerlerden taburlar oluşturarak cephe gerisine göndermiştir. Yunan tarafı ise esir aldığı askerleri Yunanistan'ın çeşitli yerlerine dağıtmıştır⁹. Türk tarafının elinde bulunan on beş binden fazla esirden on bini Lozan Konferansı öncesi serbest bırakılmış, “Mübadele edilmeyen” 352'si subay olmak üzere 4629 Yunan savaş esiri Lozan Konferansı'nda Yunanistan ve Türkiye arasında esirlerin karşılıklı olarak serbest bırakılmasına dair itilâf-namenin uygulanmasına kadar Ankara, Adana, Kayseri, Konya ve Yahşihan garnizonlarında tutulmuşlardır¹⁰. Yunan Kızılhaçına (Salip-i Ahmer) göre Yunan tarafında 510 subay, 6012 asker 309 sivil olduğu, mübadeleye esas olarak 329 subay, 6002 asker 15.740 sivil rehine bulunduğu belirtilmiştir¹¹. Sayılar konusundaki belirsizlik mübadele sırasında da devam etmiştir.

Bursa Milletvekili Operatör Emin, Muhittin Baha ve Şeyh Servet Beyler, Heyet-i Vekile Riyasetine çektikleri 24 Eylül 1922 tarihli telgraf ile Yunanlıların Bursa ve çevresini işgalleri sırasında merkez kazadan 1500, vilayet dahilinden tahmini üç binden fazla Yunanistan'a tutuklayarak gönderdikleri kadın, erkek ve çocukların iadelerinin biran önce gerçekleştirilmesi için teşebbüste bulunulmasını istemişlerdir¹². Ankara'ya Yunan esirlerin durumu ve serbest

9 Özdemir, “Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri”, s. 321, Yunanistan sivil rehineleri ve savaş tutsaklarını Lutiye, Milos Adası, Girit Kandiye, Pilo, Korfu, Larisa, Yusa, Gudi, Selanik, Gulos, Preveze, Patras, Dedeğaç, Girit-Hanya, İskece-Postro, Palamidi, Sakız, Sisam, Midilli ve Lefka'deki kamplara göndermişlerdir. Kaya, “Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer...”, s. 471.

10 Hikmet Öksüz, “Türk Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 48, <http://atam.gov.tr/turk-rum-nufus-mubadelesinin-sebep-ve-bazi-istisnaları/> (Erişim Tarihi:09.07.2013), Sayılar konusunda farklı bilgiler verilmektedir. Akandere, kesin olmamakla birlikte 3'ü general, 381'i subay, 14.385'i asker ve 10.527'si sivil olmak üzere 25.299 esir olduğunu Yunan tarafının elinde bulunan esirler ile ilgili farklı rakamlar bulunduğu bilgisini vermektedir. Akandere, “1923 Yılı Ortalarında Uluslar Arası Kızılhaç Komitesince Görevlendirilen...”, <http://atam.gov.tr/1923-yili-ortalarında-uluslar-arası-kızılhaç-komitesince-görevlendirilen-heyetin-anadoludaki-teftis-gezileri-ve-hazırladıkları-rapor/>

11 Akandere, “1923 Yılı Ortalarında Uluslar Arası Kızılhaç Komitesince Görevlendirilen...”, <http://atam.gov.tr/1923-yili-ortalarında-uluslar-arası-kızılhaç-komitesince-görevlendirilen-heyetin-anadoludaki-teftis-gezileri-ve-hazırladıkları-rapor/>

12 **B.C.A.**, 30.10.55.362..10.

bırakılmaları ile ilgili talepler ise Aralık 1922'de ulaşmıştır¹³. Görüşmeler esirlerin topluca teslimi üzerine yoğunlaşmış ise de durumu tespit edilen tek bir esir için dahi özel girişim de bulunulmaktan kaçınılmamıştır.

Mudanya Mütarekesi ile gerçekleşen ateşkes, Lozan'da barış kapısının aralanmasına zemin hazırlamıştır¹⁴. Mudanya Mütarekesi sonrası Diyarbakır Milletvekili Kadri ve Kırşehir Milletvekili Sadık Beyler, elimizde bulunan Yunan subay ve askerlerinden oluşan esirlerin İzmir'in işgalinden itibaren yapılan katliamlardan dolayı yargılanarak cezalandırılmaları söz konusu olursa, bunun yanlış olacağını, eğer bu yol tercih edilirse Yunanlıların da Türk esirlere aynı şekilde muamele edeceklerine kuşkuları olmadığını belirtmişlerdir¹⁵.

İsmet Paşa sivil rehiner konusunda ilk adımı Mudanya'da mütareke görüşmelerinde atmıştır. İsmet Paşa 7 Ekim 1922'de beşinci oturumun ikinci toplantısında, sivil rehinerin şimdiden iade edilmeleri gerektiğine dikkat çekince, müttefik generaller de Yunanistan'a götürülen sivil Türk rehinerin hemen serbest bırakılmasına yönelik Yunan hükümeti üzerinde baskı kurmak üzere kendi hükümetlerine telgraf çekmeyi vaat etmişlerdir¹⁶. İsmet Paşa Yunanlıların Anadolu'dan alıp götürdükleri sivil halkla ilgili olarak Türk gazetecilere; *"Biz İzmir'e girdiğimiz vakit orada birikmiş yüz binlerce Yunanlı halk vardı. Bunlar Anadolu köylerini tahrip edenlerdi. İsteseydik, kendilerini esir alır ve cezalandırırdık. Hâlbuki bunu yapmadık. Bilakis gitmelerine izin verdik. Buna karşılık Yunanistan, Anadolu'dan topladığı silahsız ve günahsız ahaliyi alıp götürdü. Bunların da derhal bize geri verilmelerini istiyoruz"*¹⁷ demiştir. İsmet Paşa bu sözleri ile Yunanlıların gayri hukuki tutum sergilediklerini ortaya koymayı amaçlamıştır.

13 14 Ağustos'tan itibaren esir olduğu belirtilen Yunan Topçu Onbaşı Mihail Everof'un sağlık durumu sorulmaktadır. Belge de ise esirler arasında Mihail Averof'un bulunmadığı bilgisine yer verilmektedir. **B.C.A.**, 30.10.55.362..16. General Trikopis tarafından Yunan uyruğundan olmayan ancak esirler arasında bulunan üç bayanın serbest bırakılmasında sakınca olmadığına karar verilmiştir. **B.C.A.**, 30.10.55.362..17.

14 Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, (Çev. Mehmet Morali), 2. Baskı, Alfa, İstanbul, 2013, s. 13-14.

15 **B.C.A.**, 30.10.55.362.14.

16 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, (Çev. Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, C 1, 3. Baskı, İstanbul, s. 129-130.

17 Ali Naci Karacan, **Lozan**, (Haz. Hulusi Turgut), İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011, s. 18.

LOZAN'DA SİVİL REHİNELER VE ESİRLER SORUNU

Lozan görüşmelerinin ilk oturumu 21 Kasım 1922 günü saat 11.00'de Lord Curzon'un geçici başkanlığında yapılmıştır. Bu oturumda konferansı düzenleyen devletlerin delegelerinin başkanlık yapacakları üç komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır¹⁸. Bu komisyonlar İngiltere başkanlığında (Lord Curzon) Ülke ve Askerlik Komisyonu, İtalya başkanlığında (Garroni) Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu, Fransa başkanlığında (Barrere) Maliye ve Ekonomi Komisyonu olmuştur. Bu komisyonlar kurulduktan sonra "Yakın Doğu İşleri Konferansı" oturumlarına resmen başlanmıştır¹⁹. 28 Kasım 1922 günü Başbakan Rauf Bey, İsmet Paşa'dan Yunanistan da bulunan Türkler ile esirlerin mübadelesi için girişim başlatılmasını istemiştir²⁰.

Birinci Komisyon Lord Curzon'un başkanlığında 1 Aralık 1922'de saat 15.30'da toplanmıştır. Komisyon, Lord Curzon tarafından savaş esirlerinin mübadelesiyle doğrudan ilgili ve gecikmeye gelmez bir sorun olan Türkiye-Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi sorununu incelemek üzere toplantıya çağırılmıştır²¹. Savaş esirleri konusunun ele alınmasında esirlerin sayısı kadar, esirler arasında generallerin bulunuyor olması da etkili olmuştur.

Curzon ilk sözü göçmenlerin durumlarını incelemek üzere Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilmiş olan Norveçli Dr. Fridtjof Nansen'e vermiştir. Dr. Nansen'in resmi gündemde olmayan Rum ve Türk azınlıklarının mübadelesi konusunda takvim belirleyici bir konuşma yapması İsmet Paşa'nın tepkisine neden olmuştur²², İsmet Paşa da gündemde yalnız savaş esirlerinin mübadelesinin bulunduğunu hatırlatmak zorunda kalmıştır. İsmet Paşa, Türkiye ile Milletler Cemiyeti arasında resmi ilişki olmadığından Dr. Nansen'in raporunu sadece özel kişi raporu saymıştır. Gerçekte sorun Dr. Nansen'den değil, savaş esirleri sorununu savaş esirleri mübadelesiyle sınırlandırmak istemeyen ve bu sorunu büyük sorunun küçük parçası olarak gören Lord Curzon'dan kaynaklanmıştır²³.

18 Durdu Mehmet Burak, "Türkiye ile Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi ve Kırşehir'e Yerleştirilen Muhacirlerin İaşe Sorunları", **Karadeniz Araştırmaları**, S 14, (yaz 2007), s. 33.

19 Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yayınları, Ankara, 1986, s. 304.

20 Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, İkinci Basım, Ankara, 2012, s. 203.

21 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 118.

22 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 222.

23 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 122.

Venizelos'un küçük bir alt-komisyon kurulması önerisi Lord Curzon tarafından kabul görünce Türk, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan üyelerden oluşan bir alt komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır²⁴. Bu alt-komisyonla söz konusu sorunları Konferans bitmeden çözme görevi verilmiştir²⁵. Alt-komisyon kararı; “*Savaş tutsakları ile rehinelere geri verilmesini içine almak üzere, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi sorununun, Konferansa çağırılan üç büyük devletle, Türkiye ve Yunanistan devletlerinin birer temsilcilerinden kurulu bir İtalyan temsilcinin başkanlığını yapacağı bir alt-komisyonun incelemesine havale edilmesine ve alt-komisyonun bu soruna ilişkin olarak Dr. Nansen’i dinlemesine ve yararlı göreceği tanıkları toplamasına karar verildi*” şeklinde alınmıştır²⁶. Lozan Konferansı'nda sorun böylece yalnız savaş esirlerinin mübadelesi olarak tek başına ele alınmamış, karşılıklı olarak esir alınan sivil rehinelere mübadelesi ile birlikte ele alınmıştır. Alt-komisyonun incelemesine havale edilen konular bu nedenle sivil rehine ve asker esirlerin geri verilmesi ile Türkiye ve Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi olmuştur²⁷.

İsmet Paşa üç konunun havale edildiği alt-komisyonun öncelikle sivil Türk rehinelere serbest bırakılması üzerine yoğunlaşmasını istemiştir²⁸. Türk Temsilci Heyeti, Türk ordusunun Yunanistan'da harekette bulunmadığı için ellerinde Yunan sivil rehine bulunmadığını, Yunan ordusu tarafından zorla alınıp götürülen Türk savaş esirlerinin de gecikmeden serbest bırakılmasını istemiştir²⁹. Türkiye, normal şartlarda Türkiye'deki Yunan savaş esirlerinin ancak barış yapıldığı zaman geri verileceğini, Yunanistan iyi niyet göstermediği takdirde savaş esirleri konusunun alt-komisyonunda incelenmesini kabul edemeyeceğini söylemiştir³⁰. İsmet Paşa özellikle sivil rehinelere Anado-

24 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 223-224.

25 H. Cevahir Kayam, “Lozan Barış Andlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM’de Görüşülmesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 27, <http://atam.gov.tr/lozan-baris-andalasma-sina-gore-turk-yunan-nufus-mubadelesi-ve-konunun-tbmmde-gorusulmaesi/> (Erişim Tarihi: 9 Temmuz 2013)

26 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 128-129.

27 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 129.

28 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 129.

29 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 124; Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 222 ve 223.

30 Yunan hükümeti elindeki savaş esirlerinin Türkiye’ye geri verilmesinde iyi niyet gösterirse TBMM’de barış anlaşması yapılmadan elindeki esirleri serbest bırakabileceğine işaret etmiştir. Yunan hükümeti Türkiye’nin talebini olumlu karşılamakla birlikte “*iki tarafın elinde kalmış savaş tutsaklarının eşit sayıda mübadelesi*” nde ısrarlı davranmıştır. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 124-125.

lu'dan alınarak Yunanistan'a götürülmelerinin diğer sorunlara benzer olmadığını, Yunanistan'ın köy ve şehirlerden özellikle aydınlar, halkın ileri gelenleri ve varlıklı kimselerinden binlercesini Yunanistan'a götürmesinin devletler hukukuna aykırı olduğunu, Yunanlıların Türkiye'yi nüfus, kültür ve ekonomik açıdan yok etmek amacıyla hareket ettiğine vurgu yapmıştır³¹. Venizelos, sivil rehinelere Yunanistan'a götürülmesinde Devletler Hukukuna aykırı bir durum bulunmadığını Yunan ordusunun Anadolu'yu işgali sırasında ordunun güvenliği için tehlikeli bulunduğu kişileri Yunan komutanlığının tutuklama yetkisine dayanarak esir ettiklerini belirtmiştir. Anadolu'da Rum erkeklerinin sürgünlerine dikkat çeken Venizelos, "...*bu acıların karşılıklı olarak tartılmasını ve iki sorunun aynı zamanda göz önünde tutulmasını*" istemiştir³².

Lozan görüşmeleri esnasında hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de bulunan savaş esirleri ve rehinelere tam sayılarının bilinmiyor olması önemli bir sorun oluşturmuştur. Yunanlıların elinde bulunan Türk savaş esiri sayısı 10.000, alıkonulan sivil rehine sayısı 3000 olarak hesaplanırken, Türklerin elinde bulunan Yunanlı ve Osmanlı uyuğu gözaltı edilmiş Rumların sayısı 30.000 olarak hesaplanmıştır. Bunlardan ayrı Anadolu'da sürgün edilmiş 70-120.000 arası Osmanlı uyuğu Rum bu hesaba dâhil edilmemiştir³³.

Başbakan Rauf Bey İsmet Paşa'ya gönderdiği 2 Aralık 1922 tarihli telgraftan İçişleri ve Milli Savunma Bakanlığı tarafından "*kesin ve düzgün bilgi*" verilemediğini, peyderpey bu konuda bilgi toplanmasına çalışıldığını ve kesin bilgi sağlanıncaya kadar verilen rakamların yalnız fikir vermek amacıyla kendilerine ulaştırıldığının bilinmesini istemiştir³⁴. Yunanistan'da 30 Ağustos 1922 öncesi bulunan esirlerin sayısı İsviçreli Dr. Şalenmand'a göre; 349 subay, 131 küçük subay, 3.951 er, 2.546 sivil, 40 kadın, 20 çocuk, 249 tutuklu iken, zafer sonrası bu sayının artmış olacağı tahmin edilmiştir. Türkiye'de bu-

31 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 129; Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 224. Bu konudaki değerlendirmeleri için bkz. Kaya, "Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer...", s. 469-470. Kaya, Milli Mücadele'nin yapılmasını engellemek için mesnetsiz iddialar ile önde gelen kişileri tutukladıkları bilgisini de vermiştir.

32 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 128.

33 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 1, s. 128.

34 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s.226. İsmet Paşa 3 Aralık 1922 tarihli Başbakanlığa çektiği telgrafta; "*Yunanlılar ellerinde on bin asker esirimiz bulunduğunu söylüyorlar. Ben onların asker esirini 15 bin kadar tahmin ettiğimi söylemişim. Verdiğiniz rakam kat'iyen ve mutlaka yanlıştır. Keyfiyetin tasrih ve tekrar ve ta'cil buyurulması müsterhamdır*". Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 238.

lunan Yunan esir subay ve erlerinin kesin sayıları tespit edilemese de mevcut bilgilere göre 116 subay, 16.648 er, 74 sivil, 34 kadın ve çocuktan ibaret oldukları, ancak İçişleri ve Milli Savunma Bakanlığının yapacakları çalışmalara göre sayıda değişiklik olabileceğine dikkat çekilmiştir³⁵. İsmet Paşa 2 Aralık 1922'de Başbakanlığa çektiği telgrafta, Birinci Komisyonun savaş esirleri ve ahali mübadelesini görüştüğünü, kendisinin öncelikle esirlerin sonra ahalinin mübadelesinin gerçekleştirilmesini savunduğunu belirtmiştir³⁶.

Başbakan Rauf Bey, İsmet Paşa'ya 3 Aralık 1922'de Yunan esirlerinin sayısı ile ilgili Üsera Şubesinin kesin bilgi olarak ilettiği son listedeki sayıları ulaştırmıştır. Listede çeşitli rütbelerdeki subay sayısı 660, er sayısı 16.330, sivil erkek rehine sayısı 76, kadın sayısı 26 ve çocuk sayısı 6 olmak üzere toplamda 17.098 kişi olarak bildirmiştir. Bu esnada Yunanistan'da bulunan asker esirlerin ve rehinelere sayılarını belirlemek için çalışmalara kesintisiz devam edilmiştir³⁷. Türkiye'nin tespit ettiği sayıların güvenilir olmadığı İsmet Paşa'nın 4 Aralık 1922 tarihli Başbakanlığa çektiği telgraftan açıkça anlaşılmuştur. İsmet Paşa gönderdiği telgrafta esirlerin doğru ve kesin sayısının bildirilmesini isterken, diğer taraftan "*Esirler arasında gösterilen yüz kadar sivil, Yunan vatandaşı mıdır?*" diyerek kuşku duyduğu hususta yeniden bilgi istemiştir³⁸.

4 Aralık 1922 tarihli Başbakan Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya çekilen telgrafta; "*Esirler arasında gösterilen 78 sivil, 26 kadın, 16 çocuk Yunan vapurunda esir edilmişler: 18-45 yaşlarındaki Yerli Rum esirlerin sayısı 10.137. Ayrıca iki sivil esir taburu var. Miktarı ayrıca bildirilecektir*"³⁹ cevabı verilmiştir. Ayrıca Başbakan Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya çekilen 5 Aralık 1922 tarihli telgrafta

35 İlginç olan Yunan Kızılhaç listelerinde 328 subay, 2.500 er, 2.365 sivil, 141 kadın ve 70 çocuk verilmiş olmasıdır. Trakya'dan götürülenlerin bilinemediği, Anadolu'dan götürülenlerin 8.519 kişiden ibaret olduğu belirtilmiştir. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 226.

36 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 230.

37 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 238.

38 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 241.

39 Listede sivil sayısı 76, çocuk sayısı 6 verildiği halde bu telgrafta 78 sivil 16 çocuk olarak verilmiştir. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 242. Lozan Günlüğü'nde Anadolu'da gözaltı edilmiş Rumlar için "*sivil esir*" ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade alınlarında değiştirilmemiş, ancak diğer kısımlarda, "*gözaltı edilmiş Rumlar*" şeklinde verilmiştir. Burada Rumların Anadolu insanları oldukları ve Yunan vatandaşı olmadıkları için esir alınmalarının mümkün olamayacağı dikkate alınmıştır.

ise “Yunan esirlerini yeniden araştırıyoruz.”⁴⁰ denilirken, 6/7 Aralık 1922 tarihli diğer telgrafta Yunanistan’daki esirler ile ilgili sağlıklı sayılara ulaşamadığına dikkat çekilerek, elimizdeki Yunan esirlerinin 600’ü subay olmak üzere 14.000 olduğu ve gözaltına alınmış yerli Rumların ise 10.000 kadar olduğu bilgisi paylaşılmıştır⁴¹. Esir ve rehine sayılarında sağlıklı bir sayı tespiti yapılamamış, Konferansa bildirilen sayılarda sık sık değişiklik yapılmıştır⁴².

İsmet Paşa’nın 4 Aralık 1922 tarihli raporunda esir mübadelesinin alt-komisyonunda kabul edildiği bilgisi yer almıştır⁴³. Ocak 1923 başında esir Yunan askerlerinin durumunu yakından görmek amacıyla Kızılhaç üyesi Burnie başkanlığında bir heyetin İzmir’e gelmesi gündeme gelmiştir. Burnie başkanlığındaki heyetin İzmir ve Menteşe bölgesini ziyaret ederek on bin battaniye ve yeterli miktarda erzak dağıtması ve hükümetin uygun bulacağı birkaç esir garnizonunu ziyaret etmesi düşünülmüştür. Bu amaçla İsmet Paşa’nın Lozan’da bu ziyareti kabul ettiğine dair olumlu bir hava estirilerek heyetin İzmir’e gelmesine izin verilip verilmeyeceği öğrenilmeye çalışılmıştır⁴⁴. Bu heyet verilen izin ile Türkiye’ye gelen Burnie Burckhardt Temmuz 1923’te Hilal-i Ahmer Esirler Şubesi Müdürü Saffet Şav ile Yunan esirlerinin bulunduğu garnizonları gezerek⁴⁵, Anadolu’da yardım ve incelemelerde bulunmuştur⁴⁶.

Bu gelişmeler yaşanırken TBMM’nde milletvekilleri esirler, rehinelere ve mübadele konusunu yakından takipçisi olmuşlardır. 3 Ocak 1923’te Bursa Milletvekili Emin Bey Meclis Başkanlığına soru önergesi vererek Yunanistan’dan gelecek esirler, rehinelere ve muhacirlerin “*nerelerden gelecekleri ve*

40 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 248.

41 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 251.

42 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 253 ve 256.

43 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 246.

44 **B.C.A.**, 30.10.55.363..1.

45 Saffet Şav Bey ile birlikte hazırladıkları 8 Ağustos tarihli raporu Hilal-i Ahmer Genel Merkezine sunmuşlardır. Kaya, “Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer...”, s. 479-480.

46 Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarafından İstanbul Delegeşi Georges Burnie, delege Charles Burckardt ve Kızılay Üsera Şubesi Müdürü Saffet Bey katılmışlardır. 24 Haziran’da İstanbul’dan hareket eden heyet, teftiş ziyaretlerini Ağustos başına kadar sürdürerek İstanbul’a geri dönmüştür. Akandere, “1923 Yılı Ortalarında Uluslar Arası Kızılhaç Komitesince Görevlendirilen...”, <http://atam.gov.tr/1923-yili-ortalari-uluslar-arasi-kizilhac-komitesince-gorevlendirilen-heyetin-anadoludaki-teftis-gezileri-ve-hazirladiklari-rapor/> (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2013)

hangi iskelelere çıkarılacakları, (Türkiye'de) hangi yerlere yerleştirilecekleri"ni sormuş ve bu yönde gerekli tedbirlerin alındığına dair kuşkularının bulunduğunu belirtmiştir⁴⁷.

Azınlıklar alt-komisyununun 11 Ocak 1923'e kadar yaptığı görüşmeler; azınlıklar ile genel af, askerlik ve azınlıkların haklarının korunması konuları ile Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklara tanıdığı hakların, Yunanistan tarafından kendi ülkesinde yaşayan Müslüman azınlığı da tanınması kaydıyla çözümlenmiştir⁴⁸.

Montagna toplantılarda sivil rehinelere geri verilmesi, savaş esirlerinin mübadelesi konularında oluşan görüşleri, bir rapor halinde Ülke ve Askerlik Komisyonu'nun 10 Ocak 1923 toplantısında sunmuştur. Montagna, 10 Ocak'ta yapılan gözaltı edilmiş sivillerin geri verilmesi ve savaş esirleri mübadelesine ilişkin oturumda, sivil rehinelere geri verilmesiyle savaş esirlerinin mübadelesine ilişkin bir anlaşma ile Türkiye'de gözaltı edilmiş Rum erkeklerin geri verilmesini de kapsayan, nüfus mübadelesine ilişkin bir sözleşme olmak üzere iki belgenin oluşturulmasını teklif etmiştir. 10 Ocak günü ufak tefek değişiklikler ile anlaşmanın metni oluşturulmuştur⁴⁹.

Montagna Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonunda anlaşmaya varılan ilkelerin uygulama yollarını belirlemek üzere 11 Ocak 1923 tarihli oturumda tartışma yapılmasını istemiştir⁵⁰. 11 Ocak'ta Alt-Komisyon Başkanı Montagna, sivil rehine ve savaş esirlerinin iadesi ile ahalinin mübadelesi konularını tartışmaya açmıştır⁵¹. Sivil rehinelere sayısı her iki taraf içinde sorun olmuş ve rehinelere adlarını gösteren çizelgelerin düzenlenmesi çözüm olarak görülmüştür⁵².

Rıza Nur, tartışmalarda öne sürülen ilkeleri somutlaştıran bir tasarı hazırladığını ve 3.400 Türk rehinesinin adını gösteren bir çizelge aldığını belirtmiştir. Montagna'ya verilen daha önceki çizelgeye bu çizelge eklenince sayı 5.400'e çıkmıştır. Yunanistan temsilcisi Caclamanos hükümetinden henüz kesin bilgiler almadığı bilgisini vermiştir. Rıza Nur Türk makamlarının bil-

47 B.C.A., 30.10.5.29.29.

48 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 306-310.

49 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 306-310.

50 Burak, "Türkiye ile Yunanistan Arasında...", s. 33-34.

51 Burak, "Türkiye ile Yunanistan Arasında...", s. 34.

52 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 296.

dirdiği çizelgenin güvenilir olduğunda ısrar etmiş, Montagna çizelgede adları yer alanların bir kısmının ölüm, bir kısmının kaybolma nedeniyle eksilebileceğini, bu nedenle iki hükümetin sorunu görüşerek çözülmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Yunanistan, Türkiye'nin çizelgesinin esas alınmasını kabul etmeyeceklerini açıklamış ve hükümetler arasında farklı görüşler ortaya çıkmış ise de, yine taraflar arasında orta yol bulunmaya çalışılmıştır. Ryan görüşmelerde iki noktanın netleştiğini söylemiştir. Netleşen iki noktadan biri rehinelere geri verilmesinin bir an önce gerçekleşmesi ve bir uluslararası Kızılhaç Komisyonu'nun koruyuculuğu altında yapılması, ikincisi ise bu geri vermenin düzenlenmiş ya da düzenlenecek bir çizelgeye göre yapılması olmuştur. İki tarafın iyi niyet göstermesinin önemine işaret edilerek; çizelgelerde eksik kalacak kişilerin aranması için komisyona gerekli bütün yetkilerin tanınacağı belirtilmiştir⁵³.

Fransız Yarbay Courtin anlaşma için; *“Yunan Hükümeti, Yunan makamlarınca rehine ya da sivil tutsak olarak (Yunanistan'a) götürülmüş herkesi geri vermeyi yükümlenir. Bu kimselerin çizelgeleri hem Yunan Hükümetince hem de Türk Hükümetince düzenlenecektir. Birer Yunan ve Türk temsilcisinin de katılacağı Uluslararası Kızılhaç'ın bir komisyonu, kendisine sunulmuş ya da sunulacak çizelgeleri esas alarak, geri verme işlemlerinin yürütülmesi ve bu çizelgelerde bulunmayan kimselerin aranmasıyla yetkili olacaktır. Bu işlemler en kısa süre içinde yürütülecek ve bu işbu Sözleşmenin imzalanmasından yedi gün sonra başlayacaktır.”*⁵⁴ demiştir.

Montagna'nın Türk çizelgelerinde adları bulunan sivil rehinelere geri verilmesi kesin olarak tamamlanamazsa, savaş esirlerinin geri verilmesine itiraz etmemelerini Türk Temsilci Heyeti'nden rica edince;⁵⁵ Dr. Rıza Nur *“Yunanlılar istila ettikleri yerlerimizde eşraftan birçok insanı almışlar, Yunanistan'da zindanlara doldurmuşlar, bekletiyorlar. Bir kısmını da ötede beride öldürmüşler, vatanımızda müthiş tahribat yapıp şehirler ve köyler yakmış, yıkmışlardı. Bunları vilayetlerde tespit edip peyderpey bize gönderiyorlar. Ben de celselerde bu listeleri resmen veriyordum. Bunlara rehine sivil esirler diyoruz.”*⁵⁶ diyerek savaş esirlerinin geri verilmesinden önce sivil rehinelere geri verilmesinin kesin bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir⁵⁷.

53 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 295-297.

54 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 297.

55 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 298.

56 Dr. Rıza Nur, Joseph C. Grew, **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası (1922-1923)**, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2007, s. 164-165.

57 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 298.

Görüşmeler esnasında çizelgelerdeki tüm kişilerin mübadelesinin ölüm ve kayıplar nedeniyle mümkün olup olamayacağı, Yunanistan'dan esir getiren gemilerin ekonomik açıdan boş dönemeyeceği ve karşılığında Yunan esirleri getirmesi gibi birçok husus tartışılmıştır. Türkiye'nin sivil rehinelere öncelik verilmesi, sonra Yunan esirlerin gönderilmesi konusunda ısrarını sürdürmesi durumunda Montagna, "*Savaş tutsakları sorunu, rehinelere sorunundan kesin olarak ayrı bir sorundur; her iki sorun birbirine karıştırılamaz.*" demiştir. Bundan sonraki tartışmalar daha ziyade rehinelere getirecek gemilerin boş döndükleri takdirdeki maliyetlerinin Yunan hükümetini sıkıntıya sokacağı üzerine yoğunlaşmıştır. Bu durum Türkiye'nin açık itirazları ile karşılaşmıştır. Hatta Rıza Nur bu konuda ekonomik sorunun hesaba katılmaması gerektiğine dikkat çekerek, "*... Yunan Hükümetinin, rehinelere taşınması için girişeceği giderler, Türkiye'ye saldırmak için yaptığı bütün harcamalardan çok az olacaktır.*" demiştir⁵⁸.

Montagna, sivil rehinelere konusundan bir başka nitelikte olan savaş esirlerinin geri verilmesi konusuna geçmiş ve Yunan hükümetinin elinde bulunan bütün savaş esirlerini İzmir'de Türk Hükümetine geri vermesinin kararlaştırıldığını, Türk Hükümetinin kendi esirlerini teslim aldıktan sonra geri verilmiş Türk uyruklu esirler sayısına eşit sayıda esiri Yunan Hükümetine geri vermekle yükümlü olacağını, esirlerin sayıca çok fazla oldukları için çok sayıda gemiye ihtiyaç duyulacağını, bu nedenle bu gemilerin Yunanistan'a verilecek esirlerin taşınmasında da kullanılması gerektiğini söylemiştir. Türkiye bu talebe karşı çıkmış, Montagna Türkiye'nin endişelerini öğrenmeye çalışarak; eşit sayıda Türk esire karşılık eşit sayıda Yunan esiri teslim etmenin uygun olacağını belirtmiştir. Rıza Nur Yunanistan'ın elindeki Türk esirlerin hepsi geri verilmedikçe Yunan esirlerin yola çıkarılmayacağına ısrar etmiştir. Görüşmelerin gerildiği sırada Rıza Nur'un "*Yunanistan'da alıkonulan tutsakların hepsi bir tek gemi kâfilesıyla getirilecek olursa, işlerin doğru yapıp yapılmadığı denetlendikten sonra, Yunan tutsaklarının aynı gemilerle gitmelerine Türkiye'nin izin vermeyi kabul edebileceğini*" söylemesi rahatlamaya neden olmuştur⁵⁹.

12 Ocak 1923 oturumunda Yunan Hükümeti Türk rehinelere kendi hesabına taşımayı kabul edince, savaş esirleri konusuna geçilmiştir. Hem Türkiye

58 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 299-300.

59 Yunan temsilcisi M. Caclamanos Yunanistan'da alıkonulmuş Türk savaş esirlerinin çizelgesini başkan Montagna'ya sunmuş, başkan Türk heyetinden Türkiye'de alıkonulmuş olan Yunan savaş esirleri çizelgesinin verilmesini istemiştir. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 300-301.

hem de Yunanistan çizelgelerinde adları bulunanların geri verilme süresinin üç veya iki hafta olması da tartışılmıştır. Kızılhaç'ın esirlerin gemilere bindirilmeleri, gemilerden karaya çıkarılmalarına kadar olan aşamaları kontrol edecek komisyon kurmaya hazır olması istenmiştir. Montagna'nın bu toplantıda Türkiye'de alıkonulan erkek sivil rehinelere insani nedenler ile barış anlaşması imzalanmadan gönderilmesini gündeme getirerek, bunların yeniden askere alınmayacakları konusunda Türkiye'ye garanti verebileceklerini belirtmesi karşısında, Rıza Nur bunun kendilerince kabul edilmesinin mümkün olmadığı cevabını vermiştir⁶⁰.

Dr. Rıza Nur esirlerin mübadelesi konusunda Türkiye'nin beklentisini "*Yunanlılar bizim bütün esirlerimizi İzmir'e getirip çıkarınsınlar. Biz kontrol edelim. Doğru ve tam ise onlarınkini o vapurla yükleyelim.*"⁶¹ şeklinde açıkça ifade etmiştir. Sivil Türk rehinelere Anadolu'ya ait olanlarının İzmir'e, Trakya'ya ait olanlarının İstanbul'a iade edilmesi kararı alınmıştır⁶². Karşılıklı olarak savaş esirlerinin tamamının mübadelesi kararlaştırılmıştır⁶³.

Lozan Konferansı ile işlemeye başlayan barış sürecinde İzmir'deki Amerika Muavenet Heyeti Müdürü Mösyö Rid Yunanistan'da bulunan rehinelere ile esir Yunanlıların mübadelesine aracılık yapma isteğinde bulunmuştur. Bu istek, Türk tarafınca sivil rehinelere öncelikli olmak üzere savaş esirlerinin asker ve rütbesi düşük subaylardan başlanılarak eşit sayıda olmak kaydıyla İzmir iskelesine teslim ve mübadeleleri şeklinde olmak kaydıyla uygun bulunmuştur⁶⁴.

Tarihler Ocak ayı ortasını gösterir iken Yunanistan ile esir mübadelesinin ne zaman başlayacağı merak konusu olmuştur⁶⁵. 16 Ocak 1923'te İsmet Paşa'nın Başbakanlığa çektiği telgrafta; "*Sivil rehinelere ve asker esirler hakkındaki anlaşma bitmiştir. Üç-dört güne kadar imza edilecektir. İmzadan yedi gün sonra başlamak şartı ile önce Yunanistan tarafından rehinelere İzmir'de*

60 Yunan temsilcisi M. Caclamanos Yunanistan'da alıkonulmuş Türk savaş esirlerine dair yeni bir çizelgeyi daha başkan Montagna'ya sunmuştur. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 304-305.

61 Dr. Rıza Nur-Grew, "**Lozan Barış Konferansının...**", s. 165.

62 Burak, "Türkiye ile Yunanistan Arasında...", s. 33-34.

63 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 341.

64 Kararnamede Türk tarafı "... gayri muharip sivil ve kadın ve çocuktan mürekkep olan üseramızın Yunanistan'da mevkuf bulundurulması esasen Kavaid-i Harbiye ve insaniyeye ve beynelmilel bu babdaki ahkama" aykırı bulunduğunun altını çizmiştir. **B.C.A.**, 30.18.11.6.36.9 (Kararname)

65 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 347.

teslim edilecek. Bunların sayısı Yunan listelerine göre 3.000 kadardır. Geri kalanların ne oldukları hakkında bizim liste gereğince araştırma ve inceleme yapılacak. 7.000 eksik var demektir. İmzadan iki hafta sonra Yunanistan bütün asker esirlerimizi çeşitli vapurlara bindirerek birden İzmir'e ve İstanbul'a götürecektir. Tahkikatın ardından aynı miktarda subay, aynı miktarda er olarak Yunan esiri aynı vapurlara bindirilecek, bizde kalan fazla Yunan esirleri barış antlaşmasının imzalanmasından üç hafta sonra Yunanistan'a gönderilecek. Bu işlere bizden ve Yunanistan'dan birer delege ile Uluslararası Kızılhaç'tan üç üyeden oluşan komisyonlar bakacaktır. Derhal tedbir alınmasını rica ederim. Anlaşmanın aynını da telgrafta göndereceğim.”⁶⁶ denilmiştir.

Başbakan Rauf Bey, Esir Mübadele Komisyonu'nun (Mübadele-i Üsera Komisyonu) nerede toplanacağı konusunda bilgi istemiştir⁶⁷. Rauf Bey, Kızılhaç temsilcilerinin Türkiye'deki esir karargâhlarını görebileceklerini, aynı zamanda Yunanistan'daki esir kamplarının da teftiş edilebilmesinin gerekliliğine işaret etmiştir. Başbakan Rauf Bey esirlerin mübadelesi ile ilgili belirsizliklere bir kez dikkat çekerek İsmet Paşa'ya “Türkiye'deki Yunan esirleri Kırşehir ve Kayseri'dedir. Başka yerlerde 114 rehine vardır. Bunları mübadele etmek için İzmir ve Mudanya'yı kabul ediyoruz. Esir değişiminin nasıl yapılacağı hakkında ek bilgi bekliyoruz.”⁶⁸ demiştir. 21 Ocak 1923 tarihli İsmet Paşa'ya çekilen bir başka telgrafta “Yunanistan'da 10.742 esirimiz var. Trakya'dan alınıp götürülen siviller bunun dışındadır. Anadolu'daki Yunan esirleri İzmir'e doğru yola çıkarılıyor.”⁶⁹ denilmiştir. Başbakan Rauf Bey 25 Ocak 1923'te İsmet Paşa'ya çektiği bir diğer telgrafta ise Yunanlıların elindeki sivil rehinelерimizin sayısının iddia edildiği gibi 3.000 değil, 10.472 kişi olduğunu bildirmiştir⁷⁰.

İsmet Paşa'nın Başbakana çektiği 24 Ocak 1923 tarihli telgrafta mübadelelenin içeriğine dair yeni bilgiler verilmiştir.

Madde 1- Yunanistandaki rehinelерimiz teslim edildikten sonra elimizdeki rehinelер iade edilecektir. İnşaat taburlarındaki vatandaşlarımız ahali mübadelesi başladığı zaman ilk kabile olarak gönderilecektir. Bu da ancak barışın imzasından sonra olabilecektir.

66 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 354.

67 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 359.

68 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 364.

69 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 367.

70 Korfu'da bulunan 900 sivil rehinelерin çok zor durumda oldukları bilgisi de verilmiştir. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 381.

Madde 2- Zulüm yapmaktan sanık Yunan subayları şimdiye kadar cezalandırılmamışlarsa affedilmiş olarak kalacaklardır.”⁷¹

Lozan’da birinci evrede görüşmelerin tıkandığı süreçte son defa üç büyük komisyon toplanmıştır. Mevcut on tali komisyon çalışmalarını sonuçlandırarak ayrı ayrı raporlarını okuduğunda, halledilen konulardan halledilemeyen konuların daha çok olduğu görülmüştür. Toplantılardan Lord Curzon’un başkanlığında yapılan birincisinde, başkan sözü Azınlıklar Tali Komisyonunun Başkanı İtalyan Delegeşi Montagna’ya verince, Montagna sivil rehine ve savaş esirleri işinin son iki gün içinde yaptıkları görüşmeler ile sonuçlandırılarak imza aşamasına gelindiğini söylemiştir. Montagna’nın bu sözleri üzerine İsmet Paşa; *“Asker ve sivil esirlere gelince; bunların memleketimizde müstehrik olmalarını arzu ettik. Yalnız imzanın gelecek haftaya kalmasını kabul edemeyiz. Sivil esirler meselesinde de fikrimi izah etmek isterim. Biz Yunanlılardan aldığımız sivilleri serbest bıraktık. Hâlbuki Yunanlılar binlerce kadın ve erkeği henüz serbest bırakmadılar. Bütün bu esirler Yunanistan’da büyük bir felaket içinde bulunuyorlar. Anlaşmanın şimdi imzalanmasını teklif ederim.”* demiştir. Montagna ise projelerinin ancak Pazartesi gününe hazır olacağı bilgisini vermiştir⁷².

Montagna’nın anlaşmanın imzalanmasını bir hafta erteleme teklifi İsmet Paşa tarafından kabul edilmemiş ve yapılan oturumda kabulü istenmiştir. İsmet Paşa; Müttefik Temsilci Heyetlerinin Yunanistan’da tutulan rehinelere ve savaş esirlerinin acıklı durumuna bir an önce son verilmesi gerektiğini ve Türkiye’nin Yunan sivillerinin gidişine izin vermekte iken Yunanistan’ın da Türk sivillerini gecikme olmaksızın geri verilmesi önünde herhangi bir engel bulunmadığını açıkça belirtmiştir. Ancak, İsmet Paşa’nın bütün ısrarlarına rağmen savaş esirlerine ilişkin anlaşma ile mübadele konusundaki sözleşmenin imzalanması maddi nedenler sebebiyle 30 Ocak’tan önce mümkün olmamıştır⁷³. Sözleşmenin imzalanmasının gecikmesinde bir diğer sorun, suç işlemiş esirlerin karşılıklı olarak genel ahtan yararlanması sorunu olmuştur. Müttefikler 20 Kasım 1922’ye kadar suç işlemiş olanlar yararlınsın derken, Türkiye anlaşmasının imzasına kadar sürenin kabul edilmesinde ısrarcı olmuştur⁷⁴.

Nüfus Mübadelesi Alt-Komisyonu Başkanı Montagna, Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu Başkanı Lord Curzon’a 30 Ocak 1923 günü raporu-

71 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 379.

72 Karacan, **Lozan**, s. 215-216.

73 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 4.

74 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 306-310.

nu sunmuş ve komisyon çalışmaları hakkında bilgi vermiştir⁷⁵. Aynı gün saat 12.00'de Montagna'nın başkanlığı altında ve Konferans Genel Sekreterliği üyeleri huzurunda, Türk Hükümeti ile Yunan Hükümeti temsilcileri⁷⁶, Lozan Antlaşması'na ek olmak üzere VI Nolu "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" ile aynı zamanda VII Nolu "Sivil Rehinelere Geri verilmesine ve Savaş Tutsaklarının Mübadelesine İlişkin Türk-Yunan Antlaşması"nı imzalamışlardır⁷⁷. Bu anlaşma Lozan Antlaşması'nın 23 sayılı tutanağın ekinde yer almıştır⁷⁸. Yunanistan ile Türkiye arasında imzalanan iki protokole, diğer devletler imza koymamışlardır⁷⁹.

Yoğun çalışmalara sahne olan birçok toplantıdan sonra alt-komisyon görüş birliğine vararak ve sivil rehine ve savaş esirlerinin geri verilmesine ilişkin anlaşma ile nüfus mübadelesine ilişkin metni ortaya koymuştur⁸⁰. Esir sorunu Lozan'da 30 Ocak 1923'te imzalanan anlaşma ile önemli ölçüde çözüme kavuşturulmuştur.

Birinci bölümde, gözaltı edilmiş siviller sorunu ile ilgili maddeler yer almıştır. Yunanistan'da alıkonulmuş bulunmakta olan sivil Türk rehinelere Yunan Hükümeti tarafından anlaşmanın imzalanmasından yedi gün sonra geri verilmesi işlemlerinin başlaması ve Anadolu kökenli olanlarının ilke olarak, İzmir'e, Trakya kökenli olanların da İstanbul'a taahhüt edilmesine karar verilmiştir. Geri göndermelerin mümkün olduğu kadar kısa süre içinde yapılabilmesi ve bu konuda doğabilecek aksaklıkların iki hükümet arasında çözümlenmesi amaçlanmıştır.

İkinci bölümde savaş esirleri ile ilgili hususlara yer verilmiştir. Yunan Hükümetinin sivil Türk rehinelere geri vereceği tarihten mümkün olduğu ölçüde hemen sonra ve bu tarihten başlayarak on beş günü aşmayacak bir süre içinde, Yunan Hükümetinin elinde tuttuğu bütün savaş esirlerini Türkiye'ye geri vermesi ve bunların hepsini bir defada İzmir'e taşıtması kararlaştırılmıştır.

75 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 381-382.

76 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 386.

77 Burak, "Türkiye ile Yunanistan Arasında...", s. 33-34.

78 Bu anlaşmaya imza koyanlar E. K. Veniselos, D. Caclamanos, M. İsmet, Dr. Rıza Nur ve Hasan Bey'dir. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 8, s. 89-91

79 Dr. Rıza Nur-Grew, "Lozan Barış Konferansının...", s. 192.

80 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 2. Metin için bakınız. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 14-16.

Türkiye'nin bundan sonra subaya karşılık subay, ere karşılık er olmak üzere eşit sayıda Yunan savaş esirini geri vermesi ve bu savaş esirlerinin Türk savaş esirlerini getiren Yunan gemilerinin dönüş yolculuğunda geri gönderilmeleri ve Türk Hükümetince gerekli süre içinde ve bu iş için uygun düşecek yerlerde toplanmaları karara bağlanmıştır. Türkiye'nin anlaşmaya göre Yunan savaş esirlerinden geri kalanları ise ancak Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ve üç hafta içinde geri vermesi kabul edilmiştir.

Türk ve Yunan Hükümetleri, ellerinde bulunan bütün savaş esirleriyle gözetilmiştii sivillerin, gerek yürürlükteki yasalara aykırı olarak işlemitiş oldukları adi suçlardan, gerekse disipline aykırı davranışları nedeniyle hüküm giymiş ya da ceza kovuşturmasına tabi tutulmuş olsalar dahi genel aftan yararlandırılmalarını kabul etmiştir.

Bu anlaşmaya göre bir yürütme komisyonu kurulmuş ve bu komisyonun 1914-1918 savaşına katılmamış devletlerin uyruklarından Kızılhaç derneklerinin üç temsilcisiyle, Yunan ve Türk hükümetlerinin birer temsilcisinden kurulu bir uluslararası komisyon olması, sivil rehinelere geri verilmesine ve savaş esirlerinin mübadelesine ilişkin işlemleri yönetmekle görevli olmasına karar verilmiştir.

Kurulan komisyona rehinler ile esirleri Türk ve Yunan hükümetlerinden teslim almak, bunların kimliklerinin ve sayılarının gerçeğe uygunluğunu denetlemek ve gemiden indirme noktalarında bu rehinelere savaş esirlerini Türk ve Yunan makamlarına teslim etme sorumluluğu verilmiştir. Anlaşmaya göre rehinelere savaş esirlerinin taşıtılması için gerekli deniz taşıtlarının Yunanistan tarafından karşılanması da karara bağlanmıştır.

Komisyon, Türk ve Yunan hükümetlerinden biri tarafından istenen ve teslim edilmemiş bulunan sivil rehine ve savaş esirlerinin ne olduklarını öğrenmek için gerekli bütün araştırmaların ve soruşturmaların yapılmasında hükümetlerin her türlü yardım ve bütün kolaylıkları göstermeleri yetkisini almıştır. Ayrıca, anlaşma ile Yunan ve Türk hükümetlerinin iş birliği içinde hareket etmeleri sorumluluğu da hükümetlere yüklenmiştir.

Anlaşmaya göre komisyon yönetimine ve çalışmalarına ait giderlerin eşit şekilde Yunan ve Türk Hükümetlerince karşılanması karar altına alınmıştır⁸¹.

Böylece esirler hakkındaki anlaşma tarafların onayına gerek duyulmadan 30 Ocak 1923'ten itibaren geçerli olması⁸², sivil rehinelere ve savaş esirleri-

81 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 8, s. 89-91.

82 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 404.

nin geri verilmesinin hemen yürürlüğe girmesi ve esirlerin mübadelesini denetlemek üzere Uluslararası Kızılhaç Komitesinin imzadan sonra temsilcilerini göndermesi kararlaştırılmıştır⁸³.

İsmet Paşa anlaşma sağlanması üzerine çektiği telgrafta anlaşmayı ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. İsmet Paşa, esir mübadele anlaşmasına göre iki hafta sonra Yunanistan'da mevcut olan sivil rehinelere Türkiye'ye iade edilmiş olacaklarını ve bu iade işleminden sonra Türkiye'nin elinde bulunan Yunan vatandaşlarından sivil rehinelere iade edeceğini belirtmiştir. İsmet Paşa öncelikle "Yunan vatandaşlarından sivil rehinelere" hususunu aydınlatmak için; "*Biz bu gibi şahısların mevcut olmadığını burada iddia ettik. Yunanlılar yüz kadar bulunduğunu söylediler. Aileleri Yunanistan'a göç eden Türk vatandaşları Rumlardan Anadolu içlerine sürülmüş erkekler bu sınıfa dâhil değildir. Bunlar ahalî mübadelesi sözleşmesi gereğince barış antlaşmasının imzasının ardından tahliye edilecektir.*" demiştir. Anlaşmanın özüne yönelik açıklamalarını ise; "*Sivil esirlerin iadesinin ardından ve ondan nihayet on beş gün içinde Yunan Hükümeti bütün Türk asker esirlerini hep birden İzmir'e iade edecektir.*"

Türk Hükümeti Yunan esirlerinden aynı miktarda subay ve neferi aynı vapurlarla sevk olunmak üzere hazır edecektir. Yunan esirlerinden geri kalacak miktar barışın imzasının ardından ve nihayet üç hafta içinde iade olunacaktır. Sivil rehinelere ve savaş esirleri karşılıklı olarak, adi suçlular da dahil, affedilmişlerdir. Kızılhaç Komisyonunun masraflarına karşılık olmak üzere on bin Frank verilmiştir. Yunanistan'da bulunan sivil esirlerimizin mükemmel bir listesinin esir mübadelesi için atanacak temsilcimize verilmesini rica ederim."⁸⁴ sözleriyle yapmıştır.

Konferans, 4 Şubat 1923'te sivil rehine ve savaş esirleri, mezarlıklar, onarımlar, ulaşım yolları ve sağlık gibi sorunların önemli ölçüde çözüldüğü bir süreçte⁸⁵ Trakya sınırı, adli kapitülasyonlar, iktisadi ve mali konular ile Musul sorununun çözümsüz kalması nedeniyle dağılmıştır⁸⁶. Konferansın ikinci evresine 23 Nisan 1923'te geçilebilmiştir. Sivil rehine ve savaş esirleri sorununun çözümü konusunda çabalar konferansın dağıldığı süreçte de kesintiye uğramamıştır. Anlaşma sonrası sivil rehine ve savaş esirlerinin karşılıklı mü-

83 **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 2, s. 3.

84 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 403-404.

85 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-2010**, Der Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2010, s. 698.

86 Demirci, **Belgelerle Lozan**, s. 138.

badelesi için gerekli komisyonların oluşması, delegelerin belirlenmesi faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Türk Kızılayı ile Uluslararası Kızıl Haç Örgütü ve Yunan Kızıl Haçının aktif hale gelmesi sağlanmıştır. Rehine ve savaş esirlerinin mübadelesi için Atina'ya⁸⁷ 11 Şubat 1923'te toplanacak olan Uluslararası Esir Mübadele Komisyonuna (Beynelmilel Mübadele-i Üsera Komisyonu) Kızılay (Hilal-i Ahmer) delegesi olarak Şubat başında Darülfünun muallimlerinden Ali Muzaffer Bey gönderilmiştir⁸⁸. Ali Muzaffer Bey, Mart 1923'e kadar Esir Mübadele Komisyonunda Kızılay delegesi olarak görev yapmıştır. Ali Muzaffer Beyin görevden alınmasıyla yerine İzmir'den Doktor Ömer Lütüfi Bey getirilmiştir⁸⁹.

Meclis Başkanlığına 8 Mart 1923'te Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit Bey, 27-28 Şubat 1923'te⁹⁰ Yunanistan'dan Türkiye'ye hareket eden esirlerin Yunan Hükümeti tarafından geri çevrilmelerine dikkat çekerek, Türk Hükümetinin esirlerin iadesi hakkındaki sözleşme hükümlerinin çiğnenmesi karşısında aldığı tedbirlerin neler olduğunu öğrenmeye yönelik soru önergesi vermiştir⁹¹. Mazhar Müfit Bey'in soru önergesi milletvekillerinin konunun yakından takipçisi olduklarını ortaya koyması açısından önemli olmuştur.

15 Mart 1923 tarihli kanun layihasından anlaşıldığı üzere; Lozan'da Türk ve Yunan taraflarınca kabul edilen anlaşmanın dördüncü ve beşinci maddelerine göre Türk Hükümeti, serbest bırakacağı rehine ve savaş esirlerinin genel hukuk kuralları çerçevesinde ele alarak mahkûm veya haklarında soruşturma

87 **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (31).

88 **B.C.A.**, 30.10.55.363..3, **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (28).

89 Muzaffer Bey'in görevlendirilmesi rahatsızlığa yol açmıştır. Görevlendirmede Maarif Vekâleti yerine Sıhhye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti ile yazışma yapıldığı ve konudan Hariciye ve Müdafaa-i Milliye Vekaletleri haberdar edildiği anlaşılmıştır. Bu görevlendirmenin kim tarafından yapıldığı ve ödeneğinin nereden karşılanacağı sorun oluşturmuştur. **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (24-25-27), Ödeneğin Kızılay tarafından ödenmesinin uygunluğuna işaret edilmiştir. 30.10.55.363.9 (29), Muzaffer Bey bir süre sonra görevden alınmıştır. **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (16-17-18-19), Bu konuda Bakanlar Kuruluna 21.3.1923 tarihli "*Adnan*" imzalı yazıda "*Zaten bir iş için Atina'dan İstanbul'a avdet eden Muzaffer Bey Darülfünundaki derslerine iltihak etmiş ve mesele kapanmıştır*" cümleleri bir sıkıntı yaşandığını göstermiştir. **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (20). Muzaffer Bey'in atanması Üsera Mübadele Mukavelenamesinin İstanbul'a geç gelmesi nedeniyle, "*miyad-tan pek geç kalmamak için Muzaffer Bey buradan der akab gönderilmiştir*" cümleleriyle "*derhal*" atandığına dikkat çekilmiştir. **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (30).

90 Tarih belgede sehven 27-28 Şubat 1338 (1922) olarak yazılmıştır.

91 **B.C.A.**, 30.10.5.30.6.

yapılanlar için genel af ilan etmiştir⁹². Esirlerin mübadelesine başlanması için de 17 Mart tarihi kararlaştırılmıştır⁹³.

Lozan Konferansı'nın ikinci kez toplanmasından bir gün öncesi esirlerin mübadelesinde hala bazı hususlar aşılamadığı ve Türkiye'de bulunan esirlerin durumları hakkında bilgi edinilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır. İsmet Paşa, Başbakanlığa 22 Nisan 1923'te çektiği telgrafta, Uluslararası Kızılhaç'ın Anadolu'da bulunan esir kamplarını ziyaret etme isteğini, ziyaretin uygun ve izin verilmesinin isabetli olacağı kanaatiyle bildirmiştir⁹⁴. Bu talep Türk Hükümeti tarafından olumlu karşılanmış ve Kızılhaç delegelerinin Ankara'ya gelmeleri için izin verilmiştir⁹⁵.

Başbakan Rauf Bey, İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta "*Yunanistan'dan şimdiye kadar 9.917 asker esir, 4.853 sivil tutsak döndü. Geride daha binlerce tutsak bulunduğu anlaşılıyor. Bunların geri verilmesi için girişimde bulununuz.*"⁹⁶ diyerek bu konuda yapılanların yeterli olmadığını belirtmiştir. 30 Nisan 1923 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti Başkanı tarafından Dışişleri Bakanlığına gönderilen yazıda ise Yunanistan'dan halen Türkiye'ye dönemeyenlerin listesine yer verilmiştir⁹⁷.

Bu süreçte yoğun bir telgraf trafiği gözlenmiştir. 11 Mayıs 1923'te İsmet Paşa Başbakanlığa çektiği bir başka telgrafta, İtilaf Devletleri delegelerinin Kızılhaç'ın Yunan savaş esirlerine daha kolay yardım yapılabilmesi için kıyıda toplanmaları gerektiğine dair ortak nota verdiklerini belirterek, İtilaf Devletleri delegelerine karşılık olarak Ankara'nın cevabının ne olacağını öğrenmek istemiştir⁹⁸.

Lozan'da karşılıklı olarak sorunlar tartışılır ve bir kısım çözümler ortaya konulurken, yeni maddi sorunların ortaya çıkması engellenememiştir. Çözü-

92 **B.C.A.**, 30.18.11.7.12.5.

93 **B.C.A.**, 30.10.55.363..5.

94 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 469.

95 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 539.

96 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 484.

97 **B.C.A.**, 030.10.55.363.8, s. 1. Ekli Listede 39 kişinin ismine yer verilmiş ve üçünün Salihli'ye döndüğü, diğerlerinin Atina'da bulunduğu, hatta bir kısmının Atina'da Askeri Hapishanede buldukları bilgisine yer verilmiştir. **B.C.A.**, 030.10.55.363.8, (2).

98 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 491.

me kavuşturulan bir kısım sorunlar için maddi kaynak yaratılması zorunluluğu da doğmuştur. İsmet Paşa 31 Mayıs 1923'te Başbakanlığa çektiği telgrafta Türk-Yunan Esir Mübadele Komisyonuna 24.932 Frank borcumuz kaldığını belirterek; "...Kızılhaç yeniden 20 bin Frank kredi açılmasını rica etti. Bu para bankaya verildi." demiştir. 6 Mayıs tarihli Başbakan'dan İsmet Paşa'ya gelen telgrafta ise Esir Mübadele Komisyonu için istenen 20.000 Frank'ın gönderildiği bilgisine yer verilmiştir⁹⁹. 22 Temmuz 1923 tarihli kararnamede ise Rusya ve Yunanistan'da bulunan esirler için 20.000 lira ayrıldığı, ilk ödeneğin dağıtıldığı ve ikinci bir 20.000 liranın dağıtılması için karar alındığı yer almıştır¹⁰⁰. Buna benzer telgraflardan anlaşılacağı üzere, rehine ve savaş esirlerinin serbest kalması tek başına sorunun çözümü için yeterli olmamış, sorunun çözümünde etkin rol üstlenen kurum ve komisyonların harcamaları ile rehine ve esirlerin giderleri için önemli ölçüde maddi kaynağa ihtiyaç duyulmuştur¹⁰¹. Maddi kaynak bulmak ise hiç kolay olmamıştır.

Uluslararası Esir Mübadele Komisyonu İzmir'de Üsera Taburlarını ziyaret etmiş ve bu ziyaretin 25 lira tutan yemek, araba, otel, akşam eğlenceleri ve çay masrafları İzmir Üsera Tabur Komutanlığı tarafından karşılanmıştır¹⁰². Bu ziyaret esnasında yapılan harcamalar dışında, Lozan'da Uluslararası Esir Mübadele Komisyonunun kendi harcamaları için Türk ve Yunan hükümetlerinin yapacakları ödeme taahhütleri de sıkıntıya yol açmıştır. Komisyona verilecek paranın miktarından, komisyona para verecek bakanlık veya kurumun hangisi olacağı dahi sorun olmuştur¹⁰³. Belirlenen paranın komisyona teslim sürecin-

99 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 524.

100 **B.C.A.**, 030.18.01.01.7.25.14.

101 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 517. İcra Vekilleri Heyeti'nin Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği 2 Haziran 1923 tarihli cevabi yazıda "*İzmir Üsera Taburları Kumandanlığınca Mübadele-i Üsera Komisyonu vekilleri için sarf edilen yirmi bin liranın irsalinin muhasebeye tebliğ edildiği*" bildirilmiştir. **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (1-2-5-6-7-8-9), Sıhhiye ve Muavenet –i İçtimaiye Vekaleti tarafından İcra Vekilleri Heyet-i Riyaset-i Celilesine yazılan 9/11 Haziran 1923 tarihli yazıda "*20 bin İsviçre Frangının o günkü piyasaya nazaran tutarı olan beşyüz elli bin dokuz yüz altmış beş guruş 28 paralık ita emri tanzim ve Beynelmilel Mübadele-i Üsera Komisyonuna irsal edilmek üzere Hilal-i Ahmer Murahhaslığına tevdi edilmiş olduğunu arz eylerim efendim*" denilmiştir. **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (1-6).

102 **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (10).

103 **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (3-7); **B.C.A.**, 30.10.55.363.9 (14-15). Vekalet bütçesinden bu giderin ödenemeyeceğine dair yazılar ile bu konuda yazışmalar devam etmiştir. Bkz. **B.C.A.**, 30.10.55.363.10 (1-2).

de yaşanan sıkıntılar, savaştan çıkmış iki ülkenin bakanlık ve kurum bütçeleri açısından nasıl ciddi sıkıntılar içerisinde bulduklarını ortaya koymuştur¹⁰⁴.

Uluslararası Kızılhaç Komitesi, Yunanistan ve Türkiye'den biri ya da diğeri tarafından istenilen ama teslim edilmemiş olan rehinelere ile savaş esirlerinin sayısını tespit etmek için çalışmalar yapmıştır. Kızılhaç Komitesi, Konferansa çağırılan devletlere yaptığı çalışmalar ile ilgili bilgiler vermiştir. General Pelle, 14 Mayıs 1923 oturumunda sivil rehinelere geri verilmesine ve savaş esirlerinin mübadelesine ilişkin anlaşmanın yürürlüğe konulmasını sağlamak için görevlendirilen Uluslararası Kızılhaç Komitesinin yaptıklarının önemine işaret etmiştir. Pelle, Yunanistan ve Türkiye'ye gönderilen Albay Wildbolz başkanlığındaki komisyonunun görevini canla başla yaptığını ve her iki tarafı memnun edecek şekilde, *“en yüce insanlık ilkelerinden esinlenerek”* görevini yerine getirdiğini belirterek komisyona teşekkür etmiştir¹⁰⁵. Bu teşekkür görevin bitişi nedeniyle değil, yapılan çalışmaların sağlıklı yürütülmesinden duyulan memnuniyetin sonucunda gelmiştir.

Haziran 1923 ortalarına gelindiği halde anlaşmaya uygun olarak esirlerin mübadelesinin tamamlanmadığı görülmüştür. Başbakan Rauf Bey, Yunan Hükümetinin şimdiye kadar Türk Hükümetine 325 subay, 6 doktor ve eczacı, 9.790 er ve 4.758 sivil rehine iade ettiği, buna karşılık Türk Hükümetinin Yunan Hükümetine 325 subay, 30 papaz ve doktor, 10.143 er, 543 sivil rehine iade ettiği tespiti ile *“Bize yeni listeler verildi. İnceleyiyoruz. Yunan tabiiyetinde olanlar varsa derhal teslim edilecek. Yunanistan henüz bütün esirlerimizi iade etmemiştir. Yapılan araştırmaya göre, Yunanistan'da hala 900-1000 kadar esirimiz vardır. Bizim elimizde kalan Yunan esirleri ise barış antlaşması yapılmadan geri verilemez.”*¹⁰⁶ sözleriyle diğer tespitlerini paylaşmıştır.

İsmet Paşa esir mübadelesi için kurulan Kızılhaç Komisyonunun görevini tamamladığını Konferansa bildirdiklerini Rauf Beye 24 Haziran 1923 tarihli telgrafta bildirmiştir¹⁰⁷. Ancak, Rauf Bey'in İsmet Paşa'ya gönderdiği 17 Temmuz tarihli telgrafta Kızılhaç Heyetinin Anadolu'daki esirleri ziyaret ede-

104 B.C.A., 30.10.55.363.9 (8-15); B.C.A., 30.10.55.363.9 (11).

105 Uluslararası Kızılhaç Komitesine İsmet Paşa da teşekkür etmiş, Sir Horace Rumbold, M. Otchiai, M. Contzesco ve M. Yovanovitch'de bu teşekkür katıldıklarını belirtmişlerdir. M. Montagna Uluslararası Kızılhaç Komitesi Başkanı M. Gustave Ador'un anlaşmanın kendisine emanet ettiği görevi içtenlikle kabul ettiğini hatırlatmıştır. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C 6, s. 257-258.

106 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 534.

107 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 546.

rek Türkler hakkındaki iddiaların asılsız olduğunu gördüklerini belirtmesi¹⁰⁸ bu komisyonun çalışmalarını devam ettirdiğini göstermiştir.

Anadolu'daki esirlerin Kızılhaç Heyeti tarafından ziyaret edilmesi Yunanistan'da bulunan esirlerin ziyaretini gündeme getirmiştir. Bu yönde yapılan girişim Konferans nezdinde olumlu karşılık bulmuştur. Türk esirlerin durumunu yerinde incelemek üzere bir Kızılay Heyetinin Yunanistan'a gönderilmesi Konferans'ta kabul görmüştür¹⁰⁹. Ancak, Yunanistan'da kalan esirlerimizin tespit edilmesi için Yunanistan'a gidecek olan Kızılay Heyetinin Yunanistan Hükümeti tarafından kabul edilmemesi, Türkiye'yi yeni bir yol aramaya itmiştir. Kızılay Heyetine izin verilmeyince Mübadele Komisyonunda görev yapan Kızılay delegesinin bu görevi yerine getirmesine karar verilmiştir. Böylece görev Selanik'te bulunan Ahali Mübadelesi Komisyonunda Kızılay delegesi olarak görev yapan Doktor Ömer Lütfi Bey ile "*Sihhi İmdat Heyetleri*"ne yüklenmiştir. Bu görev ile bir taraftan muhacirleri diğer taraftan esirleri tahkik ederek, gördükleri esirleri kayıt altına almaları ve Türkiye'ye göndermeleri kendilerinden beklenmiştir. Hatta bu şekilde daha etkili olacakları, Ahali Mübadele Komisyonu içerisinde gösterilen faaliyet ile çok farklı yerlere giderek halkla yakından kuracakları temaslar ile ulaşılamayan esirlerin tespitlerinde daha etkili olacakları düşünülmüştür¹¹⁰.

Esirlerin tespiti konusunda birçok sorun yaşanmış, tek tek esirlerin tespit edilerek serbest bırakılmaları için çaba sarf edilmiştir. Kızılay ile Kızılhaç'ın çalışmaları etkili olmuş ve Uluslararası Esir Mübadele Komisyonunun önemli katkıları olmuştur¹¹¹. Milli Savunma Bakanlığının 1 Ağustos 1923 tarih ve 4434 sayılı emrinde "*Üsera-yı askeryenin sevkleri tamamlandığı için garnizon ve üsera taburlarının kaldırıldığı*" duyurulmuştur¹¹².

Eylül 1923'te Yunan işgaline sahne olan yerlerde esir edilen memurların esir buldukları süre içindeki maaşlarının ödenmesi konusunda kararname yayınlanmıştır¹¹³. 19 Mayıs 1924 tarihli Kararname'den anlaşıldığı üzere Lo-

108 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 574.

109 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 573.

110 **B.C.A.**, 030.10.55.363..13.

111 Yenişehir Jandarma Bölük Kâtibi Mehmet Fuat Efendi 18 Mart (1923)'ta serbest bırakılmıştır. Hariciye Vekâletinden 31 Ocak 1924'te Mübadele İmar İskân Vekâlet-i Celilesine yazılan yazıda "*Bundan başka birisi olması ihtimaline mebni mumâileyh hakkında temin-i tahkikat ettirilmektedir*" denilmiştir. **B.C.A.**, 272.11.17.73.14.(1), ayrıca Bkz. **B.C.A.**, 272.11.17.73.14.(2).

112 Özdemir, "Milli Mücadele'de Üsera Taburları", s. 142.

113 **B.C.A.**, 30.18.01.01.7.30.10.

zan Anlaşması yalnız Yunanistan ile ilgili esirler konusunda değil, diğer ülkelerde kalmış olanlar ile ilgili hususlarda da etkili olmuştur. Yemen'de kalmış olup ta Türkiye'ye geri dönecek Türkiyeli memurların Lozan Anlaşmasının imzası tarihine kadar işgal edilen mahallerde kalmış esir memurların maaşları gibi ödenmesine karar verilmesi de bu çerçevede olmuştur¹¹⁴.

SONUÇ

Savaş sonunda karşılaşılan sorunlardan sivil rehine ve savaş esirlerinin mübadelesi sorunu, Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'da imzalanan "*Sivil Rehinerin Geri Verilmesine ve Savaş Tutsaklarının Mübadelesine İlişkin Anlaşma*"nın imzalanarak yürürlüğe girmesi ile çözüm yoluna girmiştir.

Türk ve Yunan hükümetleri arasında karşılıklı güvensizlik söz konusu olmuş ise de taraflar sorunun çözülmesinde istekli davranmışlardır. Türkiye genel olarak isteklerinde ısrarcı tutum sergilemiş ve ahali mübadelesinden önce rehine ve savaş esirlerinin serbest bırakılması için öncelikli davranılmasında kararlı davranmıştır. Lozan Anlaşması ile Yunanistan Hükümetine öncelikle elindeki rehine ve savaş esirlerini teslim etmesi, ikinci olarak rehine ve savaş esirlerinin nakilleri için gerekli gemileri temin ederek Türkiye'nin isteği doğrultusunda İzmir ve İstanbul limanlarına getirmeleri kabul ettirilmiştir. Türk Hükümeti ise Yunanistan'dan getirilen rehine ve savaş esiri sayısı kadarının gelen gemilerle Yunanistan'a gönderilmesini kabul etmiştir.

Rehine ve savaş esirlerinin mübadelesi görüşülmeye başlandığında ise her iki hükümetin elinde mübadele edileceklerin sayıları hakkında sağlıklı bilgi bulunmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle Lozan Konferansı'na Türk ve Yunan hükümetlerinin verdikleri mübadele edilecek rehine ve savaş esirleri sayılarının sıklıkla değiştiği görülmüştür. Hatta listelerde yer almayan esirler için Uluslararası Esir Mübadele Komisyonu üyelerinin yapacağı tespitler dikkate alınarak, ötede beride tespit edilen rehine ve savaş esirlerinin mübadelesi yoluna gidileceği belirtilmiştir. Bu da tarafların Lozan'a sorunun çözümü için Lozan öncesi ciddi hazırlık yapmadıkları düşüncesinin oluşmasına yol açmıştır.

Rehine ve savaş esirlerinin mübadelesi ile kurulan komisyonlar için gerekli harcamaların karşılanması ise her iki hükümet için büyük sorun olmuştur. Rehine ve esirlerin mübadelesinde Kızılhaç ve Kızılay da önemli roller üstlenmiştir.

114 B.C.A., 30.18.01.01.09.26.6 (Kararname), B.C.A., 30.18.01.010.71.90.

KAYNAKÇA**a-Belgeler**

B.C.A., (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 30.18.11.34.12 (Kararname)

B.C.A., 30.10.55.362..10.

B.C.A., 30.10.55.362..16.

B.C.A., 30.10.55.362..17.

B.C.A., 30.10.55.362.14.

B.C.A., 30.10.55.363..1.

B.C.A., 30.10.5.29.29.

B.C.A., 30.18.11.6.36.9 (Kararname)

B.C.A., 30.10.55.363.9 (31)

B.C.A., 30.10.55.363..3.

B.C.A., 30.10.55.363.9 (28).

B.C.A., 30.10.55.363.9 (24-25-27).

B.C.A., 30.10.55.363.9 (16-17-18-19).

B.C.A., 30.10.55.363.9 (20).

B.C.A., 30.10.55.363.9 (30).

B.C.A., 30.10.5.30.6.

B.C.A., 30.18.11.7.12.5.

B.C.A., 30.10.55.363..5.

B.C.A., 30.10.55.363.9 (1-2-5-6-7-8-9)

B.C.A., 30.10.55.363.9 (1-6)

B.C.A., 30.10.55.363.9 (10)

B.C.A., 30.10.55.363.9 (3-7).

B.C.A., 30.10.55.363.9 (14-15).

B.C.A., 30.10.55.363.10 (1-2).

B.C.A., 30.10.55.363.9 (8-15).

B.C.A., 30.10.55.363.9 (11).

B.C.A., 030.10.55.363.8 (1).

B.C.A., 030.10.55.363.8, (2).

B.C.A., 030.18.01.01.7.25.14.

B.C.A., 030.10.55.363..13.

B.C.A., 272.11.17.73.14.(1).

B.C.A., 272.11.17.73.14.(2).

B.C.A., 30.18.01.01.7.30.10.

B.C.A., 30.18.01.01.09.26.6 (Kararname).

B.C.A., 30.18.01.010.71.90.

b-Kitaplar

DEMİRCİ, Sevtap, **Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, (Çev.Mehmet Moralı), 2. Baskı, Alfa, İstanbul, 2013.

Dr. Rıza Nur, GREW, Joseph C., **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası (1922-1923)**, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2007.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, (Haz. Hulusi Turgut), İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, (Çev. Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, C 1, 3. Baskı, İstanbul.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, (Çev. Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, C 2, 3. Baskı, İstanbul.

SONYEL, Salahi R. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK yayınları, Ankara, 1986,

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, İkinci Basım, Ankara, 2012.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih 1789-2010**, Der Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2010.

c-Makaleler

AKANDERE, Osman, “1923 Yılı Ortalarında Uluslar Arası Kızılhaç Komitesince Görevlendirilen Heyetin Anadolu’daki Teftiş Gezileri ve Hazırladıkları Rapor”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 53, <http://atam.gov.tr/1923-yili-ortalarinda-uluslar-arasi-kizilhac-komitesince-gorevlendirilen-heyetin-anadoludaki-teftis-gezileri-ve-hazirladiklari-rapor/> (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2013)

BURAK, Durdu Mehmet, “Türkiye ile Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi ve Kırşehir’e Yerleştirilen Muhacirlerin İaşe Sorunları”, **Karadeniz Araştırmaları**, S 14, (yaz 2007)

KAYA, Erol, “Milli Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Anadolu ve Yunanistan’daki Türk ve Yunan Esirlerine Yaptığı Yardımlar”, **Turkish Studies**, Volume 3 / 2 Winter 2008, <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi8/kayaerol.pdf> (Erişim Tarihi:9 Temmuz 2013)

KAYAM, H. Cevahir, “Lozan Barış Andlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM’de Görüşülmesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 27, <http://atam.gov.tr/lozan-baris-andalasmasina-gore-turk-yunan-nufus-mubadelesi-ve-konunun-tbmmde-gorusulmaesi/> (Erişim Tarihi:9 Temmuz 2013)

ÖKSÜZ, Hikmet, “Türk Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 48, <http://atam.gov.tr/turk-rum-nufus-mubadelesinin-sebep-ve-bazi-istisnaları/> (Erişim Tarihi: 9 Temmuz 2013)

ÖZDEMİR, Ahmet, “Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/783/10069.pdf> (Erişim Tarihi: 9 Temmuz 2013)

ÖZDEMİR Ahmet, “Milli Mücadele’de Üsera Taburları”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/812/10320.pdf> (Erişim Tarihi:10 Temmuz 2013)

**LOZAN’DA “EKALLİYETLERİN KORUNMASI”
(37-45. MADDELER) BÖLÜMÜNÜN GERİ PLANI
VE GÜNÜMÜZE YANSIMASI İNSAN HAKLARI:
TEMEL BELGELER, HAKLAR, SINIRLAR**

Ali GÜLER*

Son yıllarda sıkça konuşulan insan hakları kavramı modern anlamda 10 Aralık 1948’de Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”¹ ile sistematik hale getirilmiştir. Beyannamenin dili insan haklarının “ortak ideal ölçüleri” belirlenmiştir. “*Birleşmiş Milletler Genel Kurulu; İnsanlık topluluğunun bütün bireyleriyle kuruluşlarının bu Bildirgeyi her zaman göz önünde tutarak eğitim ve öğretim yoluyla bu hak ve özgürlüklere saygıyı geliştirmeye, giderek artan ulusal ve uluslararası önlemlerle gerek üye devletlerin halkları ve gerekse bu devletlerin yönetimi altındaki ülkeler halkları arasında bu hakların dünyaca etkin olarak tanınmasını ve uygulanmasını sağlamaya çaba göstermeleri amacıyla tüm halklar ve uluslar için ortak ideal ölçüleri belirleyen bu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini ilan eder.*” girişi ile başlayan Beyanname toplam 30 maddede temel insan haklarını belirlemiştir.

Gelişen süreçte ülkemizde “ikiz yasalar” olarak da bilinen iki temel sözleşme ile insan hakları kavramı yeni bir boyut kazanmıştır. 1966’da BM Genel Kurulu’nda kabul edilerek imza ve onaya açılan sözleşmeler yaklaşık 10 yıl gibi uzun bir süre sonrasında, 1976 yılında yürürlüğe girmiştir. Bunların ilki

* Dr., Emekli Öğretmen Albay, Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi (Dışarıdan), www.ajansguler@hotmail.com

1 Beyanname, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 10 Aralık 1948 tarih ve 217 A (III) sayılı kararıyla ilan edilmiştir. Beyanname; 6 Nisan 1949 tarih ve 9119 sayılı Bakanlar Kurulu ile “*İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin Resmi Gazete ile yayınlanması, yayımdan sonra okullarda ve diğer eğitim müesseselerinde okutulması ve yorumlanması ve bu Beyanname hakkında radyo ve gazetelerde münasip neşriyatta bulunulması*” kararlaştırılmıştır. Bakanlar Kurulu Kararı 27 Mayıs 1949 tarih ve 7217 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır.

“BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi”,² ikincisi de “BM Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi”dir³. Her iki sözleşme de insan hakları ve demokratikleşme konusunda evrensel normları belirleyen en önemli uluslararası belgeler olarak kabul edilmektedir.

Bu hakların “insanın doğuştan sahip olduğu insanlık onurundan türediği” kabulünden hareket eden sözleşmelerin I. ve II. bölümleri her ikisinde de aynıdır. I. Bölüm, “kendi kaderini tayin hakkı” başlığı altında “halkların kendi kaderlerini tayin hakkı”na ayrılmıştır. II. Bölümde, “Sözleşmenin iç hukukta uygulanması ve ayrımcılık yasağı, cinsiyet eşitliği, hakların sınırlandırılması, hakları kötüye kullanma yasağı” ele alınmıştır.

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nde insan hakları şu başlıklar altında sıralanmaktadır: “Çalışma hakkı, adil ve uygun işte çalışma şartları, sendikal haklar, sosyal güvenlik hakkı, annenin, anneliğin, çocukların ve gençliğin korunması, yaşama standardı hakkı, sağlık standardı hakkı, eğitim hakkı, zorunlu ilköğretimi sağlama yükümlülüğü, kültürel yaşama katılma hakkı.”

BM Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi’nde ise insan hakları şu şekilde sıralanmıştır: “Yaşama hakkı, işkence yasağı, kölelik yasağı, özgürlük ve güvenlik hakkı, tutulanların hakkı, borç nedeniyle hapis yasağı, seyahat özgürlüğü, yabancıların sınır dışı edilmelerine karşı usulü güvenceler, adil yargılanma hakkı, kanunsuz ceza olmaz ilkesi, kişi olarak tanınma hakkı, mahremiyet hakkı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, ifade özgürlüğü, savaş propagandası ve düşmanlığı savunma yasağı, toplanma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, ailenin korunması, çocukların hakları, siyasi haklar, hukuk önünde eşitlik, azınlıkların korunması.”

2 BM Genel Kurulu’nun 16 Aralık 1966 tarihli ve 2200 A (XXI) sayılı Kararıyla kabul edilmiş ve imzaya, onaya ve katılmaya açılmıştır. Yürürlüğe Girişi: 3 Ocak 1976. Türkiye, “Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi”ni 15 Ağustos 2000 tarihinde imzaladı. Bugüne kadar BM üyesi 188 ülkeden 137’sinin imzaladığı Sözleşme, 2003’te TBMM’de kabul edilmiş ve 18 Haziran 2003 tarihli ve 25142 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanmıştır.

3 BM Genel Kurulu’nun 16 Aralık 1966 tarihli ve 2200 A (XXI) sayılı Kararıyla kabul edilmiş ve imzaya, onaya ve atılmaya açılmıştır. Yürürlüğe Girişi: 23 Mart 1976. Türkiye “Birleşmiş Milletler Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi”ni 15 Ağustos 2000 tarihinde imzaladı. Bugüne kadar BM üyesi 188 ülkeden 144’ünün imzaladığı Sözleşme, 2003’te TBMM’de kabul edilmiş ve 18 Haziran 2003 tarihli ve 25142 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanmıştır.

Türkiye'de özellikle 1. maddede yer alan "halkların kendi kaderini tayin hakkı" konusundan dolayı sözleşmeler çok tartışılmıştır. Sözleşmelerin bu maddesi daha çok "Soğuk Savaş Dönemi"nin izlerini taşımakta ve içinde birçok farklı milleti veya halkı barındıran devletleri hedef almaktadır. Uluslararası hukuka göre Türkiye Cumhuriyeti Devleti bir üniter-ulus devlet olarak hukuken tek bir millete dayanmaktadır. Bir "Halklar Cumhuriyeti" değildir. O bakımdan sözleşmeler ile ilgili eleştirilerde yer alan bu maddeden dolayı "Türkiye'nin bölüneceği" endişesi haklı olmakla birlikte, eksik bilgiye dayanmaktadır. Kaldı ki Sözleşmeler, bütün uluslararası hukuk belgelerinde olduğu gibi; buradaki hakların kullanımı ile ilgili olarak devletleri koruyan düzenlemeleri de içermektedir. Mesela *BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi*'nde "kendi kaderini tayin hakkı" ile ilgili olan 1. maddenin 2. fıkrası; "*Bütün halklar uluslararası hukuka ve karşılıklı menfaat ilkesine dayanan uluslararası ekonomik işbirliği yükümlülüklerine zarar vermemek koşuluyla...*" bu hakların kullanımını düzenlemektedir.

Aynı sözleşmenin "hakların sınırlandırılması" başlığını taşıyan 4. maddesi "kamu yararını korumak amacıyla" hakların sınırlandırılabilirliğini hükme bağlamaktadır: "*Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, bu Sözleşmeye uygun olarak tanımış oldukları hakların kullanılmasını, demokratik bir toplumda sadece kamunun yararını korumak amacıyla ve yalnızca bu hakların niteliklerine uygun düştüğü ölçüde, ancak hukuk tarafından tespit edilmiş sınırlamalara tabi tutmayı kabul eder.*"

Yine aynı sözleşmenin "Birleşmiş Milletler ve Uzman Kuruluşları İle İlişki" başlıklı 24. maddesi bu sözleşme ile tanınan hakların Birleşmiş Milletler Şartı'ndaki hükümleri zayıflatıcı bir biçimde yorumlanamayacağını belirlemektedir: "*Bu Sözleşmedeki herhangi bir hüküm, Birleşmiş Milletler Şartı'ndaki hükümler ile bu Sözleşmeyle ilgili olan konularda Birleşmiş Milletlerin uzman kuruluşları ve bu kuruluşların çeşitli organlarının görev ve yetkilerini gösteren belgelerdeki hükümler ile uzman kuruluşların kurucu belgelerindeki hükümleri zayıflatacak bir biçimde yorumlanamaz.*"

Diğer taraftan *BM Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi*'nde de benzer sınırlandırmalar, hatta ilgili devletlere bazı olağanüstü durumlarda "yükümlülük azaltma" yetkisi vermektedir. Mesela, "Olağanüstü Durumda Yükümlülük Azaltma" başlığını taşıyan 4. madde şu şekildedir: "*Sözleşmeci Taraf Devletler, ulusun yaşamını tehdit eden olağanüstü bir durumun meydana gelmesi ve bunu resmen ilan etmeleri halinde, durumun zorunluluklarının kesinlikle gerektirdiği ölçüde, uluslararası hukuktan doğan diğer yükümlülüklerine ay-*

kırı düşmeyecek ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din, toplumsal köken gibi sebeplerle ayrımcılık içermeyecek şekilde, bu Sözleşmedeki yükümlülüklerinde azaltma yapan tedbirler alabilir.”

Yine aynı sözleşmenin “Hakları Kötüye Kullanma Yasağı” başlıklı 5. maddesinin 1. fıkrası, tanınan hakların ve özgürlüklerin tahribine yönelik faaliyetlere katılmayı yasaklamaktadır: “*Bu Sözleşmenin hiçbir hükmü, bir devlete, gruba veya kişiye, Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerin tahribini amaçlayan bir faaliyete katılma veya tasarrufta bulunma hakkı tanıdığı veya hak ve özgürlüklerin bu Sözleşmede belirtildiğinden daha geniş ölçüde sınırlandırılmasına imkan verdiği şekilde yorumlanamaz.*”

AZINLIK HAKLARI

İnsan hakları kavramı ile azınlık hakları kavramı iç içe geçmiş olan kavramlardır. Azınlık hakları, bir ülkede yaşayan azınlık (genellikle bu özellikleri siyasi ve hukuki olarak iç hukuk ve uluslararası hukuk tarafından tanınmış olan) bireylerine devlet tarafından tanınan ve topluca (grup olarak) kullanılabilen özel insan haklarıdır. Bu hakların uluslararası standartları karşılıyor veya onun gerisinde kalıyor olması hususu, büyük çoğunlukla, ilgili devletin demokratikleşme düzeyi ile ilgili bir husustur. Azınlık hakları bakımından birbirleri ile ilişkili iki hak türü söz konusudur:

a. Negatif Haklar: Negatif eşitlik hakları da denilen bu haklar, bir ülkenin tüm vatandaşlarına tanınan bireysel haklardır. Yasa önünde eşitlik, siyasal hak eşitliği, dinini uygulama özgürlüğü gibi...

b. Pozitif Haklar: Bunlar tüm vatandaşlara değil sadece azınlıklara tanınan haklardır. Esasen “azınlık hakları” kavramı ile kastedilen haklar bu haklardır. Azınlık bireyi bu hakları kendi grubuyla birlikte kullanır; yani bunlar “grup hakları”dır. Meseleye Türkiye açısından baktığımızda bu haklar Lozan hukukuna göre sadece “Gayrimüslim azınlıklar” için söz konusudur.

Tarihsel süreçteki gelişimine bağlı olarak bu negatif-pozitif haklar ayrımı, uygulamada birbirini tamamlayan iki farklı politikada somutlaşır: Bunlar “Ayrımcılığın Önlenmesi” ve “Azınlıkların Korunması”dır. Birinci politika birey veya grupların hukuki eşitliğini sağlamayı yani onlara ayrımcılık yapılmasını önlemeyi amaçlar. İkinci politika ise azınlık birey veya gruplarının farklı kimliklerini korumalarına yardım yoluyla, gerçek eşitliklerini sağlamaya yönelir. Birinci politika devletin azınlığa “sana karışmıyorum”, ikinci politika ise “çoğunluk ile aynı koşullarda yaşamamı sağlıyorum” demesi anlamına gelir.⁴

⁴ Bu kavramsal çerçeve için bakınız: B. Oran, **Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 32-35.

LOZAN'DA AZINLIKLAR ALT KOMİSYONU GÖRÜŞMELERİ

Bilindiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin milletlerarası camiada hür, müstakil bir yeni devlet olarak hukukunu belirleyen Lozan Antlaşması'dır. Lozan Antlaşması, ilki 21 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923 (iki buçuk ay), ikincisi de 23 Nisan 1923 - 24 Temmuz 1923 (üç ay) tarihleri arasında olmak üzere iki dönemde toplanmıştır.

Lozan'da Türkiye'yi Baş Delege olarak İsmet İnönü'nün bulunduğu, Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve Maliye Bakanı Hasan Bey (Saka)'in de üye olarak katıldığı kalabalık bir heyet temsil etmiştir. Ankara Hükümeti'nin, "*Başbakanlık Kararı*" olarak konferansa giden heyete verdiği 14 maddelik talimatın 8 ve 9'uncu maddeleri Gayrimüslimlerle (Azınlıklarla) ilgilidir. 8'inci madde, "*Kapitülasyonlar kabul edilemez, müzakerelerin kesilmesi lazım gelirse yapılır*", 9'uncu madde ise "*Ekalliyet (Azınlıklar): Esas mübadeledir*" şeklinde idi. Atatürk Fener Rum Patrikhanesi'nin de yurt dışına çıkarılmasını istiyordu.

Lozan Konferansı'nda azınlıklar sorunu, Birinci Komisyonun beş ve Azınlıklar Alt-Komisyonunun on altı toplantısında görüşülmüş ve hararetli tartışmalara neden olmuştur. Öyle ki, İsmet Paşa daha konferansın başında Ankara'ya gönderdiği raporlarda "*ekalliyetler ve Hıristiyanlar gibi mesailde bilhassa Amerikalıların iştiraki ile şiddetli müşkilat göreceğimizi tahmin ediyorum*"⁵ diyerek, azınlıklar konusunda başta İngilizler olmak üzere diğer devletlerin gösterdiği sert ve ısrarcı tavrı ortaya koyuyordu.

Konunun esasen özel olarak ele alındığı Azınlıklar Alt-Komisyonu 14 Aralık 1922 Perşembe günü Uşi (Ouchy) Şatosu'nda saat 11'de çalışmalarına başladı. Sekreterliğini Fransız Lagande'ın yaptığı ve Başkanlığına İtalya temsilcisi Montagna'nın oy birliği ile seçildiği; Türkiye adına da Dr. Rıza Nur Bey, Mustafa Şeref Bey, Şükrü Bey'in görüşmeleri yürüttüğü Azınlıklar Alt-Komisyonunda,⁶ ikinci oturum (15 Aralık 1922) dan başlamak üzere, sonuna kadar sorunun "adı" konusunda çok şiddetli tartışmalar cereyan etmiştir. Genel olarak karşı tarafın sadece "*azınlıklar*" kavramını antlaşmaya sokmaya çalışmasına rağmen Türk temsilcileri, "*Gayrimüslim (Müslüman olmayan) azınlıklar*" kavramında ısrar etmiştir.

5 S. L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım I., C 1, Kitap: 2, Ankara, 1970, s. 150.

6 **Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Lozan Konferansı**, No: 21, Belge No: 18, 19, 20, 21 / 23 Teşrin-i Sani 1338 (23 Kasım 1922); B. Şimşir, **Lozan Telgrafları I. (1922-1923)**, Ankara, 1990, C II (1922-1924), Ankara, 1994, s. 123.

Konuyla ilgili tartışmalara geçmeden önce şunu belirtelim ki, çok basit bir olay gibi görünen ve hatta İngiliz heyetinden Sir Andrew Ryan tarafından “*ayrıntıya ilişkin*” olarak değerlendirilen⁷ tartışmalar, her iki tarafın politikaları ve beklentileri bakımından büyük önem taşıyordu. Konu, Türkiye bakımından, yeni kurulan “milli devlet” Türkiye Cumhuriyeti’nin bu temel niteliği ve milli birlik ve ülke bütünlüğünü; İngiltere’nin de doğrudan Ortadoğu’daki çıkarlarını ilgilendiriyordu.

İngiltere, özellikle Musul petrolünün kontrolleri açısından bölgedeki Kürtler üzerine politika yapıyordu. Daha Mondros Mütarekesi öncelerinde başlayan bu konudaki İngiliz faaliyetlerinin⁸ bir uzantısı olarak Lozan Konferansı’nda İngiltere, Türkiye Müslümanları arasında dil ve ırk ayrımı yaparak, özellikle Kürtleri ayrı tutmak,⁹ onları da azınlık statüsüne sokmak için çalışmıştır.

Türkiye ise, daha Misak-ı Milli’de Arap olmayan Osmanlı Müslüman çoğunluğunun oturduğu toprakları amaç edinirken özellikle Kürtleri kastettiği gibi Lozan’da da Müslüman olmayanların dışındakilere azınlık niteliği ve hakları tanımaya yanaşmadı. Türkiye, ülkesindeki Müslümanların çeşitli unsurları arasında ne kuramsal olarak, ne de uygulamada herhangi bir ayırım gözetmediğini, dolayısıyla Türkiye’de Müslüman azınlıklardan söz edilemeyeceğini savunmuştur. İngiltere, antlaşmaya hiç değilse “*bütün azınlıklar*” deyimini sokmaya çalışmış¹⁰, fakat başarılı olamamıştır.

Görülüyor ki, Türkiye Cumhuriyeti açısından sorun basit bir kavram tartışmasının çok ötesinde hayati bir önem arz ediyordu. Sorun, büyük bir mücadele sonucunda kurulan yeni devletin “*merkezi-milli (üniter)*” kimliği, “*ülkenin parçalanamaz bütünlüğü*” ve “*milletin bölünemez birliği*”ni ilgilendiriyordu. Kaldı ki, tartışmalar tutanaklardan incelendiği zaman görülmektedir ki, bu bakımdan söz konusu olan sadece Kürtler de değildi. İngiltere’nin “*ayrımçı*” ve “*bölücü*” politika ve hedeflerini çok iyi teşhis eden Azınlıklar Alt-Komisyonu

7 Ö. Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978, s. 263.

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: M. K. Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Ankara, 1992, s. 1-206.

9 Ö. Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 285.

10 Ö. Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 285. Ayrıca bakınız: A. Haluk Ülman, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)”, **SBF. Dergisi**, C XXIII, S 4 (Eylül 1968), s. 246 vd.; A. Haluk Ülman, “Ufuktaki Tehlike: Kürt Sorunu I. Lozan Günlerinde Batılıların Umutları”, **Forum Dergisi**, 1 Ekim 1967; R. W. Child, **A Diplomat Look at Europe**, New York, 1925, s. 95 vd.; M. K. Öke, **a.g.e.**, özellikle, s. 104-107.

Türk Heyeti Başkanı Dr. Rıza Nur, hatıralarında bu konuda şunları söylemektedir:

*"Frenkler ekalliyet diye üç nevi biliyorlar: Irkça ekalliyet, dilce ekalliyet, dince ekalliyet. Bu bizim için gayet vahim bir şey, büyük bir tehlike. Aleyhimize olunca şu adamlar ne derin ve ne iyi düşünüyorlar... Irk tabiri ile Çerkez, Abaza, Boşnak, Kürt, ilh...yi, Rum ve Ermeni'nin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile Müslüman olup başka dil konuşanları da ekalliyet yapacaklar. Din tabiri ile halis Türk olan iki milyon Kızılbaşı da ekalliyet yapacaklar. Yani bizi hal-laç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar. Bu taksimi işittiğim vakit tüylerim ürperdi. Kıllarım sanki birer kazık oldu. Bileklerimi sıvadım Bütün kuvvetimi bu tabirleri kaldırmaya verdim. Pek uğraştım Pek müşkilat ile fakat kaldırdım..."*¹¹

Dr. Rıza Nur'un da açık bir şekilde anlattığı bu konuyla ilgili zorluklar, İsmet Paşa'nın tahmin ettiği gibi daha Alt-Komisyon toplanmadan başlamıştı. İsmet Paşa, 13 Aralık 1922 tarihli raporunda "*bugünlerde ekalliyetler sebebiyle vaziyetin buhranlı olduğunun ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınmasını rica ederim*"¹² diyordu.

Azınlıklar Alt-Komisyonunun ikinci oturumunda (15 Aralık 1922) Komisyon Başkanı Montagna, "*Birinci Komisyon'daki genel görüşmeler sırasında, azınlıkların korunmasına ilişkin Avrupa Antlaşmaları'nda kabul edilen ilkelere, anlaşmalara temel olarak alınacağı daha önceden bildirilmişti*" diyerek¹³ komisyonun "*çalışma planındaki ikinci noktayı*" açıklayınca; Rıza Nur Bey, bu sözlerin ne anlama geldiğini hemen kavrayarak, "*Türkiye'de din azınlıkları bulunduğunu, fakat soy (ırk) azınlıkları bulunmadığını, böyle olunca Türk Temsilci Heyeti'nin soy ya da dil azınlıklarının korunması ilkesini kabul etmediğini*"¹⁴ belirtmiştir.

Komisyon tutanaklarına göre, Montagna'nın, "*soy azınlıklarının varlığının bir gerçek olduğunu*" söylemesi üzerine Rıza Nur Bey, "*Türkiye'de yalnız Türklerin ve Kürtlerin bulunduğunu; Kürtlerin, kaderlerinin Türklerin kaderleriyle ortak olduğu görüşünde olduklarını, azınlık haklarından yararlanmak istemediklerini*" ifade ederek şöyle devam etmiştir: "*Museviler de bu çeşit haklar isteğinde değillerdir. Yalnız Rum azınlıkları bunları istemektedirler.*" Bu-

11 Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları, İstanbul, 1991, s. 83.

12 Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Lozan Konferansı, No: 135, Belge No: 89, 13 Kanunuevvel 1338 (13 Aralık 1922); B. Şimşir, a.g.e., s. 213.

13 S. L. Meray, a.g.e., s. 154.

14 S. L. Meray, a.g.e., s. 154.

nun üzerine İngiliz Temsilcisi Sir Horaca Rumbold, “*Türklerin Ankara Misak-ı Milli’sine göre, azınlıkların korunması için Avrupa Devletleri arasında yapılmış antlaşmalardaki ilkeleri kabul etmeyi yükümlenmiş olduklarına*” işaret ederek kavram üzerindeki ısrarlarını sürdürmüşse de Rıza Nur Bey, “*soy azınlıkları*” (minorities de race) terimine ilişkin çekincesinden vazgeçmemiştir.¹⁵

Görüldüğü gibi, İngilizler Misak-ı Millî’nin maddelerini söz konusu ederek, orada sadece “*azınlıklar*” kavramının geçtiğini, bunun da kendi görüşlerini desteklediğini söyleyerek Türk Heyetine baskı yapmaya çalışıyorlardı. Bunun üzerine Alt-Komisyona 18 Aralık 1922 günkü oturumunda, Müttefiklerin tasarısının görüşülmesini teklif eden Başkan Montagna’dan söz isteyen Rıza Nur Bey, ayrıntılara girmeden, konunun tümü üzerinde genel bir konuşma yapmak istediğini söyleyerek bir bildiri okumuştur. Rıza Nur burada, “*Tarih, Türkiye’de azınlıklar sorununa her zaman Müslüman olmayanların konu oldukları göstermektedir; bu yüzden, biz Misak-ı Milli’imizde bu kelimeyi bu anlamda anladık ve Alt-Komisyona sunmakla onur duyduğumuz tasarıda da bu anlamda anlamaktayız.*”¹⁶ diyerek meseleyi açıklığa kavuşturmuştur.

Kavramla ilgili tartışmalar bununla da bitmedi. Aynı oturumda Fransız temsilcisi M. Laroche’un Yunan ve Türk heyetlerince de uygun bulunan teklifi üzerine, bu tartışmanın sonraya bırakılması, “*Müttefik Tasarısı*”nın madde madde görüşülmesi ve “*Türk Tasarısı*” maddelerinin de bununla karşılaştırılabilmesi kabul edildi.

15 Aralık 1922 tarihli, 3 sayılı tutanağa ek olarak komisyona sunulan “*Müttefik Temsilci Heyetlerince Sunulan Azınlıkların Korunmasına İlişkin Tasarı*” da kavram değişik maddelerde şu şekilde idi: “*...din ve dil bakımından etnik azınlıklardan olan kimselerin...(Madde: 4); din ya da dil azınlıklarından olan Türk uyrukları...(Madde: 6); din ya da dil bakımından etnik azınlıklardan olan Türk uyruklarının...(Madde: 7); Türkiye’deki soy, din, dil azınlıklarından her biri için...bu azınlıkların... (iki defa) ...azınlıkların... azınlıklara...(Madde: 8); Hıristiyan ya da Musevi dininden Türk uyrukları...(Madde: 9); ...Müslüman olmayan Türk uyruklarına...(Madde: 11)*”¹⁷

15 S. L. Meray, **a.g.e.**, s. 154-155.

16 S. L. Meray, **a.g.e.**, s. 160.

17 S. L. Meray, **a.g.e.**, s. 163 vd.

3 sayılı tutanağa EK (b) olarak Komisyon'a sunulan 18 Aralık 1922 tarihli "Türk Temsilci Heyetinin Sunduğu Tasarı" ise, toplam sekiz maddeden oluşuyordu. Bu tasarının tamamında kullanılan konuyla ilgili kavram "*Müslüman Olmayan (Gayrimüslim) Azınlıklar*" şeklindeydi.¹⁸

Kavramla ilgili tartışmalar Alt-Komisyonun 19 ve 20 Aralık 1922 günkü oturumlarında da devam etti. 19 Aralık'ta yapılan oturumun sonuna doğru söz alan Rıza Nur, "*azınlık*" teriminin açıklanması isteğinden vazgeçmediğini bildirdi. Yaptığı konuşmada, "*Türkiye'de Müslüman azınlıklar olmadığı için*", bu noktada daha çok direndiğini ifade ederek "*Türkiye-Suriye sınırında birkaç Arap kabilesi varsa da, bunlar, aslında göçebedirler ve sınır boyunca, sınırın aynı zamanda hem ötesinde hem de berisinde yaşarlar. Kürtlere gelince, bunlar, Türk halkına tüm bağlıdır ve onlara özel bir koruma sağlamak için kaygılanmak söz konusu değildir*" dedi.¹⁹

20 Aralık günü Başkan Montagna'nın Türk Temsilci Heyeti'ne kavram konusundaki tutumunu değiştirip değiştirmediğini sorması üzerine, Rıza Nur Bey, azınlıklar sorununun hem kavramsal hem de içerik boyutu ile ilgili olarak okuduğu bildiriye şu önemli hususlara işaret etti: "*Müttefiklerin tasarısı Müslüman Azınlıklardan söz etmektedir; oysa, Türkiye'de bu gibi azınlıklar söz konusu olamaz; çünkü, tarihsel gelenekler, moral düşünceler, görenekler, gelenekler, Türkiye'de yaşayan Müslümanlar arasında tam bir birlik yaratmaktadır. Üstelik aile hukuku, siyasal haklar, yurttaşlık hakları ve öteki haklar açısından bütün Müslümanlar, aralarında hiç bir ayırım olmaksızın ülkenin hükümetine ve yönetimine tam bir eşitlik içinde katılmaktadırlar.. Kaldı ki, bağımsız her Müslüman hükümette kural-dışılık olmaksızın bütün Müslümanlar, çoğunluğun yaşantısını ve ülkeyi yöneten yasayı birlikte düzenlerler. Bundan şu çıkmaktadır ki, Müslüman bir ülkede, Müslüman bir azınlık var olamaz ve bu sözde azınlık, çoğunlukla aynı şeydir. Böyle olunca, bize teklif edilen ülkemizde yaşayan çoğunluğun kendi hakları ve özgürlüklerine ilişkin olarak, yükümler altına girmeği kabul etmesini istemek anlamına gelmektedir. Oysa açıkça bellidir ki, bir ülkede çoğunluk böyle bir yükümü uluslararası bir belgeye kendi eliyle sokmaya razı olamaz. Müslüman olmayanlara gelince, biz onlara bu son yıllar boyunca yapılmış antlaşmalarda yazılı ve çağdaş ilkelere tümüyle uygun olan bütün hakları tanımaktayız...*"²⁰

18 S. L. Meray, **a.g.e.**, s. 167 vd.

19 S. L. Meray, **a.g.e.**, s. 171 vd.

20 S. L. Meray, **a.g.e.**, s. 175 vd.

Bu bildiri ile Rıza Nur Bey, “*Müslüman Olmayan Azınlıklar*” teriminin istenmemesi halinde, İngiliz Temsilci Heyeti’nin Başkanı Lord Curzon’un Üçüncü Komisyonun ilk oturumunda kullandığı “*Hristiyan Azınlıklar*” teriminin kabul edilmesi gerektiğini teklif etmiştir. Fakat, bu kavramla ulaşmak ve uygulamak istedikleri politikalara yukarıda işaret edilen Müttefikler, bu aşamada değişikliğe kesinlikle yanaşmadılar. Mesela Sir Horaca Rumbold, Müttefiklerin teklif ettiği metin kabul edilmezse, ancak “*bütün azınlıklar*” (toutes les minorités) teriminin kabul edilebileceğini, “*Müslüman Olmayan Azınlıklar*” terimini hiçbir vakit kabul etmeyeceklerini söylemiştir.²¹

Türk Heyetinin ısrarlı ve kararlı tutumu karşısında, 23 Aralık 1922 oturumundan itibaren Müttefiklerin Türk görüşünü kabul ettikleri görülmektedir. Mesela Laroche ve Ryan, tasarı üzerinde yaptıkları konuşmalarda artık “*azınlıklar*” terimi yerine “*Müslüman-olmayan Azınlıklar*” kavramını kullanmışlardır.²² Aynı oturumun sonunda Montagna, “*Azınlıklar korunmasına ilişkin maddeleri Alt-Komisyon’un görüşmelerinden sonuca göre*” okudu. Montagna’nın okuduğu ve 9 sayılı tutanağa ek olarak yayınlanan hem “*Müttefik Tasarısında 8’nci Maddenin Yeni Metni (EK-A)*”, hem de “*Azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler Tasarısı (EK-B)*”nda “*Müslüman-olmayan Azınlıklar*” kavramı (bazı maddeler hariç) kabul edilmişlerdir.

Nitekim, İsmet Paşa 24 Aralık 1922 tarihli raporunda Heyet-i Vekile Riyaseti’ne bilgi verirken daha birinci maddede, “*bugün (23 Aralık 1922) tali komisyonda Rıza Nur Bey ekalliyetleri çalıştı. Ekalliyetlerin yalnız Gayrimüslim tabirine şumülünü kabul ettirdik...*”²³

Sonuçta, Türk Heyetinin gayretleriyle Antlaşma metninin “*Kesim III. Azınlıkların Korunması*” başlığını taşıyan 37-45’inci maddelerinin hepsindeki düzenlemeler, “*Gayrimüslim*” veya “*Müslüman-Olmayan*” azınlıklarla ilgili olarak yapılmıştır. 45’inci madde ile diğer maddelerle Türkiye’deki Gayrimüslim azınlık için tanınan haklar, aynen Batı Trakya Müslüman Türk ahali için de kabul edildi. Müttekabiliyet, karşılıklılık ilkesi benimsendi. Antlaşmanın hem orijinal Fransızca, hem de Türkçe resmi çevirisinde (Düstur’da Fransızca’sı ile birlikte) 45. madde aynen şöyledir: “*İş bu fasıl ahkâmı ile Türkiye’nin gayrimüslim akalliyetleri hakkında tanınan hukuk, Yunanistan tarafından dahi*

21 S. L. Meray, a.g.e., s. 177.

22 S. L. Meray, a.g.e., s. 201-202.

23 **Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Lozan Konferansı**, No: 204, Belge No: 137, 24 Kanunuevvel 1338 (24 Aralık 1922); B. Şimşir, a.g.e., s. 272.

kendi arazisinde bulunan müslüman akalliyet hakkında tanınmıştır."²⁴ Şu halde, 37-45'inci maddeleri içeren "FASIL III. AKALLİYETLERİN HİMA-YESİ" (SECYION III. PRETECTION DES MINORITES) başlıklı fasıl ile sadece "Türkiye'nin Gayrimüslim Akalliyetleri" söz konusudur. Yani antlaşmanın bütün maddeleri genel anlamda sadece "Gayrimüslim Azınlıkları" ilgilendirmektedir. Böylece Mütteliklerin, sadece "*azınlıklar*" tabiri ile ilerideki menfaatlerini düşünmeleri; mesela, Kürtleri kullanarak Türkiye'nin milli birlik ve bütünlüğünü, üniter yapısını bozmaya yönelik çalışmaların alt yapısını oluşturma gayretleri boşa çıkartılmıştır.

Bütün bu gelişmeler dikkate alındığı zaman şunu rahatlıkla söylemek mümkündür: Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uluslararası hukuka göre bağımsızlığının tescil edildiği ve halen yaşayan bir antlaşma olan Lozan'a göre, burada oluşturulan siyasi-hukuki statüye göre, Türkiye'de sadece Gayrimüslim azınlıklardan bahsetmek mümkündür. Bunlar da Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdir. Bu unsurların dışında bulunan ve bu devletin kuruluşunda rol oynayan ve sınırları içinde yer alan bütün unsurlar Türk'tür ve devletin asli, egemen unsurudur.

LOZAN HUKUKU AÇICINDAN "MİLLET" VE "VATANDAŞ" KAVRAMLARI

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uluslararası hukuka göre bağımsızlığının tescil edildiği ve halen yaşayan bir antlaşma olan Lozan'a göre, burada oluşturulan siyasi-hukuki statüye göre, Türkiye'de sadece "Gayrimüslim azınlıklar"dan bahsetmek mümkündür. Bunlar da Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdir.²⁵ Lozan Barış Konferansı'ndan üç yıl sonra 1926'da Türkiye Cumhuriyeti'nin Medeni Kanunu kabulünden sonra, zaten Lozan'da verilen bazı azınlık hakları otomatik olarak ortadan kalkmıştır. Yahudiler 15 Eylül 1925, Ermeniler 17 Ekim 1925, Rumlar 27 Kasım 1925 tarihlerinde yaptıkları müracaatlarla, "*aile hukuku*" ve "*kişi hukuku*" açısından farklı bir işleme tabi olmak istediklerini belirtmişlerdir. Bunun Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık iki yıl sonra meydana gelmesi; Türk Devleti içinde ve Türk insanıyla

24 **Düster**, Üçüncü Tertip, C V, (11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340), İstanbul, 1931, s. 42. Bu maddenin Fransızca'sı ise şöyledir: "*ARTILLE 45. Les droits reconnus par les stiuations de la présente section aux minorités non-Musulmanes de la Turquie, sant également reconnus par la Grèce ala minorité Musulmane se travvant sur son territoire*".

25 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Ali Güler, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**, Berikan Yayınları, Ankara, 2009, s. 177-207.

birlikte yaşadıkları sürece Gayrimüslim azınlıkların her hangi bir hukuki kayıt olmaksızın da doğal haklarına sahip olabileceklerine inanmış ve bu konuda tecrübeleri olduklarının bir delili olsa gerekir.²⁶

Türkiye Cumhuriyeti'nde hem iç hukuk hem de uluslararası hukuk bakımından bu unsurlardan başka “dinsel”, “dilsel” veya “etnik” bir azınlık yoktur. Bu siyasi-hukuki statü, sosyolojik esaslara da dayanan bir oluşumu ifade etmektedir. Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, sosyolojik anlamda bunu şu şekilde değerlendirmektedir: “*Ülkemizde Yahudi, Ermeni ve Rum gibi hâkim gruptan sayı bakımından üstün olmayan azınlıklar yanında Polonez, Süryani ve onun kasıtlı olarak çoğaltılan türevleri (Yakubiler, Aramiler, Keldaniler, Nesturiler, Asuriler, Araplar ve Çingeneler) dışında başkaca azınlıklar düşünmek mümkün değildir. Bunların dışında türetilmeye çalışılan tüm gruplar dince, dilce ve kültürce egemen toplumun ayrılmaz parçasıdır*”²⁷

Lozan görüşmelerinde başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin belli amaçlarla azınlıklar sorununu canlı tutmak arzusunda olduklarını açıkça ortaya koymuşlar; Türkiye’de “Gayrimüslim azınlıklar” dışında başka azınlıklar yaratmak istemişlerdir. Bu konudaki talep ve dayatmaların bugün de devam etmekte olduğu bilinmektedir. Amaç, azınlık haklarını bahane ederek Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni, Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi “vesayet” altına almaktır.

Hâlbuki Türkiye Cumhuriyeti Devleti hem insan unsurunu yani “Türk Milleti”ni tanımlarken hem de “Vatandaşlık Hukuku”nu oluştururken yeni azınlıklar yaratmanın önünü kesecek, ulus devletin insan unsurunu birleştirip, bütünleştirecek önemli adımlar atmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucu iradesini temsil eden Atatürk “**Medeni Bilgiler**”de “*Milletin Genel Tanımı*” başlığı altında, “*millet hakkında, ikinci derecede unsurları dikkate almayarak mümkün olduğu kadar her millete uyabilecek bir tanımı biz de ele alalım*” diyerek şu tanımı yapmıştır:

a. Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan,

b. Birlikte yaşamak hususunda ortak arzu ve bunu kabulde samimi olan,

26 Bu müracaatlar hakkında daha geniş bilgi için bakınız: S. L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, C I, Ankara, 1968, s. 244; M. H. Vahapoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Ankara, 1990, s. 133, Dipnot 358.

27 O. Türkdoğan, **Etnik Sosyoloji (Türk Etnik Sosyolojisi)**, İstanbul, 1997, s. 24.

c. Ve sahip olunan mirasın korunmasına birlikte devam hususunda istek ve dilekleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan topluma millet adı verilir.

Bu tanım incelenirse bir milleti oluşturan insanların bağlılıklarındaki değer, kuvvet ve vicdan hürriyetiyle insani duyguya gösterilen uyum kendiliğinden anlaşılır;

Gerçekten, geçmişten ortak zafer ve üzüntü mirası;

Gelecekte gerçekleştirilecek aynı program;

Birlikte sevinmiş olmak, birlikte aynı ümitleri beslemiş olmak.

Bunlar elbette bugünün çağdaş zihniyetinde diğer her türlü koşulların üstünde anlam ve kapsam alır.

Bir millet oluştuktan sonra bireylerin devlet hayatında, iktisadi ve fikri hayatta ortaklaşa çalışması sayesinde meydana gelen milli kültürde şüphesiz milletin her bireyinin çalışma payı, katılımı, hakkı vardır. Buna göre BİR KÜLTÜRDEN İNSANLARIN OLUŞTURDUĞU TOPLUMA MİLLET DENİR, dersek milletin en kısa tanımını yapmış oluruz" (1929).²⁸

Atatürk aynı eserin "Millet" başlıklı bölümünün başında bir genel tanım daha yapmaktadır ki o da şu şekildedir: "*Millet, dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı vatandaşların oluşturduğu siyasal ve sosyal bir birliktir.*"²⁹

Milletin genel tanımını özetle "ortak kültürü paylaşmak" temeline yapan Atatürk, Türk milletini de "*Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir*"³⁰ diyerek tanımlamıştır ki bu da devletin insan unsuru bakımından yapılmış "siyasi-hukuki" bir tanımdır.

Atatürk'ün yaptığı yukarıdaki tanımlarda ve devletin anayasal sistemi içinde açıkça belirtildiği gibi "Türk Milleti" kavramı, sübjektif unsurlara dayanan, günümüzde Amerikan sosyolojisinin de benimsediği "etnik grup" tanımını ile aynı olan bir derinlikte ele alınmıştır. Yani "Türk Milleti" sosyolojik olarak "*ortak yaşanan tarih içinde birlikte yaratılan ortak kültürü paylaşan*

28 A. Âfetinan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayanlar: A. Sevim, A. Süslü, M. A. Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 34-35. (Önceki baskıları: 1929 ve 1969)

29 A. Âfetinan, **a.g.e.**, s. 28.

30 A. Âfetinan, **a.g.e.**, s. 28.

insan topluluğu”dur. Bu anlamda bakıldığı zaman, farklı menşelerden gelse ve farklı alt grup isimleri ile anılsa bile Türkiye’de yaşayan Kürtler, Çerkezler, Abhazlar, Boşnaklar, Gürcüler vs. ayrı ayrı “milletler” değil; Türk milletinin birer parçasıdırlar.

Türkiye Cumhuriyeti’nin halen yürürlükte bulunan 1982 tarihli Anayasası’nın 66. maddesi, “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür*” diyerek; “Türklük” kavramının, “kan”a, “ırk”a, “soy”a değil “vatandaşlık” esasına bağlı olduğunu belirlemiştir. Anayasamız bazılarının iddia ettiği gibi “ırk” veya “kan” bağına esas almamıştır. Yani Anayasadaki “Türk” kavramı bir “ırkı” değil, “vatandaşı” ifade etmektedir. Kaldı ki, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren hem Atatürk’ün yazdıkları ve konuşmaları, hem de devletin yazılı belgeleri incelendiği zaman görülmektedir ki, “Türk” ve “Türklük” kavramı “kültürel” bir kavramdır, “ırka” veya “kana dayalı” bir kavram değildir. Yani aynı kültürü paylaşan insanların tamamı “Türk” olarak, aynı “millet” olarak tanımlanmıştır. Bu sosyolojik yaklaşım, Anayasa’da da hukuki ifadesini bulmuştur.

MİLLİ/ULUS – MERKEZİ/ÜNİTER DEVLET VE ANAYASAL DAYANAKLAR

Milli/ulus devletler, öncelikle insan unsurunu tek bir “milletin/ulusun” oluşturduğu devletlerdir. İkinci olarak bu devletler, iç ve dış “egemenliklerini” kendileri temsil eden devletlerdir.

Ulus devletler yönetim modeli (idari) bakımdan “federal” veya “merkezi/üniter” olabilir. Mesela ABD ve Almanya “federal - milli/ulus devletlerdir”. Fransa ve Türkiye ise “merkezi/üniter - ulus devletlerdir.”

Daha Misak-ı Millî ile başlayan ve kongrelerle devam eden merkezi-millî yeni bir Türk devleti oluşturma fikrini Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve gelişim süreçlerinin tamamında görmek mümkündür. İç ve dış hukukun oluşturulması, kültür ve eğitim politikalarının belirlenmesi ve uygulanması hep bu temel esas üzerine bina edilmiştir.³¹

Nitekim Atatürk, büyük Nutuk’ta devletin iki temel özelliğini bu arada “millîlik” esasını şu şekilde ifade etmiştir: “*Efendiler, bu nutukumla, milli var-*

31 Bu tarihsel sürecin ayrıntıları ve AB - Türkiye ilişkileri bağlamında bu konudaki dayatmalar için bakınız: Ali Güler, **Sorun Olan Avrupa Birliği**, Genişletilmiş 2. Baskı, Berikan Yayınları, Ankara, 2005, I-XVII, s. 1-882.

*lığı sona ermiş sayılan büyük bir milletin, istiklâlini nasıl kazandığını, ilim ve tekniğin en son esaslarına dayanan **millî ve çağdaş** bir devletin nasıl kurduğunu anlatmaya çalıştım..."³²*

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin merkezi/üniter - milli/ulus devlet özelliği; hem ülkenin, hem de milletin bütünlüğünü, birliğini ve bölünmezliğini ifade eder. Türkçenin resmi, devlet, eğitim, bilim ve yayın dili olması; hukukun tekliği; idarenin merkezîliği; kültürel ve siyasal bütünlük bunu tamamlar. Mevcut anayasamızın aşağıda tek tek vereceğimiz pek çok maddesi devletin bu özelliğini belirlemiş, bu özelliklerin korunmasını pek çok bakımdan garanti altına almıştır. Anayasa, diğer bazı temel esaslarla birlikte (mesela laik devlet düzeni) devletin bu özelliğinin korunması için temel özgürlüklerin sınırlandırılabilceği esasını da getirmektedir. Hatta, olağanüstü hal uygulaması ve sıkıyönetim ilanı için merkezi-millî devlet düzeninin bozulması gerekçelerden biri olarak belirlenmiştir.

Anayasamızda özellikle 3., 42., 66. maddeler milli/ulus devlet esasını; 80., 126. ve 127. maddeler merkezi/üniter devlet esasını belirleyen maddeler olarak öne çıkmaktadır. Anayasamızın şu maddeleri Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin merkezi/üniter - milli/ulus devlet özelliğini belirlemiş ve koruma altına almıştır:

Başlangıç - "*Türk Vatanı ve Milletinin ebedi varlığını ve Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu anayasa...*"

Başlangıç - "*Hiçbir faaliyetin Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin... karşısında korunma göremeyeceği...*"³³

Madde 3 - "*Türkiye Devleti ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir.*

Bayrağı, şekli kanunda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır.

Millî marşı "İstiklal Marşı"dır.

Başkenti Ankara'dır."

32 K. Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Prof.Dr. Z. Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s. 607.

33 Anayasamıza göre "Başlangıç" bölümü de anayasanın metnine dâhildir. Bizatihi Anayasanın 176. maddesi bu esası belirlemektedir: Madde 176 - "Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir..."

Madde 5 - “Devletin temel amaç ve görevleri, *Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak,...* için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.”

Madde 14 - “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiç biri, *Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı...* amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.”

Madde 26 - “Bu hürriyetlerin kullanılması, milli güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve *Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması...* amaçlarıyla sınırlanabilir.”

Madde 28 - “Basın Hürriyeti’nin sınırlamasında, Anayasanın 26 ve 27’nci maddeleri hükümleri uygulanır.

Devletin iç ve dış güvenliğini, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü tehdit eden veya suç işlemeye ya da ayaklanma veya isyana teşvik eder nitelikte olan veya Devlete ait gizli bilgilere ilişkin bulunan her türlü haber veya yazıyı, yazarlar veya bastırılanlar veya aynı amaçla, basanlar, başkasına verenler, bu suçlara ait kanun hükümleri uyarınca sorumlu olurlar...”

Sürelî veya süresiz yayınlar, kanunun gösterdiği suçların soruşturma veya kovuşturmasına geçilmiş olması hallerinde hâkim kararıyla; *Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin, genel ahlakın korunması ve suçların önlenmesi bakımından gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir...*

Türkiye’de yayımlanan sürelî yayınlar, *Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, Cumhuriyetin temel ilkelerine, millî güvenliğe ve genel ahlâka aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde, mahkeme kararıyla geçici olarak kapatılabilir...*”

Madde 42 - “Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz.

Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez. Eğitim ve öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan okulların tâbî olacağı esaslar kanunla düzenlenir. Milletlerarası antlaşma hükümleri saklıdır.”

Madde 58 - "*Devlet, istiklâl ve Cumhuriyetimizin emanet edildiği gençlerin müsbet ilmin ışığında, Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ortadan kaldırmayı amaç eden görüşlere karşı yetişme ve gelişmelerini sağlayıcı tedbirleri alır.*"

Madde 66 - "*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür. Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk'tür.*

Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.

Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz.

Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılmaz."

Madde 68 - "*Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine aykırı olamaz; sınıf ve zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez."*

Madde 80 - "*Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil ederler."*

Madde 81 - "*Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, göreve başlarken aşağıdaki şekilde ant içerler:*

Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma... büyük Türk Milleti önünde namusum ve şerefim üzerine ant içerim."

Madde 103 - "*Cumhurbaşkanı, görevine başlarken Türkiye Büyük Millet Meclisi önünde aşağıdaki şekilde ant içer:*

Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma, Anayasaya, hukukun üstünlüğüne, demokrasiye, Atatürk ilke ve inkılâplarına ve lâik Cumhuriyet ilkesine bağlı kalacağıma,... Büyük Türk Milleti ve tarih huzurunda, namusum ve şerefim üzerine ant içerim."

Madde 104 - “*Cumhurbaşkanı* Devletin başıdır. Bu sıfatla *Türkiye Cumhuriyetini ve Türk Milletinin birliğini temsil eder*; Anayasanın uygulanmasını, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir.”

Madde 118 - “... *Kurulun* (Millî Güvenlik Kurulu), Devletin varlığı ve bağımsızlığı, *ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği*, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınması zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca değerlendirilir.”

Madde 122 - “Anayasanın tanıdığı hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelen ve olağanüstü hal ilânını gerektiren hallerden daha vahim şiddet hareketlerinin yaygınlaşması veya savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun baş göstermesi, ayaklanma olması veya vatan veya Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışmanın veya *ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması* sebepleriyle, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan *Bakanlar Kurulu*, Milli Güvenlik Kurulunun da görüşünü aldıktan sonra, süresi altı ayı aşmamak üzere yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde *sıkıyönetim ilan edebilir...*”

Madde 126 - “*Türkiye, merkezî idare kuruluşu bakımından, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır.*

İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır.

Kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla, birden çok ili içine alan *merkezî idare teşkilatı kurulabilir*. Bu teşkilatın görev ve yetkileri kanunla düzenlenir.”

Madde 127 - “... *Merkezî idare, mahallî idareler üzerinde, mahallî hizmetlerin idaresinin bütünlüğü ilkesine uygun şekilde yürütülmesi, kamu görevlerinde birliğin sağlanması*, toplum yararının korunması ve mahalli ihtiyaçların gereği gibi karşılanması *amacıyla*, kanunda belirtilen esas ve usuller dairesinde *idarî vesayet yetkisine sahiptir.*”

Madde 130 - “... Üniversiteler ile öğretim üyeleri ve yardımcılarını serbestçe her türlü bilimsel araştırma ve yayında bulunabilirler. Ancak bu yetki, *Devletin varlığı ve bağımsızlığı ve milletin ve ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği aleyhinde faaliyette bulunma serbestliği vermez...*”

Madde 174 - "Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti'nin lâiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılâp kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz..."³⁴

ULUSLARARASI HUKUK, AZINLIKLARIN KORUNMASI VE TÜRKİYE

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yukarıda verdiğimiz maddelerde de görüldüğü üzere mevcut anayasasında da güçlü bir şekilde vurgulandığı gibi, Merkezi-Millî (Üniter-Ulus), Demokratik, Laik bir Cumhuriyet olarak kurulmuş ve yaşamakta olan bir devlettir. Bugün, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın 1975 Helsinki Belgesi, 1990 Kopenhag Belgesi ve bunları aynen kabul eden Avrupa Konseyi'nin 1993 Viyana Zirvesi'nde hazırlanan ve 10 Kasım 1994 Bakanlar Komitesi'nin 95'nci oturumunda kabul edilerek, 1 Şubat 1995'te imzaya açılan "*Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme*"³⁵ gibi altına imza attığı bütün azınlıklarla ilgili uluslararası antlaşmalara "Gayrimüslim Azınlıklar" yani "Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler" bakımından taraftır.

Bu statünün siyasi ve hukuki bakımdan korunması, millî birlik ve bütünlüğümüzün korunması anlamına gelir. Bu aynı zamanda devletimizin yaşatılması iradesini de ifade eder. Nitekim, Türkiye AGİK Kopenhag Belgesi'nin kabulünden sonra Yunanistan, Bulgaristan ve Almanya'nın da yaptığı gibi, Yürütme Sekreterliğine gönderdiği bildirimde burada yer alan "*ulusal azınlık kavramının ancak ikili ve çok taraflı uluslararası belgelerle statüleri belirlenen grupları kapsadığını ve Kopenhag Belgesi düzenlemelerinin Anayasa ve iç mevzuata göre uygulanacağını*" açıklamıştır.³⁶ Görüldüğü gibi burada Lozan Statüsü'ne atıf yapılmaktadır.

34 "İnkılâp Kanunları" olarak bilinen ve Anayasamızda zikredilen toplam sekiz adet kanunun, ülkemizde sıklıkla devletin laik düzenini yerleştirmek ve korumak amaçlı olarak bilinmektedir. Hâlbuki inkılâp kanunları bu işlevleri yanında devletin merkezi-millî düzenini de yerleştirmek ve korumak amaçlıdır.

35 **Avrupa Sözleşmeler**, (Seri No: 148), 05 Kasım 1992'de Strasbourg'ta imzaya açılmıştır.

36 N. Çavuşoğlu, **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, İstanbul, 1999, s. 15 vd. Bu eserde "Çerçeve Sözleşme" ayrıntılı olarak değerlendirilmektedir.

Yine Türkiye, “Avrupa İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşmeye Ek Protokol (Paris, 20.3.1952) 11. Protokol İle Değiştirilen ve Yeniden Düzenlenen Metin”³⁷ bir bildirim ile şerh düşmüştür. Bu protokolle sözleşmeye, “mülkiyet hakkı”, “eğitim ve öğrenim hakkı” ve “serbest seçim yapma hakkı” eklenmiştir. Türkiye, protokolü onaylarken eğitim ile ilgili 2. maddesine çekince koyarak, 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Yasası kurallarının saklı tutulduğunu belirtti. Çünkü “*Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.*” şeklindeki ikinci madde başta laiklik ve ulus devlet esası olmak üzere devletin temel esaslarını zayıflatılabilecek hükümler içermektedir.

Türkiye “ikiz yasalar”dan ikincisine yani *BM Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi*’ne de çekince koymuştur. Türkiye, Sözleşmenin “*Azınlıkların korunması*” başlığını taşıyan “*Etnik, dinsel veya dilsel azınlıkların bulunduğu bir Devlette, böyle bir azınlığa mensup bulunan kişiler grubun diğer üyeleri ile birlikte toplu olarak kendi kültürel haklarını kullanma, kendi dinlerinin gereği ibadeti etme ve uygulama veya kendi dillerini kullanma hakları engellenmez*” şeklindeki 27. maddesine, “*Lozan hükümlerine aykırı olamaz*” şerhini düşmüştür.

Avrupa’da azınlık haklarının korunmasıyla ilgili olarak hazırlanan tüm belge, şart ve sözleşmelerde, ulusal azınlıklar için tanınan pozitif haklar ve özgürlükler tanımlandıktan sonra bu hakların kullanımında, azınlık mensupları için ulusal mevzuata uymaları ve başkalarının haklarına saygı göstermeleri yükümlülüğü de getirilmektedir.

Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme’nin 20. maddesi şu şekildedir: “*Bir ulusal azınlığa mensup olan kişiler bu çerçeve Sözleşmede yer alan prensiplerden kaynaklanan hakları ve özgürlükleri kullanırken, ulusal mevzuata ve başkalarının haklarına ve özellikle çoğunluğa veya diğer azınlıklara mensup olan kişilerin haklarına saygı gösterirler.*”

Yine hem Avrupa’da azınlık haklarının korunması ile ilgili olarak hazırlanan tüm belge, şart ve sözleşmelerde hem de Birleşmiş Milletler’in konuyla

³⁷ 20 Mart 1952’de Paris’te İmzalanan bu protokol, 18 Mart 1954’te yürürlüğe girdi. Türkiye, protokolü 18 Mayıs 1954’te onayladı (**Resmi Gazete:** 19 Mart 1954-8662).

İlgili sözleşmelerinde üniter-ulus devletleri korumaya dönük ciddi tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler özellikle üç başlıkta toplanmaktadır: Devletlerin; 1. Eşit egemenliği, 2. Coğrafi bütünlüğü, 3. Siyasal bağımsızlığı.

Uluslararası metinlerde azınlıklara tanınan pozitif haklar, devletlerin bu üç alandaki hakları aleyhine yorumlanamaz ve kullanılamaz. Mesela Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme'nin 21. maddesi şu şekildedir:

*"Bu çerçeve Sözleşmedeki hiç bir hüküm, uluslararası hukukun temel prensiplerine ve özellikle **Devletin egemen eşitliğine, ülke bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına** aykırı faaliyetlere girişme veya bu yönde bir eylemde bulunma hakkı verdiği anlamı çıkaracak şekilde yorumlanamaz."*

Aynı koruma hükümleri "1992 Tarihli Birleşmiş Milletler Ulusal, Etnik, Dinsel Veya Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi"³⁸nde de yer almaktadır. Bildirgenin 8. madde 4. fıkrası şu şekildedir:

*"Bu Bildirgedeki hiçbir şey, **devletlerin egemen eşitliği, toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığı** da dâhil olmak üzere, Birleşmiş Milletlerin amaç ve ilkelerine aykırı hiçbir faaliyete izin verecek biçimde yorumlanamaz."*

Bu sözleşmelerin taraf olan üniter-ulus devletler için getirdiği koruma tedbirleri, sözleşmelerde yer alan insan hakları ve temel özgürlükleri kullanacak olan tüm vatandaşlar gibi azınlıklara da doğal olarak sadakat mükellefiyeti getirmektedir.

KAYNAKÇA

ÂFETİNAN, A., **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayanlar: A. Sevim, A. Süslü, M. A. Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000. (Önceki baskıları: 1929 ve 1969).

ATATÜRK, K., **Nutuk (1919-1927)**, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Prof.Dr. Z. Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

CHILD, R. W., **A Diplomat Look at Europe**, New York, 1925.

ÇAVUŞOĞLU, N., **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, İstanbul, 1999.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Lozan Konferansı, No: 135, Belge No: 89, 13 Kanunuevvel 1338 (13 Aralık 1922).

38 BM Genel Kurulunun 18 Aralık 1992 tarihli ve 47/135 sayılı Kararı.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Lozan Konferansı, No: 204, Belge No: 137, 24 Kanunuevvel 1338 (24 Aralık 1922).

Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Lozan Konferansı, No: 21, Belge No: 18, 19, 20, 21 / 23 Teşrin-i Sani 1338 (23 Kasım 1922).

Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları, İstanbul, 1991.

Düstur Üçüncü Tertip, C S, (11 Ağustos 1339 – 19 Teşrinievvel 1340). Başvekâlet Müdevvenat Müdiriyeti Tarafından Tab'ettirilmiştir. Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul, 1931.

GÜLER, Ali, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**, Berikan Yayınları, Ankara, 2009.

GÜLER, Ali, **Sorun Olan Avrupa Birliği**, Genişletilmiş 2. Baskı, Berikan Yayınları, Ankara, 2005.

KÜRKÇÜOĞLU, Ö., **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978.

MERAY, S. L., **Devletler Hukukuna Giriş, C I**, Ankara, 1968.

MERAY, S. L., **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım I., C I, Kitap: 2, Ankara, 1970.

ORAN, B., **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

ÖKE, M. K., **Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Ankara, 1992.

Resmi Gazete, Tarih: 27 Mayıs 1949, Sayı: 7217: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi.

Resmi Gazete, Tarih: 18 Haziran 2003, Sayı: 25142: Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi.

Resmi Gazete, Tarih: 18 Haziran 2003, Sayı: 25142: Birleşmiş Milletler Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi.

ŞİMŞİR, B., **Lozan Telgrafları I. (1922-1923)**, Ankara, 1990, C II (1922-1924), Ankara, 1994.

TÜRKDOĞAN, O., **Etnik Sosyoloji (Türk Etnik Sosyolojisi)**, İstanbul, 1997.

ÜLMAN, A. Haluk, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)", **SBF Dergisi**, C XXIII, S 4 (Eylül 1968).

ÜLMAN, A. Haluk, "Ufuktaki Tehlike: Kürt Sorunu I. Lozan Günlerinde Batılıların Umutları", **Forum Dergisi**, 1 Ekim 1967.

VAHAPOĞLU, M. H., **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Ankara, 1990.

BELGE: SULH MUAHEDENAMESİ KISIM I. FASIL III.**Akalliyetlerin Himayesi^{39*}**

MADDE 37 – Türkiye, 38 den 44 e kadar olan maddelerde musarrah ahkâmın kavanin-i asliye şeklinde tanınmasını ve hiçbir kanun, hiçbir nizam ve hiçbir muamele-i resmiyenin bu ahkâma münafi veya muarız olmamasını ve hiçbir kanun, hiçbir nizam ve hiçbir muamele-i resmiyenin ahkâm-ı mezkûreye ihrazı tefevvuk etmemesini taahhüt eder.

MADDE 38 – Türkiye Hükûmeti, tevellüt, milliyet, lisan, ırk veya din tefrik etmeksizin Türkiye ahalisinin kâffesine hayat ve hürriyetlerince himaye-i tamme ve kâmile bahşetmeği taahhüt eder.

Türkiye'nin bütün ahalisi intizam-ı âm ve adab-ı umumiye ile gayri kabili telif olmayan her din, mezhep veya itikadın gerek umumî ve gerek hususî surette serbestii icrası hakkına malik olacaklardır. Gayrimüslim akalliyetler, bütün Türk tebaasına tatbik edilen ve Türkiye Hükûmeti tarafından müdafaa-i milliye veya intizam-ı âmın muhafazası için memleketin her tarafında veya bir kısmında ittihaz edilen tedabir mahfuz kalmak şartile serbesti-i seyr ü sefer ve hicretten tamamen istifade edeceklerdir.

MADDE 39 – Gayri müslim akalliyetlere mensup Türk tabası, müslümanların istifade ettikleri aynı hukuk-u medeniye ve siyasiyeden istifade edeceklerdir.

Türkiye'nin bütün ahalisi din tefrik edilmeksizin kanun nazarında müsavi olacaklardır.

Din, itikat veya mezhep farkı hiçbir Türk tebaasının hukuk-u medeniye ve siyasiyeden istifadesine ve bilhassa hidemat-ı umumiyeye kabulüne, memuriyete ve meratibe nailiyetine veya muhtelif mesaliki ve sanayii icra etmesine bir mania teşkil etmeyecektir.

Her hangi Türkiye tebaasının gerek münasebat-ı hususiye veya ticariyede, gerek din, matbuat veya her nevi neşriyat hususunda ve gerek içtimaat-ı umumiyede her hangi bir lisanı serbestçe istimal etmesine karşı hiçbir kayıt vaz'edilmeyecektir.

39 * **Düstur Üçüncü Tertip, C S, (11 Ağustos 1339 – 19 Teşrinievvel 1340)**. Başvekalet Müdevvenat Müdiriyyeti Tarafından Tab'ettirilmiştir. Necmi istiklal Matbaası, İstanbul, 1931, s.36-42. Metin orijinal şekliyle alınmıştır.

Lisan-ı resmî mevcut olmakla beraber, Türkçeden gayri lisan ile mütekel-
lim bulunan Türk tebaasına mehakim huzurunda kendi lisanlarını şifahî suret-
te istimal edebilmeleri zımnında teshilât-ı münasibe ibraz olunacaktır.

MADDE 40 – Gayri müslim akalliyetlere mensup olan Türk tebaası huku-
kan ve fiilen diğer Türk tebaaya tatbik edilen aynı muamele ve aynı teminat-
tan müstefit olacaklar ve bilhassa, masraflar kendilerine ait olmak üzere her
türlü müessat-ı hayriye, diniye ve içtimaiyeyi, her türlü mektep ve sair mües-
sesatı talim ve terbiyeyi tesis, idare ve murakebe etmek ve buralarda kendi li-
sanlarını serbestçe istimal ve âyini dinlerini serbestçe icra etmek hususlarında
müsavi bir hakka malik bulunacaklardır.

MADDE 41 – Tedrisatı umumiye hususunda, Türkiye Hükûmeti gayri
müslim tebaanın mühim bir nisbet dahilinde mütemekkin oldukları şehirler
ve kazalarda bu Türk tebaasının çocuklarının iptidâî mekteplerde kendi li-
sanlarile tahsil etmelerini temin zımnında teshilât-ı münasibe ibraz edecektir.
Bu hükûm Türkiye Hükûmetinin mezkûr mekteplerde Türk lisanının tedrisini
mecburî kılmasına mâni olmayacaktır.

Gayri müslim akalliyetlere mensup Türk tebaasının mühim nisbette mev-
cut oldukları şehirlerde veya kazalarda Devlet bütçesi belediye veya sair büt-
çeler tarafından terbiye, din veya emri hayır maksadile varidat-ı umumiyeden
tahsis edilecek mebalîğden istifade ve tahsisat ifrazı hususunda mezkûr akal-
liyetler adilâne bir surette hissement olacaklardır.

Mebalîği mezkûre alâkadar müessesatın sahib-i sâlahiyet mümessillerine
tesviye edilecektir.

MADDE 42 – Türkiye Hükûmeti gayri müslim akalliyetlerin hukuku aile
veya ahkâmı şahsiyeleri bahsinde bu mesailin mezkûr akalliyetlerin örf ve
âdetlerinde hal ve fasledilmesine müsait her türlü ahkâm vaz'ına muvafakat
eder.

İşbu ahkâm Türkiye Hükûmeti ile alakâdar akalliyetlerden her birinin
müsavi miktarda mümessillerinden mürekkep hususî komisyonlar tarafından
tanzim olunacaktır. İhtilâf vukuunda Türkiye Hükûmeti ile Cemiyeti Akvam
Meclisi bilittifak Avrupa hukukşinasları meyanından müntehap bir hakem
alelhakem tayin edeceklerdir.

Türkiye Hükûmeti mezkûr akalliyetlere ait kiliselere, havralara, mezarlık-
lara ve sair müessatı diniyeye her türlü himayeyi bahşeylemeği taahhüt eder.
Aynı Akalliyetlerin hali hazırda Türkiye'de mevcut olan evkafına ve mües-
sesat-ı diniye ve hayriyelerine her türlü teshilât ve müsaadat ita olunacak ve

Türkiye Hükûmeti yeni müessesat-ı diniye ve hayriye ihdası için bu kabîl sair müessesat-ı hususiyeye temin edilmiş olan teshilât-ı lâzimededen hiç birini diriğ etmeyecektir.

MADDE 43 – Gayri müslim akalliyetlere mensup Türk tebaası, ahkâm-ı itikadiyelerine mugayır veya dinî ayinlerini muhil her hangi bir muamelenin ifasına mecbur tutulmayacakları gibi hafta tatilleri gününde mahkemelerde işpat-ı vücut etmekten veya herhangi bir muamele-i kanuniye icrasından istinkâf ettiklerinden dolayı bunların hiçbir hakları sakit olmayacaktır.

Maamafih bu hüküm, mezkûr Türk tebaasını intizam-ı âmmenin muhafazası için diğér her hangi Türk tebaasına tahmil edilen mecburiyetlerden azade kılmayacaktır.

MADDE 44 – Türkiye, işbu Fasılın yukarıki maddelerinin Türkiye'nin gayrimüslim akalliyetlerine teallük ettiğ-i mertebede mezkûr maddeler ahkâmının beynelmilel menfaati haiz taahüdât teşkil etmelerini ve Cemiyeti Akvamın kefaleti altına vaz'edilmelerini kabul eyler. İşbu ahkâm Cemiyeti Akvam Meclisinin ekseriyetinin muvafakati olmaksızın tadil edilemeyeceklerdir. Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya, Cemiyeti Akvam Meclisi ekseriyeti tarafından işbu mevat hakkında usulü dairesinde kabul edilecek olan her türlü tadilâtı reddetmemegi Muahede-i hazıra ile taahhüt eylerler.

Türkiye, Cemiyeti Akvam Meclisi azâsından her birinin bu taahhüddattan her hangi birine karşı vuku bulan tecavüzü veya tecavüz tehdidini Meclisin nazari dikkatine arza salâhiyettar olacağı ve Meclisin icabı hale göre münasip ve müessir telâkki edilecek bir sureti hareket ittihaz ve talimat ita edebileceğini kabul eder.

Bundan başka Türkiye, işbu maddelere mütedair hukuku veya filî mesailde Türkiye Hükûmetile vaziülimza diğér Devletlerden her hangi biri veya Cemiyeti Akvam Meclisi âzasından her hangi diğér bir Devlet beyninde ihtilâf-ı efkâr vukua geldiğ-i taktirde işbu ihtilâfın, Cemiyeti Akvam Ahitnamesinin 14 üncü maddesi mefadına nazaran beynelmilel mahiyeti haiz bir ihtilâf gibi telâkki edilmesini kabul eder. Türkiye Hükûmeti bu kabîlden olan her hangi ihtilâfın, diğér taraf talep ettiğ-i takdirde Beynelmilel Adalet Mahkeme-i Daimesine tevdiini kabul eder. Mahkem-i Daimenin kararı kabil-i istinaf olmayıp Cemiyeti Akvam Ahitnamesinin on üçüncü maddesi mucibince verilmiş bir kararın kuvvet ve hükmünün aynını haiz olacaktır.

MADDE 45 – İşbu Fasıl ahkâmı ile Türkiye'nin gayri müslim akalliyetleri hakkında tanınan hukuk, Yunanistan tarafından dahi kendi arazisinde bulunan müslüman akalliyet hakkında tanınmıştır.

TÜRKİYE’DE DENİZYOLU ULAŞIMI AÇISINDAN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI’NIN ÖNEMİ

Nuray ÖZDEMİR*

Özet

Osmanlı Devleti, kapitülasyonlarla Avrupalı devletlere denizlerde yük ve yolcu taşıma hakkı (kabotaj) vermiş zamanla denizyolu ulaşımı büyük ölçüde yabancıların denetimine geçmiştir. Bu durum Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasının ardından yeni Türk devletince ekonomik bağımsızlığın önündeki engellerden biri olarak görülmüştür. Türk sularında sadece Türk bayrağı taşıyan gemilerin yük ve yolcu taşıma hakkını elde etmesi üzerinde durulmuştur. Lozan barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’nde de kapitülasyonların kaldırılması konusundaki kararlılık doğrultusunda Türkiye’de denizyolu ulaşımının da millileşmesi istenmiştir.

Kapitülasyonlar çerçevesinde kabotaj hakkı Lozan barış görüşmelerinde yoğun tartışmaların yaşandığı konulardan biri olmuştur. Türkiye’de önemli imtiyazlar elde eden Avrupalı devletler bu isteğe karşı çıkmıştır. Ancak 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması yeni Türk devletine ekonomik bağımsızlıkla birlikte denizlerde de bağımsızlığını kazanma yolunu açmıştır. Türkiye sahillerinde deniz taşımacılığı hakkı sadece Türk bayrağı taşıyan gemilere tanınmıştır. Ancak bu hak 19 Nisan 1926’da TBMM’de çıkartılan Kabotaj Kanunu ile 1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren kullanılabilmiştir. Arada geçen sürede gerekli alt yapı ve depo, liman gibi tesisler hazırlanmış, Türkiye denizlerinde liman işletme, yük ve yolcu taşıma işi millileştirilmiştir.

Bu çalışmada Lozan Barış Antlaşması’nın Türkiye’de denizyolu ulaşımı açısından önemi irdelenerek cumhuriyetin ilk yıllarında denizcilik alanında yaşanan gelişmeler arşiv belgeleri ve dönemin basınına yansımaları doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lozan Barış Antlaşması, Denizyolu, Ulaşım, Kapitülasyon, Kabotaj.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ozdemir_n@ibu.edu.tr

IMPORTANCE OF LAUSANNE PEACE TREATY IN TERMS OF MARINE TRANSPORTATION

Abstract

With capitulations, the Ottoman State gave European countries the right to carry shipments and passengers (cabotage) on her seas and by time, transportation and navigation on the seas was dominated by foreigners to a great extent. This situation was regarded as one of the obstacles facing the economic independence of the new Turkish State following the war of independence. It was emphasized that only the ships bearing Turkish flags should have the right to carry shipments and passengers in Turkish seas. Economy Congress which met in İzmir in the period when Lausanne Peace Treaty dialogues were interrupted asked for the nationalization of sea transportation in Turkey based on commitment to abolishing the capitulations.

Cabotage right was one of the topics intensively discussed in Lausanne Peace Treaty dialogues in the framework of capitulations. European countries with important privileges in Turkey objected to this desire. Abolishing the capitulations in July 24, 1923 with Lausanne Peace Treaty paved the way for Turkey for economic independence along with independence in the seas. Right to transportation in the sea along Turkish seacoasts was only given to ships bearing Turkish flags. However, this right was used only after July, 1, 1926 following the Cabotage Law enacted by Grand National Assembly of Turkey in April, 19, 1926. Necessary infrastructure and facilities such as depots and ports were prepared in the period between 1923-1926 and the tasks of mastering ports and carrying shipments and passengers were nationalized.

Current study emphasized the importance of Lausanne Peace Treaty in terms of sea transportation in Turkey and assessed the developments in the field of navigation experienced during the first years of the Turkish Republic.

Key Words: Lausanne Peace Treaty, Sea routes, Transportation, Capitulation, Cabotage.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti coğrafi konumu elverişli olmasına rağmen denizyolu ulaşımına yeterince önem vermemiştir. Bu nedenle Osmanlı gemilerinin yetersiz kalması karşısında limanlar arasında yabancıların taşımacılık faaliyetlerine göz yumulmuştur. Kapitülasyonlar çerçevesinde Avrupalı devletlere Osmanlı limanları arasında yük ve yolcu taşıma hakkı (kabotaj) da verilmiş, böylece denizyolu ulaşımı zamanla büyük ölçüde yabancıların denetimine geçmiştir. Türk denizcileri Avrupalı gemilerin Osmanlı denizlerindeki haksız rekabetine karşı koyamamıştır. Buharlı gemilerin 19. yy da ortaya çıkışı da Osmanlı ülkesindeki denizcilik faaliyetlerinin büyük ölçüde yabancılara geçmesinde önemli bir etken olmuştur. Avrupa’nın önemli gemicilik şirketleri Avrupa ile Osmanlı limanları arasında 1830’lardan itibaren düzenli buharlı gemi seferleri ile yük ve yolcu taşımacılığı başlatınca, zaman içinde Osmanlı deniz ulaşımında Avrupa sermayesi hâkim unsur olmuştur. Yüzyıl içinde buharlı gemiler karşısında hız ve taşımacılık kapasitesi düşük yelkenlilerin önemi gittikçe azalmıştır. Bu değişime ayak uyduramayan Osmanlı denizcileri ise genellikle yakın limanlar arasında yelkenlilerle sürdürülen kısa mesafeli yük ve yolcu taşımacılığı ile ilgilenmek zorunda kalmışlardır.¹

Her devletin kendi ülkesinin limanları arasındaki deniz ulaşımını yalnızca kendi yurttaşlarına bir hak olarak tanıması olan “*kabotaj hakkı*” kapitülasyonlar aracılığı ile Osmanlı Devleti’nin hükümlerlik hakları arasından çıkmıştır. Kapitülasyonların Osmanlı ekonomisine olumsuz etkileri denizcilik ve deniz ulaşımı alanında da kendini göstermiştir. Çoğunlukla Fransız, İngiliz, Alman ve İtalyan denizcilik şirketleri Osmanlı ülkesi sahillerinde istedikleri gibi ulaştırma ve liman hizmetleri yapabilmişlerdir. Marmara Denizi dahi yabancı bayraklı gemilerin çoğunlukta bulunduğu bir deniz haline gelmiştir.²

Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla yabancılara tanınan kabotaj hakkını kaldıramayınca, deniz ulaşımını devlet olanakları ile güçlendirmeye çalışmıştır. Bu amaçla 1844 yılında Fevaid-i Osmaniye Kumpanyası oluşturularak Marmara, Ege ve Karadeniz’e seferler düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. II. Abdülhamit döneminde İdare-i Mahsusa adını alan bu kuruluş ile deniz

1 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VIII, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 462; Davut Hut, “Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı”, **Osmanlı’da Ulaşım**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2012, s. 109; **Yaşayan Lozan**, (Editör: Çağrı İlhan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 393.

2 Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990, s. 90.

ticaretinde buharlı gemilerin kullanılması, devlete ait deniz ulaşımının bu idare tarafından yürütülmesi benimsenmişse de bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine II. Meşrutiyet döneminde *Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi* kurulmuş ve deniz ulaşımı düzenlenmeye çalışılmıştır.³

Osmanlı Devleti milli bir ulaşım sistemine sahip olmamanın sıkıntısını en çok savaş dönemlerinde yaşamıştır. Milli bir denizyolu ulaşımına sahip olmanın önemini ilk olarak Balkan Savaşı sırasında acı bir şekilde görmüştür. Bulgarların Çatalca'ya kadar ilerlemeleri üzerine cephe ile bağlantı kurmak zorlaşınca Osmanlı denizyolu ile harekât bölgesine ulaşmak istemiştir. Ancak denizyolu taşımacılığı bazı Avrupalı şirketler ve Gayri Müslimler tarafından yürütüldüğünden bunlar Balkan devletlerine karşı yapılacak askeri taşımacılık ve göçmen nakli işlerinde isteksiz davranmışlardır. Birçok vapur eşya ve asker koyacak yeri olmadığı mazereti ile iskelelerden ayrılmıştır. Asker ve cephaneye sevkiyatında istenilen düzeyde denizyolu ulaşımı kullanılamazken Kavala, Selanik, Varna, Dedeağaç, Burgaz gibi limanlarda bekleyen göçmenlerin İstanbul ve Anadolu'ya naklinde de sıkıntılar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin elinde yeterli gemi olmadığından Romanya, Avusturya, Rusya, İngiltere, Belçika gibi ülkelerden gemi kiralanmıştır.⁴

I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Osmanlı yöneticileri kapitülasyonları kaldırma girişiminde bulunmuşlarsa da bir sonuç alınamamış, kapitülasyonlar çerçevesinde yabancıların denizyolu ulaşımındaki etkinliği de devam etmiştir. Hatta I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı ülkesindeki denizyolu ulaşımı tamamen İtilaf Devletleri'nin denetimine geçmiş, bu durum 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması ile de sürdürülmek istenmiştir. İtilaf Devletleri; Sevr Antlaşması'nın 334. maddesi ile Osmanlı kıyılarındaki denizyolu ulaşımını şu şekilde düzenlenmişlerdir:⁵

“Özellikle müttefik devletlerden herhangi birinin gemileri, Türkiye ülkesinde, Osmanlı gemilerinin gidebildiği bütün limanlardan ve yerlerden gelen

3 Vahdettin Engin, “Tarih Boyunca Kadıköy, Adalar ve Haliç'te Deniz Ulaşımı”, **Osmanlı'da Ulaşım**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2012, s. 157-158.

4 Bülent Durgun, “Ülke Savunmasında Deniz Yolu Ulaşımının Önemine Bir Örnek: Balkan Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun Deniz Yolu Ulaştırması”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, S 14, Aralık 2011, s. 153.

5 Seha H. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversite Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 156.

ya da oralara giden her çeşit malları ve yolcuları, ulusal gemilerden daha ağır olmayan koşullarda taşımak hakkına sahip olacaklardır; bunlar, durma, yükleme ve boşaltma kolaylıkları, tonlato, rıhtım, kılavuzluk, fener, karantina ve benzeri nitelikte Hükümet, kamu görevlileri, özel kişiler ya da ne çeşit olursa olsun ortaklıklar ve esnaf dernekleri adına ve yararına alınan her türlü vergileri ve harçları da içeren, her çeşit rıhtım ve liman kolaylıkları ve yükümlülükleri bakımından, ulusal gemilerle eşit işlem görecektir.

Türkiye müttefik devletlerden herhangi birine ya da herhangi bir yabancı devlete, ayırım gözetici bir işlem yapacak olursa, bu rejim hemen, hiçbir koşula bağlanmaksızın bütün Müttefik Devletlere de tanınacaktır.”

Gerek I. Dünya Savaşı gerekse Kurtuluş Savaşı yıllarında yabancıların denetimi altında olan denizyolu ulaşımından ülke savunmasından istenilen düzeyde yararlanamamıştır. Bu durum yeni Türk Devleti’nce tam bağımsızlığın önündeki engellerden biri olarak görülmüş ve denizyolu ulaşımından da yabancıların imtiyaz ve denetimini kaldırmaya büyük önem verilmiştir. Türk sularında sadece Türk bayrağı taşıyan gemilerin yük ve yolcu taşıma hakkını elde etmesi üzerinde durulmuştur.

İzmir İktisat Kongresi ve Denizyolu Ulaşımı

Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasından sonra Lozan barış görüşmelerinde kapitülasyonlarla birlikte denizyollarında yabancılara tanınan imtiyazlara son verilmek isteği ortaya konulmuştur. Yeni Türk Devleti denizyolu ulaşımının millileştirilmesi konusundaki kararlılığını ilk olarak Lozan barış görüşmelerinin kapitülasyonlar nedeniyle kesintiye uğradığı dönemde 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’nde göstermiştir. Kongrede gelecekte izlenecek iktisat politikasının esasları tespit edilirken güçlü bir ekonomi için ihtiyaç duyulan ulaşım ağının önemi vurgulanmış ve ulaşım meselesi üzerinde de durulmuştur. Kongrede her ne kadar dönemin en hızlı ve ekonomik ulaşım aracı olarak demiryoluna önem ve öncelik verileceğinin altı çizilse de denizyolu ulaşımının geliştirilmesine yönelik kararlar da alınmıştır.⁶

Kongrede deniz ticaretinde yaşanan sorunların aşılması ve bir düzene sokulmasına dair esaslar “*Ticaret-i Bahriye Meselesi*” başlığı altında görüşülmüş ve 24 maddelik bir öneri hazırlanmıştır. 1. maddede “*Kendi limanlarımızda kendi bayrağımızdan maadasının ticaret yapamaması ve “kobotaj”da hakkı*

6 Gündüz Ökçün, **İzmir İktisat Kongresi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 396-397.

istiklalimizin tamamen istimal edilmesi” kararı alınmıştır.⁷ Böylece Türkiye kendi limanlarında kendi bayrağından başka bayrak taşıyan gemilere ticaret yapma hakkı tanımamakla daha Lozan’da barış görüşmeleri sonuçlanmadan kapitülasyonların kaldırılmasına dönük bir kamuoyu tavrını da yansıtmıştır.⁸ Kongrede Türkiye’de milli bir denizcilik politikası benimseneceği ilan edilerek denizyolu ile yapılacak ticarete dair esaslar belirlenmiştir.

İzmir İktisat Kongresi’nde alınan bu kararlar doğrultusunda daha barış antlaşması imzalanmadan öncelikle Seyr-i Sefain İdaresi’nin gemi sayısının artırılması hedeflenmiştir. Kabotaj hakkından gerektiği şekilde istifade edebilmek için yeni vapurların satın alınması üzerinde durulmuştur. Ancak Seyr-i Sefain İdaresi’nin ticaret filosunun sayıca artırılmasının da yeterli olmayacağı düşünülmüştür. Limanlar arasında yapılacak nakliyatta halkın bu gemilere rağbet göstermesi için gerek fiyat gerekse düzen itibarıyla her türlü koşulun temin edilmesi zorunluluğu ile karşı karşıya kalınmıştır.⁹

Lozan Görüşmelerinde Denizyolu Ulaşımı

Lozan barış görüşmelerinde Türkiye denizlerindeki ulaşım meseleleri M. Montagna’nın başkanlığını yaptığı İktisadi Komite’de görüşülmüştür. Müttefik Devletler kapitülasyonlar konusunda olduğu gibi denizyolu ulaşımında da sahip oldukları imtiyazları olabildiğince sürdürmek istemişlerdir. Başta İngiltere ve Fransa kendi ürettiği mallar için açık pazar olarak gördükleri coğrafyalarda ulusal politikalar oluşturulmasına karşı çıkmışlardır. Gemileri Türk limanlarına ürettikleri malları boşaltırken Anadolu’nun ürünlerini son derece düşük fiyatlara kapatıp Napoli, Paris, Londra, Barselona gibi kıyı şehirlerine taşıyarak Osmanlı limanlarında büyük kazançlar elde etmekteydiler. Yabancı gemiler ülkenin büyük limanları yanında küçük iskelelerine de rahatça girip çıkabildiğinden Lozan’da ellerinden bu ayrıcalıkların alınmasına karşı çıkmışlardır. Yeni Türk Devleti ise en başta güvenliği için önem taşıyan denizlerle egemen olmak isteği ve ekonomik bağımsızlığı için bu konuda ısrarcı bir tutum izlemiştir.¹⁰

7 Ökçün, a.g.e., s. 412.

8 Kemal Arı, **İzmir’den Bakışla Türkiye’de Kabotaj**, İzmir Deniz Ticaret Odası Yayını, İzmir, 2009, s. 26.

9 **Vakit**, “Seyr-i Sefain’in İstiklali”, 10 Mart 1923, s. 2; **Akşam**, “Seyr-i Sefain, Sekiz Vapur Alacak”, 23 Haziran 1923, s. 2.

10 Arı, a.g.e., s. 34.

Lozan görüşmelerinde kabotaj konusu oldukça yoğun tartışmaların yaşandığı meselelerden biri olmuştur. İtilaf Devletleri -özellikle Fransa- Türkiye sahillerinde kabotaj hakkına sahip olan şirketlerin imtiyazlarının beş sene daha devamını istemişlerdir.¹¹ Kapitülasyonların kaldırılması kararı alınmasına rağmen denizyolu ulaşımı konusundaki imtiyazlarının sürdürülmesine yönelik İtilaf Devletleri’nin istekleri kapitülasyon çağrıştırdığı düşüncesi ile Türk heyetinin itirazına yol açmıştır. İsmet Paşa, Hasan Bey, Şefik Bey, Şeref Bey’in de katıldığı Montagna’nın başkanlığındaki İktisadi Komite’nin 10 Mayıs 1923 tarihli toplantısı oldukça tartışmalı geçmiştir.

Montagna, Türk heyetinin her konuda kapitülasyon korkusuna kapılması nedeniyle “*Niçin bu kadar ürküyorsunuz?*” diyerek anlamakta zorlandığını dile getirmiştir. Meselenin sadece beş sene süreyle tebaasının hakkını korumaya çalışmaktan ibaret olduğunu bunun Türklere de faydası olacağını savunmuştur. General Pelle de kazanılmış hakların olduğunu yıllardır varlık gösteren vapur şirketlerinin bir çırpıda faaliyetlerine son verilemeyeceğini belirtmiştir. Rumbold ise İngiltere’nin bütün ülkelerin uyruklarına kabotaj yapma izni verdiğini, bu yüzden de kendisini bir kapitülasyonlar rejimi altında saymadığını belirtmiştir. Söz konusu işletmelerin kendilerini yeni duruma uydurabilmeleri için onlara bir geçiş dönemi tanınmasının zorunluluğu üzerinde durmuştur. Bu konuda yaşanan bir hayli tartışmadan sonra Türk heyeti yabancı şirketlerin faaliyetini 5 yıl daha sürdürmesini kabul etmemiştir. Yabancılar tanınacak Kabotaj hakkı kapitülasyonların bir kalıntısı olarak görülmüştür. Müttefikler ise isteklerinde ısrar edince mesele bir çözüme kavuşturulamamıştır.¹²

Başbakan Rauf (Orbay) Bey, İsmet Paşa’ya gönderdiği 23 Mayıs 1923 tarihli telgrafta da “*Barış yapıldıktan sonra kabotaj konusunda hiçbir kayda tabi olamayız.*” şeklinde Hükümet’in görüşünü bildirmiştir.¹³ Ancak İtilaf Devletleri’nin ısrarcı tutumu karşısında bazı şirketlere bir süre daha kabotaj hakkı tanınması gündeme gelmiştir. İsmet Paşa, 20 Haziran 1923 tarihli telgrafı ile Hükümet’in Türk kıyılarında kabotaj yapmakta olan yabancı şirketlerden hangilerine bir süre daha izin verilebileceğinin incelenmesini istemiştir. Bunun üzerine Rauf Bey kabotaj konusunda sadece İngiliz, Fransız ve İtalyan

11 Ali Naci Karacan, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 359.

12 **Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler**, C 7, (Çev: Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 49; **Vakit**, “Ecnebi Vapur Şirketleri Kalacak mı?”, 15 Mayıs 1923, s. 1; **Akşam**, “Lozan Mektupları:İktisadi Komitede Kabotaj Meselesi”, 15 Mayıs 1923, s. 2.

13 Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 504.

işletmelerine bir süre göz yumulabileceğini bildirmiştir. Görüşmelerde Türkiye’de iki yıl kabotaj yapmak üzere üçer İngiliz, Fransız ve İtalyan şirketi üzerinde durulmuştur. Hükümet bu iki yıllık süreyi uzun bulmuş ve Başbakan Rauf Bey, İsmet Paşa’ya gönderdiği 4 Temmuz 1923 tarihli telgrafında toplamda 9 şirkete ancak altı ay süreyle kabotaj hakkı tanıyabileceklerini bildirmiştir.¹⁴ Ancak Türk heyetinin altı aylık süre isteği bir sonuç vermemiş İtilaf Devletleri bu konudaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir.

Lozan görüşmelerinde kabotaj konusu uzun süre askıda kalmış bir sonuca bağlanılamamıştır. Ouchy Şatosu’nda 12 Temmuz 1923 tarihinde yapılan özel bir toplantıda kabotaj konusunda uzlaşmaya yönelik görüşmeler yapılmıştır. Türk heyeti bir bildiri vererek bu konuya son noktayı koymak istemiştir. Lozan Barış Antlaşması’nın yürürlüğe gireceği tarihten itibaren kabotaj ve liman hizmetlerinin Türk bayrağı taşıyan gemilere bırakılacağını belirtmiştir. Bildiride; 1 Ocak 1923’te liman işletmelerinde çalışan bütün yabancı gemilere 1923 Aralık ayı sonuna kadar, Türk denizlerinde kabotaj yapmanın açık tutulacağı 1 Ocak 1924’ten başlayarak ise saptanan iki yıllık sürenin sona ermesine kadar, İngiltere, Fransa ve İtalya devletlerinden her biri için yalnız üç şirketin Türk denizlerinde kabotajla uğraşabileceği yer almıştır.¹⁵ Romanya temsilcisi de aynı izini istemiş ancak İsmet Paşa bu isteği reddetmiştir.¹⁶

Kapitulasyonların kaldırılması işlemi ancak Lozan Barış Anlaşması’nın yürürlüğe girmesiyle tamamlanmış olacağından bundan önce kabotaj yasağı konulması söz konusu olamazdı. Zaten Türk ticaret filosunun yetersizliği ve mevcut koşullar da acele edilmemesini gerektirmiştir.¹⁷ Türk denizciliğinin durumu kabotaj yasağını bir anda uygulamaya koymaya elverişli değildi. Yabancı şirketlerin faaliyetine son verilmesi Türk limanları arasında deniz ulaşımını bıçak gibi keseceğinden üretici kesimler büyük zararlara uğrayabilirdi. Temel sorun, Türkiye’nin bu hizmetleri yerine getirebilecek alt yapı, sermaye, gemi, liman, araç ve gereçleri ile teknik donanımlarının olmaması ya da sınırlı oluşu olmuştur. Yabancıların o zamana kadar her ne kadar Türkler aleyhine de olsa gördükleri hizmet sonuçta Türkiye’de üretilen malları pazarlara taşıyordu. Bu süreç bir anda kesildiğinde ve Türklerin de derhal oluşacak bu boşluğu

14 Şimşir, a.g.e., s. 540-556.

15 **Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler**, C 7, s. 213.

16 Cemil Bilsel, **Lozan**, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s. 169.

17 Tahir Çağa, “Türkiye’de Deniz Kabotajı Tekeli”, **Lozan’ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1978, s. 205.

doldurma olanakları bulunmadığından büyük bir ekonomik kriz ve dibe vuruş yaşanabilirdi. Bu nedenle Türkiye kabotaj hakkını bir süre saklı tutup mevcut düzeni sürdürmeyi öngörmüştür. Ancak bir hazırlık sürecinden sonra ise bu hakkın tamamen kullanabileceği düşünülmüştür.¹⁸

Lozan Barış Antlaşması’nda Denizyolu Ulaşımına Dair Maddeler

Lozan Barış Antlaşması ile yeni Türk Devleti uluslararası ulaşım sistemine dâhil olmuştur. Anlaşmanın “*Ulaşım Yolları ve Sağlık Sorunları*” başlığını taşıyan 4. Bölüm’ün I. Kesim’inde “*Ulaşım yolları*” başlığı altında yer alan 101, 102, 103. maddeler denizyolu ulaşımı ile ilgilidir. Bu maddeler şunlardır:¹⁹

“Madde 101: *Türkiye, transit serbestliği konusunda Barselona Konferansınca 14 Nisan 1921 tarihinde kabul edilmiş olan sözleşme ve statü ile uluslararası yararı olan suyolları rejimine ilişkin olarak, aynı Konferansça 19 Nisan 1921 tarihinde kabul edilen sözleşme ile statüye ve ek protokole katıldığını bildirir.*

Bunun sonucu olarak Türkiye, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişiyle, bu sözleşmelerin, statülerin ve protokollerin hükümlerini uygulamaya koymayı yükümlenir.

Madde 102: *Türkiye “deniz kıyısından yoksun devletlerin bayrak hakkının tanınmasına ilişkin”, 20 Nisan 1921 tarihli Barselona Bildirisi’ne katıldığını bildirir.*

Madde 103: *Türkiye, uluslararası rejim uygulanan limanlara ilişkin olarak 20 Nisan 1921 tarihli Barselona Konferansı’nın tavsiyelerine katıldığını bildirir. Türkiye, bu rejim altına konulunca limanlarını sonradan açıklayacaktır.”*

Türk limanları arasındaki deniz ticaretine ilişkin hükümler ise 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması’na ek olarak yine aynı gün yapılan Ticaret Sözleşmesi’nin II. Kesim’inde 9, 10 ve 11’nci maddelerle açıklanmıştır: Türkiye’de denizciliğin millileştirilmesinde önemli bir başlangıç olacak bu maddeler şunlardır:²⁰

Madde 9: *Türkiye aynı konuda kendisine karşılıklı işlemde bulunulması şartıyla, Türk bayrağını taşıyan gemilere uygulamakta olduğuna eşit bir işle-*

18 Arı, a.g.e., s. 77-78.

19 Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler, C 8, s. 37-38.

20 Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler, C 8, s. 78.

mi, ya da herhangi bir başka devlete uygulamakta olduğu ya da uygulayabileceği daha elverişli bir işlemi, öteki bağıtlı ülkelerin gemilerine uygulamayı yükümlenir.

Türkiye, öteki bağıtlı devletlerden her birine karşı ve öteki bağıtlı devletlerden her biri de Türkiye'ye karşı, balık avcılığını, deniz kabotajını –başka bir deyimle, ulusal ülkesinin bir limanından alınan malların aynı ülkenin bir başka limanına deniz yolundan taşınmasını –ve liman hizmetlerini- başka bir deyimle çekme (remorquage), kılavuzluk ve ne nitelikte olursa olsun her türlü iç hizmetleri- kendi ulusal bayrağının tekelinde tutma hakkını saklı bulundurmaktadır.

Madde 10: Balık avcılığı, deniz kabotajı ve liman iç hizmetleri konusunda bir önceki maddede belirtilen istisnalar saklı kalmak üzere, her çeşit malı ithal ve ihraç etme, yurda gelen ya da yurt dışına giden yolcuları taşıma hakkı ve gemilerin liman, dok, rıhtım ve dış limanlarda durmalarına, yük almalarına ve boşaltmalarına ilişkin bütün kolaylıklardan yararlanma bakımından, karşılıklı olmak şartıyla, bir yandan Türkiye ve öte yandan öteki bağıtlı devletlerden her biri, ulusal bayrağı taşıyan gemilere uygulanan işleme eşit bir işlem uygulayacaklardır.

Bunun gibi, gene karşılıklı olmak şartıyla, Hükümet, görevliler, özel kişiler, her çeşit dernek ya da kurumlar adına ya da yararına olarak, gemilerden alınan sağlık vergileri, liman, rıhtım, demirleme, kılavuzluk, karantina, fener vergileri ve bunlara benzer vergiler, mali yükümler, ödemeler konusunda da kesin bir eşitlik uygulanacaktır.

Yurda sokulan ya da yurt dışına gönderilen mallara uygulanabilecek vergiler ancak bu malların çıktıkları ve geldikleri yerle, gönderildikleri yerlere göre saptanacağından ve Birinci Kesim'deki yükümler uyarınca, bunlar bütün öteki bağıtlı devletlere de uygulanabilir olduğundan, Türkiye karşılıklı olmak şartıyla, yurda sokulan ya da yurt dışına gönderilen mallara, bunları getiren ya da götüren geminin bayrağına, varış ya da kalkış limanlarına, geminin yolculuğuna ve iskelelerde duruşuna dayanan hiçbir farklı vergi, ek-vergi, niteliği ve adı ne olursa olsun, hiçbir mali yüküm arttırmaması uygulamamağı da yükümlenir.

Madde 11: Gemilere ve bunların yükleriyle yolcularına ilişkin olarak savaştan önce Türkiye'nin geçerli saymış olduğu ya da başlıca denizci devletlerce ileride geçerli sayılabilecek her çeşit belgeleri Türkiye öteki bağıtlı devletler uyruklarının gemileri bakımından, geçerli sayılabilecek her çeşit belge-

leri, Türkiye öteki bağıtlı devletler uyruklarının gemileri bakımından, geçerli ve Türk gemilerine verilmiş belgelerle eş değerde sayacaktır.

Bu hükümler, Türkiye’nin, Türk gemilerine, başlıca denizci devletlerce uygulanan şartlara eşit şartlar içinde olmak üzere, verdiği belgeler, öteki bağıtlı devletlerce kendi verdikleri belgelere eş değerde sayılırsa, ancak o zaman geçerli olacaktır.

Türk Temsilci Heyetinin kabotaj ve liman hizmetleri üzerine verdiği bildiri de Ticaret sözleşmesine ek genelgede şu şekilde yer almıştır: ²¹

“Aşağıda imzası bulunanlar kabotaj ve liman hizmetlerinin, bugünkü tarihli barış antlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, Türk ulusal bayrağının tekelinde olacağını hatırlatırlar.

Bununla birlikte, aşağıda imzası bulunanlar, Türkiye’de 1 Ocak 1923’de kabotaj yapmakta olan ya da liman hizmetleriyle uğraşan işletmelerin, 31 Aralık 1923 tarihine kadar, işlerini sürdürmekte serbest bırakılacaklarını bildirmeyi de gerekli görürler.

Her halde, 31 Aralık 1923 tarihine kadar, Türkiye bugünkü tarihli ticaret sözleşmesini imza eden öteki devletlerin gemilerine, Ticaret Sözleşmesinin II. Kesiminde, gemiler, bunların yük ve yolcuları için, gidip-gelme [seyr-ü-sefer], limana yanaşma ve ticaret konusunda öngörülen kolaylıkları, hiçbir devlet yararına ayırım gözetmeksizin, sağlayacaktır.

M. İsmet

Dr. Rıza Nur

Hasan

Lozan’da Kabotaj Hakkının Kullanımına Dair Verilen Mektuplar

Ticaret Sözleşmesi’nin 9. maddesi kabotaj hakkını düzenlemeye yöneliktir. Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasının ardından bu maddeye ilişkin olarak Türk Temsilci Heyeti Başkanı İsmet Paşa İngiliz temsilcisi Sir Horace Rumbold, Fransız temsilcisi General Pelle ve İtalyan temsilcisi Monsieur Montagna’ya ayrı ayrı 24 Temmuz 1923 tarihli birer aydınlatma mektubu göndermiştir.

²¹ **Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler**, C 8, s. 224.

İngiliz, Fransız ve İtalyan olmak üzere her ülkeden üçer denizcilik şirketinin 1 Ocak 1924 tarihinden itibaren altı aylık bir süre içinde -yani 30 Haziran 1924 gününe kadar- Türk Hükümeti ile anlaşmaları halinde faaliyetlerine uzun süre devam edebilmeleri ayrıcalığı tanınmıştır. Söz konusu işletmeler bir uzlaşma sağlayamazsa ancak iki yıllık bir ek süre boyunca yani -30 Haziran 1926 tarihine kadar- mevcut şartlar içinde kabotaj yapabileceklerdi. Bu barış anlamasında yer almamış İsmet Paşa'nın taraflara gönderdiği benzer içerikteki mektuplarla teminat verilmiştir. Türkiye'de önemli yatırımları olan denizcilik şirketlerinin bir oldubitti ile karşılaşmamaları ve hatta uzunca bir geçiş süresinde işlerini devam edebilmelerini sağlamak amacıyla Türk heyeti bu mektupları yazmaya zorlanmıştır.²²

Türk Temsilci Heyeti Başkanı İsmet Paşa'nın İngiliz temsilcisi Sir Horace Rumbold'a gönderdiği mektup şu şekildedir:²³

Lausanne, 24 Temmuz 1923

EKSELANS,

Lausanne'da bugünkü tarihte imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin 9. maddesine dayanarak, şunu Ekselansınızın bilgisine sunmak istemekteyim:

Türk Hükümeti, kabotajı ulusal bayrağının tekelinde bulundurmaya karar vermiş olmakla, aşağıda adları belirtilen şirketlerin Türkiye'de bir limandan ötekine yük ve yolcu taşımaya yeniden başlamalarını uygun gördüğünü ve bu işletmelerin kendisiyle yapacakları sözleşmede öngörülecek bütün süre boyunca bu ticareti, olasılıkla, ne gibi şartlar altında sürdürebileceklerini, onlarla görüşmeye hazır bulunduğunu, Ekselansınıza bildirmekle onur duymaktadır.

1 Ocak 1924 tarihinden başlayarak altı aylık bir süre içinde bu görüşmeler bir antlaşmayla sonuçlanmamış bulunursa, söz konusu işletmelerin, işlerini, ancak iki yıllık bir ek süre boyunca, şimdiki şartlar içinde, sürdürmeye hakları olacaktır.

Yukarıda belirtilen düzenlemelerden, aşağıdaki işletmeler yararlanacaklardır:

1-Khedivial Mail Steamship and Graving Dock Company Limited

2-M. ve J.Constant

²² Çağa, a.g.e., s. 205-206; Bilsel, a.g.e., s. 169.

²³ **Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler**, C 7, s. 262.

3-Ellerman Line Limited

Türkiye’de, bugünkü tarihte, kabotaj yapan Türk işletmelerinin gemileri, İngiltere kıyılarında karşılıklı işlemde yararlanacaklardır.

Ekselansından, Hükümetinizin aynı görüşte olduğunu bana doğrulamanızı rica eder, derin saygılarımı sunarım.

M. İsmet

Fransız ve İtalyan temsilcilerine de benzer içerikte mektuplar verilmiştir. Fransız temsilciye verilen mektupta; Messageries Maritime, Compagnie Paquet ve Compagne Fraissinet isimli üç Fransız şirketinin, İtalyan temsilciye verilen mektupta ise; Societa Lloyd Triestino-Trieste, Societa Italiana di Servizi Maritimi-Roma ve Societa Italiana di Navigazione G.Rossi-Roma isimli üç İtalyan Şirketi’nin bu düzenlemeden yararlanacağı bildirilmiştir. Toplamda 9 şirkete, iki yıllık ek süre ile Türkiye kıyılarında kabotaj yapma hakkı tanınmıştır. İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri de aynı gün cevabi mektuplarını İsmet Paşa’ya sunmuşlardır.²⁴

Lozan Sonrası Denizyolu Ulaşımının Millileştirilmesi Çalışmaları

Yabancıların -9 şirket dışında- Türk denizlerindeki faaliyetlerine son verilmesi ile Lozan sonrasında gözler Türk denizciliğinin durumuna çevrilmiştir. Türkiye’nin 1923 yılı Kasım ayı başlarında mevcut gemi durumu 456 parça olup 73.948 tonajdır. Bunlar Seyr-i Sefain İdaresi, çeşitli şirket ve şahıslara ait olan vapurlardır. Türk bayrağını taşıyan vapurların en büyükleri Seyr-i Sefain İdaresi’nin olup uzak kabotaj yapabilecek her biri 3000 tondan fazla sadece 6 vapuru vardır. Bunlar; Gülcemal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam ve Giresun vapurlarıdır. Gülnihal ve Bahr-ı Cedid vapurları ise daha küçük olup 3000-1500 tonajındadır. Altay, Gelibolu, Bandırma, İnebolu, Nimet ve Ereğli vapurları tonajı küçük olduğundan yakın kabotaj için en müsait gemilerdir. Hâlbuki buna rağmen komşu Yunanistan’ın 1923 yılında deniz ticaret filosunun durumu 419 gemilik 726.819 tonaj gibi önemli bir miktardır.²⁵

Mevcut gemi durumunun yetersizliğine bir de Seyr-i Sefain İdaresi’nin bazı vapurlarının aynı günlerde Yunanistan’dan muhacir nakline tahsis edilmesi durumu iyice zorlaştırmıştır. Seyri Sefain İdaresi’nin Akdeniz, Giresun, Altay, Sakarya, İnönü gibi bir çok vapuru Kavala, Selanik gibi şehirlerden muhacir nakletmeye başlamıştır.²⁶

24 **Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler**, C 7, s. 262-264.

25 **Vakit**, “Kabotajın Türk Gemilerinde Hasrından Sonra”, 4 Kânunusani 1924, s. 2.

26 **Akşam**, “Muhacir Taşıyan Vapurlar”, 19 Mayıs 1924, s. 2.

Yabancı işletmelerin faaliyet alanı 1 Ocak 1924 tarihinde son bulacağından limanlar arasındaki kabotaj meselesinde mevcut gemilerin yetersizliğiyle karşı karşıya kalınmıştır. Gümüşhane Mebusu Zeki Bey bu konuda Hükümetin düşüncesini ve ne gibi önemler aldığını 29 Aralık 1923 tarihli bir soru önergesi ile öğrenmek istemiştir.²⁷

TBMM'nin 12 Ocak 1924 tarihli oturumunda Müdafaa-ı Milliye Vekili Kazım Paşa, Zeki Bey'in önergesine binaen beyanatında yürütülen çalışmalarını şöyle sıralamıştır:²⁸

Öncelikle gerek Seyr-i Sefain İdaresi'nin gerekse Türk tüccarlarının vapurları bu nakliyatı kâfi derecede temin edemeyeceğinden dolayı yeni vapur tedarikine başlanmıştır. Gerek İstanbul'da gerekse diğer limanların idaresi için bazı kanunlar hazırlanmıştır. Ayrıca Türk limanları dâhilinde römorkör ve kılavuzluk hizmetinin temini için de girişimlerde bulunulmuştur. Deniz kuvvetleri kadrosunda bulunan ve I.Dünya Savaşı'ndan kalma bazı römorkörler, mavna ve şatlar da Seyr-i Sefain İdaresi'ne verilmiştir. Vapurların batması durumunda daha önce yabancılar tarafından yürütülen kurtarma hizmetinin de bundan sonra Türkler tarafından verileceği beyan edilmiştir. Bazı şirketler teklifte bulunarak can kurtarma vapurları tedarik edilinceye kadar eskiden olduğu gibi işlerine devam etmek istemişlerdir. Ancak Türk hükümeti bunu bağımsızlık ilkesi ve Lozan Barış Antlaşması ile ilan edilen koşullara aykırı bularak kabul etmemiş bir kurtarma gemisi almak için girişimlere başlanmıştır. Liman dâhilinde gerek römorkör gerekse kurtarma işlerini doğrudan doğruya Türk bayrağı altındaki gemilerle yaptırmak için alınan önlemlerden en mühimi bir-iki kurtarma gemisi ve birkaç römorkör tedarik etmektir. Römorkör bulunmuş ve daha birkaç tane daha römorkör ve kurtarma gemisi alınacaktır.

Yabancı gemilerin faaliyetleri 1 Ocak 1924 tarihinde son bulacağından İstanbul Liman Başkanlığı bu konuda bir talimatname yayınlayarak uygulamanın başlamasına dört beş gün kala denizyolu ulaşımına dair yapılacak düzenlemeleri ilan etmiştir. Liman hizmetleri ve kabotajı düzenleyen bu talimatnamede kabotaja yönelik maddeler şu şekilde duyurulmuştur:²⁹

27 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:6.34..27, Dosya:6249, 29/12/1923.

28 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:II, Cilt:5, Sekizinci İçtima, 12 Kanunusani 1340, s. 46-47.

29 **Vakit**, "Kabotaj ve Liman Hizmetleri Türklere Münhasırdır", 26 Kânunuevvel 1923, s. 3.

1- *Yabancılara ait deniz nakil araçları 1924 yılı Ocak ayının başından itibaren Türk limanlarının bir veya birkaçında yolcu olarak bunları diğer Türk limanları arasında taşıyamazlar. Örneğin Tekirdağ Limanı’na uğrayan yabancı uyruklu bir gemi Tekirdağ Limanı’ndan Silivri, İstanbul gibi Türk limanlarına taşımak üzere yolcu ve yük alamaz ve almasına müsaade edilemez. Lozan’da belirlenen 9 şirket dışında...*

2- *Yabancılara ait deniz nakil araçları ecnebi limanlarından almış oldukları yük ve yolcuğu Türk limanlarına uğrayarak çıkarabilirler. Türk limanlarından da yabancı limanlarına gidecek yük ve yolcuğu alabilirler. Örneğin birinci maddede yazılı yabancı uyruklu bir gemi Yunanistan, İtalya ve Fransa gibi yabancı limanlarından aldığı yük ve yolcuğu İstanbul, Samsın gibi Türk Limalarına çıkarabilirler ve çıkarılmasına müsaade edilir. Bu gemi Türk limanlarına yolcu çıkarsın ya da çıkarmasın bu limanlardan Yunanistan, İtalya Fransa gibi ecnebi limanlarına gitmek ve götürülmek üzere binecek yolcu ve yükü alabilir ve almasına müsaade olunur.*

3- *Birinci madde İngiltere’nin Khedivial Mail Steamship and Graving Dock Company Limited, M. J.Constant, Ellerman Line Limited şirketleri, Fransa’nın Messageries Maritimes, Paguet şirketleri ile İtalya’nın Societa Lloyd Triestino-Trieste, Societa Italiana di Servizi Maritimi-Roma ve Societa Italiana di Navigazione G.Rossi-Roma şirketlerine uygulanmayacaktır. Ancak bu şirketler altı ay zarfında Türkiye limanlarında kabotaj yapmak üzere Türk Hükümeti ile bir anlaşma yapacaklardır. Şayet bu konuda bir itilaf hâsıl olmazsa mezkûr şirketler işlerini tasfiye için 1924 yılı ocak ayı başından itibaren iki buçuk sene daha kabotaj yapma hakkına sahip olacaklardır.*

Yabancılara tanınan sürenin 1 Ocak 1924 tarihinde sona ermesiyle birçok yabancı şirketin Türk denizlerindeki faaliyetleri son bulmuştur. Özellikle Mütareke dönemi koşullarını fırsat bilip İstanbul Limanı’nda faaliyette bulunan birçok yabancı şirkete ait mavnalar (yük taşıyan büyük kayıklar) işten men edilmiş Türk denizlerinde sadece Türklerin çalışacağı kuralı uygulanmaya başlamıştır. Örneğin İstanbul Limanı’nda sekiz iskelede yabancıların çalıştırdığı 1480 nakliye aracının işine son verilmiştir. Ancak işlerine son verilen yabancı şirketler, Türk uyruklu bazı kimselerle anlaşarak hile yoluyla faaliyetine devam etmek istemişlerdir.³⁰ Bunun anlaşılması üzerine işlerini tasfiye eden yabancılardan gemi satın alıp faaliyette bulunmak isteyenlerin önce mali

30 **Vakit**, “İstanbul Limanı’nda Vesait-i Bahriye Meselesi”, 12 Kânunusani 1923, s. 3.

durumları titizlikle liman müdürlükleri tarafından incelenmiştir. Gemi almaya mali durumu yetersiz olan denizcilere gerekli izin verilmemiştir.³¹

Hatta Lozan'da belirlenen dokuz şirkete tanınan hak da suiistimal edilmek istenmiştir. Bu şirketlerin unvanlarına yakın olan isimler kullanarak Türk limanları arasında taşımacılığa devam etmişlerdir. Örneğin bir İngiliz kumpanyasına mensup birkaç vapur 1 Ocak 1924'ten itibaren muntazaman Zonguldak ile İstanbul arasında kömür nakliyatı yapmışlardır.³² Zonguldak ile İstanbul arasındaki kömür nakliyatından elde ettikleri gelirden vazgeçemeyen bazı yabancı şirketler bunu sürdürmeye çalışmışlardır.³³ Faaliyetlerine devam ettiği tespit edilen şirketlerin vapur, istibot gibi araçlarına el konulmuş ve cezalandırılmıştır.³⁴

Bir taraftan yabancı şirketlerin faaliyetlerinin son bulması diğer taraftan mevcut gemilerin Yunanistan'dan muhacir nakline başlamaları limanlar arasında taşımacılıkta gemi bulmayı zorlaştırmış bu durum da ihtikâra yol açmıştır. Örneğin Zonguldak'tan İstanbul'a kömür nakli yaban gemiciler gemi sayısının azlığı karşısında navlunlara bir misli zam yapmışlardır. Her ne kadar vapurcular bunun her sene kış mevsiminde deniz tehlikesine karşı navlunlara yapılan zamdan ibaret olduğunu iddia edip kendilerini savunsalar da fiyatların yükselişi hem devlet hem de tüccar çevrelerini harekete geçirmiştir.³⁵ Arz-talep dengesizliğinin fiyatları zorunlu olarak artırdığından böyle bir dönemde fiyatların artışı doğal olarak görülmüştür. Ancak hiçbir şekilde Türk denizcilerine kabotajın kendilerine verilmesinden istifade ederek ihtikâr yapmalarına izin verilmeyeceği de ilan edilmiştir.³⁶

Her ne kadar Lozan sonrasında Seyr-i Sefain İdaresi'ne yeni vapur alınması için çalışmalar başlatılsa da, İdare'nin elinde yeterli vapur bulunmadığından bazı limanlar arasında ulaşım aksamış ya da tamamen durmuştur. Bunun üzerine tüccar mallarını nakil edememiş limanlarda günlerce vapur bekleyen mallar çürümüş ya da bozulmuştur.³⁷ Bu olumsuzluklar karşısında Seyr-i Sefain İdaresi'nin yönetiminde bir değişikliğe gidilerek 29 Kasım 1923 tarihinde

31 **Akşam**, "Limani İşlerine Dair", 30 Kânunusani 1924, s. 3.

32 **Akşam**, "Kabotaj Var mı Yok mu?", 16 Nisan 1924, s. 2.

33 **Vakit**, "Kabotajdan Gayri Meşru Surette İstifade", 4 Temmuz 1924, s. 4

34 **Akşam**, "Limanda Kabotaj", 23 Mayıs 1924, s. 2.

35 **Vakit**, "Kabotajın Türk Gemilerinde Hasrından Sonra", 4 Kânunusani 1924, s. 2.

36 **Akşam**, "Limanimızda Müşkûlat?", 6 Kânunusani 1924, s. 1; **Vakit**, "Nakliyat-ı Bahriye Hakkında Mühim Bir İçtima", 6 Kânunusani 1924, s. 2.

37 **Akşam**, "Limanlarımız Arasında", 23 Kânunusani 1924, s. 2.

İdare’nin başına Sadullah (Güney) Bey getirilmiştir.³⁸ Gemi sayısının artırılması için girişimlerde bulunulmuştur. Ancak Seyr-i Sefain İdaresi bu ortamda ihtiyaçları karşılamada yeterli olamayınca özel sektörün de denizcilik faaliyetlerinde bulunması desteklenmiştir. Türk denizciliğinin geliştirilmesi için birtakım yasal düzenlemelere gidilmiştir. 20 Şubat 1924 tarih ve 418 sayılı kanunla Türkler ve Türk şirketleri tarafından satın alınan ve Türk bayrağı taşıyan gemiler 1929 yılına kadar gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Kabotaj hakkından yararlanmak amacıyla hile ile Türk bayrağı altına girmiş olduğu tespit edilen gemilerin Hükümet tarafından el konulacağı belirtilmiştir.³⁹

Lozan Antlaşması ile Kabotaj Yapma Hakkı Verilen Şirketlerin Durumu

Lozan’da Türk Heyeti ile İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri arasında teati edilen mektup üzerine Türk sularında işlemekte olan üçer Fransız, İngiliz ve İtalyan şirketine 1 Ocak 1924 tarihinden itibaren altı aylık bir süre verilmişti. Bu sürenin sona ermesi üzerine şirket temsilcileri ile Hükümet arasında 16 Haziran 1924 tarihinde Ankara’da görüşmelere başlanmıştır.⁴⁰ Hükümetin yabancı şirketlere tanıdığı haklara karşılık bazı taleplerde bulunmuştur.

Yabancı şirket temsilcilerinden Hükümetin istekleri şunlar olmuştur: Türk mahsullerinin ihracı için tarifelerde indirim yapılması, kömür vs. malzemenin yerli mallarından tedariki, memur ve çalışanların Türklerden seçilmesi, gemilerdeki evrakların Türkçe tanzimi, ihracat ve ithalatını deniz yoluyla yapmak zorunda olan küçük limanlara özel olarak ihtiyaca göre gemi uğratılması, Türk limanları arasında posta nakliyatının ücretsiz olarak sürdürülmesi, anlaşmazlıkların yerel mahkemelerde çözülmesi, Türk asker, polis ve memuruna indirim yapılması, vapurlarda Türk tercüman istihdamı, kabotaj gelirlerinden yüzde beş miktarında bir kısmın Hükümete bırakılması.⁴¹

Şirket temsilcileri bu koşulların kabulüne sözlü taahhütte bulunmuşlar ancak İstanbul’a giderek bu koşullar üzerinde bir süre düşünmek istemişlerdir.⁴² Lozan’da 9 şirkete tanınan altı aylık sürenin son bulması üzerine 29 Haziran 1924 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulunda da kabotaj meselesi görüşülmüştür. Ti-

38 **BCA**, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No:8.41..16, Dosya:182-8, Sayı:55, 29/11/1923.

39 **Resmi Ceride**, 5 Mart 1340, Sayı:62, s. 2.

40 **Cumhuriyet**, “Ecnebinin Kabotaj Hakkı”, 17 Haziran 1924, s. 1; **Vakit**, “Ecnebi Kumpanyaları ile Müzakerat”, 19 Haziran 1924, s. 2.

41 **BCA**, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No:10.31..20, Dosya:181-23, Sayı:643, 29/6/1924.

42 **Cumhuriyet**, “Kabotaj ve Şirketler”, 19 Haziran 1924, s. 3.

caret Vekili yabancı şirketlerle yapılan görüşmeler hakkında izahatta bulunmuş ve sonuçta kabotaj müddetinin uzatılmayacağına karar verilmiştir.⁴³ Lozan'da kabotaj hakkı verilen yabancı şirketlerin faaliyetleri 2 yıl ile sınırlı kalmış faaliyetlerine 1926 yılına kadar devam etmişlerdir. Arada geçen sürede gerekli alt yapı, depo, liman gibi tesisler hazırlanmıştır. Kabotaj yasağı için Türkiye bu sürenin bitmesini beklemiştir. Türkiye Lozan'da elde ettiği deniz ulaşımı ve liman hizmetlerini kendi tekelinde tutma hakkını 19 Nisan 1926 tarihinde TBMM'de çıkartılan 815 sayılı "Türkiye sahillerinde nakliyatı bahriye (kabotaj) ve limanlarla kara suları dahilinde icrayı sanat ve ticaret hakkında kanun" (Kabotaj Kanunu) ile 1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren kullanılabilmektedir.⁴⁴

SONUÇ

Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'de denizyolu ulaşımının millileştirilmesi yolunda önemli adımlar atılmıştır. Türk denizlerinde liman işletme, yük ve yolcu taşıma işi ile süngercilik, balıkçılık, kaptanlık, çarkçılık gibi her türlü denizcilik işleri sadece Türk vatandaşlarına açık tutulmuştur. Böylece Türkiye, limanları ve denizyolu taşımacılığını denetimi altına almıştır. Yabancı gemiler sadece yük ve yolcu Türkiye dışındaki limanlardan getirip götürebilecek ülkedeki limanlar arasındaki deniz ulaşımını ise yalnız Türkler yapabilecekti.

Ancak Lozan sonrası Türk denizciliğinin mevcut durumu limanlar arasındaki taşımacılık faaliyetlerini sürdürmede yetersiz kalmıştır. Türk denizcileri gerekli sermaye ve deneyime sahip olmadığından yabancı uyruklu gemicilerin yerini hemen dolduramamıştır. Mevcut gemilerin de Yunanistan'dan muhacir nakline tahsis edilmesiyle kıyılarda gemi bulmak zorlaşmış, ticaret yavaşlamış ve bazı malların nakli yapılamamıştır. Bu durum nakliye ücretlerine yansımış ve ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Zamanla Hükümetçe denizcilik desteklenmiş ve yeni gemilerin alınmasıyla sorunlar aşılmıştır.

Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması ile elde ettiği Türk denizleri üzerindeki hâkimiyet hakkı ekonomik bağımsızlığın kazanılmasında önemli bir adım olmuştur. Türk limanları arasında yapılan denizyolu ulaşımında yabancıların etkinliği tamamen son bulurken Türk gemileriyle yapılan yük ve yolcu taşıma hacmi ile gemi tonajında günden güne büyük artışlar yaşanmıştır. Denizcilik alanında yaşanan gelişmeler kamuoyunda da memnuniyetle karşılanmış 1 Temmuz günleri "Kabotaj Bayramı" olarak kutlanmaya başlanmıştır.

43 **Cumhuriyet**, "Heyeti Vekile Kabotajın Ademi Temdidine Karar Verdi", 30 Haziran 1924, s. 3.

44 **Resmi Ceride**, 29 Nisan 1926, Sayı:359, s. 1311.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No:8.41..16, Dosya:182-8, Sayı:55, 29/11/1923.

BCA, Fon Kodu:30..10.0.0, Yer No:6.34..27, Dosya:6249, 29/12/1923.

BCA, Fon Kodu:30..18.1.1, Yer No:10.31..20, Dosya:181-23, Sayı:643, 29/6/1924.

2-Resmi Yayınlar

Resmi Ceride

TBMM Zabıt Ceridesi

3-Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Vakit

4-Kitap ve Makaleler

ARI, Kemal, **İzmir’den Bakışla Türkiye’de Kabotaj**, İzmir Deniz Ticaret Odası Yayını, İzmir, 2009.

BİLSEL, Cemil, **Lozan**, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.

ÇAĞA, Tahir, “Türkiye’de Deniz Kabotajı Tekeli”, **Lozan’ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1978.

DURGUN, Bülent, “Ülke Savunmasında Deniz Yolu Ulaşımının Önemine Bir Örnek: Balkan Harbi’nde Osmanlı İmparatorluğu’nun Deniz Yolu Ulaştırması”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, S 14, Aralık 2011.

ENGİN, Vahdettin, “Tarih Boyunca Kadıköy, Adalar ve Haliç’te Deniz Ulaşımı”, **Osmanlı’da Ulaşım**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2012.

HUT, Davut, “Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı”, **Osmanlı’da Ulaşım**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2012.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C VIII, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

Lozan Barış Antlaşması Tutanaklar-Belgeler, C 7-8, (Çev: Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

MERAY, Seha H. - Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversite Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990.

ÖKÇÜN, Gündüz, **İzmir İktisat Kongresi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

Yaşayan Lozan, (Editör: Çağrı İlhan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

LOZAN-MONTRÖ-NYON: CENEVRE GÖLÜ KIYILARINDA BİÇİMLENEN GENÇ TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DENİZ POLİTİKASI

Yücel KARLIKLİ*

Özet

Lozan, Türkiye için 20. yüzyılın başında girdiği savaşları sona erdiren bir barış antlaşması olmanın yanında, barış antlaşmasına ek olarak imzalanan sözleşmeler ve diğer ekleri ile birlikte yeni Türk Devleti'nin deniz ülkesi üzerindeki egemenlik haklarının belirlendiği bir sürecin başlangıcını simgeler. Devletin deniz sınırlarının nereden geçtiği, bazı adaların statüsü, boğazlar bölgesi üzerinde, Türkiye'nin hak, yetki ve yükümlülükleri Lozan'da belirlenmiştir. Türkiye limanları arasında yolcu ve yük taşınması, yani deniz kabotajı tekeli de yine Lozan'da elde edilmiştir, Lozan'ın bu yönüyle, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki uluslararası ilişkiler ortamında elde edilebilecek kazanımların azamisine barış yoluyla ulaşıldığı bir diplomatik başarıya işaret ettiğini teslim etmek gerekir. Boğazlar Komisyonu, askerden arındırılmış bölgeler gibi kabul edilmek zorunda kalınan egemenlik kısıtlamalarını reddetmenin yolu diplomasi değil, ancak çatışma olacaktır. Yeni devletin yönetici kadrosu bu yolu tercih etmeyecektir.

1930'ların ortalarına gelindiğinde uluslararası ilişkiler ortamı değişmiş, yeni bir büyük savaşa doğru hızlı bir gidiş gözle görülür duruma gelmeye başlamıştır. Koşulların değişmesini iyi değerlendiren Türkiye, Boğazlar üzerindeki egemenlik kısıtlamalarının kaldırılması için başlattığı girişimler sonucunda, Lozan'da imzalanan sözleşmenin yerini almak üzere Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni kabul ettirmeyi başaracaktır. Yeni antlaşma, Lozan metninde yer alan birçok kısıtlamayı kaldırırken, başlaması muhtemel yeni bir genel savaşta Türkiye'nin konumunu güçlendirmektedir.

Montrö'den bir yıl sonra taraf olunan Nyon Antlaşması ile Akdeniz'de yaşanan korsan denizaltı saldırılarına karşı Türkiye'nin bir blok içinde yer alma iradesini açıkça ortaya koyuyordu.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, karl@istanbul.edu.tr

Tüm bu uluslararası antlaşmalar Cenevre Gölü'nün kıyılarında yer alan İsviçre kentlerinde gerçekleştirilen diplomatik görüşmeler sonucunda imzalanmış ve o nedenle de bu kentlerin adlarıyla anılagelmiştir. Bu çalışmada, söz konusu antlaşmaların hükümleri ekseninde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş sürecine paralel olarak geliştirilen ulusal deniz politikası irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Boğazları, Türk Deniz Politikası, Lozan Boğazlar Sözleşmesi, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Nyon Antlaşması.

LAUSANNE, MONTREUX, NYON: THE MARITIME POLICY OF THE YOUNG TURKISH REPUBLIC SHAPED AT THE SHORES OF LAKE GENEVA

Abstract

The Treaty signed in Lausanne in 1923, besides being a peace accord finalizing an era of permanent warfare beginning at the start of the century for Turkey, it also symbolizes, along with its addendums and other related agreements, the start of a process that determines the sovereign rights of the Turkish Republic over its territorial waters. Turkish maritime borders, the status of some isles, the rights, responsibilities and prerogatives of Turkey over the Turkish Straits and its environs all were determined at Lausanne. The exclusive right of Turkey to transport passengers and merchandise between its own ports, that is to say cabotage rights, was also acquired at Lausanne. One must accept that these gains made the Lausanne treaty a brilliant diplomatic success achieved through peaceful means in the dire circumstances of international relations following the Great War. The concessions that impinge upon Turkish sovereignty such as the establishment of the International Straits Commission and demilitarized zones can be revoked only through the use of force, yet the ruling cadres of the young republic resolutely opted for diplomacy.

The middle of thirties witnessed an altered climate of international relations which is apparently fostering a new great war. Turkey taking advantage of this situation undertook diplomatic initiatives to remove the limits on its sovereignty over the Straits and achieved the adoption of the Montreux Convention Regarding the Regime of the Straits in 1936 replacing the Convention on the Turkish Straits which was a part of the Treaty of Lausanne. The Montreux Convention discarded many restrictions existing in the earlier Convention and strengthened the position of Turkey in the coming war.

A year later Turkey participated in the Nyon Conference and signed the final agreement thus made clear its will to oppose the piracy in the Mediterranean committed through illicit submarine attacks, by pledging into an international bloc.

All of these international treaties were signed as a result of the diplomatic negotiations taking place in the Swiss cities situated at the shores of the Lake Geneva; that is why they were called by the names of these cities. In this study, the national maritime policy during the process of establishment of the Turkish state will be analyzed in the context of the stipulations of the cited treaties.

Key words: Turkish Straits, Turkish Maritime Policy, The Lausanne Convention on the Turkish Straits, The Montreux Convention Regarding the Regime of the Straits, The Nyon Agreement.res of Lake Geneva.

GİRİŞ

Cenevre Gölü, kuzey kıyısı İsviçre, güney kıyısı ise Fransa'ya ait olmak üzere, bu iki devlet tarafından paylaşılan bir göldür. Fransızlar tarafından Lemman Gölü olarak anılır. İsviçre'nin geleneksel tarafsızlık politikasının bir parçası olarak, uluslararası krizlerin çözümüne yönelik diplomatik görüşmelerin gerçekleştirilebileceği uygun ortam ve koşullar sağlamak bağlamında, Cenevre Gölü kıyısındaki kentler bu amaçla sıklıkla kullanılmıştır. 20. yüzyılın başındaki ulaşım olanakları düşünüldüğünde, Avrupa ülkeleri için merkezi konumundan dolayı nispeten kolay ulaşılabilir olması da İsviçre'yi, uzun süren diplomatik müzakere süreçleri için uygun bir seçenek haline getirmiştir.

Türkiye için anlamı ise Cumhuriyet tarihinin hiç kuşkusuz en önemli diplomatik metni olan Lozan Barış Antlaşması'nın, Türk Boğazları denildiğinde akla gelen ilk kavram olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin Cenevre Gölü kıyısındaki iki kentin adıyla anılıyor olmasıdır. Lozan ve Montrö kadar yaygın olarak bilinmemekle birlikte Nyon Antlaşması da İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin konumunun belirlenmesi açısından önemli bir diplomatik belgedir.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin deniz politikası ifadesinden anlaşılması gereken, öncelikle hem sivil hem de askeri alanı kapsayan, siyasal, hukuksal, ekonomik, idari ve kültürel bir bütün olduğudur. Kapitülasyonlar nedeniyle denizler üzerinde ulusal çıkar temelli politikalar üretmekten uzak kalınan uzun bir dönemin ardından, Mütareke döneminde denizcilik sisteminin nere-

deyse bütünü işgal devletlerinin denetimine bırakılmıştı. Yeni devleti kuranlar için birinci öncelik deniz ülkesinde egemenliği yeniden inşa etmektir.

Bu çalışmada birbirleriyle bağlantılı bu üç metin ekseninde, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin geliştirdiği deniz politikası irdelenmeye çalışılacaktır.

Lozan

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, ortaya çıkacak yeni dünya düzeninin nasıl biçimleneceği sorusu gündeme geldi. Bu konuda dönemin ABD Başkanı Wilson kendi adıyla anılan ve aynı zamanda On Dört Nokta Programı olarak da bilinen projesini, Amerikan Senatosu'nda 8 Ocak 1918 günü yaptığı konuşmayla dünyaya duyurdu. Savaş sonrası dönemde geçerli olacak uluslararası ilişkiler ortamının temel noktalarının belirtildiği ilkelerin on ikincisi Osmanlı Devleti'yle ilgiliydi. Bu maddenin son bölümü "... Boğazlardan sürekli geçiş özgürlüğü uluslararası güvence altına alınacaktır" hükmünü içeriyordu¹. Böylece Boğazlar konusunun artık İtilaf Devletleri'yle Osmanlı Devleti arasında bir sorun olmaktan çıkarak küresel bir konu durumuna gelme süreci başlamıştı.

İtilaf Devletleri için ortaya çıkan yeni durum, Boğazlar sorununu sona erdirmek için yeni bir fırsat anlamına gelmektedir. Yirmi beş maddelik Mondros Mütarekesi'nin dokuz maddesi Boğazlar ve donanmayla ilgilidir. Antlaşmanın önemli hükümlerine göre, Boğazlar açılacak, savunma tesisleri İtilaf Devletleri'nce işgal edilecek, donanma teslim olup belirli bir limanda demirli tutulacaktı².

Sivas Kongresi'nde hazırlanan, son Osmanlı Meclisi Mebusanı tarafından çok az değişikliklerle 28 Ocak 1920 tarihinde kabul edilerek, 17 Şubat günü açıklanan Misak-ı Milli'nin dördüncü maddesi ad vermeden Wilson İlkeleleri'ne göndermede bulunarak, Hilafetin merkezi ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un güvenliğinin sağlanması koşuluyla, Boğazların dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda ilgili tüm devletlerle birlikte verilecek kararın geçerli olacağı belirtiliyordu.³

1 www.mfa.gov.tr/turkce/graph/ha/ha02htm/02htm#2

2 Antlaşma metni için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**. I. Cilt (1920-1945), Ankara, 1983, s. 12-13.

3 Misakı Milli'nin özgün metni için bkz. Server Tanilli, **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, İstanbul, 1976, s. 59-61.

Buna karşın, 10 Ağustos 1920 tarihinde İtilaf Devletleri ile İstanbul Hükümeti temsilcileri arasında imzalanan, ancak TBMM tarafından tanınmayan, bu yüzden de hiçbir zaman uygulanmayan Sevr Antlaşması'yla Boğazların kurulacak bir uluslararası boğazlar komisyonu tarafından yönetilmesi öngörülmüyordu. Bu komisyonun ayrı bir bayrağı, ayrı bir bütçesi olacak, görevini etkin biçimde yerine getirebilmesi için de özel polis gücüne sahip olacaktı.

İtilaf Devletleri'nin Sevr metninde açıkça ortaya koydukları niyetlerinin gerçekleştirmelerini engellemenin tek yolu, Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlandırılmasıydı. Lozan, bu başarının tescil edilmiş belgesidir. Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin merkezini oluşturan topraklar için, büyük ölçüde bu topraklar üzerinde yaşayan halkın istekleri doğrultusunda sonuçlanmıştır. Bu özelliğiyle Lozan, Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşmalarında, hala yürürlükte olan tek antlaşmadır.⁴

İki devre olarak sekiz ay süren Lozan Konferansı, kapitülasyonlar konusunda çıkan anlaşmazlık üzerine 4 Şubat 1923 tarihinde kesildi. 23 Nisan 1923'te yeniden başlayan görüşmeler 24 Temmuz 1923 günü sonuçlandı. Bir tarafta Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve diğer tarafta ise Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti'nin katıldığı konferansa boğazlarla ilgili konuların görüşüldüğü oturumlara Türk tarafının isteği üzerine Sovyetler Birliği, Ukrayna ve Gürcistan çağrılırken, Amerika Birleşik Devletleri gözlemci olarak katıldı.

Antlaşma metninde Ege adalarına ilişkin olarak getirilen düzenlemeye göre; Çanakkale Boğazı'nın güvenliği açısından İmroz (Gökçeada), Bozcaada ve Tavşan Adaları Türkiye'ye bırakılırken (mad. 12), Balkan Savaşı'nda Yunanistan'ın eline geçmiş olan diğer Ege adaları Yunanistan'da kaldı (mad. 13). Ancak bu adalardan Sisam, Sakız, Nikarya ve Midilli adaları askerden arındırılacaktı (mad.13). Benzer biçimde 14. madde de İmroz ve Bozcaada'nın statüsü düzenleniyordu. Trablusgarp Savaşı'nda İtalya'nın işgal ettiği Oniki Ada ve Meis Adası'nın İtalya egemenliğinde kalması kabul edildi (mad.15).

Konferansın en önemli konularından biri hiç kuşkusuz boğazlardı. Türkiye'nin Lozan'da sergilediği yaklaşım, İngiltere'nin sürekli olarak tepkisini çekecek bir düzenlemeden dikkatle kaçınmak, öte yandan yalnızca Sovyetler Birliği'ne bağlı kalmak yerine, biri karada (Sovyetler Birliği), diğeri deniz-

4 Rauf Versan, "Yirmibirinci Yüzyıla Giderken Lozan Antlaşması", **İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C LVI, 1-4. 1999, s. 185-206; İsmail Soysal, a.g.y., s. 76-244. Antlaşma metni için bkz. **Düstur**, Tertip III, C V, s. 13-357.

de (İngiltere) güçlü iki devletle de iyi ilişkilere sahip olmak kaygısının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.⁵ Boğazlar konusunda Barış Antlaşması metninden ayrı olarak kabul edilen Boğazlar rejimine ilişkin sözleşmeyle, Boğazlar üzerindeki denetim kurulacak bir uluslararası komisyona verildi. Ancak bu komisyon, Sevr'dekinden çok farklı bir statüye sahipti. Sınırlı yetkiyle donatılmış, Türkiye'nin de temsilci bulundurduğu ve başkanlık ettiği bu komisyon, Milletler Cemiyeti'ne bağlı olarak çalışacak ve Boğazlardan geçişi denetlemekle görevli olacaktı. Bu sözleşmeyle getirilen Boğazlar rejimi esas olarak bütün ülkelerin gemi ve uçaklarının boğazlardan serbestçe geçebilmesi ilkesine dayanıyordu. Türkiye, savaşa girmesi durumunda düşman ve düşmana yardım eden devletlerin gemi ve uçaklarının boğazlardan geçişini engellemek için her türlü önlemi alabilecekti. Bununla birlikte Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye'nin bu bölgedeki egemenlik haklarını sınırlayan hükümler içeriyordu. Boğazların her iki yakası ve Marmara Denizi adaları askerden arındırılmış bölgeler olarak belirlenmişti. Yunanistan'a ait Semadirek ve Limni ile Türkiye'ye verilen İmroz, Bozcaada ve Tavşan adaları da aynı statüde olacaktı. Getirilen bu kısıtlamaları kabul ederek Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne kabul edilerek oluşturulan statüye uluslararası güvence sağlamayı amaçlıyordu. Getirilen kısıtlamaların, savaş durumunda hareketleri sınırlayıcı bir işlevinin olmayacağı zaten ortadaydı. Nitekim sözleşmenin 9. maddesi savaş sırasında askersizleştirme durumunun değişmesi olasılığını öngörüyordu.

Lozan Antlaşması'yla birlikte, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Ticaret Mukavelesi, kapitülasyonların kaldırılması kapsamında Türk limanları arasındaki mal ve yolcu taşıma, yani kabotaj tekeli, Türk bayraklı gemilere vermişti. Söz konusu mukavelenin 9. maddesinde şöyle denilmeydi:

“Türkiye, aynı hususta kendisine muamele-i mütekafilede bulunmak şartı ile, millî sefaine tatbik etmekte olduğu muameleye müsavi bir muameleyi veya diğer herhangi bir Devlete tatbil etmekte olduğu veya edebileceği daha müsait bir muameleyi diğer Düveli âkide sefainine tatbik etmeği taahhüt eyler.

Türkiye, diğer Düveli âkideden her birisine karşı ve Düveli mezkûreden her biri Türkiye'ye karşı saydı mahîyi, bahrî kabotajı, yani ülkesinin bir limanından alınan emtia ve yolcuların aynı ülkenin diğer bir limanına bahren naklini ve limanlar hidematını yani cer ve kılavuzluk her hangi mahiyette

5 Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978, s. 275.

olursa olsun bilcümle hidematı dahiliyeyi kendi sancağına hasretmek hakkını muhafaza eder”.

Lozan-Montrö Arası Dönem

Cumhuriyet ilan edildiğinde yeni yönetim, yaklaşık yüz yılı aşkın bir süre devam eden çöküş döneminin tüm sorunlarını bünyesinde barındıran bir denizcilik mirasıyla karşı karşıya kaldı. Cumhuriyet, Osmanlı'dan görkemli başarılarla dolu bir uzak geçmiş ve yine görkemli hatalarla örülü bir yakın geçmişi miras aldı. 19. yüzyıl boyunca yaşanan dışa bağımlılık sürecinin ardından, 20. yüzyılın başında peş peşe girilen savaşlar, gemi varlığı ve denizcilik tesisleri açısından büyük bir yıkım yaratmıştı.⁶ Bu maddi kayıptan daha önemlisi ise, kamu yönetimi açısından denizden ve denizcilikten uzaklaşmış bir anlayışın egemen duruma gelmiş olmasıydı.

Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında tüm Türkiye'deki gemiler, limanlardaki küçük hizmet tekneleri, istimbotlar, çatanalar ve şehir hattı vapurları dâhil olmak üzere tümünün sayısı ancak 271 taneydi ve bunların toplam gros tonajı da 48.085'i zor buluyordu⁷. Seyr-i Sefain İdaresi'nin filosundaki tümü uskurlu olan bu gemilerin ancak 9 tanesi 1000 gros tonun üzerindedi. İki dışında hepsi de İngiltere'de inşa edilmiş bu gemilerin yaş ortalaması ise 38'in üzerindedi.⁸

Yeni Türkiye'nin, Kurtuluş Savaşı'nın hemen bitiminde, eski dönemden kalan gemilerle, kabotaj hakkının bir takım ayrıcalıklarla yabancıların elinde olmasından dolayı açık denizlerde ve kendi kıyılarında, taşımacılık yapması olanaklı değildi. Bu nedenle Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk karasularında yabancı deniz işletmeleri faaliyetlerine devam ettiler. Öyle ki, Türk limanları arasında gidip gelen yabancı işletmelere ait gemiler Türk gemilerinin neredeyse birkaç katıydı. Türk gemileri daha çok insan taşımaya dönük etkinlikte bulunuyorlar, hatta çoğu kez bunu bile tek başlarına başaramıyorlardı. Buna karşın, Türkiye'nin kendi kıyılarında ve karasularında yük taşıma, kıyıda ya da açıkta yük boşaltma ve indirme; dalgıçlık, kurtarıcılık, deniz bakkallığı, mercan ve inci avı, hatta süngercilik gibi deniz etkinliklerini ağırlıklı olarak aldıkları ayrıcalıklara dayanarak yabancılar yapıyorlardı. Bu işletmeler daha

6 Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, 1994, s. 185-187.

7 Eser Tutel, **Seyr-i Sefain**, İstanbul, 2000, s. 163.

8 Eser Tutel, a.g.y., s. 166.

çok uluslararası ticaret yapmak amacıyla Türk limanlarını uğrak yeri yapmışlar, İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin gibi önemli liman ve iskelelerin bulunduğu yerlerde acenteler açmışlardı. Türkiye ve Türk insanı, o dönem için uluslararası taşımacılıkta en önemli taşımacılık yöntemi olan denizcilikte dünyaya bu yabancı işletmelere bağlı gemilerle açılabilirdi.⁹

Kısacası, Türk denizciliğinin o günkü durumu, Lozan'da elde edilen kabotaj tekeli gibi önemli bir kazanımın hemen uygulanmasını olanaksız kılıyordu. Ticaret Mukavelesinin 9. maddesiyle ilgili olarak Türk Heyeti ile İngiliz, Fransız ve İtalyan heyetleri arasında karşılıklı verilen mektuplarla bir geçiş sürecinin oluşturulması konusunda görüş birliğine varıldı. Türk tarafı muahaplarına verdiği benzer mektuplarda:

“Kabotajı millî sancağa hasra karar veren Türk Hükûmeti şimdiye kadar Türk sularında muntazam seyrüsefer icra eden ve zirde işaret edilen kumpanyaların Türkiye’de bir limandan diğerine eşyai ticariye ve yolcu nakletmelerine mıvafakat etmiş olduğunu ve kendisile ktedecekleri Mukavelede musarrah kâffe müddetler zarfında işbu nakliyatı ticariyeyi muhtemel ne gibi şerait dairesinde devam ettirebileceklerini onlarla müzakereye mütemayil bulunduğunu, (...) 1 Kânunusani 1924 tarihinden itibaren altı aylık bir müddet zarfında işbu müzakerat bir itilâfa müncer olmayacak olursa balâdaki kumpanyalar faaliyetlerini şeraiti hazırda dairesinde ancak muahhar iki senelik bir müddet zarfında devam ettirmek hakkına malik olabileceklerini” bildirdi.¹⁰

Bu düzenlemeyle, o tarihte Türk limanları arasında kabotaj taşımacılığını sürdürmekte olan İngiliz, Fransız ve İtalyan üçer kumpanyanın adları belirlenmişti. Bunlar sırasıyla şunlardı:

- Khedivial Mail Steamshipand Graving Dock Company Limited,
- M. Et J. Constant,
- Ellerman Line Limited,
- Messageries Maritimes,
- Paques Kumpanyası,
- Fraissient Kumpanyası,

9 Kemal Arı, “Türkiye’de Kabotaj Uygulamasına Geçiş Süreci ve Bu Süreçle Strateji Oluşturma Çabaları”, **Prof. Dr. Yavuz Ercan’a Armağan**, Ankara, 2008, s. 30-31.

10 **Düştur**, s. 316-319.

- Società Lloyd Triestino- Trieste,
- Società Italianadi Servizi Maritimi- Roma,
- Società Italianadi Navigazione G. Rossi- Roma.

Bu kumpanyalar, Ticaret Vekâleti'yle yapacakları görüşmeler sonunda sözleşme imzalayacak ve faaliyetlerini bu kurallar çerçevesinde sürdürecektir.

Zorunlu olarak uygulamak durumunda kalınan geçiş döneminin ardından, kabotaj hakkının fiilen kullanılması, 19 Nisan 1926 tarih ve 815 sayılı **Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye “Kabotaj” ve Limanlar ile Karasuları Dâhilinde İcrayı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanunla**¹¹ mümkün oldu. Türk sivil denizcilik tarihi içinde yarattığı sonuçlar açısından özel bir yeri olan bu kanun yoluyla Türk deniz ticaretine ulusal bir kimlik kazandırıldı. O nedenle yalnızca tarihsel önceliği açısından değil, taşıdığı anlam bakımından da özellikle değinilmesi gereken, kısaca Kabotaj Kanunu olarak adlandırılan bu yasadır.¹²

Yasanın ilk maddesinde “Türkiye sahillerinin bir noktasından diğerine emtia ve yolcu alıp nakletmek ve sahillerde limanlar dahilinde veya beyinde cer ve kılavuzluk ve her hangi mahiyette olursa olsun bilcümle liman hizmetini ifa etmek yalnız Türkiye sancağını hamil sefain ve merakibe munhasırdır. Ecnebi sefaini ancak memaliki ecnebiyeden almış oldukları yolcu ve hamuleyi Türk liman ve limanlarına ihraç ederler ve Türk liman ve limanlarından ecnebi liman ve limanlarına gidecek yolcu ve hamuleyi alırlar” hükmü yer almaktadır. Böylece Türk limanları arasındaki mal ve yolcu taşımacılığının, yani kabotaj tekelinin yalnızca Türk bayrağı taşıyan gemilere ait olduğu, yabancı bayraklı gemilerin bu taşımacılığın dışında bırakıldığı belirtilmektedir.

İkinci maddede, “Nehirler ve göller ve Marmara havzasıyla boğazlarda bilûmum kara sularıyla kara sularına dahil bulunan körfez, liman, koy ve sairede vapur, romorkör, istimbot, motörbot, mavna, salapurya, sandal, kayıt velhasıl makine, yelken, kürek ile müteharrik merakibi kebir ve sagire ile tarak, prizman, maçuna, algarina, şat ve her nevi nakliye ve su dubaları limyo, sefaini tahlisiye ve emsali ile şamandıra, Sal gibi sâbit ve sâbih vesait bulundurmak ve bunlarla seyrüsefer ve nakliyat icra etmek suretleriyle ticaret hakkı Türkiye tebaasına munhasırdır” denilerek deniz ticaretinin yalnızca Türk uyruklulara bırakılmıştır.

11 **Resmi Gazete**, 29.4.1926, No. 359.

12 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Çağa, “Türkiye’de Deniz Kabotajı Tekeli”, **Lozan’ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul, 1978, s. 73-101.

Üçüncü madde ise Türk karasularında denizcilik alanında etkinlik gösteren işçi, sanatkâr ve esnafın da yine Türk vatandaşı olması zorunluluğunu getirmektedir: “Kara suları dâhilinde balık, istiridyeye, midye, sünger, inci, mercan, sedef ve saire saydı, kum ve çakıl ve saire ihracı ve gerek sathı bahirde ve gerek ka’rı bahirde mevcut kazazede sefain ve merakiple enkazı metrukenin ihraç ve tahlisi dalgıçlık, arayıcılık, kılavuzluk, deniz bakkallığı, bilcümle Türk vesait ve merakibi bahriyesi derununda kaptanlık, çarkçılık, kâtiplik, tayfalık ve amelelik ve saire icrası ve iskele, rıhtım hammallığı ve bilûmum deniz esnafığı icrası Türkiye tebaasına munhasırdır”.

Yasanın dördüncü maddesinde hükümetin yabancı kurtarma gemilerinin geçici olarak çalışmalarına izin verebileceği, beşinci maddesinde ise yasa hükümlerine aykırılık durumunda uygulanacak cezalar belirtilmektedir.

1926-1938 yılları arasında devletin denizyolu taşımacılığında yük ve yolcu taşımacılığı karma olarak yapılmış, ilk kez 1938’de 3 şilep satın alınarak yolcu ve yük taşımacılığında uzmanlaşmaya gidilmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Alman tezgâhlarına ismarlanan ve adları Atatürk tarafından verilen 11 gemiden Etrüsk, Kadeş, Tırhan, Marakaz, Sus, Trak ve iki yolcu vapuru gelmiş, diğerleri savaş nedeniyle alınamamıştır. Bu dönemde hizmete giren yeni gemilerle deniz ticaret filosu 1939 yılında 260.170 tona ulaşmıştır.

Sivil denizcilik alanında yeni gemi satın alarak deniz ticaret filosunun geliştirilmesi çalışmaları yanında, başta limanlar olmak üzere Fenerler İdaresi, Tahlisiye İdaresi gibi denizcilikle ilgili kurum ve kuruluşlar millileştirilmiştir. Denizcilikle ilgili mevzuat yenilenirken, deniz taşımacılığıyla ilgili çok sayıda antlaşma imzalanmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın ardından uygulanmaya başlanan devletçilik politikasının bir parçası olarak kamu, denizcilik sektöründe etkin bir rol üstlenmiştir.

Sivil denizciliktekine benzer bir durum askeri alan için de geçerlidir. Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması gereği, Osmanlı Donanması’na ait gemilerine İtilaf Devletleri tarafından el konulduğundan, denizciiler görev yapamaz duruma getirilmişti. Buna karşın eldeki sınırlı olanaklara Milli Mücadele’de önemli görevleri yerine getirdiler.

Cumhuriyet ilan edildiğinde Osmanlı Donanması’ndan az sayıda, yaşlı ve hasarlı harp gemisi devralınmıştı. Onarılarak faal duruma getirilmeye çalışılan bu birlik, kuşkusuz yeterli değildi. Onarılsalar dahi eldeki gemilerin kullanım sürelerinin son derecede sınırlı olacağına görülmesi ve hiç denizaltı ge-

misine sahip olunmaması gerçeği karşısında yurt dışından gemi satın alınması bir zorunluluk olarak değerlendirildi. Tercih edilen yöntem, daha önce başka devletlerin donanmalarında hizmet etmiş “ikinci el” gemi satın almak yerine, yabancı tersanelere yeni gemi siparişi vermektir. Bedelleri ulusal bütçeden karşılanmak üzere aşağıdaki gemiler 1925-1936 tarihleri arasında Avrupa tersanelerine sipariş edildi¹³. Böylece modern donanma kurulması yolunda ilk adım atılmış oldu. Bu gemiler şunlardır:

Destroyerler: Adatepe, Kocatepe, Tınaztepe, Zafer.

Hücum Botları: Doğan, Martı, Deniz Kuşu

Denizaltı Gemileri: Birinci İnönü, İkinci İnönü, Dumlupınar, Sakarya, Gür, Saldıray, Atılay, Yıldıray, Batıray.

Hollanda'nın Feijenoord tezgahlarında inşa edilen “I. İnönü” ve “II. İnönü” denizaltı gemileri 9 Haziran 1928 tarihinde Dolmabahçe önlerinde yapılan tören ile donanmaya katılmıştır. 1931’de iki muhrip, iki denizaltı gemisi, üç hücumbot, 1932’de iki muhrip ve bir denizaltı gemisinin katılımıyla birlikte ilk modern filo kurulmuş oluyordu.

Çok kısıtlı bütçe olanaklarıyla meydana getirilen bu donanma, gereken politik ve stratejik görevleri yeterince yerine getirdiği gibi, İkinci Dünya Savaşı başında Türkiye Winston Churchill’in ifadesiyle “Bölgesinde güçlü ve Akdeniz’de azımsanmayacak bir Bahriye”ye malik bulunuyordu¹⁴.

Gerçekten de, İngiltere Kralı VIII. Edward’ın 4-6 Eylül 1936 tarihinde yaptığı Türkiye ziyaretine¹⁵ karşılık olarak Türk Donanması’nın Malta’ya 20-25 Kasım 1936 tarihinde yaptığı ziyaret, Türk Deniz Kuvvetleri’nin kısa zamanda kaydettiği gelişmeyi göstermesi açısından dikkat çekicidir. Donanma komutanı Tümamiral Şükrü Okan’ın emir ve komutasında, Sancak gemisi Yavuz ile Zafer, Kocatepe, Tınaztepe, Adatepe muhripleri, Gür, Dumlupınar, Sakarya ve İkinci İnönü denizaltı gemileriyle Erkin denizaltı ana gemisinden oluşan filonun ziyareti o dönemde İngiliz toprağı olan Malta’da yoğun ilgi-

13 Raşit Metel, **Atatürk ve Donanma**, İstanbul, 1966, s. 152.

14 Mert Bayat, “Atatürk’ün Deniz Stratejisi”, **Harp Akademileri Özel Bülten Eki**, Kasım 1983, s. 15.

15 Bu ziyarete ilişkin olarak bkz. Tarık Saygı, **İngiltere Kralı VIII. Edward’ın Türkiye’yi Ziyareti ve Bu Ziyaretin İçteki ve Dıştaki Yansımaları**, İstanbul, 2003. (Yüksek Lisans Tezi).

le karşılanmıştı. Dönüş yolunda ayrıca Yunanistan'ın Pire Limanı'na yaptığı ziyaret de aynı yoğun ilgiyi görmüştür¹⁶. Bu ziyaretlerin anlamı ve önemi son derecede açıktır. Kısa süre öncesine kadar savaştığı İngiltere ve Yunanistan'ın karşısına Türkiye, modern donanması ve nitelikli personeliyle bu kez dost olarak çıkararak sınırlı bir süre içinde denizcilik alanında kaydettiği gelişmeyi sergilemekte ve karşılığında, takdir görmektedir. Üstelik bu ziyaretlerin, suların her geçen gün ısındığı Akdeniz'de gerçekleştiği düşünüldüğünde amacın yalnızca dostluk mesajları iletmek olmadığı, yaklaşan savaşta yeni Türk Devleti'nin deniz gücünün tüm dünyaya göstermek olduğu kolaylıkla görülür.

Sonuç olarak Türkiye, Lozan belgelerinde öngörülen haklarını kullanmayı, yükümlülüklerini yerine getirmeyi ve risklere karşı mücadele etmeyi olanaklı kılacak bir denizcilik gücüne 1930'ların ortalarına gelindiğinde büyük ölçüde ulaşmıştır.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi

Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile kabul edilen statünün korunması, Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altına alınmıştı. Sözleşmenin 18. maddesinin ilk iki fıkrası şöyledir:

“Boğazların ve civar mıntakaların gayrı askerî hale ifrağının Türkiye için askerî noktai nazarından bigayri hakkın bir tehlike teşkil etmemesini ve ef'aliharbiyenin Boğazların serbestisini veya gayrı askerî hale ifrağ edilmiş olan menatığın emniyet ve inzibatını tehlikeye ilka eylememesini arzu eden tarafeyni Âliyeyniâkideyn, ahkâmı atıyeyi kabul ederler:

Eğer serbestî mürura müteallik ahkâma ika edilen bir tecavüz, nagihanî bir taarruz, yahut her hangi bir fiili harp veya tehdidi harp, Boğazlarda seyrü seferin serbestisini veya gayrı askerî mıntakaların emniyetini tehlikeye koyacak olursa Tarafeyni Âliyeyniâkideyn ve her halde Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Japonya bu hususta Cemiyeti Akvam Meclisinin karar vereceği bütün vesaitle onları müştereken men'edeceklerdir”.

Türkiye 1923 yılında bu teminat üzerine ve genel bir silahsızlanmaya gideceği umuduyla boğazlar bölgesinde egemenliğin sınırlandırmasını kabul etmişti. Kuşkusuz bu, koşulların zorlaması sonucunda katlanılmak zorunda kalınan gönülsüz bir kabullenmeydi. Fakat Birinci Dünya Savaşı sonrası dö-

16 Fahri Çoker, **Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler**, Ankara, 1994, s. 132-157.

nemde öngörülen silahsızlanma çabaları olumlu bir sonuç vermemiş ve Milletler Cemiyeti'nin ortak güvenlik sistemi mütecavizlere karşı başarıyla uygulanamamıştı.¹⁷ Boğazların statüsünün güvence altında tutulması açısından ayrı bir öneme sahip dört devletten Japonya ve özellikle İtalya'nın izlemeye başladıkları politikalar haklı kaygıların ortaya çıkmasına neden oldu.

Buna karşın Türkiye, Boğazlar üzerindeki doğal hakkını güç gösterileriyle elde etme yoluna gitmedi. Bunun yerine haklarını hukuksal yollardan arama çabası içine girdi.¹⁸ Bu bağlamda Türkiye, Lozan Boğazlar Mukavelesi'nin getirdiği rejimi değiştirebilmek ve bir uluslararası konferansta yeni bir rejim oluşturabilmek için 1933'ten itibaren birtakım diplomatik girişimlerde bulundu. İlk kez, 1933'te Londra'da yapılan Silahsızlanma Konferansı'nda söz konusu sözleşmenin boğazların kıyılarını ve Marmara Denizi'ndeki adaları askerden ve silahtan arındıran hükümlerinin kaldırılmasını istedi. Ancak bu istek, konferansın konusuyla ilgili olmadığı gerekçesiyle dikkate alınmadı. Türkiye bu istemini Nisan 1935'te Milletler Cemiyeti Konseyi'nde, Mayıs 1935'te Balkan Antantı Konseyi'nde, Eylül 1935'te Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nda yineledi. Ama bunlardan da bir sonuç alamadı. Türkiye, tek taraflı bir oldubitti gerçekleştirmek yerine her fırsatta görüşünü savunuyor ve barışçı yollardan sözleşmeyi değiştirmeyi deniyordu. En sonunda Milletler Cemiyeti'nin, Habeşistan'a saldırdığı gerekçesiyle İtalya'ya karşı zorlama önlemleri aldığı Kasım 1935'teki toplantıları sırasında istemini tekrarlayan Türkiye, bu kez olumlu bir hava yaratmayı başardı.¹⁹

Türk Hükümetinin çeşitli uluslararası toplantılarda açıkladığı istek ve niyetler gitgide belirginleşir ve Lozan hükümlerinin gözden geçirilmesi yolunu hazırlarken, özü bakımından Akdeniz'e ilişkin yeni bir bunalım, sürecin hızlanmasına yol açtı. Gerçekleşebilir gibi görünen varsayımlar giderek olasılık görünümüne bürünmekteydi. Boğazların güvenliği için temel güvence olan Lozan Sözleşmesi'nin 18. maddesi, en azından uygulanması kuşkulu bir nitelik almaktaydı.²⁰

17 Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, 1996, s. 120.

18 Gönübol-Sar, a.g.y., s. 121.

19 Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İstanbul, 2006, s. 371.

20 Th. Aghides, "Giriş", **Montreux Boğazlar Konferansı. Tutanaklar Belgeler**, Ankara, 1976, s. 2-3.

Türk Hükümeti, Boğazların statüsünü yeniden belirlemek üzere ilgili devletler; İngiliz, Bulgar, Fransız, Yunan, İtalyan, Japon, Romen, Sovyetler Birliği ve Yugoslav hükümetlerine 10 Nisan 1936 tarihinde bir notayla başvurdu. Dışişleri Bakanlığının notası, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Lozan sonrası uluslararası gelişmeleri ve içinde bulunduğu koşulları nasıl değerlendirdiğinin anlaşılması açısından son derecede önemli bir belgedir. Buna göre:

“1923'te Türkiye Lozan'da serbesti mürur ve gayri askerî hale ifrağ ahkâmını ihtiva eden boğazlar mukavelesini imzaya muvafakat ettiği zaman, Avrupa'nın umumî vaziyeti, siyasî ve askerî bakımlardan, bugün kendini gösteren vaziyetten tamamile ayrı bir manzara arz etmekte idi. Avrupa o tarihte silahsızlanmaya doğru gidiyordu ve siyasî kurumu yalnız beynelmilel teahhütlerle teyit edilmiş değişmez hukuk prensipleri üzerine iptinaeyliyecekti. Karadeniz ve hava kuvvetleri daha çok az korkulacak mahiyet göstermekte ve temayülleri azalma yolunda tezahür etmekte idi. O sırada Türkiye boğazlar mukavelesinin takyidi ahkâmının milletler cemiyeti misakının 10 uncu maddesinin garantisine ilâveten mumzi devletlerin ve her halükârda dört büyük devletin tehdit vukuunda boğazların müdafaasına müştereken ve milletler cemiyeti konseyi tarafından bu hususta kararlaştırılacak bütün vasıtalar ile tevessül etmeleri teahhüdünü ihtiva eden 18 inci maddenin teminatına güvenerek imza edilmiştir. O zamandan beri, Karadeniz vaziyeti her noktadan emniyetbahş bir müsalemet manzarası arzeder hale gelmiş ve buna mukabil akdenizde yavaş yavaş bir kararsızlık teessüs etmiye başlamıştır. Deniz konferansları silâhlanmaya doğru bir inkişaf göstermiştir. Deniz tezgâhları, yakında denizlere şimdiye kadar erişilmemiş bir kudrette gemiler dökecektir. Hava sahasında kuvvetlenme baş döndürücü bir şekilde tezayüt, kıtalar ve adalardaki tahkimat mütemadiyen tekessür etmektedir.

Ahval ve şerait bu suretle tamamen değişirken, boğazların tam emniyetsizliğine çaresiz olması lâzım gelen yegâne garanti de ortadan kalkmış ve en alâkadar devletler umumî bir ihtilâf tehlikesinin mevcudiyetini ilân ederlerken Türkiye, bu endişe verici emniyetsizliğin hiçbir mukabil tarafı olmaksızın en zayıf noktasından en fena tehlikelere maruz olmakta bulunmuştur.

Türkiye, kendisine yapılan musırrane talepleri is'af ederek, o zaman tamamiyecenebî kuvvetlerin işgali altında bulunan boğazların askerlikten tecridini, kendisine verilen asgarî garantilerin kıymetini, mevcut şerait altında ve 'bo-

ğazların ve civar mıntakaların gayrı askerî hale ifrağının Türkiye için askerî noktai nazardan bigayrihakkın bir tehlike teşkil etmemesi' bakımından uzun uzadıya tarttıktan sonra kabul etmişti.

Mezkûr mukaveleyi imza eden devletler, boğazlar rejimini tanzim eden ahkâmın heyeti umumiyesine ayrılmaz bir tarzda bağlı bulunan emniyet garantisini müeyyit mukavelenin 18 inci maddesine o derecede ehemmiyet vermişlerdir ki, mezkûr garantinin askerlikten tecrit ve serbestii mürur hakkındaki ahkâmın gayrı kabili tecezzi bir parçasını teşkil etmekte bulunduğunu katî olarak teyit etmişlerdir.

Bu hükmün tazammun ettiği mana şudur ki, memleketin heyeti umumiyesinin emniyeti için zaruri olan arazisinden bir parçası üzerindeki hukuku hükümransinin tenkisi, fiilî, amelî ve müessir teminat olmaksızın Türkiye'ye tahmil ettirilemezdi.

Şurası da aşikârdır ki, bu garanti işlemez hale gelir veya meşkûk kalırsa, bütün mukavelenin muvazenesi, Türkiye'nin ve Avrupa sulhunun Zararına olarak, bozulmuş olur.

Halbuki, siyasî buhranlar sarih surette ispat etmiştir ki, kolektif garantinin bugünkü mekanizması pek ağır bir surette harekete geçmekte ve geç ittihaz edilen her karar, beynelmilel bir hareketten beklenen istifadeyi ekseri ahvalde kaybettirecek mahiyet arz etmektedir. Bu sebepledir ki, 1923 senesinde Türkiye bugün birçok devletlerin de aynı noktai nazarı güttükleri gibi, milletler cemiyetine gireceği andan itibaren misakının kendisine temin edeceği kolektif garanti ile iktifa edememiş, boğazlar mukavelesini imza edenlerin heyeti umumiyesinin kolektif garantisini gayrı kâfi bulmuş ve yalnız dört büyük devletin müşterek garantilerini kendi tamamen mülkiyesi için o zamanki şerait altında, elzem olanasgarî emniyeti temin edebilecek mahiyette görmüştü.

Fakat, eğer bizzat bu sagarî emniyette, tesisini istilzam eden şeraitten tamamen farklı siyasî ve askeri ahvalden dolayı zaifler, veyahut meşkûk bir hale gelirse, Cumhuriyet Hükûmeti, ağır bir ihmâl suçu altında kalmaksızın bütün memleketi tamir kabul etmez ani bir baskına maruz bırakamaz.

Boğazların emniyetini zâmin olan devletlerin milletler cemiyeti muvacehesindeki vaziyetleri ve bu zâminlerin kendilerine tefviz edilmiş vazifeler karşısında askerî ve müessir teşriki mesaide bulunmalarını hiç olmazsa şüpheli bir hale sokan hususî ahval ve şerait, 1923 mukavelesinin umumî muvazenesini bozan unsurlardır.

Boğazlar emniyetinin hâlâ hakikî bir garanti ile müemmen bulunduğu, bugün iddia edilemez. Türkiyeden de bu teminat vazifesinin ifasına ademi icabet gibi tehlikeli bir ihtimale karşı bigâne kalması talep olunamaz.

Bu mülâhazata şunu da ilâve etmek icabeder ki, boğazlar mukavelesi, yalnız sulh hali ile Türkiye bitaraf veya muharip olmak üzere harp halini zikretmekte ve hususî veya umumî harp tehdidi ihtimalini mevzuu bahsetmiyerek Türkiyenin o takdirde kendi meşru müdafaasını temin çareleri aramasına imkân vermemektedir. Halbuki, bugün tamamen sabit olmuştur ki, haliharp ansızın ve hiçbir formalitesiz vukua gelebileceğinden, harici tehlikenin en nazik safhası asıl bu tehdit safhasıdır.

Bu noksan, derpiş edilen garantilerin kıymetleri ne olursa olsun bunların müessiriyetini başlı başına izale edebilir.

Türkiye Cumhuriyeti bidayeti teşekkülündenberi, kendisine her sahada tahakkuku ekseriyetle ağır fedakârlıklar tahmilinden hali kalmamış olan bir sulh ve itilâf siyaseti çizmiştir.

Türk hükûmeti, son 10 yıl içinde tahaddüs eden pek çık ahval ve şeraitte, bütün devletler tarafından takdir edilen bir uzlaşma, teahhütlerine sadakat ve sulh eserine samimî bağlılık zihniyeti göstermiştir.

Türkiye, başkalarına daima temin ettiği emniyeti, bizzat kendisi için de istemek hakkını haizdir.

Lozan muahedesini imza edenlerin iradeleri haricinde olarak tahaddüs eden ahval ve şerait, tam hüsnüniyetle tesbit edilmiş olan ahkâmı işlemez hale getirmiştir. Ve binnetice mevzuu bahsolan mesele ise Türkiye'nin mevcudiyeti ve bütün arazinin emniyeti olduğu içindir ki, Cumhuriyet Hükûmetinin, ahval ve şeraitinin zarurî kıldığı tedbirleri almak suretile millet huzurunda kendisine düşen mes'uliyeti deruhte etmeye mecbur kalması mümkün olabilir.

Yukarda bildirilen mülâhazatı göz önünde tutan ve boğazlar mukavelesinin dört büyük devletin müşterek garantisine taallûk eden 18 inci maddesi ahkâmının mahkûk ve işlemez bir hale geldiğini ve arazisine müteveccih haricî bir tehlikeye karşı bu ahkâmın Türkiyeyi artık amelî, türk arazisinin taarruzdan masuniyeti için elzem emniyet şeraiti dahilinde ve Akdeniz ile Karadeniz arasında ticarî seyrisefainin daimî inkişafı için en liberal bir zihniyetle boğazlar rejimini tanzime matuf itilâfların yakın bir zamanda akdî zımında müzake-

rata başlamıya amade olduğunu, boğazlar mukavelesi müzakerelerine iştirak etmiş olan devletlere bildirmekle kesbi şeref eyler”²¹

Yukarıdaki notada dile getirilen Türk tezinin hukuksal dayanağı, uluslararası hukukun bir kavramı olan **rebus sic standibus** (şartlar değişmiştir veya koşullar değiştiği takdirde) ilkesidir.²² Söz konusu nota gönderildikten sonra Nisan ayı içinde, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu toplanması istenen konferansa ilişkin olarak destek sağlamak amacıyla Roma ve Tokyo dışında, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde imzası bulunan devletlerin başkentlerini ziyaret ederek görüşmelerde bulundu.²³

Bu çağrı karşılıksız kalmadı. Türkiye'nin öne sürdüğü gerekçeleri anlayışla karşılayan imzacı devletler, Montrö'ye tam yetkili temsilcilerini gönderdiler. Konferansa katılan devletlerin tümünün kendi açılarından karşılanmasını umdukları kimi beklentileri vardı. Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile getirilen rejimden memnun olmayan Sovyetler Birliği, boğazlar rejiminde kendi lehine değişiklikler yapılacağını, Bulgaristan Türkiye'nin boğazları sıkı biçimde denetlemesini istememekle birlikte, bu girişimin 1919 Neuilly antlaşmasının silahtan arındırmaya yönelik hükümlerini değiştirme fırsatı vereceğini umduğundan Türkiye'nin girişimini destekliyordular.

Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya Balkan Paktı nedeniyle Türkiye'ye destek verirken, aslında statükocu bir tutum içinde olan Fransa, 1935'te Almanya'ya karşı Sovyetlerin dostluğunu elde etmek ve imzaladığı ittifak antlaşmasının da etkisiyle Moskova'nın sıcak baktığı bir değişikliğe engel olmak istemedi. Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin mimarı İngiltere ise, Akdeniz'deki İtalyan tehdidine karşı Türkiye'yi kendi yanına çekmek istediğinden Türkiye'nin önerisini olumlu karşıladı²⁴.

Boğazların statüsünü değiştirmeye yönelik girişime tek tepki, Avrupa'nın revizyonist devleti İtalya'dan geldi. İtalya'nın, Habeşistan'a saldırısı nedeniyle Milletler Cemiyeti tarafından uygulanan zorlama önlemlerine Türkiye'nin de katılmış olmasına karşı bir tepkisi olarak değerlendirilmektedir.²⁵Nitekim tam bu sıralarda İtalya'da Dışişleri Bakanı olan Kont Ciano Türkiye'nin Roma

21 **Ayn Tarihi**, C 29, Ankara, 1936, s. 47.

22 Gönlübol-Sar, a.g.y., s. 121; Baskın Oran, a.g.y., s. 371.

23 Gönlübol-Sar, a.g.y., s. 122.

24 Baskın Oran, a.g.y., s. 372.

25 Baskın Oran, a.g.y., s. 372.

Büyükelçisi Refik Baydur'a, Habeşistan işgali dolayısıyla kendilerine uygulanan önlemlerden duyduğu rahatsızlığı ifade ederek, Avrupa'nın hiçbir işinde işbirliği içerisinde olmak istemediklerini, bu nedenle Montrö Konferansı'na da katılmayacaklarını açıklamıştır²⁶.

Konferans, açılış toplantısını 22 Haziran günü saat 16'da İsviçre Konfederasyonu Siyasal Federal Dairesi Başkanı (Dışişleri Bakanı) B. Motta'nın başkanlığında gerçekleştirdi. İtalyan Hükümeti konferansa temsilci heyeti gönderememişti. Lozan Sözleşmesi hükümlerinin sona erdirilmesine ya da değiştirilmesine herhangi bir karşı çıkışları olmadığını belirten Hindistan, Güney Afrika Birliği, Kanada, Yeni Zelanda ve İrlanda hükümetleri konferans çalışmalarına katılmayıp nedenlerini başkanlığa bildirdiler. Konferansın ikinci günü yapılan oturumda, Türk temsilcisi Türkiye'nin tezini açıkladı. 13 maddeden oluşan bu tasarıda, gayri askerilikten hiç söz edilmiyordu. Bunun nedeni, Türkiye'nin Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin ön gördüğü Boğazlar bölgesini gayri askerilikten çıkartmak, tahkim etmek ve buralarda askeri kuvvet bulundurma isteğiydi. Tasarıda yer alan diğer bir yenilik, Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılmasıydı. Boğazlar tahkim edildikten sonra Milletler Cemiyeti'nin güvencesinden vazgeçilebilirdi.

Bu tasarıya göre Türkiye, ticaret gemilerinin Boğazlardan geçiş serbestliğini Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ndekine benzer esaslara bağlanmasını öngörürken, harp gemilerinin geçiş serbestliğini bazı koşullarla kabul ediyordu. Boğazlarda transit halinde bulunacak yabancı harp gemilerini 14 bin tonilatoyu geçemezken, Karadeniz'e sahildar olan bir devlet önceden izin almak ve refakatinde başka gemi bulundurmamak koşuluyla 25 bin tonilatoya kadar bir gemisini Boğazlardan geçirebilecekti. Bunun dışında Karadeniz'e sahildar olan bir devletin her iki yönde geçirebileceği gemi tonajına bir sınırlandırma getirilmezken, Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin bu denizde bulundurabilecekleri harp gemilerinin tonajı 28 bin tonilatoyu aşamayacak, ayrıca Karadeniz'de en çok 15 gün kalabileceklerdi. Savaş zamanında Türkiye tarafsız olduğu takdirde harp gemileri bu esaslara göre Boğazlardan serbestçe geçebileceklerdi. Savaş zamanında Türkiye muharip olduğu takdirde ise, harp gemilerinin geçişi Türkiye'nin iznine bağlı olacaktı. Türkiye'nin kendisini "harp tehdidinde maruz bulunduğunu hissettiği takdirde" de yine bu esaslar geçerli olacaktı²⁷.

26 Faruk Sömezoğlu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, İstanbul, 2011, s. 371.

27 Gönlübol-Sar, a.g.y., s. 123.

Konferansın çalışması sırasında başlıca iki tezin karşı karşıya geldiği görüldü. Bu tezlerden birincisi Karadeniz'in bir transit denizi olmadığını, başka bir deyişle, bir ucundan girilip öteki ucundan çıkılabilen herhangi bir "açık deniz" sayılamayacağını ve bu nedenle uluslararası "serbest deniz" rejimine tabi tutulamayacağını ve sonuç olarak Karadeniz'de kıyısı olan ülkeler gibi öteki dünya ülkelerinin de bu denizde harp gemilerini tıpkı ticaret gemilerini açık denizlerde gezdirdikleri şekilde kayıtsız şartsız dolaştıramayacaklarını iddia ediyordu.

Diğer tez ise, Karadeniz'in Boğazlardan geçilerek girilebildiği için "denizlerin serbestliğini kabul eden", "uluslararası hukuk rejimi"nden ayrılamayacağını ve dünya devletlerinin bu deniz çevresinde ortaya çıkabilecek büyük hastalıklar, doğal afetler, yangınlar, isyanlar gibi felaket zamanlarında insani düşüncelerle daima açık tutulması gerektiğini savunuyordu.

Konferansın davetçisi olan Türkiye ise, bir yandan ülkesinin Lozan'da açık bırakılmış bulunan güvenliğini ve Boğazlardaki egemenlik hakkını sağlamakla birlikte, öte yandan bölge ve dünya barışını koruyabilmek için ileri sürülen farklı düşüncelerin bağdaştırılabilmesinde bir denge unsuru olmak gayreti içinde çalışmıştı.

Yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan tarafından Montrö'de 20 Temmuz 1936 tarihinde "Türkiye'nin emniyeti ve Karadeniz sahilдарı devletlerin Karadeniz'deki emniyeti çerçevesi dahilinde" boğazların rejimini yeniden düzenleyen sözleşme imzalandı.²⁸ Konferansa katılmamış olan İtalya sözleşmeye sonradan, 2 Mayıs 1938 tarihinde katıldı.

Sözleşmenin getirdiği yeniliklerin ilki, Lozan'da kurulmuş olan Uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılarak, sahip olduğu yetkilerin Türk Hükümeti'ne verilmesidir (mad. 24). Aynı zamanda boğazlar bölgesindeki askersizleştirme statüsüne son verilerek, Türkiye'nin bölge üzerindeki egemenliğine ilişkin sınırlandırmalar kaldırılmıştır. Sözleşmenin getirdiği diğer bir yenilik ise, hava gemilerinin geçişinin ayrıca düzenlenmiş olmasıdır (mad. 23).

Barış ve savaş durumu dışında, "Türkiye'nin kendini pek yakın bir harp tehlikesi tehdidinde maruz görmesi" hali, yeni bir kategori olarak, Türkiye'nin

28 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imza edilen "Boğazların Tâbi olacağı Usule Dair Mukavelename"nin yerine kaim olmak üzere 20 Temmuz 1936 tarihinde **Montreux'de** imza edilmiş bulunan yeni mukavelenamenin tasdikına dair kanun. **Resmi Gazete**, 5.8.1936, No. 3374.

Lozan Antlaşması'nı imzalayan devletlere gönderdiği 11 Nisan 1936 tarihli notayla gündeme getirilmiş, söz konusu devletlerin de kabulüyle sözleşme metnine girmiştir. Buna göre, Türkiye kendisini bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya gördüğünü ilan ederse, ikinci madde hükümleri uygulanmaya devam edecektir. Ancak gemiler, boğaza gündüz girecekler ve geçişler her defasında Türk makamlarının gösterdiği yoldan gerçekleşecektir. Bu durumda kılavuzluk zorunlu tutulabilecek, ancak ücrete tabi olmayacaktır (mad. 6).

Kendisini pek yakın bir harp tehlikesi tehdidinde maruz telakki etmesi durumunda Türkiye, harpte olsaydı kullanabileceği yetkilere sahip olacaktır. Ancak, yetkinin kullanılmasından önce boğazlardan geçerek kendi limanlarından ayrılmış olan gemiler, kendi limanlarına dönme iznine sahip sayılacaklardır. Bununla birlikte, bu hükmün uygulanmasına kendi tavır ve hareketleriyle neden olan devletlerin gemileri, Türkiye tarafından bu haktan yararlandırılmayabilirler (mad. 21).

Normal süresi yürürlüğe girdiği 9 Kasım 1936 tarihinden itibaren 20 yıl olarak belirlenen (mad. 28/1) sözleşmenin, bu sürenin sonunda, bu maddede öngörülmüş olan iki yıllık ön-bildirim yöntemiyle sona erdirilmesi mümkündür. Taraflar böyle bir durum ortaya çıktığında yeni bir sözleşmenin hükümlerini saptamak üzere kendilerini bir konferansta temsil ettirmeyi yükümleniyorlardı (mad. 28/4).

İmzacı taraflar gerektiğinde yine usulüne uygun biçimde sözleşmenin bazı madde veya maddelerinin değiştirilmesini de isteyebileceklerdi (mad. 29/1). Bu durumda talep 14. ya da 18. maddenin değiştirilmesini amaçlamaktaysa başka bir bağıtlı yüksek tarafça, başka herhangi bir maddenin değiştirilmesini amaçlamaktaysa başka iki bağıtlı yüksek tarafça desteklenmesi gerekmektedir (mad. 29/2). Sözleşme, öneriler üzerinde diplomasi yoluyla bir sonuca varmayı amaçlamakta, ancak bu yolla bir sonuç alınamazsa yeni bir konferans toplanmasını öngörmektedir (mad. 29/4). Bu konferans ancak oybirliği ile karar alabilecek, 14. ve 18. maddelere ilişkin olarak ise dörtte üç çoğunluk yeterli olacaktır (mad. 29/5). Bu çoğunluk, Türkiye'yi içine alarak Karadeniz kıyıdaşı bağıtlı yüksek tarafların dörtte üçünü kapsamak üzere hesaplanacaktır (mad. 29/6). Bir başka deyişle, bu iki maddeye ilişkin değişiklikleri de Türkiye'nin veto hakkı söz konusudur²⁹.

29 Faruk Sömezoğlu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, s. 382.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, deniz ülkesi üzerindeki Lozan'dan gelen sınırlandırmaları ortadan kaldırırken, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, ilk dünya savaşının başlamasında temel etkenlerden biri olan Boğazların statüsü üzerinde uluslararası güvence oluşturmayı amaçlayan bir belge özelliği taşımaktadır.

Sonuçta ortaya çıkan sözleşmede savaş gemilerine uygulanacak rejim açısından İngiltere'nin tezlerine, Türkiye'nin kendisini "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" içerisinde hissettiği durumlarda sahip olduğu yetkiler, Boğazlar bölgesinin askerileştirilmesi ve Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılması açısından Türk tezlerine uygun bir düzenleme ortaya çıkmıştır.³⁰

Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye'nin kabul ettirmeyi başardığı birçok taraflı antlaşma olması bakımından, Cumhuriyet tarihi içindeki -deniz hukuku açısından- en önemli belge olma özelliği taşımaktadır. Türkiye kendisi için yaşamsal öneme sahip bir sorunu, kuvvet kullanma tehdidine başvurmaksızın, hukuk ve diplomasi yollarını aracılığıyla elde etmiştir. Türkiye'nin bu davranışı iki dünya savaşı arasındaki uluslararası politikada özel bir yer işgal etmektedir.³¹

Nyon

Türkiye yakın komşularıyla denizde silahlanmayı sınırlandırma ve Türk boğazları üzerindeki egemenliğini kısıtlayan düzenlemeleri aşma konusunda adımlar atar, sorunları barışçı yollarla çözme politikası izlerken, Akdeniz'de yaşanmaya başlanan bazı gelişmeler, ciddi bir gerilimin ortaya çıkmakta olduğuna işaret ediyordu.

1937 yazında bazı ticaret gemilerinin Akdeniz'de, İtalya'ya ait olduğu ileri sürülen denizaltılar tarafından batırılması Akdeniz'in güvenliği sorununu gündeme getirdi. Kimliği belirsiz gibi görünen bu denizaltılar İspanya'nın Cumhuriyetçi hükümetine silah ve cephane taşıdığından kuşkulandıkları değişik bandıralı gemileri batırıyorlardı. Bu olaylar Türkiye'yi de yakından ilgilendirir bir boyuta ulaştı. 15 Ağustos günü Türk karasularında, Bozcaada yakınlarında seyir halinde bulunan Ciudad de Cadiz adlı İspanyol gemisi batırılırken, saldırıya uğrayan bir diğer İspanyol gemisi Armura ise karaya oturmak zorunda kalmıştı.

30 Faruk Sömezoğlu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, s. 375.

31 Gönlübol-Sar, a.g.y., s. 121.

Tam o günlerde İzmir'den İstanbul'a doğru seyir halinde bulunan Hamidiye okul gemisi rotası üzerinde su üstüne çıkmış bayraksız ve işaretli bir denizaltıyla karşılaşmış, geminin kimliği işaretle sorulmuş, ancak gemi hiçbir cevap vermeden hızla dalarak izini kaybettirmiştir.³² Doğal olarak Türk karasuları yakınlarında ticaret gemilerine saldıranla Marmara Denizi'nde rastlanan kimliği belirsiz denizaltının aynı gemi olduğu düşünülmüştür. Bu durum, daha mürekkebi henüz kurumamış olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin açık bir ihlalidir.

Durumun ciddiyetini kavrayan hükümet Ankara'daki elçiliklere verdiği bir notayla hiçbir denizaltının izin almadan Türk Boğazları ve karasularına girmeyeceğini bildirmiştir. Bu notayla hükümet, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve devletler hukukuna aykırı olan bu tür davranışlara karşı görevini yapmaktan geri kalmayacağını, Doğu Akdeniz'de ve karasularında güvenliğin bozulmasına asla izin vermeyeceğini belirtmiştir. Türkiye'nin izlediği bu politika, başta Sovyetler Birliği ve Bulgaristan olmak üzere Karadeniz'e kıyısı olan devletler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.³³

Artan korsan denizaltı saldırılarından endişeye kapılan İngiltere ve Fransa, 6 Eylül 1937'de Akdeniz'in güvenliğiyle ilgili olarak 10 Eylül'de toplanacak bir konferans için İtalya, Almanya, Yunanistan, Türkiye, Romanya, Yugoslavya, Mısır, Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Arnavutluk'a çağrıda bulundular. Çağrıda "Uyarıda bulunmaksızın ve kimliklerini belirtmeksizin hareket eden denizaltı gemileri ve uçaklar tarafından gemilere karşı devletler hukukuna aykırı olarak yapılan son saldırılar Akdeniz'de vahim bir güvensizlik yaratmıştır" denildikten sonra bu soruna bir çözüm bulmak üzere Akdeniz devletlerinin ve diğer bazı devletlerin görüş alışverişinde bulunmaları ve tutulacak yol hakkında bir karar vermelerinin zorunlu hale geldiği bildiriliyordu.

Çağrıya İtalya, Almanya ve Arnavutluk dışındaki devletler olumlu yanıt verdi. Dokuz devletin katılımıyla Cenevre yakınlarındaki Nyon'da 10 Eylül'de toplanan konferansta Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras temsil etti. Konferans 14 Eylül'de Akdeniz'deki korsanlık faaliyetlerine karşı alınacak ortak önlemlere ilişkin Nyon Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. Antlaşma, her devletin kendi karasularını denetlemesini ayrıca tüm Akdeniz'in İngiliz ve Fransız donanmalarının yetkili kılınmasını öngörüyordu.

32 Zafer Çakmak, **Nyon Antlaşması**, İstanbul, 2009, s. 69.

33 Zafer Çakmak, a.g.y., s. 119.

Akdeniz'e kıyısı olan devletler talep edilmesi durumunda İngiliz ve Fransız donanmalarına olanakları ölçüsünde yardım etmeyi ve belirleyecekleri limanların bu donanmalarının kullanımına açmayı taahhüt ediyorlardı.

İngiltere ve Fransa, Balkan Pakti'nin önerisi üzerine İtalya'yı Nyon Antlaşması'na davet ettilerse de İtalya, konferansın kendisine yalnızca Adriya Denizi'ni ayırdığını, İngiltere ve Fransa'yla eşit bir statü verilmemiş olmasının yapılan çağrıyı kabul edilemez kıldığını belirtti.

Cumhurbaşkanı Atatürk, antlaşmanın imzalandığı 14 Eylül günü yayımladığı bir bildiriyle Nyon Antlaşması'nı görüşmek ve onaylamak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni 18 Eylül'de toplantıya çağırdı. Başbakan İsmet İnönü Mecliste yaptığı konuşmada Akdeniz'de ve Avrupa'da başlayacak bir savaşın büyük bir facia olacağını belirttikten sonra "Nyon Antlaşması'nı hiçbir devlet aleyhine olmayan bir meşru müdafaa vasıtası telakki ederek, hükümet, arz edilen kanun layihalarını Büyük Millet Meclisi'nin tasdik etmesini istirham eder" dedi. Meclis, Nyon Antlaşması'nı oybirliği ile kabul etti.³⁴

Nyon Antlaşması'nın ortaya çıkış süreci, Türkiye açısından ilk bakışta pek dikkat çekmeyen bazı özel anlamlar içeriyordu. Balkan devletlerinin Bulgaristan'ın da katılımıyla bir bütün olarak hareket ederek Sovyetler Birliği'nin karşısında yer almaları Türk-Rus ilişkilerini olumsuz etkilemiş, Türkiye artık Sovyetler Birliği'nin yanında değil karşısında yer almaya başlamıştır. Diğer yandan Türkiye, konferans süresince İngiltere ve Fransa'yı destekleyen bir politika izleyerek barışçı bloğa yakınlığını açıkça ortaya koymuştur.³⁵

Öncesi ve sonrasıyla Nyon Konferansı, Türkiye'nin dış politikasını olduğu kadar iç politikasını da etkilemiştir. Konferans sırasında Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İnönü arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, kısa bir süre sonra 18 Eylül 1937 tarihinde Atatürk, İnönü'nün istifasını istemiştir.³⁶

Böylece savaş tehlikesinin artık karasularının içinde dahi kendisini göstermeye başladığı bir dönemde Türkiye, Akdeniz'in güvenliğinin sağlanması

34 **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000**, s. 285; Akdeniz'de Korsanlık Ef'aline Karşı İttihaz Edilecek Müşterek Tedbirler Hakkındaki Nyon Anlaşması, 18.9.1937 tarih ve 3266 sayılı Kanun, **Resmi Gazete**, 20.9.1937, No:3713; Akdeniz Konferansı-Nyon Anlaşmasına Müzeyyel İtilafname, 18.9.1937 tarih ve 3267 sayılı Kanun, **Resmi Gazete**, 20.9.1937, No:3713.

35 Zafer Çakmak, a.g.y., s. 120.

36 Zafer Çakmak, a.g.y., s. 120; Raşit Metel, **Atatürk ve Donanma**, s. 161-164.

konusunda etkin bir rol üstlenerek safını açıkça belirliyor ve uluslararası bir oluşum içinde yer alıyordu.

SONUÇ

İki dünya savaşı arasının giderek istikrarsızlaşan uluslararası ilişkiler ortamında, kuruluş çabalarını son derecede sıkıntılı koşullarda sürdürmek zorunda kalan yeni rejim, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Lozan'da elde ettiği kazanımlarının gereklerini yerine getirmek konusunda da büyük çaba harcamıştır. Lozan'da yansımaları görülen uluslararası dengelerin değişmesi, Türkiye'nin dışında gerçekleşmiş olan bir gelişmedir. Ne var ki bu etkileri Türkiye'yi de etkileyecek yeni durum, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi için uygun bir ortamı da hazırlayacaktır.

Lozan ve Montrö sözleşmeleri karşılaştırıldığında, Birinci Dünya Savaşı sonrası ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde uluslararası ilişkiler ortamında gerçekleşen değişim açıkça görülmektedir. Eski müttefiklerin hasım, eski düşmanların dost haline geldiği yeni dönemde “doğru” safta yer almak yaşamsal bir öneme sahiptir. Türkiye bu dönemde kendine yer edinmeye çalışırken, diplomasi alanında gösterilen çabalar yalnızca dış politika alanında değil, iç siyasette de etkiler yaratacaktır. Lozan ve Montrö konferanslarının Türk delegasyonu üyeleri arasından ileriki yıllarda iki cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar çıkacaktır.

Gerek Lozan ve gerekse Montrö, tesadüfen hala yürürlükte olan, anlamını, önemini ve işlevini yitirmiş, geçmişe, eskiye ait belgeler değildir. Modern zamanda olağanüstü uzun sayılabilecek bir sürenin ardından hala yürürlükte olmaları, hala uluslararası bilimsel çalışmalara konu olmaya devam etmeleri, Lozan ve Montrö'nün daha kaleme alındıkları anda dahi “özel” diplomatik metinler olduklarının kanıtı olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye ve dolayısıyla Türk denizleri İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı, Sovyetler Birliği ve Fransa ile kara, İtalya ile deniz, Birleşik Krallık ile ise hem kara, hem de deniz komşusu olduğu bir dönemde başarabilmiş ise bunda söz konusu antlaşmalarla inşa edilen statünün büyük payı olduğu açıktır.

KAYNAKLAR

AGHIDES, Th., "Giriş", **Montreux Boğazlar Konferansı. Tutanaklar Belgeler**, (Çev. Seha L. Meray- Osman Olcay), Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1976, s. 526.

ARI, Kemal, "Türkiye'de Kabotaj Uygulamasına Geçiş Süreci ve Bu Süreçle Strateji Oluşturma Çabaları", **Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008. s. 30-31.

BAYAT, Mert, "Atatürk'ün Deniz Stratejisi", **Harp Akademileri Özel Bülten Eki**, Kasım 1983, s. 36.

ÇAĞA, Tahir, "Türkiye'de Deniz Kabotajı Tekeli", **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 73-101.

ÇAKMAK, Zafer, **İkinci Dünya Savaşı Öncesi Akdeniz'de Korsan Denizaltılar Sorunu Nyon Antlaşması**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 176.

ÇOKER, Fahri, **Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler**, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargah Basımevi, Ankara, 1994, s. 265.

ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

GÖNLÜBOL, Mehmet - Cem SAR, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1938)**, 9. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1978, s. 350.

METEL, Raşit, **Atatürk ve Donanma**, Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 1966.

ORAN, Baskın, (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, 12. bs., İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 900.

SAYGI, Tarık, **İngiltere Kralı VIII. Edward'ın Türkiye'yi Ziyareti ve Bu Ziyaretin İçteki ve Dıştaki Yansımaları**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2003, (Yüksek Lisans Tezi).

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları C I (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 649.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul, 2011.

TUTEL, Eser, **Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası**, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 320.

TANİLLİ Server, **Anayasalar ve Siyasi Belgeler**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1976.

VERSAN, Rauf, "Yirmibirinci Yüzyıla Girerken Lozan Antlaşması", **İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C LVI, 1-4, 1999, s. 185-206.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDA DEMİR YOLLARINA YÖNELİK ALINAN KARARLAR VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Efdal AS*

Özet

Görüşmelerine 20 Kasım 1922'de başlanan, 4 Şubat - 23 Nisan 1923 arasında kesintiye uğradıktan sonra 24 Temmuz 1924'te ilgili devletlerin uzlaşmasıyla sonuçlanan Lozan Barış Konferansı'nda kabul edilen 143 maddelik anlaşma metni, ulaşım konusuna yönelik maddeler de içermektedir. Anlaşmanın "Ulaşım Yolları ve Sağlık İşleri" başlığını taşıyan IV. bölümünün, "Ulaşım Yolları" başlıklı I. kesimindeki bazı maddeler, doğrudan demir yollarını ilgilendirmektedir.

Bildirinin amacı, Lozan Barış Antlaşması'nda demir yollarına yönelik maddeler ile ilgili olarak sonraki yıllarda yapılan uygulamaları ve alınan kararları ortaya koymaktır. Bildiride öncelikle konferansın birinci döneminde gerçekleştirilen oturumlarda demir yolları konusunda yapılan görüşme ve tartışmalar ele alınmış, bunu konferansın kesildiği ara dönemdeki TBMM'de yapılan görüşmeler izlemiştir. Konferansa TBMM'nin yeniden çağrıldığı dönem ve konferansın ikinci dönemindeki gelişmeler, bildirinin son bölümünü oluşturmuştur.

Osmanlı borçları arasında yer alan demir yolu borçlanmaları, bir Amerikan şirketine sağlanan *Chester İmtiyazı* ve Trakya sınırında hem Türk hem de Yunan topraklarından geçen Uzunköprü-Pityon (Kuleli Burgaz) hattı ile ilgili gelişmeler, bildirinin ana konularını oluşturmuştur.

Bildirinin hazırlanması sırasında öncelikle Lozan tutanaklarından, Türk heyeti ile TBMM'nin yazışmalarından ve görüşmelerin önemli aktörlerinin anılarından yararlanılmıştır. Ayrıca TBMM Zabıt Cerideleri, Resmi Gazete, dönemin gazeteleri ve ulaşımaya yönelik süreli yayınlar da taranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demir yolu, Lozan'da ulaşım, Şark Demiryolları, Uzunköprü-Pityon (Kuleli Burgaz) Hattı, Chester İmtiyazı.

* Dr., Kara Harp Okulu, efdalas19@hotmail.com

**RESOLUTION RELATED TO THE RAILWAYS WITHIN
THE SCOPE OF TREATY OF LAUSANNE AND THE
PROGRESS IN EARLY YEARS OF THE REPUBLICAN ERA**

Abstract

Launching the negotiations on 20th November 1922 and resulting with the resolution of related country governments finally on 24th July 1924, following an interruption period between 4th February and 23rd April 1923, the Treaty of Lausanne was also comprised of the Articles on transportation within the text of 143 Articles. Some Articles within the first Section entitling the “Transportation Lines” of the Fourth Section entitling the “Transportation Lines and Health Issues” are directly related to the Railways.

The goal of the Convention was to point out the implementations as well as resolutions in the following years related to the Articles on Railways within the scope of the Treaty of Lausanne. With the Convention, negotiations and disputes on railways conducted within the sessions of the first period were at the point. This was led to the negotiations conducted in the Turkish Parliament. The period at which the Turkish Parliament was re-convoked to the Conference and further progresses in the second term of the Conference, has constituted the final Section of the Convention.

Railway debts within the scope of Ottoman Public Debt, *Chester Privilege* and the progress related to the Uzunkopru-Pythion (Kuleli Burgaz) Line, crossing on both Turkish and Greece territories on the border of Thrace (*Trakya*) have been the main issues of the Convention. In during the preparation of that Convention, correspondences of the Turkish Parliament as well as the Turkish Delegation and the memories of main-actors at negotiations have been addressed. Moreover, records (*zabit ceridesi*) of the Turkish Parliament, Official Journal and newspapers of the related era and periodical publication on transportation (initially the Journal of Railways) have also been searched on.

Key Words: Railway, Transportation in Lozan, Orient Express, Uzunköprü-Pityon Lines, Chester Privilege.

GİRİŞ

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması 5 ana bölümde, toplam 143 madde ile çeşitli sözleşme ve protokollerden oluşmaktadır. Bu bölümlerden IV. bölüm, “Ulaşım Yolları ve Sağlık İşleri” başlığını taşı-

maktadır. Bölümün I. kesiminde bulunan 101-113. maddeler arası, bildirinin konusunu oluşturan ulaşım yolları ile ilgilidir.

Bunların dışında, konferansta görüşülen konulardan bazıları, -konferans sonunda ulaşım ile ilgili anlaşma maddeleri arasında yer almamasına rağmen-, doğrudan ya da dolaylı olarak ulaşımı da ilgilendirmektedir. Osmanlı borçlarının paylaşımı görüşmeleri sırasında, demir yolu borçlanmalarının bölüşümü ile Karaağaç İstasyonu'nun statüsü tartışılırken Yunan temsilcisi *Venizelos* ile yapılan müzakereler ile *Chester İmtiyazı* konusu, bu şekilde değerlendirilebilecek iki önemli konuyu oluşturmaktadır.

Konferansın başında üç büyük komisyon oluşturulmuştur. Üç İtilaf Devleti temsilcisi, bu komisyonların başkanlıklarını aralarında paylaşmışlardır. Askerî konular ve arazi konularıyla ilgili *Birinci Komisyonun* (Trakya sınırı, Batı Trakya, Adalar, Boğazlar, Suriye sınırı ve Musul meselesi) başkanlığını *Curzon*, *İkinci Komisyon* olan azınlıklar ve yabancılar komisyonu başkanlığını *Garroni* ve *Üçüncü Komisyon* olan mali ve ekonomik komisyonun başkanlığını ise *Barrere* üstlenmişlerdir¹.

Barrere, 27 Kasım'daki oturumda, komisyonun bir hayli teknik ve nazik sorunları ele alacağını, bu nedenle komisyonun işlerinin birtakım alt komisyonlar arasında paylaştırılması gerektiğini ileri sürmüştür².

Birinci Alt Komisyon, mali meseleleri (Düyun-u Umumiye'nin taksimi, askerî işgal masrafinin Türkiye tarafından ödenmesi, Yunanlılardan istenilen zarar ve ziyan); *İkinci Alt Komisyon*, ulaştırma ve ulaşım işlerini (limanlar, demir yolları, transit, posta, telgraf, hava işleri, kambiyyolar, denizaltı kabloları); *Üçüncü Alt Komisyon*, ticaret, gümrük tarifeleri, ticaret gemileri, emlak, edebi mülkiyet hakkı, güzel sanatlar ayırt edici alametleri; *Dördüncü Alt Komisyon*, ekonomik meseleleri (Savaş ve işgal devrine ait meseleler, Türkiye tarafından zapt edilen mülklerin geri verilmesi, bu devre boyunca Türk Hükûmeti tarafından yapılan borçlarla akdedilen sözleşmelerin ödenip yerine getirilmesi, Türkiye'deki, Alman, Avusturya, Macar, Bulgar emlakinin tasfiyesi, terk edilen topraklardaki Türk emlak meselesi) ve son komisyon olan *Beşinci Alt Komisyon* da sağlık meselelerini müzakere edecektir³.

1 Ali Naci Karacan, **Lozan**, Milliyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1971, s. 144.

2 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev: Seha Meray, 1. Takım, C III (4), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 2.

3 Karacan, **a.g.e.**, s. 145.

Konferansın İlk Döneminde Ulaştırma Konuları:

28 Kasım Oturumu

Yukarıda da değinildiği üzere, antlaşmanın sempozyumu ilgilendiren konuları, Barrere'in başkanlığını yaptığı *Üçüncü Komisyon* ve bu komisyonun alt komisyonlarında görülecektir. *Üçüncü Komisyon*, alt komisyonların belirlendiği 27 Kasım oturumunun ertesi günü, 28 Kasım'da ilk önemli toplantısını yapmıştır. Bu toplantıda söz alan *İsmet Paşa*, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının sona ermiş bulunması dolayısıyla, Osmanlı borçlarının da eskiden bu imparatorluğun toprakları üzerinde kurulmuş olan bütün devletler arasında bölüştürülmesinin doğal olduğunu, mensubu bulunduğu TBMM Hükûmeti'nin, eski Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde kurulmuş bir hükûmet olarak, aynı adalet ilkesi uyarınca, kendisine düşen borç payını üstlenmek isteğinde olduğunu belirtmiştir⁴.

İsmet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan toprakları geçmişte kendisine katmış olan devletlerin bulunduğu ve bunların, kendilerine düşen borç payını ödemeyi henüz yükümlenmemiş olduklarına dikkat çekerek, bu nedenle ilgili devletlere düşecek borç payını da onlara yüklemek gerektiğini, bu şekilde eski Osmanlı İmparatorluğu borçlarının tümünün tasfiyesinin mümkün olabileceğini söylemiştir. Öte yandan *İsmet Paşa*, bu devletlere yükletilecek borç tutarının hükûmetini hiçbir bakımdan ilgilendirmedeğini, borcun nasıl bir sistem uyarınca bölüştürüleceği konusunun teknik bir sorun olduğunu, bu nedenle konunun özel bir alt komisyonda uzmanlarca incelenebileceğini de eklemiştir⁵.

Söz alan *Venizelos*, öncelikle ülkesinin bir parçasını bir başka devlete bırakan devletin kamu borçlarının hafifletilmesini sağlayan tezin dayanağının ne olduğunun ortaya konulmasının gerektiğini söylemiştir. Ona göre bu tezin dayanağı, kendisine ülke katan devletin, yenik devleti gelir kaynaklarının bir bölümünden ve bu devletin alacaklarını da sağlancalarının [rehinlerinin] bir bölümünden yoksun bırakmasıdır.

Sorunu bu şekilde ortaya koyunca, Balkan devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaynaklarının bir parçasını aldıklarını söylemenin doğru olup olmadığını, Türkiye'nin alacaklarının birtakım zararlara uğrayıp uğramama-

4 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha Meray, 1. Takım C III (4), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 6.

5 **A.g.e.**, s. 6.

dığını ve işgal edilmiş illerin, Türkiye'nin yapmış olduğu çeşitli borçlanmalarla kendisine sağlanan yararlarla katılıp katılmadıklarını incelemenin yerinde olacağını söyleyen *Venizelos*, işgal edilmiş illerde döşenen “*Selanik-Manastır*” ve “*Selanik-Dedeoğaç bağlantısı*”nın, ortaklıklarca meydana getirildiğini, Osmanlı'nın bu ortaklıklara, ancak demir yollarının geçtiği ülkelerin gelirlerinden birkaçını bunlar için ayırarak, kilometre güvencesi ödenmesini sağladığını belirtmiştir.

Venizelos'a göre, Bağdat ve Soma-Bandırma demir yolları gibi Küçük Asya'da bayındırlık işlerini gerçekleştirmek amacıyla yapılan iki ya da üç borçlanma dışında diğer borçlanmalar, ne yararlı ne de üretim artırıcı nitelikte olmuşlardır. Bu borçlanmalar, işgal altındaki illere en küçük bir yarar bile sağlamamıştır; girişilmiş borçlanmalardan hiçbiri, bu illerden yana ekonomik yararlar sağlayacak harcamalara ayrılmamış, bilimin, edebiyatın, sanatın desteklenmesi için kullanılmamıştır⁶.

Venizelos, Osmanlı Hükûmeti'nin Selanik, Kosova ve Manastır'dan elde ettiği vergi gelirlerinin, hiçbir zaman bu illerin yönetim giderlerini karşılamaya yetmediğini de eklemiş ve sonuç olarak Avrupa illerinin yitirilmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaynaklarında hiçbir azalmaya yol açmadığını, bu nedenle de borcun bölüştürülmesi tezi için hiçbir dayanak noktası bulunmadığını uzun bir izahatla iddia etmiştir.

13 Ocak Oturumu

Bu oturumun önemli bir yönü, *Maliye Alt Komisyonu* adına *Bompard*'ın sunmuş olduğu rapordur. Çünkü rapor, Osmanlı borçlarının, Osmanlı'dan ayrılan devletler arasında bölüştürülmesi kararının oybirliğiyle kabulünü içermektedir.

İsmet Paşa, böyle bir kararı memnunlukla karşıladıklarını belirtirken, bölüştürülecek borcun tutarına ilişkin olarak iki tarafta derin görüş ayrılıkları olduğuna da dikkat çekmiştir. Türk Temsilciler Heyeti, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun girişmiş olduğu borçların, o dönem imparatorluğu oluşturan bütün ülkelere yükletilmesini sağlamak üzere, 30 Ekim 1918 tarihi baz alınarak bölüştürülmesini isterken, Müttefik Temsilci Heyetleri ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa giriş tarihi olan 1 Kasım 1914 tarihini esas almaktaydılar.

6 A.g.e., s. 8-9.

Oturumda, demir yolu borçlanmalarına da ayrıntılı bir biçimde değinilmiştir. Yunan Temsilci Heyeti, Osmanlı devlet borçlarının dökümünün yapıldığı çizelgede Bağdat Demir yolu gibi devlet adına girişilmiş borçlanmaların çizelgeye yazıldığını, fakat “*Selanik bağlantısı*” gibi ortaklıklarca [şirketlerce] girişilmiş demir yollarının çizelgede gösterilmediğini belirterek, bu borçlanmaların ya çizelgeden çıkarılmasını ya da hepsinin birden çizelgeye konmasını talep etmiştir⁷.

Yunan Temsilci Heyeti’nin “*Selanik bağlantısı*”na yönelik hassasiyetinin nedeni, Yunan Hükûmeti’nin söz konusu demir yolunu, Fransa’nın isteğiyle 1919’da satın almaya girişmesi ve 1920’de yapılan bir sözleşmeyle satın almasıdır. Şimdi Yunanistan, elinde bulunan bu demir yolunu çizelgeye katarak bu satın alma sonucunda giriştiği yükümlülüğü paylaşdırmak istemektedir.

Görüldüğü gibi Yunanistan, temsilcisi *Venizelos*’un 28 Kasım oturumunda belirtmiş olduğu “*borcun bölüştürülmesi tezi için hiçbir dayanak noktası bulunmadığı*” görüşünden, “*Osmanlı borçlarından kendisine düşecek payın saptanması konusunda adalet ve hak gözetilirlilik ilkesine uygunluk*” görüşüne doğru bir dönüşüm göstermiştir. *Venizelos* bundan sonra demir yolları borçlanmalarının bölüştürülmesi konusunda, bölüştürmenin, her ülkeden geçen demir yolunun uzunluğuna orantılı olarak yapılmasını savunacaktır.

7 **A.g.e.**, s. 32, 42. Oturumda *Venizelos*, Yunan Temsilci Heyeti’nin Osmanlı devlet borcunun bölüştürülmesine ilişkin görüşlerini içeren uzun bir not sunmuştur. (Bkz. **a.g.e.**, s. 58-63) Bu notta, çağırın devlet temsilcilerinin 8 Aralık’ta demir yolu borçlanmalarına yönelik madde tasarısına ilişkin olarak, “*Osmanlı Hükûmetince, 1 Kasım 1914 tarihinde işletilmekte bulunan demir yollarının yapımı için, bu tarihten önce doğrudan doğruya yapılmış ve her ne biçimde olursa olsun, bu demir yollarının işletilmesinden elde edilecek gelirler karşılık gösterilerek güvence altına konulmuş olan borçlanmaların yıllık taksitleri, ... tarihinden başlayarak işbu antlaşma uyarınca, bu demir yolları hangi devletlerin ülkesinde bulunursa, o devletlere yükletilecektir.*” şeklinde teklifte bulduklarını, bu madde uyarınca, Bağdat, Soma-Bandırma, ve Hudeyde-San’a demir yollarına ilişkin borç senetlerinin, bölüştürülecek borçlar çizelgesinden çıkartılması gerektiğini söylemiş, (Bkz. **a.g.e.**, s.210-211 ve 215) oysa konferansa çağırın devletlerin temsilci heyetlerinin, alt komisyonun 5 Ocak 1923 günkü oturumunda kendi tekliflerinden caydıklarından şikayet etmiştir. *Venizelos*, söylediklerine kanıt olmak üzere, 5 Mart 1903 tarihli Bağdat Demir yolu Sözleşmesi ile “İstanbul-Selanik Bağlantısı” demir yolunun yapımı ve işletilmesine ilişkin 8 Ekim 1893 tarihli sözleşmeyi ve notuna koymuştur.

Demir yolu borçlanmaları konusunda görüş bildiren bir başka devlet, Arnavutluk olmuştur. Arnavut Temsilci Heyeti adına *Frasheri*, ülkelerinde tek bir kilometre bile demir yolu bulunmadığını, dolayısıyla demir yolu borçlanmalarının sadece ülkelerinden demir yolları geçen devletlere yükletilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle de Arnavutluk, Osmanlı borçlarını gösteren çizelgeden tüm demir yolu borçlanmalarının çıkartılmasını istemektedir⁸.

27 Ocak Oturumu

İktisat ve maliye sorunlarını tartışan *Üçüncü Komisyonun* bu oturumunda komisyon, İngiliz, Fransız ve İtalyan Temsilci Heyetleri tarafından sunulan malî hükümler tasarısını incelemeye başlamıştır. Oturumda Türk Temsilci heyeti'nde bulunan *Hasan (Saka) Bey*, tasarının Osmanlı devlet borcuna yönelik kısmında bulunan çizelgeye, İzmir-Alaşehir demir yoluna ilişkin borçların ve yıllık taksitlerin de konulması gerektiğini belirtmiştir⁹.

8 *Frasheri*, kilometre garantisi ilkesine dayanan demir yolları borçlanmalarının Osmanlı hazinesine gelir sağladığını söylemenin yanlış olacağını, borçların yıllık ekonomik gelire göre değişkenlik gösterdiğini söylemiş ve birkaç hattan örnek vermiştir. *Frasheri*'ye göre, "Manastır- Selanik" demir yolunun geliri altı ay sonunda, Türkiye'nin üzerine almış bulunduğu güvenceye başvurmaksızın ortaklıkça kendi tahvillerinin hepsini ödemeye yeterli olmuştur. Buna karşılık ticari bir niteliği olmaktan çok stratejik bir niteliği olan "Dedeğaç-Selanik" demir yolu, aralıksız olarak, güvenceye başvurma zorunda kalmıştır.(...) Bağdat demir yolu borçlanmaları da, Osmanlı hazinesine, demir yolu ortaklıklarının kendi başlarına giriştikleri borçlanmalardan daha büyük bir gelir sağlamıştır." Bkz. a.g.e., s. 32-33.

9 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha Meray, 1. Takım, C III (4), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 89. İzmir-Alaşehir hattı ilk kez *Maliye Alt Komisyonunun* 4 Ocak'taki oturumunda gündeme gelmiş, oturum başkanı *Bompard*, İzmir-Alaşehir demir yolu borçlanmasını Osmanlı borçları çizelgesine neden eklediklerini sormuş, Türk temsilcisi *Zekai Bey*, bu demir yolunun imtiyaz sahibi İngiliz ortaklığından satın alınan İzmir-Kasaba şebekesinin bir parçası olduğunu beyan etmiştir. *Venizelos*, kendi ülkesinin Selanik bağlantı hattı için giriştiği borçlanmanın ödemesini tek başına yükümlenirken, Türk Hükûmeti'nin bu şebekeyi satın almak için çıkartmış olduğu borçlanmayı, bölüştürme planına koymasına neden izin verileceğini anlayamadığını söyleyince *Zekai Bey*, Osmanlı Hükûmeti'nin İzmir-Alaşehir demir yolu borçlanmasını 1893'te ödemiş bulunduğunu, hâlbuki Yunan Hükûmetinin Selanik bağlantı hattının borçlanmasını 1913'te yani bu demir yolunun bulunduğu toprak parçası Türkiye'den ayrıldıktan sonra ödediğini söyleyerek aradaki temel farkı vurgulamıştır. (Bkz. a.g.e., s. 244-245).

Hasan Bey ayrıca, “Kilometre başına güvence (teminat) akçesi verilmesi yüzünden Osmanlı İmparatorluğu’na düşen ya da düşmüş olan borçların, Türkiye ile kendilerine Türkiye’den ayrılan bir toprak parçası verilmiş Balkan Yarımadası devletleri ve Asya’da yeni kurulmuş devletler arasında bölüştürülmesinin nasıl yapılacağı konusunda bir görüş ayrılığı doğmuş olduğundan, bu anlaşmazlığın *La Haye*’deki Milletlerarası Daimî Adalet Divanı’na sunulması kararlaştırılmıştır. Bağlı yüksek taraflar, Milletlerarası Daimî Adalet Divanı’nın kararlarını kabul etmeyi yükümlenirler. Bu kararın verilmesine kadar, katılım payları geçici olarak ve bu kesime eklenmiş çizelge uyarınca ödenecektir.” şeklinde düzenlenmiş olan, tasarının 6. maddesine şu fıkranın eklenmesini teklif etmiştir: “*Hakemin kararı, kilometre güvencelerinin (garanties kilometriques) bölüştürülmesini zorunlu kılarsa, gerek Türkiye’de gerekse Türkiye’den ayrılmış topraklarda bulunan demir yollarına ilişkin parasal yükümler, ilgili devletler arasında, 1. maddeye ekli çizelgede buluna öteki borçlar gibi, aynı şartlar içinde ve aynı ilkelere dayanılarak bölüştürülecek bir borçlar toplamı meydana getirilecektir.*”

Oturumda, iki konuda *La Haye Milletlerarası Daimî Adalet Divanı*’na danışılması kararlaştırılmıştır. Bunlardan ilki, yukarıda belirtilen 6. maddeye ilişkin olarak, Osmanlı demir yolu borçlarının Balkan Devletleri ve Asya’da yeni kurulmuş ülkeler arasında paylaşılması, Osmanlı devlet borcu çizelgesine yazmanın gerekip gerekmeyeceği konusudur. İkinci konu ise *Venizelos*’un sözünü etmiş olduğu ve Yunanistan’ı yükümlülükten kurtaracak, *Bağdat, Soma-Bandırma, Hudeyde-San*’a demir yolu hatlarına ilişkin borçların, bölüştürülecek borçlar çizelgesinden çıkartılmasının gerekli olup olmadığıdır¹⁰.

Chester İmtiyazı Konusu

Birinci konferans görüşmelerinin sonlarına doğru Fransızlar ile Türk Temsilciler Heyeti arasında gündeme gelen konulardan birisi de *Chester İmtiyazı* konusudur. İmtiyazın kökeni, *Colby Mitchell Chester* adlı bir Amerikan emekli deniz subayının 1908 yılında İstanbul’a gelerek hükûmete sunmuş olduğu bir projeye dayanmaktadır¹¹. Dönemin şartlarında gerçekleşmeyen proje, Kur-

10 A.g.e., s. 143.

11 Proje ilk bakışta, o zamana kadar Ankara ve Konya’ya ulaştırılmış olan ve batıdan doğuya genişleyen demir yolları yapım sürecinin devamı niteliğinde gözükmetedir ve bu hâliyle, Ankara – Musul arasında demir yolu yapımını öngörmektedir. Projenin yöneticiler için anlamı, “etkili bir demir yolu projesi” olduğu şeklindedir. Fakat diğer taraftan, yapılacak demir yolu hattı boyunca yolun her iki tarafından yirmişer kilometre olmak üzere 40 km.lik bir alanın içinde bulunan tüm yeraltı

tuluş Savaşı'ndan sonra tekrar gündeme gelmiş ve Chester'in 1909'da kurmuş olduğu *Ottoman - American Development Company* adlı şirket, Lozan sürecinde TBMM Hükûmeti ile temasa geçmiş ve taraflar, demir yolu yapımı, Akdeniz ve Karadeniz'de yapılacak limanlar, petrol kaynaklarının işletilmesi gibi konuların yanı sıra, tarım aleti ithalatı ve bunların çiftçilere dağıtımına yönelik de bir anlaşma için görüşmelerde bulunmuşlardır. Hatta "Ankara yakınlarında yeni bir şehir kurma" da görüşme konularından biridir. Bunlardan yeni bir şehir kurma planı dışındakiler konusunda anlaşmaya varılmıştır.

Ankara'da şirketin yöneticilerinin Türk Hükûmeti ile çeşitli temaslarda bulunduğu haber alan Fransızlar, bir Amerikan şirketine böyle bir imtiyazın verilmesi konusuna tepki göstermişlerdir. Fransa'nın iddiasına göre, *Chester İmtiyazı* içerisinde bulunan Samsun-Sivas hattı imtiyazı, 1914 yılında kendi-

kaynaklarının işletme haklarını yapımçı şirkete vermeyi öngördüğünden, proje aynı zamanda bir petrol projesidir (Bkz. Bilmez Bülent Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yay. , İstanbul, 2000, s. 113).

Projenin bir başka yönü de Ermenilere yöneliktir. Amerikan emperyalizmi, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine başlattığı bölücü kültürel etkinliklerini, ekonomik girişimlerle desteklemek istemiştir. Bu nedenle proje, geleceğin bağımsız Ermenistan'ı hazırlayacağına inanan Ermeni girişimciler tarafından da desteklenmiştir. 1908'deki ilk girişim sonucunda yapılan anlaşmaya göre yukarıda belirtilen 40 km. alana ek olarak şirket, 99 yıllık bir işletme hakkı elde ediyordu. Sözleşme 25 Şubat 1909'da onay için hükûmete sunulmuştur. Sunulan projede Hükûmet, imtiyaz isteklerinin yararına değişiklikler yapmıştır. Buna göre demir yolu, normal değil dar hat olacaktır. Van'a gidecek hat Sivas'tan değil, Harput'tan başlayacak ve Van Gölü kenarında bir iskeleyle ulaşacaktır. Akdeniz'de varılacak yer ise, Yumurtalık olarak kesinleşiyordu. Yapılacak hatların çevresindeki 20 km.lik şerit içindeki bilinen ya da sonradan bulunacak petrol dahil bütün maden yatakları ile Sivas ve Elazığ'daki bütün madenler de şirkete kalacaktır. Fakat Harput'tan Yumurtalık'a incek demir yolunun her km.si için yılda 160 bin franklık işletme teminatı verilecektir.

Şirket, Hükûmetle Chester arasında protokolün imzalanmasından hemen sonra gerekli teminatı yatırarak, 600 bin dolar sermaye ile *Ottoman - American Development Company (Osmanlı-Amerikan Kalkınma Şirketi)*'i kurdu. Fakat bütün bunlara rağmen proje gerçekleşemedi. 9 Mart 1911'de Meclis-i Mebusan'a sunulan bu sözleşme, Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerinde baskı uygulamalarına neden olmuş, uzun bir süre Meclis'te bekletilmiş ve onaylanmamıştır. Anlaşmanın onaylanmamasında İngiliz ve Alman baskısının yanında, Osmanlı'nın, pazarlıkları uzatarak Amerikan Hükûmeti'ni kapitülasyonların kaldırılmasına yanaştırma isteği ile Doğu'da demir yolu yapımının Ermeni ve Rus sorunları açısından yaratacağı sonuçlar konusunda taşınan endişelerin de payı vardı.

lerine verilmiştir. Bu nedenle TBMM Hükûmeti'nin böyle bir imtiyazı başka bir şirket ya da devlete vermesi uygun değildir¹².

İsmet Paşa, 30 Aralık 1922 tarihli telgrafında, “(...) *Chester projesinin Fransızlarla ahdımıza münafî olduğu ya'ni aynı imtiyazatı evvelce Fransızlara vermiş olduğumuz haberi alınıyor. Amerika'lıları bu vâsıta ile hüsn-i münâsebata sevk etmek ve Fransızları beyhûde yere büsbütün tahrîk etmemek için imtiyâz muamelesinin tehîri varid-i hâtır olmakta ise de bu bâbda hey'etin tenvîr buyurulması müsterhamdır*”¹³.” diyerek, Ankara'dan konuyla ilgili olarak bilgi almak ve Fransızların iddialarının doğruluğunu öğrenmek istemiştir.

Bu telgrafa yanıt 4 Ocak'ta gelmiştir. Hariciye Vekâleti Vekili *Hüseyin Rauf Bey*, telgrafta *İsmet Paşa'yı* şu şekilde aydınlatmıştır: “*Samsun-Sivas demir yolunun inşâsı 1912 istikrazına merbut olarak Regie Generale de Chemin de Fer şirketine bâ irâde-i seniyye verilmiş fakat şartname ve mukavelename kat'ıyyen imza ve te'ati edilmeden Harb-ı Umumi infılak ettiğinden i'tilaf-ı mezkûr Meclis-i Vükelâ kararıyle keen lem yekûn addedilmiş, şirket zarar ve ziyanın Hükûmet-i Osmâniyeye âidiyetinden bahisle protesto eylemiştir.*

Hükûmet kesb-i kat'ıyyet etmiş bir mukavele mevcut değildir şeklinde cevap vermiş ve şirket mukavelenin irâdeye iktirânından ve yegâne vâsıta-i tebliğ

12 1914 yılında o zaman Maliye Nazırı olan Cavit Bey, para bulmak için *Reji Jeneral* adlı Fransız şirketiyle 800 milyon franklık bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre şirkete “Samsun-Sivas ve temdidi Karadeniz Demiryolu Hattı” adlı bir imtiyaz verilmiş ve Cavit Bey'in 800 milyonluk istikrazından çıkarmayı başaramadığı 300 milyonluk ikinci tertip, bu demir yolu yapısına karşılık kabul edilmiştir. Fakat bu ikinci istikraz, akdedilmeden kalmıştır. İşte Fransızlar bu sözleşmeye dayanarak hat üzerinde hak iddia etmişlerdir. Fakat ortada Fransızlar için kazanılmış bir hak yoktur, çünkü sözleşmeler tam değildir. Sözleşmenin yalnız müsveddesi yapılmıştır. Gerçi parafe edilen müsvedde üzerine asıl sözleşmeyi yapmak için hükûmet padişaktan bir irade ile izin almıştır. Fakat bu izne rağmen, sözleşmeyi hükûmet tamamlamamış, hatta meclis de bunun yapılmasını istemez bir tavır almış ve Cavit Bey güç durumda kalmıştır.

Fransızlar ayrıca birinci Lozan görüşmelerinin sonuna doğru Türk Heyeti'ne vermiş oldukları anlaşma projesinin 91. maddesiyle bu gibi Osmanlı Devleti'nden kalan çeşitli sözleşmeleri Türk Temsilciler Heyeti'ne imza ettirmeye çalışmışlardır. Birinci Lozan Konferansı'nın son gecesi *İsmet Paşa'nın* gazetecilere “Bana görmediğim, bilmediğim birtakım mukaveleleri imza ediniz diyorlar!” diye şikâyet ettiği, konferansın yarıda kesilmesine etken olan maddelerden birisi de budur. (Bkz. Karacan, a.g.e., s. 330-331).

13 Bilâl N. Şimşir, **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 298-299. (*İsmet Paşa* tarafından, Heyet-i Vekile Riyaseti'ne çekilen 30 Kânunuevvel 1338 tarihli ve 234 no.lu telgraf)

olan Fransız sefaretine resmen tebliğinden ve *biaenaleyh kesb-i kat'iyet ettiğinden ve hat hükümetce şirkete teslim edilmek suretiyle mukavele mevki'-i tatbika da konduğundan ve hükümetin fesih kararı vermesi ve hattın iadesini talep etmesi de mukavelenin mevcudiyetini zımnen tanımış demek olduğundan bahisle tekrar cevap vermiştir. Bilâhire Amerika sefareti de Fransız hükümeti namına aynı protestoyu yapmıştır. İcab eden cevaplar verilmiştir.*

Çester 'le Anadolu-i Şarkî'de demir yollarının inşâ ve işletilmesi hakkındaki müzâkere de ber vech-i bâlâmünâziun fihi hukuk nazardan dûr tutulmamış ve icâbında şirket-i mezkûreye verilecek tazminât derpiş edilmek suretiyle bu hatâ ayrıca bir mukavele-i müzeyyele ile müzâkere olunan diğer hutût miyanına konmuştur.

Mezkûr şirketle yapılan mukaveleye nazaran şirket hükümetin bir müteahhidi sıfat ve mahiyetini hâizdir. Şirket beher kilometreye sekiz bin lira olacaktır. Para farkı ve galâyı-es'âr dolayısıyla on misli ziyadeleşecek olan bu meblağ hükümetce deruhde edilmeyecek ve şirket ise eski fiatla mezkûr işi yapamayacaktır.

Amerikalı Çester ile ve refkî ile müzâkereyi menâfık'-i vataniye nokta-i nazarından daha muvâfık gördüğünden müzâkerâta devam edileceği Nâfia Vekâletinden bildirilmiştir. Nâfia Vekâletinin tezkeresi suret-i takdim edildi efendim¹⁴.

İsmet Paşa, 5 Ocak'taki bir başka telgrafında konuya da değinerek, "Bizim mürâcaatımız üzerine Chester projesine Ankara 'ca mümânaat edildiği[engellenme] haberi"nin yayıldığını, kendisinin "mürâcaatımız" haberini reddettiğini, fakat olay Türkiye tarafından bilindiğinden, mûcib-i bedbîni olduğunu söylediğini yazmıştır¹⁵.

Hüseyin Rauf Bey, 25 Ocak'ta Chester İmtiyazı'nın Meclis'e geldiği noktayı İsmet Paşa'ya bildirmek üzere çekmiş olduğu telgrafta, projenin Nafia Vekâleti'nde görüşmelerinin sona erdiğini ve Bakanlar Kuruluna sevk edildiğini haber vererek, konuyu meclise sevk etme zamanının gelip gelmediği konusunda İsmet Paşa'nın görüşünü almak istemiştir. Ayrıca Rauf Bey telgra-

14 A.g.e., s. 324. (Hüseyin Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya gönderilen 4 Kânunusani 1339 tarih ve 273 no.lu telgraf) Şimşir, bu belgenin önce telgraf olarak gönderildiğini, sonra yazıyla da tekrarlandığını belirtmektedir.

15 A.g.e., s. 333. (İsmet Paşa tarafından, Heyet-i Vekile Riyaseti'ne çekilen 5 Kânunusani 1339 tarihli ve 281 no.lu telgraf)

finda Fransa'nın varlıklı kişilerinin Ankara'ya geldiğini ve bunların amacının projeyi akamete uğratmak olduğunu hissettiklerini de eklemiştir¹⁶.

Ertesi gün *İsmet Paşa*, Chester İmtiyazı konusundaki kişisel görüşlerini Ankara'ya bildirmiştir. Ona göre, "*Fransızlar bize hiçbir şeyde müsaîd değildirler. Onlardan hayır yoktur. Sulh olmadığı halde dahî inşâata devam etmek ve ikrâzı yapmak şartını ayrıca te'min ederek Çester'i tercih etmek muvafıktır*¹⁷."

Konu, hem görüşmelerin kesildiği ara dönemde hem de konferansın ikinci döneminde gündemi meşgul etmeye devam edecektir.

Karaağaç İstasyonu Konusu

Birinci dönem Lozan görüşmelerinde ele alınan Trakya sınırı konusu, her ne kadar bir sınır sorununun çözümü için yapılan görüşmeler şeklinde görülebilirse de sınırdan demir yolunun geçiyor olması, buradaki Karaağaç istasyonunu ön plana çıkarmış ve konferans boyunca Trakya sınırı tartışmalarında söz konusu istasyon sürekli gündeme gelmiştir. Bu nedenle bildiriye Karaağaç istasyonunu ilgilendirdiği kadarıyla Trakya sınırı görüşmelerinden de bahsedilecektir.

11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Mütarekesi'nin Trakya sınırını ilgilendiren hükümlerine bakıldığında, konuyla ilgili olarak; barış antlaşması yapılanaya değin, Trakya'da yaşanması muhtemel karışıklıkların önüne geçilmesi için, Meriç Nehri'nin sağ kıyısının, Karaağaç ile birlikte Müttefik devletler askerleri tarafından işgal edilmesi (3. madde) ve Edirne şehrine ulaşımı sağlayan demir yolu bağlantısının -geçiş serbestliğini aksatmadan sürdürebilmek için- Meriç Irmağı'nın sağ kıyısını izleyen demir yolu kesiminin; Müttefikler, TBMM Hükûmeti ve Yunanistan'ın göndereceği birer temsilciden oluşacak karma bir komisyon tarafından denetime bağlı tutulması¹⁸ (4. madde) kararlaştırılmıştır¹⁹.

16 **A.g.e.**, s. 437. (Hüseyin Rauf Bey'den *İsmet Paşa*'ya gönderilen 25 Kânunusani 1339 tarih ve 426 no.lu telgraf)

17 **A.g.e.**, s. 446. (*İsmet Paşa* tarafından, Heyet-i Vekile Riyaseti'ne çekilen 26 Kânunusanî 1339 tarihli ve 438 no.lu telgraf)

18 İlhami Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 63-66.

19 Dr. Rıza Nur anılarında, TBMM'yi konferansa davet eden notada sınırın Meriç gösterildiğini belirterek, *İsmet Paşa'yı*, Mudanya Mütarekesi görüşmelerinde ayrıntıya dikkat etmemekle suçlamaktadır. Bkz. Dr. Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 48.

Trakya sınırı konusunda Türk Temsil Heyeti'nin görüşü, sınırın 1913 sınırları olmasıdır. *İsmet Paşa*, Trakya sınırının 29 Nisan 1913'te İstanbul Antlaşması ile çizilen ve Karadeniz'den Meriç Nehri'nin döküldüğü yere kadar olan bölümü kapsayan sınır olması tezini savunmuştur²⁰.

22 Kasım 1922 tarihinde yapılan görüşmelerde *Venizelos*, 1915'te Batı Trakya'nın Karaağaç ve Dimetoka'yı kapsayan kısmını Türklerin kendi istekleriyle Bulgaristan'a bıraktıklarını, bu nedenle buralarda 1913 sınırlarına dönülemeyeceğini söylemiştir. *Lord Curzon* da *Venizelos*'u desteklemiş ve buraların mukadderatının *Neully Antlaşması* ile 1915 sınırlarına göre zaten karara bağlandığını, Müttefik devletlerin bundan vazgeçmeyeceklerini belirtmiştir²¹.

İsmet Paşa, bölgenin iddia edildiği gibi Türkiye tarafından rızayla terk edilmediğini, terkin, "*fevkalade tehlikeli ahvalin tazyığı altında olduğu*"nu ve hiçbir zaman Türk parlamentosunca tasdik edilmediğini, zaten mütarekeden sonra da Müttefik Devletler'in Türk-Bulgar mukavelesini kendilerinin hemen iptal ettiklerini ve böylece bu mukavelenin çok az bir zaman geçerli olduğunu hatırlatmış, akit olduğu tarihten bu yana siyasi durumun tamamen değiştiğine dikkat çekmiştir.

İsmet Paşa, Karaağaç konusuna da değinmiş, buranın Edirne'nin bir mahallesi olduğunu, bir şehirde iki ayrı idarenin bulunmasının tabii olmayacağını, ulaştırma işleri açısından da bunun zorunlu olduğunu, çünkü Karaağaçsız Edirne'nin ülkenin diğer parçalarıyla doğal ilişkide bulunamayacağını belirtmiştir. Bu arada, Müttefik devletlerin, 22 Eylül 1922 günlü notaları ve Mudanya Mütarekesi ile Edirne'yi de kapsayan Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesini kabul etmiş bulduklarını hatırlatan *İsmet Paşa*, Edirne geri verildiğine göre, Edirne'yi İstanbul'a bağlayan demir yolunun, *Kuleli Burgaz-Mustafa Paşa* kesiminin bulunduğu toprak parçasının da Türkiye'ye geri verilmesinin zorunlu olduğunu, Türk Temsilciler Heyeti olarak, demir yolundan uluslararası bir teşkilat ile Bulgaristan, Türkiye ve Trakya'nın istifadelerine itirazları olmadığını da eklemiş, konuyu bir tâli komisyonun incelemesini teklif etmiştir²². Teklif kabul edilmiştir.

İsmet Paşa, aynı gün Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafta, Karaağaç'ı kurtabileceklerini zannettiğini fakat 1913 sınırını ve Batı Trakya'da halkoylama-

20 M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s. 175.

21 *A.g.e.*, s. 180.

22 *A.g.e.*, s. 183-184; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler*, Çev. Seha Meray, 1. Takım, C I (1), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 20-21.

sı yapılmasını kabul ettirmekte zorlanacağını bildirmiştir²³. Bu telgrafa yanıt 26-27 Kasım'da gelmiştir. Bu telgrafta *Hüseyin Rauf Bey*, *İsmet Paşa*'nın Karaağaç'ın kurtarılabilceği, ama Batı Trakya'da halk oylamasının güç olduğu yolundaki görüşlerine katıldığını bildirmiştir²⁴. Fakat hemen arkasından yollanan telgrafta ise *İsmet Paşa*'nın telgrafının Heyet-i Vekile'de görüşüldüğü ve Karaağaç gibi konularda karar vermeden önce Hükûmete bilgi verilmesinin uygun görüldüğü uyarısı vardır.

Bu arada konuyla ilgili 25 Kasım'a kadar görüşmeler yapılmıştır. 25 Kasım görüşmelerinde *Lord Curzon*, önceki toplantılarda Türk Temsilci Heyeti'nin 1915 antlaşmasının onanmamış olduğu tezini ileri sürdüklerini, fakat Türk Temsilci Heyeti'nin, bu toprak parçasının bırakılmasını Türk parlamentosunun reddettiğine dair bir ispatı konferansın önün koyamadığını söylemiştir. Ayrıca *Lord Curzon*'un, Karaağaç'ın Edirne'nin bir parçası olduğu şeklindeki Türk görüşüne de itirazı vardır. Çünkü Karaağaç nehrin diğer tarafındadır ve Karaağaç Edirne'den, bütün uzunluğunca kırlardan geçen 4 kilometrelik bir yolla ayrılmaktadır.

Lord Curzon, Türkiye'ye "hak gözetir bir taviz olmak üzere" sadece 1915 sınırıyla nehir arasında çevrili bulunan küçük toprak parçasını bırakabileceklerini, bu toprak parçasında ileride Türkiye'nin kendi istasyonun yapabileceğini bildirmiştir.

Konferansın ilerleyen günlerinde *İsmet Paşa*, Avrupa gazetelerinde Karaağaç'ın Yunanlılar tarafından işgaline yönelik birtakım haberler görünce, durumun aslını 9 Ocak'ta Ankara'ya sormuş, *Hüseyin Rauf Bey*, *İsmet Paşa*'ya konuyla ilgili haberlerin gerçek olduğunu, kendilerinin durumu 15 Ocak'ta *Refet Paşa*'dan öğrendiklerini ve Karaağaç'ın bir Yunan taburu tarafından işgal edildiğini bildirmiştir²⁵.

Konferansın birinci döneminin sonunda Müttefik Devletler, hazırlamış oldukları antlaşma projesini *İsmet Paşa*'ya vermişlerdir. Verilen projede Trakya sınırı, *Lord Curzon*'un teklifinde olduğu gibi kalmıştır. *İsmet Paşa*, projede Müttefik devletlerin Karaağaç'ı vermediklerini Ankara'ya bildirmiştir. *Hüseyin Rauf Bey*, yazmış olduğu hatıralarında konuyu şu şekilde anlatmaktadır: "*Murahhas Heyetimizin Başkanı, Karaağaç'ı gözünde büyüterek bu tamirat*

23 Şimşir, **a.g.e.**, s. 121. (*İsmet Paşa* tarafından, Heyet-i Vekile Riyaseti'ne çekilen 22 Teşrinisanî 1338 tarihli ve 19 no.lu telgraf)

24 **A.g.e.**, s. 133. (*Hüseyin Rauf Bey*'den *İsmet Paşa*'ya gönderilen 26-27 Teşrinisanî 1338 tarih ve 34 no.lu telgraf)

25 **A.g.e.**, s. 355 ve 399.

ve tazminattan vazgeçilmesi taraftarı idi. Hatta sonunda, “Vazgeçtim; Karaağaç'a karşı terk ettim.” dedi. Ben ise “Karaağaç'ı bırakıp gerektiğinde demir yolunu Edirne'nin içinden geçirebiliriz.” diyordum. Bu noktada Murahhas Heyetimiz Başkanı ile aramızda uzun muhaberelemlerle tartışmalar oldu. Lozan'da karışımızda bulunanlar, her meselede ve bilhassa bu tamirat ve tazminat meselelerinde, bizden fedakarlık istemekte ve ancak bu fedakarlıklara katlandığımız takdirde, öteki meseleler üzerinde anlaşmaya varılabileceğini ileri sürmekte idiler. Durum bu merkezde iken Lozan'daki Murahhas Heyetimizin, bizden habersiz kararlara ve taahhütlere varması ihtimalini önlemek için, çok hassas ve müteyakkız bulunmam gerekiyordu. Ve benim Hükümet Reisi olarak ve Mustafa Kemal Paşa ile de mutabık kalarak belirttiğim bu hassasiyet, Murahhas Heyetimiz Başkanı'nı nedense sinirlendiriyordu²⁶.”

Sonuçta Trakya sınırı ve dolayısıyla Karaağaç istasyonu konusu, çözümlenemedi konferansın ikinci dönemine kalacaktır.

Konferansın İlk Bölümünün Sona Ermesi

Birinci Lozan görüşmelerinin sonunda İtilaf Devletleri, 31 Ocak 1923 tarihinde Türk Temsilci Heyeti'ne bir anlaşma tasarısı vermişlerdir. Heyet, tasarıyı incelemek üzere sekiz günlük bir süre istemiştir. Fakat İngiliz Temsilci Heyeti'nin başkanı Lord Curzon, İngiltere'de birtakım işleri olduğunu, bu kadar süre daha Lozan'da kalamayacağını söylemiş, en fazla 4 gün sonunda Türk Temsilci Heyeti'nin cevabını bildirmesini istemiştir. Türk Heyeti, kendilerine verilen tasarının yüz sayfayı aştığını, bu nedenle verilen sürenin yeterli olmadığını, cevaplarını verilen dört günlük süre içerisinde yetiştirmeye çalışacaklarını, fakat yetiştiremezlerse – istedikleri sürenin tamamından yararlanmak hakkını saklı tutmak üzere, Lord Curzon'un isteğini yerine getirmeye çalışacaklarını vaat etmişlerdir²⁷.

Fakat Türk Temsilci Heyeti, 1-4 Şubat arasında başta Boğazlar Komisyonu ile ilgili olmak üzere, İtilaf Devletleri temsilcileriyle birtakım toplantılar da yapmış olduğundan, verilen dört günlük sürede barış tasarısına tam anlamıyla yoğunlaşamamıştır. Bu nedenle, 4 Şubat günü geldiğinde Türk Heyeti; şimdiye kadar yapılan görüşmeler sonucunda temel sorunlara ilişkin olarak,

26 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni – Siyasi Hatıralarım**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004, s. 432-433.

27 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha Meray, 1. Takım, C IV (5), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 21. (İsmet Paşa'nın, Türk Heyetini konferansa çağırın Dışişleri Bakanlarına göndermiş olduğu 8 Mart 1923 tarihli mektup).

barış yapılabilmesine yetecek derecede bir anlaşma ortamına ulaşıldığına dikkat çekmiş, uzlaşılacak temel sorunlara ilişkin bir anlaşmanın hemen imza edilmesini, anlaşmaya varılamayan noktalarda ise görüşmelerin sürdürülmesini teklif etmiş²⁸, aynı gün 13.30'da İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilci heyetleri başkanlarına Türk tekliflerinin sunulduğu ve *İsmet Paşa* imzalı bir mektup vermişlerdir.

Mektupta, son gelinen noktada İngiltere, Fransa ve İtalya adına konferansa verilen teklifte, Türkiye'nin Trakya sınırında bulunduracağı kuvvetlerin sayısını sınırlandıran 4. maddeyi taslak metinden çıkardıklarının görüldüğü, İtilaf Devletleri'nin bu tavizlerine karşılık, iyi niyet göstergesi olarak Türk Heyeti'nin, Karaağaç, Kuleli Burgaz'a giden demir yolu ve Dimetoka'yı talep etmekten vazgeçtiği açıklanmıştır. Bu durum, 1913 sınırından vazgeçip, 1915 sınırına dönmeyi kabul etmek demektir²⁹.

Mektupta, ayrıca demir yolu borçlanmalarına yönelik şu açıklama vardır: “(...) *Maliye sorunları konusunda, önce Müttefik Temsilci Heyetlerinin tekliflerine uygun olarak, Osmanlı Devlet Borcunun [Düyun-u umumiye-i Osmaniye] gelirle orantılı olarak bölüştürülmesini, sonra da, Arnavut ve Yunan Temsilci Heyetlerinin isteklerine uygun olarak demir yollarına ilişkin borçlarla, söz konusu demir yollarının buldukları ülke devletinin yükümlü kalmasını kabul ettik.*

Demir yollarına ilişkin borçların bu biçimde bölüştürülmesi ve Osmanlı Devlet Borcunun geri kalan parçasının gelirlere orantılı olarak bölüştürülmesi, Türkiye'ye, Türk tekliflerine göre yükletilecek olan borçlardan çok daha büyük yükümler getirmektedir. Fakat Türk Temsilci Heyeti, salt barışın yapılmasını geciktirmemek ve onarılabilir kayıplar yüzünden savaş sorumluluğunu üzerine almamak için, bu fedakârlığa katlanmaktadır.

Bize yapılmış teklife uygun olarak, henüz bölüştürülmemiş, fakat bölüştürülmesi, bizim için, Berlin ve Teselya anlaşmalarıyla da doğrulanmış, tartışma kaldırmaz bir hak oluşturan ve büyük devletlerce Balkan devletlerine yükletilmesi gerekli kabul edilen borç payına ilişkin olarak bir bildiriye bulunmakla yetiniyoruz; bu alacağın uygun düşen bir zamanda elde edilmesi için gerekli girişimlerde bulunma yetkimizi saklı tutmaktayız³⁰. (...)”

28 **A.g.e.**, s. 22.

29 Baskıcı M. Murat vd., **Yaşayan Lozan**, (Editör: Çağrı Erhan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2003, s. 124.

30 **A.g.e.**, s. 9-10. (*İsmet Paşa*'nın, İngiliz, Fransız ve İtalyan Temsilci Heyetleri Başkanlarına 4 Şubat 1923 tarih ve saat 13.30'da vermiş olduğu mektup).

Öğleden sonra saat 17.30'da yapılan toplantıda, Türk tarafının tekliflerini içeren *İsmet Paşa*'nın mektubu kabul edilmemiş ve İtilaf Devletleri, kendi tasarılarının kabul edilmesi konusunda direnç göstermişlerdir. Bu toplantıdan hemen sonra İngilizler Lozan'dan ayrılmış, İngilizleri diğer ülke temsilci heyetleri izlemiştir.

İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Temsilci Heyeti de Lozan'da birkaç temsilci bırakarak Yunan topraklarından geçmemek için Romanya üzerinden Türkiye'ye dönmüştür.

Ara Dönem (Şubat-Nisan 1923)

Konferansın kesintiye uğradığı bu dönemde TBMM'de Lozan görüşmeleri masaya yatırılmış, gerek *İsmet Paşa* gerekse *Dr. Rıza Nur* ve *Hasan Bey*, açık ve gizli oturumlarda ilk dönem görüşmeleriyle ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu dönemde özellikle iki gelişme dikkat çekicidir. Bunların ilki, İzmir'de bir İktisat Kongresi'nin toplanmasıdır. İkinci gelişme, doğrudan demir yollarını ilgilendiren *Chester İmtiyazı* konusudur.

Lozan'da ilk dönemde yürütülen görüşmelerin iktisadi ve malî konularda yoğunlaştığı ve anlaşmazlıkların da özellikle bu konularda çıktığı düşünüldüğünde; İzmir İktisat Kongresi'nin zamanlamasının dikkat çekici olduğu düşünülebilir. Kongrenin toplanış amacının da hem bundan sonraki görüşmelerde, ilgili konularda izlenecek yöntem için içerde bir tür beyin jimnastiği yapmak hem de dışarıya yabancı sermaye konusunda mesaj vermek olduğu söylenebilir.

Bu mesajın bir örneğini, yukarıda belirtilen ve Meclis'te 9 Nisan 1923 gün ve 397 sayılı kanunla kabul edilen *Chester İmtiyazı* oluşturur³¹. Nafia Vekili *Feyzi Bey* tarafından 22 Ocak 1923'te İcra Vekilleri Heyeti'ne sunulan imtiyaz taslağı, 30 Ocak'ta İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilmiş fakat sadece demir yolları yapımı konusu 9 Nisan'da TBMM tarafından onaylanarak yasal statü kazanmıştır³².

Onaylanan sözleşmeye göre şirket, hiçbir km. garantisi ya da ücret almadan Anadolu'da 4400 km. demir yolu yapacak, ayrıca birisi Samsun olmak üzere Karadeniz'de iki liman, Akdeniz'de de bir liman (Yumurtalık) inşa ede-

31 **Düstur**, 3. Tertip, C 4, s. 23-59.

32 **TBMMZC**, D 1, C 29, 21. Birleşim, 09.04.1923, s. 23.

cektir. Yapımı öngörülen demir yolu hattı, 1435 m. eninde ve normal tek hat şeklinde olacak, fakat ikinci bir hattın ilerde döşenmesi için yeterli arazi hattın yanında boş bırakılacaktır. Demir yolu güzergâhı şöyledi:

1- Sivas – Harput – Ergani – Diyarbakır – Bitlis – Van – Harput – Yumurtalık

2- Birinci hattın Diyarbakır – Bitlis kısmının bir noktasından başlayarak Musul – Kerkük – Süleymaniye.

Ayrıca Mukavelename-i Müzeyyel ile bu hatlara yeni hatlar eklenmiştir. Bu hatlar,

1- Samsun – Havza – Amasya – Zile - Sivas

2- Musaköy – Ankara (dördüncü hat üzerinde)

3- Çaltı – Erzurum – Beyazıt

4- Pikriç veya Aşkale (altıncı hat üzerinde) – Karadeniz kıyısı (muhtemelen Trabzon)

5- Hacı Şefaattli (Beşinci hat üzerinde) – Kayseri – Ulukışla hatlarıdır.

TBMM’de bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan, konferansın tekrar toplanmasına yönelik çalışmalar da devam etmiştir. Mecliste yapılan bir dizi gizli oturumdan sonra *İsmet Paşa*, 8 Mart’ta çağıran devletlerin Dışişleri Bakanlarına Türk karşı tekliflerini bildiren bir mektup yazmıştır. Mektubun demir yolu borçlanmalarıyla ilgili kısmı şöyledir:

“(…) *Demir yolları yapımı için girişilmiş borçlanmalar [istikrazlar], her zaman Türkiye ile Türkiye’den ayrılan topraklar arasında bölüştürülecek borçlar arasında bulunmuştur. Balkan Savaşı’ndan sonra Paris’te toplanan maliye komisyonu, bu konuda hiçbir itiraz öne sürmemiştir. Türkiye’nin hiçbir katılması olmaksızın kaleme alınmış Sevres tasarısında da Müttefik Devletler bu borçları Osmanlı Devlet Borcu [Düyun-u umumiye-i Osmaniye] çizelgesinde koymakta duraksamamışlardır. Durum bu iken, büyük devletlerin kendilerince birçok kez kabul edilmiş ve onaylanmış bulunan bir ilkeyi hakemliğe bağlı kılmak, Türkiye’nin çıkarlarına çok büyük zararlar verecektir. Türkiye, Berlin Antlaşmasında öngörülen borçların bölüştürülmesinin ileri bir tarihe ertelenmesi -örneğin, iç borçlanma gibi- birçok başka borçların bölüştürme dışı tutulması yüzünden, pek ağır mali yükümler altına girmiş bulunmaktadır. Bu yüzden Türkiye, Bağdat, Soma-Bandırma, Hudeyde-San’a demir yollarına ilişkin yükümlerin borç çizelgesinden çıkartılması konusunun bir hakemlik*

mahkemesinde tartışılmasına razı olamaz. Bu nedenledir ki, 50. Madde ile mali hükümlerin (II) sayılı Ek'i tasarı metninden çıkarılmıştır³³. (...)

İsmet Paşa'nın mektupta sözünü ettiği 50. madde, konferansın ikinci döneminde de demir yollarıyla ilgili temel sorunların başında gelecektir.

Ayrıca demir yollarıyla ilgili olarak mektubun beş maddelik *Trakya Sınırına İlişkin Sözleşme Tasarısı*'na bir madde eklenmiştir. Sınırdaki demir yolu ile ilgili madde şöyledir:

“Doğu demir yolunun Kuleli Burgaz ile Bulgar sınırı arasındaki parçası, Türkiye ve Yunanistan temsilcilerinin denetimi ve gözetimi altında işletilecektir.

Türkiye'den gelecek ya da Türkiye'ye gidecek yolcular ve mallar [ticaret eşyası] bu demir yolu parçasını, hiçbir vergi ya da resim ödemeksizin ve hiçbir pasaport denetimi işlemine başlı kılınmaksızın, serbestçe transit olarak geçeceklerdir.

Edirne'den Türkiye'nin bir başka yerine giden ya da Türkiye'nin bir başka yerinden Edirne'ye gelen yolcular ve mallar [ticaret eşyası], ana demir yolundan demir yolu koluna yön değiştirmek için gerekli olan duruş sırasında, Karaağaç'ta hiçbir vergi ya da resim ödemeyecekler ve onlara hiçbir yoklama ya da denetim uygulanmayacaktır.

Edirne'ye gidiş-gelişi sağlamak için [söz konusu] demir yolu kolunu tümüyle Türkiye işletecek ve bu demir yoluyla Edirne'den Karaağaç'a gidecek yolcular mallar [ticaret eşyası] gidecekleri yere geciktirilmeden gönderileceklerdir³⁴.”

Mektupta ayrıca Edirne'ye ulaşımı sağlamak için yapılmış olan demir yolu kolunun son bulduğu istasyonun Türkiye'ye, Karaağaç kasabası ile garının da Yunanistan'a bırakılması teklif edilmiştir³⁵.

Aynı mektupta, İtilaf Devletleri taslağının ulaşım yolları ile ilgili olan 118-128. maddeler arası için herhangi bir değişiklik teklif edilmemiş, bu maddeler olduğu gibi tutulmuştur³⁶.

33 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha Meray, 1. Takım C IV (5), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 24.

34 **A.g.e.**, s. 44.

35 M. Murat Baskıcı vd., **a.g.e.**, s. 125.

36 **Lozan...**, s. 40.

İsmet Paşa'nın bu mektubuna İtilaf Devletleri'nin yanıtı 28 Mart- 1 Nisan arasında birbirlerine eş mektuplarla gelmiştir. Yanıt mektuplarında İtilaf Devletleri; 8 Mart mektubundaki teklif ve kanıtları şimdilik ayrıntılarıyla tartışmaya girişmeye niyetli olmadıklarını, mektupta sunulan karşı teklifler arasında daha önce çözüme bağlanan konuların olduğunu ve bunun tekrar tartışma konusu yapıldığını, ayrıca yeni sorunlar ortaya koyan birçok tasarının olduğunu ve bu duruma şaşırduklarını belirtmişlerdir³⁷. Bununla birlikte İtilaf Devletleri, Türk Temsilciler Heyeti ile tekrar görüşmeye hazırıldılar.

Türk Hükûmeti bu daveti kabul ettiğini 8 Nisan'da İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserlerine bildirmiştir. Böylece konferans çalışmalarının yeniden başlamasının önünde bir engel kalmamış ve konferansın 23 Nisan'da tekrar toplanması kararlaştırılmıştır.

Konferansın İkinci Döneminde Ulaştırma Konuları

Konferansın ikinci döneminde Türk Temsilciler Heyeti yine *İsmet Paşa* başkanlığında Lozan'a gelirken, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın heyet başkanları değişmiştir. İngiltere *Lord Curzon*'u yerine İstanbul'daki Büyükelçi *Sir Horace Rumbold*'u, Fransa *Bompard* ile *Barrere*'in yerine İstanbul Fevkalade Komiseri *General Pelle*'yi ve İtalya da *Garroni*'nin yerine *Montagna*'yı göndermişlerdir. Karacan'a göre, Türkiye'nin karşısına Türkiye'nin karakterini, şartlarını daha iyi bilen, daha uysal insanların gönderilmiş olması, Müttefiklerin bir anlaşma istediklerinin delilidir³⁸.

23 Nisan akşamı yarı resmi bir şekilde toplanan temsilciler, konferansın çalışma programını saptamışlardır. Buna göre konferans, ilk dönemde olduğu gibi yine İngiliz, Fransız ve İtalyan heyet başkanlarının liderliğinde üç komiteye ayrılmış ve konferans çalışmalarının ertesi gün (24 Nisan) başlamasına karar verilmiştir.

Konferansın bu döneminde, demir yollarıyla bağlantılı olarak masaya yatırılan en önemli konular, *Chester İmtiyazı*, Karaağaç istasyonu dolayısıyla Trakya sınırı ve demir yolu borçlanmalarını kapsayan 50. maddedir. *Chester İmtiyazı* konusunda Fransa, Karaağaç istasyonu ve 50. madde konusunda ise Yunanistan ile uzun süren müzakereler yaşanmıştır.

37 A.g.e., s. 63.

38 Karacan, a.g.e., s. 324.

Yukarıda belirtildiği gibi 9 Nisan'da TBMM'de kabul edilen *Chester İmtiyazı*, Fransızların büyük tepkisine neden olmuş ve konferansın ikinci döneminin hemen öncesinde Fransızlar, Ankara Hükûmeti'ne bir protesto notası göndermişlerdir.

Konferans başladığında Amerika adına açılış konuşmasını yapan Başdelege *Grew*'in, Amerika'nın Türklerle savaş halinde olmadığını, Lozan'a bir barış anlaşması imzalamaya gelmediğini, fakat Amerika'yı ilgilendiren birçok meselelerde yetkili olarak söz söyleyeceğini beyan etmesi, biraz da *Chester İmtiyazı* ile ilgili olarak Fransa'ya bir gözdağı niteliğindedir.

Karaağaç İstasyonu Sorunu

Birinci Lozan görüşmelerinde Müttefikler, 31 Ocak tarihinde vermiş oldukları antlaşma tasarısının 58. maddesinde, Yunan-Türk onarımları konusunda, kendi uyruklarına verilmiş zararlar için birbirlerine herhangi bir ödeme de bulunmaktan karşılıklı olarak vazgeçecekleri yönünde bir taslak hüküm hazırlamışlardı. Türk Temsilci Heyeti, "karşılıklı vazgeçme" ilkesini kabul etmemiş ve karşı tasarısında şu metni teklif etmiştir: "*Türkiye'de Yunan ordusu ve Yunan makamlarınca verilmiş zararların onarılması, Türk Hükûmetiyle Yunan Hükûmeti arasında çözüme bağlanacaktır. Anlaşmazlık çıkarsa, Yunanistan'ın ödeyeceği paranın tutarı, hakemlik yoluyla saptanacaktır*³⁹."

Konferansın ikinci döneminde bu sorun ele alınacağı sırada konferansa çağırılan devletler, bu sorunun Türk ve Yunan temsilci heyetleri arasında doğrudan doğruya görüşmeler yoluyla ve yarı resmî olarak ele alınmasını tavsiye etmişlerdir. *İsmet Paşa* ve *Venizelos*, tavsiyeye uyarak aralarında konuyla ilgili görüşmeler yapmışlardır. Fakat bu görüşmelerde her iki taraf da önceki dönemdeki tezlerinde ısrar ettiklerinden anlaşmaya varılamamıştır.

27 Nisan Oturumu

Sir Horace Rumbold başkanlığında toplanan bu oturumun konularından birisi, Trakya sınırlarına ilişkin sözleşme tasarısıdır. *Venizelos*, Türk Temsilci Heyeti tarafından bu tasarıya teklif edilen ek maddenin 2, 3 ve 4'üncü paragraflarına bir itirazının olmadığını, bu üç paragraftaki hükümlerin Türkiye'nin haklı özelemlerini giderecek nitelikte olduğunu söylemiştir⁴⁰. Fakat 1'inci pa-

39 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha Meray, 2. Takım, C 1, Kitap 1 (6), s. 278-279.

40 2. paragrafta, "*Edirne'yi Karaağaç'a bağlayan demir yolu kolunun [şube hattının]işletilmesi... Edirne kentine gidiş-gelişi (trafiği) sağlamak amacıyla, bütün*

ragrafa itirazı vardır⁴¹. Çünkü paragrafa göre Kuleli Burgaz'dan Bulgar sınırına gidecek demir yolu kesiminin işletilmesi için bir çeşit *condominium*⁴² kurduğundan, sürekli güçlükler kaynağı olabilecektir.

İsmet Paşa, *Venizelos*'un sözlerine karşılık olarak, bu hükümle Türkiye'nin, Edirne ile ülkesinin geri kalan parçası arasında, gerçekleştirilmesi mümkün en iyi koşullar altında, demir yolu ilişkileri sağlamayı amaçladığını söylemiş ve bu paragrafın tutulmasını zorunlu gördüğünü de eklemiştir⁴³. Ona göre, Kuleli Burgaz ile Bulgar sınırı arasında güvenilir bir ulaşım sağlanması Türkiye için gereklidir. Demir yolunun söz konusu kesimi, Türkiye'nin bir temsilcisi katılmaksızın işletilecek olursa, bundan ardı arkası gelmez güçlükler doğacaktır.

Venizelos, bu demir yolu kesiminin uluslararası bir denetim altında işletilmesinin kabul edilebileceğini ve bu denetimin sınırlarını saptamanın kolay olabileceğini söyleyince, oturum başkanı *Rumbold*, söz konusu denetimin Milletler Cemiyeti tarafından yapılmasını teklif etmiş, *Venizelos* bu teklifi kabul etmiştir. *Venizelos*'a göre, Türk-Yunan ortak işletimi, sonu gelmez anlaşmazlıklar ihtimali nedeniyle imkânsızdır. Türk Hükümeti Edirne'yi bağımsız bir demir yolu ile bir an önce Türk demir yolu şebekesine bağlamaya çalışacağı için Türkiye'nin bu demir yolu kesimine gösterdiği ilgi kısa süreli olacaktır.

yol boyunca Türklerce yürütülecektir. Edirne'den çıkan yolcularla malların {ticaret eşyasının} gidecekleri yere gecikmeden ulaştırılabilmesi için, Karaağaç'ta gerekli tedbirler alınacaktır." denirken; 3. paragrafa göre, "İşbu madde hükümlerinin yürütülmesini, Milletler Cemiyeti meclisince, 1914-1918 savaşına katılmamış olan devletlerin uyrukları arasından seçilecek bir Komisyon sağlayacaktır." 4. paragraf şöyledir: "Yunan ve Türk Hükümetlerinden her birinin, bu komiserin yanına birer temsilci atamaya hakkı olacaktır; bu temsilci, yukarıdaki hükümlerin uygulanmasına ilişkin her sorunu, komiserin dikkatine sunmakla görevli olacaktır. Bu temsilciler, komiserin ihtiyaç duyacağı alt kademe memurlarının sayısı ve niteliği konusunda komiserle anlaşacaklardır."

41 Söz konusu paragraf şöyledir: "Türkiye'den gelecek ya da Türkiye'ye gidecek ve Doğu demir yollarının Kuleli Burgaz yakınındaki Yunan-Türk sınırıyla Bulgar sınırı ya da Karaağaç yakınındaki Yunan-Türk sınırı arasında bulunan parçasından transit geçerek yararlanacak yolcular ve mallar [ticaret eşyası], bu transit yüzünden, hiçbir vergi ya da resme, pasaport denetimi işlemine ya da gümrük denetimine bağlı kalmayacaklardır." **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha Meray, 2. Takım, C 1, Kitap 1 (6), s. 80.

42 Müşterek egemenlik.

43 **A.g.e.**, s. 30-31.

İsmet Paşa, söz konusu demir yolunun işletilmesinde Türkiye'ye gerçek bir denetim hakkı tanınması noktasında direnmiştir. *Rumbold*, Milletler Cemiyeti tarafından atanacak denetçinin de Türkiye'nin haklı isteklerini göz önünde bulundurmakla görevli olacağını, denetimin koşulları için küçük bir Uzmanlar Heyeti kurulabileceği teklifini yapınca, bu teklif taraflarca kabul edilmiştir⁴⁴.

8 Mayıs Oturumu

Rumbold'un teklifiyle kurulan Uzmanlar Heyeti'nin konuyla ilgili, hazırlanmış olduğu rapor, 8 Mayıs oturumunda incelenmeye başlanmıştır. *Venizelos*, 27 Nisan'da 1'inci paragrafa ilişkin öne sürdüğü çekinceyi kaldırmıştır.

Uzmanlar Heyeti, konuyla ilgili olarak bilgi eksikliklerinin olduğunu belirtmişlerdir. Özellikle Türk Heyeti'nin teklifinin 2. paragrafının başında geçen "*Edirne'yi Karaağaç'a bağlayan demir yolu kolunun [şube hattının] işletilmesi*" ifadesindeki "*işletilmesi*" kelimesini nasıl yorumlayacaklarını bilememekteydiler. Bu demir yolunun sahibi Türkiye ise sorun yoktur. Fakat değilse, Türkiye'ye hak etmediği bir paye vermiş olmaktan çekiniyorlardı. Bu nedenle herhangi bir karar almak yerine, konuyla ilgili kararı komiteye bırakmışlardır. Fransız temsilcisi *General Pelle*, bu konuda bir görüş öne sürmeye yetecek bilgilere kendilerinin de sahip olmadığını, Doğu Demiryolları ortaklığı ile Türk Hükûmeti arasındaki sözleşmeyi bilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Komite, "*işletilmesi*" ifadesi yerine "*işletilmesinin denetimi*"ne taraftardır. Yunan Heyeti, her ikisini de kabul edebileceklerini belirtmiştir.

Türk Heyeti'nden *Yarbay Tevfik Bey*, söz konusu demir yollarının devletin malı olduğunu, sözleşmelerin ellerinde olduğunu ve bilgilerin doğruluğunu ispatlayabileceklerini söylemiştir.

"*İşbu madde hükümlerinin yürütülmesini, Milletler Cemiyeti meclisince, 1914-1918 Savaşı'na katılmamış olan devletlerin uyrukları arasından seçilecek bir Komisyon sağlayacaktır.*" şeklindeki 3. paragrafa gelindiğinde, Fransız Temsilci Heyeti, savaşa katılmış devletlerin çıkarılması için hiçbir neden olmadığını iddia etmiştir. Bu nedenle, buradaki "*1914-1918 Savaşı'na katılmamış olan devletlerin*" ifadesinin çıkarılmasını istemiştir. *Horace Rumbold*, Fransız Heyeti'nin görüşüne katıldığını belirtmiştir.

44 A.g.e., s. 31.

Söz alan *İsmet Paşa*, amaçlarının demir yolundan gidiş-gelişin en iyi koşullarda işlenmesini sağlamak olduğunu, Müttefikler'in konuyla hiçbir ilgileri olmadığına göre gelecekte bu denetimi ne şekilde örgütlemenin uygun olacağı konusunda Türk Hükûmeti'nin vereceği kararı kabul etmeleri gerektiğini söylemiştir. *Rumbold*, zaten Türkiye'ye gereken güvenceleri verdiklerini, seçim alanını sınırlamanın, Türk Temsilciler Heyeti'nin bu meclisin tarafsızlığından kuşkulandıklarını gösterdiğine dikkat çekmiştir⁴⁵. Sonuçta *İsmet Paşa*, konunun yeniden incelenmesini kabul etmiştir.

Venizelos, ek maddenin “*Türkiye, ilerde Edirne’yi Kuleli Burgaz ile İstanbul arasındaki demir yoluna bağlayacak bir demir yolu yaparsa, bu maddenin yalnız Kuleli Burgaz ile Karaağaç yakınındaki Yunan-Türk sınır noktaları arasında karşılıklı olarak transite ilişkin hükümleri geçerli olmaktan çıkacaktır.*” şeklindeki yedinci paragrafına da itiraz ederek çekince koyduklarını belirtmiştir. *Venizelos*'un itirazı, paragraftaki “*yalnız Kuleli Burgaz ile Karaağaç yakınındaki Yunan-Türk sınır noktaları arasında karşılıklı olarak transite ilişkin*” ifadesine yöneliktir.

Venizelos, Kuleli Burgaz'ı Bulgar sınırına birleştiren demir yolu üzerinde yapılacak (yani Yunan topraklarından geçecek) transitin vergiye bağlanmamasına razı olduklarını, transiti kolaylaştırma konusunda her türlü yardımı yapacaklarını belirtmekle birlikte; ilerde Edirne'yi Türk demir yolu şebekesine bağlayacak olan demir yolu yapıldığında burada farklı bir durumun doğacağına dikkat çekmiştir. Ona göre bu durumda, bir ülkeden ötekine, bir üçüncü devletin ülkesinden geçerek yapılan, olağan bir transit geçiş söz konusu olacaktır.

İsmet Paşa, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki gidiş-gelişi sağlayan demir yolu parçasının Yunanistan'dan geçen kısmında denetim isterken, bu isteğin, buradaki güçlükleri önlemeye ve trafiği aksatmamaya yönelik olduğunu vurgulamıştır. *Venizelos*'a göre, Türkiye'nin böyle bir denetimi Bulgaristan'dan istemeyip de Yunanistan'dan istemesinin tek nedeni, Türkiye'nin Bulgaristan ile barış içinde bulunması, Yunanistan ile ise henüz bu barışın sağlanmamış olmasıdır. *Venizelos*, Edirne'ye bir demir yolu yapıldığı zaman ve dolayısıyla denetimin Karaağaç- Kuleli Burgaz kolu üzerinden kaldırıldığı zaman, söz konusu demir yolu parçasından da denetimin kaldırılmasını istemektedir. Çünkü bu denetim, hiçbir işe yaramadığı ve uluslararası teamüllere aykırı olacağı gibi bir gider kapısı da olacaktır⁴⁶.

45 A.g.e., s. 67.

46 A.g.e., s. 67-69.

Rumbold, Yunan Hükûmeti'nin Türk-Bulgar trafiğini kolaylaştırmayı yükümlendiğine ilişkin *Venizelos*'un sözlerini senet saydığını söylemiş, bu esaslar üzerinde konusunun uzmanlara gönderilmesini teklif etmiş ve bu yönde karar verilmiştir.

26 Mayıs Oturumu

Sorunun Türk ve Yunan heyetleri arasında çözüme kavuşamayacağını düşünen Müttefik temsilcileri, *General Pelle*'nin liderliğinde arabuluculuk rolü oynamaya karar vermişler ve 19 Mayıs'ta Karaağaç'ın Türkiye'ye geri verilmesi ilkesine dayanan bir teklifi *İsmet Paşa* ve *Venizelos*'a bildirmişlerdir. Teklife göre Türkiye, Yunanistan'dan parasal bir zarar-giderim ödemesinden uygulama bakımından vazgeçecek, Yunanistan da Türkiye'ye, Karaağaç kasabası ile demir yolu garını ve bunlara bitişik toprak parçalarını bırakmaya razı olacaktır. *İsmet Paşa* ve *Venizelos*, teklifi kendi hükûmetlerine bildireceklerini söylemişlerdir.

Konuyla ilgili olarak 26 Mayıs'ta özel bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Yunanistan, Türkiye'nin işgali sırasında Yunan ordusu ve Yunan makamlarının vermiş oldukları zararların onarılmasını ilke olarak kabul etmiştir. Fakat bu toplantıda Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı temsilcisi *Yovanovitch*, hükûmetinden aldığı talimat uyarınca, sınır çizgisinin değiştirilmesinden doğacak sonuçlara dikkat çekmek istediğini söylemiştir. Karaağaç'ın Türkiye'ye bırakılmasının Bulgaristan'ın Ege'ye çıkışını güçleştireceğini, Türkiye'nin Meriç'i aşmasının güvensizlik duygusu uyandıracağını belirterek, Müttefikler'in Karaağaç'ın Türkiye'ye verilmesi teklifine ülkesi adına çekince koyduklarını belirtmiştir⁴⁷. Bunun üzerine *İsmet Paşa*, *Yovanovitch*'in bu çekincesi karşısında, kendilerine yapılmış olan teklifin hâlâ geçerli olup olmadığını *General Pelle*'ye sormuş, *Pelle* teklifin aynen geçerli olduğunu söylemiştir.

General Pelle ayrıca *İsmet Paşa*'ya 19 Mayıs'taki teklifleriyle ilgili olarak Ankara'dan bir cevap alıp almadıklarını sormuştur. *İsmet Paşa* bu cevabı almış bulunduğunu, Türk Temsilci Heyeti'nin kendisine yapılmış olan teklifi olumlu bir tutumla incelemeye hazır olduğunu ve bu konuda barışa engel yaratabilecek güçlükler çıkarmayacağını söyleyebileceğini bildirmiştir⁴⁸.

17 Temmuz 1923 tarihinde yapılan oturumda İngiliz temsilcisi, hem Karaağaç toprağının, hem de İmroz ve Bozcaada'nın Türkiye'ye bırakılmasına

47 A.g.e., s. 282.

48 A.g.e., s. 286-287.

ilişkin bir protokol tasarısını komiteye sunmuştur. Tasarı komitede kabul edilmiştir⁴⁹.

Böylece Karaağaç istasyonu Türkiye’de kalacak şekilde sorunun çözümüne ulaşılmıştır.

Demir Yolu Borçlanmaları Sorunu (50. Madde)

24 Nisan Oturumu

Oturumun başkanlığını yapan *General Pelle, İsmet Paşa*’nın 8 Mart mektubunda belirttiği ve çıkarılmasını istediği 50. maddeyle ilgili olarak, “Nasıl kaldıralım? Bunda devletlerin menfaatleri bahise mevzuudur⁵⁰.” demiş ve hangi nedenlerle çıkarılmasının teklif edilmekte olduğunu açıklamasını, Türk Temsilciler Heyeti’nden *Hasan Bey*’den istemiştir.

Hasan Bey, Venizelos’un bundan önceki toplantılarda, Selanik iltisak hatına ait olan kilometre teminat borcunu bir devlet borcu olarak addettiğini ve bu itibarla taksim edilsin dediğini, Türk tarafı olarak kendilerinin bunu kabul etmediklerini ve kilometre teminatında faiz ve amortisman bulunmadığını ve dolayısıyla kilometre teminatının şimendiferin bulunduğu memleketin iktisadi şartlarına ve taşıma gelirine göre değiştiğini söylediklerini, bunun bir tür iktisadi gelişmeyi kolaylaştırmak için devlet tarafından verilmiş tahsisat gibi düşünülmesi gerektiğini, bu yüzden beyhude teminattan dolayı ortaya çıkan taahhütler meselelerinde, yani prensibin tayini meselelerinde hakemi kabul edeceklerini belirtmiştir. *Hasan Bey*, buna karşın bu konuda iki farklı meselelerin var olduğunu, birinin yukarıda değinildiği gibi kilometre teminatından doğan taahhütler, diğerinin ise hat için yapılan istikraz meselesi olduğunu ve bu ikisinin farklı şeyler olduğunu, bu ikincisini devlet borcu olarak kabul ettiklerini ve bunun taksim edilebileceğini açıklamıştır.

Venizelos, kendisinin de demir yollarının uzunluğuna göre taksimini teklif ettiğini, eğer Türkler uzunluğa göre taksimi kabul ederlerse buna razı olduğunu ve Uzmanlar Kuruluna derhal gönderilebileceğini, fakat 50. maddenin çıkarılmasına razı olmadıklarını, çünkü Bağdat [demir yolu] borçlanmasından bir pay olmak üzere kendisine birtakım borçlar yüklenirken, aynı zamanda

49 Baskıcı vd. **a.g.e.**, s. 129.

50 Karacan, **a.g.e.**, s. 346.

da Selanik bağlantısı demir yolunun kilometre güvencesi yıllık taksitlerinin bölüştürme dışında bırakılmasını kabul edemeyeceklerini söylemiştir⁵¹.

General Pelle, konunun *İsmet Paşa*'nın notasındaki esaslara göre incelenmek üzere uzmanlara havale edilmesini teklif etmiş ve konu uzmanlar alt komitesine gönderilmiştir.

9 Mayıs Oturumu

Bu oturumda, “*Türkiye ile Balkan Yarımadası Devletleri, işbu andlaşmanın 12’nci ve 15’inci maddelerinde belirtilen adalar ve Asya’da yeni kurulmuş ve kendilerine Türkiye’den ayrılmış bir toprak parçası katılmış olan devletler arasında, birtakım demir yollarının yararlanmakta bulunduğu ya da yararlanmış olduğu kilometre güvencesi yüzünden, Osmanlı İmparatorluğu’na düşen ya da düşmüş bulunan borçların bölüştürülmesinde, görüş ayrılığı doğmuş olduğundan, bu anlaşmazlığın La Haye Milletlerarası Daimî Adalet Divanı’na sunulması kararlaştırılmıştır. Bağlı yüksek taraflar, Divanın kararını kabul etmeyi yükümlenirler.*” şeklinde ortaya konulan 50. madde hükümlerinin Yunanistan için sert olduğunu söyleyen *Venizelos*, -daha önce olduğu gibi- Bağdat ya da Soma-Bandırma gibi Yunanistan’ı hiçbir bakımdan ilgilendirmeyen demir yollarının yapımından doğmuş borçların kendi ülkesine yüklenirken, “Selanik bağlantısı” hattının yapımından doğan borçları bölüştürmemenin adaletli bir davranış olmadığını belirtmiştir.

Yunan Temsilci Heyeti, “*birtakım demir yollarının yararlanmakta bulunduğu ya da yararlanmış olduğu kilometre güvencesi yüzünden*” kelimeleri yerine, “*Selanik-İstanbul bağlantı hattının yapım giderlerinin karşılığı olacak bir para tutarı için 8 Ağustos 1892 sözleşmesinin 51’inci maddesi yüzünden*” şeklinde, daha özele indirgenecek ve kendi çıkarlarına uygun olacak bir ifade istemektedir⁵².

Ayrıca *Venizelos*, konferansın ilk döneminde demir yolları borçlanmalarıyla ilgili 13 Ocak ve 27 Ocak oturumlarında beyan etmiş oldukları düşüncelerin kısa bir özetini yapmış, *Bağdat*, *Soma-Bandırma*, *Hudeyde-San’a* demir yolu hatlarına ilişkin borçların, bölüştürülecek borçlar çizelgesinden çıkartılmasının gerekli olup olmadığı konusunun *La Haye Milletlerarası Daimî Adalet Divanı’na* danışılmasının, o oturumlarda kararlaştırıldığını hatırlatmıştır.

51 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha Meray, 2. Takım, C 1, Kitap 1 (6), s. 216-217.

52 **A.g.e.**, s. 249-250 (Maliye sorunları alt komitesinin 8 Mayıs tarihli raporundan).

Kendi görüşleri kabul edilmeyince de 50. maddeye katılmaya yanaşmadığını bildirmiştir.

Venizelos, oturumda konuyla ilgili bir teklif sunmuştur. Bu teklif, sorunu Lozan'da bulunan İsviçre Federal Mahkemesi'ne götürmektir. Böylece konuyla ilgili hüküm, barışın imzalanmasından önce verilebilecektir. Kendileri, bu mahkemenin vereceği her türlü kararı kabul etmeye hazırdırlar⁵³.

İngiliz temsilcilerinden *Waley*, 27 Ocak'ta *La Haye Milletlerarası Daimî Adalet Divanı*'na sorulması kabul edilen ikinci soruyla ilgili bir güçlüğü olduğunu söylemiştir. Bu güçlük, sorunun kapsamına, ayırım yapmaksızın kilometre güvencelerinin hepsinin mi, yoksa yalnız "*Selanik Bağlantısı*" hattının yapımına ilişkin kilometre güvencelerinin mi girmesinin uygun olacağıdır. *Waley*, Türk Temsilci Heyeti'nin, "*kabul edilen ilke bir tek durum için uygunsu, bu ilkenin bütün durumlar için de uygun olacağı*" düşüncesinden yola çıkarak, hakemlere sorulan sorunun yalnız "*Selanik Bağlantısı*"nı değil, fakat yapımı benzer yollardan sağlanan bütün demir yollarını kapsaması gerektiğini "haklı olarak" vurguladıklarını belirtmiştir. Türk tezi her ne kadar konferansa çağırın devletlerin çıkarlarına aykırıysa da (Anadolu ve İzmir-Kasaba demir yollarının yapımına ilişkin borçların bir parçasını Suriye ve Irak'a yüklettiği için) uzmanların Türk tezine katılmayı gerekli saydıklarını açıklamıştır. Daha sonra İtalyan temsilcilerinden *Nogara* da Türk tezine yakın görüşler beyan etmiştir.

Durumun kendi aleyhlerine geliştiğini gören Yunan heyetinden *Michalakopoulos*, *Venizelos*'un biraz önce söylediği İsviçre Federal Mahkemesi teklifini tekrarlamıştır. Oturum Başkanı *General Pelle*, İsviçre Federal Mahkemesi'nin salt hukuk ilkeleri uyarınca hüküm vermekle görevli olduğunu hatırlatarak, bu nedenle mahkemenin tarafların hiçbirini memnun etmeyecek bir karar verme olasılığının bulunduğunu söylemiş ve bu nedenle sorunun incelenmesini ileriye erteleme teklifi yapmıştır. Teklif kabul edilmiştir.

25 Haziran Oturumu

General Pelle'nin yönettiği bu oturumda Müttefik Temsilcileri, Türk Temsilciler Heyeti'nin istediği doğrultuda, 50. madde ile II sayılı Ek'in metinden çıkarılmasını kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Bu madde ile ilgili en önemli itirazları yapan *Venizelos*, kendilerinin de bu maddenin çıkarılmasına razı olduklarını, buna karşılık, Osmanlı devlet borcundan doğan yükümlülükler

53 A.g.e., s. 240-241.

konusunda Türkiye'ye tanınacak her türlü hafifletmeden yararlanma hakkının, Yunanistan'a da tanınmasını istediklerini belirtmiştir.

Lozan Barış Antlaşması'nın Demir Yollarıyla İlgili Maddeleri

“Giriş” bölümünde belirtildiği gibi antlaşmanın IV. bölümü, “Ulaşım Yolları ve Sağlık İşleri” başlığını taşımaktadır. Bölümün I. kesiminde bulunan 101-113. maddeler arası, “ulaşım yolları” ile ilgilidir. Demir yolları ile ilgili olanlar, 104, 105, 106, 107 ve 108. maddelerdir.

Anlaşmanın 101, 102, 103 ve 104. maddeleri, 20 Nisan 1921 tarihinde Barcelona'da transitin serbestliğine ilişkin imzalanan sözleşme ve statüye (*Barcelona Convention and Statute on Freedom of Transit*) atıfta bulunmaktadır⁵⁴. Buna göre 101. madde ile Türkiye, Barcelona'da kabul edilmiş olan gidiş-gelişe elverişli su yollarına uygulanacak rejime ilişkin sözleşme ve statüye katıldığını; 102. madde ile deniz kıyısı bulunmayan devletlerin gemi bayrağına sahip olma haklarının tanınmasına ilişkin deklarasyona katıldığını; 103. madde ile uluslararası rejime bağlı limanlara ilişkin öğütlemeye kararlarına (bu rejim altına konulacak limanları daha sonra bildirmek üzere) katıldığını ve 104. madde ile de uluslararası demir yollarına ilişkin öğütlemeye kararlarına katıldığını beyan etmiştir.

Demir yolları ile eşya taşınmasına ilişkin olan 105. madde ile Türkiye, Berlin'de çeşitli tarihlerde imza edilen sözleşmelere ve düzenlemelere katılmayı yükümlenmiştir⁵⁵.

106. madde ile yeni sınırların geçeceği yerler nedeniyle, bir ülkenin iki bölümünü birbirine bağlayan bir demir yolunun, diğer ülkeyi kesmesi ya da bir ülkeden başlayan bir demir yolunun başka bir ülkede son bulması hâlinde, iki ülke arasındaki ulaşım ile ilgili konulardaki işletme koşullarının, özel olarak kararlaştırılan hükümler saklı kalmak üzere, ilgili demir yolu yönetimleri arasında yapılacak bir anlaşma ile düzenleneceği ve herhangi bir uyuşmazlık hâlinde hakeme başvurulması karara bağlanmıştır.

54 15 maddeden oluşan ilgili sözleşmeye, o dönemde Milletler Cemiyeti'ni oluşturan 40 ülke katılmış ve imza koymuştur. Bu ülkeler, Arnavutluk, Avusturya, Belçika, Boliviya, Brezilya, Bulgaristan, Şili, Çin, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Danimarka, Birleşik Krallık (Yeni Zelanda ve Hindistan dahil), İspanya, Estonya, Finlandiya, Fransa, Yunanistan, Guatemala, Haiti, Honduras, İtalya, Japonya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Norveç, Panama, Paraguay, Hollanda, İran, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, İsveç, İsviçre, Çekoslovakya, Uruguay ve Venezuela'dır.

55 Bu tarihler, 14 Ekim 1890, 20 Eylül 1893, 16 Temmuz 1895, 16 Haziran 1898 ve 19 Eylül 1906'dır.

Lozan Barış Antlaşması ile çizilen sınırlar sonucunda, İstanbul-Edirne hatınının 33 km.lik kısmı Yunan topraklarında kalmıştır. Bu da, İstanbul'dan Edirne'ye yapılacak olan bir yolculuğun bir kısmının Yunan topraklarından geçilerek yapılması demektir. Antlaşmanın 107. maddesinde konuyla ilgili olarak şu düzenleme yapılmıştır: *“Geldiği ya da gittiği yer Türkiye ya da Yunanistan olup Yunan-Bulgar sınırı ile Kuleliburgaz yakınına düşen Yunan-Türk sınırı arasındaki Doğu Demiryollarının üç kesiminden transit olarak yararlanan yolcular ve ticaret eşyasından işbu transit nedeniyle hiç bir resim ya da harç alınmayacak ve hiç bir pasaport ya da gümrük kontrolü işlemi yapılmayacaktır. İşbu Maddenin uygulanması Milletler Cemiyeti Meclisinin seçeceği bir Komiserce sağlanacaktır. Yunan ve Türk Hükümetleri bu Komiser katında yukarıda sözü edilen hükümlerin uygulanmasına ilişkin her soruna Komiserin ilgisini çekmekle görevli ve bu görevin yapılması için gerekli tüm kolaylıklardan yararlanacak bir temsilci atamak hakkına sahip olacaklardır. Bu Temsilciler, gereksinim duyacakları alt memurların sayısı ve niteliği konusunda Komiserle anlaşacaklardır, Söz konusu hükümlerin uygulanmasına ilişkin olup çözümlenmediği başaramadığı her sorunu, Milletler Cemiyeti Meclisinin kararına sunmak bu Komiserin yetkisi içinde bulunacaktır. Yunanistan ve Türkiye Hükümetleri, çoğunlukla karar alacak olan işbu Meclislin her kararına uymağı yükümlenirler. Bu Komiserin maaşı ve yapacağı hizmete ilişkin harcamaları Yunan ve Türk Hükümetlerince eşit biçimde karşılanacaktır-Türkiye daha sonra Edirne'yi Kuleliburgaz ile İstanbul arasındaki demir yoluna bağlayan bir demir yolu yaparsa, işbu Maddenin, Kuleliburgaz ve Bosnaköy yanındaki Yunanistan-Türkiye sınır noktaları arasında, iki yönlü transite ilişkin hükümleri geçersiz kalacaktır. İlgili Hükümetlerden her biri, bu Antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlamak üzere, beş yıllık bir süre sonunda işbu Maddenin 2-5. Fıkralarında öngörülen denetlemeği sürdürmeğe neden olup olmadığı konusunda bir karar vermesi için Milletler Cemiyeti Konseyine başvurmak hakkına sahip olacaklardır. Bununla birlikte, Yunan - Bulgar sınırı ile Bosnaköy arasında bulunan Doğu Demir-yollarının iki kesimi üzerindeki transite ilişkin olan 1. Fıkra hükümlerinin yürürlükte kalması kararlaştırılmıştır.”*

Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan topraklarda bulunan limanlar ile demir yollarının el değiştirmesini düzenleyen 108. madde ile tüm demir yolları için yapılmış yapıt ve tesislerin, yürüyücü gereçlerin (matériel roulant) bütününü ve olanaklı olduğu ölçüde iyi durumda bırakılması, ayrıca antlaşma gereğince yönetimleri ayrılacak demir yollarının yürüyücü gereçlerinin bö-

lüşülmesinin dostça anlaşma yolu ile saptanması ve anlaşmaya varılamazsa anlaşmazlığın hakem yolu ile çözümlenmesi kararlaştırılmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Konuyla İlgili Gelişmeler

Lozan'da ikinci dönem görüşmelerinin başlamasından bir süre önce, 1 Nisan 1923'te Meclis'te seçimlerin yenilenmesi kararı alınmış ve 28 Haziran'da yapılan seçimlerin sonucunda, TBMM'nin ikinci dönemi 11 Ağustos 1923'te yeni milletvekillerinin katılımıyla açılmıştır. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nı onaylayan İkinci Meclis, 29 Ekim 1923'te de "Cumhuriyetin İlanı" kararını almıştır.

Başlayan yeni dönemde *Chester İmtiyazı* kısa bir süre İkinci Meclis'in gündemini işgal etmiştir. 9 Nisan 1923'te kendisine imtiyaz verilmiş olan ve altı ay içerisinde faaliyete geçmesi gereken şirket, İkinci Meclis'in açıldığı dönemde hâlâ yapım faaliyetlerine başlayamamıştır. Bunun temel nedeni şirket içindeki anlaşmazlıklar ve Amerikan sermaye çevrelerinin, -özellikle Musul'un en az bir yıl dışarda kaldığı bir Türkiye için- yatırım yapma konusundaki isteksizlikleridir⁵⁶.

Durumdan Türk Hükûmeti'nin de rahatsız olduğunu gören şirket yetkilileri, Ekim ayından itibaren Ankara nezdinde çeşitli girişimlerde bulunarak imtiyazı 5 ay kadar uzatmak istemişlerdir. Nafia Vekili Feyzi Bey, şirketin çalışmalarından duyduğu memnuniyetsizliği şirket yetkililerine bildirmiş, buna rağmen yeterli sermayeyi bulduğunu ispatlaması için şirkete 25 Kasım'a kadar süre verilmiştir. Fakat bu süre de aşılınca Nafia Vekaleti, 18 Aralık'ta *Chester İmtiyazı*'nın iptal edildiğini noter kanalıyla şirketin İstanbul'daki temsilcisine bildirmiştir⁵⁷.

Trakya sınırında yaşanan gelişmelere gelince, yukarıda değinildiği gibi Lozan Barış Antlaşması ile çizilen sınırlar sonucunda, İstanbul-Edirne hattının 33 km.lik kısmı Yunan topraklarında kalmıştır.

II. Dünya Savaşı'nda Almanların Yunanistan'ı işgali, demir yolları açısından önemli bir sorunu beraberinde getirmiştir. Bu sorun, Türkiye ile Avrupa arasındaki tek bağlantı noktasını oluşturan ve bir noktasından Dedeoğaç yoluyla Selanik'e kadar giden Uzunköprü-Svilengrad Hattı'nın statüsü sorunudur.

56 Bilmez Bülent Can, "Suya Düşen Bir "Tatlı Hayal": Şarki Anadolu Demiryolları (Chester) Projesi (1922-23)", **Kebikeç**, Yıl:2001, S 11, s. 182.

57 A.g.m., s. 186-194.

Almanlarla yapılan anlaşma gereğince hat üzerindeki iki köprünün ve diğer tamirâtı bir an önce yapılarak işletmeye açılması kararlaştırılmıştır. Mecelis, Temmuz 1941’de Türk toprağı dışında kalan kısımları işletmek için 4095 sayılı kanunla Devlet Demiryolları İşletme Umum Müdürlüğü’ne yetki vermiştir⁵⁸. Bu yetki sonucunda, Türk Hükûmeti ile Alman Hükûmeti arasında bir anlaşma yapılmıştır⁵⁹. Anlaşmaya göre, toplamı 74 km olan ve 63 kilometresi işgal altındaki Yunan arazisinden, 7 kilometresi Türkiye’den, 3 kilometresi de Bulgaristan’dan geçen Uzunköprü-Svelingrad arasındaki hattın işletilmesi ve Arda-Meriç köprülerinin geçit verecek surette tamirlerinin yapılması görevi Devlet Demiryolları İşletme Umum Müdürlüğü’ne verilmiştir⁶⁰. Devlet Demiryolları İşletme Umum Müdürlüğü ayrıca demir yolu hattı üzerindeki köprülerin inşasına kadar Babaeski ile Svilengrad arasında, Edirne’den de geçecek bir kara nakliyatı servisi kurulması görevini de üstlenmiştir⁶¹.

Bir süre sonra Almanya ile ikinci bir anlaşma yapılması için görüşmeler başlamıştır. Aslında görüşme, Temmuz ayında yapılan anlaşmanın devamı niteliğindedir. Zira anlaşmanın 20’nci maddesine göre Pityon istasyonunun statüsü daha sonra taraflarca belirlenecektir. Bu konuyu çözümlenmek ve Pityon istasyonunu, Pityon-Dedeğaç Hattı’nı işletecek olan Almanlarla birlikte bir “mübadele garı” olarak kullanılmasını sağlamak üzere Şubat 1942’de Türk ve Alman heyetleri arasında görüşmeler başlamış⁶² ve anlaşma sağlanmıştır.

Bu süreli işletme savaş sonunda bitmiş, 1945 sonundan itibaren Pityon-Svelingrad arası demir yolları Yunan Hükûmeti’ne teslim edilmiştir⁶³. Bu durumda Türkiye ile Bulgar sınırı arasına Yunan demir yolları girmiş, Edirne

58 **TBMMZC**, D 6, C 20, 73. Birleşim, 04.07.1941, s. 40.

59 Bu anlaşmaya Türk Hükûmeti adına Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile Devlet Demiryolları Genel müdür muavini Fuad Zincirkıran imza koymuşlardır. Bkz. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 10 Temmuz 1941 tarih ve 030.18.01.02.95.59.13 sayılı belge.

60 **BCA**, 25 Temmuz 1941 tarih ve 030.10.152.74.4 sayılı belge.

61 **BCA**, 7 Temmuz 1941 tarih ve 030.10.155.93.25 sayılı belge. Böyle bir servisin kurulması için istek Almanya’dan gelmiştir. Bu konuda Münakalat Vekâleti’ne inceleme görevi verilmiş ve yapılan inceleme sonucunda Münakalat Vekâleti, söz konusu servisin yapılabilmesi için ikişer tonluk 10 adet kamyon ve onar kişilik beş otobüse ihtiyaç duyulacağını, bu araçların ülke içinden sağlanamayacağını, bu yüzden araçların Almanya’dan alınmasının uygun olacağını bildirmiştir.

62 **BCA**, 25 Şubat 1942 tarih ve 030.018.001.002.97.121.11 sayılı belge. İki taraf temsilcilerinin yapmış olduğu anlaşma, Bakanlar Kurulu tarafından 7 Mayıs 1942 tarihinde kabul edilmiştir. Bkz. **BCA**, 7 Mayıs 1942 tarih ve 030.018.001.002.98.43.4 sayılı belge.

63 **BCA**, 3 Aralık 1945 tarih ve 030.018.001.002.109.69.14 sayılı belge.

ile nakliyat Yunan demir yollarından geçerek yapılmaya başlanmış, bu da Yunan tarifelerinin çok sık değişmesi, Yunan ve Bulgar demir yolları arasında nakil ücretlerinin ödenmesi için bir anlaşmanın olmaması nedeniyle Avrupa ile olan demir yolu bağlantısında sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.

Bu sorunu gidermek amacıyla Yunan, Bulgar ve Romen demir yolları temsilcileri İstanbul'da bir toplantıya davet edilmiş, 10 Ocak 1946'da yapılan ve Romanya'nın katılmadığı toplantıdan olumlu sonuç alınmış⁶⁴ ve yapılan anlaşma 1 Şubat'tan itibaren yürürlüğe girmiştir.

Anlaşma ile Yunanistan tarafında Türk tarifelerinin uygulaması için bir formül bulunmuştur. Buna göre, Yunan kısmından geçen yolcu ve eşya için yolcu ve eşya km.si başına Yunanlılara belirli bir ücret verilecek, buna karşılık Türk tarafında DDY tarifeleri uygulanacaktır⁶⁵. Tespit edilen bu ücretler 6 aydan önce değiştirilmeyecektir.

Ayrıca yeni bir Türk-Yunan yolcu tarifesi de yapılmış, yolcuların tek biletle Türk istasyonlarından Yunan istasyonlarına seyahat edebilmeleri sağlanmıştır. Yolcuları sınırda aktarma güçlüğünden kurtarmak için de İstanbul-Selanik arasında bir yolcu vagonu ve ilerde Selanik'e kadar devam ettirilmek üzere şimdilik haftada iki gün İstanbul - Dedeağaç arasında karşılıklı yataklı servisi konulması kararlaştırılmıştır.

Bu durum, 4 Ekim 1971 tarihine kadar sürmüş, bu tarihte açılan 67 kilometrelik Pehlivan köy-Edirne hattı sayesinde İstanbul-Edirne arası, tamamen Türk topraklarından geçecek şekilde düzenlenmiştir. Yeni hattın açılmasıyla Yunan topraklarındaki 33 kilometrelik kısım kaldırılmıştır. Hâlen İstanbul – Edirne demir yolu 229 km. dir.

Sonuç

Millî Mücadele'nin bitiminde 11 Ekim 1922'de yapılan Mudanya Ateşkesi'ni perçinlemek ve I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti ile yapılamayan barışı tesis etmek amacıyla Kasım 1922'de toplanan Lozan Barış Konferansı, yaklaşık dokuz aylık çetin görüşmeler sonunda imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile sona ermiştir.

Konferansta Osmanlı Devleti'nin tasfiyesine yönelik olarak görüşülen birçok konu arasında ulaşımı ilgilendiren konular da önemli bir yer tutmuştur. Özellikle demir yolu ulaşımı konusu, zaman zaman salt bir ulaşım görüşmesi

64 **BCA**, 22 Ocak 1946 tarih ve 030.010.152.78.34 sayılı belge.

65 **İktisadi Yürüyüş**, "Uzunköprü – Svilengrad Hattı", Mart 1946, S 143, s. 7.

olmaktan çıkmış, kâh bir sınır sorunu, kâh imtiyazlar sorunu, kâh askerî strateji sorunu hâline gelebilmiştir. Öyle ki, 143 maddelik antlaşmanın ulaşımı ilgilendiren maddeleri görünürde 13 madde ve bunun sadece 5 maddesi demir yolları ile doğrudan ilgili iken, antlaşmanın sınırlarla ilgili hükümleri ile Osmanlı devlet borçlarının bölüştürülmesi ve imtiyazlar ile ilgili hükümlerdeki dolaylı ifadelerle bu sayı çok daha artmaktadır.

Aynı zamanda demir yolları konusu, *Chester İmtiyazı* ve *Karaağaç* konularında görüldüğü gibi konferansa katılan ülkelerin, başka başka sorunları kendi lehlerine çözebilmeleri için kullandıkları kozlara da kaynaklık etmiştir.

Konferansın gerek birinci gerekse ikinci bölümünde tartışılan Trakya sınırı, Karaağaç İstasyonu'nun mevcudiyetinden dolayı özelde İstanbul ve Edirne'nin, genelde Türkiye'nin askerî ve ticari çıkarlarını bünyesinde taşıyan bir ulaşım sorununa doğru evrilmiş, bununla da kalmayarak Yunanistan'ın Türkiye'ye ödediği savaş tazminatını da içeren bir konuya dönüşebilmiştir.

Yine konferansın birinci döneminden itibaren Fransızların tepkisini çeken *Chester İmtiyazı* konusu, içerisinde birçok farklı projeyi barındırsa da bir demir yolu imtiyazı olarak konferansın ikinci döneminde de gündeme gelmiş, Türkiye ve Fransa arasındaki borçlar ve imtiyazlar görüşmelerinde kimi zaman katalizör görevi üstlenen, kimi zaman da tansiyonu yükselten bir unsur olmuştur.

Aynı şekilde Osmanlı devlet borçları görüşülürken yapılan tartışmaların önemli bir kısmı, başta Yunanistan olmak üzere Balkan devletlerinin bu borca katılma konusunda göstermiş oldukları refleks ile şekillenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BCA, 10 Temmuz 1941, 030.18.01.02.95.59.13.
- BCA, 25 Temmuz 1941, 030.10.152.74.4.
- BCA, 7 Temmuz 1941, 030.10.155.93.25.
- BCA, 25 Şubat 1942, 030.018.001.002.97.121.11.
- BCA, 7 Mayıs 1942, 030.018.001.002.98.43.4.
- BCA, 3 Aralık 1945, 030.018.001.002.109.69.14.
- BCA, 22 Ocak 1946, 030.010.152.78.34

Resmi Yayınlar

- Düstur**, 3. Tertip, C 4, s. 23-59.
- TBMMZC**, D 1, C 29, 21. Birleşim, 09.04.1923, s. 23.
- TBMMZC**, D 6, C 20, 73. Birleşim, 04.07.1941, s. 40.

Kitaplar ve Makaleler

BASKICI, M. Murat vd., **Yaşayan Lozan**, (Editör: Çağrı Erhan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2003.

BİLSEL, M.Cemil, **Lozan**, C.II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.

CAN, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yay. , İstanbul, 2000, s. 113.).

- “Suya Düşen Bir “Tatlı Hayal”: Şarki Anadolu Demiryolları (Chester) Projesi (1922-23), **Kebikeç**, Yıl:2001, S 11, s. 165-204.

İktisadi Yürüyüş, “Uzunköprü – Svilengrad Hattı”, Mart 1946, S 143, s. 6-8.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1971.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler, Çev. Seha Meray, 1. Takım C I (1), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler, Çev. Seha Meray, 1. Takım C III (4), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler, Çev. Seha Meray, 1. Takım C IV (5), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler, Çev. Seha Meray, 2. Takım, C 1, Kitap 1 (6), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

NUR, Rıza Dr., **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni – Siyasi Hatıralarım**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

SOYSAL, İlhami, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, TTK Basımevi, Ankara, 1990.